УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ВИКЛИКИ, ТЕНДЕНЦІЇ, МОЖЛИВОСТІ

Монографія

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Українське суспільство в умовах цифрових трансформацій: виклики, тенденції, можливості

Монографія

Дніпро
2024

УДК 316.33(063) : 004:007.2
У 45

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 4 від 21 листопада 2024 р.)

Рецензенти:
Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ)
Іщенко Ігор Васильович, доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара)
Михайлюк Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор (Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро)

Українське суспільство в умовах цифрових трансформацій: виклики, тенденції, можливості: монографія / В. А. Бойко, О. Ю. Висоцький, Ю. Д. Германова та ін.; за заг. ред. В. В. Кривошеїна, О. В. Ходус. Дніпро: Інновація, 2024. 512 с.

У монографії розглядається сучасне суспільство – його динаміка, принципи функціонування соціальних інститутів, формати прагматичної активності соціальних агентів – в контексті процесів цифровізації. Описано чинники, що визначають специфіку перебігу цифрової трансформації українського соціуму. Автори досліджують позитивні і негативні (ризикогенні) ефекти впровадження цифрових технологій, зокрема, в роботу органів державного управління, в соціально-політичні інституції (онлайн-голосування, електронна демократія, нові технології ведення політичних кампаній). Обговорюються практики адаптації різних соціальних груп, навички і компетенції, необхідні для «життя» у мовах цифрової культури. На підставі проведених теоретичних й емпіричних досліджень охарактеризовано вплив політики цифровізації на формати громадянської самоорганізації (кооперації, комунікації, взаємодопомоги). Констатуються особливості соціокультурних реконфігурацій (зміна комунікативних механізмів, характерні риси громадської думки, культурні практики) в контексті цифрових можливостей.

Для науковців, викладачів, студентів, представників громадських організацій, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами сучасного суспільного життя.

ISBN 978-966-8676-55-0

© Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2024
© Автори, 2024

Зміст

Передмова ……. 4
ЧАСТИНА 1 Цифрова трансформація Україні: тренди, формати, ризики ……... 7
Розділ 1 Цифровізація соціальності: рівні прояву, виклики і наслідки … 7
Розділ 2 Потенційні ризики цифровізації соціальної сфери суспільства . 33
Розділ 3 Цифрове покоління та його управлінський потенціал …… 65
Розділ 4 Етичні проблеми цифровізації вітчизняного соціуму в умовах прискореної соціальної динаміки ……..……..… 96
Розділ 5 Довіра, економіка, цифровізація: соціально-типові закономірності взаємодії ……... 123
Розділ 6 «Темний бік» цифрового соціуму ……. 138
ЧАСТИНА 2 Цифровізація політики та політика цифровізації ……. 166
Розділ 7 Сучасний стан та перспективи розвитку електронної демократії ……..… 166
Розділ 8 Розвиток інструментів електронної демократії та електронної участі в сучасній Україні ……... 187
Розділ 9 Онлайн-медіація у сучасному політичному процесі ……... 208
Розділ 10 Технології цифрової дипломатії …….. 236
Розділ 11 Цифрове інституційне середовище політичної комунікації: шляхи до розбудови демократичної публічної сфери ……... 282
Розділ 12 Діджиталізація політичної комунікації: світовий досвід та можливості для України ……..... 309
ЧАСТИНА 3. Соціокультурна реальність у цифровому вимірі ……... 330
Розділ 13 Нові солідарності у контексті процесів децентралізації в Україні: практики самоорганізації (на прикладі місцевих громад) ……... 330
Розділ 14 Використання соціальних медіа у військовий час та довіра до них ……... 351
Розділ 15 Сучасні тренди формування та розвитку медіаграмотності військовослужбовців …….. 392
Розділ 16 Виміри буттєвості інформаційної культури вітчизняного соціуму в умовах російсько-української війни ……..…… 424
Розділ 17 Трансформація фендому в епоху цифрових технологій: сталість, пам’ять, зміни ……..……... 450
Розділ 18 Реальність громадської думки в цифровому суспільстві: симуляція чи автентичність? ……..……... 480
Післямова …… 504
Авторський колектив …… 509

Передмова

Життя сучасного суспільства розгортається в умовах бурхливих процесів цифровізації, насідки яких дуже виразно усвідомив Клаус Шваб (Президент Всесвітнього економічного форуму в Давосе), проголосивши у 2015 році про початок нового цифрового світу (Індустрію 4.0). За його твердженням: «Ми перебуваємо на порозі революції, яка докорінно змінює плин нашого повсякдення, способи роботи і взаємодії. За масштабом і рівнем складності, те, що я вважаю "четвертою промисловою революцією", є абсолютно незнаним досі досвідом для людства» (Шваб, 2019, с. 8). Дуже стрімко різноманітні ІТ-технологій, сервіси зі штучним інтелектом, машинне навчання, мобільні додатки, бездротовий зв'язок стали цілком звичною частиною нашого буденного життя. Все більше кампаній – від маленьких стартапів до великих корпорацій, державних інституцій – використовують «розумні речи», віртуальних помічників для ефективного вирішення робочих завдань, вироблення управлінських рішень. Не випадково Інтернет речей визнаний найбільш перспективною технологією оцифрування сучасного суспільства.

Відтак активне запровадження цифрових технологій – у політику, систему державного управління, правового регулювання, економіку, виробництво, сферу праці, охорони здоров'я, інститути соціалізації особистості – перетворює майже всі формати і характеристики сучасного соціального порядку. Очевидно, що цифрофізація в такому розумінні – це не просто створення високотехнологічного середовища, «насиченого електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними» (Про схвалення, 2018). Цифровізація – це, передусім, зміна під впливом ІТ-технологій смислової картини сучасного світу, індивідуальних і колективних практик, базових цінностей, адаптація до яких вимагає нових особистісних навичок і компетенцій. Так, цілком усвідомлюючи величезний потенціал сучасних цифрових технології, український уряд визначив одним з головних напрямів державної політики цифровізації розвиток цифрової грамотності громадян – «комплексу знань, навичок та вмінь, які знадобляться людині для успішної та впевненої взаємодії з новітніми технологіями» (Двадцять навичок, 2023).

Отже, стрімка цифровізація, яка дедалі набирає обертів, вимагає від національних урядів ефективного державного регулювання практично всіх сфер життя суспільства. Як зазначив Віце-Прем'єр-міністр – Міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров, «цифрова трансформація нашої країни – це в першу чергу зручність для громадян. Це антикорупція. Це можливість забезпечити рівний доступ для всіх українців до ресурсів… Тому важливо побудувати ефективний менеджмент на рівні всієї держави. Коли ми це виконаємо, ми отримаємо державу, як зручний сервіс» (Федоров, 2021). Ці

слова були сказані у 2021 році і попри повномасштабну війну, в який Україна бореться проти однієї з найбільших армій світу, політика цифровізації залишається пріоритетною і має очевидні досягнення. Представляючи результати сміливих реформ, М. Федоров, зокрема, констатував: «Понад 4 роки Мінцифра будує найзручнішу державу у світі. Ми боремося з бюрократією, реалізовуємо онлайн-сервіси, які не мають аналогів у світі, та спрощуємо взаємодію українців з державою. За цей час Дія стала superapp з цифровими документами та найпопулярнішими державними сервісами, яким користуються 20 мільйонів українців» (Diia in Zurich, 2024). Водночас очевидно, що процеси цифрової трансформації суспільства пов'язані зі значною кількістю викликів, проблем та ризиків, які потребують: а) своєчасного вирішення у рамках відповідної державної політики; б) ґрунтовного наукового осмислення, змістовних теоретичних й емпіричних досліджень, здатних запропонувати критичний погляд на нову, вкрай складну цифрову реальність.

З огляду на це автори монографії поставили за мету концептуалізувати процеси цифровізації як каталізатора соціальних змін, що відбуваються на різних рівнях українського соціуму. Безумовно, не претендуючи на повноту розробки такої концепції, авторський колектив окреслив основні напрямки такого осмислення:

- основні тренди і нові формати соціального життя, обумовлені цифровими технологіями;
- соціокультурні й антропологічні ефекти цифровізації (специфіка цифрової соціалізації й адаптації різних соціальних груп до цифрового сьогодення, якість і форми соціальних зв'язків, що фреймуються цифровими технологіями і новими соціальними медіа);
- можливі ризики цифровізації соціальної сфери суспільства (нові форми соціального контролю, нові нерівності, етичні проблеми цифровізації індивідуального і колективного життя);
- оцінка готовності суспільства до ризиків і можливостей життя в умовах цифрової реальності (рівень цифрової грамотності населення, навички критичного мислення у цифровому середовищі, цифрові компетенції);
- цифровізація і політика (особливості впровадження цифрових форматів в публічне управління, взаємовідносини влади і громадянського суспільства, зміна форм і взаємодопомоги громадян, громадського активізму.

У підготовці монографії взяли участь Вікторія Бойко (розділ 13), Олександр Висоцький (розділ 10), Юлія Германова (розділ 14), Олена Горошко (розділ 14), Олеся Гудзенко (розділ 18), Роман Зоркін (розділ 4), Валерій Кремена (розділ 12), Віталій Кривошеїн (передмова, розділ 3, післямова), Сергій Легеза (розділ 17), Вадим Ніколенко (розділ 5), Каміль Примаков (розділ 9), Олена Прудникова (розділ 16), Ігор Рущенко (розділ 6), Сергій Ставченко (розділ 2), Михайло Тимченко (розділ 8), Олексій Третяк (розділ 11), Олена Ходус (передмова, розділ 1, післямова), Алла Шаповалова (розділ

7), Кристина Яндола (розділ 15).

Дослідження виконане в межах науково-дослідної роботи «Українське суспільство в умовах цифрових трансформації: виклики, тенденції, можливості» (№ держреєстрації 0122U001290), яку здійснює кафедра політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (2022-2024 рр.).

Перелік посилань

Двадцять навичок майбутнього для ери цифровізації (2023). *Kyivstar Business Hub*. 2023. 7 квітня. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/20-navychok-majbutnogo-dlya-ery-czyfrovizacziyi.

Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації (2018): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text.

Федоров, М. (2021). Цифровізація – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайнсервіси. *Урядовий портал*. 19 травня. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-cifrovizaciya-ce-postupove-peretvorennya-usih-derzhavnih-poslug-na-zruchni-onlajn-servisi.

Шваб, К. (2019) Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію / пер. з англ. Н. Климчук, Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 194 с.

Diia in Zurich (2024): Михайло Федоров про досягнення цифрової України, шлюб онлайн у Дії та інші революційні реформи. *Міністерство цифрової трансформації України*: офіційний веб-сайт. 29 травня. URL: https://diia.gov.ua/news/diia-zurich-mihajlo-fedorov-pro-dosyagnennya-cifrovoyi-ukrayini-shlyub-onlajn-u-diyi-ta-inshi-revolyucijni-reformi.

ЧАСТИНА 1
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНІ: ТРЕНДИ, ФОРМАТИ, РИЗИКИ

Розділ 1
Цифровізація соціальності: рівні прояву, виклики і наслідки

Олена Володимирівна
ХОДУС
доктор філософських наук, доцент, професор кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Olena
KHODUS
Doctor of Philosophical Science, Associate Professor, Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: hodus2@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0001-9566-6128
DOI: https://doi.org/10.15421/342461

Цифровізація – це непросто головний тренд сучасності, це – вимога, виклик сьогодення. З того часу, коли на початку XXI ст. світ увійшов в епоху глобальних цифрових трансформації стрімко змінюються й всі параметри соціальності, тобто система соціальних інституцій та організацій, форми соціальної взаємодії і відносини, способи комунікації, формати суб'єктивності. А отже, радикальні технології, що перетворюють устрій нашого повсякденного життя, умови політики, економіки, навіть «визначення того, що означає бути людиною» (Greenfield, 2017), з необхідністю ставлять завдання критичного осмислення соціальних змістів, ефектів (загроз і можливостей) цифровізації. Відносно організації сучасного соціокультурного порядку у соціальних теоретиків вже існує низка доволі конкретних концептів і метафор – «цифрова реальність» (Hillis, 1995), «цифрова культура» (Digital Cultures, 2009), «цифровий капіталізм» (Schiller, 1999), «комунікативний капіталізм» (Dean, 2005), «діджимодернізм» (Kirby, 2009), «мережеве суспільство» (Castells, 2004), «електронна держава» (Relyea, 2002).

Отже, запит на «цифрової оптику» в дослідницьких стратегіях тих, хто намагається сформулювати певні моделі мислення про цифрову реальність, є

цілком логічним і закономірним. Так, В. Бакіров (президент Соціологічної Асоціації України), розмірковуючи над тими викликами, яке цифрове суспільство ставить перед соціологією, фокусує увагу на інтерпретативній невідповідності соціологічної теорії новим реаліям. Як вказує дослідник «фундаментальний лексикон соціології застарів… Як можна користуватися традиційним теоретичним арсеналом, створеним у рамках класичного й посткласичного соціологічного теоретизування, в суспільстві, в котрому вже не існують той соціальний простір і той соціальний час у вигляді, в якому вони існували ще 15-20 років тому?» (Бакіров, 2021). Відповідно, соціології для того, що б «не стати цифровим імігрантом в сучасному суспільстві» ніяк не уникнути необхідності «теоретичного переоснащення, оновлення, а може й перегляду постулатів класичного соціологічного теоретизування… можливо певного перегляду уявлень про сім'ю, релігію, роботу, освіту, охорону здоров'я та інші елементи суспільного життя» (Бакіров, 2021). Це зумовлює появу цифрової соціології – нової академічної дисципліни, яка має досліджувати і критично оцінювати впливи цифрових технологій на всі сфери життя, ба більше – «дати інструменти системного вирішення глобальних проблем цифрового суспільства» (Бакіров, 2021). Це зовсім не означає, що базова для соціології система понять втрачає свою релевантність, а ключові сюжети для соціологічних досліджень зникають з порядку денного, просто вони набувають нового – цифрового – виміру. «Розкрити природу цифрової влади, цифрового спілкування, цифрової маніпуляції, цифрового суверенітету, озброїти людей проти величезних загроз, які несе в собі експансія цифрових технологій» (Бакіров, 2021) – саме таким є завдання сучасного соціально-гуманітарного знання.

Таким чином, цифрове середовище стає одним із значущих об'єктів соціально-гуманітарних концептуалізацій, полем постановки дослідницьких питань й аналітичної роботи. Відтак зосередимо нашу увагу на різних рівнях цього середовища: а) на макрорівні (суспільство загалом, інституційно-організаціний порядок); б) на мезорівні (порядок соціальних зв'язків і відносин); в) на мікрорівні (індивіди, їх позиціювання в суспільстві).

Почнемо з деяких зауважень щодо змістовної сутності основного для цієї роботи поняття – «цифровізації» (англ. digitalization). У сучасному академічному дискурсі (західному і вітчизняному) це поняття розглядається у різних значеннях і ракурсах: а) як новий технологічний устрій, пов'язаний з індустрією 4.0 – епохою цифрових машин, що об'єднала фізичний, біологічний і цифровий світі і створили потенціал для революційних змін економіки та суспільства (Шваб, 2019); б) як впровадження цифрових технологій в усі сфери життя: від взаємодії між людьми до промислових виробництв, від предметів побуту до дитячих іграшок, одягу тощо (Амелін та ін., 2019); в) як перехід біологічних та фізичних систем у кібербіологічні та кіберфізичні (об'єднання фізичних та обчислювальних компонентів), перехід діяльності з

реального світу у світ віртуальний (онлайн) (Адаменко, 2022); г) як перехід до цифрового бізнесу, тобто використання цифрових технологій для зміни бізнес-моделі та надання нових можливостей для отримання прибутку та збільшення вартості (Digitalization); д) як новий спосіб взаємодії між людьми, «у який багато сфер суспільного життя реструктуризуються навколо цифрової комунікації та медіа-інфраструктури» (Bloomberg, 2018). Отже, як бачимо «цифровий – це заплутане слово, яке вказує на багато речей багатьом людям» (Digital Transformation, 2023). Втім, наявне різноманіття способів визначення і рефлексії цифровізації можна звузити до двох підходів.

Перший підхід фокусує увагу на суто технічних аспектах поширення цифрових технологій на всі сфери суспільного розвитку та на всі процеси функціонування суспільства – від людських ресурсів і відносин з клієнтами до процесів управління державою, бізнес-процесів, дизайну продукту, обслуговування, розваг (Siebel, 2019). У цьому зв'язку визначним фокусом розуміння цифровізації виступають технологічні зміни та їх прагматичні наслідки. Відтак, цифровізація (діджиталізація) – це «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір. Відповідно основна мета цифровізації полягає у досягненні цифрової трансформації існуючих та створенні нових галузей економіки, а також трансформації сфер життєдіяльності у нові більш ефективні та сучасні (Про схвалення, 2018).

Експерти виділяють кілька ключових технологій, які становлять сутність цифровізації і є глобальними трендами для бізнесу, держави, суспільства у XXI столітті.

1. Зв'язок п'ятого покоління 5*G* (*fifth generation*): нове покоління мобільного зв'язку, яке забезпечує прискорення передачі даних майже в 40 і більше разів. Подальший розвиток подібних технологій призведе до революції у промисловості, сільському господарстві і транспорті. Можливість безперебійної і надшвидкісної передачі даних, а також здатність пристроїв обмінюватися даними безпосередньо дозволить дистанційно управляти сільгосптехнікою, промисловими роботами, безпілотними автомобілями; галузями застосування 5G можуть бути телемедицина, освіта, індустрія розваг, комп'ютерні ігри, спілкування (інтерактивна віртуальна реальність, взаємодія на відстані) (Цифрова економіка, 2020).

2. Хмарні обчислення (*Cloud computing*): модель роботи, за допомогою якої обробка даних та збереження інформації відбувається на віддалених серверах («хмарах»), які доступні через Інтернет. Наприклад, хмарні послуги – це електронна пошта (gmail, hotmail), віддалена робота з документами (Google документи, Office Web Apps), зберігання даних (Google Drive, OneDrive, Dropbox), редагування зображень у режимі реального часу (Figma),

онлайн-магазини додатків (Google Play, App Store та Microsoft Store), хмарний хостинг – розміщення свого сайту в «хмарі» (Що таке хмарні технології, б/р). Сучасні хмарні технології широко використовуються в різних галузях: в бізнесі, наприклад, перевагою хмарних платформ є можливість створення «віртуального офісу», доступного для працівників з будь-якої точки світу через Інтернет; в освіті хмарні технології надають учням доступ до навчальних матеріалів та ресурсів, он-лайн занять; в індустрії розваг хмарні технології активно використовуються для зберігання та доставки контенту користувачам (Netflix, Spotify, Airbnb, Uber); в державних інститутах хмарні програми, платформи, сховища надають громадян доступ до державних послуг.

3. Штучний інтелект (*Artificial Intelligence, AI*): а) будь-який інструмент, що використовується програмою для відтворення (імітації) когнітивних функцій людини, таких як міркування, планування, творчість, пізнання, планування, навчання, спілкування або фізичні дії (Intelligence artificielle, 2020); б) машинне навчання (можливість навчати комп'ютери без явного програмування (Turner, 2019, p. 71); в) інтелектуальна система, яка виконує раціональні завдання без значного нагляду з боку людини, здатна до навчання, пошуку рішень, підвищення продуктивність шляхом використання великих даних («цифрових слідів»). Отже, штучний інтелект є «збірним терміном», який прагне схопити масштабні зміни більшості сфер сучасного життя. Втім зміст, який закладається в цей концепт цілком очевидний – ідеться про глибинні нейромережі, здатні виконувати розумові функції людей, ба більше – вони здатні самонавчатися, швидко вдосконалювати навички без їхньої допомоги і виконувати різні завдання, навіть, доволі екстравагантні. Прикладом, уряд Японії за допомогою штучного інтелекту намагається вирішити демографічні проблеми в країні, зокрема збільшити народжуваність. Для цього держава виділяє кошти тим стартапам та органам місцевого самоврядування, які будуть розвивати технології з підбору пар (штучний інтелект повинен здійснити глибокий аналіз потенційного партнера, його хобі, цінності, погляди на життя) (Уряд Японії, 2020).

Загалом, існують різні види штучного інтелекту. Наразі однією із найбільш затребуваних технологій штучного інтелекту є великі данні (Big Data) – їх ще називають «новою нафтою», що живить Індустрію 4.0 і допомагає збільшити продажі. Як справедливо зазначив Т. Сібел дані завжди були важливі. Але в епоху цифрової трансформації їх цінність більша, ніж будь-коли раніше. «Головне, що відрізняє великі данні у контексті сучасної цифрової трансформації, так це те, що тепер ми можемо зберігати й аналізувати всі дані, які генеруємо – незалежно від їх джерела, формату, частоти чи структурованості чи неструктурованості» (Siebel, 2019, p. 113). Отже, великі данні – це різновид вторинної інформації, що накопичується у цифровому просторі як побічний продукт («digitalby-product data») повсякденних практик і культурних взаємодій (Кислова, 2013). Ідеться про данні, що генеруються користува-

чами Інтернету (акаунти, підписки, дописи, вподобайки у соціальних мережах, онлайн-покупки, пошукові запити, відвідування певних веб-сторінок, плей-листи, е-листування, історії обміну повідомленнями у месенджерах та ін.). Словом, це те все, що штучний інтелект знає про нас – картки лояльності в супермаркеті здатні відстежувати звички та смаки клієнтів, Netflix і Amazon відстежує скільки годин контенту користувачі переглянули минулим вечором (A simple guide, 2023). Важливим є те, що сліди нашої «цифрової життєдіяльності» доступні стороннім операторам для аналізу і використання.

Ще одна найпримітніша технологія, пов'язані зі штучним інтелектом – віртуальні помічники. Приміром, чат-боти – комп'ютерні програми з набором певних патернів для розмови, вбудовані у вебсайт або месенджери. Боти здатні виконувати різнопланові завдання – сповіщати, шукати інформацію, вирішувати прості запити від клієнтів, надавати консультації. Саме тому, враховуючи широкий спектр можливостей чат-ботів, експерти твердять про подальшу інтервенцію штучного спілкування в людські інтеракції, радикальну зміну стилю спілкування, поширення / споживання інформації. Так, оцінюючи майбутні перспективи чат-ботів Сем Альтман (генеральний директор OpenAI, розробник чат-бота ChatGPT) зауважує: «Гадаю, що років через 10 у нас будуть чат-боти, які стануть експертами у будь-якій необхідній галузі знання. Тобто за їх допомогою ви зможете поставити своє запитання досвідченому "лікарю", досвідченому "вчителю", досвідченому "юристу" – і отримати від них кваліфіковану відповідь» (A simple guide, 2023).

Отже, штучний інтелект – неймовірно потужне технологічне досягнення останнього десятиріччя, здатне змінювати світ. Такі інструменти як ChatGPT, генератори зображень (Midjourney) вже стали культурними феноменами. Не випадково, британський словник Collins Dictionary назвав «штучний інтелект» головним словом 2023 року (Word of the Year, 2023). Водночас, ці зміни треба тримати під контролем. Саме тому у 2024 році Генеральна Асамблея ООН одноголосно ухвалила першу глобальну резолюцію щодо штучного інтелекту, яка закликає країни захищати права людини та персональні дані, а також контролювати ШІ на предмет ризиків («Керувати штучним інтелектом», 2024).

4. Інтернет речей (*The Internet of Things, IoT)*: на думку експертів запровадження Інтернету речей є однією з найбільш популярних технологій, яка незабаром змінить способи роботи багатьох компаній і загалом повсякденне життя людей (Сухорукова, 2023). Напрямок IoT почав активно розвиватися на початку 2000-х років, коли кількість пристроїв, підключених до мережі Інтернет, перевищила кількість користувачів Інтернету. Тобто Інтернет речей перевищив Інтернет людей (Жураковський, & Зенів, 2021). Основна ідея IoT «полягає в тому, щоб підключити до інтернету будь-який пристрій, оснащений відповідними можливостями обробки та зв'язку, щоб він міг надсилати та отримувати дані» (Siebel, 2019, p. 26). А отже, інтернет речей – це система

взаємопов'язаних обчислювальних пристроїв, підключених до бездротової мережі, які здатні збирати і передавати данні без участі людини.

Приклади системи IoT, які активно використовуються вже сьогодні:

а) «розумні речи» (Smart речі), як то медичні гаджети (фітнес-трекери, різноманітні датчики), за допомогою яких реєструються особисті медичні параметри людини (пульс, тиск, фізична активність, калорії, фази сну, показники психічного стану), «розумні» слухові апарати, передавачі, які виконують функцію тривожної кнопки або надання екстреної медичної допомоги;

б) «розумний дім» – автоматизовані побутові пристрої з дистанційним управлянням (бездротові кухонні дивайси, музичні системи, інтелектуальні системи освітлення, температури, гаражні двері, відеокамери);

в) «розумне місто» – додатки, які використовуються для вирішення проблем міської інфраструктури (ефективне управління паркуванням, маршрутами міського транспорту), навколишнього середовища (якість води, рівень забруднення повітря, карти шуму);

г) промисловий інтернет речей (Industrial Internet of Things, IIoT) – «розумні» пристрої, які використовуються для підвищення ефективності виробничих процесів (в енергетиці IIoT задіяний у ефективному розподілі енергії, автоматизованому збиранні даних із лічильників споживачів; в будівництві – для автоматизації, безпеки самого процесу побудови об'єктів; у логістиці – для відстеження витрат палива, обслуговування транспорту, використання безпілотних транспортних засобів, прокладання маршрутів, в медицині промисловий Інтернет речей допомагає здійснювати безперервний моніторинг стану пацієнта і віддалену діагностику (Інтернет речей, 2021).

Отже, інтернет речей об'єднує реальні речі в віртуальні системи, які виявляються дещо більшим ніж просто «розумні пристрої», призначені полегшити процеси виробництва і життєві умови кожної окремої людини. Важливо те, що системи IoT перетворюються на самостійних техносуб'єктів, які беруть активну участь у (пере)збиранні соціального порідку, створеного різнорівневими, комплексними відносинами між різними формами людського і не-людського життя. Бруно Латур (один з найвпливовіших представників Science and Technology Studies, засновник акторно-мережевої теорії), з його відмовою від об'єкт-суб'єктної дихотомії, з закликом звернутися нарешті до матеріального (до «речей») (Harman, 2014), охарактеризував ефект таких комбінованих фігурації за допомогою термінів «мережі», «аканти», «агентність», «актори». Обґрунтовуючи принципи нової онтології (Latur, 2005, 2013), французький соціолог пропонував розглядати соціальну реальність як конвенцію різних акторів – матеріальних і нематеріальних, живих і неживих, створених людиною і *не*-людських сутностей. З таких позицій, агентність (здатність спонукати дію, яка викликає ефект задіяності) завжди є результатом колективного спів-виробництва, розподіленого між різними посередниками – людськими і нелюдськими елементами, активованими у мережі (гіб-

ридні об'єднання). Коротко кажучи, Б. Латур наділяє активною агентністю не лише людського суб'єкта, тим самим «позбавивши нас від нашої романтичної залежності від героїчної, нереалістичної та самоілюзорної моделі особистої волі» (Citton, 2016, p. 310-311). Виявляється, що дії, які є суть взаємодії, можуть здійснювати й аканти *не*-люди. Відтак, «не ми підкорюємо собі мережу, а мережа працює через нас» (Citton, 2016, p. 311). Таким чином, природне, соціальне, технологічне має розглядатися симетрично без усіляких привілей і домінацій. У цьому контексті ідеться про вирівнювання онтологічного статусу людей і «речей» (технологічних артефаків, програмних продуктів, медіа-технологій, цифрових сервісів).

Зважаючи на сучасну цифрову інфраструктуру, що спирається на алгоритми штучного інтелекту, можна цілком погодитись з тезою Б. Латура, який твердив про «багато сутностей, які наразі стукають у двері наших колективів» (Latur, 2005, p. 247). Продовжуючи цю думку французького теоретика до таких «сутностей» можливо додати й інтернет речей як новий тип акторної мережі де люди *спів*-працюють з «розумними» *не*-людьми (алгоритмами, цифровими платформами, автоматизованими системами). Ідеться про гетерогенні гібридні типи пов'язаності, де ключову роль починають грати цифрові аканти (аканти *не*-люди в термінології Б. Латура), які:

а) поводять себе як актори, тобто виконують певні соціальні ролі персонального «помічника», «асистента», консультанта», прописані автоматизованими системами і алгоритмами (вони керують автомобілем, виробничими процесами на підприємствах, генерують текст, музику, розпізнають обличчя та голоси людей, вони вбудовані в різні пристрої, які щодня використовуються в державній політиці, міській інфраструктурі, бізнесі, медицині або просто в побуті (Права людини, 2024);

б) будучи матеріально включеними в соціальну реальність, самі утворюють різноманітні способи взаємодії («рухливі асоціації» за Б. Латуром). Це означає, що цифрові аканти – аж ніяк не пасивні технічні посередники в соціальних комунікаціях, управлінні, адмініструванні. Навпаки, ці техносуб'єкти (мобільні додатки, приладі зі штучним інтелектом, нейромережі, чат-боти) стають важливим активними спів-творцями соціального, носіями культурних значень.

Безумовно, перерахований вище перелік діджитал-технологій не є вичерпаним, він постійно доповнюється. Безпілотні та мобільні технології, цифрові екосистеми, біометричні технології, технологія блокчейн, яка стала популярною після створення на її основі криптовалюти, адитивні технології (3D-друк), роботизація та кіберсистеми, віртуальна і доповнена реальність є причинними факторами подальшою цифрової трансформації. Розмірковуючи про те як влаштоване наше життя в епоху тотальної цифровізації А. Грінфільд, зокрема, зауважує: «Мережеві цифрові інформаційні технології стали для нас панівним способом переживання повсякденності. У деякому важли-

вому сенсі цей клас технологій сьогодні опосередковує все, що ми робимо… Вони формують наше сприйняття, визначають доступні нам варіанти вибору… вони змушують освоювати хитромудрі області знання, насильно втягуючи нас у безперервний цикл старіння та оновлення» (Greenfield, 2017, p. 17-19).

У цілому, тенденція, яку можна помітити – це поступове одомашнення цифрових технологій. Роджер Сільверстоун, який застосував метафору «одомашнення» для опису процесів, пов'язаних з інтеграцією медіа технологій в домашній простір, охарактеризував чотири складові цього процесу «приручення» (Silverstone, 1994, p. 124-131):

а) привласнення (технології, приміром, комп'ютер, телевізор, мобільний телефон як правило мають свого власника);

б) об'єктивація (матеріальність технологій, тобто їхнє використання і розміщення у фізичному або символічному просторі, створенні середовища для їх демонстрації);

в) інкорпорація (включення технології в темпоральну рутину повсякденного життя сім'ї; до прикладу, телебачення спонукало появу допоміжних технології та нових построїв: телевізійні обіди, телевізійна кімната відпочинку, відкрите планування, економічні побутові технології);

г) перетворення (здатність технології формувати відносини між користувачами і зовнішнім світом). Так, пояснюючи соціальні ефекти перетворення (конверсії) на прикладі домашнього телебачення Р. Сільверстоун, пише: «Дивитися це не просто спостерігати світ за вікном через скло екрана, яке начебто незаплямоване політикою репрезентації. …Перегляд телебачення залучає глядача до світу впорядкованих значень, упорядкованих до того ж у більш глобальної мережі інституційних і культурних систем: систем, які включають все більш складні та конвергентні технології інформації та комунікації» (Silverstone, 1994, p. 79). Це означає, що технології жодним чином не бувають ідеологічно нейтральними, вони завжди містить «пучки матеріальних і символічних ниток, які зв'язують користувачів в системи соціальних відносин і культурних значень» (Silverstone, 1994, p. 79-80). Тому й розглядати технології треба у більш складних акторно-мережевих фігураціях (матеріальних і соціальних), якщо говорити в термінах Б. Латура.

Таким чином, через медіа-системи, віртуальне середовище соціальних мереж та інші реалії цифрового світу одомашнення технологій стає широко розповсюдженою практикою і означає «здатності соціальної групи (домогосподарства, сім'ї, а також організації) привласнювати технологічні артефакти у свою власну культуру – у свій власний простір і час, у власну естетику конструювання іміджу, вираження ідентичності та власне функціонування – контролювати їх і робити більш-менш «невидимими» в повсякденній рутині щоденного життя» (Silverstone, 1994, p. 98, 174). Коротше кажучи, «одомашнити» означає узаконити присутність технологічного артефакту у повсякден-

ні, підпорядкувати його особистому контролю, перетворити його на повноцінного учасника соціального життя. У цьому контексті доволі симптоматично виглядають нові герої, репрезентовані у сучасному кінематографі. Варто згадати, наприклад, стрічку «Вона» (англ. Her) (США, 2013), про роман самотнього письменника з операційною системою на ім'я Саманта, яка виконує будь які забаганки користувача. Або культовий британський науково-фантастичний серіал «Чорне дзеркало» (англ. Black Mirror) (2011-2023) про вплив цифрових технологій на людські відносини. Очевидно, що «Чорне дзеркало» – це конструкт ситуації, де цифрові аканти, технології штучного інтелекту перетворюються на звичну, навіть банальну, хоча і небезпечну частину сучасної життєвої інфраструктури. З цього погляду вже не так фантастично виглядає програмна промова на Facebook Connect 2021 Марка Цукерберга про «бачення майбутнього», яке він пов'язує зі створенням нової соціальної реальності Метавсесвіту, де люди зможуть «бути разом з ким завгодно, телепортуватися куди завгодно, створювати та відчувати що завгодно» (Метавсесвіт, 2021). А отже, Метавсесвіт обіцяє звільнити людей від законів природи та жорстких конфігурації (гравітації, відстані, географії).

Відтак цілком очевидно, що в епоху цифрових технологій ніхто не може бути поза їх впливами, ефектами, наслідками. Керуючись цим міркуванням, зосередимо увагу на ще одному важливому ефекті одомашнення технологій, який влучно описується терміном «взаємне приручення». Ідея тут полягає в тому, що користувачі включають алгоритмічні рекомендації, надані відповідними цифровими платформами, у своє повсякденне життя настільки, наскільки ці платформи успішно працюють над колонізацією смаків, вподобань, бажань користувачів, перетворюючи їх на ідеальних споживачів (Siles, et al., 2019, p. 500). А отже, «взаємне приручення» означає, що не лише технології стають «предметами одомашнення», але й самі люди.

Цікавим прикладом «взаємного приручення» є дослідження стримінгової платформи Netfix, широко інтегрованої у повсякденне життя понад 150 мільйонів підписників у всіх країнах, крім Китаю, Сирії і Північної Кореї. Ґрунтуючись на змістовному емпіричному матеріалі, автори дослідження продемонстрували як саме відбувається взаємне приручення користувачів і алгоритмів рекомендацій на Netflix через процедури персоналізації, інтеграції, ритуалізації, опору і коеверсії (Siles, et al., 2019, p. 499-518). Конкретизуємо дослідницьку позицію авторів:

а) персоналізація – це способи, за допомогою яких будуються індивідуальні стосунки між користувачами та платформою, як то налаштування рекомендації щодо мови перегляду контенту, його змісту на підставі запитів, оцінювання шоу / фільмів, можливість створення особистих облікових профілів, рейтинги популярності та коментарі інших користувачів);

б) інтеграція алгоритмічних рекомендації в матрицю культурних кодів розглядається через пошук критеріїв, на підставі яких користувачі обирають

контент, прикладом, це може бути думка лідерів думок, відгуки на спеціалізованих сайтах або соціальних мережах);

в) ритуали приручення алгоритмічних рекомендації здійснюються за допомогою процедур і події, які вбудовані в певний час і в певному місці переживає мого повсякденного досвіду (наприклад, перегляд серіалів під час, «коли я їм», «коли я перу одяг» або «коли я готую їжу»);

г) опір різним аспектам Netflix як форми втілення особистої волі – це критика непрозорості платформи, некоректності, стереотипності, навіть неетичності її алгоритмічних рекомендацій, відсутності певного контенту в каталозі Netfix);

д) конверсія алгоритмічних рекомендацій на способи участі в суспільному житті, наприклад, практики колективного обговорення важливих тем, обміну повідомленнями допомагає користувачам встановлювати міжособистісні зв'язки, накопичувати соціальний капітал, вибудовувати групові ідентичності.

Власне так, на думку авторів дослідження, і відбувається циклічний процес «взаємного приручення» платформ, алгоритмів, людей. Це, з проміж іншого, означає, що нові технологічні пристрої та інфраструктури – це не просто цифрові посередники, що модифікують політику повсякденного життя, соціальні відносини, інститути, ширше – соціальну реальність. Вони і є цією реальністю, контекстом, що об'єктивує соціальність тією ж мірою, що і матеріальний / фактичний / офлайновий світ. Онтологічним наслідком конвергенції «цифрового – реального» є оформлення нового соціального порядку, сутність якого полягає не в тому, що б повністю відмовитись від кордонів реального і віртуального світів (соціокультурні розриви між ними безглуздо заперечувати), а в тому «що б запобігати встановлення штучних кордонів, заснованих на технологічних відмінностях» (Boellstorff, 2012, p. 41). Із соціологічного погляду це означає, що численні форми соціальних практик (політичних, економічних, культурних, повсякденних), точніше – їхні соціально значущі сенси – втілені і циркулюють у цифровому контексті.

Відтак було б занадто спрощено ставитись до цифровізації як до суто технологічного процесу. Саме тому у перспективі ***другого підходу*** поняття «цифрове» крім вказівки на технології, фіксує якісні зміни самої парадигми розвитку суспільства. Тож цифровізацію слід розуміти як онтологічний феномен. Звідси – поняття «цифрове суспільство», яке стає наразі модною темою. Однак, попри жвавий інтерес, сам концепт «цифрове суспільство» і досі не набув строгого теоретико-методологічного обґрунтування й самостійного значення (наразі це доволі загальне поняття, яке має різне змістовне наповнення в різних дисциплінарних підходах; розбиратися нюансах наявних дослідницьких оптик не є завданням даної роботи).

Водночас, відштовхуючись від актуального соціокультурного контексту, появи нових – гібридних форматів життя, форм соціальної суб'єктності,

digital-інститутів, цілком можливо встановити сутнісне підґрунтя цифрового суспільства і базові поняття, які складають його фундамент. У соціальній площині цифрове суспільство являє собою «плоску», «рідку», «мережеву»[1] онтологічну конфігурацію, котра «взаємно конституюється тут і там, через тіла та дані, через кордони та мережі, онлайн і офлайн, користувачами та платформами, через матеріальні, символічні та емоційні практики, які відображають переплетення відносин влади» [2] (Candidatu, & Ponzanesi, 2022, p. 262). У цьому визначенні легко помітити концептуальну логіку нових пізнавальних ресурсів, зокрема акторно-мережевої теорії, за якої цифровий соціальний порядок – це «простір рухомих взаємодій», в яких беруть участь люди, цифрові об'єкти, великі данні, алгоритми, процеси автоматизації (взаємно чутливі один до одного), «з'єднані між собою відповідно до різних форм влади, вкорінених в обчислювальних техніках та за їх межами», тобто в «зовнішніх системах інтерпретації й управління» (Viola, 2023, p. 31-32). Приміром, технологічне обслуговування виробництва, бізнес та наука, соціальна сфера, державний сектор, освітні установи, навіть класичні інституції культури (музеї, бібліотеки) сьогодні просто зобов'язані швидко адаптуватися до «цифрового переходу», впроваджувати відповідні «цифрові рішення» в інструменти управління як того вимагає цифровий світ. На думку Томаса Сібела – одного

[1] Ці прикметники як аналітичні метафори вкоренились у дослідженнях науки і технологій (Science and Technology Studies), представлених, зокрема, акторно-мережевою теорією Б. Латура, Дж. Ло, М. Каллона, об'єкт-орієнтованою онтологією К. Кнорр-Цетіної, Г. Гармана, Т. Мортона. Отже, в дослідницькій програмі різних напрямів так званого «нового матеріалізму» ці прикметники вказують на радикально нові умови оформлення соціальної реальності, у конституюванні якої беруть участь різні агенти (соціальні, природні, людські, *не*-людські) і застосовуються для пояснення характеру зв'язків між ними. Зважуючи на те, що відносини між людьми і речами (об'єктами) утворюють мережі, сам спосіб існування в мережі не передбачає жорстокої, стабільної фіксованості, сталості. За таких умов «перезбирання соціального» відбувається на засадах «слабких», горизонтальних, тимчасових зв'язків, кордони сфер соціального, природного, людського виявляться менш чіткими, а склад різноманітних акторів, позбавлених будь-яких привілеїв (Б. Латур називає це принципом іррредукції [Див. детальніше: (Latur, 2005)], постійно змінюється. Саме ці характерні ознаки відрізняють «плоску онтологію», де через її рухому, мобільну, мережеву основу «складно втримувати рівновагу», прогнозувати, а люди стають «звичайними кочівниками» [Див. детальніше: (Гілен, 2019)].

[2] Ми дозволили собі цей «змістовний перенос» дефініції «цифрова діаспора» [Див. детальніше: (Candidatu, & Ponzanesi, 2022, p. 262)] на суспільство загалом, оскільки вважаємо, що це визначення має конструктивний потенціал для пояснення саме онтологічного модусу цифровізації – тобто рівня с(від)творення соціального (природи людський, інститутів, відносин між ними) у цифровому середовищі. При цьому аналізуючи відносини «цифрове-соціальне» ми ґрунтуємось на принципі «подвійного структурування реальності» [Див. детальніше: (Giddens, 1984; Бурдьє, 2003)]. Це означає, що цифрові об'єкти не мають самодостатнього значення, їх ціннісні смисли, особливості сприйняття і використання є залежними від соціального контексту, і навпаки, прояви сучасної соціальної суб'єктності (колективної та індивідуальної) визначаються «цифрою».

з 25 провідних менеджерів у світовому бізнесі (за версією Businessweek), який вже декілька десятиліть успішно займається цифровими технологіям, – «ніколи ще ставки не були такими високими, як у сенсі ризику зникнення, так й в плані можливостей отримання вигоди» (Siebel, 2019, p. 76) на всіх рівнях соціальної інфраструктури. Навіть більше: сучасні держави, аби вижити і досягти успіху у нову епоху, ставлять одним з пріоритетних стратегічних завдань розвиток цифрового суспільства. Не є виключенням й Україна, яка, попри повномасштабну війну, перебуває в активній фазі цифрової трансформації, визнаної українською владою майбутнім «драйвером» економіки країни. Як зазначив Міністр цифрової трансформації України Михайло Федорів, «цифрова трансформація – це те, що сьогодні виділяє нас у світі. Ми будуємо цифрову державу. Державу, яка стає сервісом. Без бюрократії, черг та корупції» (Федоров, 2021).

А отже державна влада України чудово розуміє величезний потенціал сучасних цифрових технології у державному управлінні, у здійсненні демократичних процедур (забезпеченні ефективної взаємодії влади із суспільством) і тому активно розробляє засади, передусім, нормативно-правові, технологічні, організаційні для реалізації принципів цифрового розвитку країни. Ці принципи чітко зазначених, зокрема, у програмній Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки (хоча реалізація Концепції була передбачена на період до 2020 року, однак станом на 2024 рік ця концепція, з новими редакціями, є чинною) (Про схвалення, 2018). У цьому документі вперше набула нормативного закріплення сама дефініція «цифровізація» й обґрунтовано ключове значення процесу системної діджиталізації для українського суспільства, яке полягає:

а) в забезпеченні кожному громадянинові рівного доступу до послуг, інформації та знань, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій;

б) у створенні переваг у різних сферах повсякденного життя (цей принцип передбачає підвищення якості надання послуг з охорони здоров'я та отримання освіти, створення нових робочих місць, розвитку підприємництва, сільського господарства, транспорту, захисту навколишнього природного середовища, сприяння подоланню бідності, запобігання катастрофам, гарантування громадської безпеки тощо);

в) у підвищенні ефективності, продуктивності та конкурентоздатності завдяки використанню цифрових технологій;

г) у сприянні розвитку інформаційного суспільства та засобів масової інформації;

д) у підвищенні рівня довіри у кіберпросторі й безпеки користувачів цифрових технологій (Федоров, 2021).

Наразі серед сфер суспільного життя в Україні, де відбувається активні процеси розбудови цифрової інфраструктури, можна назвати: ІТ-сектор, тор-

гівлю та бізнес, освіту, адміністративне обслуговування, е-демократію (е-парламент, е-урядування, е-петиції, електронні бюджети участі, завдяки чому громадяни / громади мають можливість визначати, на які потреби спрямовувати бюджетні кошти). Безумовно, серед найбільш важливих досягнень державної політики цифровізації, головним агентом якої є Міністерство цифрової трансформації, можна назвати реалізацію проєкту запуск порталу державних послуг та мобільного застосунку «Дія». Зараз на порталі та в застосунку доступні понад 130 послуг як для громадян, так і для бізнесу, більш ніж 30 з яких запустили у 2023 році вже після початку повномасштабного вторгнення, такі як Дія.Підпис, єМалятко, Допомога по безробіттю та ін. Безпосередньо під час воєнного стану було запущено такі сервіси, як чат-бот єВорог, єДокумент (Україна стала першою країною у світі, в якій цифровий паспорт має таку ж силу, що й паперовий чи пластиковий аналог), єОселя, послуги для ВПО, пошкоджене майно.

Таким чином, у ***макросоціальній площині*** цифрове суспільство виступає як таке, що «інтенсивно та продуктивно використовує цифрові технології для власних потреб – самореалізації, роботи, відпочинку, навчання, дозвілля, а також для досягнення та реалізації спільних економічних, суспільних та громадських цілей» (Амелін та ін., 2019). А отже, в інструментальному аспекті запровадження цифрових технологій має істотно змінювати сам формат життя як громадян, так й соціальних інституцій. Тому на рівні суспільства загалом процеси цифровізації відбуваються як цифрова трансформація, тобто утворення нового простору, який через застування інформаційно-цифрових технологій є водночас і соціальним, і технічним, таким, що потребує відповідної прагматики, агентності, ресурсності, компетентності, як з боку владних структур, так й громадськості (Бойко, 2022). За словами Томаса Сібела, «цифрова трансформація – це руйнівна еволюція до абсолютно нового способу роботи та мислення» (Siebel, 2019, p. 34), а відтак, і до нових форм соціальної активності і взаємодії різних суб'єктів. Якщо відобразити логічний алгоритм процесу цифрової трансформації суспільства, то виглядати це буде так: нові технології → нові життєві практики (порядки взаємодії / режими задіяності) → нові інститути (регулярні правила, яких дотримуються у суспільстві).

Відповідно, на ***мезосоціальному рівні*** цифровізація призводить до зміни характеру соціальних відносин. У цьому плані цифрове суспільство можна розглядати як онтологічну тканину, в якій усі відносини (владні, політичні, бізнесові, особисті/індивідуальні, колективні) та інституційні системи (економіка, публічне управління, освіта, охорона здоров'я, креативні індустрій) – з одного боку, контекстуалізуються цифровою інфраструктурою, а з іншого, її опосередковують, тобто перебувають з нею у стосунках «симбіозу» й «взаємності» (якщо говорити в термінах фахівчині з цифрових гуманітарних досліджень Лорелли Віоли (Viola, 2023, p. 31-32). Відтак, фундаментальною характеристикою соціальних відносин, опосередкованих цифровими те-

хнологіями, стає гібридність (а-локальність). У цьому контексті поняття гібридності вказує на розмиванням кордонів (соціальних, символічних, фізичних) між приватним і публічним, матеріальним і нематеріальним, людським і нелюдським світами, яке відбувається під впливом цифровізації. Відносно суб'єкта важливо те, що гібридність ставить під сумнів позиційність людського досвіду в режимі або / або. По суті це означає, що цифрова онтологія організована у такій спосіб, що суб'єкт має можливість виявляти свою агентність (громадську участь, тілесні, мовні, емоційні прояви, різні форми взаємодії) без зважань на «віртуальне» або «реальне». При цьому статус віртуального / реального більше не прив'язаний до чітких локалізацій й кордонних обмежень. У суспільстві, яке перебуває у стані радикальної цифрової трансформації, новою нормальністю стає постійна «міграція» людини зі світу реального у цифровий світ. Коротко кажучи, доступ до цифрового середовища критично змінив правила індивідуального і колективного життя. У нас, дійсно, «подвійне громадянство… ми можемо непомітно перемикатися між цими світами сотні разів на день і навіть не помічати цього» (Кулатта, 2022, с. 9). Відтак, віртуальне / цифрове і реальне не протиставлені один одному, а скоріше утворюють гібридні простори, техно-культурне і соціальне функціонування яких втілилось у поняттях «життя онлайн» (staying safe online) (Стовелл, 2020), «медіа буття» (being-as-mediated) (Askew, & Wilk, 2002), «потік / стрімінг життя» (lifestreaming) (Freeman, & Gelernter, 1996), «культура підключення» (culture of connectivity) (Dijck, 2013).

Саме цифрова опосередкованість взаємодії відрізняє, наприклад, користувачів сучасних соціальних мереж (Facebook, YouTube, Instagram, Telegram). Попре усі недоліки й маніпулятивну природу останніх, для пересічних користувачів майже неможливо відмовитись від мережевих комунікацій, передусім із суто прагматичних міркувань, оскільки сучасні соцмережі тісно інтегровані в позаонлайнову соціальність – настільки, що іноді годі відокремити одне від іншого (Грудка, 2024). Роботодавці, керівники бізнесу, фахівців з рекрутингу в різних галузях виявляють не аби яку чутливість до персональних профілів кандидатів, вивчають їх сторінки в соціальних мережах. Так недоречний допис / фото у соціальних мережах або жартівна відповідь на питання відомого блогера «Скільки коштує Ваш Look?» може стати цілком реальною причиною втрати роботи [3]. Дедалі частіше публікаційна ак-

[3] Тут йдеться про свіжий (2024 року) гучний приклад звільнення з роботи головної державної інспекторки Львівської митниці після відео у соцмережі TikTok, де вона похизувалася брендовими речами вартістю понад 8 тис. доларів, що майже вдвічі більше, ніж задекларований нею дохід за цілий рік. На запитання блогера, чим вона займається, інспекторка відповіла, що працює «трошки на себе, трошки на державу». Після розголосу зі скандальним відео інспекторку звільнили з роботи на Львівській митниці «за згодою сторін». Керівник Львівської митниці прокоментував це інцидент так: «Перед тим, як щось зробити або сказати, треба думати про наслідки, а коли ти на державній службі, то про це треба думати

тивність лідерів думок, інфлюєнсерів, публічних інтелектуалів в соціальних мережах спричиняє потужний мобілізаційний ефект для певних дій, створює групи тиску, викликаючи реальній зворотній ефект у суспільстві [4]. Оскільки цифрові технології забезпечують більшу відкритість й інформаційну прозорість, можливості для взаємодії в онлайн-форматі, людям легше впливати на прийняття рішень, само організуватися для вирішення конкретних завдань, контролювати дії влади, протидіяти корупції.

А отже, є всі підстави стверджувати, що на мезорівні цифровий простір «перетворюється на головну територію багатьох наших важливих активностей» (Кулатта, 2022, с. 11), колективних дій. З огляду на це, диджиталізаційна трансформація із залученням інтернет-можливостей, безумовно, передбачає електронну демократизацію суспільства (Бойко, 2022, с. 206), посилення ролі «недержавного світу», агенти якого часто діють більш ефективно ніж державні і, навіть, глобальні формальні інституції управління. Йдеться про те, що завдяки цифровим технологіям неформальні агенти (ними можуть бути міжнародні компанії, неурядові організації та групи, заможні особи, відомі публічні особи), мають можливість об'єднатися для вирішення різноманітних проблем (соціальних, безпекових, гуманітарних) [5].

Водночас, справедливим є твердження про те, що реальний досвід цифровізація – це не лише нові можливості реалізації транспарентних принципів публічної управляння, затвердження інструментів *е*-демократії, зокрема, відкритості процесу ухвалення рішень, що уможливлює контроль за владою з боку громадянського суспільства. Можна сказати, що цифровізація – це також й нові можливості, які неминуче переплетені з певними ризиками, негативним ефектами та наслідками.

Так, цифрові інтервенції майже у всі сфери людського досвіду забезпечує нові можливості державного контролю за громадянами: йдеться про використання цифрової інфраструктури (камер стеження, технологій розпізна-

---

24/7». Насправді таких прикладів недоречної цифрової поведінки в українському сьогоденні можна знайти чимало [Див. детальніше: (Кузенкова, 2024)].

[4] Згадаємо, наприклад, практики скасування (Cancel culture, «культура відміни») певних публічних осіб, компаній через їх позицію, висловлення, котрі вважаються неприйнятними. Так, у перші дні широкомасштабної війни росії проти України відомі представники української культури та організації звернулися із закликом до світових культурних кіл запровадити «культурні санкції» проти росії, призупинити співпрацю з митцями та установами культури, які прямо чи опосередковано пов'язані із російською владою [Див. детальніше: (Старовицька, 2022)].

[5] Як приклад: Юнайтед 24 (United 24) – фандрейзингова платформа, запущена за ініціативою Президента України Володимира Зеленського у травні 2022 року в підтримку України; вона об'єднує міжнародних партерів і благодійників, яка бажають підтримати і допомогти Україні у війні з росією (збір коштів на оборону, розмінування, гуманітарну, медичну допомогу, відбудування України) [Про амбасадорів, донорів, проекти, звіти див. детальніше: https://u24.gov.ua/uk].

вання облич в громадських місцях, біометрики, цифрових методів збору та аналізу інформації) в управлінні соціумом. Нові цифрові інструменти здійсненні політичного правління набули популярної концептуалізації в різних поняттях, як-то «капіталізм спостереження» (surveillance capitalism) (Zuboff, 2019), цифрова автократія (digital autocracy) (Schlumberger, et al., 2023). Тобто суть проблеми полягає в тому, що складні технологічні системи опосередкуються все, що ми робимо та утворюють таку інфраструктуру життя, де «той, хто був невидимим, – впадає у вічі, навіть занадто; обставини, які ми воліли ігнорувати чи приховувати, тепер видно як на долоні. Делікатні, неформальні, номінально приватні та незаконні речі стають предметом нового і, можливо, нестерпного вдивляння» (Greenfield, 2017, p. 16-17). Самий дизайн цих систем змушує приватних осіб, організації, установи існувати в режимі «тотальної прозорості», що, звичайно, не скасовує бажання приховатися (через паролі, програми захисту інформації) від зацікавленого погляду різноманітних спостерігачів. Однак, як переконує Б. Гройс, «Інтернет є місцем прозорості, тобто це – місце, де суб'єкт спочатку конструюється як транспарентний об'єкт, тобто такий, що постійно спостерігається, і тільки потім він стає технічно захищеним, щоб приховати вже виявлений секрет» (Groys, 2013). Відтак симптоматичним викликом «життю онлайн» з його тотальною видимістю, доступністю є все більш уважний погляд держави на кожного суб'єкта цифрового простору, вірогідність потрапити в зону несанкціонованого стеження. Отож, поряд з цілком оптимістичним дискурсом щодо соціальних наслідків цифровізації серед дослідників дедалі частіше точаться дискусії щодо неоднозначних ефектів інноваційних сервісів, продуктів і технологічних рішень.

Зазначимо, що цифрова інфраструктура створює також нові можливості збільшення прибутків великих корпорацій – Apple, Microsoft, Amazon, Google, Facebook, Uber, Airbnb – через збір і монетизацію великих даних (Big Data). На економічному рівні це означає, що капіталізм експлуатує інформацію, котра існує у «цифрі» (у вигляді «цифрових слідів» користувачів): мережева активність (*e*-листування, обмін повідомленнями в месенджерах, вподобайки, відвідування веб-ресурсів, пошукові запити, розміщення аудіо, відео, текстових матеріалів), метки геолокації, онлайн-шопінг, транзакції банківських операцій, дані, що генеруються за допомогою «розумного спостереження» за людьми. Коротко кажучи, великі дані – це уся сукупність дій людини у електронному середовищі, вони є ключовим типом сировини для моделі соціально-економічних відносин, яку Н. Срничек назвав «капіталізмом платформ» (platform capitalism) (Srnicek, 2016), а С. Вест – «капіталізмом великих даних» (data capitalism) (West, 2017).

З соціологічної точки зору розвиток цифрової економіки, ґрунтованої великими даними, означає не лише те, що джерелом прибутку й активного використання стають людські афекти, повсякденний досвід, спогади, уява і

навіть когнітивні процеси, підживлені й приватизовані платформеним капіталізму. У неоліберальному контексті найважливішим є те, що цифрові технології і сервіси формують моделі нового стилю життя, цілком очікувані патерни масової поведінки, нові потреби, бажання, а відтак – новий режими їх задоволення. А отже, «капіталізм великих даних» за допомогою сервісів, штучних інтелектуальних систем і мереж, неминуче змінює природу людської суб'єктивності.

Тож, екстраполюючи концепт «цифровізація» на ***мікрорівень*** сучасного соціуму, варто зауважити на конституюванні особливого формату суб'єктивності – людини-підприємництва, що функціонує у цифровому середовищі. У визначені П'єра Дардо і Крістіана Лаваля поява такої людини (неосуб'єкта) наприкінці ХХ століття є результатом розповсюдження логіки неолібералізму, окрім економічної сфери, на все суспільство загалом. Провідним трендом неоліберальної політики стає формування нового соціального імперативу, згідно з яким люди більше не повинні розглядати себе як робітників, а мають перетворитися на підприємства, що продають послуги на ринку. Це особливий тип неоліберальної суб'єктивності, за яким індивіди мають думати про себе і про інших як про власників «капіталу, який потрібно оцінити», збільшити вартість шляхом постійної роботи над собою (Dardot, & Laval, 2017, p. 159]. Цікаво, що у прагненні конкурентного самоздійснення неосуб'єкт мусить самотужки бути для себе водночас «власним експертом, власним роботодавцем, власним винахідником» (Dardot, & Laval, 2014). П. Дардо і К. Лаваль пояснюють: «Кожен працівник повинен шукати клієнта, позиціонувати себе на ринку, встановлювати ціну, керувати своїми витратами, проводити дослідження, розробки та навчатися» (Dardot, & Laval, 2014). Отже, такий рольовий набір підприємливої особи – фактична вимога до формату неоліберальної суб'єктивності (її психічного функціонування).

У рамках цифрової економіки етос «особистого підприємництва» надзвичайно актуалізується. Як було зазначене раніше, масштабна цифровізація легітимізує видимість, котра є закономірним і природнім наслідком широкої експансії техно-продуктів у різні сфери колективного й індивідуального життя. Будучи залежними від цифрових технологій, користувачі стають особливо чутливими до візуального оформлення/презентації своєї самості (Self). У прагненні привернути увагу до своєї індивідуальності, у «бажанні відбутися», отримати схвалення, визнання з боку інших, цифрова особистість немов «вивертається назовні», внаслідок чого приватне Я нестримно втрачає статус власне приватного (таємного, інтимного, прихованого), в тому числі через добровільне оприлюднення глибоко особистісної, інтимної інформації. Словом, максимальна видимість, з одного боку стає суб'єктивним ефектом цифровізації, а з іншого – дієвим ресурсом «економізації автентичності» (за Л. Болтанскі та Е. К'япелло) (Boltanski, & Chiapello, 2006)). Це означає, що особисті почуття, внутрішні переживання і стани слід успішно (ре)активувати в

різні способи. Відтак емоційний досвід, який залучається до практик індивідуальної (само)експлуатації, стає водночас внутрішнім і зовнішнім, набуває високої ринкової вартості, комерційного інтересу, віртуальної репрезентації. Підтвердженням цьому може служити тотальне прагнення як пересічних членів суспільства, так і досить відомих персон постійно бути присутніми у віртуальному світі соціальних мереж в найбільш «спектакулярному» вигляді. Причому подібна «присутність» нерідко може набувати доволі екстремальних форм відмови від приватної відособленості (Ходус, 2018, с 330).

Таким чином, цифровий капіталізм змушую своїх неосуб'єктів всіляко маркетизувати власну ресурсність, самого себе (свої здібності, компетентності, тілесність, обставини приватного життя), проявляти повсякденну креативність. Йдеться про те, що люди, реалізуючи себе у цифровому просторі (в Instagram, Facebook, YouTube і подібних до них сервісах), вибудовуючи відносини з іншими, мають бути ефективними, продуктивними, гнучкими. Їхня символічна цінність та економічна вартість визначається суто кількісними вимірами (кількістю переглядів, підписників, вподобаек) інструментально організованої інфраструктури «особистого підприємництва». Відносно суб'єктивності можна сказати, що супутнім ефектом цифрового капіталізму стає формування нової поведінкової моделі – «підприємливого Я», повністю зануреного у цифровий світ і здатного перетворити власну самість на інструмент конкуренції. Загострене бажання добровільно розкрити іншим «внутрішній світ емоцій», маніфестувати назовні «емоційного Я» є цілком закономірний наслідок актуального емоційного режиму, що каналізує відповідний афективний досвід індивідів.

Підсумуємо: процеси цифровізації радикально трансформують всі параметри соціальності, утворюючи *новий* простір сучасного життя, створюючи *нові* можливості, породжуючи *нові* соціальні явища, ризики і можливості.

Так, на рівні людської суб'єктивності через смартфон, соціальні мережі, різні додатки особистість набуває надзвичайних можливостей для самовираження у цифровому середовищі, опановуючи одночасно декілька ролей – виробник / споживач / власник контенту, цифровий суб'єкт, цифровий комунікатор, об'єкт і суб'єкт цифрового управління. Відповідно найбільшою цінністю цифрового суспільства, окрім інформації (цифрових слідів) стає комунікація, спрямована на задоволення різноманітних потреб, зокрема, креативне самоздійснення. Пересічні люди давно з'ясували як обернути, наприклад, свій афективний досвід на «фінансово обґрунтовану креативність» (Гілен, 2019, с. 39) в дусі неоменеджмент. Очевидно, що в такій перспективі емоціями слід управляти, з ними треба ретельно працювати (звідси, популярні нині поняття – «емоційна робота», «інвестиційна рентабельність вражень», «комунікативний капіталізм»). Не випадково виникає запит на «гнучкі», надпрофесійні, «соціальні» компетенції (soft skills), які сприяють особистому успіху, особистісному зростанню. Безумовною нормативною вимогою комфор-

тного життя у цифровому світі є цифрова грамотність, яка є ключем:

а) до продуктивної адаптації до можливостей онлайн-середовища (наприклад, до публічних послуг, які надаються онлайн);

б) до подолання «бар'єрів» входження у віртуальний світ.

До речи, про необхідність «смартфонізації літніх людей», говорив і міністр цифрової трансформації Михайло Федоров на конференції з відновлення України у Лугано (Швейцарія, 2022 рік) (Стасюк, 2022). Мета цієї масштабної роботи очевидна – треба навчити громадян України бути досвідченими, компетентними, поінформованими, включеними цифровими громадянами. І на сьогодні є всі підстави стверджувати, що намічені державою цілі цілком здійснені. Так, як свідчать результати дослідження, проведеного з ініціативи Міністерства цифрової трансформації України, рівень цифрових навичок населення останніми роками стало зростає: скорочується частки дорослих з рівнем навичок «нижче базового»: з 53% у 2019 році до 40,4% у 2023 році (Цифрова грамотність, 2023).

Наявність цифрових компетенцій, зокрема, навичок інформаційної гігієни надзвичайно актуалізується в умовах російсько-української війни, яка супроводжується продукуванням величезною кількістю ворожої дезінформації. Як справедливо зауважив знаний український експерт з інформаційної політики та комунікаційних технологій Г. Почепцов: «Інформаційна доба змінила все: і війну, і мир… Усі й усюди зацікавлені в тому, щоб хоча б на якийсь час змусити людину думати так, як це потрібно іншому» (Почепцов, 2022, с. 5). Чи варто говорити про ті «зони ризику», в яких опинилося наразі ментальне здоров'я українців. Мета інформаційної війни – посіяти паніку, дезорієнтувати, зневірити громадян України через маніпулятивні цифрові меседжі, а це є реальною загрозою національній безпеці. «Зараз ми бачимо великий потік дезінформації, мова не тільки про Telegram. Інформаційна війна йде вже на новому рівні. Створюється дуже багато різного контенту, буцімто українського, але насправді він створюється явно з російської сторони… Сьогодні ми є найбільшим полігоном для тестування російської пропаганди, будь-яких наративів та інструментів. Можна вважати, що тут ми є жертвою, шукаємо у світі допомоги, але нам потрібно швидше запропонувати рішення, як ми бачимо способи протистояння та боротьби дезінформацією», – саме так Михайло Федоров пояснив завдання нової української адженди щодо боротьби з російською дезінформацією (Ми маємо, 2024).

На мезосоціальному рівні відбувається зміни характеру соціальних відносин. Мережеві комунікації, цифрові технології й сервіси зробили інформацію більш доступною для поширення, дозволяючи все більшої кількості людей брати участь у політичній, економічній, культурній, управлінській сферах життя суспільства, впливати на прийняття суспільно важливих рішень. Спираючись на міжособистісну комунікацію, мобільний зв'язок, цифрові месенджери та інші форми цифрової активності у великою кількості людей

з'явилася реальна можливість бути залученими до «добрих справ».

На макросоціальному рівні під впливом ІТ-технологій радикально максимізуються звичайні маркери публічної сфери, як то доступність, наочність, відкритість для усіх бажаючих, видимість, до яких додаються і нові. Наприклад, інтерактивність, яка забезпечується мережевою комунікацією, побудованою на базі різноманітних електронних мас-медіа та цифрових платформ.

Ще одна риса – надмірна емоційність, відчуття життя начебто у форматі «капслоку, певного надриву. Говорячи про «життя капслоком» (від англ. capitals lock – фіксація прописних літер), ми маємо на увазі високу емоційність людської поведінки, намагання, навіть з буденних життєвих ситуаціях / переживаннях, створити подію з вражаючим «вау-ефектом», спрямованим у публічну сферу (Ходус, 2023, с. 68). Сьогодні, для того щоб відчувати себе самодостатньою, людині не достатньо автономії «простого існування», навпаки, треба всебічно «себе оптимізувати… всиляло підтримувати свій публічний образ» (Graw, 2008, s. 199), голосно заявити про себе, виділитись. Можна сказати з упевненістю, що візуальний характер цифрових медіа надає афективним станам очевидного публічного оформлення. До речі, у соціально-гуманітарному тезаурусі останнього десятиріччя виникає навіть нове поняття для концептуалізації інтервенції афектів у простір публічності – «емоційна публічна сфера», пов'язана з категорією публічних емоцій, публічних настроїв (Rosas, & Serrano-Puche, 2018). Як слушно зазначив З. Бауман, наш життєвий ритм «вимірюється війнами за рейтинги та прибутками ЗМІ в просторі-швидкості, де інформація, поширювана новими технологіями, застаріває, ще не встигнувши осісти, пустити коріння й перерости в освічене обговорення» (Бауман, & Донскіс, 2014, с. 53-54). Відтак в атмосфері «квапливого життя» (в оригінальній термінології З. Баумана) фактор експлуатації емоцій стає вирішальним у боротьбі за увагу й залучення активних громадян. Словом, емоції стають новим ефективним інструментом забезпечення «кисню публічності» (Lunt, & Stenner, 2005, p. 61), прийняття рішень, заохочення до солідарних дій, формування «ідентичностей опору» (за М. Кастельсом).

А отже, сьогодні стає дедалі очевиднішим, що емоційність виступає необхідним компонентом цифрової публічності. У такому контексті цифрову публічну сферу, локалізовану в інтернет-просторі, можна розглядати «як простір соціального обміну емоціями» (Micalizzi, 2014, p. 194). При цьому варто зауважити на амбівалентному характері емоційного режиму цифрової публічності (Micalizzi, 2014, p. 194). Ідеться про те, що з одного боку – емоційний дискурс свідомо генерується електронними мас-медіа (і як наслідок спонукає віртуальні спільноти до певних дій, об'єднання зусиль). Технологічними прийомами тут можуть виступати, наприклад, фейки або клікбейт, який апелюють до емоції, які людина повинна відчувати, на кшталт шоку, обурення, страху (оформлені у словах «жах!», «страшне!»). Словом, електронні мас-медіа можуть вдаватися до різних способів с(по)творення уявлень,

які безпосередньо грають на людських емоціях. Звичайно, сенсаційні заголовки, що мають за мету привернути увагу аудиторії до контенту, ідея не нова (вони широко використовувались ще у XIX ст. в практиках жовтої преси), втім в умовах цифрового світу вони набули широкого поширення. В соціальних науках небезпека такої комунікації відрефлексована у феномені «постправди» і пов'язаних з нею «бульбашках фільтрів» та «ехо-камерах».

З іншого боку, реакція з боку аудиторії на контент, здатний спровокувати відповідний «емоційний обмін», може бути як пасивною (користувачі просто споживають інформацію), так й активною, коли віртуальні спільноти перетворюються на співучасників с(т)ворення дискурсу, базованого на емоціях, які «виступають індикаторами індивідуальних уявлень людей про себе» (Micalizzi, 2014, p. 194), маркерами, які надають відчуття важливості спільних дій, здатних поліпшити світ навколо. Відтак, цифрові громадяни отримують нові інструменти для мікродій, які насправді можуть призвести для значних соціальних змін.

Водночас, ще раз зазначимо: прогрес цифрових технологій – далеко не завжди означає соціальний прогрес. Відтак, сучасні технології можуть не лише створювати нові смисли / перспективи / формати життя / цінності, але й відтворювати ризики / загрози, зокрема:

а) для процесів демократизації політичного життя (йдеться про дискусії в дусі «цифровий тоталітарізм» vs. «повернення прямої демократії»);

б) для інфопростору (прикладом, однією з цифрових дисфункцій є певна толерантність до викривленої / неправдивої / маніпулятивної інформації; дипфейки, кібератаки, інформаційно-психологічні спеціальні операції (ІПСО) та технології впливу – це ті речи, які утворюють токсичний інфопростір, поляризують суспільство, шкодять демократичним практикам поінформованого вибору громадян);

в) для ринку праці (ризики радикальної зміни трудового стилю, що змушує по-новому осмислювати цінність професійної праці на тлі переваг штучного інтелекту, появи «зайвих людей»);

г) для соціальних відносин, практик міжособистісної взаємодії рухаються у бік (пост)соціальних, таких, що утворюються через експансію в життєвий світ людини цифрових технології, цифрових продуктів, цифрових сервісів, технологій, які все більше опосередковують реальні людські відносини.

Перелік посилань

Адаменко, М. (2022). Цифровізація. Термінологія. *Блог Національної бібліотеки України ім. Ярослава Мудрого.* 22 лютого. URL: https://oth.nlu.org.ua/?p=5614.

Амелін, А., Фіщук, В., Лаврик, Я., Юрчак, О., Чернєв, Є., & Матюшко, В. (2019). Україна 2030 Е – країна з розвинутою цифровою економікою. *Хвиля.* 14 червня. URL: https://hvylya.net/analytics/economics/ukraina-2030e-kraina-z-rozvinutoju-cifrovoju-ekonomikoju.html.

Бакіров, В. (2021). Як науці не стати цифровим імігрантом в сучасному суспільстві. *Дзеркало тижня*. 12 вересня. URL: https://zn.ua/ukr/science/jak-nautsi-ne-stati-tsifrovim-immihrantom-v-suchasnomu-suspilstvi.html.

Бауман, З., & Донскіс, Л. (2014). Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. с англ. О. Буценко. Київ: Дух і Літера. 280 с.

Бойко, Н. (2022). Агенти діджиталізації українського суспільства. *Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності*. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 205-220.

Бурдьє, П. (2003). Практичний глузд. Київ: Український Центр духовної культури. 503 с.

Гілен, П. (2019). Креативність та інші фундаменталізми / пер. із гол. О. Смерек. Харків: Ist Publishing. 112 с.

Грудка, О. (2024). Видовище в умовах Вебу 2.0: сучасні соціальні мережі і концепція суспільства видовища Гі Дебора. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури.* Т. 7. С. 24-30. URL: http://nrpcult.ukma.edu.ua/article/view/309644/301079.

Жураковський, Б.Ю., & Зенів, І.О. (2021). Технології інтернету речей: Навч. посіб. для студ. спец. 126 «Інформаційні системи та технології», спеціалізація «Інформаційне забезпечення робототехнічних систем». Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського. 271 с.

Інтернет речей у промисловості (2021): як це працює? *Hub.kyivstar.ua*. 12 березня. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/internet-rechej-u-promislovosti-yak-cze-praczyuye.

«Керувати штучним інтелектом» (2024). Що передбачає перша глобальна резолюція ООН щодо ШІ. *Texty.org.ua.* 22 березня. URL: https://texty.org.ua/fragments/112066/keruvaty-shtuchnym-intelektom-sho-peredbachaye-persha-hlobalna-rezolyuciya-oon-shodo-shi/.

Кіслова, О. (2013). Бути або не бути цифровій соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. № 1045. Вип. 30. С. 9-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2013_1045_30_3.

Кузенкова, Є. (2024). Звільнення за допис у соцмережах: законно чи ні? *Work.ua*. 22 квітня. URL: https://www.work.ua/ru/articles/work-in-team/3271/.

Кулатта, Р. (2022). Цифрові громадяни. Як виробити здорові діджитал-навички у ваших дітей / пер. з англ. А. Дудченко. Київ: Yakaboo Publishing. 216 с.

Ми маємо запропонувати світу нову адженду боротьби з дезінформацією (2024), – міністр Федоров. *Spravdi.* 27 березня. URL: https://spravdi.gov.ua/my-mayemo-zaproponuvaty-svitu-novu-adzhendu-borotby-z-dezinformacziyeyu-ministr-fedorov/.

Почепцов, Г. (2022). Токсичний інфопростір. Як зберегти якісне мислення і свободу дії. Харків: Віват. 384 с.

Права людини в епоху штучного інтелекту (2024): виклики та правове регулювання: Методичний матеріал. Київ: Офіс Омбудсмена України та Міністерство цифрової трансформації України. URL: https://eu4digitalua.eu/wp-content/uploads/2024/02/guia_english_2.pdf.

Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації (2018): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text.

Старовицька, С. (2022). Cancelled Russian culture: чи готовий Захід бойкотувати російську культуру через війну Росії проти України? *Радіо Свобода.* 13 липня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/boykot-rosiyska-kultura-viyna-rosiyi-ukrayina/31941714.html.

Стасюк, А. (2022). План відновлення України. Що презентували в Лугано. *Суспільне: новини.* 5 липня. URL: https://suspilne.media/257340-plan-vidnovlenna-ukraini-so-prezentuvali-v-lugano/.

Стовелл, Л. (2020). Життя онлайн. Як уберегтися від кібербулінгу, вірусів та інших халеп в інтернеті / пер. з англ. Т. Кузьменко. Київ: Книголав. 144 с.

Сухорукова, Г. (2023). Що таке IoT технологія та як вона впливає на різні галузі? *Hub.kyivstar.ua*. 22 березня. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/shho-take-iot-tehnologiya-ta-yak-vona-vplyvaye-na-rizni-galuzi.

Уряд Японії фінансує штучний інтелект, який допоможе знайти собі пару (2020). *The Village Україна.* 08 грудня. URL: https://www.village.com.ua/village/city/city-news/305169-uryad-yaponiyi-finansue-shtuchniy-intelekt-yakiy-dopomozhe-znayti-sobi-paru.

Федоров, М. (2021). Цифровізація – це поступове перетворення усіх державних послуг на зручні онлайнсервіси. *Урядовий портал*. 19 травня. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mihajlo-fedorov-cifrovizaciya-ce-postupove-peretvorennya-usih-derzhavnih-poslug-na-zruchni-onlajn-servisi.

Ходус, О. (2018). Феноменологія приватності: досвід соціально-філософського дослідження. Дніпро: Літограф. 394 с.

Ходус, О. (2023). «Життя капслоком»: консюмерізація емоцій у суспільстві вражень. *Збірка матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціологічні читання»* (м. Дніпро, 6 жовтня 2023 р.). Дніпро: Вид.-поліграф. дім «Формат А+». С. 68-71.

Цифрова грамотність Україні (2023). Звіт за результатами загальнонаціонального опитування. *Єдиний державний веб-портал цифрової освіти «Дія. Цифрова освіта».* URL: https://osvita.diia.gov.ua/research.

Цифрова економіка (2020): тренди, ризики та соціальні детермінанти / керівник проекту, авт. доп. О. Пищуліна. Київ: Заповіт. 274 с.

Шваб, К. (2019) Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію / пер. з англ. Н. Климчук, Я. Лебеденка. Харків: Клуб

сімейного дозвілля. 194 с.

Що таке хмарні технології та їхня користь для бізнесу? (б/р) *Vps.ua*. URL: https://vps.ua/blog/ukr/cloud-technologies-for-business/.

A simple guide to help you understand AI (2023). *BBC News*. July, 10. URL: https://www.bbc.co.uk/news/resources/idt-74697280-e684-43c5-a782-29e9d11fecf3.

Askew, K., & Wilk, R. (2002). The Anthropology of Media: A Reader. Oxford: Blackwell Publishers. 416 p.

Bloomberg, J. (2018). Digitization, digitalization, and digital transformation: confuse them at your Peril. *Forbes*. April, 14. URL: https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/2018/04/29/digitization-digitalization-and-digital-transformation-confuse-them-at-your-peril.

Boellstorff, T. (2012). Rethinking Digital Anthropology. *Digital anthropology* / H.A. Horst, D. Miller (eds.). New York: Berg. P. 39-61.

Boltanski, L., & Chiapello, È. (2006). The New Spirit of Capitalism. London; New York: Verso. 601 p.

Candidatu, L., & Ponzanesi, S. (2022). Digital Diasporas: Staying with the Trouble. *Communication, Culture and Critique*. Vol. 15, № 2 (June). P. 261-268.

Castells, M. (2004). The network society: A cross-cultural perspective. Northampton, Me: Edward Elgar Publishing, Inc. 488 p.

Citton, Y. (2016). Fictional Attachments and Literary Weavings in the Anthropocene. *New Literary History*. Vol. 47, № 2. P. 309-329.

Dardot, P., & Laval, C. (2014). The New Way of the World, Part I: Manufacturing the Neoliberal Subject. *E-flux Journal*. № 51 (12/13). URL: https://www.e-flux.com/journal/51/59958/the-new-way-of-the-world-part-i-manufacturing-the-neoliberal-subject/.

Dardot, P., & Laval, C. (2017). The New Way of the World: On Neoliberal Society. London; N.Y.: Verso. 352 p.

Dean, J. (2005). Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics. *Cultural Politics*. Vol. 1, № 1. P. 51-74.

Digital Cultures (2009): Undertanding New Media / G. Creeber, R.Martin (eds.). N.Y.: Open University Press. 224 p.

Digital Transformation (2023): Why You Need Digitalization in 2022? *Sphere Agency*. May, 29. URL: https://sphereagency.com/articles/what-is-digital-transformation.

Dijck, van J. (2013). The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media. Oxford: Oxford University Press. URL: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199970773.001.0001.

Intelligence artificielle (2020): définition et utilisation. *Thèmes*. 7 septembre. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/fr/headlines/society/20200827STO85804/intelligence-artificielle-definition-et-utilisation.

Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Outline of the Theory of

Structuration. Cambridge: Polity Press. xxxvii, 402 p.

Graw, I. (2008). Der Grobe Pries. Kunst Zwischen Markt Und Celebrity Kultur. Köln: DuMont Verlag. 256 s.

Greenfield, A. (2017). Radical Technologies: The Design of Everyday Life. London, New York: Verso. 349 p.

Groys, B. (2013). Art Workers: Between Utopia and the Archive. *E-flux journal*. № 45. URL: https://www.e-flux.com/journal/45/60134/art-workers-between-utopia-and-the-archive/.

Harman, G. (2014). Bruno Latour: Reassembling the political. London: Pluto Press. 216 p.

Hillis, K. (1995). Digital Sensations: Space, Identity, and Embodiment in Virtual Reality. Minneapolis: University of Minnesota Press. 316 p.

Freeman, E., & Gelernter, D. (1996). Lifestreams Project Home Page. Computer Science at Yale University. URL: http://cs-www.cs.yale.edu/homes/freeman/lifestreams.html.

Kirby, A. (2009). Digimodernism. How New Technologies Dismantle the Postmodern and Reconfigure Our Culture. New York: Continuum. 288 p.

Latur, B. (2005). Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory. Oxford, N.Y.: Oxford University Press. 301 p.

Lunt, P., & Stenner, P. (2005). The Jerry Springer Show as an Emotional Public Sphere. *Media, Culture & Society*. Vol. 27, № 1. P. 59-81. URL: https://www.researchgate.net/publication/49400178_The_Jerry_Springer_Show_as_an_emotional_public_sphere.

Micalizzi, A. (2014). Anger, Pain, Shame, and Cyber-Voyeurism: Emotions Around E-Tragic Events. *Internet and Emotions* / T. Benski, E. Fisher (eds.). New York: Routledge. P. 193-210. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203427408-17/anger-pain-shame-cyber-voyeurism-alessandra-micallizz.

Relyea, H. (2002). E-gov: Introduction and overview. *Government Information Quarterly*. Vol. 19, № 1. P. 9-35.

Rosas, O.V., & Serrano-Puche, J. (2018). News Media and the Emotional Public Sphere. Introduction. *International Journal of Communication*. № 12. P. 2031-2039. URL: https://dadun.unav.edu/bitstream/10171/53266/1/pdf.pdf.

Schiller, D. (1999). Digital Capitalism: Networking the Global Market System. Cambridge: MITPress. 294 p.

Schlumberger, O., Edel, M., Maati, A., & Saglam, K. (2023). How Authoritarianism Transforms: A Framework for the Study of Digital Dictatorship. *Government and Opposition*. P. 1-23.

Siebel, T. (2019). Digital Transformation: Survive and Thrive in a Time of Mass Extinction. N.Y.: Rosetta Books. 253 p.

Siles, I., Espinoza-Rojas, J., Naranjo, A., & Tristán, M.F. (2019). The Mutual Domestication of Users and Algorithmic Recommendations on Netflix. *Commu-*

nication, Culture and Critique. Vol. 12. P. 499-518.

Silverstone, R. (1994). Television and everyday life. London: Routledge. 220 p.

Srnicek, N. (2016). Platform Capitalism. Cambridge, UK; Malden, Ma: Polity Press. 120 p.

Turner, J. (2019). Robot Rules: Regulating Artificial Intelligence. Palgrave Macmillan. 397 p.

Viola, L. (2023). Humanities in the Digital: Beyond Critical Digital Humanities. N.Y.; L.: Palgrave Macmillan. 173 p.

West, S.M. (2017). Data Capitalism: Redefining the Logics of Surveillance and Privacy. *Business and Society*. Vol. 58, № 1. P. 20-41.

Word of the Year 2023 (2023). *Collins Dictionary*. URL: https://www.collinsdictionary.com/woty.

Zuboff, S. (2019). The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. N.Y.: Public Affairs. 704 p.

Розділ 2
Потенційні ризики цифровізації соціальної сфери суспільства

Сергій Вікторович
СТАВЧЕНКО
доктор політичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Serhii
STAVCHENKO
Doctor of Political Science, Professor, Acting Head of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: sergiy.stavchenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4091-868X
DOI: https://doi.org/10.15421/342462

Вступ. У сучасному суспільстві цифровізація суттєво впливає на світосприйняття та поведінку людей і стає невід'ємною частиною життєвого світу. Як і будь-які суспільні процеси цифровізація обтяжена численними ризиками. Під час цифрової трансформації суспільства поширення соціальних ризиків спричиняє негативні зміни якості та рівня життя людей, деформацію самої соціальної сфери, виступає гальмом на шляху створення сприятливих умов для розширеного відтворення людського потенціалу та послаблює запас соціальної стійкості.

У західному суспільствознавстві напрацьовані різноманітні підходи щодо дослідження феномену ризику. Німецький соціолог Ульріх Бек, досліджуючи феномен ризику, наголошував на тому, що зміна цінностей у соціальному виробництві, насамперед у виробництві нового знання та нових моделей соціальної взаємодії впливає на соціальні процеси та політичні інститути. Соціальні ризики, що виникають в суспільстві ризику (концепт, який характеризує сучасне інформаційне суспільство), охоплюють усі сфери життєдіяльності, виходять за межі контролю соціальних інститутів, що забезпечують безпеку в суспільстві. Змінюючи соціальну структуру, вони сприймаються і усвідомлюються людьми тільки через знання. Ризики поширюються в усіх сферах життєдіяльності (економічній, політичній, соціальній), а отже, їх вироблення передбачає фазу розповсюдження і фазу споживання ризику. Саме споживання ризику зумовлює акумуляцію та зростання до його накопичення та росту, відповідно, концентрація ризику спричиняє виникнення зворотного зв'язку, і споживання ризику стає одночасно його початком та виро-

бництвом. У. Бек зазначав, що ризик володіє соціальними особливостями, найвагомішими з яких є такі: ризик завжди створюється у соціальній системі; обсяг ризику є функцією якості соціальних відносин та процесів; ступінь ризику залежить від експертів та експертного знання. Соціальні ризики характеризуються невимірюваністю, неконтрольованістю та латентністю, ступінь їх розповсюдження значною мірою залежить від рівня розвитку суспільства (Beck, 1992; 2005).

Британський соціолог Ентоні Ґідденс, розглядаючи ризик на рівні соціальних систем, зазначив, що поява та поширення ризику є результатом модернізації, інституціоналізації, процесів глобалізації і наслідків ненавмисної побічної дії деяких факторів. Він стверджував, що соціальна дія, яка завжди ризикогенна, виникає в наслідок ухвалення рішення, заснованого на довірі до соціальної системи. Присутність довіри є обов'язковою умовою попередження чи мінімізації ризику, а її відсутність може призвести до деструктивних наслідків для соціальної системи (Giddens, 1991; Ґіденс, 1999).

Німецький соціолог Ніклас Луман, наголошував на тому, що ризик є основною рисою соціальної дійсності. Він предметно розглянув особливості ризиків в різних сферах суспільства, включаючи політичну, економічну та технічну, зокрема, як складову системи координат соціальної диференціації. На відміну від поглядів У. Бека, Н. Луман розрізняв поняття ризик та небезпека і приділяв увагу проблемі попередження ризику (Luhmann, 1991).

Стосовно соціальної сфери суспільства використовують поняття «соціальні ризики», яке витлумачується як «ризики, з якими люди зустрічаються протягом життя в результаті економічних і соціальних змін, пов'язаних із переходом до постіндустріального суспільства» (New risks, new welfare, 2004, p. 2). Нові соціальні ризики виникають через зміни балансу між роботою та сімейним життям як прямий результат зменшення важливості сім'ї-годувальника, змін на ринку праці та впливу глобалізації на національну політику. Вони відрізняються від старих соціальних ризиків стандартного індустріального життя, які стосувалися передусім перерв у доходах через хворобу, безробіття, вихід на пенсію тощо.

Соціальні ризики у такому широкому значенні поділяються на: універсальні; групові; ризики окремих етапів життя та ризики взаємовідносин поколінь. В актуальних реаліях підкреслюється важливість політичних, інституційних та історико-культурних факторів, що обумовлюють прояви соціальних ризиків. У вузькому розумінні соціальні ризики розглядаються у розрізі набуття людиною права на соціальний захист, тобто як ймовірність настання певних об'єктивних соціально-економічних обставин, внаслідок яких людина потребуватиме допомоги з боку держави (Болотіна, 2005, с. 65, 66).

Ризикогенний потенціал цифровізації суспільних процесів. За цих умов актуальними є проблеми ризиків цифровізації сучасного суспільства та розробка наукових підходів щодо формування ефективних механізмів управ-

ління процесами цифровізації. Під цифровізацією розуміють інтеграцію цифрових технологій у повсякденне життя суспільства шляхом оцифровування всього, що можна оцифрувати. По суті, цифровізація означає комп'ютеризацію систем і робочих місць для більшої легкості та доступності; вона спрямована на суспільство, на впровадження цифрових технологій, цифрову трансформацію задля полегшення та покращення економічного становища держави (Хаустова, 2023, с. 755).

Цифровізація безпосередньо пов'язана з цифровою революцією, яка була вперше згадана в наукових дослідженнях у 1995 р. З того часу значення досліджень цифровізації на різні сфери життя людини і суспільства тільки зростає. І хоча цифрове майбутнє не викликає серйозних побоювань, можуть виникнути нові загрози, серед яких виділяють такі:

- цифрова нерівність;
- кіберзлочинність;
- відсутність універсальної ідеології та політики інформаційної / цифрової безпеки;
- спуфінг як вид хакерської атаки, що характеризується підміною, або знищенням, або противоправним використанням біометричної ідентифікації особистості;
- інформаційне маніпулювання та фальсифікація;
- стирання межі фізичної та цифрової безпеки особистості;
- коректність протоколів / алгоритмів / регламенту безпеки при розробці, встановленні та експлуатуванні відповідних цифрових систем та баз даних тощо (Кузнєцов, 2021, с. 22).

Клаус Шваб у свій праці «Четверта промислова революція», акцентуючи увагу на перевагах та можливостях цифровізації як прогресивного майбутнього людської цивілізації, фокусує увагу на проблеми роботизації, які можуть позбавити людину «душі і серця». Заалгоритмізованість та надмірне протоколювання будь-яких процесів людського існування змінює морально-ціннісний контекст буття. Разом з тим вчений підкреслює, що технології створюються людьми для людей, а отже загрози і ризики, які виникають, або потенційно можуть з'явитися, піддаються контролю людини (Schwab, 2017).

Розвиток багатьох країн останнім часом відбувається в напрямі глобального інформаційного суспільства. Цифрові інформаційні та комунікаційні технології проникають у все нові й нові сфери життя, особливо у професійний світ. Цей розвиток називають «цифровою трансформацією» або навіть «цифровою революцією». Девід Террар зазначав, що «цифрова трансформація» – це процес переходу до нових способів роботи і мислення з використанням цифрових, соціальних, мобільних і нових технологій та включає зміну мислення керівництва, заохочення інновацій і нових бізнес-моделей, оцифровування активів і ширше використання технологій для поліпшення досвіду співробітників, клієнтів, постачальників, партнерів і зацікавлених сторін

(What is Digital Transformation, 2015).

Цифрова трансформація та формована нею індустрія обумовлена застосуванням чотирьох основних технологій, що характеризуються здатністю до організації максимально персоналізованої взаємодії: хмарні технології, мобільні технології, соціальні мережі та технології «великих даних» (англ. big date). Їхня інтеграція є джерелом розвитку таких актуальних напрямів досліджень, як штучний інтелект, безпілотний транспорт тощо (Криворучко, & Краус, 2017).

Хмарні технології є найбільш популярними й використовуваними технологіями сучасного цифрового суспільства, які забезпечують динамічний доступ до серверних або мережевих ІКТ-ресурсів, що розділяються, віддаленим абонентам. Ресурси можуть еластично нарощуватися та вивільнятися «в хмару» з мінімальними експлуатаційними витратами та зверненнями до провайдера за рахунок наявності інструментів самообслуговування (Криворучко, & Краус, 2017). Популяризації хмарних технологій сприяли як процеси стандартизації серверного устаткування, розвиток технологій віртуалізації, розробка нових типів програмних додатків, та висока економічна ефективність при побудові та експлуатації інформаційної інфраструктури. Саме тому хмарні технології активно витісняють клієнт-серверну архітектуру, яка є базою для технологій другої платформи.

Хмарні технології дозволяють підвищити коефіцієнт завантаженості при об'єднанні в єдиний простір великого набору серверів і оптимально розподілити навантаження, мінімізуючи нерівномірність споживання ресурсів різних завдань різних користувачів (Криворучко, & Краус, 2017). Завдяки технологіям розподіленої обробки даних, що забезпечують надання комп'ютерних ресурсів та потужностей користувачам як Інтернет-сервіс, хмарні обчислення посідають чільне місце у роботі з інформацією багатьох підприємств та організацій. Базис «хмари» складає інформаційна інфраструктура, набір фізичних пристроїв, апаратних засобів, далі надбудовується платформа, що включає набір послуг, а потім встановлюється програмне забезпечення, з яким безпосередньо працює користувач. Усе, що пов'язане з хмарними технологіями, має назву *aaS* (від англ. as a Service).

Використання технології хмарних обчислень дало змогу підвищити економічну ефективність застосування інформаційних та обчислювальних ресурсів за рахунок масштабної стандартизації всіх процесів та видів забезпечення (апаратного, програмного, інформаційного), впровадження технології віртуалізації та нових принципів організації програмного забезпечення, розробки нових моделей управління інформаційною інфраструктурою. Ресурси апаратного забезпечення розбиваються на логічні фрагменти, фізичні середовища, які керуються незалежно один від одного в межах фізичного сервера. Віртуалізація системи найчастіше здійснюється за допомогою технології гіпервізора – програмного забезпечення, що дозволяє абстрагувати систе-

мні ресурси.

Комбінація різних факторів, таких як придбання за нижчою ціною серверів у великих дата-центрах, оптимальне завантаження серверів, економія на обслуговуванні великої кількості користувачів, які працюють з одним екземпляром програмного забезпечення, дає значний ефект економії (Тогобицька, 2020).

Поряд із широкими можливостями, хмарні технології мають і низку істотних недоліків:

- необхідність постійного з'єднання з Інтернетом;
- певні обмеження щодо використання програмного забезпечення;
- проблема конфіденційності інформації, що зберігається в «хмарах»;
- висока вартість апаратного забезпечення (Тогобицька, 2020).

Мобільні технології є одною зі складових процесу цифровізації. Тут під терміном «мобільність» розуміється сукупність технологій, додатків та рішень, що реалізуються на базі портативних ПК, телефонів, смартфонів та планшетів за допомогою мобільних додатків, платформ їх розробки, а також систем управління корпоративною мобільністю та сервісів рівня підприємства (Гудзь, 2018). У цифровому мобільному суспільстві є все: люди, інформація, об'єкти, а також взаємозв'язки між ними. Виникають вражаючі за швидкістю і масштабом потоки інформації. Мобільними стають навіть ідентичності, які користувачі можуть вільно вибирати та змінювати (Струтинська, & Маркович, 2018).

Завдяки стрімкому впровадженню мобільних технологій у життя людини та суспільства суттєво змінилися методи та засоби взаємодії, еволюціонізувало апаратне та програмне забезпечення інформаційних систем, відкрилася можливість організації безперервного та всеосяжного доступу до цифрового контенту. Змінились і технології корпоративної роботи. Все частіше зустрічається таке поняття як «корпоративна мобільність» (англ. Enterprise mobility), що передбачає наявність набору інтегрованих процесів та мобільних технологій для забезпечення доступу до корпоративних інформаційних ресурсів та систем.

У діяльності підприємств автоматизовані робочі місця співробітників дедалі частіше поступаються місцем мобільним робочим місцям, оснащеним уже не персональними комп'ютерами, а смартфонами та планшетами, які, по суті, також є персональними комп'ютерами, але на мобільній платформі. Більш того, розвиваються технології, що враховують перспективні можливості мобільних пристроїв та підвищують персональну продуктивність співробітників.

Комунікація можлива не тільки між користувачами, а й користувачем та групою. Це дозволяють зробити співтовариство – деяку сукупність індивідів, об'єднаних подібними інтересами, цілями і звичаями, тривала взаємодія яких повністю чи частково здійснюється у вигляді Інтернету і регулюється

специфічними при цьому засобу комунікації протоколами і нормами (Гудзь, 2018). За допомогою віртуальних майданчиків мережеві соціальні послуги пов'язують людей мережеві спільноти, даючи їм можливість обмінюватися знаннями, дозволяючи розвивати творчу діяльність мережного характеру.

Одним з популярних соціальних сервісів є соціальні медіа, що є безліч-чю недорогих і широкодоступних електронних інструментів, що дозволяють будь-якій людині публікувати та отримувати інформацію, співпрацювати та вибудовувати стосунки з іншими людьми. Характерно, що авторами контенту є самі користувачі.

Специфіка соціальних медіа у тому, що у процесі організації взаємодії користувачів між собою у вигляді обговорення інформації, ведення діалогу здійснюється трансформація інформаційного контенту та самих соціальних мереж. Соціальні мережі та медіа цікаві ще й тим, що їх можливості можуть широко застосовуватися у бізнесі та при побудові внутрішніх корпоративних сервісів та мереж.

Мережеві послуги активно використовують у рекламної діяльності. Створюється контент, що дозволяє формувати групи однодумців з певної тематики, генерується трафік, що відкриває можливості залучення реклами. На підприємствах та в організаціях за допомогою цього механізму здійснюється пошук та підбір кадрів шляхом підключення до груп професійних спільнот. Практикуються так звані «відкриті конкурси», коли в Інтернет-простір викладаються завдання (кейси), а потім здійснюється пошук найкращих рішень. Ця технологія має назву «краудсорсінг» (від croud – натовп, sourcing – залучення сторонніх ресурсів). За допомогою цієї технології підприємство не лише вирішує кадрові питання, а й одержує можливість провести моніторинг попиту на свою продукцію чи послуги шляхом залучення колективної думки аудиторії Інтернет-спільноти.

Завдяки соціальним мережам отримав розвиток соціальний маркетинг (англ. Social Marketing), метою якого є просування продуктів та послуг за допомогою соціальних платформ та web-сайтів (web-представництв підприємств та організацій). Механізм соціального маркетингу дозволяє вирішувати багато бізнес-завдань щодо залучення клієнтів, налагодження контактів з потенційними партнерами по бізнесу, управління взаємовідносинами з постачальниками, пошуку кадрів.

Інтернет речей (англ. Internet of Things, IoT) є одним із найбільш яскравих явищ цифровізації, що динамічно трансформують економіку та суспільство в цілому. Інтернет речей – це мережа фізичних об'єктів, які містять вбудовану технологію для комунікацій та сенсори для сприйняття внутрішнього стану цих об'єктів або стану довкілля (Криворучко, & Краус, 2017).

Сьогодні IoT, інтегруючи в собі інформаційні та телекомунікаційні технології, займає значну частку інформаційного ринку, охоплюючи не тільки апаратні та програмні засоби, а й інформаційно-телекомунікаційні послуги, а

саме: послуги провайдерів дротового та бездротового зв'язку, IT-консалтинг, послуги з встановлення, впровадження та супровід апаратного та програмного забезпечення, послуги IT-аутсорсингу, послуги з навчання роботі в інформаційних системах тощо.

Прогнозується, що найближчими роками пристрої апаратного забезпечення стануть потужнішими, що підвищить можливості детальної аналітичної обробки даних, сприятиме подальшому розвитку технологій штучного інтелекту, скоротить залежність від хмарних обчислень. Очікується зростання використання інтелектуальної електроніки в будівництві («Розумний дім», «Розумне місто»), автомобілебудування, промисловості, медицини, освіти (Тогобицька, 2020).

Кіберпростір, що активно розвивається і розширюється, надає користувачам величезні масиви інформації, що йдуть від пошукових систем, соціальних медіа, месенджерів, сенсорних пристроїв. Ці масиви великого обсягу, які генеруються з високою швидкістю або надходять із різних джерел у різному форматі, отримали назву «Великі дані» (англ. Big Data). Великі дані підлягають аналізу на базі високопродуктивних, високошвидкісних та високорентабельних обчислювальних інфраструктур для вирішення задачі обробки інформації з метою виявлення закономірностей даних, що допомагають здійснити прийняття рішень) або для підтримки інших проектів, не пов'язаних безпосередньо з бізнес-аналітикою (Струтинська, & Маркович, 2018).

Недоліки Big Data:

- для зберігання великих обсягів інформації необхідно забезпечення значного простору;

- через розрізненість джерел інформації, різнорівневість її якостей, відмінності форматів і неструктурованість даних виникає проблема приведення їх в оптимальний для роботи вид;

- необхідно чітко визначити межу величини (обсягу) даних, яку складно встановити, а, отже, виникає проблема вибору технологій, які можуть знадобитися надалі для обробки даних. У процесі роботи слід розуміти, що всі наявні дані неможливо й недоцільно зберігати нескінченно, тому певної частини даних доведеться відмовитися;

- забезпечення безпеки зберігання та використання даних Big Data.

Технології Big Data мають великий попит. Наприклад, служби замовлення таксі застосовують рішення, яке обробляє величезну кількість замовлень, оптимізує маршрути, відстежує задоволеність клієнтів. Використання прогнозної аналітики на основі Big Data дозволяє оптимізувати бюджети та взаємини із клієнтами, оцінювати успішність рекламних кампаній, визначати цільові групи, використовуючи сотні параметрів, що характеризують покупців (Струтинська, & Маркович, 2018). У страхуванні, у банківському секторі обробка мільйонів транзакцій клієнтів дозволяє виявити нетипові операції, визначити поведінкові характеристики шахраїв та запобігти заподіянню

шкоди. Аналітичні рішення Big Data активно інтегруються з Інтернет-технологіями та технологіями штучного інтелекту. Так, розробляються та впроваджуються системи управління міським автомобільним рухом, які на основі аналітичних методів обробки великих обсягів даних дозволяють оптимізувати транспортні потоки, знизити кількість пробок, скоротити кількість дорожньо-транспортних пригод та підвищити безпеку руху. Рішення на базі технологій штучного інтелекту дозволяють підвищити швидкість та якість розпізнавання зображень із відеокамер на дорогах, що сприяло прискоренню процесу обробки інформації про правопорушення.

Технології Big Data тісно інтегровані з хмарними технологіями**,** які дозволяють значно здешевити сервіси бізнес-аналітики великих даних (Гудзь, 2018). Цифрова трансформація суспільства, що розвивається завдяки технологіям, характеризується інтенсивним використанням мережевих технологій та появою такого феномену як соціальні мережі**,** вузлами яких можуть бути не тільки люди, а й інші суб'єкти соціуму – організації, підприємства, міста, країни. Таким чином, головним компонентом мережі є соціальний компонент**.**

У цілому термін «цифрова трансформація» (у спрощеній формі – «діджиталізація») означає насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично створює кіберфізичний простір, уможливлюючи інтегральну взаємодію віртуального та фізичного (Концепція розвитку цифрової економіки, 2018).

Ризики цифрової економіки. Глобалізаційні та цифрові зміни в світі впливають на формування нового цифрового суспільства, виникнення цифрової культури, розвиток цифрової економіки. Зокрема, масове впровадження високих технологій в усіх сферах життя висуває нові вимоги до організації праці і робочих місць, змінює відносини на ринку праці, в сфері зайнятості та оплати праці. Для одних учасників процесу цифровізації її наслідком є втрата робочих місць, а для інших – поява нових форм зайнятості, можливостей розвитку цифрового бізнесу, підвищення продуктивності праці та якості життя. Нові технології змінюють правила гри в економіці, сприяють зростанню продуктивності праці, якості надання послуг та їх доступності. Багато компаній вимушені ставити перед собою нові завдання протидії ризикам цифровізації бізнес-процесів, пошуку можливостей економічного зростання та збереження якості трудового життя (Хандій, & Кобцева, 2023, с. 70).

Виклики та ризики цифровізації економіки для ринку праці є предметом наукових доробків Ольги Новікової та Лариси Шамілевої (Новікова, Хандій, & Шастун, 2020; Соціальні та трудові чинники сталого економічного зростання, 2020; Novikova, Khandii, & Shamileva, 2021; Novikova, Shamileva, Vicen, & Bukoros, 2021). Надія Азьмук присвятила свою увагу вивченню трансформації зайнятості при переході до цифрової економіки (Азьмук, 2019,

2020), а В'ячеслав Ляшенко та Олександр Вишневський розглядають цифрову модернізацію економіки України як можливість проривного розвитку (Ляшенко, & Вишневський, 2018). Вивченням впливу цифровізації економіки та суспільства на трансформацію ринку праці, зокрема взаємодію його суб'єктів, займається Олена Хандій (Хандій, & Кобцева, 2023).

У результаті цифровізації економічної сфери формується цифрова економіка, яка базується на інформаційно-комунікаційних, і насамперед цифрових, технологіях, стрімкий розвиток та поширення яких вже сьогодні впливають на традиційну (фізично-аналогову) економіку, трансформуючи її з такої, що споживає ресурси, в економіку, що створює ресурси (Концепція розвитку цифрової економіки, 2018). Ключовим ресурсом цифрової економіки є дані, що, завдяки функціонуванню електронно-цифрових пристроїв, засобів та систем, генеруються та забезпечують електронно-комунікаційну взаємодію складників такої економіки (Вінник, 2020, с. 56).

На макроекономічному рівні цифрова трансформація обіцяє інновації та зростання; для всіх це створює новий доступ до величезної кількості інформації, забезпечує нові форми соціальної взаємодії та участі, полегшує доступ до освіти та підвищує індивідуальну продуктивність. З цим пов'язана надія на вирішення існуючої соціальної нерівності на індивідуальному та національному рівнях. Разом з цим обговорюються численні проблеми та ризики цифрової трансформації. Вони варіюються від втрати робочих місць через автоматизацію, від невирішених етичних проблем (наприклад, відповідальність у разі автокатастрофи за участю самоврядного (безпілотного) автомобіля) до проблем кіберзлочинності та конфіденційності, до спірних питань, таких як проблеми прогресуючої когнітивної втрати функції, що називається «цифровою деменцією» або «цифровим недоумством» (тобто розлад уваги, зниження концентрації та погіршення пам'яті внаслідок надмірного використання електронних пристроїв). Психологи вважають, що існує прямий зв'язок між цифровою деменцією, ігровою залежністю та цифровою залежністю (Тогобицька, 2017).

До ризиків цифрової економіки відносять (Хаустов, & Бондаренко, 2021, с. 54-56):

<u>В економічній сфері</u>

- уповільнення зростання частки цифрової економіки у ВВП (тенденція, що вже спостерігається в низці промислово розвинених країн) всупереч очікуваним трендам;
- зниження продуктивності у сфері виробництва самих цифрових технологій і, в свою чергу, уповільнення інвестування в їх розвиток;
- невідповідність реаліям очікуваних прибутків від розвитку штучного інтелекту;
- віртуальний характер господарських зв'язків, через що порушується низка ризиків їх підтримки та контролю;

- відсутність фізичної ваги продукції, еквівалентом якої стануть інформаційні ресурси, що обумовлює ризики помилок та маніпуляцій в оцінках їх реальної вартості;

- необхідність переобладнання виробництв і великі початкові затрати, постійного врахування динамічних змін технологій, перегляду організаційної структури бізнесу суттєво ускладнюють умови ведення бізнесу та забезпечення його конкурентоспроможності;

- збільшення вартості кваліфікованої робочої сили, що неухильно буде викликано необхідністю підвищення кваліфікації персоналу та зростанням попиту на кваліфіковану робочу силу, що має необхідні цифрові навички;

- зростання ризику збільшення рівня інфляції в країнах світу через нерівномірність соціально-економічного розвитку.

У політичній сфері

- загрози необмеженого впливу на настрої в суспільстві, бо нові технології вже широко використовуються для маніпулювання настроями та думками населення та розпалювання ненависті;

- посилення напруженості між державами за технологічне домінування;

- загрози концентрації влади на ринку і посилення монополій через більший доступ до провідних технологій.

У соціальній сфері

- загострення соціальних суперечностей при масовому вивільненні працівників, зниження ступеня соціальної захищеності внаслідок розширення автономності учасників мережевої цифрової економіки, посилення соціальної нерівності, в т. ч. і внаслідок наявної цифрової нерівності, перетворення соціально-економічних суб'єктів у «гвинтики» технологічного прогресу. При цьому зниження кваліфікації виробничого персоналу в умовах його перетворення у придаток оцифрованих виробництв призведе до витіснення праці не тільки низької, але й середньої кваліфікації, та призведе тим самим збільшення кількості безробітних;

- недооцінка соціального та інших вимірів розвитку економіки окремих країн призведе до посилення нерівномірності їх розвитку, цифровізація стане стратифікованою, а не однорідною, внаслідок чого посилиться соціальна напруга в цілому ряді країн;

- посилення поляризації в суспільстві внаслідок цифрової нерівності, що виникатиме з дедалі глибшою нерівністю у доступі до соціальних, економічних, освітніх, культурних та інших можливостей через нерівний доступ до інформаційно-комунікативних технологій. Цифрова нерівність призводитиме до зниження якості життя (менші можливості у всіх сферах життя, гірше медичне обслуговування та освіта), вона є наслідком інших нерівностей, водночас поглиблює історично більш ранні нерівності і, загалом, призведе до втрати конкурентних позицій країни в світовій економіці;

- активізація міграційних процесів, особливо серед працівників робо-

чих професій;

- витіснення ряду базових технологічних процесів, науково-технічних інновацій та економічних відносин, пов'язаних з соціальною орієнтацією економіки;

- розмивання кордонів між роботою і приватним життям через поширення можливостей роботи з дому;

- збільшення робочого навантаження через необхідність постійного підвищення кваліфікації задля отримання роботи;

- посилення цінової конкуренції на ринку праці: з одного боку, працівникам з периферії, що володіють приблизно однаковим рівнем кваліфікації з працівниками з центру, вигідна цінова конкуренція, оскільки вони готові працювати за меншу заробітну плату, але з іншого – інформаційно-комунікативні технології дозволяють вийти на ринок працівникам із ще бідніших територій (наприклад, з інших країн), що фактично розв'язує цінову війну;

- посилення гендерної нерівності у сфері праці і в суспільстві в цілому, в першу чергу через гендерно асиметричне скорочення зайнятості у зв'язку з цифровізацією;

- втручання у приватне життя та цифрова диктатура внаслідок запровадження загального контролю над громадянами за допомогою цифрових технологій, і, переважно, технологій великих масивів даних (*Big Data*);

- загроза посилення утисків і експлуатації людей;

- перекіс суспільної уваги у бік цифрових трансформацій та нарощування прибутків, замість прямування до використання здоров'язберігаючих технологій та ефективного використання природних ресурсів;

- цифровий аутизм та гіперінформаційність середовища внаслідок втрати соціальних навичок, що викликає нездатність критично мислити та розвиток кліпового мислення (сприйняття навколишньої дійсності як послідовності не пов'язаних між собою явищ, а не як однорідної структури, що існує як взаємопов'язана система).

У технологічній сфері

- зростання імовірності технологічних збоїв і техногенних катастроф;

- загрози національній безпеці країн, насамперед, її кібер- і військово-промисловій безпеці через посилення імовірності злочинних втручань різного характеру з застосуванням нових цифрових технологій;

- загроза кібератак у всіх сферах економіки та для будь-яких суб'єктах господарювання.

У сфері контролю

- загрози інформаційно-цифрових маніпуляцій і шахрайських операцій у невиробничій сфері;

- загрози неможливості контролю фінансових махінацій від надання легітимності використання криптовалют як форми розрахунків в окремих сфе-

рах економіки. Зокрема, широке використання криптовалют становить загрозу для сфери кредитування (Криптовалюти як забезпечення кредиту, 2024). З метою запобігання загроз існування людства в добу цифрових технологій експерти вважають за доцільне повернутися до паперових носіїв інформації, оскільки електронні документи легко знищити; відповідно, треба усвідомити, що ми нічого не контролюємо «на своєму телефоні», більш того, «ми все більше на шляху до того, що програмне забезпечення буде лише за інклюзивним доступом» (Вінник, 2020, с. 58);

- загрози виходу ІТ-компаній з-під державного контролю, оподаткування тощо.

Отже, цифровізація відкриває нові можливості для економічного розвитку. З одного боку, вони є результатом підвищення ефективності (наприклад, використання енергії), а з іншого боку, через уточнений і пов'язаний контроль (наприклад, зворотний зв'язок про поточні значення працездатності, зв'язок пробок на дорозі, відстані та інших даних маршруту). Разом з цим можливості цифровізації дозволяють індивідуалізувати існуючі технології (наприклад, консалтингові системи, інтерактивні освітні одиниці), створити сприятливі наслідки для логістики, профілактики, зокрема, охорони здоров'я в компаніях, скорочення робочого навантаження, енергозбереження, а також оптимізації усіх виробничих процесів (Тогобицька, 2017).

Цифровізація економічних процесів генерує потенційні ризики, серед яких ключове значення набувають такі:

- несанкціонований доступ до інформації та інші загрози кібербезпеці;
- масове безробіття;
- цифрова нерівність – розриви в рівні освіти та умовах доступу до цифрових послуг та продуктів між громадянами та бізнесами всередині країн, а також між державами.

Щодо останньої варто зауважити, що цифрова нерівність сьогодні залишається незмінною. На думку Мартіна Гільберта (Hilbert, 2016), розвинені країни продовжують активно прогресувати в контексті цифровізації, а країни з низьким рівнем економічного розвитку в цей самий час лише намагаються досягнути рівня попередніх.

Сьогодні використання цифрового простору в світі не є пропорційним. Теоретичні узагальнення досліджень явища цифрової нерівності приводять до розуміння її як загрози, що одночасно поширюється на глобальному, регіональному та локальному рівнях – така географічна характеристика дозволяє зрозуміти масштабність порушеної проблеми. Кордони глобального рівня цифрової нерівності практично збігаються з межами економічно розвинених регіонів та країн «третього світу». Як вірно зазначає Т. Миськевич, «тривожною особливістю нинішнього стану явища цифрової нерівності є те, що поки не спостерігається ознак реального подолання гігантської прірви між країнами-лідерами розвитку інформаційних технологій та країнами-аутсайдерами.

Навпаки, цей розрив із часом тільки посилюється» (Миськевич, 2019, с. 89-90).

На думку О. Кузнєцова, в Україні цифрова нерівність підсилюється браком, за незначним винятком, національних потужних цифрових платформ та хмарних серверів. Тобто «майже вся стратегічно важлива інформаційно-аналітична база країни зберігаються на технічному обладнанні, програмному забезпеченні, протоколах його використання і обслуговування (тестування, оновлення, форматування, інсталяції тощо), яке було спроектовано, запрограмовано, виготовлено і т.д. за кордоном "руками" приватних комерційних структур. Даний факт констатує не тільки небезпеку щодо індивідуальної конфіденційності кожного окремого громадянина, а й піднімає багаторівневі питання безпеки держави взагалі. По-друге, цифрова нерівність дуже виражено проявляється у віковому контексті. Тобто виклики сьогодення вимагають від всіх члені суспільства високого рівня інформаційної культури та цифрової грамотності, що уможливлюється за рахунок активізації процесу освіти дорослих, принципів безперервної освіти та освіти впродовж життя, які у свою чергу сприятимуть сформованості цифрових компетентностей відповідних соціальних груп населення» (Кузнєцов, 2021, с. 23).

Ризики цифровізації публічного управління. Цифровізація приносить із собою новий, стрімкий різновид соціальних змін. Тиск таких змін є повсякденною реальністю для людства. Цей тиск може призводити до занепокоєння, процесів дезадаптації та спрацьовування захисної реакції у людей. Важливу роль тут має відігравати держава. Вона має створювати структури, здатні функціонувати для спостереження, соціального розуміння та контролю над цифровізацією.

Дослідження впливу цифрових трансформацій на розвиток соціальної сфери розвинули сучасний зміст концепції держави добробуту, ключовим елементом якої є програми соціального захисту. Їх розширення за рахунок використання ІК-технологій сформували ідею цифрової держави добробуту (англ. digital welfare state) (Larasati, Yuda, & Syafa'at, 2023), яка забезпечує добробут громадян за рахунок використання допоміжних технологій. Більше того, бідність і вразливість сьогодні вважаються проблемами, які можна вирішити або виправити за допомогою технологічних інновацій (Кохан, & Єгорова-Луценко, 2018).

Цифровізація соціальної сфери в цілому та соціальний захист зокрема, акцентують, що вона змінює не лише поведінку користувачів та процеси соціального включення та відчуження, які переосмислюються в певній технологічній сфері, а й державних установ, які перебувають у розпалі інтенсивного процесу цифровізації, оскільки все більше адміністративних процедур (заявок, форм, скарг тощо) можна здійснити лише через Інтернет (Про схвалення Стратегії, 2020). З одного боку відзначають, що цифрові технології замінюють людський розсуд і старанність негнучким кодом на основі правил і

показників ефективності (Кохан, & Єгорова-Луценко, 2018).

Водночас, наголошують, що збирання даних у контексті соціального захисту часто підсилює маргінальність тих, хто отримує доступ до суспільних благ, залучаючи до них додаткову увагу та підозру (Кохан, & Єгорова-Луценко, 2018). Іншим недоліком цифрового соціального захисту називають також можливі неправильні рішення щодо відповідності вимогам користувачів соціального захисту, спричинені неполадками у системі чи неправильними даними, що можуть мати руйнівний вплив на тих, кому потрібна допомога (Кохан, & Єгорова-Луценко, 2018).

Боротьба з цифровими ризиками вимагає колективних дій організацій, які мають спільні інтереси у боротьбі із загрозами, такими як ризик цифрового регулювання або ризик кібербезпеки (Хаустова, 2023, с. 758). Інтернет продукує ризики створення контрольованих спільнот тих, хто «програмує», та тих, кого «програмують». Для цього є чимало можливостей – від навмисного спотворення інформації, вразливості персональних даних до кібератак і вірусного зараження, колонізації різних мереж. Дедалі інтенсивніше розвивається дискурс щодо потенційних і вже реальних ефектів впливу інформаційних технологій на стани соціумів, який не може бути зведений до міркувань у термінах їх інструментального використання згідно з парадигмою антропоцентричного розуміння соціального устрою (Ризики в сучасному нестабільному суспільстві, 2021, с. 227-228). Згадані ефекти продукуються гібридною сукупністю людських і нелюдських акторів, дії якої можуть створювати такого роду невизначеність, що її принципово складно трансформувати в імовірність, а тим більше впевнений прогноз (Deseriis, 2017, p. 137).

У політичному аспекті йдеться про «хактивізм» (інтернет-активність) та його підмножини – атаки розподіленої відмови в обслуговуванні (DDoS) зі зростаючим використанням ботнетів – мереж заражених комп'ютерів з віддаленим керуванням без згоди користувачів, тобто перетворюючи користувача по суті на внутрішній компонент машинної збірки і впливаючи на політичну участь і політичний резонанс (Deseriis, 2017, p. 138-139). Сьогодні фахівці ретельно досліджують нестійкі, але афективно токсичні зв'язки між соціальними мережами та фінансовими ринками, керованими особливими алгоритмами здійснення автоматизованих угод, що виявляє вади в захисті налагоджено працюючих систем при втручанні мереж (Karppi, & Crawford, 2016). Законодавчі практики регулювання контенту популярних мереж і платформ через необхідність керувати громадськими очікуваннями щодо відповідальності за безпеку спільнот, боротьбу зі зловмисними втручаннями, тероризмом, порушенням авторських прав, демонстрацією ненависті тощо через упровадження систем «алгоритмічної модерації» не завжди є ефективними, позаяк такі автоматизовані системи залишаються непрозорими, незрозумілими та малозрозумілими, які важко перевірити (Gorwa, Binns, & Katzenbach, 2020).

У найближчому майбутньому спектр кіберризиків може суттєво розширитися через безпрецедентний розвиток цифрових технологій різних напрямів у галузі штучного інтелекту, робототехніки, хмарних бізнес-сервісів тощо, кожна з яких стає об'єктом втручань та маніпуляцій (Монін, 2020).

Базові підходи управління ризиками викладені Міжнародною організацією зі стандартизації (ISO) у стандартах, присвячених менеджменту ризику, а також інформаційною та кібербезпекою (Стандарти ISO/IEC, 2016). Проте поліпшення фізичної та інституційної цифрової інфраструктури перебуває у компетенції як уряду і приватного сектора, так і інших учасників відносин, наприклад, міжнародних економічних організацій чи промислових асоціацій. Методичні засади мінімізації цифрових загроз зазначені у доповіді ООН «Про цифрову економіку за 2021 рік» та спрямовані на створення умов для моніторингу та стандартизації процесів використання даних, у тому числі: формування ставлення до даних як (глобального) суспільного блага; вивчення нових форм керування даними; узгодження прав та принципів, пов'язаних з цифровими технологіями та даними; розроблення норм, пов'язаних з даними; розширення міжнародного співробітництва у питаннях управління платформами, у тому числі щодо політики конкуренції та оподаткування у цифровій економіці (Звіт про результати, 2021).

У доповіді наголошується на необхідності міжнародної технічної координації на глобальному рівні, щоб уникнути подальшої фрагментації інфраструктури Інтернету та цифрового простору (Резнікова, 2022, с. 146). Регулюючі заходи, що вживаються на державному рівні, та сприяють мінімізації системного ризику цифрової трансформації, включають:

- встановлення чітких правил і норм щодо онлайн-контенту, конфіденційності та використання даних;
- підтримку конкуренції, яка допоможе стимулювати інвестиції та інновації в цифрову інфраструктуру та діяльність, насамперед, у галузі вітчизняних цифрових рішень;
- припинення спроб встановлення іноземного контролю в українських сегментах цифрової економіки;
- заохочення спільного інвестування через державно-приватне партнерство;
- розвиток цифрової інфраструктури державних сервісів та розширення спектру послуг, що надаються онлайн.

Негативними наслідками цифровізації публічного управління є такі (Соснін, 2020):

- нерівномірність розподілу благ цифровізації, що пов'язана з обмеженістю доступу до Інтернету. При цьому 60% населення планети в даний час його не мають;
- зростання поляризації ринків праці і, як наслідок, конкуренції серед працівників за низькооплачувані місця через те, що нові технології заміняють

стандартні трудові операції. Багато дослідників відзначають, що тотальна роботизація може викликати значні диспропорції між попитом і пропозицією на ринку праці, що призведе до зростання технологічного безробіття, позбавить заробітку багатьох працівників, призведе до втрати або зниження їх соціального статусу;

- зміцнення позицій природних монополій, що може стати причиною посилення концентрації на ринках;

- посилення проблем, пов'язаних з кібербезпекою, у тому числі із захистом персональних та корпоративних даних;

- посилення залежності особистості від цифрової інфраструктури.

Крім зазначеного вище, прогресивна автоматизація та використання робототехніки матиме наслідком порушення ринку праці, що характеризуватиметься безробіттям та нерівністю доходів. Саме через цифровізацію може відчуватися втрата робочих місць, проте це здебільшого торкнеться робочих місць з низькими вимогами до кваліфікації. Останніми роками спостерігаються ситуації, коли низькокваліфіковані працівники несуть більший ризик перебування на менш стабільній роботі, ніж більш кваліфіковані працівники (Walwei, 2016).

Через відсутність довіри до цифрових технологій, доступу до них та навичок до їх використання може збільшитися цифровий «розрив». Серед інших викликів – проблема безпеки та порушення конфіденційності, поглиблення соціальної відчуженості, стирання етичних меж (неможливість контролювати у майбутньому штучний інтелект), зниження культурного розвитку (Соснін, 2020).

На рівні публічного управління цифровізація безпосередньо пов'язана із процесами віртуалізації держави. Цей процес зумовлений переходом діяльності органів держави у віртуальний простір Інтернету, що виводить реалізацію функцій держави та можливості впливу на населення на новий рівень. З огляду на це віртуалізація держави визначається як система принципів, інструментів (детериторіалізація, дискурсивізація, медіатизація та ін.), які поєднують конструктивні та деструктивні наслідки, що проявляється у ставленні до інституту громадянства, мірі лояльності до держави, руйнуванні національної ідентичності, обмеженні суверенітету, глобальній технологічній залежності тощо, тим акцентуючи увагу на статичному розумінні цього процесу (Потерейко, 2020, с. 3).

На думку Віталія Кривошеїна, головним джерелом ризикованості віртуалізації держави є те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі, унаслідок чого традиційні політичні інститути (і перш за все держава) замінюються їх симуляціями. Такі зміни у функціонуванні держави можуть призвести до серйозних негативних наслідків – до руйнування духовного світу людини, розриву усталених соціальних зв'язків та формування «мережевого

індивідуалізму», зняття моральних бар'єрів, падіння відповідальності тощо. На пострадянському просторі ризики віртуалізації держави набувають гібридного характеру, оскільки актуалізуються одразу в трьох сферах: у роботі інформаційно-комунікаційних технологій, у функціонуванні політичного режиму, у діяльності інститутів (формальних і неформальних) громадянського суспільства (Кривошеїн, 2019, с. 11).

Говорячи про можливі ризики віртуалізації держави, варто співвіднести їх із загальними ризиками віртуалізації, основними з яких є такі:

– порушення адекватності сприйняття реальності: обсяги інформації, що споживається сучасною людиною, безперервно зростають. При цьому велику її частину реципієнт отримує не за рахунок безпосереднього контакту з подією, а через засоби масової інформації – і в першу чергу електронні – телебачення та інтернет, чим забезпечується розширення простору соціального досвіду індивіда за рахунок віртуального підключення тих пластів соціальної дійсності, з якими він не взаємодіє в своєму реальному житті. Віртуальні об'єкти і ситуації переплітаються з об'єктивним знанням людей, у результаті чого в масовій свідомості утворюється специфічне поле суб'єктивності. Мірою зростання сили впливу віртуальної реальності починає все більше проявлятися тенденція її конкурування з фізичною реальністю за ступенем впливу на людину, що робить для неї все більш складним розрізнення реальності й образів реальності;

- формування медіазалежності, яка обумовлюється такою характеристикою аудіовізуальних мас-медіа, як їх особлива привабливість для споживача інформації;

- збільшення можливостей для обману і маніпуляції свідомістю: обмеженість можливостей верифікації інформації робить індивіда вразливим в плані дезінформації (обману) або маніпуляції свідомістю;

- поширення негативного медіаконтента як такого, що приваблює увагу аудиторії: руйнівний вплив подібних матеріалів здійснюється шляхом формування певних стереотипів сприйняття, уявлень про домінуючі соціальні цінності, соціально бажані або допустимі форми поведінки – йдеться про таку тематизацію медіаповідомлень: девальвація традиційних моральних цінностей і норм; легітимація соціально неприйнятних форм поведінки; пропаганда або виправдання соціальних патологій (алкоголізму, наркоманії, проституції); формування або актуалізація в суспільній свідомості негативних стереотипів сприйняття певних соціальних груп, що сприяють розпалюванню ненависті і ворожнечі щодо певних соціальних груп тощо;

- деструктивні дії в кіберпросторі: оскільки на комп'ютерах окремих користувачів і в інтегрованих банках даних зберігається важлива інформація, включаючи персональні дані і відомості, що становлять державну таємницю, втрата або спотворення яких можуть завдати істотної шкоди як конкретного користувача, так і державі в цілому. Крім того, підключення в мережу

комп'ютери державних і громадських служб, стратегічно значимих компаній складають елементи так званої «критичної інфраструктури», від роботи якої залежить нормальне функціонування систем життєзабезпечення;

- застосування інформаційної зброї як сукупності засобів і способів деструктивного інформаційного впливу на об'єкти інформаційної інфраструктури і окремих людей, що може призвести до інформаційних війн або інформаційного протиборства (Кривошеїн, 2020, с. 76-77).

В Україні процеси віртуалізації держави зазнають деяких особливостей. Наприклад, одним із важливих наслідків віртуалізації держави є виникнення віртуального громадянства, крайньою формою якого є створення інституту світового громадянина – до його базових характеристик відносять освіченість та лояльність, схильність до постійного переміщення, здатність до пошуку спільної мови з представниками різних держав, усвідомленість себе частиною світового процесу. У цьому контексті для України, яка переживає кризу моногромадянства, актуалізується перспектива запровадження подвійного громадянства (полігромадянства). Подібні ризики поглиблюються із веденням бойових дій на території України і масовим відтоком громадян із прифронтових територій за кордон, примусова зміна громадянства на тимчасово захоплених територіях.

Ще одним важливим наслідком віртуалізації держави є детериторіальність, яка спричинена мобільністю населення (інколи і вимушеною мобільністю внаслідок бойових дій), технологічним поступом, швидкістю передавання інформації і має соціальні, культурні, символічні виміри. Відповідно, за своєю природою, детериторіалізація є процесом, який зумовлює втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору, а в результаті та з усвідомленням людьми, що його заселяють. Між соціальною організацією та фізичним простором існують процеси обміну, які у свою чергу слід поділяти на матеріальні, політичні та символічні, серед них зараз домінують останні.

У цьому аспекті детериторіальність розглядається як втрата територіальності, яка, наприклад, має місце в Україні після 2014 р. і особливо після 24 лютого 2022 р. з початком широкомасштабної війни. Також з огляду на процес віртуалізації, на думку Віталія Кривошеїна, продуктивнішою може бути застосування понять «ретериторіальність» (яка є процесом повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих і структурованих локальностей), «нетериторіальність» (яка не акцентує увагу на втрату чи повернення територіальності, а визначає неважливість територіальності для держави, що піддається віртуалізації), «екстериторіальність» (яка регулює відносини громадян держави на території інших держав або навіть в середини власної держави і заохочує вільне пересування світом, країною (зовнішня і внутрішня мобільність) (Кривошеїн, 2020, с. 78).

Таким чином, віртуалізація держави, безпосередньо пов'язана з форму-

ванням мережевої політичної реальності, створює не тільки нові можливості для удосконалення принципів організації політичного устрою та саморозвитку й ідентифікації людини, але й супроводжується такими негативними процесами, як руйнація духовного світу людини, розрив усталених соціальних зв'язків та формування «мережевого індивідуалізму», зняття моральних бар'єрів, падіння відповідальності, що породжує такі ризики: порушення адекватності сприйняття реальності, формування медіазалежності, збільшення можливостей для обману і маніпуляції свідомістю, поширення негативного медіаконтенту, деструктивні дії в кіберпросторі, застосування інформаційної зброї тощо. Крім того, з розвитком мережевих відносин втрачають ефективність традиційні механізми зворотного зв'язку, спостерігається загальна деполітизація населення, зростає недовіра до державних інститутів. З'являється необхідність подолання зростаючих негативних тенденцій, і дії акторів громадянського суспільства в інформаційному (віртуальному) просторі можуть виступати вирішальним засобом демократизації суспільного життя.

Демократизація суспільства з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (електронна демократизація суспільства) – це складний еволюційний процес поступового нарощування політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних, особистісних змін, результатом якого є реалізація сталих демократичних соціально-громадянських **е**-практик та інтеріоризація демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної **е**-активності та **е**-взаємодії, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства (Бойко, 2020, с. 106-107). Електронна демократизація суспільства та ефективне використання інструментів електронної активності і взаємодії, зокрема впровадження елементів **е**-уряду та **е**-демократії, передбачають цифрову готовність суспільства до використання **е**-ресурсів демократизації – формування законодавчої та технологічної бази нових суспільних **е**-відносин, створення телекомунікаційної інфраструктури, нарощування кількості інтернет-користувачів та урізноманітнення їхньої онлайн-активності та формування відчуття довіри до новітніх інтернет-технологій, можливостей онлайн-взаємодії, усвідомлення важливості онлайн-присутності задля ефективнішого функціювання в сучасному світі (Ризики в сучасному нестабільному суспільстві, 2021, с. 232).

У сучасній Україні активно запроваджують інструменти електронного урядування та розбудовує систему електронної взаємодії влади з суспільством, впроваджуючи елементи електронного уряду та електронної демократії в перебіг суспільної взаємодії. Задля ефективної реалізації програми розвитку е-урядування в країні впродовж останніх років створено цілу низку законодавчих і виконавчих структур. Так, у 2019 році було створено Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри), відбуваються потужні трансформації на всіх рівнях державного управління. Мінцифри активно займа-

ється розв'язанням питань цифрової трансформації, розширення можливостей формалізації взаємодії держави з провідними соціальними суб'єктами в онлайн-форматі, реалізуючи розгортання цілої низки державних програм «Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Трембіта», «Вулик» тощо. Результатами успішної реалізації таких програм стає впровадження і вдосконалення інструментів **е**-уряду, **е**-демократії, які підвищують ефективність і прозорість роботи органів влади, надання **е**-послуг, **е**-взаємодії держави і громадянина; сприяють підвищенню рівня участі громадян у процесі прийняття рішень різного рівня (від загальнодержавного до регіонального, міського, районного рівнів), підвищенню громадянської активності, формуванню свідомості активного громадянина, здатного впливати на суспільні процеси в державі.

Громадяни активно використовують Інтернет задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації з різних інформаційних джерел в онлайн-форматі – ознайомлення з інформацією на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстеження новин суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів. Українці обговорюють у мережі питання суспільно-політичного спрямування; реалізують онлайн-активність, пов'язану з використанням мережі задля вираження власних думок і пропозицій з різних питань соціальної проблематики; контактують з владними, міжнародними, громадськими структурами онлайн; долучаються до використання Інтернет-мережі задля ініціювання та підтримки різних соціально-громадянських заходів, ініційованих користувачами в мережі, а також реалізують онлайн-активність, пов'язану з формалізацією відносин «держава – громадянин» в онлайн-форматі, використанням онлайн-можливостей залучення інструментів **е**-урядування (електронний уряд, електронна демократія). До останніх відносяться електронні петиції, електронні звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо; електронні консультації; бюджети участі (громадські бюджети); електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо); електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень тощо (Ризики в сучасному нестабільному суспільстві, 2021, с. 233).

Стрімкий розвиток цифрових інструментів у публічному управлінні може привести до досить формалізованого ставлення певних владних структур до реалізації можливостей демократизації відносин влади з громадськістю за допомогою використання інформаційно-комунікаційних технологій та орієнтацію на формальне нарощування кількості е-інструментарію без ефективного забезпечення подальшої його реалізації. Як наслідок – акумулювання ймовірних ризиків втрати інтересу громадськості до реалізації демократичного діалогу з владою в онлайн-форматі. Виявлені негативні тенденції можуть сприяти знеціненню можливостей реалізації взаємодії влади з громадськістю в онлайн-форматі за допомогою існуючих сьогодні інструментів електронної демократії та втрати довіри громадськості до можливостей викори-

стання Інтернету як ефективного інструменту громадської активності та взаємодії (Ризики в сучасному нестабільному суспільстві, 2021, с. 240).

Одним з інструментів вимірювання процесів інформатизації та цифровізації є Індекс цифрової трансформації регіонів України, який було розроблено Мінцифрою. Цей індекс дозволяє визначити ефективність органів влади у напрямі цифровізації, а також побачити потреби у цифровій трансформації (Результати цифрової трансформації, 2024). Метою побудови Індексу цифрової трансформації регіонів України є створення бази для дослідження рівня цифрової трансформації в обласних державних адміністраціях. Отримані результати (Індекс цифрової трансформації регіонів України, 2023, 2024) дозволять владі, аналітикам, розробникам та іншим зацікавленим сторонам оптимізувати процеси діджиталізації в області.

Індекс у межах України у 2022 р. становив 0,650 бали, а у 2023 р. – 0,632 бали. Найвище значення мають такі області:

Дніпропетровська (0,912 балів: 0,916 – у 2022 р., 0,908 – у 2023 р.),
Тернопільська (0,869 балів: 0,91 – у 2022 р., 0,827 – у 2023 р.),
Львівська (0,845 балів: 0,799 – у 2022 р., 0,891 – у 2023 р.),
Полтавська (0,824 бали: 0,814 – у 2022 р., 0,833 – у 2023 р.),
Одеська (0,811 балів: 0,836 – у 2022 р., 0,785 – у 2023 р.),
Волинська (0,776 балів: 0,720 – у 2022 р., 0,831 – у 2023 р.),
Вінницька (0,773 бали: 0,769 – у 2022 р., 0,777 – у 2023 р.),
Рівненська (0,761 бал: 0,794 – у 2022 р., 0,727 – у 2023 р.),
Закарпатська (0,744 бали: 0,756 – у 2022 р., 0,732 – у 2023 р.).

За субіндексами маємо такі усереднені значення:

- Розвиток Центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП) (0,698 балів: 0,771 – у 2022 р., 0,624 – у 2023 р.).
- Режим «без паперів» (0,694 балів: 0,691 – у 2022 р., 0,697 – у 2023 р.).
- Інституційна спроможність (0,683 бали: 0,688 – у 2022 р., 0,678 – у 2023 р.).
- Проникнення базових електронних послуг (0,661 бали: 0,666 – у 2022 р., 0,656 – у 2023 р.).
- Розвиток інтернету (0,658 бали: 0,683 – у 2022 р., 0,632 – у 2023 р.).
- Візитівка області (0,603 бали: 0,572 – у 2022 р., 0,633 – у 2023 р.).
- Цифрова освіта (0,558 бали: 0,46 – у 2022 р., 0,656 – у 2023 р.).
- Галузева цифрова трансформація (0,517 балів: 0,474 – у 2022 р., 0,56 – у 2023 р.).

Ризики сфери освіти та соціалізації. Результатом цифровізації є створення цифровізованих явищ, які більшість пересічних громадян сприймають як реальні, що існують в аналоговому світі. Наприклад, в цифровій економіці поширені такі цифровізовані явища (Вінник, 2020, с. 58-59):

– віртуальне підприємство: сприймається багатьма як належним чином легалізоване підприємство зі статусом юридичної особи; натомість це група

осіб (фізичних та / або юридичних), зацікавлених у використанні якогось одного електронного (зазвичай Інтернет) ресурсу (бізнес-сайту, зокрема), проте без оформлення їх організаційної єдності як юридичної особи або партнерів на підставі угоди про спільну діяльність;

– Інтернет-магазин: нерідко сприймається як електронна версія звичайного магазину з його власником, хоча насправді це сайт, на якому його користувачі (а їх може бути декілька або навіть багато) розміщують інформацію про пропоновані до продажу товари;

– боти (від англ. robot – робот): сприймається як реально існуючий суб'єкт (підприємець, організація чи її працівники), хоча є програмою, що забезпечує виконання автоматично та / або за заданим розкладом (алгоритмом) комплексу послідовних дій, і має в цьому якусь схожість із людиною (Пивоваров, 2019); боти нерідко відносять до штучного інтелекту.

Варто зауважити, що цифровізовані явища (наприклад, смарт-контракти, зберігання інформації в «хмарі», електронні платежі, віртуальні підприємства, віртуальні офіси, електронні кабінети, бізнес-сайти, включно з Інтернет-магазинами та торговельними Інтернет-платформами, використання відповідного програмного забезпечення, що мінімізує ризики, в тому числі технологія блокчейну, боти, штучний інтелект, криптовалюти тощо) потребують відповідних знань та навичок, що забезпечує цифрову грамотність населення. У цілому рівень цифрової грамотності в Україні, за оцінками Міністерства цифрової трансформації України, нижче від середнього (Більше половини українців, 2019), що свідчить не лише про цифрову нерівність (поділ суспільства на багатих і бідних за критерієм наявності у них цифрових ресурсів, знань та навичок), а й про відсутність реальних цифрових можливостей у більшості споживачів, які і без того є слабкішими учасниками відносин у сфері господарювання, проте забезпечують прибутковість бізнесу як основну мету такої діяльності. Брак або навіть відсутність необхідних цифрових навичок у більшості громадян, а також відповідних пристроїв, можливості оплати послуг Інтернету тощо – один із тих бар'єрів, що необхідно подолати на шляху до цивілізованої цифровізації (Вінник, 2020, с. 57). У цифрову епоху це загрожує не лише ймовірністю матеріальних втрат у відносинах зі спритними шахраями, які зазвичай краще знаються на можливостях цифрових технологій, ніж сумлінні громадяни, а й навіть фактичним безправ'ям, зумовленим відсутністю необхідних для цього можливостей (не говорячи про вади нормативного регулювання, в тому числі відсутність закріпленого на рівні закону поняття цифрових прав).

Виокремлюють такі негативні наслідки від цифровізації суспільства та впровадження комп'ютерних технологій в освітнє середовище:

- Комп'ютери навчають людину діяти на оточення маніпулятивно-директивним, інструментально-силовим чином. Це має тенденцію призводити до насильницьких актів, що рельєфно ілюструється завдяки хакерським

технологіям та лавиноподібним потоком комп'ютерних вірусів.

- Комп'ютери шкідливі через прийняту в них двозначну логіку обробки інформації, яка сприяє формуванню в людини однозначного (так би мовити «чорно-білого») антитворчого, біполярного мислення.

- Впровадження комп'ютера як головного провідника видовищних технологій сучасності значно гальмує потребу та процес читання (Вознюк, 2023).

Величезне збільшення швидко доступної, завжди нової індивідуальної інформації та контекстуалізованих знань посилює, з одного боку, здатність засвоювати та раціонально використовувати дані, а з іншого – обговорюються поширені недоліки когнітивних компетенцій. Пам'ять звільняється від необхідності запам'ятовувати, тобто стає слабкішою. Внутрішня узгодженість шаблонів мислення входить у непридатність, ретельність напрямів даних та його поєднання пояснень і висновків поступається місцем асоціативному та евристичному підходам. Це також відноситься до соціальних моделей мислення – упередження набувають репутації фактів. Розвиток перспективних способів мислення йде на другий план (Тогобицька, 2017).

У той же час, парасоціальні (технічно опосередковані) відносини, що поширюються, дозволяють сприймати зовсім різні способи життя й перспективи та відносити себе до дедалі більш численних груп. З одного боку, відстань до інших людей збільшується, їх немає в безпосередній близькості, можна не брати до уваги їх мислення, почуття і переживання, їх страждання. Судження, навіть досить жорсткі, не означають ризику. Здатність до емпатії практикується все рідше, переважно опосередковано, і відстає у розвитку. З іншого боку, різноманітні можливості самопрезентації та соціальні моделі у цифрових медіа забезпечують можливість розвитку рефлексивної ідентичності, пов'язаної з апробацією різних ігрових ролей. Але разом з цим, вони й досвід швидких соціальних суджень також стимулюють прагнення соціального ствердження й приналежності. Це обговорюється під різними назвами, наприклад, як потреба у соціальному резонансі. Вона включає людини через його нарцисичне прагнення до самоствердження через оцінки інших людей. Користувачі, особливо молоді люди, формують проекти самопрезентації залежними від анонімних суджень, що швидко змінюються, змінюються референтних груп. З власною та чужою, поверхневою та безперешкодною оцінною практикою у групі також зростає страх відторгнення, готовність адаптуватися, відповідати (Тогобицька, 2017).

Механізми, що спостерігалися у дослідженнях соціальної дезінтеграції ще до цифровізації, продовжують існувати й сьогодні – розпад орієнтуючого та захисного середовища, девальвація досвіду, компетенцій та освітніх досягнень, розмивання надійних біографічних планів. Парасоціальні переживання у віртуальній групі що неспроможні замінити всього цього, оскільки віртуальному світу властивий необов'язковий характер власних соціальних дії і

отже, поверхневі взаємини суб'єктів.

Привабливість точності фальшивих новин, яка вважається вірною через її відповідність світогляду, зміцнює симбіотичне розуміння політики: те, що я бачу, інтуїтивно вірно, і люди, які бачать її схожими, належать моїй групі і мають схоже розуміння істини. Хто хоче представляти нашу групу, повинен розділити це розуміння, тому не слід вести дебати про факти та їх інтерпретації, а безпосередньо висловлювати груповий світогляд.

В умовах цифровізації чисельно зростає група людей, які активні і дезорієнтовані одночасно: їх ставлення справді песимістично, але вони прагнуть участі у суспільному та політичному житті. Вони породжують новий тип політичної активності, поєднання агресивних заяв в Інтернеті, недовіри до політичних інститутів та процесів і, як наслідок, бездіяльності із закликом до великих, не конкретно спланованих політичних змін (Тогобицька, 2017).

Однією з головних рис цифрових технологій є можливість діяти в Інтернет-просторі анонімно, забезпечуючи максимальну швидкість операцій, пов'язаних із поширенням / пошуком / використанням інформації, приватність цих операцій, залучення до них максимальної кількості зацікавлених осіб. З іншого боку, використання такої анонімної приватності недобросовісними особами суспільно небезпечна, оскільки ускладнює, а нерідко й унеможливлює визначення відповідальної особи, що своїми недобросовісними діями у віртуальному просторі (зазвичай в мережі Інтернет та / або з використанням мобільних телефонів / смартфонів) завдає шкоди іншим особами, та притягнення її до відповідальності. Крім того, Інтернет-простір – транснаціональний, а отже, діяти в ньому можна незалежно від місця фактичного перебування, яке до того ж нерідко важко визначити, якщо заінтересована в цьому особа не називає себе або надає викривлену інформацію, бажаючи уникнути відповідальності за зловживання приватністю на шкоду іншим учасникам відносин. Виявлення таких осіб потребує участі компетентних органів різних держав, що зумовлює необхідність і встановлення відповідних правил їх взаємодії на транснаціональному рівні (Вінник, 2020, с. 57-58).

Ризикогенним чинником сучасного суспільства є штучний інтелект, який визначають як технологію, яка дозволяє імітувати інтелектуальну діяльність людини, як правило, шляхом навчання та робити висновки, імітуючи розуміння складного контенту. Це дозволяє покращувати людські пізнавальні здібності або замінювати людей у вирішенні нерутинних завдань (Струтинська, & Маркович, 2018).

Не зважаючи на значні переваги, які має штучний інтелект – наприклад, кращі за людські можливості в бізнесі (біржові операції (Штучний інтелект здатен, 2017), швидкість отримання необхідних дозволів та реєстраційних процедур, включно зі сферою будівництва (Через е-кабінет забудовника, 2020)), науки (отримання результатів наукових досліджень, зокрема медичних (ШІ в науці, 2024)), державній службі (скорочення кількості держ-

службовців (250 тис. держслужбовців, 2017; Гайдамашко, 2024)), у побуті (шопінг (Як передові технології змінюють, 2023; Віртуальні примірочні, 2024), б'юті-технології (Ви не повірите! 2024), спілкування (Штучний інтелект Google, 2016)) тощо – він широко використовуються недобросовісними учасниками суспільних відносин, включаючи і криміналітет. Це стосується не лише вдосконалення вірусів, що вражають комп'ютери / смартфони і завдають їх власникам значної шкоди через витік конфіденційної інформації чи грошові втрати (Грицина, 2020), а і штучного інтелекту (Вінник, 2020, с. 58). Саме через надмірний і неконтрольований з боку уряду розвиток сфери штучного інтелекту може загрожувати людям безробіттям, нестабільністю в соціальній сфері або почати поширювати фейкову інформацію і маніпулювати нею, а найгірше – може стати безсмертним диктатором, «від якого ніхто не зможе втекти» (Ілон Маск, 2017; Штучний інтелект може стати, 2018).

Оксана Вінник наголошує, що негативні сторони використання штучного інтелекту та інших досягнень цифровізації вже давно даються взнаки, хоча повідомляється про це значно рідше, ніж про революційні їхні переваги (Вінник, 2020, с. 58). Напади на людей (У Китаї вперше робот напав, 2016) (хоча це поки ще поодинокі випадки на тлі незначного використання роботів можуть мати катастрофічні наслідки у разі масового їх застосування), заволодіння фінансовою інформацією громадян та комерційних структур з метою отримання доступу до їхніх грошових, у тому числі криптовалютних, активів (Кіберполіція викрила групу зловмисників, 2020), численні кібератаки на сайти державних установ, бізнес-організації тощо, що завдають значної шкоди, паралізуючи на певний час їхню діяльність, у зв'язку з чим низка країн вимагає поширення на них (кібератаки) спеціального режиму санкцій, передбачених за застосування хімічної зброї (Кутєлєва, 2024).

Зважаючи на небезпеку використання штучного інтелекту в різних сферах діяльності та побуту, активно виробляються правила, що регулюють функціонування штучного інтелекту. Наприклад, ЄС визначив 7 принципів застосування штучного інтелекту:

1) він має заслуговувати на довіру, відповідати законам та правилам;

2) повинен контролюватися людиною, розроблятися з урахуванням інтересів суспільства та прав людини, не зменшувати та не обмежувати право людини на прийняття рішень;

3) надійність та безпека: системи штучного інтелекту мають бути досить стабільними на випадок помилок або дисфункції систем на весь період їхнього функціонування;

4) повага до приватних прав людини та до безпеки баз даних, коли такі дані не будуть використовуватися проти людини;

5) прозорість: людина має отримати можливість відстежувати результати діяльності штучного інтелекту або відповідних систем;

6) системи штучного інтелекту мають застосовуватися на недискримі-

національній основі: враховувати всі людські особливості, включаючи фізичну спроможність, навички та потреби, і бути доступними для всіх людей;

7) системи штучного інтелекту мають сприяти розвитку суспільства та вирішенню проблем охорони довкілля, що передбачає принцип відповідальності людини за використання систем штучного інтелекту та за результати такої діяльності (В Євросоюзі розробили «етикет», 2019).

Висновки. Цифрові технології, що забезпечують цифровізацію не лише економіки, а й інших сфер суспільного та приватного життя, зазвичай пропагуються як надзвичайно прогресивні, такі, що забезпечать прорив в усіх напрямах суспільного буття, зробивши його більш ефективним, приємним та легким, звільнивши людей від рутинних дій (зокрема, пошуку інформації про товари, роботу, навчання, потенційних контрагентів/партнерів тощо). Проте кожне суспільне явище має дві сторони: сприятливу (умовно позитивну) і ризикову (умовно негативну). Це справедливо й щодо цифрових технологій та цифровізованих явищ. Поширенню використання цифрових технологій в усіх сферах життя сприяла ситуація з пандемією коронавірусу та пов'язаним із нею шоком.

В умовах існування відкритих, легко доступних і легко наповнюваних інформаційних мереж виникає соціальна проблема доступу до інформації, саме тому дослідники говорять про те, що сучасний соціальний розлом йде по межі «включений / виключений» у мережу. З одного боку, це проблема обмеження інформації, соціально небезпечної, та безпеки персональних та інших видів даних. З іншого боку, інформатизація суспільства загрожує авторитарними тенденціями: дані цілком можуть контролюватися централізовано, це можливість отримувати точну інформацію про кожного громадянина та маніпулювання свідомістю людей, включаючи вибірковість надання інформації суспільному загалу, обмежуючи доступ до неї колом «посвячених» (Усанова, 2012, с. 49).

У сучасній Україні ризики цифровізації посилюються соціальними ризиками війни (Власенко, & Яценко, 2023). Зокрема, війна посилила ризики, пов'язані з добробутом населення. Значна частина українців зазнала матеріальних втрат внаслідок війни. Одним із найвідчутніших негативних наслідків кризи, спричиненою війною, є втрати доходів населення, передусім працездатного. Поряд із зменшенням номінальних доходів погіршення фінансового стану населення зумовлює дія інфляційних ризиків.

Соціальні ризики сучасної України значною мірою пов'язані з масштабними інфраструктурними втратами в наслідок війни: пошкоджено або зруйновано заклади освіти, культури, спорту, релігійні об'єкти, житловий фонд. Усі ці руйнації загострюють групи ризиків у сфері якості та доступності соціальних послуг. Зниження доступності соціальних послуг прямо впливає на зниження відтворюваності людського капіталу, погіршення його якісних характеристик.

Р. Власенко та Л. Яценко виокремили такі вагомі ризики, спричинені війною (Власенко, & Яценко, 2023):

- дефіцит якісних робочих місць, що обумовлений проблемами працевлаштування і може привести до втрат робочої сили і цінності праці, зниження рівня життя і продуктивності зайнятості;

- звуження демографічного потенціалу, що обумовлено скороченням і постарінням населення і може привести до скорочення робочої сили та погіршення її якості, демографічного навантаження;

- розбалансованість ринку праці, що обумовлена кількісними і якісними асиметріями на ринку праці і може викликати проблеми працевлаштування, призвести до відтоку кваліфікованих працівників;

- зубожіння, поляризація населення, що обумовлено гальмуванням людського розвитку і може призвести до погіршення рівня та якості життя, викликати соціальне відторгнення і соціальну напруженість;

- криза системи соціального захисту, що обумовлена навантаженням на соціальні фонди і може викликати соціальне виключення;

- зростання навантаження на соціальні фонди, що проявляється у затримці соціальних виплат або неможливості їх виплат і може викликати соціальне виключення, поглиблення соціальних диспропорцій;

- зниження доступності медичних послуг, що обумовлене гальмуванням реформ і може призвести до зростання навантаження на соціальні фонди та систему соціального захисту.

Перелік посилань

250 тис. держслужбовців можна замінити роботами та зекономити на податках (2017). *iPress.ua.* 6 лютого. URL: https://ipress.ua/news/250_tys_derzhsluzhbovtsiv_mozhna_zaminyty_robotamy_ta_zekonomyty_na_podatkah_198444.html.

Азьмук, Н.А. (2019). Трансформація зайнятості при переході до цифрової економіки: глобальні виклики та стратегії адаптації. Київ: Знання. 335 с.

Азьмук, Н.А. (2020). Сучасні виклики ринку праці при переході до цифрової економіки. *Modern Economics*. Vol. 19. P. 6-13. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V19(2020)-01.

Більше половини українців погано розбираються в інтернеті (2019): результати дослідження. *ASPI: інформаційне агентство*. 27 грудня. URL: https://aspi.com.ua/news/suspilstvo/bilshe-polovini-ukrainciv-pogano-rozbirayutsya-v-interneti-rezultati-doslidzhennya#gsc.tab=0.

Бойко, Н. (2020). Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України. 256 с.

Болотіна, Н.Б. (2005). Право соціального захисту: становлення та розвиток в Україні. Київ: Знання. 381 с.

В Євросоюзі розробили «етикет» для штучного інтелекту (2019). *Укр-*

інформ. 8 квітня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2676698-v-evrosouzi-rozrobilietiket-dla-stucnogo-intelektu.html.

Вінник, О. (2020). Переваги та ризики цифровізації економіки: проблеми правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. № 3. С. 56-62.

Віртуальні примірочні в інтернет-магазинах: як штучний інтелект змінює шопінг (2024). *Глянець*. 15 квітня. URL: https://gl.ua/blog/virtualni-prymirochni-v-internet-mahazynakh-yak-shtuchnyy.

Ви не повірите! (2024) Б'юті-технології, які змінили індустрію в 2024 році. *Storinka.com.ua*. 6 листопада. URL: https://storinka.com.ua/ukr/2024/11/vi-ne-povirite-buti-tehnologii-aki-zminili-industriu-v-2024-roci/

Власенко, Р.В., & Яценко, Л.Д. (2023). Соціальні ризики України в умовах війни та повоєнної відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Сер.: Економіка та управління*. № 7. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-07-01.

Вознюк, О.В. (2023). Негативні та позитивні наслідки цифровізаціїї освітнього процесу. *Цифрова трансформація та диджитал технології для сталого розвитку всіх галузей сучасної освіти, науки і практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 26 січня 2023 р. Ломжа (Польща). Ч. 1. С. 196-200. URL: http://eprints.zu.edu.ua/36321/1/%D0%92%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%202023.pdf.

Гайдамашко, О. (2024). Британський уряд замінить частину держслужбовців на штучний інтелект. *24tv.ua*. 4 березня. URL: https://24tv.ua/tech/shtuchniy-intelekt-zabere-chastinu-roboti-derzhsluzhbovtsiv-velikiy_n2507082.

Ґіденс, Е. (1999). Соціологія / пер. з англ. Київ: Основи. 726 с.

Грицина, В. (2020). Новий вірус дозволяє хакерам обходити двофакторну автентифікацію на Android. *Pingvin.pro*. 19 вересня. URL: https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/novyj-virus-dozvolyaye-hakeram-obhodyty-dvofaktornu-avtentyfikacziyu-na-android.html.

Гудзь, О.Є. (2018). Цифрова економіка: зміна цінностей та орієнтирів управління підприємствами**.** *Економіка***.** *Менеджмент***.** *Бізнес*. № 2. С. 4-12.

Звіт про результати за 2021 р. (2021). *Представництво Організації об'єднаних націй*. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-06/UNCountryResultsReport2021UA_v02.pdf.

Індекс цифрової трансформації регіонів України (2023): підсумки 2022 року. Міністерство цифрової трансформації України. 99 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1a-tOr16Ahzl_BSk1M7bif4y3CRlfmFRC/view.

Індекс цифрової трансформації регіонів України (2024): підсумки 2023 року. Міністерство цифрової трансформації України. 26 с. URL: https://hromada.gov.ua/research/indeks-cifrovoyi-transformaciyi-regioniv-ukrayini-2023.

Ілон Маск (2017): штучний інтелект є «найбільшою загрозою» людству. *iPress.ua.* 17 липня. URL: https://ipress.ua/news/ilon_mask_shtuchnyy_intelekt_ie_naybilshoyu_zagrozoyu_lyudstvu_218751.html.

Кіберполіція викрила групу зловмисників у спустошенні банківських карток іноземних громадян (2020). *Портал Департаменту кіберполіції Національної поліції України*. 28 вересня. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/kiberpolicziya-vykryla-grupu-zlovmysnykiv-u-spustoshenni-bankivskyx-kartok-inozemnyx-gromadyan-3599/

Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки (2018): схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. *Урядовий кур'єр*. № 88.

Кохан, В.П., & Єгорова-Луценко, Т.П. (2018). Стан розвитку електронних адміністративних послуг: огляд впровадження на державному рівні. *Право та інноваційне суспільство*. № 2 (11). С. 37-48.

Криворучко, О.С., & Краус, Н.М. (2017). Імперативи формування та домінанти розвитку цифрової економіки у сучасному парадигмальному контексті. Парадигмальні зрушення в економічній теорії XIX ст.: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. ТНТУ імені Івана Пулюя. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка. С. 681-685.

Кривошеїн, В. (2019). Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. *Грані*. Т. 22, № 12. С. 5-14.

Кривошеїн, В. (2020). Віртуалізація держави: переваги та ризики для України. *Аспекти публічного управління*. Т. 8, спецвипуск № 1. С. 75-79.

Криптовалюти як забезпечення кредиту – можливості, ризики та перспективи (2024). *Ukrfintech.com.ua*. 17 листопада. URL: https://ukrfintech.com.ua/kriptovalyuti-yak-zasib-zabezpechennya-kreditu-mozhlivosti-ta-riziki.

Кузнєцов, О.М. (2021). Безпековий вимір цивілізаційних змін у контексті цифровізації суспільства. *Освітній дискурс*. Вип. 30 (1). С. 18-26. DOI: https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.30(1)-2.

Кутєлєва, І. (2024). ЄС запровадив санкції проти шести росіян за кібератаки проти країн-членів та України. *Європейська правда*. 24 червня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/06/24/7188771/

Ляшенко, В.І., & Вишневський, О.С. (2018). Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія. Київ: Інститут економіки промисловості НАН України. 252 с.

Миськевич, Т. (2019). Цифрова нерівність у сучасному суспільстві: український вимір світових тенденцій. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*. Вип. 3. С. 87-107. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7654.3.2019.169673/.

Монін, М. (2020). Основні тенденції розвитку кіберзлочинності в наступному десятилітті. *Дзеркало тижня*. 5 вересня. URL: https://zn.ua/ukr/macrolevel/riziki-j-vikliki-novoho-chasu.html.

Новікова, О.Ф., Хандій, О.О., & Шастун, А.Д. (2020). Виклики цифровізації економіки і суспільства, напрями запобігання соціальних ризиків та небезпек. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Економічні науки*. Вип. 15. С. 118-124.

Пивоваров, С. (2019). Штучний інтелект рекламують як вирішення усіх проблем, насправді ж він часто помиляється й не може замінити людину – інженер з Прінстона пояснює чому. *Babel.ua*. 21 листопада. URL: https://babel.ua/texts/38487-shtuchniy-intelekt-reklamuyut-yak-virishennya-usih-problem-naspravdi-vin-chasto-pomilyayetsya-i-ne-mozhe-zaminiti-lyudinu-inzhener-z-prinstona-poyasnyu-chomu.

Потерейко, О.О. (2019). Віртуалізація держави: теоретико-методологічний аналіз: автореф. дис. … канд. політ. наук. Львів. 19 с.

Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери (2020): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 року № 1353-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-%D1%80#Text.

Резнікова, О.О. (2022). Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД. 532 с.

Результати цифрової трансформації в регіонах України за 2023 рік (2024). *Міністерство цифрової трансформації України*. 11 січня. https://thedigital.gov.ua/news/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-za-2023-rik.

Ризики в сучасному нестабільному суспільстві (2021): соціальні і культурні виміри / за ред. Л.Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України. 295 с.

Соснін, О. (2020). Цифровізація як нова реальність України. *LexInform*. 18 січня. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyfrovizatsiya-yak-nova-realnist-ukrayiny/.

Соціальні та трудові чинники сталого економічного зростання (2020): можливості й механізми активізації: монографія. Київ: Інститут економіки промисловості НАН України. 464 с.

Стандарти ISO/IEC захистять від кіберзагроз (2016). *Інформаційне забезпечення у сфері технічного регулювання ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ»*. 31 серпня. URL: https://csm.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3631%3.

Струтинська, І.В., & Маркович, І.Б. (2018). Україна на шляху до більш стійкого європейського сусідства: напрями трансформації для українського бізнесу. *Галицький економічний вісник*. Т. 54, № 1. С. 42-48.

Тогобицька, В.Д. (2020). Ключові технології в епоху цифрової трансформації суспільства. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 12. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/31.pdf.

Тогобицька, В.Д. (2017). Ризики для соціальної сфери під час цифрової трансформації. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 8. URL:

http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=918.

У Китаї вперше робот напав на людину (2016). *iPress.ua.* 18 листопада. URL: https://ipress.ua/news/u_kytai_vpershe_robot_napav_na_lyudynu_188582.html

Усанова, Л. (2012). Ризики інформаційної комунікації. *Філософські обрії*. Вип. 28. С. 42-50.

Хандій, О.О., & Кобцева, Д.А. (2023) Можливості та ризики цифровізації для суб'єктів ринку праці. *Вісник економічної науки України*. № 1 (44). С. 70-76.

Хаустова, М.Г. (2023). Вигоди, ризики та проблеми цифровізації суспільства: загальнотеоретичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. С. 753-759.

Хаустов, М.М., & Бондаренко, Д.В. (2021). Цифровізація: здобутки та загрози для суспільства. *InterConf*. № 51. С. 49-58.

Через е-кабінет забудовника розпочато вже більше тисячі будівництв (2020). *Proexpress.com.ua.* 6 березня. URL: https://proexpress.com.ua/uk/cherez-e-kabinet-zastroishika-nachato-yje-bolee-tysiachi-stroek.

ШІ в науці (2024): трансформація наукових відкриттів. *Julienflorkin.com*. URL: https://julienflorkin.com/uk/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0/ai-%D0%B2-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%86%D1%96/

Штучний інтелект здатен заробити на біржі 30% річних (2017). *iPress.ua.* 19 березня. URL: https://ipress.ua/news/shtuchnyy_intelekt_zdaten_zarobyty_na_birzhi_30_richnyh_203749.html

Штучний інтелект може стати «безсмертним диктатором» – Маск (2018). УНІАН. 7 квітня. URL: https://www.unian.ua/science/10072376-shtuchniy-intelekt-mozhe-stati-bezsmertnim-diktatorom-mask.html.

Штучний інтелект Google читає по губах на 35 % краще, ніж людина (2016). *iPress.ua.* 21 листопада. URL: https://ipress.ua/news/shtuchnyy_intelekt_google_chytaie_po_gubah_na_35_krashche_nizh_lyudyna_188843.html.

Як передові технології змінюють роздрібну торгівлю (2023). *Ua-retail.com*. 2 травня. URL: https://ua-retail.com/2023/05/yak-peredovi-texnologii-zminyuyut-rozdribnu-torgivlyu/

Beck, U. (1992). Risk Society. Towards a New Modernity. London; Newbury Park: Sage Publications. 272 p.

Beck, U. (2005). Power in the Global Age: A New Global Political Economy. Cambridge: Polity Press. 365 p.

Deseriis, M. (2017). Hacktivism: On the Use of Botnets in Cyberattacks. *Theory, Culture & Society*. Vol. 34, № 4. P. 131-152.

Giddens, A. (1991). Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford: Stanford University Press. 256 p.

Gorwa, R., Binns, R., & Katzenbach, C. (2020). Algorithmic content moder-

ation: Technical and political challenges in the automation of platform governance. *Big Data & Society*. January-June. P. 1-15.

Hilbert, M. (2016). The bad news is that the digital access divide is here to stay: Domestically installed bandwidths among 172 countries for 1986-2016. *Telecommunications Policy*. Vol. 40, № 6. P. 567-581.

Karppi, T., & Crawford, K. (2016). Social Media, Financial Algorithms and the Hack Crash. *Theory, Culture & Society*. Vol. 33, № 1. P. 73-92.

Larasati, Z.W., Yuda, T.K., & Syafa'at, A.R. (2023). Digital welfare state and problem arising: an exploration and future research agenda. *International Journal of Sociology and Social Policy*. Vol. 43, № 5/6. P. 537-549. DOI: https://doi.org/10.1108/IJSSP-05-2022-0122.

Luhmann, N. (1991). Soziologie des Risikos. Berlin; New York: Walter de Gruyter. 252 s.

New risks, new welfare (2004): The Transformation of the European Welfare State / Taylor-Gooby, P. (ed.). Oxford: Oxford University Press. 248 p.

Novikova, O., Khandii, O., & Shamileva, L. (2021). Socio Economic Risk Assessment and Peril Analysis in the Context of the COVID-19 Pandemic and Emergencies. *European Journal of Sustainable Development.* Vol. 10, № 1. P. 636-649. DOI: https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n1p636.

Novikova, O., Shamileva, L., Vicen, V., & Bukoros, N. (2021). The Modernization of Current Methods and Technologies for Risk Assessment, Modeling and Forecasting. *Journal of Physics: Conference Series*. Vol. 1804. 012057. DOI: https://doi.org/10.1088/1742-6596/1804/1/012057.

Schwab, K. (2017). The fourth industrial revolution. New York: Crown Business. 192 p.

Walwei, U. (2016). Digitalization and structural labour market problems: The case of Germany. *International Labour Office*. September. Research Paper № 17. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@inst/documents/publication/wcms_522355.pdf.

What is Digital Transformation? (2015). *Agile Elephant*. February, 15. URL: http://www.theagileelephant.com/what-is-digital-transformation.

Розділ 3
Цифрове покоління та його управлінський потенціал

Віталій Володимирович КРИВОШЕЇН
доктор політичних наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Vitalii KRYVOSHEIN
Doctor of Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Social Sciences and International Relations, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: 1-704@i.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3380-7850
DOI: https://doi.org/10.15421/342463

Вступ. У сучасному суспільстві спостерігаються тенденції до трансформації представлення особистості в її віртуальній формі, яка виконує завдання необхідної адаптації у мінливих інформаційних потоках глобального цифрового простору. В умовах постіндустріального (інформаційного) суспільства цифровізація людини є важливою умовою соціальної адаптації до нових викликів постмодерного світу (Правдюк, 2023, с. 138).

Починаючи з 1990-х років, сформульована Нейлом Гоувом та Вільямом Штраусом, теорія поколінь слугує фундаментом для пояснення різноманітних суспільних процесів. Нарис своєї теорії автори виклали у 1991 р. у книзі «Покоління» (Howe, & Strauss, 1991), а повний виклад вони зробили у 1997 р. в книзі «Четверте перетворення: американське пророцтво» (Howe, & Strauss, 1997). Відповідно до цієї теорії, кожному поколінню притаманний свій власний тип поведінки і цінності, які залежать від умов соціуму, в яких відбувалися розвиток і виховання дитини.

Деталізація характеристик окремих поколінь було зроблено Нейлом Гоувом та Вільямом Штраусом у 1993 р. у книзі «13-е покоління» (Howe, & Strauss, 1993), у 2000 р. у книзі «Сходження покоління Міленіуму: наступне Велике покоління» (Howe, & Strauss, 2000), Брюсом Тулганом у 2009 р. у книзі «Не всім дістанеться приз: як управляти поколінням Y» (Tulgan, 2009), Девідом та Йоною Стіллманами в 2017 р. у книзі «Покоління Z на роботі. Як його зрозуміти і знайти з ним спільну мову» (Stillman, & Stillman, 2017; Стіллман, & Стіллман, 2019) та ін. Теорія поколінь була спрямована на вивчення англо-американської історії, а пізніше вона поширена в багатьох країнах світу – після США спочатку її перевірили в Південно-Африканській рес-

публіці, далі – в країнах «азіатських тигрів», а потім в країнах Західної та Східної Європи.

Серед українських авторів питання застосування положень теорії поколінь для пояснення різноманітних суспільних процесів досліджували Марія Антошків (Антошків, 2018), Катерина Гончаренко (Гончаренко, 2019), Микола Денисенко та Наталія Давиденко (Денисенко, & Давиденко, 2020), Євгеній Зеленов (Зеленов, 2018), Катерина Кащук (Кащук, 2018), Надія Коваль та Валентина Биба (Коваль, & Биба, 2020), Оксана Лютак (Лютак, 2019), Людмила Щетініна, Світлана Рудакова та Марта Даниляк (Щетініна, Рудакова, & Даниляк, 2017) та ін.

Сьогодні теорію поколінь широко застосовують в практичній діяльності. Так, наприклад, маркетологи використовують положення цієї теорії для визначення смаків і преференцій різних груп споживачів та створення товарів, що задовольнятимуть їхні потреби, і при розробці реклами свого товару; психологи – для уникнення конфліктів та швидкого їх вирішення при виникненні, а також встановлення ефективної комунікації та взаємодії між представниками різних поколінь. Надзвичайно широке застосування теорія поколінь знаходить і в управлінському процесі.

Покоління Н. Гоува та В. Штрауса. Популярною на Заході теорією поколінь, яка стала класикою поколіннєвих студій, є доробок американських вчених – економіста і демографа Нейла Гоува та історика і письменника Вільяма Штрауса. На їхню думку, соціальне покоління являє собою певну сукупність людей, які народжені в один двадцятирічний період і володіють трьома загальними критеріями: вікове становище в історії, що передбачає переживання одних і тих же історичних подій в приблизно однаковому віці; загальні, єдині вірування; моделі поведінки і відчуття причетності до цього покоління (Howe, & Strauss, 1997, p. 34). Тобто, ключова теза поколіннєвої аксіології Н. Гоува та В. Штрауса – ціннісні особливості покоління, які формуються під впливом зовнішніх подій. При цьому важливе місце посідає ідея двох протилежних періодів: кризи та підйому. Періоди кризи стимулюють суспільство до об'єднання перед загальною небезпекою, формують етику самопожертви та прагнення порядку; під час підйомів переважають цінності індивідуалізму, а державні інститути, як і весь інституційний порядок у цілому, критикують з погляду нових соціальних і духовних ідеалів.

Проаналізувавши культурну динаміку американського суспільства, починаючи з 1584 р., Н. Гоув та В. Штраус виокремили ключові категорії поколіннєвих культур, а саме:

1. Суспільні рухи (Howe, & Strauss, 1997, p. 71). Суспільні рухи представлені двома субкатегоріями, що змінюють одне одного: кризове становище держави, за умов якої населення втрачає почуття безпеки; духовне пробудження, яке трапляється з певною періодичністю і виявляється у різкому зростанні інтересу до соціальної рефлексії та самоаналізу. Як приклад такого

пробудження Н. Гоув та В. Штраус наводять хвилю наркотизації та загальної ідеології молоді у 1960-70-х роках: спроби зрозуміти себе, осягнути приховану природу визначили дух того часу.

2. Біологічна фаза життя (Howe, & Strauss, 1997, p. 60-61). За твердженням Н. Гоува та В. Штрауса, всього спільно можуть існувати чотири покоління: молоде (до 21 року), доросле (22-43 роки), середнє (44-65 років) та старше (66-87 років). Отже, причетність до одноліток розглядається вченими як первинна ознака колективної ідентичності.

3. Поколіннєві архетипи. Спочатку Н. Гоув та В. Штраус використовували чотири базові поколіннєві типи: покоління ідеалістів, покоління реакціонерів, покоління цивілістів та покоління пристосуванців. Покоління ідеалістів переживає молодість у посткризову епоху на початку духовного пробудження суспільства, у дорослому віці його представники розвивають культуру самозакоханості, у середній фазі життя вони стають моралістами, а у старший період схильні до пророкування нових громадянських криз. Покоління реакціонерів проводить молодість у критиці з боку старших поколінь під час духовного пробудження, дорослими готові брати на себе ризики, у середньому віці переживають громадянську кризу та схиляються до прагматики, а у старості стають самітниками. Цивілісти виростають під захистом старших поколінь на початку громадянських криз, дорослими вони схильні до героїзму провокаторів громадянських криз, зберігаючи цей образ в середню фазу життя і в старості, у останній фазі життя вони піддаються атакам хвиль наступного духовного пробудження, яке тільки зароджується. Покоління пристосуванців являє собою, так би мовити, «тепличне» покоління, яке формується під надмірною опікою старших під час кризи. У будь-якому віці пристосуванці схильні до конформної поведінки, безтурботності (Howe, & Strauss, 1997, p. 64-74).

Представлена американськими вченими типологія поколіннєвих архетипів викликала хвилю критики, до якої долучилися, наприклад, Франк Джанкола, який у своїй статті «Прірва поколінь: міф, а не реальність» попереджав, що виділені Н. Гоувом та В. Штраусом відмінності між поколіннями не підкріплені результатами емпіричних досліджень (Giancola, 2006). Під впливом критики Н. Гоув та В. Штраус змінили цю типологію, представивши чотири поколені архетипи: пророк, кочівник (мандрівник), герой та артист (художник) (Howe, & Strauss, 1997, p. 72-90, 106-116).

Покоління «пророків» (домінантне покоління) народжується після криз, під час відновлення общинного життя та встановлення консенсусу щодо нового соціального порядку. Такі покоління запам'ятовуються своїм запалом у молодості та орієнтованістю на цінності під час зрілості. Їхній основний соціальний внесок помітний у сфері світогляду, цінностей та релігії. Вони є важливими моралістами, які ведуть ідеалістичні війни і спонукають до жертовності. Прикладом є бебі-бумери, які народилися в період з 1944 по

1963 роки, – їх найактивніша фаза життя припадає на осінь (1983-2000 рр.), коли відбуваються руйнація звичного ладу життя, зміна пріоритетів і цінностей.

Покоління «кочівників» («мандрівників») народжуються під час піднесення, утвердження нових соціальних ідеалів і духовних пріоритетів, коли молоді люди пристрасно атакують інституційні порядки, що встановилися. У зв'язку з дорослішанням у період такого чергування спадів і підйомів ці покоління запам'ятовуються своїм стрімким дорослішанням та відчуженістю і прагматичним стилем керівництва у зрілі роки. Це проникливі реалісти, які віддають перевагу індивідуалістичним прагматичним рішенням проблем. Прикладом є покоління X, представники якого народилися в період з 1964 по 1983 роки.

Покоління «героїв» народжується після підйому в епоху індивідуального прагматизму, самовпевненості та політики невтручання. «Герої» активно та раціонально зводять громадські інститути. Прикладами є «будівельники», або «переможці», які народилися в період з 1903 по 1923 роки, та покоління Y, представники якого народилися в період з 1984 по 2003 роки.

Покоління «артистів» («художників») (рецесивне покоління) народжується під час кризи, коли значні загрози суспільству нівелюють соціальні та політичні складнощі на користь суспільного консенсусу, агресивних інститутів та етики особистої пожертви. До такого архетипу відноситься мовчазне покоління, представники якого народилися в період з 1924 по 1943 роки, і покоління Z, представники якого народилися в період з 2004 по 2015 роки.

Н. Гоув та В. Штраус вважають, що покоління, які належать до одного архетипу, мають не тільки схожий віковий показник, на час якого припадають події, що формують їх, а й деякі базові установки по відношенню до сім'ї, ризику, культури; вони поділяють схожі цінності та мають подібну громадянську позицію. По суті, покоління, сформовані завдяки однаковому досвіду раннього життя, мають схожі колективні характеристики і наслідують схожі життєві траєкторії. Однією з причин того, чому цикли архетипів повторюються, полягає в тому, що молодь намагається виправити або компенсувати ті риси старшого покоління, які здаються їй надмірними у людей середнього віку, які перебувають при владі. Люди, які належать одного архетипу, формують покоління протилежного архетипу. Н. Гоув та В. Штраус пояснюють це тим, що «одне покоління не схоже на покоління, яке його виховало, а має більше спільного з поколінням, яке виховало покоління батьків» (Howe, & Strauss, 1997, p. 79).

Отже, головною ідеєю теорії поколінь є те, що ключовим елементом визначення часових рамок будь-якого покоління, є категорія цінностей, які загальні для різних країн (наприклад, такі ключові події в світі, як виникнення мережі Інтернет, поширення мобільного зв'язку тощо). Зміна поколінь також проходить практично в одному режимі в усьому світі.

Система сучасних поколінь (XX – перша чверть XXI ст.). Ґрунтуючись на аналізі поколінь в США, Н. Гоув та В. Штраус запропонували власну модель поколінь. На їхню думку, західна сучасність може бути представлена системою наступних поколінь (Howe, & Strauss, 1991):

*Покоління «будівельників», або «переможців» (*покоління «Gl»*)* – народжені в 1903-1923 роках. Представники цього покоління відрізняються вірою у соціальну справедливість, високим рівнем відповідальності та працьовитості. Життя для таких людей – це насамперед боротьба за світле майбутнє.

Найкращим мотиватором для «переможців» слугує досягнення загального порядку та справедливості. Гроші ж для представників цього покоління потрібні лише як засіб існування, але не як мета, тому великої цінності вони не становлять.

Мовчазне покоління (*традиціоналісти)* – народжені в 1924-1943 роках. Представники цього покоління терплячі, мовчазні та виконавчі; вкрай шанобливо ставляться до закону, статусу людини; намагаються дотримуватися правил; працьовиті. Повне і беззаперечне підпорядкування начальству для них є нормою, а не проявом слабкості.

Дуже важливим інститутом для представників мовчазного покоління є сім'я, де вони можуть бути відкритими і вільними. У будь-яких інших місцях та в оточенні чужих людей представники цього покоління намагатимуться контролювати себе, щоб не сказати чи не зробити чогось, що могло б ускладнити їм життя.

Суворі умови життя також зробили свій відбиток на світогляд представників мовчазного покоління. Для таких людей притаманна запасливість, економність, бажання краще нагодувати своїх дітей та онуків.

Покоління «Бебі-бумери» (*післявоєнне покоління, покоління демографічного вибуху)* – народжені в 1944-1963 роках. У представників цього покоління спостерігається високий рівень патріотизму. Це люди-оптимісти, яким притаманний командний дух і колективізм. Для них важливо допомагати один одному, працювати разом і спільно. Вони вміють робити практично будь-яку ручну роботу, освічені й досвідчені в багатьох галузях. Для них важливо відчувати себе потрібними в очах суспільства; відчувати, що вони незамінні. Вони освічені й досвідчені в багатьох галузях.

Як покоління ідеалістів бебі-бумери прагнули розвинути нову духовність, що знайшло своє відображення у таких субкультурах, як хіпі, юппі та ін. У США зростання кримінальності стало відповіддю на приміський конформізм. Люди, народжені у цей період, сформувалися у період стабільності американської держави, зростання впливу США на інші країни, економічний розвиток.

Покоління X[6] – народжені в 1964-1983 роках. Люди цього покоління відрізняються глобальної поінформованістю, технічної підкованістю, а також самостійністю. Вони виховані батьками в епоху економічних та політичних змін; з дитинства привчені до самостійності через постійну зайнятість батьків, тому в них сформувались такі якості, як відповідальність, сумлінність, готовність до змін, розрахунок на власні сили, врахування життєвого досвіду. Представники покоління X високо цінують знання, продовжують послідовно вчитися й будувати кар'єру протягом всього життя, причому їх освіта достатньо глибока і системна. Представники цього покоління із задоволенням діляться своїми знаннями, навичками, цінують час, можливість вибору; в роботі обов'язково повинні бачити сенс та потребують постійної реалізації своїх творчих здібностей, прояві нестандартності мислення. Вони надають великого значення моральним нормам, а тому уважні до людей та вміють успішно вибудовувати ділові комунікації. Також вони відрізняються здатністю до прийняття рішень, але, в той же час, орієнтовані на думку близьких у здійсненні важливих кроків. Ці люди – потенційні підприємці, ефективні керівники, гарні експерти й наставники.

Виникнення покоління X є реакцією на високий рівень соціальних ризиків, створений духовними пошуками покоління бебі-бумерів, яка виявилася у цинізмі та вимогливості. Нова модель життя людини передбачала ранній початок самостійного життя, культ приватної власності та особистої незалежності. Інститут сім'ї переживав кризу, цінності родинних зв'язків змінювалися цінностями індивідуалізму. Сексуальна революція позначила свободу особистого життя людини та право вибору жінок на аборт, що, у свою чергу, обернулося зростанням підліткової вагітності, збільшенням числа заражених венеричними хворобами, пізніми шлюбами та особистісним фокусом на кар'єрне зростання.

Покоління Y (*мережеве покоління, покоління «міленіум», покоління соціальних мереж, покоління нульових)* – народжені в 1984-2003 роках. На представників цього покоління основний вплив мали інтенсивний розвиток інформаційно-комунікативних та цифрових технологій, в результаті чого одними з основних їх властивостей є: гнучкість мислення, здатність до швидкого накопичення досвіду, сильна залежність від цифрових технологій, високий рівень володіння сучасними засобами комунікацій, мобільність, дружність. Дитинство представників покоління Y пройшло під батьківською опікою, але зовнішнє середовище навколо них змінювалася неймовірно швидко. Як правило, це енергійні люди, які легко пристосовуються, вміють виконувати роботу великих обсягів. Вони постійно прагнуть до нових знань, розвитку; розуміють, що час рухається швидко, тому не хочуть бути вузьким фахівцем, а

[6] Позначення поколінь літерами зв'язують з ім'ям журналістки Джейн Деверсон, яка вперше використала вислів «Покоління X» в однойменній книзі про британську молодь, що вийшла друком у 1965 році (Зеленов, 2018, с. 47).

розвиваються в різних сферах одночасно. До навчання представники цього покоління ставляться досить формально і, як правило, не прагнуть до отримання фундаментальної освіти. Вони здатні до адаптації в корпоративному середовищі, однак їхня робота не може займати весь їх час. Люди з покоління Y завжди будуть прагнути підлаштовувати умови праці під своє життя, віддаючи переваги гнучкому графіку та дистанційному виконанню завдань.

Покоління Y належить до типу поколінь цивілістів, для яких притаманна організація соціального порядку після епохи суспільних переворотів і криз. Тому представникам цього покоління належало організувати світ на межі міленіуму (звідси і їхня альтернативна назва – «міленіали») в умовах культурних воєн та постмодерну. Під час активної фази діяльності міленіалів відбулося посилення ролі колективної праці, освіти та сім'ї (що виявилося через зниження кількості абортів та розлучень). Соціальний статус батька почав привертати молодих людей, особливу увагу почали приділяти проблемам стандартизації навчання.

Покоління Z (*цифрове покоління, мережеве покоління)* – народжені у 2004-2015 роках. Представники цього покоління є продуктом глобалізації та цифрового суспільства. На їх соціальний світогляд вплинули світова фінансово-економічна криза, розвиток мобільних технологій, технологій на основі Веб 2.0 та цифрових технологій в цілому. Це покоління відрізняється абсолютною відсутністю чітко визначеної життєвої позиції, що пов'язано з надмірною батьківською гіперопікою. Тому вони ще менш самостійні й більш орієнтовані на себе, ніж представники покоління Y. Насторожено ставляться до всього незнайомого, відчувають себе абсолютно вільно тільки в мережному середовищі, прекрасно орієнтуючись в штучно змодельованих ситуаціях й відчуваючи значні труднощі під час командної роботи. Люди цього покоління несамостійні, постійно потребують опіки й того, щоб їм хтось вказував на те, чим вони повинні займатися, проте, досить волелюбні, їх важко до чогонебудь змушувати, адже вони ніколи не будуть робити того, чого не хочуть.

У цілому представники поколінь Y і Z народились тоді, коли вже були створені цифрові технології. Для них все, що пов'язано з цифровими технологіями, є доступним, простим, зрозумілим, оскільки їх дорослішання відбувалося під впливом комп'ютерних ігор, мобільних телефонів та інших цифрових засобів. Їх взаємодія з іншими людьми засобами цифрових комунікацій навчила їх думати і опрацьовувати дані інакше, ніж це роблять їх попередники.

Отже, згідно з поколіннєвою теорією Н. Гоува та В. Штрауса модель поведінки покоління повторюється циклічно: кожне п'яте покоління за своїми цінностями та психологічними особливостями деякою мірою схоже на перше. Отже, виділяють чотири базові моделі – «Пророк», «Мандрівник», «Герой», «Художник». Представники покоління Z – «художники», хоч і нагадують «художників» 1924-1943 рр. («мовчазне покоління»), однак відріз-

няються від них принципово новим типом мислення та способом сприйняття інформації. Відповідно до положень теорії поколінь сьогодні в активній фазі свого розвитку знаходяться покоління бебі-бумерів (народжені в 1944-1963 рр.), покоління X (народжені в 1964-1983 рр.), Y (народжені в 1984-2003 рр.) та Z (народжені в 2004-2015 рр.). Тут варто зауважити, що в Європі, особливо у Східній Європі (включаючи й Україну), вододіл між поколіннями зміщений на 5-10 років у порівнянні із США (Stillman, & Stillman, 2017), тому у цій частині світу покоління Z починає формуватися з 2004 року, а не з 1995 р. як у США.

Зараз (починаючи з 2010-2015-х рр. і орієнтовно до 2035 року) формується нове покоління – покоління Альфа – це покоління Google babies, представники якого починають користуватися соціальними мережами раніше, ніж навчилися читати та писати. Вони із ранніх років свого розвитку занурюються в Інтернет-простір, легко сприймають цифровий контент, поглинають рекордно велику кількість даних (у порівнянні з попередніми поколіннями). Якщо раніше розвиток когнітивних процесів, емоційно-вольової сфери та інших психічних та психологічних особливостей відбувався через живе спілкування, то тепер саме онлайн середовище має переважний вплив на ці процеси.

Характеристика покоління в добу цифрового соціуму. В умовах цифрової трансформації сучасного суспільства проводиться і ревізія теорії покоління. У 2001 році американським письменником Марком Пренскі було запропоновано термін «цифрова людина» для позначення людей, що народилися після цифрової революції, які живуть в оточенні комп'ютерів, відеоігор, плеєрів, відеокамер, мобільних телефонів (смартфонів), мереж та ін. і які звикли отримувати інформацію через цифрові канали, і усе перераховане стає невід'ємною частиною їх життя (Prensky, 2001).

Розвиваючи ідею М. Пренскі, у 2007 році американські підприємці Джош Спір і Аарон Дігнан запропонували поняття «Digital Generation» (цифрове покоління). На їхню думку, до цього покоління варто відносити людей, які народилися за часів цифрової революції. Відповідно, за представником цифрового покоління було закріплено термін «цифровий від дня свого народження» (від англ. Born Digital) (Дзьобань, 2021, с. 11). Джон Пелфрі і Урс Гассер визначили «цифрове покоління» як тих, хто був народжений після 1980 року і дорослішав одночасно з бурхливим розвитком Інтернету (Palfrey, & Gasser, 2008, p. 7). Проте для представників цифрового покоління притаманна слабка розвиненість самостійності мислення, оскільки передбачає формат діяльності за шаблонами, вказівками. У силу цього цифрова людина має достатньо обмежену систему програмованих навичок, які супроводжують діяльність у цифровому просторі. А це, безумовно, знижує інтелектуальну активність молоді (Дзундза, & Цапов, 2014, с. 27). Разом з цим цифрова діяльність здебільшого ґрунтується на поєднанні явищ віртуальної реальності і

об'єктивного світу, що активізує як сферу раціональної свідомості, так і сферу інтуїції, підсвідомості, тим самим актуалізується всебічна взаємодія людини і комп'ютера, народжується інтелектуальне партнерство – цей ефект здобув назву «розподілений інтелект» (Дзундза, & Цапов, 2014, с. 28).

Близьким за змістом до поняття «цифрове покоління» є поняття «мережеве покоління» (англ. «NET-Generation», «N-Gen»), запропоноване канадським вченим Доном Тепскоттом. На його думку, представники цього покоління чудово знаються на комп'ютерних технологіях й програмах, а також є активними користувачами мережі Інтернет. Оскільки ані расове походження, ані національність, ані релігія не можуть завадити їм опановувати комп'ютерні технології та відповідні знання, уміння і навички, усі представники покоління «N-Gen» мають дуже схожі ціннісні уподобання, бо їх дитинство та дорослішання припало на приблизно однакові соціально-економічні умови: невизначеність майбутнього через глобальні зміни, проблеми забруднення навколишнього середовища, політична нестабільність, боротьба з тероризмом тощо. Д. Тепскотт виокремив такі властивості покоління «N-Gen»: самостійність, наявність вищої освіти, повага до особистого життя та прагнення до індивідуалізму й свободи, громадянська відповідальність, толерантність (Tapscott, 2009, p. 30-33).

Для позначення представників покоління «N-Gen» Д. Тепскотт скористався терміном «цифровий абориген» (digital native), який вперше було запропоновано Марком Пренскі (Prensky, 2001). Інколи для позначення цифрових аборигенів використовують термін «діти цифрової ери» (Born Digital), який був запропонований працях Джона Пелфрі та Урса Гассера (Palfrey, & Gasser, 2008). Цим терміном прийнято позначати «корінних жителів», які виросли в цифровому суспільстві. Тобто «цифрові аборигени» – це перше покоління людей, що виросли в епоху цифрових технологій, для яких цифрові медіа є частиною їхнього середовища (Tapscott, 2009, p. 14). Талановите, цікаве та інноваційне покоління «цифрових аборигенів» пропонує нові підходи до співпраці, впливає один на одного через мережі, обмінюючись миттєвими повідомленнями. Характерною рисою цього покоління є свобода, відкритість та здатність знайти контент, який вони потребують. На думку Д. Тепскотта, інтерактивний досвід має важливе значення у вихованні «цифрових аборигенів» (Tapscott, 2009, p. 49-51).

Паралельно з терміном «цифрові аборигени» (Digital Natives) формується термін «цифрові іммігранти» (Digital Immigrants). М. Пренскі, який вперше уводить у науковий обіг цей термін, відносить до «цифрових іммігрантів» людей, які не народилися в цифровому світі, але які у певний момент свого життя зачарувались і прийняли багато чи більшість аспектів нової (цифрової) технології (Prensky, 2010). Тим самим М. Пренскі підкреслював відмінності у світогляді між поколіннями, чиє дорослішання супроводжувалося лише зародженням інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) («цифро-

ві аборигени») та чиє дорослішання проходило під бурхливим розвитком / розквітом ІКТ («цифрові іммігранти»).

Для представників цифрового покоління притаманні такі якості, що впливають на їх пізнавальні практики:

- погіршення уваги, синдром розсіяної уваги (вони погано помічають деталі, «не бачать» елементів розповіді, загадки, математичної задачі);

- погіршення аналітико-синтетичного мислення, порушення процесу аналізу явищ, нездатність осмислювати інформацію, розрізняти навіть протилежні твердження;

- утрата здатності до сприймання об'ємних текстів.

Представники цифрового покоління товариські й активні, але надають перевагу комунікаціям, здебільшого в мобільних додатках. Вони краще за своїх попередників сприймають різні відомості, швидко й охоче навчаються, особливо за умови, якщо знання дозволяють їм отримати нові навички, але в той же час, не схильні до запам'ятовування, сподіваючись на використання технологій у будь-який час. Переважну більшість відомостей вони отримують з інтернет-ресурсів. За рахунок того, що вони не бачать сенсу навчання в школі (або в університеті), вони можуть не отримати базових знань й навичок. Все, що вони дізнаються за допомогою засобів інтернету, як правило, носить ситуативний характер.

Незважаючи на це, представники цифрового покоління відрізняються креативністю та багатозадачністю – вони одночасно намагаються виконувати декілька справ, але, як правило, не зосереджується на жодній із них, у них добре виходить лише швидко перемикатися з однієї задачі на іншу. Вони цінують речі, які можна відразу спробувати на практиці й значно гірше сприймають «чисту» теорію, відірвану від життя; не люблять монотонності, цінують різноманітність, здатні до швидкого переключення уваги, а тому готові до різнопланової роботи, але постановка завдань для них повинна бути чіткою та зрозумілою, оскільки безпосередньо від цього фактично залежить ефективність їх роботи. У зв'язку з високим темпом розвитку технологій представники цього покоління будуть ще розумнішим за попередників, зможуть скоріше адаптуватися до нових умов й повністю позбутися расових, етнічних, гендерних та інших стереотипів у всіх сферах життя (Струтинська, 2020, с. 148-149).

Для представників цифрового покоління притаманні свої стилі навчання. Джулія Коатс у своїй праці «Покоління та стилі навчання» (Coates, 2007) виокремлює такі складові стилю навчання представників цифрового покоління:

- *учень у центрі уваги*, що передбачає створення навчальних планів, при розробці яких у центрі уваги буде сучасний світ і можливість тих, хто навчається, ефективно діяти в ньому;

- *кооперація замість конкуренції*, що фіксує схильність представників

цифрового покоління до командної роботи, *для яких* цінність плідної співпраці є очевидною, зокрема й співпраці у процесі навчання;

- *застосування знань,* що обумовлено метою представників цифрового покоління – отримати інформацію, практична користь володіння якою буде очевидною;

- *час – головна цінність*, що є головним аргументом при характеристиці можливості для представників цифрового покоління витрачати час ефективно – *я*кщо витрати часу завеликі, то цифрові аборигени або зовсім відмовляються від вивчення навчального матеріалу, або шукатимуть інформацію у всіх доступних місцях, а *я*кщо шукована інформація дуже потрібна, але погано структурована, і її освоєння забирає зайвий час, «цифровий» учень намагається здобути її в «незалежних» джерелах;

- *головне – результат*, відповідно до якого представники цифрового покоління орієнтуються, перш за все, на результат – *самий* процес їм не цікавий, *в*они зосереджуються на новому матеріалі, ігноруючи «повторення пройденого» та «закріплення» – не бажаючи знову повертатися до вже вивченого;

- *«налаштування»*, що означатиме, що нинішня молодь звикла «налаштовувати» навколишній світ під себе, роблячи його зручнішим особисто для них, отже *«цифрові»* учні повинні мати можливість «налаштовувати» певною мірою процес навчання, щоб кожному з них було максимально зручно і отримувати знання, і оцінювати свої академічні успіхи;

- *діалог*, відповідно до якого потрібно використовувати блоги викладачів та учнів, щоб дати їм можливість обговорювати різні аспекти вивчення навчального матеріалу;

- *високі технології*, що означатиме, що середовище, породжене високими технологіями *є* важливим інструментом для навчання представників цифрового покоління – для них традиційна лекція є тим самим, що і «німе кіно» для глядачів, які звикли до звукового кіно;

- *візуалізація*, що характеризує те, що цифрова молодь сприймає візуальну інформацію краще, ніж представники будь-якого іншого покоління – практика виділення важливого з великих обсягів інформації формувалася саме для візуального сприйняття – і найкраще застосовується саме для цього;

- *очікування*, що наголошує на тому, що представники цифрового покоління зосереджені на результаті, але їм конче потрібно усвідомлювати цей результат.

Кліпове мислення як особливість представників цифрового покоління. Для представників цифрового покоління характерною є звичка використовувати гіпертекст, у якому думки утворюють не послідовні структури, а зв'язані асоціативно. Домінуючим в їх когнітивній системі є кліпове мислення (англ. clip thinking, від англ. clip – вирізка (з газети), уривок (фільму)), яке означає сприйняття даних короткими яскравими уривками, без намагання

встановити між ними логічні зв'язки (на кшталт способу сприйняття даних в музичному відеоролику, в якому відеоряд – це слабко пов'язані між собою образи). За аналогічним принципом формується кліпове мислення та світогляд, коли людина сприймає світ не цілісно, а як послідовність майже не пов'язаних між собою частин, фактів, подій. Часто людина з кліповим мисленням не може, а, іноді, й не здатна аналізувати певну ситуацію, образ якої надовго не затримується в думках, оскільки він майже відразу зникає, а його місце займає новий.

Термін «кліпова свідомість» у науковій літературі з'явився наприкінці 1990-х рр. – під ним розуміли здатність людини сприймати світ через короткий, яскравий посил у формі або відеокліпу (звідси й назва), або теленовин (Гич, 2016, с. 38). Доводиться констатувати, що понятійне мислення перестало відігравати важливу роль у сучасному світі. Сьогодні відбувається заміна лінійного (понятійного) мислення нелінійним (кліповим) мисленням, коли людина виховує в собі розуміння картинок, а мислення формується переважно не книгами, а образами Інтернету.

Створені в гіпертекстовому форматі інтернет-образи особливим чином конструюють, а точніше деконструюють текстові структури і способи їх прочитування: від територіально обмеженої і лінійно вибудованої книги носії кліпового мислення переходять до номадичних, ризоматичних, детериторизованих інформаційних систем. Номадичний (від грец. νομάς –кочівник) – поняття постмодернізму, що означає відмову від однозначно організованого простору, від наявності певного центру, багатоваріантність просторових конфігурацій. Це поняття задає орієнтацію на культурний поліцентризм у всіх його виявах. Як зауважує В. Штанько, «мешканець мережі, зрощений з простором, як і номад, тільки його світ не степ, а гіперреальність, у якій проходять його безкінечні подорожі. Він подорожує в кріслі за комп'ютером і ці подорожі формують його погляди та мислення» (Штанько, 2008, с. 27).

До передумов, що породили феномен кліпового мислення, відносять:

- прискорення темпів життя й безпосередньо пов'язане з ним зростання обсягу інформаційного потоку, що породжує проблематику відбору та скорочення інформації, виділення головного й фільтрації зайвого;

- потреба в більшій актуальності інформації та швидкості її надходження;

- збільшення різноманітності інформації, що надходить;

- збільшення кількості справ, якими одна людина займається одночасно;

- комерціалізація каналів, що передають інформацію;

- зростання діалогічності на різних рівнях функціонування соціальних мереж (Гич, 2016, с. 39).

Основними ознаками кліпового мислення є:

– неспроможність довго концентруватися на певних конкретних пові-

домленнях*;*

– здатність аналізувати дані помітно знижується, оскільки будь-яка інформація дуже швидко замінюється новою;

– домінування візуального сприйняття даних над вербальним*;*

– багатозадачність (Kornuta, Pryhorovska, & Potiomkina, 2017).

Характеризуючи феномен кліповості, можна побудувати певний «ланцюг»: кліпове мислення як процес і спосіб отримання інформації – кліпова свідомість як мозаїчне, фрагментарне, надто різноманітне відображення дійсності в головах представників цифрового покоління – кліпова поведінку як специфічна соціальна діяльність, якій притаманна різноманітність, часта зміна форм, незавершеність розпочатої діяльності і, інколи, нелогічність. Безперечно, кліпова свідомість, притаманна представникам цифрового покоління, впливає на процеси сприйняття та розуміння ними будь-якої інформації.

Як і будь-який феномен, кліпове мислення має як позитивні, так і негативні сторони.

До позитивних сторін кліпового мислення часто відносять такі його характеристики:

- кліпове мислення використовується як захисна реакція організму на інформаційне перевантаження – мислення представників цифрового покоління змінюється, підлаштовується, адаптується до сучасного інформаційного світу. Легко переключаючись між предметами уваги, люди уникають перевтоми;

- кліпове мислення є новою формою розвитку відносин людини з інформацією, яку необхідно широко вивчати;

- «кліповий» спосіб роботи з інформацією додає динамізму пізнавальній діяльності, що дозволяє пізнаючому суб’єкту в умовах зростаючого обсягу інформації встигати виконати необхідні завдання. Тим самим кліпове мислення прискорює реакцію на швидкоплинні події;

- «кліпова» поведінка дозволяє бачити багатоплановість, багатоваріантність, неоднозначність підходів до аналізу або вирішення конкретних питань і завдань (таке мислення допомагає людині краще усвідомлювати та розуміти найрізноманітніші зв’язки між явищами та подіями);

- кліпове мислення сприяє більшій адаптації до мінливої соціальної реальності й до її пізнання (Гич, 2016, с. 39).

До негативних сторін кліпового мислення часто відносять такі його характеристики:

- під впливом кліпового мислення навколишній світ перетворюється на мозаїку розрізнених, малопов’язаних між собою фактів, частин, уламків інформації. Людина звикає до того, що вони постійно, як у калейдоскопі, змінюють один одного, і постійно вимагає нової інформації (потреба слухати нову музику, спілкуватися в чаті, постійно «бродити» мережею, редагувати фотографії, дивитися уривки з фільмів, грати в онлайн-ігри з новими учасни-

ками та ін.);

- для носіїв кліпового мислення притаманне невміння виокремлювати головне, аналізувати, бачити причинно-наслідкові зв'язки, дуже часто – відсутність власної точки зору (люди сприймають відомості короткими фрагментами). У силу цього кліпове мислення передбачає спрощення інформації, тобто «забирає» глибину засвоєння матеріалу, не сприяє розвитку мовленнєвої та письмової культури. По суті, втрачається здібність до аналізу й вибудовування довгих логічних ланцюжків, споживання інформації прирівнюється до поглинання фаст-фуда (Гич, 2016, с. 39-40);

- послаблення відчуття співпереживання (зниження емпатії) – велика кількість даних про насилля, нещастя, різні катастрофи, які сприймаються людьми зі ЗМІ та соціальних мереж, поступово знижують чутливість людини, рівень її здатності до співпереживання та співчуття іншим людям.

Як зазначає М. Пренскі, для представників покоління людей, яке виросло після цифрової революції, корінних жителів цифрової епохи (Digital Natives) притаманне специфічне мислення та способи обробки інформації. Володіючи кліповим мисленням, «цифрові аборигени» краще сприймають візуальні об'єкти і орієнтуються в просторі. Їх відрізняє швидка координація рук і очей, вони швидко приймають рішення, здатні знаходити інформацію, переробляти її і перетворювати в знання.

Покоління «цифрових аборигенів» цінує досвід, створений товарами та послугами. По суті, вони є «просьюмерами» (англ. prosumers) – професійними споживачами, що співпрацюють з виробниками товарів – для них притаманне постійне прагнення і можливість змінювати вид діяльності на більш оплачуваний або цікавіший. Вони в постійних пошуках і прагненні не зупинятись на досягнутому. Тобто для просьюмерів Інтернет-мережа виступає не тільки способом комунікації з аудиторією, а й дозволяє репрезентувати власну ідентичність. Індивід, формуючи власний віртуальний образ, виражає свої бажані або ж потенціальні якості, реалізувати які в реальності є проблематичним. Таким чином, сконструйовані Інтернет-ідентичності є не видуманими, а пов'язані з реальними, але модифіковані й вдосконалені. Одним із підтверджень цьому є те, що комунікація в мережі в сучасних умовах тісно пов'язана із міжособистісною взаємодією поза Інтернетом (Супрун, 2020, с. 90).

Найбільш мобільною частиною «цифрових аборигенів» є «цифрові мандрівники» (номади), які проявляють себе як вільні від постійної прив'язаності до певного місця проживання. Завдяки розвитку цифрових технологій подібна мобільність не впливає на якість виконання ними своїх робочих зобов'язань. «Цифрові мандрівники» прагнуть отримати свободу й позбутися від насильницької сталої ідентифікації. Саме у гонитві за самовизначенням номади втікають в Інтернет, що відкриває перед ними різноманітний ідентифікаційні практики, оскільки у них в наявності є фізична присутність

(під час реальної взаємодії) та її відсутність (в Інтернет-середовищі). Саме можливість фізичної відсутності в Інтернеті дає свободу самопрезентації і відображення себе таким, яким недозволено бути в реальному житті. І саме це містить значний ризиковий потенціал (Кривошеїн, 2019а).

Тут також варто мати на увазі, що і спілкування в цифровому просторі суттєво відрізняється від комунікації в режимі реального часу. Відсутність фізичної взаємодії зі співрозмовником надає почуття знаходження в безпеці і варіативності вибору стратегії комунікації, що, з однієї сторони, дозволяє бути відкритим, а з іншої поводити себе більш різко.

Трансформація ідентичності у представників цифрового покоління. Важливо відзначити, що при взаємодії в реальному житті, індивід витрачає достатньо багато ресурсів для того, щоб відповідним чином презентувати свою ідентичність. Віртуальний світ дозволяє здійснити це набагато швидше, проте існує загроза викривлення образу, який може значно відрізнятися від реального. Реймонд Фогельсон виділив такі форми ідентичності, які поєднуються між собою в одній особистості:

- реальна (уявлення індивіда про самого себе в його теперішньому стані);
- ідеальна (уявлення індивіда про те, яким би він хотів бути);
- негативна (уявлення індивіда про те, яким би він не хотів бути);
- демонструюча (показ іншим ідентичності задля схвалення і отримання відповідної оцінки) (Fogelson, 1982, p. 67-77).

Виокремлені чотири форми ідентичності вступають між собою у доволі непрості взаємини задля формування бажаного іміджу – цю взаємодію Р. Фогельсон називає «боротьбою ідентичностей». Суть останньої визначається таким чином: особистість намагається максимально зблизити реальну ідентичність з ідеальною, і, на противагу цьому, віддалити від реальної негативну. Прикладом і може слугувати конструювання віртуальної реальності, де маніпулятивно може бути представлена відповідно бажана ідентичність.

На думку Олександра Дзьобаня, сучасна (цифрова) людина стикається з декількома видами ідентичності, які піддаються позитивним і негативним змінам під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Головними з них є два типи ідентичності: *ipse*-ідентичність (відчуття власної особистості) та *idem*-ідентичність (більш формальна ідентичність, що залежить від контексту, оточення й ситуації). Комп'ютери накопичують інформацію, створюють профілі, здійснюючи внесок в *idem*-ідентичність користувача, який і не підозрює про ці профілі і про те, як вони впливають на його *ipse*-ідентичність, що суттєво впливає на позитивну свободу цифрової людини. Отже, сучасні інформаційно-технологічні процеси призводять до зміни реальності, у якій перебуває людина, здебільшого переводять їх у цифрову площину. Врешті, ця реальність стає віртуальною: образно-особистісною та метафоричною, веде людину іншим витком спіралі розвитку, одночасно повер-

таючи її в царину архетипів і символів (цифри) (Дзьобань, 2021, с. 14).

У просторі Інтернету можливості для пошуків ідентичності значно розширились. Віртуальний світ став частиною життєвого світу людини. У цьому комунікативному просторі нове покоління є відкритішим, щирішим та сміливішим, вільним від шаблонів, заборон та стереотипів. Представники цифрового покоління розповідають про свої плани, діляться своїми страхами, мріями та переживаннями, коментують події та вчинки, залишають відгуки одне для одного та одне про одного, радяться між собою, обмінюючись досвідом, і все це відкрито для інших користувачів інтернет-простору, утворюючи нові спільноти, в яких відсутні такі соціальні статуси, як національність, приналежність до певної релігії та ін. Таким чином, універсалізація гендерного виміру додає можливостей до самоідентифікації особистості в умовах мережевого спілкування.

У віртуальному просторі Інтернету комунікативні процеси мають узагальнений характер, однак реалізуються переважно в безособистісній формі. Співрозмовник має вибір надати про себе неповну інформацію, як правдиві, так і неправдиві дані про свій вік, соціальний статус. Це може бути цікавим експериментом, спробою приміряти нові ролі, адже представник цифрового покоління морально та психологічно вільний від вимоги репрезентувати в процесі віртуальної комунікації самого себе, створюючи образ «Я» на власний розсуд. Французький філософ Мішель Серр зауважував, що за цим явищем дійсно криється розмитість певних моральних засад комунікації, адже цим дітям ніколи не доводилось замислюватись про необхідність моралі, вже не кажучи про те, щоб вистраждувати саму потребу в ній, але ж очевидними стають саме психологічні здобутки у спілкуванні та в створенні власної культурної особистісної ідентичності.

Безсумнівною перевагою є можливість створювати у мережевому середовищі все нові та нові варіанти ідентичності за власним вибором й уподобаннями, дозволяючи молоді грати власною ідентичністю, змінювати її, відкрито проявляти уявлення про свій внутрішній світ, нехай і часто-густо суперечливий. Проте М. Серр розуміє, що на теренах віртуального простору самоідентифікація представника цифрового покоління реалізується виключно самопрезентацією, можливості якої потенційно необмежені (за винятком тілесного чинника). Це означає, що єдиною реальністю особистості у віртуальному просторі комунікації є реальність самопрезентації (Сарнавська, Яковишина, & Шадюк, 2020, с. 144).

Крізь призму техногенності, урбанізації, деієрархізації соціальних та культурних меж змінюється й уявлення про тіло людини. Якщо розглядати «класичну» модель сприйняття та розуміння людини, то можна сказати, що тіло було матеріальним підґрунтям до функціонування всіх інших елементів людини, і, відповідно, реальність існування людського визначалася завдяки опозиційності її двох складових, наприклад, тілесне та духовне. Тобто сучас-

ність руйнує звичне картезіанське уявлення про тіло як таке, що виявляє себе через опозиційне протиставлення тіло-душа (Гончаренко, 2019, с. 138).

Зокрема, тіло сучасної людини може розглядатися в декількох площинах і, насамперед, його варто розглядати як тіло технічне чи тіло інформаційне. Ж.-Л. Нансі звертає увагу на те, що технологізація та інформатизація дають можливість говорити про тіло завдяки його образам / проявам, а, відповідно, кожне тіло – це міріади образності. «Мільярди наших образів нам вказують на мільярди тіл: так, як тіла ніколи не показувалися раніше. Натовпи, скупчення, сутички, пачки, колони, збіговиська, армії, банди, втеча врозтіч, паніка, ступені, процесії, зіткнення, побиття, бійні, спільності, розсіювання, переповнення, повінь тіл, завжди утворюють разом компактні маси і блукаючі розпилення тіл, завжди зібраних разом (на вулицях, в ансамблях, мегаполісах, передмістях, місцях транзиту, нагляду, торгівлі, турботи, забуття) і завжди відданих у владу плутанини все тих же місць, структурують їх руху безперервного загального відходу. Такий світ всесвітнього відходу – відсторонення partes extra partes» (Nancy, 2008, p. 66).

По суті, сьогодні відбувається зникнення тіла як такого, що має свою специфічну конкретику, а з'являється метафоричне тіло як «резервуар» сенсів, який може бути заповнений знаками, якими переповнена інформаційна реальність, або ж проявами тілесності, що виступає виразником того чи іншого тіла. Тіло виступає матеріалом для функціонування інших систем. Демонстрацією цього ефекту є спілкування в мережі Інтернет, де зникають / стираються всі ті характеристики, які могли зробити з тіла – тіло, і з'являється циркулююча думка. Подібне тіло прийнято вважати «кібертілом» або «кінестетичною амебою». А завдяки привнесеному постмодерном уявленню про детериторіалізацію, сучасне «тіло в мережі» можна вважати «нульовим тілом», яке є тілом, що позбавлене простору, це тіло, яке не має жодних ознак чи конфігурації. Технічна реальність екранів має більший статус реальнісного існування і тому поглинає тіло як таке. Тіла перетворюється на вільно циркулюючу копію без оригіналу, або ж на такі собі «тіла-без-тіл», які є більш досконалими версіями живих організмів. Це явище, є досить унаочненим у сучасних мистецьких практиках, які на сьогоднішній день, вже стали частиною повсякденності. Тривалий час такі мистецькі практики як перформанс чи акція були практиками з тілом, де тіло було засобом для вираження, протесту чи виголошення якогось соціального посилу. Сьогодні людина, яка живе в соціумі, яка свідомо чи несвідомо намагається естетизувати власне тіло, вже належить до розряду арт-об'єктів. Боді-арт, спесіман-арт, татуювання, чіпізація тощо – все це перетворюють кожну людину на рухомий арт-об'єкт, по якому ковзає погляд перехожого глядача (Гончаренко, 2019, с. 138-139).

Підтвердженням вказаних тенденцій є процес створення «живих мутантів» або ж бодімодифікація. Хайтечні лабораторії називають ці людські (фі-

зіологічні) тіла – морфами. Фактично, бодімодифікація привнесла в розуміння людського тіла те, що його можна будь-яким чином видозмінювати / вдосконалювати. Прикладами біомодифікації є заміна / протезування органів штучними елементами-аналогами, формування «штампованих шедеврів» «модного тіла», створення «пост-людського» тіла (відкоригованого комп'ютерними програмами, створюючи, наприклад, фотографічне, модельне тіло). Тобто комп'ютерні технології деформують як внутрішнє, так і зовнішнє тіло, викликаючи в людині перцептивну анемію – деформацію жестів, дій та вчинків.

Розвиток вищезазначених тенденцій у житті сучасного все більш взаємозалежного та цілісного світу ставить нові складні завдання перед людством. По-перше, формування керованого цифрового об'єкта в цифровому суспільстві та «оцифрованого громадянина», кожна дія якого може бути індикатором лояльності до сучасної системи та прийняття її світоглядних та ідеологічних установок. Інформаційно-цифрова цивілізація змінює ментальні особливості покоління Z. По-друге, молодь сприймає оцифровування життя як природне довкілля. Водночас, не можна оминути і позитивні моменти занурення в інформаційний простір. Насамперед, це глобальність мислення. У представників покоління Z набагато більше спільного зі своїми однолітками з іншої півкулі Землі, ніж із дорослими в їх оточенні. Їм властива толерантність, орієнтація на індивідуалізм, свободу, креативність як вияв творчості. По-третє, планетарна цивілізація породжує космополітичну світову спільноту як альтернативну, що відрізняється від основної міжнародної спільноти, створює власну логіку комунікації та взаємодії. Це дає змогу налагодити культурний діалог, обмін цінностями, традиціями, формування єдиного глобального соціуму (Саракун, 2022, с. 13-14).

У зв'язку з цим Лариса Саракун зауважує, що сучасні інформаційні технології роблять національні кордони політичною умовністю, а поява нових форм транскордонної соціалізації (через роботу, розваги, належність до субкультур, груп за інтересами тощо) робить зв'язок з Батьківщиною дедалі все більш ефемерним. Формується людина, байдужа до територіальних зв'язків, до культурної традиції. Території для неї виступають лише як джерело ресурсів та лише як простір. Усе це сформувало «кочівників» технічної цивілізації, позбавлених територіальної культурної ідентичності. А оскільки сучасному поколінню необхідно шукати свій шлях освоювання суспільства, інституціоналізований світ якого ще не доступний, воно має пройти шлях від об'єкта соціалізованого впливу до суб'єкта соціальної дії. Поступове освоєння простору реального світу, що оточує людину, виробляє у представників цифрового покоління такі механізми його освоєння, як конструювання соціальної реальності та її проєктування згідно з тезаурусною концепцією молоді. Ці конструкції та проєкти можуть бути різними і динамічно змінюватися.

Особливість покоління Z полягає в тому, що воно може поєднувати де-

кілька тезаурусних генералізацій, які ведуть до подієвої гіперболізації тієї, яка найбільше підходить у цій життєвій ситуації. Такий перебіг подій здатний вплинути на спосіб організації суспільства у цілому (Саракун, 2022, с. 14).

Сьогодні практично всі сфери життя пронизані інформаційними та віртуальними «інтервенціями». Технічні розробки привели до інтенсивного розпаду уявлень про національні держави як замкнуті структури. Виявляється симбіоз космополітичної та національної, глобальної та локальної ідентичності. Постійна залученість громадян національної держави до мережі та сформоване на цій підставі глобальне світосприйняття виступають ідентифікаторами цифрового покоління, що виходить за межі конкретної держави та суспільства, не знає етнічних кордонів та мовленнєвих бар'єрів, релігійних, культурних та інших меж (Саракун, 2022, с. 14-15).

Управлінські практики представників цифрового покоління. Вищеперераховані особливості представників цифрового покоління накладають свій відбиток у формуванні ними управлінських практик.

По-перше, доцільно розбивати інформаційний матеріал на блоки, для опрацювання кожного з яких пропонується свій метод та свій технічний засіб, наприклад, один набір завдань опрацьовується самостійно, другий – за допомогою керівника (вертикальна співпраця), третій – із використанням комп'ютерної техніки, четвертий – через роботу в мікрогрупах (горизонтальна співпраця).

По-друге, керівник має надавати чіткий і детальний алгоритм дій, *які* необхідні для опанування завдання, наприклад, пропонується набір елементарно простих кроків – виписати ті чи інші дані з конкретної сторінки, знайти приклади для ілюстрації в Інтернеті, написати пост про це на своїй сторінці у корпоративній команді тощо.

По-третє, передбачається достатньо активне застосування персональних гаджетів, які для представників цифрового покоління є невід'ємною частиною їхнього «Я». Смартфон або планшет можна використовувати і для отримання чи надсилання завдання, і для роботи в спеціально розроблених мобільних додатках, і для зйомок власної роботи на відео, і для пошуку відомостей в Інтернеті, і для створення нотаток тощо.

По-четверте, керівник також може врахувати прагнення представників цифрового покоління до публічності, наприклад, запропонувати здати виконане завдання не в письмовому вигляді, а знявши процес пояснення на відео.

По-п'яте, надання представникам цифрового покоління максимальної самостійності при виконанні завдань, що сприятиме розвитку в підлеглих механізмів саморегуляції.

По-шосте, змінюється роль представників цифрового покоління в управлінському процесі, які перетворюються з пасивних користувачів на активних співавторів рішення.

По-сьоме, з'являється можливість активніше розвивати комунікаційні навички та вміння працювати в команді завдяки участі представників цифрового покоління в проєктній діяльності та групових експертизах управлінських рішень.

По-восьме, активно застосовуються інтерактивні та гейміфіковані форми діяльності, що не лише мотивує працівників краще виконувати завдання, але й переміщує управлінський процес у звичну для представників цифрового покоління площину, де вони можуть більш повно проявити себе.

По-дев'яте, доцільно в управлінському процесі практикувати реалізацію принципу диференціації за рахунок активного застосування групових форм роботи.

Отже, для оптимальної взаємодії із представниками цифрового покоління в управлінському процесі варто враховувати такі принципи роботи: завдання для виконавців – цифрових аборигенів має бути поставлене у стислій (лаконічній) формі, адже вони не схильні приділяти багато часу для нової інформації; велике завдання має бути розподілене на максимально короткі етапи (блоки-стадії); завдання мають бути прописані, адже «цифрові» виконавці не звикли все запам'ятовувати; треба враховувати залежність «цифрових» виконавців від «лайків», тобто частіше схвалювати їхню роботу; мають бути поставлені не тільки чіткі завдання, але й терміни (так звані дедлайни); оскільки представники цифрового покоління – візуали, тому необхідно використовувати візуалізацію інформаційного матеріалу в різних формах.

Тут варто враховувати, що цифрова людина характеризується спеціально організованим сприйняттям, способом взаємодії з оточуючими і особливістю сприймати себе. Вона створює і активно користується цифровими об'єктами – цифровими версіями реальних об'єктів. Такими версіями стають представництва персональної активності в матриці поля соціальних медіа – профілі в різноманітних соціальних мережах. Мислення стає не тільки кліповим, але й клікабельним, коли інтерес стає польовою функцією і визначається здебільшого зовнішніми маркерами, ніж внутрішніми відчуттями. Занурення в цифрову реальність вимагає й вироблення особливої мови, в якій слова можуть виявитися непотрібними. Представники покоління Z обходяться гіфками, смайлами і набором скріншотів улюбленого серіалу, що передають потрібну емоцію. Специфічний стиль розмови та вживання скорочень, а також смайликів (:-), -(, -/), може призвести до проблем із нормальним формулюванням думки (Зеленов, 2018, с. 49). У віртуальній реальності відбувається депривація тактильних та емоційних відчуттів. Емоції виражаються не словами чи мімікою, а смайликами та вподобайками. Для представників покоління Z головне – це визнання, оцінка з боку суспільства, адже автор посту чи відеоконтенту висловлює свою думку для того, щоб отримувати вподобайки (набрати їх якомога більше). Однак незважаючи на штучність смайликів – адже в них живої усмішки немає – для сучасного покоління ці емоції є

справжніми (Саракун, 2022, с. 12).

Для забезпечення правильності постановки завдань для «цифрових» виконавців для їх швидкого виконання можна запропонувати такі *принципи*:

- *принцип супермена*. Основою мотивації цифрових аборигенів є інтерес, тому відсутність нудьги та наявність завдань, що захоплюють, є частиною їх комфортного стану;

- *принцип правил гри*. Представники цифрового покоління можуть виконувати завдання якісно і вчасно. Однак їм важливо бачити в особі керівника не якусь машину, а людину; знати конкретний термін виконання роботи; розуміти, що затримка у виконанні супроводжується певними санкціями;

- *принцип швидкого результату*. Представники цифрового покоління прагнуть перемоги, а тому їм важливо знати, що певна діяльність їм посильна;

- *принцип нагороди*. «Цифрові» виконавці не можуть довго чекати – вони бажають, щоб їхні мрії здійснювалися швидко. Тому потрібно вказати не тільки термін виконання завдань, але й час досягнення першої перемоги (Коростіль, 2018, с. 86).

Наслідком стрімкого розвитку цифрових технологій є поява покоління Альфа (Google babies), яке починає формуватися з 2010-2015-х рр.; воно є найглобалізованішим із усіх поколінь: завдяки своїй соціалізації та мобільності представники цього покоління будуть схильні подорожувати, вчитися і працювати в різних країнах, а також розвиватись у різних професійних царинах.

Отже, сучасна українська молодь, яка належіть здебільшого до «мережевого покоління», за своїми життєвими пріоритетами, які формують світогляд та стають регуляторами поведінки, дуже відрізняється від своїх попередників. Такі відмінності продиктовані викликами сьогодення, обумовленими, перш за все, віртуалізацією держави. Головним джерелом соціально-політичних ризиків віртуалізації держави є те, що відбувається відображення елементів державно-політичної системи в інформаційному (віртуальному) політичному просторі, внаслідок чого традиційні політичні інститути (і перш за все держава) заміщуються їх симуляціями. Такі зміни у функціонуванні держави можуть призвести до серйозних негативних наслідків – до руйнування духовного світу людини, розриву усталених соціальних зв’язків та формування «мережевого індивідуалізму», зняття моральних бар’єрів, падіння відповідальності тощо (Кривошеїн, 2019b, с. 11).

Щоб протистояти численним викликам представнику «мережевого покоління» необхідно володіти великим обсягом постійно поновлюваної інформації, встигати за стрімким розвитком технологій, уміти вчитися самостійно та протягом усього життя. Саме такі соціально-політичні й економічні умови у контексті перехідного процесу нашої країни зумовили появу характеристик, що виділяють сучасну молодь від інших поколінь (Кривошеїн, 2021, с.

15).

У цілому, представники покоління Z незабаром будуть визначати напрям суспільного розвитку в світі. Покоління Z, або home landers – це «цифрові люди» («центеніали»), які, порівняно з попереднім поколінням: 1) більш технологічно прогресивні; 2) мають більш глобальні думки; 3) не надто турбуються про дотримання норм та правил (Stillman, & Stillman, 2019, p. 3). Також важливо розуміти, що попри те, що покоління Z гнучке і швидко адаптується до змін, для них важливіші стабільна робота і фінансова безпека. Вони з самого дитинства звикли до конкуренції й переносять цей же конкурентний драйв на роботу. Їм дуже важливо розуміти, що у них є перспективи для зростання, мати чіткий кар'єрний шлях і отримувати за роботу гідну оплату. І ще один ключовий момент – хоча покоління Z виросло в період розквіту Інтернету і цифрових технологій, для них дуже важливе живе спілкування, листування в месенджерах або електронною поштою.

Представники покоління Z є не просто користувачами Інтернет-простору, а живуть у світі фіджитал-технологій, де немає розділення на реальний і віртуальний світ – вони є однією неподільною реальністю. У представників покоління Z інформація краще сприймається короткими блоками, тому серед них популярними стають снек-медіа (від англ. snack – перекус, швидка закуска, яку можна легко з'їсти), вони здатні швидко переключатися з одного завдання на інше, але «зумери» не здатні до мультизадачності. Покоління Z надає перевагу так званому «соціальному підприємництву», діяльність якого спрямована не лише на отримання прибутку, а й на те, щоб допомоги світу. Про це говорять і результати опитування. Так, на питання «Чи вірити ви, що бізнес здатен змінити світ на краще?» 93% респондентів відповіли стверджувально (Stillman, & Stillman, 2019, p. 114).

Для представників покоління Z важливо втілювати в життя те, що вони відчувають, персоналізувати простір. Це діти персонального брендингу: найбільш бажана «робота» для них – стати ютуб-блогерами. У той же час, це перше покоління, яке дійсно обходиться без традиційних структур влади: уряду, освіти, фінансів. А ще – без сильних брендів, традиційних понять краси, естетичності та моди. Індивідуальність торкнулася й освіти: все більше студентів хоче мати індивідуальну програму занять, лише з тими предметами, що самі вважатимуть за потрібне вивчати. Те саме стосується майбутнього робочого місця і самого процесу роботи, що також мають бути індивідуальними для кожного. Окрім того, покоління Z більш самостійне на відміну від Y. Воно цінує особистий простір на роботі, більше за колективізм, який, в свою чергу, є надзвичайно важливим для міленіалів (Бурачек, Ярмолюк, & Верстова, 2021).

Ці теоретичні висновки підтверджуються численними емпіричними даними. Так, за результатами дослідження «Молодь України-2015», проведеного GfK Ukraine у 2015 році, молоді українці визначили такі пріоритети у сво-

єму житті: 48% опитаних зазначили важливість народження та виховання дітей, 44% – пріоритети, пов'язані з роботою (пошуком та / або досягненням певних результатів у ній), 36% – заробляння / отримання достатньої кількості грошей та 21% – пошук коханої людини та / або одруження (Молодь України, 2015). Узагальнюючи наукові доробки американських та вітчизняних авторів, О. Наконечна, Д. Рудень, Р. Сопівник виокремили набір ціннісних орієнтацій, які притаманні сучасному молодому поколінню:

- свобода вибору у всіх сферах життєдіяльності;
- індивідуальність понад усе;
- інформаційна грамотність й комп'ютерна обізнаність;
- підприємницький дух, комунікаційна діяльність;
- дозвілля та задоволення мають значення;
- жага швидкості у реакціях оточуючих та отриманні бажаного;
- прагнення інноваційного розвитку (Наконечна, Рудень, & Сопівник, 2017).

За даними дослідження, проведеного в Україні у 2019 році компанією Procter & Gamble (P&G) серед представників покоління Z, найважливішим у роботі для центеніалів («цифрових людей») є заробітна плата (28%), умови роботи (19%), робочий графік (16%), стосунки в колективі (13%), додаткові блага (10%), стосунки з керівництвом (9%), імідж фірми (4%) (Дослідження P&G, 2019). Результати цього дослідження певною мірою підтверджують дані, отримані Д. та Й. Стіллманами в США у 2016 року. За їхніми спостереженнями, фактори за зменшенням важливості при виборі роботи розміщені так: дружнє та інноваційне середовище; значуща робота; висока заробітна плата; можливості кар'єрного зростання (Стіллман, & Стіллман, 2019). Проте, для 77% опитаних саме зарплатня є найбільш важливим фактором.

Представники досліджуваного покоління зважають на етнічне та соціокультурне різноманіття у компанії (77%), надають перевагу персональному робочому місцю (69%) і можливості працювати за гнучким графіком та віддалено принаймні двічі на тиждень, позитивно відносяться до регулярного контролінгу (65%), для них важливе їхнє здоров'я, тому вони надають перевагу здоровому харчуванню (61%) і бажатимуть мати соціальний пакет. Ці речі мають суттєве значення для покоління Z.

Цікаві результати отримані компанією Deloitte. У рамках проведеного у 2020 році 9-го дослідження Deloitte Global Millennial Survey, до якого приєдналась і Україна, були визначені певні настрої українських «зумерів», які різняться від європейських представників покоління, зокрема щодо пріоритетних проблем, віри у кращі часи, лідерів думки, відношення до бізнесу тощо. Попри євроінтеграційну політику, представники покоління Z в Україні встановлюють свої правила гри й грають виключно за ними (Deloitte Global Millennial Survey, 2020).

У рамках проведеного у 2021 році 10-го дослідження Deloitte Global

Millennial and Gen Z показано, що респонденти спрямовують свої зусилля на значущі дії – вони беруть активну участь у політичному житті, намагаються узгоджувати витрати й вибір кар'єри зі своїми цінностями, а також сприяють змінам у суспільних питаннях, які вважають найважливішими. Так, за результатами проведеного опитування, багато хто із респондентів вважає, що для стимулювання змін може знадобитися втручання уряду. Близько 30% респондентів в світі та 40% в Україні підтримали б політиків, які хочуть зменшити нерівність доходів (Deloitte Global Millennial and Gen Z, 2021).

У рамках проведеного у 2022 році 11-го дослідження Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey зафіксовано, що основною причиною, через яку представники цифрового покоління залишили своїх роботодавців за останні два роки є недостатньо високий рівень зарплатні, робота почала шкодити їхньому психічному здоров'ю та професійне вигоряння. Відповідно, серед причин, що спонукають їх обрати нову організацію для роботи, їхнім головним пріоритетом є гарний баланс між роботою та особистим життям, можливості для навчання та розвитку, а також висока зарплатня або інші матеріальні переваги (Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey, 2022).

У рамках проведеного у 2023 році 12-го дослідження Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey зроблено висновок, що представники цифрового покоління переосмислюють роль роботи в їхньому житті, баланс між роботою та особистим життям залишається головним пріоритетом із гнучкими схемами роботи, включаючи роботу на неповний робочий день, що стає все популярнішою. Для них вартість життя є головною проблемою суспільства, при цьому більше половини респондентів сказали, що живуть від зарплати до зарплати, а рівень стресу та тривоги залишається високим через фінансові та екологічні проблеми, а також тиск на робочому місці. Респонденти констатували, що роботодавці досягають прогресу в деяких ключових сферах. Зокрема, приблизно одна третина представників цифрового покоління відзначили, що вони дуже задоволені своїм балансом між роботою та особистим життям – у 2019 році так вважали лише кожен п'ятий. Також респонденти відзначили, що вони задоволені гнучкістю роботи, різноманітністю, справедливістю та зусиллями з інклюзії. У цілому опитані констатували, що пандемія спонукала до переосмислення ролі роботи в їхньому житті. У той час як майже половина представників покоління Z і більшість мілленіалів стверджують, що їхня робота все ще є центральною для їх ідентичності, вони приділяють особливу увагу балансу між роботою та особистим життям. Багато респондентів мають гібридні або віддалені моделі роботи, переваги яких вони дуже цінують. Також респонденти висловили бажання, щоб їхні роботодавці пропонували кращі можливості для кар'єрного зростання для працівників, які працюють неповний робочий день, більше вакансій на неповний робочий день загалом і можливість гнучкішого графіка для працівників, які працюють повний робочий день (наприклад, скорочений чотириденний робочий тиждень). І

хоча представники покоління Z і мілленіали визнають прогрес, якого роботодавці досягли за останні роки, проте є над чим працювати. У зв'язку з цим висловлюється побоювання, що цей імпульс припиниться, оскільки підприємства зважатимуть на зовнішні виклики, такі як економічна невизначеність і наслідки війни в Україні (Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey, 2023).

У рамках проведеного у 2024 році 13-го дослідження Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey продемонстровано, що почуття мети є ключовим фактором для задоволення та благополуччя на робочому місці. І все частіше представники цифрового покоління готові відмовлятися від призначення на посади та роботодавців на основі їх особистої етики чи переконань. Причини відмови від роботодавця або призначення на посади включають такі фактори, як негативний вплив на навколишнє середовище або сприяння нерівності через неінклюзивні практики, а також більш особисті фактори (відсутність підтримки ментального благополуччя працівників і балансу між роботою та особистим життям. Респондентів також запитали про застосування технологій штучного інтелекту у професійному та особистому житті. Представники цифрового покоління вірять, що ця технологія позитивно вплине на їх роботу та покращить баланс між роботою та особистим життям. Проте висловлюється і певні занепокоєння – наприклад, штучний інтелект може спричинити ліквідацію робочих місць, ускладнити працевлаштування молоді або вимусити їх шукати вакансії, які менш вразливі до автоматизації. Як відповідь на ці виклики, респонденти замислюються над тим, як адаптуватися до цих змін, зосереджуючись на перекваліфікації та навчанні технологіям штучного інтелекту (Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey, 2024).

Узагальнюючи дані численних емпіричних досліджень, М. Антошків визначає такі риси центеніалів («цифрових людей») – вони:

- краще сприймають інформацію, яка подана невеликими порціями та з перервами («кліпове мислення»);
- не розуміють складно представлений матеріал, не можуть засвоювати великі обсяги інформації;
- залюбки працюють із шаблонами;
- мають переважно візуальний тип сприйняття інформації;
- гарно мотивуються через елементи гри у навчанні (на відміну від попереднього покоління, для якого пріоритетною була конкуренція серед однолітків), швидко відволікаються, якщо такого елементу немає;
- мають слабкі механізми саморегуляції (контроль, моделювання, оцінка) та, як наслідок, неспроможні самостійно шукати рішення, організовувати час для навчання, розподіляти часові та психічні ресурси в процесі навчання;
- відрізняються низьким рівнем відповідальності та високим рівнем самовпевненості;
- мають нерозвинуті комунікативні навички, не вміють говорити та виступати зі структурованими доповідями;

- є яскраво вираженими індивідуалістами, мають значний інтелектуальний потенціал;
- легко орієнтуються в інформаційних ресурсах;
- багато часу витрачають на соціальні мережі, тому з ентузіазмом ставляться до можливості публікувати результати власного навчання;
- понад усе цінують моральний та фізичний комфорт навчального середовища (Антошків, 2018, с. 129).

На основі аналізу емпіричних даних Наталія Краус, Катерина Краус та Олександр Манжура дійшли висновку, що міленіали – це цифрове покоління, що надає перевагу спілкуванню онлайн, дистанційному навчанню, віддаленій роботі. Вони користуються перевагами сучасних технологій, дбають про збереження приватності та погано сприймають системи, що не є людиноцентричними / людиноорієнтованими. Їм будуть притаманні так звані «м'які навички», які вони, до того ж, мають постійно «прокачувати». Покоління альфа-людей, через подальший глибший розвиток Інтернету, будуть намагатися вибудувати гнучкий і соціально відповідальний глобальний простір, у якому більше приділятиметься увага екології, тероризму, вичерпності ресурсів.

Серед навичок, якими володіють представники цифрового покоління, основними є такі:

- здатність проявляти емпатію стосовно оточуючих;
- навички вибудовування здорової комунікації;
- вміння планувати та доводити бізнес-справу до логічного завершення;
- бути уважним до своїх емоцій;
- навички критичного мислення;
- уміння ефективно розпоряджатися своїм часом;
- розвивати емоційний інтелект, який є єдиним способом конкуренції з роботами, штучним інтелектом, що розвивається досить інтенсивно.

Тобто для успішної кар'єри поколінню альфа потрібно оволодіти трьома речами – адаптивністю, вмінню працювати з інформацією та здатністю знаходити «точки дотику» з будь-якими людьми (Краус, Краус, & Манжура, 2020, с. 186).

Представникам покоління альфа доведеться інтуїтивно здогадуватись, які саме навички їм знадобляться, щоб стати успішним у майбутньому. В умовах постійних і динамічних змін витрачати 6-7 років на отримання фундаментальної вищої освіти для них не є раціональним. Їм доведеться постійно набувати нових навичок і змінювати рід діяльності. Викликано це тим, що їх доходи будуть залежати від розуміння ситуації та швидкого, подекуди навіть миттєвого, «включення» у процес. Очікується, що за своє кар'єрне життя людина покоління альфа змінить більше 5 видів діяльності та десь до 20 роботодавців.

Аналітики вважають, що нове покоління цифрових людей буде більш освіченим за рахунок самонавчання та самоосвіти. До того ж, все більшої по-

пулярності набуває віддалена робота (фрілансерство). Вже сьогодні в США третина працівників є фрілансерами, а до 2025 р. очікується, що половина співробітників у країнах Європи буде працювати без суворої прив'язки до конкретної компанії та робочого місця (Краус, Краус, & Манжура, 2020, с. 186).

Варто відзначити, що в сучасній Україні політико-управлінський процес (як частина управлінського процесу) має два ключових рівні – професійний (сфера політичного управління чиновники, політики) та масовий (ухвалення рішень виборцями) (Кривошеїн, 2021, с. 13). На професійному рівні політико-управлінський процес здійснюється представниками поколінь бебі-бумерів, X та Y, а на масовому – представниками поколінь бебі-бумерів, X і Y. При цьому, якщо до недавнього часу ключову роль тут відігравали представники покоління бебі-бумерів, то сьогодні значно зростає роль представників покоління Y і виборчий корпус активно поповнюється представниками покоління Z. Для підвищення ефективності політичного управління важливо з'ясувати характеристики покоління Z, яке найближчим часом буде відігравати ключову роль в ухваленні доленосних політичних рішень (Кривошеїн, 2021, с. 13).

Висновки. Таким чином, розкриваючи управлінський потенціал цифрового покоління, проаналізовані деякі важливі положення теорії поколінь (Н. Гоув, В. Штраус, Д. Тепскотт, М. Пренскі). Враховуючи те, що на сьогодні в активній фазі свого розвитку знаходяться покоління бебі-бумерів (народжені в 1943-1963 рр.), покоління X (народжені в 1963-1983 рр.), Y (народжені в 1983-2000 рр.) та Z (народжені в 2000-2015 рр.), а також розпочато (з 2010-2015-х рр.) формування нового покоління – покоління Альфа, Google babies, прогнозується, що в найближчій перспективі домінуючу роль в українському суспільстві буде відігравати «мережеве покоління» (покоління Z), в т.ч. при ухваленні важливих публічних рішень. Ключовими фігурами цифрового покоління є «цифрові аборигени» (digital native) як корінні мешканці цифрового суспільства; його найбільш мобільною частиною є «цифрові мандрівники» (номади), які проявляють себе як вільні від постійної прив'язаності до певного місця проживання, прагнуть отримати свободу й позбутися від насильницької сталої ідентифікації. Крім того, в умовах цифрового суспільства до «цифрових аборигенів» долучаються «цифрові іммігранти» (Digital Immigrants), які не народилися в цифровому світі, але активно користуються досягненнями цифровізації сучасного суспільства.

Як частина управлінського процесу політико-управлінський процес у сучасній Україні має два ключових рівні – професійний (сфера політичного управління – чиновники, політики) та масовий (ухвалення рішень виборцями). На професійному рівні політико-управлінського процесу більшість топ-політикуму України належіть до покоління X, проте спостерігається поступове проникнення на вищі шаблі політичного управління представників по-

коління Y. На масовому рівні політико-управлінського процесу спостерігається значне зростання ролі представників покоління Y і виборчий корпус активно поповнюється представниками покоління Z. Для підвищення ефективності політичного управління важливо з'ясувати характеристики покоління Z, яке найближчим часом буде відігравати ключову роль в ухваленні доленосних політичних рішень. Зокрема, для представників покоління Z дуже важливо розуміти, що у них є перспективи для зростання, мати чіткий кар'єрний шлях і отримувати за роботу гідну оплату; для них дуже важливе живе спілкування, листування в месенджерах або електронною поштою.

Перелік посилань

Антошків, М.С. (2018). Врахування психологічних особливостей студентів цифрового покоління шляхом організації змішаного навчання. *Фізико-математична освіта*. № 1 (15). С. 128-131.

Бурачек, І.В., Ярмолюк, Д.І., & Верстова, В.Я. (2021). Покоління Z на вітчизняному ринку праці. *Економіка та суспільство.* Вип. 26. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/%20view/329/314.

Гич, Г.М. (2016). «Кліпове» мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці (Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»). Сер.: Педагогіка*. Т. 269, вип. 257. С. 38-42.

Гончаренко, К.С. (2019). Цифрова людина: фантазм втрати ідентичності. *Філософські обрії*. № 42. С. 137-140.

Денисенко, М.П., & Давиденко, Н.В. (2020). Теорія поколінь та який її вплив на сучасний бізнес. *Економіка та держава*. № 1. С. 46-49.

Дзундза, А.І., & Цапов, В.О. (2014). Математичне навчання як засіб формування інтелектуальної сфери цифрового покоління. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. № 1 (18). С. 27-31.

Дзьобань, О. (2021). Цифрова людина як філософська проблема. *Інформація і право*. № 2 (37). С. 9-19.

Дослідження P&G (2019): куди підуть працювати найкращі спеціалісти покоління Z. *European Business Association*. 1 лютого. URL: https://eba.com.ua/doslidzhennya-p-g-kudy-pidut-pratsyuvaty-najkrashhi-spetsialisty-pokolinnya-z/

Зеленов, Є.А. (2018). Цифрове покоління: ризики, переваги, засоби взаємодії. *Духовність особистості: методологія, теорія, практика*. Вип. 5 (86). С. 46-57.

Кащук, К.М. (2018). Особливості управління співробітниками X, Y та Z поколінь. *Економіка. Управління. Інновації*. Вип. № 1 (22). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2018_1_9.

Коваль, Н.В., & Биба, В.А. (2020). Використання теорії поколінь в менеджменті персоналу. *Ефективна економіка*. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8262.

Коростіль, Л.А. (2018). *Покоління Z: пошук способів педагогічної взає-*

модії. *Народна освіта*. *Вип*. 1. *С*. 82-88.

Краус, Н.М., Краус К.М., & Манжура О.В. (2020). Економічна професійна освіта покоління цифрових людей в умовах функціонування інноваційно-підприємницьких університетів. *БізнесІнформ*. № 3. С. 182-191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2020_3_24.

Кривошеїн, В.В. (2019a) Ідентифікаційні ризики у сучасному політичному процесі: соціологічний фокус аналізу. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. Vol. 2, № 1. P. 14-21.

Кривошеїн, В.В. (2019b). Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. *Грані*. Т. 22, № 12. С. 5-14. DOI: https://doi.org/10.15421/172000.

Кривошеїн, В.В. (2021). Політико-управлінський потенціал цифрового покоління: кейс України. *Аспекти публічного управління*. Т. 9, № 6. С. 12-18.

Лютак, О.З. (2019). Застосування теорії поколінь у консультуванні персоналу організації. *Збірник наукових праць [Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника]: психологія*. Вип. 23. С. 94-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2019_23_13.

Молодь України – 2015. *GfK Ukraine*. URL: http://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content/UA/Molod_Ukraine_2015_UA.pdf.

Наконечна, О.В., Рудень, Д.М., & Сопівник, Р.В. (2017). Регіональні та вікові особливості самооцінки сучасної української молоді. *Наука і освіта*. № 6. С. 172-180.

Правдюк, А.Л. (2023). Розвиток прав людини в умовах інформаційного суспільства. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. № 2 (16). С. 133-147. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2(16)-133-147.

Саракун, Л. (2022). Покоління Z як предтеча майбутньої планетарної цивілізації. *COPERNICUS. Political and Legal Studies.* Vol. 1, № 4. P. 7-17.

Сарнавська, О.В., Яковишина, Т.В., & Шадюк, Т.А. (2020). Філософське осмислення особистості цифрового покоління: постмодерний дискурс. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* Вип. 2 (88). С. 135-145.

Стіллман, Д., & Стіллман, Й. (2019). Покоління Z на роботі. Харків: Фабула. 304 с.

Струтинська, О.В. (2020). Особливості сучасного покоління учнів і студентів в умовах розвитку цифрового суспільства. *Open educational e-environment of modern University*. № 9. P. 145-160.

Супрун, Г. (2020) Ідентичність індивіда в цифрову епоху соціальних комунікацій. *Філософські обрії.* № 43. С. 85-94.

Штанько, В.І. (2008). Сучасні інформаційно-комп'ютерні технології як чинник трансформації соціокультурної реальності. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. № 829. С. 22-30.

Щетініна, Л.В., Рудакова, С.Г., & Даниляк, М.І. (2017). Управління персоналом з урахуванням положень теорії поколінь. *Проблеми економіки*. № 1. С. 277-283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2017_1_39.

Coates, J. (2007). Generational Learning Styles. River Falls: LERN Books. 149 p.

Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey (2022). URL: https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/genzmillennialsurvey-2022.html.

Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey (2023). URL: https://www.deloitte.com/global/en/about/press-room/2023-gen-z-and-millenial-survey.html.

Deloitte Global Gen Z and Millennial Survey (2024). URL: https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/content/genz-millennialsurvey.html.

Deloitte Global Millennial and Gen Z (2021). URL: https://www2.deloitte.com/global/en/pages/about-deloitte/articles/millennial survey-2021.html.

Deloitte Global Millennial Survey (2020). URL: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/About-Deloitte/deloitte-2020-millennial-survey.pdf.

Fogelson, R.D. (1982). Person, Self and Identity. Some Anthropological Retrospects, Circumspects and Prospects. *Psychological Theories of the Self* / B. Lee (ed.). New York; London: Plenum Press. P. 67-109.

Giancola, F. (2006). The Generation Gap: More Myth than Reality. *Human Resource Planning*. Vol. 29, № 4. P. 32-37.

Howe, N., & Strauss, W. (1991). Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: Morrow. 538 p.

Howe, N., & Strauss, W. (1993). 13th Gen: Abort, Retry, Ignore, Fail? New York: Vintage Books. 229 p.

Howe, N., & Strauss, W. (1997). The Fourth Turning: What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny. New York: Broadway Books. 367 p.

Howe, N., & Strauss, W. (2000). Millennials Rising: The Next Great Generation. New York: Vintage Books. 432 p.

Kornuta, O., Pryhorovska, T., & Potiomkina, N. (2017). Clip Thinking and Clip Perception: Teaching Methods Aspect. *Open educational e-environment of modern University*. № 3. P. 75-79. DOI: https://doi.org/10.28925/2414-0325.2017.3.7579.

Nancy, J.-L. (2008). Corpus. New York: Fordham University Press. 173 p.

Palfrey, J., & Gasser, U. (2008). Born Digital. Understanding the first generation of digital natives. N.Y.: Basic Books. 288 p.

Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*. Vol. 9, № 5. P. 1-6.

Prensky, M. (2010). Teaching Digital Natives: Partnering for Real Learning. Thousand Oaks: Sage Publications Ink. 224 p.

Stillman, D., & Stillman, J. (2017). Gen Z @ Work: How the Next Generation Is Transforming the Workplace. New York: Harper Collins. 320 p.

Tapscott, D. (2009). Grown Up Digital: How the Net Generation is Changing Your World. New York: The McGraw- Hill. 368 p.

Tulgan, B.L. (2009). Not Everyone Gets a Trophy: How to Manage Generation Y. San Francisco, Ca.: Jossey-Bass. 182 p.

Розділ 4
Етичні проблеми цифровізації вітчизняного соціуму в умовах прискореної соціальної динаміки

Роман Юрійович
ЗОРКІН
старший викладач кафедри психології та педагогіки, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, вул. Клочківська, 228, Харків, 61000, Україна

Roman
ZORKIN
Senior Lecturer, Department of Psychology and Pedagogy, Ivan Kozhedub National Air Force University, Klochkivska str., 228, Kharkiv, 61000, Ukraine

E-mail: zorkin76@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-3934-956X
DOI: https://doi.org/10.15421/342464

Цифровізація постає одним із головних векторів поступального розвитку сучасного людства. Нині, на початку XXI ст., глобалізаційні процеси є невіддільними від цифрової трансформації світу. Суттєвими характеристиками сучасного суспільства є надзвичайний вплив інформатизації, яка з кінця XX ст. стала повсякденною і глобальною, а також проникнення цифрових інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя. Під впливом цих факторів відбуваються радикальні зміни в усіх галузях культурної, наукової, художньої, політичної, економічної, освітньої діяльності людини. Такі перетворення залишають настільки помітні, глибокі і широкомасштабні наслідки, здійснюють настільки відчутні впливи, що поступово загальне переконання в початку нового етапу розвитку цивілізації стає цілком обґрунтованим (Saienko, et al., 2023, p. 231).

Глобальні зміни, яких у сучасну епоху зазнає як людина, так і світ, їх буття, породжують нові масштабні соціальні виклики, що зумовлює необхідність пошуку адекватних відповідей. Зазначена ситуація набуває особливої актуальності в умовах прискореної соціальної динаміки, кардинальних змін у всіх сферах суспільних відносин. Недостатня увага до проблем сьогодення спричиняє стрімке їх загострення вже в найближчому майбутньому. Зокрема, до актуальних аспектів розвитку сучасного суспільства (зокрема – вітчизняного соціуму) належать етичні проблеми цифровізації, що спричинені динамікою становлення інформаційних відносин та пришвидшеним впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій в економіці, політиці, освіті, медицині тощо.

Саме поняття «цифровізація» у науковому середовищі з’явилося на по-

чатку 90-х років XX ст., на тлі масштабного проникнення інформаційно-комп'ютерних технологій у повсякденне життя. Поняття цифровізації (діджиталізації) у найбільш загальному розумінні позначає впровадження цифрових технологій в усі сфери людського життя, досягнення цифрової трансформації існуючих та створення нових галузей економіки, перетворення сфер життя на нові, більш ефективні і сучасні (Модернізація освіти, 2021, с. 8-9). Цифровізація – це перехід біологічних та фізичних систем у кібербіологічні й кіберфізичні, перехід діяльності з реального світу у світ віртуальний (Дущенко, 2021, с. 41).

У межах вітчизняного соціуму на сучасному етапі цифровізація тісно пов'язана з проведенням державної політики. Зокрема, 18 вересня 2019 р. Уряд затвердив Положення про Міністерство цифрової трансформації України. Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики, зокрема, у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян (Shakhina, et al., 2022, p. 9). Розвитку цифрових технологій в Україні як основі добробуту України, світу, де створюються нові можливості приділено увагу в Національній економічній стратегії на період до 2030 р., де сформовано основні напрями розбудови ефективної цифрової сервісної держави, розвитку цифрової економіки (Хаустова, 2022, с. 87).

Цифровізація країни приносить позитивні зміни в усі сфери життя – від освіти і науки до медицини та бізнесу. Водночас, варто враховувати, що запорукою успішного проведення цифровізації країни постає цифрова грамотність населення. Проте самі по собі уміння використання смартфона або ноутбука, доступ до Інтернету ще не означають наявності цифрової грамотності. Цифрова грамотність – це здатність ефективно і безпечно використовувати сучасні цифрові технології в роботі і навчанні, в професійному і особистісному розвитку (Островий, 2021, с. 70).

Підвищення цифрової грамотності вітчизняного соціуму водночас передбачає зростання уваги до етичних проблем цифровізації, що нині стають все більш актуальними. О.В. Птащенко та Д.О. Гряник вказують: «Особливого значення в інформаційному суспільстві набувають етичні норми, оскільки саморегуляція на основі моральних норм є одним з природних і ефективних способів захисту від антисоціальної поведінки учасників інформаційної взаємодії. У майбутньому вироблені суспільством норми моралі можуть стати базою для формування нових і вдосконалення існуючих правових норм, які забезпечуються силою державного впливу. Таким чином, збагатившись новим змістом, етичні норми… визначають межі належної і можливої поведінки громадян» (Птащенко, & Гряник, 2022, с. 102).

Дослідники наголошують на важливості «розуміння соціальних та етичних аспектів, так як цифрова трансформація не лише змінює технологічні процеси, а й має вплив на соціальні та етичні аспекти суспільства» (Череп та ін., 2024, с. 178). Усвідомлення такого взаємозв'язку є характерним, зокрема, для «Концепції виховання дітей та молоді в цифровому просторі», розробленої вітчизняними педагогами. У названому документі наголошено: «Дигітальна людина, перебуваючи в просторі процесів цифро-інформалізації, не помічає проблем, породжених зростаючим соціальним розшаруванням, не вміє прораховувати ризики непередбачуваних майбутніх життєвих ситуацій. Тим самим цей тип людини втрачає здатність до активної, продуктивної, перетворювальної діяльності, що обумовлено, по-перше, впливом дигітальних технологій на мозок людини, по-друге, зміною її когнітивних здібностей, зокрема її сенсорики. Проте, попри існуючі реальні особисті загрози в подальшій динаміці інформаційно-цифрового світу, Людина все ж таки повинна зберегти себе і власні інтелектуально-культурні потенції. Умовою цього є повсюдне утвердження виховних принципів духовності в її етичному розумінні» (Концепція виховання, 2021, с. 8-9). Зазначені зауваження, на нашу думку, закладають фундамент теоретико-методологічного підходу до феномена етичних проблем цифровізації у межах вітчизняного соціуму.

Основними сферами повсякденності соціуму є приватне життя індивідів, їх побут, відпочинок, а також їх трудова діяльність. Зазначені сфери, як і вся повсякденність загалом, не залишаються традиційними, а істотно змінюються внаслідок широкого поширення нових цифрових (комунікативних та інших) соціальних практик, застосування штучного інтелекту для вирішення повсякденних завдань і підтримки різноманітної соціальної поведінки. Відповідно змінюються схеми мислення і смисли соціальної реальності, виникають нові особливості соціальної поведінки. Етика та мораль, сформовані в попередні епохи, вимушено стали оновлюватися для регулювання розробки й використання сучасних інформаційних технологій і штучного інтелекту. Регулювання повсякденності за допомогою етики та моралі в сучасній ситуації помітно визначається тим, що цифрові інформаційні технології на основі комп'ютерів і комп'ютерних мереж стали звичними в комунікації для більшості індивідів.

Підкреслимо, що вплив інформаційної революції на морально-етичну сферу людства визначали мислителі вже у XX сторіччі. Так, ще у 1940-х рр. Норберт Вінер вказував, що впровадження здобутків інформатики в соціальне життя спричиняє масштабні трансформації доби «автоматизованого століття». Дослідники зазначають: «В основу такого суспільства Вінер поклав "величні принципи справедливості", відповідно до яких кожен член суспільства повинен регулювати свої дії. Спираючись на те, що в будь-якому суспільстві функціонують загальноприйняті правила, принципи і закони, що регулюють поведінку людини, Вінер як свою методологію пропонує синтезувати

цей загальноприйнятий кодекс правил суспільства з великими принципами справедливості, що слугуватиме добрим початком для вирішення будь-якого інформаційно-етичного питання» (Чхеайло, & Чхеайло, 2015, с. 35-36).

Саме починаючи з праць Н. Вінера, у роботах, присвячених актуальним етичним проблемам «автоматизованого століття», ключовою ідеєю постає турбота про захист і поширення основних людських цінностей, таких як життя, здоров'я, безпека, щастя, свобода, знання, можливості. Результатом поглиблення пошуку взаємозв'язків етичних проблем і технологічного розвитку стало виникнення техноетики, яка до 1980-х рр. оформилась в якості окремого наукового і дослідницького напряму, в межах якого вивчались етичні аспекти розвитку технологій, їх вплив на людину та суспільство. Техноетика виникла внаслідок злиття низки дисциплін і напрямків на стику філософії та прикладної етики, які фокусуються на науці і галузевих технологіях (біотехнологія, нанотехнологія, інформатика, інформаційні технології, комп'ютерні науки та ін.). Термін «техноетика» був впроваджений філософом М. Бунге для опису відповідальності технологів і вчених за розвиток етики як галузі технології та виявлення раціонально-обґрунтованих правил управління наукою й технологічним прогресом.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. продовженням техноетичних пошуків став підхід, заснований на розумінні того, що потенційних етичних проблем можна уникнути, поки нова технологія знаходиться у стадії розробки, за рахунок прогнозування можливого збитку людським цінностям і розробки нових технологій з самого початку таким чином, щоб запобігти таким ризикам. Протягом подальшого розвитку людства, внаслідок інформаційної революції в умовах прискореної соціальної динаміки кінця XX – початку XXI ст., подібні пропозиції набувають ще більшої актуальності, оскільки вони визначають вже не майбутні перспективи світу, а реалії сучасного соціуму.

Цифровізація нині постає очевидним соціокультурним фактом, що позначає водночас як появу нових сфер діяльності, так і виникнення принципово нових способів взаємодії людини зі світом. Це, безумовно, передбачає регулювання таких способів, переосмислення розуміння принципів і норм взаємин між людьми, а також між людьми й іншими об'єктами в новому цифровому просторі.

Для етики нова соціокультурна ситуація спричиняє низку нових викликів відкритого, дилемного характеру, пов'язаних з питаннями зміни і конструювання цінностей, дегуманізації суб'єкт-суб'єктних відносин, нових можливостей управління індивідом в цифровій реальності та ін. Етичні виклики актуалізуються у зв'язку з тим, що з поширенням нових цифрових технологій відбувається становлення та розвиток цифрового суспільства, що розуміється двоїстим чином: з одного боку, це суспільство, інфраструктура якого базується і функціонує завдяки цифровим технологіям, а з другого боку, це суспільство, в якому базовою формою соціальної взаємодії й соціальної організа-

ції є мережеві структури, платформи й інші нові форми соціально-комунікативної взаємодії, які стали для багатьох людей вже звичними.

У зв'язку з цим виникають нові можливі ракурси етичних поглядів на проблеми цифровізації. Це зумовлено потребою вирішення етичних питань, пов'язаних зі створенням та впровадженням цифрових технологій в суспільстві, вирішенням завдань, пов'язаних з організацією і створенням нових форм соціальної взаємодії, що активно трансформуються під впливом «цифри» в умовах прискореної соціальної динаміки, притаманної сучасному глобалізованому світу. Закономірно, що нині ми спостерігаємо активне виникнення нових напрямів етичних досліджень, пов'язаних із вивченням цифрової проблематики. Усвідомлення значущості реалій, пов'язаних зі складними та багатогранними етичними проблемами цифровізації, вплинуло на появу нової сфери знань – цифрової етики.

О. Проценко, Т. Чубіна, М. Дмитренко пропонують таке загальне визначення названого феномена: «Цифрова етика – це система принципів нормативного характеру, які пов'язані з вимогами до моральної активності людей у межах інформаційного простору, які створюються на базі нових комп'ютерних технологій та засобів міжкультурних комунікацій. Цифрова етика призначена для гармонізації та гуманізації міжособистісного спілкування на основі універсальних моральних цінностей у мережевому просторі» (Проценко та ін., 2022, с. 101). Цифрова етика аналізує вплив цифрових інформаційних та комунікаційних технологій на суспільство і довкілля загалом. Вона охоплює низку проблем, пов'язаних з конфіденційністю щодо особистої інформації, цифровою грамотністю, великими даними, штучним інтелектом, алгоритмічним прийняттям рішень (з урахуванням справедливості, підзвітності, прозорості цих автоматизованих рішень), а також інтелектуальними технологіями у сфері охорони здоров'я та ін. Цифрова етика прагне визначити, наскільки прийнятні й можливі для застосування принципи етики щодо розробки та використання систем, які містять цифрові й електронні компоненти.

До фундаментальних принципів цифрової етики варто віднести:

- приватність – позначає право особи на контроль за своєю особистою інформацією і захист від небажаного втручання в приватне життя. Цифрова етика наполягає на необхідності дотримання приватності користувачів в онлайн-середовищі, обмежуючи збір і використання їх персональних даних;
- справедливість і рівність – передбачає забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів та можливостей, а також запобігання цифровій нерівності. Цифрова етика закликає до розробки технологій, що враховують інтереси та потреби різних соціальних груп, до скорочення цифрового розриву;
- безпека даних – стосується забезпечення захисту цифрових даних від несанкціонованого доступу, втручання і витоків. Цифрова етика передбачає розробку та використання технологій, що гарантують безпеку даних, а також

прозорість і відповідальність в обробці інформації;

- принцип згоди та прозорості – передбачає повагу до автономії особистості, вимогу згоди на збір і використання даних, а також забезпечення ясності і прозорості щодо цифрових процесів. Цифрова етика наполягає на тому, щоб користувачі були обізнані про те, як їх дані використовуються, і надавали свою усвідомлену згоду на це;
- відповідальність і чесність – має гарантувати ефективне та доцільне використання цифрових технологій, відповідальність за можливі наслідки застосування. Цифрова етика застосовує принцип чесності в інформаційних взаємодіях і відповідальності щодо розробника, оператора або користувача;
- право на цифрову грамотність – визначає розуміння та навички, необхідні для ефективного та безпечного використання цифрових технологій. Цифрова етика підкреслює важливість забезпечення доступу до освіти з цифрової грамотності, щоб покращити загальне розуміння і вдосконалити навичок використання цифрових засобів.

Зазначені принципи цифрової етики постають основою для розробки норм, стандартів, політики, спрямованих на створення етичного цифрового середовища. Зміст та реалізацію цих норм, стандартів, політики розглядають сучасні дослідження у сфері цифрової етики, що здійснюються за такими основними напрямами: комп'ютерна етика, інфоетика, віртуальна етика, мережева етика (кіберетика) Термін «комп'ютерна етика» зазвичай широко застосовується філософами традиційних західних теорій (утилітаризм, кантіанство, доброчесна етика) до розгляду етичних ситуацій, викликаних використанням комп'ютерів і мереж обчислювальних машин (Капустіна, & Токар, 2023, с. 10).

Вивчення різних аспектів цифровізації засвідчує невпинне зростання значущості інформаційної етики, що спрямована на попередження негативних наслідків застосування інформаційних технологій для людини та суспільства. І.І. Чхеайло та А.А. Чхеайло визначають її як «напрям етичної думки, що охоплює питання генерації, трансляції, обробки, збереження і споживання інформації, вплив інформаційних потоків на соціальне життя і діяльність соціальних інститутів. Як сучасна соціальна етика, інформаційна етика займається проблемами нових технологій, що входять у наше життя, досліджує їх руйнівний та конструктивний потенціал. ...Інформаційна етика займає особливе місце, бо вона досліджує пласт технологій, що стосуються формування суб'єктивності й самості індивіда, способів соціальної комунікації і культури. Інформаційна етика є етикою соціальних уявлень, норм і очікувань, які кристалізувалися в інформаційному суспільстві на основі нових засобів комунікації і цифрових технологій» (Чхеайло, & Чхеайло, 2015, с. 36).

Г.Л. Бондар та А.М. Гаркуша визначають серед основних принципів інформаційної етики такі:

- гуманність – безпека, довіра, конфіденційність, чесність, щирість

та ін.;

- ясність – доступність інформації, систематичність і можливість її використання;
- модальність – взаємозумовленість, здійсненність та логічність;
- конструктивність – моральність інформації, її сучасність, нормативність (Бондар, & Гаркуша, 2019, с. 30).

Віртуальну етику Н. Капустіна та Л. Токар визначають як галузь прикладної етики, зазначаючи, що до її завдань «входять морально-філософська рефлексія і моральна оцінка процесів віртуальної комунікації; теоретичне обґрунтування етичних норм та принципів, що регулюють поведінку у цій сфері; створення механізмів, щоб забезпечити дотримання цих принципів» (Капустіна, & Токар, 2023, с. 12).

Мережева етика (кіберетика) формується у річищі гуманітарних дисциплін як нова галузь, що вивчає можливості застосування кодексів етики та стандартів належної практики у взаємодії з мережею. Мережеву етику пов'язують із принципами становлення культури поведінки мережі Інтернет (Капустіна, & Токар, 2023, с. 13). Вже на початку розвитку Інтернету мережевий етикет (так званий нетикет) був формалізований певними правилами функціонування мережі та використання електронних комунікацій. Надалі мережевий етикет набув нових якісних функцій із появою веб-деталей та функцій другого покоління, особливо у світі блогів. Нині нові мітки мережі Інтернет функціонально відображають, за визначенням сучасних вчених, «сутність етикетної комунікації у просторі віртуального існування в сучасному мережевому суспільстві на етапі становлення та розвитку Web 3.0, глобальної мережі третього покоління» (Андрійченко, Близнюк, & Майстренко, 2021, с. 106).

У сучасну добу активно виникають й інші напрями цифрової етики. До них належить, зокрема, етика даних – відносно новий розділ етики, який вивчає й оцінює моральні проблеми, пов'язані з управлінням даними (створення, запис, обробку, використання, поширення), алгоритмами (у тому числі з використанням штучного інтелекту і машинного навчання), практиками (відповідальні інновації, програмування), щоб формулювати і підтримувати морально прийнятні рішення для даних. Дані та управління ними є фундаментальною основою етики даних. Етичні питання повинні розглядатися на кожному етапі життєвого циклу управління даними (збір та отримання даних, зберігання, обробка, використання даних). Ключові етичні проблеми, які в зв'язку з цим заслуговують на увагу, охоплюють згоду, тип зібраних даних (наприклад, ідентифіковані, особисті або пов'язані з уразливими групами), безпечне зберігання даних, контроль доступу, повторне використання даних, застосовні правові норми у сфері захисту персональних даних.

Також до сфери цифрової етики належить аналіз етики соціальних мереж. Соціальні мережі – це онлайн-платформи, які використовуються вели-

кими групами людей для обміну інформацією, розвитку соціальних та професійних контактів, просування бізнесу. Останнім часом такі нові технології соціальних медіа розпочали трансформувати соціальні, політичні й інформаційні практики людей та організацій в усьому світі, викликаючи підвищений інтерес з боку фахівців із прикладної етики та філософії техніки. Інтерактивний обмін думками й інформацією на онлайн-платформах актуалізує низку етичних проблем, пов'язаних, наприклад, зі свободою слова, конфіденційністю та кіберзлочинністю у соціальних мережах.

Безумовно, між названими сферами етичної думки існує тісний зв'язок, що зумовлює застосування комплексного підходу до проблем кожного з цих напрямів. Відповідно, вплив цифровізації на зміну цінностей, в умовах Четвертої промислової революції, ми досліджуємо за допомогою адекватного комплексу методів – аксіологічного, синергетичного, культуротворчого, які необхідні для глибшого проникнення у сутність цифрових технологій та розкриття їх впливу на морально-етичну сферу життя соціуму.

Зокрема, в межах вивчення етичних проблем цифровізації, на нашу думку, особливого значення набуває аксіологічний метод як метод дослідження цінностей цифрового суспільства, що охоплює сукупність принципів, норм, правил, очікувань, цілей, інституцій, стимулів, які керують нашими цінностями. Формування цифрових цінностей впливає на:

- розширення можливостей людини;
- застосування нововведень у своєму безпосередньому житті (Воронкова, & Нікітенко, 2022, с. 102).

Нині ми живемо в цифровому світі, де більша частина соціальних відносин тісно пов'язана з використанням онлайн-чатів, месенджерів, соціальних мереж та інших способів онлайн-спілкування. Закономірно постає питання, як саме етичні принципи мають розвиватися для такого онлайнового, глобального світу, як саме вони мають бути реалізовані в певній соціально-економічної моделі цифровізації. На думку деяких дослідників, без застосування етичних норм у сучасному світі може настати цифровий хаос. Тому актуальним є пошук ключових регулятивів морально-етичної сфери сучасного соціуму.

Дослідники сучасного цифрового простору вказують, що онтологія віртуального буття утверджує онтологічну спроможність цифрового досвіду. Цифрова парадигма прямує до заміщення потреби в субстанції. Людина віртуальна (Homo Virtualis) – це статус суб'єкта, в якому майстерність створення штучних об'єктів набуває свій самодостатній сенс. Цей статус є виявом атрибутивної властивості суб'єкта трансформувати свої передумови і водночас викликає зрушення на екзистенціальному рівні. Виникає певний розрив між онтологічними засадами традиції і самою цифровою практикою, локальна аналітика якої прагне абсолютизувати якісну автономію (Ryabinina, et al., 2021, p. 231).

Відповідно, нові цифрові просторові техніки запроваджують новий формат взаємодії особистості з власними морально-етичними екзистенціалами. Зокрема, в умовах загальної прозорості особливу значущість може набувати моральна риса, що визначається поняттям «репутація». У цифровому світі кожен є одночасно виробником та споживачем інформаційного контенту і, оскільки все є прозорим для всіх, важливо контролювати моральний зміст виробленого контенту, і, таким чином, підтримувати чистоту своєї репутації. Тож замість традиційних моральних обмежувачів виникають нові, які в умовах прискореної соціальної динаміки ще остаточно не сформувалися. Це актуалізує вивчення сучасних етичних проблем цифровізації.

У загальному плані труднощі розв'язання етичних проблем цифровізації насамперед визначаються масштабністю та складністю самого цифрового світу, його невпинними трансформаціями в умовах прискореної соціальної динаміки, труднощами взаєморозуміння між фахівцями різних напрямів (IT-спеціалістами, філософами, педагогами, юристами). Визначаючи власне етичну проблематику цифровізації, провести чітку демаркацію її меж досить важко. Завдання етики можуть перетинатися, наприклад, зі сферою права (завдання правового регулювання безконтрольного поширення незаконної інформації, забороненого контенту, «цифрових наркотиків», охорони авторських прав та ін.), сферою економіки (поява нових форм нерівності, платний контент, неоподатковані прибутки та ін.). Проте існує проблема, яка завжди стосувалась насамперед сфери етики – актуалізація загальних нормативних принципів і нормативних систем. По суті, це передбачає створення систем із заданими параметрами, згідно з якими було б можливо орієнтуватися у моральних відносинах між людьми і в діяльності. Етика спрямована на межі допустимого, на правила, за якими будуються відносини між людьми в будь-якій сфері, в тому числі в цифровій.

Перший блок етичних проблем цифровізації переважно формується навколо питань впровадження певних етичних принципів у стандарти розробки робототехніки й систем штучного інтелекту, а також обмеження у цій сфері. Це передбачає вирішення такого першочергового завдання, як розробка процедури етичної експертизи, створення основ для такої експертизи (розробка кодексів застосування штучного інтелекту, їх оцінка експертним співтовариством). Такі принципи передбачають розширення розуміння етичного за межі сфери «людина-людина», перенесення поняття етичного в сферу взаємодії людини з «нелюдським», що є характерною рисою пост-гуманізму як провідного вектору світоглядних трансформацій інформаційного-цифрового суспільства. Частина практик при цьому залишається поза контролем суб'єктів соціальної взаємодії, а соціальне знання, в тому числі і етика, акумулюється і може генеруватися поза суб'єктом. У такому випадку виникає питання щодо меж і можливостей самої етики, її здатності адекватно відповідати на запити нового світу.

Другий блок етичних проблем цифровізації пов'язаний із цифровою трансформацією соціального світу і оновленням звичних практик людської взаємодії, що, змінюючись, впливає і на мораль як вид соціальної регуляції й форму організації реальності. Тут актуалізуються питання цінностей і ціннісних переваг, їх стійкості, збереження, визначення моральної відповідальності за певні дії, оскільки вже зараз очевидно, що якщо етика буде займатися тільки створенням систем регуляції, то з необхідністю раніше чи пізніше виникне питання про ціннісні засади цієї регуляції.

На початку становлення Інтернету як всесвітньої мережі користувачів, його культура й етика базувалися на ідеалах культури кіберпанку і хакерів, що зумовлювало певні етичні принципи: вільний доступ до будь-якої інформації; розширення меж спілкування з метою поширення знання і підвищення рівня культури, які ніким не можуть бути обмежені; заперечення небезпеки руйнування моральних засад внаслідок поширення цих принципів; боротьба проти володіння (державного або приватного) економічними правами. На цей час тенденція трактування безмежності можливого в Інтернеті втрачає свої позиції, але загальна етична проблема свободи та обмежень зберігається, як і претензія анархічно налаштованих осіб на вільну самоорганізацію і самостійну етичну творчість.

В особливому ключі зазначена етична проблема виявляє себе в зіткненні з принципово іншим підходом до етичної організації цифрового простору, у межах якого свобода й певні абстрактні ідеали перестають бути атрибутом людської діяльності, а стають властивістю якоїсь системи. Такий протилежний підхід варто пов'язати з переконанням у здатності цифрових систем до власної самоорганізації. У такому випадку не працюють категорії деонтологічної парадигми або соціальна етика телеологічної спрямованості, а виникає утопічна віра в те, що цифрове середовище, яке розвивається системами штучного інтелекту і здатне до саморозвитку, недоступними для нашого розуміння механізмами зможе не просто обходити, а вирішувати моральні дилеми певними способами, які стануть матрицею етики майбутнього. Таку саму тенденцію здатний буде підтримувати і простір, утворений за допомогою цифри – у міру зростання ентропії будь-яка подібна система (соціальне середовище, культурна, економічна, політична система) повинна організовувати сама себе з метою підтримання стабільного стану. За такого стану речей етичні принципи можуть впроваджуватися, змінюватися або зникати в міру необхідності, а свобода з розряду атрибутів людського метафізується в цифрові світи.

Однак етика не може сліпо покладатися на таку властивість цифрового простору. Вона завжди прагне до визначення меж морально допустимого, навіть не завжди передбачаючи необхідну аргументацію, а тільки в силу самої необхідності морального обов'язку. У цьому також полягає одне з її ключових завдань, доки сама мораль залишається сферою виключно людського.

Водночас, цифрова етика як можливість вироблення принципів, що формуються в ході практики використання цифрового простору, виявляє себе в організації будь-якої діяльності й зсередини форм безпосередньої практики саме як механізм саморегуляції. Наприклад, розробка норм у мережевому просторі соціально-комунікативної взаємодії, де гострими етичними проблемами є тролінг, кібербулінг, кібермоббінг, поширення забороненого контенту («цифрові наркотики», контент, що травмує психіку, порнографія та ін.), відбувається за допомогою не тільки правового регулювання, а й введення самим цифровим співтовариством внутрішніх обмежувальних правил для користувачів ресурсів, розвитку професійних етик, правил поведінки універсального характеру. Такого роду правила приймаються за добровільною угодою користувачів ресурсів, але мають рекомендаційно-загальний характер. Введення подібних правил стає необхідністю, коли справа стосується професійних сфер діяльності, соціальних інститутів, організованих за допомогою цифрових технологій, де самоорганізація передбачає саморегулювання професійних практик як цілеспрямований, а не стихійний процес. У такому випадку створення етичних матриць професійної діяльності стає необхідною умовою її підтримки. Насамперед це стосується цифрового середовища, яке постає простором нових викликів та ризиків в силу анонімності, віртуалізації взаємодії й опосередкованості комунікації.

Варто визнати, що трансформація колишніх соціальних практик впливає на конструювання регулятивних систем сучасного соціуму в ході яких можуть змінюватися і самі смисли людського буття. Тому постановка і вирішення етичних питань мають спиратися на міждисциплінарний синтез, враховуючи нові етичні проблеми в цій царині, напрацювання різних наук, можливості самих учасників процесу, недопущення порушення їх основних прав, виникнення нових форм нерівності. Створюються цілі системи професійних етик, які намагаються вирішувати прикладні етичні завдання через фіксацію нормативних принципів і правил організації діяльності в багатьох сферах, пов’язаних з процесами цифровізації, де чітко позначили себе етичні основи подальшого розвитку цифрового простору (загальна установка на моральні цінності й принципи довіри, приватності, прав людини).

Важливою характеристикою сучасного цифрового світу постає невизначеність і непередбачуваність шляхів його подальшої еволюції, спектр яких є досить широким: від цифрового гуманізму до тотального контролю соціуму. Щоб уникнути найгірших сценаріїв розвитку людства, електронні новації варто впроваджувати достатньо обережно, проводячи на кожній стадії відпоідну етичну експертизу. У випадку виявлення експертами реальних або потенційних негативних впливів таких новацій на життя, здоров’я, права та свободи людини, варто накладати обмеження на їх подальшу розробку і застосування.

Останнє застереження, зокрема, набуває актуальності у зв’язку з таким

потужним чинником формування нової реальності, як розробка і впровадження цифрових платформ на основі систем штучного інтелекту. Не випадково в Національній стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні, зокрема, зазначено: «До 2030 року повинна функціонувати гнучка система нормативно-правового та етичного регулювання в галузі штучного інтелекту, яка, зокрема, гарантує безпеку населення і спрямована на стимулювання розвитку технологій і систем штучного інтелекту. Загальне керівництво реалізацією Стратегії повинен здійснювати Кабінет Міністрів України, а координацію – Комітет штучного інтелекту при Кабінеті Міністрів України» (Національна стратегія, 2021, с. 14).

На нашу думку, можна послуговуватись наступним визначенням штучного інтелекту – це кібернетичний феномен, що ґрунтується на ідеї відтворення мережі нейронів, а, відтак, і функціональних структур мислення, за посередництва електронних систем і носіїв. Загалом, на цей час існує декілька тлумачень поняття штучного інтелекту:

- апаратне і програмне моделювання інтелектуальних видів людської діяльності, та, відповідно, носіїв, що уможливлюють реалізацію цих процесів;
- властивості інтелектуальних систем виконувати творчі функції, котрі завжди становили прерогативу людини, розв'язувати завдання, які прийнято вважати творчими, зберігати їх зміст у пам'яті;
- напрям в інформатиці та інформаційних технологіях в межах яких вирішуються завдання відтворення розумних міркувань і дій (Філософія, 2021, с. 234).

При цьому як на стадії розробки алгоритмів, так і в процесі використання штучних інтелектуальних систем виникають питання, що вимагають ґрунтовного етико-філософського аналізу. Зокрема, значна частина таких питань пов'язана з етичними аспектами програмування таких систем, а також з проблемою появи свідомості і самосвідомості штучного інтелекту, внаслідок чого машини можуть у майбутньому здобути владу над людством. Вже на стадії програмування штучних інтелектуальних систем виникають питання, пов'язані з дією системи в критичній ситуації, які стикаються з етичними дилемами, що не мають однозначного вирішення. Так, у випадку з конструюванням безпілотного автомобіля виникає питання про те, чи можна врятувати кілька людей ціною життя однієї людини, чи виправдано звернути з дороги заради порятунку пішохода або можливо проїхати через подвійну суцільну лінію та інше. Також одним з окремих, але надзвичайно актуальних питань у цій сфері є питання щодо володіння штучними інтелектуальними системами етичним мисленням, здатним до саморозвитку.

Крім того, нерідко непомітно для користувача технологію штучного інтелекту вбудовують у функціональні характеристики у багатьох сервісах комп'ютерної комунікації. Наприклад, технології штучного інтелекту забез-

печують функціонування навігаційних додатків, додатків-помічників, каналів соціальних мереж, ботів, призначених задля комунікації з клієнтами тощо. Штучний інтелект цілком закономірно став включатися в інформаційні технології для підвищення їх ефективності, тому що:

- застосування технологій штучного інтелекту дає змогу швидше і точніше виконувати різноманітні стандартні дії;
- технології штучного інтелекту імітують соціальну поведінку людини, що дає змогу фінансовим, комерційним організаціям і органам влади охоплювати необхідною їм комунікацією широкі аудиторії користувачів і громадян, з великими гарантіями досягати в цій комунікації запланований результат;
- технології штучного інтелекту дозволяють обробляти великі бази даних про різноманітні факти і події повсякденності, забезпечуючи налаштування функціонування інформаційних технологій під пріоритети, інтереси, мотивації і цінності своїх користувачів, сприяють пошуку партнерів з комунікації та здійснення комунікації з ними, поширенню інформації у соціальних мережах та інших Інтернет-сервісах.

За рахунок зазначених вище характеристик технологій штучного інтелекту його застосування у всіх сферах професійної діяльності істотно підвищує ефективність виробництва і розробок. Водночас, ті ж самі властивості і характеристики технологій штучного інтелекту, які визначають переваги їх застосування, призводять до виникнення нових складних етичних проблем, до нових негативних наслідків для соціуму. Так, використання нейронних мереж для збору, зберігання, аналізу великих даних попередньої поведінки користувачів дозволяє пошуковим машинам Інтернету і ботам різних комунікаційних систем пропонувати цим користувачам типову інформацію і способи вирішення конкретних проблем, за аналогією з використаними раніше. У цьому сенсі технології штучного інтелекту відповідають пріоритетам більшості суспільства, підтримують сталість, стабільність повсякденності. Але для творчо мислячих індивідів, особливо в ситуаціях пошуку ними вирішення нових, складних проблем сучасності, це є істотним обмеженням в реалізації їх інтересів і пріоритетів. Вони відчувають істотні складності в своїй соціальній поведінці, оскільки норми і правила етики і моралі зазвичай орієнтовані на відмінну від них більшість. У такій соціальній ситуації для творчих індивідів необхідний вихід за межі стандартних ситуацій, стандартних рішень проблем.

Можливості технологій штучного інтелекту імітувати соціальну діяльність індивідів можуть бути використані і на шкоду. Здійснення цих імітацій істотно розширило можливість маніпулювання свідомістю індивіда – користувача соціальних мереж, сервісів Інтернету, мобільних і стаціонарних телефонів та ін. Багато користувачів вже виявляються нездатними відрізнити комунікацію з штучним інтелектом від комунікації з реальними людьми. А ви-

користання технологій штучного інтелекту дозволяє шахраям охоплювати набагато ширші аудиторії користувачів. Як правило, такі шахраї використовують боти, починаючи комунікацію і припиняючи її автоматично, якщо їх абоненти розпізнають маніпулювання своєю свідомістю і не погоджуються чинити так, як це вигідно шахраям. Але рівень рефлексії можливостей технологій штучного інтелекту поки невисокий, тому такі застосування технологій штучного інтелекту приносять чималі прибутки шахраям за допомогою крадіжки грошей, створюють проблеми в приватному житті громадян, наприклад, за допомогою булінгу. Широке використання технологій штучного інтелекту створило нові, невідомі раніше, способи здійснення шахрайств через розширення практик маніпулювання свідомістю користувачів соціальних мереж та Інтернету.

Загалом, етичні проблеми систем штучного інтелекту можуть бути успішно вирішені лише стосовно контекстуальних умов, тобто стосовно аналізу конкретних обставин використання систем штучного інтелекту для вирішення певних завдань. Етичні дилеми, питання морального вибору продовжують бути предметом досліджень, що викликає гостру наукову та професійну полеміку, особливо в парадигмі бурхливої науково-технічної та соціальної модернізації, в умовах пошуку нових смислів для суспільства сучасної епохи. Штучний інтелект, як технологія, здатна в багатьох галузях замінити людину, а також виробляти рекомендаційні рішення на основі великого масиву даних, неминуче буде стикатися з необхідністю етичного супроводу й оцінки ризиків, перш за все, з точки зору прав та свобод людини і питань дискримінації.

Розвиток здібностей критичного мислення, вироблення і обґрунтування власних позицій з різних значущих тем і питань могло б знизити негативний ефект необґрунтованої довіри до інформації з джерел в основі яких закладено штучний інтелект. Адже за допомогою критичного мислення можна оцінювати одержувану інформацію, перевіряти її на достовірність, зіставляти зі своїми позиціями з різних тем та інше. Безумовно, не завжди застосування механізмів критичного мислення здатне повністю захистити індивідів від маніпуляцій їхньою свідомістю. Разом з тим, критичне мислення, особливо при систематичному застосуванні, може сприяти зниженню рівня маніпулювання свідомістю в будь-якій комунікаційній взаємодії.

Варто також наголосити, що етичні проблеми цифровізації охоплюють не лише життя та діяльність людини – вони також стосуються питання цифрового безсмертя. Як концепція збереження людської особистості після смерті у віртуальному просторі, останнє порушує численні етичні питання та породжує дилеми, що потребують поглибленого вивчення.

Цифрове безсмертя (ігрове, а не символічне) постає закономірним феноменом відновлення суб'єктивності після переходу традиційної форми цілісності через нульову позначку. Цифрове безсмертя потенційно здатне відк-

рити нові можливості для збереження спадковості, знань, ідентичності людей, сприяти подальшому поступу науки та культури. Водночас воно порушує цілу низку етичних проблем, а саме:

- приватність та конфіденційність цифрової особистості. Цифрова копія людини може містити велику кількість персональних даних, що можуть стати предметом зловживання або несанкціонованого доступу. Чи має людина «контроль» над своїми цифровими даними після смерті? Як забезпечити безпеку та захист особистої інформації, що може бути доступна цифровій копії?
- збереження автентичності та цілісності цифрової особистості. Як беззаперечно ствердити, що цифрова копія відображає істинну ідентичність та досвід особи? Чи можуть бути внесені зміни до цифрової особистості після смерті?
- соціальні наслідки цифрового безсмертя. Як вплине ця технологія на суспільство і міжособистісні відносини? Цифрове безсмертя може створити нерівновагу між тими, хто має доступ до цифрової інтерпретації, і тими, хто не має такої можливості. Це може спричинити в майбутньому появу нових форм соціальної нерівності та соціального розколу. Водночас, цифрове безсмертя може вплинути на природу міжособистісних відносин. Якщо людина має можливість продовжити своє існування в цифровій формі, то це може викликати заплутаність у визначенні межі між реальним та віртуальним світом і призвести до зсуву у сприйнятті особистої ідентичності, взаємодії та значення фізичної присутності;
- використання цифрових копій після смерті людини. Чи можуть цифрові особистості брати участь у суспільному, політичному або економічному житті? Як це може вплинути на розподіл ресурсів та влади в суспільстві?

Загалом, етичні питання, пов’язані з цифровим безсмертям, потребують ретельного аналізу та обговорення. Тому важливо розробити відповідні правові та етичні рамки для забезпечення захисту приватності, автентичності та справедливого використання цифрових копій особистості після смерті (Пипяк, & Кокарча, 2023, с. 207-208).

Штучний інтелект поступово входить у людські стосунки, змінюючи саму Людину, її психіку, свідомість, мислення, почуття, спосіб життя. Тенденція заміни людини в гуманітарній сфері є небезпечною, оскільки техніка, комп’ютер, робот, не маючи душі, не можуть розв’язати складні духовні, морально-етичні, психологічні людські проблеми. Численні ситуації морально-професійного вибору, які виникають в юридичній, медичній, педагогічній, психологічній практиці, здатна вирішити лише духовно багата людина із гуманістичним світоглядом.

Отже, світ зіткнувся з новою загрозою – втрати «людського» в Людині. Однак те, що штучний інтелект надалі буде використовуватися в гуманітарних сферах, є неодмінною ознакою сучасного техногенного, цифрового сус-

пільства. Це назавжди змінить роль людини у професіях учителя, психолога, лікаря, судді, державного службовця та ін. І головне завдання, яке вже постало перед професійними спільнотами, – зберегти в умовах цифрового суспільства професійні цінності добра, милосердя, справедливості, чуйності. Тому на порядок денний виходить питання збереження деонтологічного коду професій з високим ступенем моральної відповідальності – сукупності цінностей, які обумовлюють призначення професії в суспільстві та професійне покликання людини (Савищенко, 2022, с. 180).

У вітчизняному соціумі тексти професійних присяг, обов'язок їх дотримуватися та відповідальність за порушення присяги закріплено в нормативних документах: для народних депутатів та Президента України – в Конституції України; для юристів та правоохоронців – у Законах України «Про Національну поліцію», «Про судоустрій і статус суддів», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про прокуратуру», «Про нотаріат»; для державних службовців – у Законах України «Про державну службу», «Про запобігання корупції»; для військових – у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Постанові Верховної Ради України «Про текст Військової присяги»; для працівників органів місцевого самоврядування – в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування», для лікарів – в Указі Президента України «Про Клятву лікаря». Однак в таких професіях з високим ступенем відповідальності, як вчений, педагог, психолог, деонтологічні норми досі не набули нормативного закріплення, що негативно впливає на розвиток цих галузей професійної деонтології (Савищенко, 2022, с. 180).

Між тим не викликає сумніву, що для успішної цифровізації вітчизняного соціуму принципове значення має не тільки технологічна, але, насамперед, й етична складова, що визначає цілі та цінності соціальних і цифрових трансформацій. Зазначене зауваження є вкрай актуальним для сфери освіти, оскільки вона відіграє системотворчу роль у відтворенні соціуму, функціонує в рамках усталених правил і традицій. Тому варто приділити особливу увагу специфіці етичних проблем цифровізації саме в системі освіти.

Цифровізація освіти є потужною тенденцією реформування та модернізації глобального освітнього простору. Цифровізація означає перетворення всіх типів інформації в цифрову мову. Одним з найпотужніших інструментів глобалізації вищої освіти сьогодні є сучасні інформаційні технології, які призвели до створення і стрімкого розвитку глобальної комп'ютерної мережі Інтернет, що дало змогу створювати не тільки глобальні дослідницькі мережі, але і глобальні навчальні мережі. Новітні електронні засоби комунікації змінюють вигляд освітнього процесу, його комп'ютеризація всіляко сприяє розвитку проєктів дистанційної та неперервної освіти протягом усього життя. Широке використання інтернет-технологій в освітньому процесі зумовлено, перш за все, значним збільшенням обсягу доступної інформації, спрощенням доступу до неї, можливістю побудови гнучкого (не обмеженого просторово-

часовими зв'язками) графіка навчання (Yablonska, et al., 2021, p. 325).

Важлива роль інноваційних технологій у формуванні ефективного освітнього середовища України очевидна, оскільки їх застосування потенційно може сприяти підвищенню рівня засвоєння знань, розвитку творчих здібностей учнів, формування готовності до застосування ними теоретичних знань на практиці і самостійного мислення (Нікітенко та ін., 2022, с. 58). Адже від створення таких умов, насамперед, залежить, чи стане освітній процес повноцінною продуктивною діяльністю, що надає нові знання про сутність вивчених явищ – або просто за допомогою комп'ютерного тренажера буде завчено певний набір понять, освоєна конкретна послідовність елементарних операцій, достатня для проходження тестів. Все це дуже важливо для освіти, оскільки формальні або неформальні підходи, закріпившись в діяльності учнів, безсумнівно, виявлятимуть себе і в інших, не тільки освітніх, сферах діяльності.

Інформаційні технології мають величезний потенціал для особистісно-орієнтованого, розвиваючого навчання. Але для того, щоб ними користуватися, недостатньо бажання і готовності викладача до інновацій. Системи електронного навчання можуть скоротити рутинну роботу викладачів, звільнити більше часу для життя та спілкування. Між тим в цих системах найбільш затребуваним є функціонал, що формалізує навчання: на тестування (підготовку, проведення) витрачається більше сил і коштів, ніж на розробку багаторівневих навчальних курсів, в рамках яких розвиваються різні сценарії навчання, творчі здібності учнів. У звітах наводяться дані про кількість комп'ютерних презентацій, підготовлених викладачем. Однак, по суті, презентація – це лише план звіту в поєднанні з ілюстраціями (діаграмами, картами, таблицями). Але урок або лекція – це не лише доповідь, а насамперед живе спілкування. Тому навіть найякісніші комп'ютерні презентації самі по собі ще не гарантують високу якість навчання і не свідчать про майстерність викладача в галузі освітніх технологій (Pidhorodetska, et al., 2021, p. 496). Не менш важливою характеристикою постає дотримання суб'єктами сучасного освітнього простору (як викладачами, так і слухачами) морально-етичних принципів навчання. Дослідники слушно зазначають: «Цифровізація зумовлює потребу в нових етичних принципах, які регулюватимуть принципи взаємодії між людиною та технікою в процесі освітньої активності» (Петришин та ін., 2023, с. 27).

Конкретизуючи наведені вище настанови, Л.М. Хижняк розкриває сутність етики електронної освіти як моральних орієнтирів, моральної складової освітнього процесу, опосередкованого сучасними інформаційно-комунікативними технологіями, як сукупності норм, правил, принципів, ідеалів, що визначають поведінку суб'єктів, що включені до електронних технологій навчання. Дослідниця визначає перспективні напрями етизації електронної освіти:

- навчання етиці через відповідні лекційні курси, практичні заняття з курсу «Професійна етика»;
- наявність в університетах етичних декларацій у вигляді місії та етосу;
- наявність етичних кодексів, розроблених з урахуванням специфіки електронної освіти порівняно з традиційною (Хижняк, 2016, с. 224-225).

Зазначені напрями етизації сучасної освіти є значущими, оскільки фахівці слушно зауважують: «Динамічність цифровізації освіти несе скоріше загрози культурно-етичного характеру, які не варто ігнорувати. Зокрема активне використання штучного інтелекту, віртуальних майданчиків, технологічних надбань провокує дискусію щодо їхньої кореляції з людським виміром в освіті. Ігровий простір, навчально-симулятивні центри – всі ці інноваційні середовища потребують цифрового практично-методологічного супроводу. При розгляді цифровізації освіти в контексті прогресу суспільства варто враховувати етичні моменти, які забезпечують гармонійність інноваційних трансформацій щодо глобальної цивілізаційної картини світу» (Лиходєєва та ін., 2023, с. 57).

У зв'язку з зазначеним вище, варто вказати на конкретні негативні наслідки від цифровізації сучасного суспільства та впровадження комп'ютерних технологій в освітнє середовище, а саме:

- комп'ютери навчають людину діяти на оточення маніпулятивно-директивним, інструментально-силовим чином. Це має тенденцію призводити до насильницьких актів, що рельєфно ілюструється завдяки хакерським технологіям та лавиноподібному потоку комп'ютерних вірусів;
- комп'ютери шкідливі через прийняту в них двозначну логіку обробки інформації, яка сприяє формуванню в людини не творчого, а однозначного, «чорно-білого», біполярного мислення;
- впровадження комп'ютера як головного провідника видовищних технологій сучасності значно гальмує потребу та процес читання (Хаустова, 2023, с. 758).

Зазначені суперечності, на нашу думку, засвідчують наявність багатьох нерозв'язаних етичних проблем цифровізації, характерних, зокрема, для вітчизняного соціуму. До того ж, із розвитком цифрових інформаційних технологій соціальна нерівність отримує додаткову, цифрову, площину: з одного боку перебувають ті люди, які мають матеріальні можливості використання зазначених технологій, з другого – ті, для кого вони недоступні. Для взаємодії з реаліями цифрового середовища людям виявляються потрібними не тільки адекватні знання, професійні вміння і навички, а й наявність матеріальних ресурсів. Нині з економічних причин ця прірва тільки збільшується.

Загалом, інформаційне суспільство створює нові соціальні суперечності, соціальні передумови для нового, ще більшого розшарування суспільства, але на основі знання та інформації, тим самим підмінюючи історично віджилі

форми класового розшарування минулих епох на нові, але не менше драматичні. Дійсно, доступ до інформації та знань може бути формально відкритий рівною мірою для багатьох, але дискретність нового інформаційного поля зовсім не передбачає вільного і демократичного оволодіння цими ресурсами, що домінують у сучасному інформаційному просторі. Усвідомлення обділеності благами цифровізації затьмарює моральну атмосферу в суспільстві, зміцнює відчуття несправедливості, наочно демонструє етичну проблему належного і сущого. З егалітарно-гуманістичної точки зору, блага цифровізації мають бути однаково доступні всім громадянам країни. Але в силу об'єктивних (географічних, економічних, демографічних, освітніх, етичних) обставин цього не відбувається. За таких умов можливо розглядати етику як чинник та метод стримування негативних наслідків цифровізації.

М. Чікарькова визначає низку поширених етичних проблем цифровізації сфери вищої освіти (звертаючись до розгляду цієї тематики в контексті пандемії COVID-19), серед яких, на її думку, основними постають такі:

- наявність цифрової нерівності як своєрідний вияв «конфлікту поколінь» за умов сучасної доби;
- використання чужих навчальних матеріалів (як студентами, так і викладачами).

Дослідниця робить висновки: «По-перше, етична складова є фундаментальною запорукою успіху у дистанційному навчанні, по-друге – зараз не існує чітко розроблених схем і алгоритмів для такого типу навчання з урахуванням морально-ціннісних аспектів, по-третє – вирішальним чинником залишається особистість викладача і студента (адже проконтролювати всі аспекти у будь-якому разі нереально)» (Чікарькова, 2021, с. 77).

Зазначений перелік може бути значно розширений і доповнений, оскільки масове переведення навчальних матеріалів «в цифру», розробка й доповнення online-курсів, комунікація викладачів та студентів у новій цифровій реальності актуалізують численні проблеми етичного характеру, зокрема:

- фактичне зникнення межі між особистим та робочим часом (консультації, направлення завдань, перевірка робіт тощо стають майже цілодобовими);
- відсутність впливу індивідуальності викладача на студентську аудиторію (викладач розглядається скоріше як блогер або тьютор online-навчання);
- розмиття професійної ідентичності, заснованої на досвіді традиційних методів навчання;
- проблеми узгодження моральних зобов'язань у виконанні професійних завдань (вибір конструктивних методів і форм роботи з використанням цифрових технологій – або монотонне читання лекцій з екрану ПК);
- формування освітнього простору ЗВО і його моральний зміст (визначення межі простору університету в цифровій реальності – й особистого про-

стору студента);

- поширення різноманітних порушень академічної доброчесності (наприклад, недобросовісне запозичення; використання студентами пошукових систем для вирішення певного завдання);
- проблеми етикету й культури спілкування (наприклад, неналежна поведінка студентів під час online-занять; недотримання мовного етикету у віртуальному спілкуванні та ін.);
- нестача можливостей вдосконалення професійно-етичного регулювання в академічному середовищі в умовах наростаючої цифровізації.

Тому слушним виглядає застереження О.О. Біляковської: «Незважаючи на потенціал цифрових технологій, інноваційність процесу навчання, існують певні ризики щодо якості підготовки майбутніх учителів у контексті розвитку духовних цінностей, виховання на засадах толерантності, чесності, гуманності, емпатії, доброзичливості, вибудови паритетної взаємодії учасників освітнього процесу у віртуальному середовищі» (Біляковська, 2023, с. 13).

До головних етичних ризиків, зумовлених наведеними вище етичними проблемами цифровізації вищої освіти, на наш погляд, належать наступні:

- цифрова освіта не може бути визначена рівнозначною заміною традиційній, а цифрова платформа – викладачеві;
- цінності, що визначають смисли і цілі класичного університету, повинні бути базовими орієнтирами в online-освіті;
- модель цифрового університету, що змінює форму і зміст освіти відповідно до вимог до сучасних фахівців цифрового простору, вимагає включення в освітній процес спецкурсів, здатних здійснити завдання всебічного розвитку особистості завдяки гармонізації гуманітарних знань з технічними дисциплінами;
- необхідна реалізація програм професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників з оволодіння навичками роботи з цифровими технологіями, освоєнню цифрового тезауруса для вирішення конкретних освітніх завдань, а також дотримання норм і принципів професійної етики в ході online-навчання;
- необхідна розробка (або доповнення) етичних кодексів, правил поведінки, уточнення регламенту комісій з етики, що регулюють науково-освітню діяльність ЗВО в умовах цифровізації.

Таким чином, цифровізація сучасного суспільства та впровадження комп’ютерних технологій в освітнє середовище виявляють низку гострих етичних проблем, які, на наш погляд, зумовлюють етичні ризики впровадження та використання цифрових технологій в освітньому процесі ЗВО в умовах в умовах прискореної соціальної динаміки. На нашу думку, принципове значення у подоланні численних етичних проблем цифровізації, насамперед, має загальна комунікативна культура суб’єктів сучасного освітнього простору. Зокрема, спонтанне формування комунікативної культури вчителя

часто призводить до авторитарного стилю спілкування, поширення міжособистісних конфліктів, напруженості в відносинах між учителем та учнями, падіння дисципліни, зниження успішності, небажання вчитися, психічних травм і непоправних втрат у моральному вихованні. У комунікативній культурі вчителя знаходить вияв загальний рівень його морального виховання. Учні, насамперед, високо цінують інтелігентність і делікатність вчителя, тобто його уміння бути ввічливим, коректним, шанобливим до самолюбства учнів, співчувати їм, бути щирим. Педагогічний етикет передбачає певну угоду про те, що вважається прийнятним у поведінці та діяльності, а що – ні. Учні досить швидко вчаться оцінювати, наскільки делікатним є учитель, наскільки дотримуються ним самим проголошені правила вимогливості та принциповості (Osipenko, et al., 2022, p. 622).

Пошук адекватних відповідей на численні виклики цифровізації засвідчує, що розв'язання наявних етичних проблем є можливим за умов дотримання певних моральних норм, що знаходить вияв у таких аспектах сучасного освітнього простору:

- практично необмежений доступ до освітніх ресурсів, навчального матеріалу, online-курсів, зворотній зв'язок з викладачем, що дає змогу реалізувати концепцію неперервної освіти;
- інтерактивність, яка сприяє залученню студентів до процесу навчання, стимулює їх інтерес до освоєння нового матеріалу, сприяє розвитку критичного мислення;
- робота з цифровими технологіями в процесі навчання, що сприяє оволодінню медіаграмотністю, появі нових норм комунікацій і правил спілкування у віртуальному просторі;
- розвиток нової культури письма, необхідної для роботи з електронними листами, чатами, соціальними мережами та інше;
- підвищення цінності особистого спілкування між викладачем та учнями / студентами;
- підвищення взаємної відповідальності викладачів та учнів / студентів;
- підвищення вимог професіоналізму, відповідальності, почуття обов'язку.

Значний внесок у вирішення проблеми формування у молоді умінь інформаційної взаємодії, знань щодо необхідності дотримання норм комп'ютерної етики, прищеплення навичок її застосування може і повинна внести система вищої освіти. О. Базелюк вказує: «Основним викликом процесу цифровізації вищої освіти стає подолання "цифрового розриву" (англ. digital divine), який може виявлятися на персональному рівні і бути пов'язаним як із відсутністю необхідних цифрових компетентностей, так і зі складністю доступу до цифрових технологій (наприклад, унаслідок скрутного фінансового стану). Важливою зміною в розумінні соціальної функції уні-

верситету в цифрову епоху стає розуміння того, що учасники освітнього процесу мають фундаментальні цифрові права на зв'язок, пристрій і доступ до Інтернет-мережі» (Базелюк, 2021, с. 41).

Роз'яснювати етичні проблеми цифровізації і пропагувати норми цифрового середовища необхідно в лекційних курсах інформатики, інформаційних технологій та інших інформаційних дисциплін. Студенти мають розуміти основні правові, соціальні та етичні аспекти забезпечення інформаційної безпеки суспільства, усвідомлювати свою особисту роль у цьому процесі, розвивати в собі здатність ставити серйозні питання про соціальний вплив інформатизації та оцінювати пропоновані відповіді на них (Роганов, & Роганов, 2020, с. 173). Соціально-особистісний розвиток різних спеціальностей, як технічних, так і суто гуманітарних, надзвичайно важливий для забезпечення інформаційної безпеки суспільства в умовах прискореної соціальної динаміки.

Моральну ідентичність людини, цілісність її особистості забезпечить оптимальне та гармонійне поєднання цифрових та гуманітарних технологій навчання. Формування студента як моральної гармонійно розвиненої особистості має бути турботою та солідарною відповідальністю всього освітнього співтовариства. Вища освіта, окрім професійної підготовки, має перманентно пропагувати фундаментальні моральні цінності, висвітлювати їхній сенс і значущість як у професійній діяльності, так і в повсякденному житті. Виходячи з міркувань належного стану справ у освітньому просторі, університетська спільнота, особливо її управлінська ланка, покликана робити все для мінімізації впливу дійсно шкідливого для молоді компонента у цифрових освітніх технологіях, чистота яких є важливим чинником удосконалення освітньої діяльності. Сучасна вітчизняна освіта має налаштовувати громадян на вдосконалення всього соціокультурного та духовного у життєдіяльності соціуму.

Отже, цифровий простір ставить перед освітою складні етичні проблеми, більшість з яких поки що не мають однозначного вирішення. Вочевидь, що, з одного боку, запровадження проривних технологій в інерційну за своєю природою систему освіти має проводитися з великою обережністю, а з другого – такі зміни потрібні та неминучі вже сьогодні. Обговорення етичних проблем стосовно цифрових технологій може стати корисним способом мінімізувати потенційні ризики та заздалегідь продумати напрями подальших цифрових трансформацій.

Сфера етичних проблем цифровізації системи освіти корелюється з питаннями етичного розвитку сучасного наукового простору. Сама проблема наукового етосу є відносно новою. Р. Мертон, який став фундатором її розгляду в середині XX ст., визначив це поняття як забарвлений особистісним емоційним ставленням комплекс морально-етичних цінностей і норм, що вважають обов'язковим для науковця, та виокремив чотири інституційні ім-

перативи, що утворюють етос сучасної науки: універсалізм, комунізм, безкорисливість, організований скептицизм (Філософія і методологія науки, 2023, с. 101). Подальший розвиток складових наукового етосу у сучасну добу пов'язаний з активним впливом цифровізації, що, зокрема, знаходить вияв у проблемах відкритої науки.

М. Шишкіна, Ю. Носенко, М. Мар'єнко таким чином розкривають концепт «відкрита наука» та його етичну складову: «На шляху до становлення глобального інформаційного простору та розбудови суспільства знань європейська спільнота розвиває напрям, пріоритетний для європейської науково-дослідної політики, – відкриту науку (Open Science). Це нова концепція наукового процесу, своєрідна філософія наукових досліджень, заснована на високих стандартах прозорості і співробітництва та комунікації, базується на спільній роботі, нових можливостях поширення й обміну науковими знаннями з використанням сучасних цифрових технологій. Відкрита наука – це підхід до організації досліджень, які є спільними, прозорими та доступними. Відкрита наука охоплює широкий спектр діяльності, включаючи публікації у відкритому доступі, відкриті дані досліджень, відкриті препринти, відкриту експертну оцінку результатів та відкриту освіту. Також дотичним в даному контексті є таке поняття як «наука для громадян», де кожен громадянин держави має безпосереднє відношення до участі у дослідженнях. Відкрита наука пов'язана з цілісністю досліджень і вимагає правової та етичної обізнаності з боку дослідників. Рушійною силою відкритої науки є підвищення прозорості процесу досліджень та обґрунтованості результатів, а також суспільне право власності на наукові розробки, особливо на ті, що фінансуються державою» (Шишкіна та ін., 2022, с. 65).

І.І. Коблянська зазначає: «Наявні дослідження, хоча й розкривають окремі аспекти трансформації етики наукових досліджень в умовах цифровізації, втім мають фрагментарний характер (скоріше, концентруються на одному аспекті з-поміж інших) та потребують узагальнення. Це дасть змогу сформувати загальне бачення змісту трансформації етичних аспектів та способів забезпечення належної та доброчесної поведінки науковця в умовах цифровізації» (Коблянська, 2023, с. 220).

Вивчаючи вплив цифровізації на специфіку етосу сучасної науки, дослідниця доходить висновку: «В умовах цифровізації, трансформацію етичних засад наукових досліджень можна розглядати крізь призму інтеграції з принципами інформаційної етики. Це надає розуміння системності характеру змін, що відбуваються. Так, базові принципи дослідницької етики – повага, компетентність, відповідальність, чесність – набувають ширшого змісту, розглянуті з позицій гарантування приватності, точності, дотримання прав власності та доступності інформації: необхідність дотримання прав учасників дослідження на конфіденційність та приватність, врахування суспільного значення даних та результатів дослідження під час їх «відкриття» (й попере-

дження можливих негативних наслідків), усунення неналежних публікаційних практик як сфера відповідальності вченого в контексті доступності інформації та інше. Іншим важливим аспектом трансформації етичних засад є зміна основних складових компетентності вченого: набувають визначального значення вміння працювати з даними, досліджувати та поширювати їх у доброчесний спосіб, відповідно до потреб та з максимальною користю для суспільства. Все це створює певні виклики для представників наукового середовища» (Коблянська, 2023, с. 222-223). Знаходження адекватних відповідей на зазначені виклики визначає загальний вектор етичного пошуку наукового співтовариства у XXI ст.

Таким чином, аналіз ключових етичних проблем цифровізації дає підстави для певних висновків. Цифровізація належить до визначальних чинників прискореної соціальної динаміки в сучасному світі, становлячи один з ключових векторів його розвитку. Впливаючи на всі сфери життя світового та вітчизняного соціуму, цифровізація створює нові можливості поступу людства в різних сферах життя, проте, водночас, зумовлює численні виклики етичного характеру. Такі процеси актуалізують дослідження у сфері цифрової етики, що присвячені контраверсійним проблемам морального характеру: коректна комунікація в цифровому просторі, цифрове безсмертя, взаємодія людини з системами штучного інтелекту та інше. Також це зумовлює посилення уваги дослідників до виявлення, аналізу та пошуку шляхів вирішення етичних проблем цифровізації сфери освіти (зокрема, вищої) та науки, оскільки саме від них залежить успішний розвиток соціуму у майбутньому, подальша гармонізація відносин техніки та людини. Цифровізація суспільства під час кардинальних соціальних змін потребує від наукової спільноти, керівництва держави, громадянського сектору адекватних рішень щодо етичного унормування даного процесу.

Перелік посилань

Андрійченко, Ж.О., Близнюк, Т.П., & Майстренко, О.В. (2021). Digital етикет та комунікації: тенденції та вимоги сьогодення. *Економіка та суспільство*. Вип. 34. С. 70-76.

Базелюк, О. (2021). Особливості цифровізації вищої освіти в сучасних умовах. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Серія «Педагогічні науки».* Вип. 2 (27). С. 37-43.

Біляковська, О.О. (2023). Професійна підготовка майбутніх учителів в умовах цифровізації освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 210. С. 10-14.

Бондар, Г.Л., & Гаркуша, А.М. (2019). Інформаційна політика та етика в добу діджиталізації. *Публічне управління та митне адміністрування*. № 4 (23). С. 27-33.

Воронкова, В.Г., & Нікітенко, В.О. (2022). Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика: монографія. Львів-Торунь: Liha-

Pres. 460 с.

Дущенко, О.С. (2021). Сучасний стан цифрової трансформації освіти. *Фізико-математична освіта*. Вип. 2 (28). С. 40-45.

Капустіна, Н., & Токар, Л. (2023). Цифрова етика: навч.-метод. реком. Одеса: Фенікс. 50 с.

Коблянська, І.І. (2023). Трансформація етичних аспектів наукових досліджень в умовах цифровізації. *Економіка та суспільство*. Вип. 48. С. 219-224.

Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі (2021). К.: Національна академія педагогічних наук України. 52 с.

Лиходєєва, Г.В., Діордіца, І.М., & Катеринич, П.В. (2023). Цифровізація освіти як запорука суспільного прогресу в умовах трансформаційних змін суспільства. *Академічні візії*. 2023. Вип. 16. С. 55-61.

Модернізація освіти в цифровому вимірі (2021): монографія / за наук. ред. Н. Морзе, О. Буйницької. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 300 с.

Національна стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні (2021). 2021-2030. Київ: НАН України. 34 с.

Нікітенко, В., Олексенко, Р., & Кивлюк, О. (2022). Формування цінностей цифрової освіти і цифрової людини у діджиталізованому суспільстві. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica». № 10 (87). P. 53-63.

Островий, О.В. (2021). Формування державної політики цифрового розвитку: сучасні тенденції та перспективи. *Таврійський науковий вісник*. № 3. С. 85-91.

Петришин, Л.Й., Почуєва, О.О., Лемещук, М.А., & Звоздецька, В.Г. (2023). Проблеми та перспективи цифрової трансформації освіти: психолого-педагогічний аспект. *Академічні візії*. 2023. Вип. 17. С. 25-31.

Пипяк, М.І., & Кокарча, Ю.А. (2023). Етичні та правові виклики цифрового безсмертя: межі автономії та ідентичності в цифрову епоху. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. Вип. 2 (102). С. 205-216.

Проценко, О., Чубіна, Т., & Дмитренко, М. (2022). Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. Вип. 44. С. 98-104.

Пташенко, О.В., & Гряник Д.О. (2022). Соціальна відповідальність та етика як регулятори міжнародних відносин. *Україна у світових глобалізаційних процесах: культура, економіка, суспільство*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Вид. центр КНУКіМ. Ч. 1. С. 102-104.

Роганов, М.Л., & Роганов, М.М. (2020). Морально-етичні аспекти інформаційно-комунікаційних технологій. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2020. Вип. 2 (95). С. 169-178.

Савищенко, В. (2022). Розвиток професійної деонтології в умовах тех-

ногенного, цифрового суспільства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 2. С. 174-187.

Філософія (2021): підручник для здобувачів вищої освіти / за ред. О.В. Рябініної, Л.І. Юрченко. Харків: НУЦЗУ. 286 с.

Філософія і методологія науки (2023): курс лекцій / Укл. С.А. Каріков. Харків: НУЦЗУ. 109 с.

Хаустова, М.Г. (2023). Вигоди, ризики та проблеми цифровізації суспільства: загальнотеоретичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. С. 753-759.

Хаустова, М.Г. (2022). Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації*. № 2 (38). С. 7-18.

Хижняк, Л.М. (2016). Етика як атрибут електронної освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* Вип. 37. С. 222-226.

Череп, А., Воронкова, В., Череп, О., Калюжна, Ю., & Андрюкайтене, Р. (2024). Тенденції розвитку людиноорієнтованого управління персоналом в умовах глобалізації та цифровізації: виклики та можливості. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*. Zaporizhzhia: Publishing house «Helvetica». № 18 (95). P. 176-188.

Чікарькова, М. (2021). Етичні аспекти дистанційного навчання у добу пандемії COVID-19. *Oświatologia*. № 10. С. 73-80.

Чхеайло, І.І., & Чхеайло, А.А. (2015). Інформаційна етика як моральна регуляція сучасного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* № 3 (26). С. 30-40.

Шишкіна, М., Носенко, Ю., & Мар'єнко, М. (2022). Стан цифровізації освіти в контексті відкритої науки. *Фізико-математична освіта.* Т. 37, № 5. С. 64-68.

Yablonska, O., Honcharuk, V., Yablonskyy, M., Karikov, S., Brukhovetska, O., & Kot, H. (2021). Theoretical bases of introduction of internet technologies in the conditions of digitalization of institutions of higher education. *Laplage em Revista (International).* São Paulo: Editorial Authors and Associated Researchers. Vol. 7, № 3A. P. 324-333.

Osipenko, N., Sytnik, S., Krylenko, I., Karikov, S., Pidhorodetska, I., & Martyniuk, M. (2022). Research of the Communicative Aspect of Pedagogical Activity. *International Journal of Computer Science and Network Security*. Vol. 22. № 1, January. P. 618-624.

Pidhorodetska, I., Zozuliak-Sluchyk, R., Averina, K., Tykhonenko, O., Luchkevych, V., & Karikov, S. (2021). Informatization of education as a trend of modern educational activity. *Laplage em Revista (International).* São Paulo: Editorial Authors and Associated Researchers. Vol. 7, № 3. P. 494-499.

Ryabinina, O., Trynyak, M., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., & Kharlamov, M. (2021). Post-digital practice and spatial specificity of music. *Revista Inclusiones*. Vol. 8, № 1. P. 229-240.

Saienko, V., Zabiiaka, I., Potikha, O., Riabinina, O., & Mykhaliuk A. (2023). Information Society: Educational Trends and Technical Aspects of Formation (EU Experience). *Journal of Higher Education Theory and Practice*. Vol. 23, № 11. P. 231-239.

Shakhina, I.Yu., Podzygun, O.A., Petrova, A.I., & Gordiichuk, G.B. (2022). Digitalization as a Prospective Direction of the Contemporary Education System. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Вип. 63. С. 65-77.

Розділ 5
Довіра, економіка, цифровізація: соціально-типові закономірності взаємодії

Вадим Вікторович
НІКОЛЕНКО
доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Vadim
NIKOLENKO
Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: vadnikolenko1983@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6730-0938
DOI: https://doi.org/10.15421/342465

Соціологи – мають поліфонічний набір релевантних наукових теорій насамперед для відповіді на запитання: чому у суспільному житті щось відбувається так, а не інакше? Доцільно теж зазначити, що соціологи – це провідники та мембрани суспільних інтересів, демократії, цінностей громадянської самоорганізації та ініціативи. До того ж цілком поділяємо думку, що соціологія має досліджувати насамперед соціальні процеси та погоджуємося, що одне із завдань цієї науки – встановлювати причино-наслідкові зв'язки принаймні між двома фактами, явищами, процесами суспільного життя.

Довіра, громадська думка, соціально-психологічна реакція населення – це, вмикаючи метафоричне світло, як закон гравітації у фізиці, тобто своєрідна вимога, імператив публічного управління, на яку постійно мають зважати можновладці. У випадку, коли у суспільстві відсутня соціальна довіра, висловлюючись англійською мовою – це flirting with disaster, тобто загравання з небезпекою. Нестабільним є будь-яка політична система, кожна економіка та суспільство, якщо там немає довіри. Однозначно слід стверджувати, що соціальна довіра є «становим хребтом» здорового соціуму. Важливість довіри обумовлена багатьма похідними. Зокрема, вона позитивно впливає на емоційну атмосферу, напряму пов'язана зі збільшенням відчуття щастя та створенням функціонального соціального капіталу пересічної людини, сприяє її соціальній підтримці тощо (Стеценко, 2012, с. 574; Xu, et al., 2023). Наявність соціальної довіри, очевидно, дозволяє з-поміж іншого жвавіше опановувати публічний простір, стимулює до особистісної самореалізації. Це позитивно впливає на процеси комунікації, проведення ділових зустрічей, нарад, інтен-

сивніше йде обмін ідеями тощо. У такий спосіб поширюється інноваційний спосіб мислення, емансипаційні цінності, творча енергія. Натомість відсутність довіри призводить до ізоляціонізму, сутяжництва, її екстерналізації, цілковитої деградації основних сфер суспільного життя та державного будівництва (Sztompka, 1999).

Важко знайти соціальну або гуманітарну академічну дисципліну, яка б не приділяла увагу соціальній довірі. Вона є важливим об'єктом дослідницьких інтенцій соціологів, політологів, економістів, істориків, антропологів тощо. Загалом в соціології довіру традиційно вивчають відносно політичних і соціальних інститутів, певної інформації, експертної думки, на тлі оптимізації господарського життя і т.п. Ісаак Ньютон свого часу образно виголосив – можна бачити далі гігантів, якщо стояти на їх плечах. Зважаючи на це, важливо наголосити, що про довіру писали багато вчених, зокрема Г. Зіммель, Н. Луман, К. Хорні, Е. Еріксон, П. Бурдьє, а також Е. Гідденс, Ф. Фукуяма, П. Штомпка, А. Селігмен, Я. Делхей, Я. Алган, П. Кахук, Ф. Рот. Соціальну довіру досліджують фахівці Інституту соціології НАН України.

У сучасному соціологічному дискурсі все ще актуальними залишаються такі питання: що впливає на виникнення та зникнення соціальної довіри? Які ще суспільні ефекти, процеси вона продукує? З якими параметрами суспільного життя вона вступає у взаємодію? Який зв'язок між соціальною довірою та прискореним розвитком економіки є найоптимальнішим? Чи існує прямо або зворотно пропорційна кореляція між, з одного боку, особистісною та інституційною довірою, а з іншого – фінансовою поведінкою, міграційними процесами, девіантними практиками, інноваціями і т.п.? Чи існує зв'язок між довірою політичною та техноптимізмом? Пошук відповідей на порушені запитання, фіксація нових альянсів між різноманітними соціальними фактами – це характерна функція соціологічного дослідження.

Визначення та типологія довіри. Г. Зіммель справедливо вважав, що довіра є однією з вагомих синтетичних сил всередині суспільства (Simmel, 1950, p. 326). Довіра, як слушно вказує у багатьох своїх працях П. Штомпка, міститься у плануванні та здійснені вчинків із метою задоволення потреб, цілей, коли особа, незважаючи на вагання і ризик, все-таки намагається діяти (Sztompka, 1996). Зазвичай, згідно із Е. Гідденсом, соціальну довіру типологізують у такий спосіб:

1) Міжособистісна, інтерперсональна довіра, тобто довіра до найближчого оточення, родини, знайомих тощо. Вона виявляється в тому, наскільки ви довіряєте певній людині, скажімо, побути з вашою дитиною; чи згодні ви надати власну автівку напрокат; чи погоджуєтесь ви проводити разом вільний час тощо.

2) Генералізована довіра вимірюється відповідями на запитання: чи ви загалом довіряєте іншим людям?

3) Інституційна довіра – це довіра до конкретних складників інститу-

ційної системи суспільства – уряду, армії, волонтерів, банків, грошової одиниці, політичних партій, медицини, судів, профспілок, церкви тощо. До слова, інституційна дистрофія / нерозвинутість, разом із масовим пригніченням основних потреб життєдіяльності людини, вважається суттєвим чинником, який не лише знижує ресурс довіри, але й виступає тригером виникнення соціальних революцій.

Загалом виокремлюють принаймні чотири можливі варіанти наявності міжособистісної та інституційної довіри у суспільстві. По-перше, високий рівень як особистісної, так й інституційної довіри. По-друге, високий рівень особистісної довіри при низькому рівні довіри інституційної. По-третє, навпаки, високий рівень інституційної довіри за умови низького рівня довіри особистісної. По-четверте, низький рівень і першого, і другого суспільних ресурсів (Хижняк, 2017, 31). А втім, соціологи справедливо вважають, що представлені типи довіри знаходяться між собою в неочевидних взаємозв'язках. Проте інституційна довіра (вертикальна) здебільшого поширена в демократичних суспільствах. Дослідники наголошують, що функціонування вільного ринку суттєво обмежується, якщо довіра зосереджена лише в маленьких групах і не присутня на соцієтальному рівні (Algan, & Pierre, 2010, p. 17). Наприклад, у тих італійських регіонах, де домінувала внутрішньосімейна довіра, на відміну від генералізованої, економічний розвиток відбувався повільніше.

Несімейну (non-family) довіру, переважно узагальнену, генералізовану вимірюють завдяки зазначеному вище емпіричному індикатору. Вона разом із працею та капіталом, а також іншими чинниками має вирішальне значення для економічного добробуту країни (Beugelsdijk, et al., 2002, p. 1). Водночас, безумовно, така довіра надає багато інших переваг для державного, суспільного та особистісного розвитку. Ще раз повторимо, що одним з емпіричних маркерів генералізованої довіри слід вважати відповідь на запитання: «Чи вважаєте Ви, що можна довіряти більшості людей, або що маючи справу з людьми, потрібно завжди бути максимально обережними?» Це питання майже співпадає з відповідним у World Value Survey (WVS). У моніторингу фахівців Інституту соціології НАН України, зазначене запитання має дещо інший вигляд. Воно поставлено у формі отримання згоди чи незгоди від респондентів стосовно твердження: «Нікому не довіряти найбезпечніше», і запропоновано вербальну шкалу – «згоден», «незгоден», «не знаю», «не відповіли».

Соціальної довіра: успадкована або набута характеристика? Водночас постає закономірне дилема: соціальна довіра, як суб'єктивне сприйняття інших людей щодо можливості подальшої взаємодії з ними, це вроджена чи набута характеристика? Німецький дослідник Я. Делхей зазначає принаймні два магістральні напрями у поясненні виникнення цього явища. По-перше, згідно першої групи теорій, їх автори бачать вирішальний вплив на

процеси формування та нівелювання соціальної довіри здебільшого з урахуванням індивідуальних, психологічних особливостей, наявності / відсутності певних травматичних синдромів, закладених у дитинстві, сформованих передусім на основі спілкування дитини з батьками, протягом раннього етапу соціалізації. Крім того, деякі психологи взагалі вважають, що людина вже народжується з певним потенціалом довіри до батьків і лише потім, під тиском труднощів, життєвих негараздів, травматичного досвіду його може втратити. Французький економіст Я. Алган майже в унісон означеному зауважує, що довіра більшою мірою формується у юності та молодості. І додає: важливий для будь-якого соціуму ресурс довіри необхідно виховувати починаючи ще з освітніх закладів, і цьому насамперед має сприяти не вертикальна, а горизонтальна освіта. Іншими словами, що більше завдань школярі й студенти вирішуватимуть у творчій взаємодії, тісній співпраці разом з однолітками в школах, університетах, то відчутніше збільшуватиметься діапазон навичок соціальної інтеракції, внаслідок чого – довіри. Це своєю чергою позитивно впливатиме на їх професійний успіх у майбутньому та економіку країни у цілому. Наприклад, саме наявністю вертикальної та горизонтальної освіти відомий економіст пояснює різницю рівня довіри у Франції та деяких інших розвинутих країнах (Research With Impact, 2023).

Крім того, фахівці відзначають ще одну велику групу суто соціологічних теорій. На їх думку, соціальна довіра є похідною групової належності, сформованої соціальної ідентичності, набутого життєвого досвіду людини та залежить від поширення публічним простором релевантних складників культури довіри, адекватного функціонування соціальних і політичних інститутів і т. п. Німецький вчений Я. Делхей, зважаючи на результати верифікації основних соціологічних теорій довіри, завдяки порівняльному емпіричному дослідженню (Euromodule surveys (1999-2001)), зазначає, що вона є результатом здебільшого соціалізації у дорослому віці (Delhey, & Newton, 2003). Соціологічні дані, зібрані Я. Делхейєм, свідчать, що соціальна довіра не стільки дериватив успадкованих психологічних властивостей людини, скільки результат соціальних умов, що її оточують, переважно вторинного етапу соціалізації (Delhey, & Newton, 2003, p. 21).

Представники вказаних теорій підкреслюють: довіра та оптимізм суттєво переплетені між собою, їхніми антиподами є недовіра, мізантропічні настрої, песимізм, цинізм щодо соціальної взаємодії (Delhey, & Newton, 2003, p. 4). Зауважують також цікаву соціально-типову закономірність, що суб'єктивне відчуття щастя та екстернальний тип особистості, тобто наявність відчуття контролю принаймні над власним життям, на відміну від об'єктивних обставин, теж більшою мірою сприяють появі довірі (Delhey, & Newton, 2003, p. 4). До того ж П. Штомпка пише, що культура довіри визначається з-поміж інших чинників історичним досвідом соціуму (Sztompka, 1997, p. 3). Водночас вчені конкретизують думку: історичні травматичні

явища здатні впливати на процеси зменшення довіри (Alesina, & La Ferrara, 2002, p. 12).

Соціологічні теорії довіри. Загалом на основі накопичених дослідницьких висновків, експериментів, спостережень, поліфонічної емпіричної інформації науковці прийшли до виокремлення та деталізації конкретних теорій довіри. Не претендуючи на вичерпний перелік зауважимо, на наш погляд, найевристичніші. По-перше, це теорія достатку. Її прихильники вважають, що довіра несе певні ризики, які є відчутнішими для бідних, ніж багатих. Довіряй, але перевіряй – йдеться в одній із вербальних фольклорних формул. Відповідно втрата, скажімо, бідною людиною певних матеріальних ресурсів є суттєвішим травматичним досвідом і подекуди важко здоланим бар'єром надалі. На відміну, наприклад, від заможної особи, котра подекуди може собі дозволити загубити деяку частину свого майна, внаслідок невиправданої довіри, оскільки має для повноцінного власного життєзабезпечення ще додаткові ресурси. Тому, зазвичай бідні менш довірливі, ніж багаті, принаймні в Америці (Putnam, 1995). Відповідно деякі науковці вважають, що довіра є результатом соціалізації вже дорослої людини, яка стала бідною або заможною. Крім того, хвилювання і незахищеність з-поміж бідних верств населення також є вагомими чинниками, що продукують недовіру (Patterson, 1999). Тут можна згадати одну з теорій поведінкової економіки – theory of regret.

З огляду на вказане, послуговуючись теорією достатку та іншими науковими висновками, доцільно твердити про наявність цікавих причинонаслідкових зв'язків, що деталізують розуміння процесів виникнення та поширення довіри. Так, відповідно до висновків Р. Інглегарта, С. Кнака та П. Кіфера демократичніші та багатші країни, з розвинутим середнім класом, характеризуються міцнішим ресурсом довіри у порівнянні з бідними (Inglehart, 1999; Knack, & Keefer, 1997). До того ж країни з універсальною системою соціального захисту виявляють більший рівень зазначеного ресурсу у зіставленні з тими, де вона є вибірковою (Rothstein, & Stolle, 2001). Незалежне правосуддя та ефективна інституційна система контролю за владою теж мають пряму кореляцію з довірою (Delhey, & Newton, 2003, p. 8).

Розвинута ринкова економіка здатна як породжувати довіру, так і бути її наслідком, тобто певним деривативом. Зокрема, французькі науковці Я. Алган і П. Кахук красномовно продемонстрували, що генералізована довіра, може бути не лише похідною, але й евристичним предиктором активної фінансової поведінки, розвинутого підприємництва, сталого економічного добробуту суспільства. Ще раз зафіксуємо, що соціологія – це пошук закономірностей взаємодії принаймні між двома феноменами, процесами, явищами, параметрами і т. д. Зважаючи на це, виокремлюють чисті ефекти культури в економіці. Наприклад, якщо соціологічний індикатор генералізованої довіри – це відповідь на запитання: «Чи можна довіряти більшості людей?». Тоді, на думку французьких вчених, якщо б в деяких країнах ресурс соціальної довіри

був на рівні Швеції 2000 року[7], то у Мексиці дохід на душу населення мав би збільшитися на 59 %, Чехії – 29 %, Італії – 17 %, Франції – 11 % (Algan, & Pierre, 2010, p. 2075). Ба більше, за таких обставин повноцінно функціонують висхідні канали соціальної мобільності, поширюється досяжницька мотивація, емансипаційні цінності, інтернальний тип особистості, нівелюються екстрактивні та зміцнюються інклюзивні інститути. Іншими словами, на тлі збільшення рівня соціальної довіри зменшується рівень трансакційних витрат. Трансакційні витрати – це витрати на охорону, на чиновників / бюрократів, корупційні ризики, чине судочинство, на створення юридичного відділу і т.д. Трансакційні витрати збільшуються внаслідок невпевненості у майбутньому, низького рівня соціальної довіри, що призводить до поширення життєвого слогана на кшталт: слід почекати; не варто висовуватися; не потрібно виявляти ініціативу тощо. І в представленому контексті, ще раз зазначимо, можна згадати theory of regret із поведінкової економіки та поліаспектні негативні наслідки, які вона пояснює, через збільшення рівня невпевненості.

А втім, німецький дослідник Ф. Рот вважає, що оптимум соціальної довіри знаходиться на позначці 45,3 %. На його думку, це означає, що у країнах з нижчими показниками соціальної довіри, ніж 45,3 %, її необхідно підвищувати, зокрема з метою економічного зростання (Roth, 2024, p. 2-3). Проте у випадку, коли цей показник відчутно перевищує зазначену «золоту середину», тоді господарський розвиток гальмується. Доцільно зауважити, що в країнах, де рівень соціальної довіри є вище наведеного оптимуму, відповідно до погляду вченого, господарським зростанням нехтують з огляду на інші поліфонічні переваги демократичного процесу, а саме: нормативну визначеність, прозорість, відповідальність, підзвітність, стабільність і т.п. Вони не стільки напряму, скільки, можливо, опосередковано можуть позитивно впливати й на економіку, але насамперед сприятливо позначаються на інших сферах суспільного життя: політичній, духовній, освітній, громадянській, емоційній тощо (Roth, 2024, p. 2-3).

Але довіра не має бути 100 %, тобто абсолютною. Тому, коли довіри замало – це деструктивна особливість із багатьох причин, наприклад, зменшується ВВП. Натомість, коли ж довіри занадто багато, як зауважують соціологи, це також погано. Крім того, гіперболізована, некритична довірливість є деструктивною також й тому, що такими людьми легше маніпулювати. Так, піддатливими об’єктами для маніпулювання зазвичай стають – неосвічені; екстернали; люди із заниженою самооцінкою, котрі невпевнені у власних силах; занадто чутливі та сором’язливі; зі слабким логічним мисленням; із низькою психічною активністю.

Існує ще одна теорія пояснення виникнення соціальної довіри, де йде-

[7] Результати ствердної відповіді на запитання: «Most people can be trusted» – 63,7 % (Швеція, 1999/2000) (World Values Survey, 2004).

ться про культуру участі (Bellah, et al., 1985), здебільшого про участь громадян у волонтерстві, формальних громадських організаціях – це теорія волонтерського руху. Водночас виокремлюють і теорію пояснення довіри, раціональне зерно якої міститься не стільки у показниках участі у формальних організаціях життєдіяльності громадянського суспільства, скільки у групових неформальних практиках населення. Її прихильники звертають увагу на міжособистісні, повсякденні контакти, інтеракції громадян. Інколи таку теорію називають теорією соціальних мереж (Delhey, & Newton, 2003, p. 7). На такому тлі переважно виділяють неформальні соціальні взаємодії, а саме: на роботі; в кав'ярнях; спортивних клубах; товариствах для проведення дозвілля, наприклад, поціновувачів книжок; по догляду за маленькими дітьми тощо. В їх межах вирішуються щоденні питання й релевантні проблеми, зокрема на тлі дефіцитних ресурсів. Така теорія – мережева, серед іншого є доцільною для пояснення довіри в автократіях і тоталітарних системах (Delhey, & Newton, 2003, p. 7). Насамперед там, де на рівні загальних структур – підозра і недовіра, але у повсякденному спілкуванні означені вище соціальні групи здатні продукувати міжособистісну довіру.

Окремо фахівці відзначають теорію довіри, коли звертають увагу на розмір, масштаб територіальної громади. Її сутність: що локальнішою є місцева спільнота, то більше рівень соціальної довіри і навпаки. Відповідно, на їх думку, цей ресурс легше продукувати, накопичувати і поширювати у маленьких містах і сільській місцевості (Delhey, & Newton, 2003).

Зважаючи на підсумки порівняльного дослідження Я. Делхея у Швейцарії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Словенії та Південній Кореї (Euromodule surveys (1999-2001)), слід зауважити, що на збільшення ресурсу довіри насамперед позитивно впливають: соцієтальні умови, особистісний успіх, власний добробут. Як довів вчений, з огляду на це найбільший вплив мають соцієтальні умови (відносини між багатими та бідними, менеджерами і робітниками, задоволеність суспільної безпекою, оцінка конфліктного стану суспільства, функціональна спроможність демократичних інститутів тощо). Водночас його висновки свідчать: соціально-демографічні характеристики – вік, стать майже не корелюють із довірою. Прикметно також, що інтернальний тип особистості мав прямо пропорційний зв'язок з успіхом і добробутом. Суб'єктивні низькі оцінки власного добробуту, які виявлялися і через занепокоєння, хвилювання були чіткими індикаторами виникнення соціальної недовіри. У наведеному дослідженні не виправдав себе зв'язок між освітою та довірою, між ними кореляції не виявлено (Delhey, & Newton, 2003, p. 17-20).

Довіра та цифровізація суспільства. Як відомо, млин вважали символом феодального суспільства, паровий двигун – індустріального, Інтернет стає емблемою постіндустріального (Musik, & Bogner, 2019, p. 3). Зважаючи на стрімку і повсюдну цифровізацію, набувають актуальності вже давно ві-

домі явища – технооптимізм і технопесимізм. Сьогодні в багатьох суспільствах технологічне лідерство, техноентузіазм, техноцентризм, технологічний детермінізм і відповідні установки стають майже новою ідеологією. Такий світогляд має сильні та слабкі аспекти (Danaher, 2022). Цікаво, що ентузіастом технократичного мислення, прихильником технократії був сам Сен-Сімон (Krier, & Gillette, 1985, p. 406). Наразі Д. Безус, зважаючи на численні інтерв'ю з ним, є одним із прихильників технооптимізму та багато інших лідерів громадської думки виказують свою прихильність такому світогляду. Заразом набуває розвитку відносно нова академічна та дослідницька дисципліна – соціологія техніки.

Вважаємо, що у загальних рисах сутність технооптимізму міститься у такому твердженні: нові технології здатні зробити цей світ краще. Електронні гроші, криптовалюти, цифрові двійники, штучний інтелект, роботизація виробництва і сфери послуг – все активніше застосовуються у господарському житті. Цифрову добу дедалі більше асоціюють із безготівковими соціальними системами – cashless society, хоча зауважують, що у найближчій перспективі готівка все ще залишатиметься в обігу (Fabris, 2019, p. 64). Одним із лідерів транзиту до безготівкової економіки виступає Швеція (Fabris, 2019, p. 55). З одного боку, виокремлюють переваги електронних розрахунків – зручність, запобігання традиційним злочинам, а з іншого, – виділяють і недоліки: зменшення приватності, витонченість фінансового шахрайства. А втім, пересічна особа, протягом повсякденного споживання або, скажімо, сплачуючи за комунальні послуги, чимраз більше застосовує електронні засоби: пластикові платіжні картки, інтернет-банкінг тощо. Про зростання безготівкових розрахунків йдеться у World Payments Report (Rolfe, 2023).

Соціологи для виокремлення цікавих соціально-типових закономірностей на тлі зростаючої цифровізації суспільства, зокрема застосовують таку дослідницьку схему: 1) світогляд; 2) установки; 3) практики. Однак існує і відомий парадокс соціального психолога Р. Лап'єра, коли фіксують неспівпадіння між тим, що людина проголошує, і тим як вона надалі себе поводить, діє. Проте таку схему донині активно застосовують, навіть з урахуванням вказаного парадоксу. І якщо взаємодія між генералізованим, інституційним рівнями довіри та економікою, хоча і відносне нове, проте вже доволі відоме явище, натомість вивчення типових регулярностей стосовно довіри до сучасної техніки та відповідного ставлення до соціальних інститутів у глобальному світі, досі є малодослідженим предметом. Принагідно зауважимо, що П. Штомпка виокремлює технологічну довіру як окремий тип.

1. Світогляд – це принципи, життєві орієнтири. Він є основою серед іншого вірувань, ціннісних орієнтацій людини. Крізь таку призму відбувається інтерпретація та розуміння світу навколо, вибудовується власний спосіб і стилі життя. На нього впливають культура, релігія, освіта, персональний досвід і т. п. (Usó-Doménech, & Nescolarde-Selva, 2016). Фіксують крайні форми

вияву техноoптимізму у вигляді беззастережної довіри новим технологіям; експертній думці, штучному інтелекту тощо. Його прихильники стверджують, що у такий спосіб можна ефективно вирішувати актуальні питання, зокрема і загрози вияву мальтузіанських закономірностей, внаслідок чого інколи пропонують деякі техноутопічні проєкти (Krier, & Gillette, 1985, p. 407). Вважають, що науково-технічні винаходи, генна інженерія, нові технології та матеріали потенційно спроможні розв'язати найболючіші проблеми людства: кліматичні зміни, забруднення навколишнього середовища, війни, епідемії, старіння населення, злочинність, корупція, голод, доступне житло, якісна медицина і т.д. Також слід виокремити й технопесимістів, технофобів або луддитів[8], вони виголошують протилежне ставлення до таких процесів, оскільки планета нагрівається, резистентність до антибіотиків зростає. Напевно, десь посередині, між вказаними двома крайніми варіантами, знаходяться вчені / прихильники техноoптимізму, які висловлюють поміркковані погляди щодо ефективності застосування такого підходу (Danaher, 2022).

Соціологам відомо принаймні три соціально-типові закономірності між ставленням, довірою / недовірою до нової техніки та політики. Так, протягом відносно нещодавньої історії, доцільно виокремлювати ілюстрації, коли технологічний оптимізм пов’язували з політичним оптимізмом. Суть такої закономірності полягала у тому, що науково-технічний прогрес, демократичні здобутки звільнять людину від повсякденної праці і він / вона зможе присвятити себе чомусь більш гідному, наприклад, стануть займатись творчістю, спортом, політикою, наукою, освітою, громадською діяльністю, суспільно корисними винаходами, тобто задовольнятимуть більш високі потреби, відповідно до піраміди А. Маслоу. З огляду на це доцільно пригадати футуристичне есе Дж. М. Кейнса «Економічні можливості наших онуків» (1930). До слова, на початку 1970 рр. взагалі вважали, що технологічний оптимізм, обумовлений лібертаріанських духом 1960 рр. (Musik, & Bogner, 2019, p. 3), переміг остаточно (Krier, & Gillette, 1985, p. 405).

Водночас на такому тлі нині виокремлюють ще одну лінію досліджень, де обґрунтовують, що завдяки розвитку інфраструктури інтернету, новітніх медіа з відповідним регулюванням та активною участю громадян і депутатів на інтерактивних майданчиках, наявним громадянським зворотнім зв’язком, довіра політична може зростати (Jia Lu, Li Qi, & Xin Yu, 2019). Деякі техноoптимісти вірять, що поширення застосування інтернет-технологій у такий спосіб зробить політиків, посадових осіб, судів, державних чиновників відповідальнішими, оскільки з’являються альтернативні джерела інформації, суспільство стає прозорішим, і у випадку, коли публічна особа не стане сумлінішою, не буде підтримувати зазначений зворотній зв'язок, він / вона ризикує

[8] Луддити (англ. luddites) – представники соціального руху початку XIX століття в Англії, які протестували проти автоматизації виробництва побоюючись зниження власної заробітної плати та погіршення якості продукції.

втратити довіру, зіпсувати власну репутацію, кар'єру.

В історії XX-XXI ст. науковці також фіксують наявність іншої закономірності – між технологічним песимізмом і політичним песимізмом. Так, подекуди вважають: розвиток техніки, ЗМІ стане інструментом контролю, маніпулювання масовою свідомістю, відтак і політичними симпатіями / антипатіями. З'являються навіть релевантні терміни: паноптикум влади (Дж. Бентам), цифрові імперії, соціальні рейтинги, скажімо, як в Китаї. Додаткову форму вияву такого процесу бачать навіть не стільки у сумнівах щодо корисності нових технологій, скільки у тому, що на глобальному рівні начебто недостатньо активують так званий моральний двигун, який би допоміг ефективно дебатувати це питання і знаходити доцільні відповіді (Pessimism, 2019).

Проте відносно нещодавно соціологи на крос-культурному рівні виокремили ще одну прикметну закономірність: між політичним песимізмом, тобто недовірою політичним інститутам і техноптимізмом – довірою новітнім технологічним винаходам, роботам, інноваціям, штучному інтелекту. Таку ситуацію пояснюють тим, що сучасні глобальні проблеми, внаслідок людської діяльності, є більш значущими та актуальними, на відміну від ймовірних віддалених негативних ефектів, скажімо, функціонування штучного інтелекту. Тому, якщо наразі людина, традиційні соціальні інститути не здатні ефективно впоратись із болючими проблемами сучасної цивілізації, тоді доцільно активніше застосовувати новітні технології, роботизовані системи управління у процесі їх розв'язання. І з такими тенденціями техноптимісти дедалі більше асоціюють побудову перспективнішого майбутнього (Lacalle, 2018).

Крім того, ще одну форму вияву такої закономірності бачать в тому, що політична довіра / недовіра, яка міститься у раціонально-цільовому, правовому та соціально-економічному складниках, редагується також й завдяки сучасним медіа, інтернет-технологіям. Зважаючи на це, в автократіях і деяких інших країнах навіть розвинутого світу відбувається деяке розчарування у політичних інститутах, з-поміж іншого і через поширення та активне застосування новітніх медіа, інтернет-технологій, котрі продукують відповідні ефекти (Im et al., 2012). Така тенденція має місце паралельно з майже протилежною, яку виокремлено вище. Тому західні фахівці прогнозують, що з розвитком інтернет-технологій, штучного інтелекту, поліфонії новітніх ЗМІ, прозорості суспільства, якщо в країнах сучасного світу залишатимуться незмінними певні соціальні патології державного управління, тоді посилюватиметься криза довіри політичної, зокрема до конкретних інституцій, деяких гілок влади. Небезпідставно подекуди передбачають, що представлена закономірність своєю чергою має приводити до зростання довіри новим технологіям. У будь-якому разі на крос-культурному рівні науковці передбачають ймовірність такої закономірності, а саме: взаємодії між техноптимізмом і політичною довірою / недовірою.

2. Соціальні установки – це відчуття, конкретна оцінка та ставлення до певної ситуації, передумова дії, готовність до неї. Такі конкретні речі виявляються у тому, наскільки, наприклад, довіряють безпілотному транспортному засобу, певним соціальним мережам або погоджуються, щоб в суді справу розглядали роботи-судді? Якою мірою позитивно сприймають робота-водія, робота-психолога або електронну машину, котра виконує функції покоївки?

Такий підхід характеризується вагомим теоретичним осмисленням та емпіричним підтвердженням у соціологічній літературі, зокрема і зважаючи на довіру / недовіру до інших соціальних інститутів. Наприклад, зменшення довіри до суддів зворотно пропорційно може приводити до зростання кількості охочих, щоб їх справу розглядали роботи-судді. Аргументація доволі проста та зрозуміла, оскільки роботи позбавлені суб'єктивізму, емоцій, людських викривлень і похибок, корупційного складника, вони є чудовими шахістами, досконалішими водіями та експертами, напевно, невдовзі стануть якіснішими докторами, сподіваємось доступнішими не лише багатіям (Ulied, 2021). Слід також зауважити, що насамперед в авторитарних, тоталітарних країнах люди на тлі цифрових новин з огляду на падіння довіри до конкретних інституцій, припустимо, банкам, системі охороні здоров'я, міській владі, політичним партіям і т.д., починають більше довіряти один одному. Природно, коли підвищується рівень довіри іншим людям, тоді й інструментам (гаджетам, девайсам), що їх зв'язують теж.

Натомість, технопесимісти, деякі фентезі-письменники, відомі режисери мають свої, альтернативні версії ймовірних інтеракцій людей із роботами, без додатку happy end наприкінці дійства. Наприклад, всі чудово пам'ятають сюжет голлівудської стрічки Terminator II та систему SkyNet, яка призвела до апокаліпсису. Поруч із цим, доцільно наводити альтернативні ілюстрації не лише зважаючи на прогностичні застереження, які містяться у фантасмагоричних сюжетах масової культури, але вже з реального, повсякденного життя. Так, у сучасному Сан-Франциско думки щодо поширення застосування на місцевих дорогах роботів-таксистів розділилися, деякі мешканці відверто висловлюють власне занепокоєння щодо застосування таких винаходів на вулицях міста (Clayton, 2023; Lesnes, 2023). Як вирішити подібні питання, проблемні ситуації? Чи можливо тут застосовувати етичні парадигми деонтологізації або консеквенціалізму? Думаємо, у такому вимірі ще чимало списів буде зламано.

3. Соціальні практики – це поведінка протягом життя, повторювальні, повсякденні дії. У світлі метафоричних порівнянь соціальні практики стають не стільки «ручним управлінням», скільки своєрідним «автопілотом», який рутинізує дії, робить їх аксіоматичними. Так-от, соціологи твердять, що поведінкові практики – це відповідь на питання: скільки часів у день ви проводите перед монітором власного комп'ютера? До слова, на початку нульових вчені США зафіксували симптоматичну закономірність, а саме: цей показник

має зворотно пропорційну кореляцію з якістю життя, особливо молодої людини. У такому контексті додатковими шуканими величинами будуть запитання: чи існує тут оптимум? Чи залежні ви у вашому повсякденному житті від девайсів і яких саме? Як це впливає на ментальне здоров'я? До яких інших наслідків залежність від гаджетів може призвести у коротко, середньо та довгостроковій перспективах? Чимала частина молоді відверто каже: смартфон – це вагома частина мого життя. Натомість вчені чимраз більше називають цифрову втому соціальною проблемою (Watkins, 2024). Залежність сучасного людства, насамперед молодих людей, від електронних девайсів і гаджетів, вплив комп'ютерної доби на психіку, соціальне самопочуття та якість життя людини – тема постійних актуальних психологічних, соціологічних та інших наукових досліджень, дискусій, що дедалі більше розгортаються.

Вектори майбутнього людства. Сьогодні футурологи виокремлюють щонайменше вісім наскрізних закономірностей, які визначатимуть вектори майбутнього:

1) Прискорення людського досвіду.

2) Загроза епідемій.

3) Надлишок, нестриманість, крайнощі, надмірність і динаміка типів споживання у суспільстві.

4) Все більше подій буде відбуватися у віртуальному світі.

5) Пост-гуманізм.

6) Утопія і антиутопія.

7) Загострення глобальних і регіональних конфліктів, внаслідок чого виникнення війн.

8) Кліматичні зміни, декарбонізація та зелений вектор економіки.

9) Розвиток штучного інтелекту з відповідними викликами та перспективами.

Ймовірно, що саме вони стануть важливими чинниками, які на тлі діджиталізації суспільства здатні деякою мірою переформатувати та доповнити соціологічні теорії соціальної довіри, запропонувати нові соціально-типові закономірності стосовно появи та зникнення досліджуваного суспільного ресурсу.

Висновки. Отже, соціальна довіра є складним, поліаспектним явищем. Фіксують щонайменше три її типи: міжособистісна, генералізована та інституційна. Вона є наслідком як вроджених, так і набутих характеристик особистості. У сучасному світі дедалі більше фіксують її позитивний вплив на прискорений розвиток економіки, зауважують, що вона здебільшого залежить від соціальних умов, в яких проживає людина та її повсякденного оточення, спілкування, рівня життя. На тлі цифровізації сучасного суспільства виокремлюють принаймні три соціально-типові закономірності у діапазоні технооптимзім, технопесимізм та рівень довіри політичним і соціальним інститутам. Кожна з виокремлених вище соціально-типових регулярностей має відповідні

форми вияву в сучасному світі та може бути предметом подальших наукових досліджень.

Перелік посилань

Стеценко, Т. (2012). Функції довіри та недовіри у складі соціального капіталу. *Соціальні виміри суспільства.* Вип. 5. С. 567-578.

Хижняк, О. (2017). Культура довіри в рекламі та PR технологіях: практикум. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 96 с. URL: https://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/o_v_hizhnyak_kultura_doviri_praktikum.16.03_1.pdf.

Alesina, A., & La Ferrara, E. (2002). Who trust others? *Journal of Public Economics.* Vol. 85, № 2. P. 207-304.

Algan, Y., & Pierre, C. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review.* Vol. 100, № 5. P. 2060-2092.

Bellah, R., Madsen, R., Sullivan, W., Swindler, A., & Tipton, S. (1985). Habits of the Heart: Individualism and Commitment in America. Berkeley: University of California Press. viii, 225 p.

Beugelsdijk, S., de Groot, H.L.F., & van Schaik, A.B.T.M. (2002). Trust and Economic Growth. *Tinbergen Institute Discussion Paper*. 02-049/3, Amsterdam, Rotterdam: Tinbergen Institute.

Clayton, J. (2023). How robotaxis are dividing San Francisco. *BBC.com.* 28 August. URL: https://www.bbc.com/news/technology-66611513.

Danaher, J. (2022). Techno-optimism: an Analysis, an Evaluation and a Modest Defence. *Philosophy & Technology*. Vol. 35. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s13347-022-00550-2.

Delhey, J., & Newton, K. (2003). Who Trusts? The Origins of Social Trust in Seven Societies. *European Societies*. Vol. 5, № 2. P. 93-137. URL: https://www.researchgate.net/publication/233211267_Who_Trusts_The_Origins_of_Social_Trust_in_Seven_Societies.

Fabris, N. (2019). Cashless Society – The Future of Money or a Utopia? *Journal of Central Banking Theory and Practice*. Vol. 8, № 1. P. 53-66.

Im, T., Cho, W., Porumbescu, G., & Park, J. (2012). Internet, trust in government, and citizen compliance. *Journal of Public Administration Research and Theory*. Vol. 24, № 3. P. 741-763.

Inglehart, R. (1999). Trust, well-being and democracy. *Democracy and Trust, Cambridge* / M.E. Warren (ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 88-120.

Jia Lu, Li Qi, & Xin Yu (2019). Political trust in the internet context: A comparative study in 36 countries. *Government Information Quarterly*. Vol. 36, № 4. URL: https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.06.003.

Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic pay off? A Cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*. Vol. 112. P. 1251-1288.

Krier, J.E., & Gillette, C.P. (1985). The Un-Easy Case for Technological Optimism. *Michigan Law Review*. Vol. 84, № 3. P. 405-429.

Lacalle, D. (2018). Robots do not destroy employment, politicians do. *Dlacalle.com*. June 24. URL: https://www.dlacalle.com/en/robots-do-not-destroy-employment-politicians-do.

Lesnes, C. (2023). Robot Cabs Roam the Street of San Francisco. *Le Monde*. September 22. URL: https://www.lemonde.fr/en/economy/article/2023/07/21/robot-cabs-roam-the-streets-of-san-francisco_6062169_19.html.

Musik, C., & Bogner, A. (2019). Book title: Digitalization and society. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*. Vol. 44 (Suppl. 1). P. 1-14. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11614-019-00344-5.

Patterson, O. (1999). Liberty against the democratic state: on the historical and contemporary sources of American distrust. *Democracy and Trust* / M.E. Warren (ed.). Cambridge: Cambridge University Press. P. 151-207.

Pessimism v progress (2019). *The Economist.* December, 21. URL: https://www.economist.com/leaders/2019/12/18/pessimism-v-progress.

Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*. Vol. 6, № 1. P. 65-78.

Research With Impact (2023): Yann Algan, Professor of Economics, on Trust – HEC Paris at Change NOW. *Youtube.com.* May, 25. URL: https://www.youtube.com/watch?v=G5Q06tu2-eY&t=1s.

Rolfe, A. (2023). World Payments Report: Non-cash transactions continue to rise. *Payments cards and mobile*. September 15. URL: https://www.paymentscardsandmobile.com/world-payments-report-non-cash-transactions-continue-to-rise/.

Roth, F. (2024). Reassessing the Relationship between Trust and Growth. *Hamburg Discussion Papers in International Economics*. № 14. URL: https://hdl.handle.net/10419/280902.

Rothstein, B., & Stolle, D. (2001). Social capital and street level bureaucracy: An institutional theory of generalized trust. ESF Conference "Social Capital: Interdisciplinary Perspectives," in Exeter, United Kingdom, September, 15-20. URL: file:///C:/Users/1-704/Downloads/Social_capital_and_street-level_bureaucracy_An_ins.pdf.

Simmel, G. (1950). The Sociology of Georg Simmel / Translated and edited by Kurt Wolff. Glencoe, Ill.: The Free Press. 445 p.

Sztompka, P. (1996). Trust and emerging democracy: lessons from Poland. *International Sociology*. Vol. 11, № 1. P. 37-62.

Sztompka, P. (1997). Trust, distrust and the paradox of democracy. WZB Discussion Paper, № P 97-003, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), Berlin.

Sztompka, P. (1999). Trust: a sociological theory. Cambridge: Cambridge University Press. Xii, 214 p.

Ulied, A. (2021). Would You Let a Robot Be Your Taxi Driver? And Your Doctor? *ATHIKA*. November. URL: https://athika.eu/wp-content/uploads/2021/12/Would-you-let-a-robot-be-your-taxi-driver.pdf.

Usó-Doménech J.L., & Nescolarde-Selva, J. (2016). What are Belief Systems? *Found Science*. Vol. 21. P. 147-152.

Watkins, J. (2024). Alleviating digital fatigue through embodied artistic practice and green space. *International Journal of Performance Arts and Digital Media*. P. 1-16.

World Values Survey Wave 4: 2000-2004 (2004): Database. URL: https://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp?WAVE=4&COUNTRY=495&WAVE=4&COUNTRY=495.

Xu, H., Zhang, C., & Huang, Y. (2023). Social trust, social capital, and subjective well-being of rural residents: micro-empirical evidence based on the Chinese General Social Survey (CGSS). *Humanities and Social Sciences Communications*. Vol. 10. URL: https://www.nature.com/articles/s41599-023-01532-1.

Розділ 6
«Темний бік» цифрового соціуму

Ігор Петрович
РУЩЕНКО
доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

Ihor
RUSHCHENKO
Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communications, V.N. Karazin Kharkiv National University, Maidan Svobody, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine

E-mail: igor.rushenko@karazin.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7602-244X
DOI: https://doi.org/10.15421/342466

У заголовок розділу винесена метафора, яка не здається абстракцією, що відірвана від реального життя, якщо, наприклад, взяти до уваги даркнет, дарквеб, діпвеб (темна мережа, глибока павутина) – закриті для стороннього ока частини інтернет-простору, де «погані хлопці» створили платформи для торгівлі наркотиками, зброєю, живим товаром; там на закритих форумах вони обговорюють питання нелегальної діяльності; купують і продають зловмисне програмне забезпечення, набори експлойтів, пропонують послуги з кібератак тощо. Ці люди «працюють» в умовах тиші, вони образно кажучи уникають «світла» і соціального контролю. Приховане від світу співтовариство кіберзлочинців – інтелектуально розвинена частина соціуму, яка живе за власними уявленнями, що далекі від вимог законів та моралі «видимої» частини суспільства. І цей феномен з'явився буквально на наших очах як бічний результат технічного прогресу. Отже, «темний бік» – це загрози та ризики, які породжені діджиталізацією суспільного життя, це виклики суспільству й, зокрема, моралі та цінностям західної цивілізації. «Темний бік» існує доволі латентно, любить тишу і не репрезентує своїх «героїв», проте активно впливає на долі і окремих людей, і корпорацій, і країн світу. Нижче спробуємо поглибити цю тему, хоча і розуміємо її багатогранність, динамічність об'єкту дослідження, що змінюється, трансформується буквально з дня на день.

«Лірики» vs «фізики». На початку ми хочемо обговорити співвідношення між технічним і гуманітарним прогресом, що, на нашу думку, має неабияке значення для поточної епохи. Цю проблему можна поставити і як розрив між колективним інтелектом та суспільною мораллю або, як факультатив, можна розглядати співвідношення поміж політико-ідеологічною плат-

формою і технічним базисом тих або інших держав (ситуація у тоталітарних країнах). «Темний бік» не є знеособленим: ті, хто працюють на «темному боці» цифрових технологій, не тільки не обділені інтелектом, але й часто випереджають в цьому сенсі пересічних громадян. Але які їх моральні і ціннісні орієнтири? Чи відчувають вони грань між Добром і Злом? А якщо все прекрасно усвідомлюють, то чому на боці Зла?

Епоха модерну в Західній Європі починалася (орієнтовно від 1500 року) в обстановці, коли лідером, на наш погляд, був гуманітарний прогрес. Великі філософські ідеї щодо людини, релігії, політики, етики визначили рух передового загону людства, до якого раз по разу доєднувалися нові спільноти, народи, регіони аж до XX ст. На прапорах цього грандіозного руху були накреслені гасла реформації, просвітництва, республіканського ладу, рівності людей від народження, скасування рабства, гуманізму, демократії тощо. Це ламало підвалини традиційного суспільства, феодалізму і відчиняло двері ринковій економіці та науково-технічному прогресу. Духовними лідерами раннього модерну були видатні філософи-метафізики, а не математики, фізики, астрономи чи інженери, чий час настане не раніше XVIII ст., коли в Англії вибухнула Industrial Revolution. Ми вважаємо, що гуманітарні прориви підготували технічні злети європейців, а не навпаки. Хоча Огюст Конт і критикував так звану метафізичну стадії розвитку Європи як донаукову і не позитивну, і його критику так чи інакше підхопили усі технократи; проте саме в цей ранній період були закладені підвалини сучасної західної цивілізації. Соціокультурне ядро західної цивілізації – це не закони фізики, що відкрив Ісак Ньютон, і не теорія відносності Альберта Ейнштейна, а дух свободи, людської гідності, ідеологічної толерантності, пошуку істини, демократизму, що сформувалися в горнилі гуманітарного поступу. До кінця XIX ст. основні ідеї гуманітарного прориву були більш-менш чітко окреслені, у т.ч. ідея рівності людей перед законом, пацифізм, скасування тортур і смертної кари, гендерної та расової рівності, свободи сумління тощо. Залишалося втілити ідеї, час яких вже настав, у соціальну практику. Вони були варті боротьби, бо образно кажучи захоплювали душі й запалювали серця адептів модерну. Отже, на початку XX ст. настає умовна рівновага між гуманітарним і технічним прогресом, який також набирав силу і обіцяв людству небачені матеріальні блага та зручності комфорту. Гармонійне поєднання технічного та гуманітарного прогресу було багатообіцяючим для майбутнього людства.

Проте в XX ст. стрімко поширюються альтернативні до лібералізму ідеї комунізму, соціалізму, фашизму, нацизму. Почалася епічна боротьба за майбутнє людства, яка нібито завершилася перемогою західного гуманітарного тренду, що пробивав собі дорогу від початку модерну. Друга світова війна дала потужний поштовх для науково-технічного прогресу у воєнній сфері, а потім і у цивільному вжитку; в 1950-ї роки розгорнулася науково-технічна революція. Саме тоді і з’явилася відома сентенція українського поета про фі-

зиків у фаворі і ліриків-аутсайдерів (мовою оригіналу): «*То-то физики в почете, то-то лирики в загоне. Это самоочевидно. Спорить просто бесполезно*» (Борис Слуцький, 1959). Мабуть, поет інтуїтивно рефлексував дух нової епохи технократизму. З цього моменту настає злам на користь технічного прогресу, який іде семимильними кроками, а гуманітарії, дійсно, залишаються на узбіччі прогресу, бо вичерпали ідеологічний потенціал соціальних змін. Саме в ці роки починається історія кібернетики та перші етапи на шляху діджиталізації ще у форматі так би мовити протоперіоду.

Остаточна крапка в боротьбі двох генеральних трендів сучасності (лібералізм чи диктатура) мала бути поставленою у 1990-і рр., коли впала радянська комуністична система. Для завершення процесу потрібно було глобалізувати західні ідеї та цінності, переконати світ у правильності й ефективності моделі соціального життя, заснованого на європейському історичному гуманітарному надбанні. Але тут виникла колізія поміж регіонами світу, які відносяться до різних типів цивілізації. Семюел Гантінгтон, який очолював на той час інститут стратегічних досліджень і мав розмірковувати про потенційні загрози для США, дав невтішний прогноз на XXI ст. На думку американського дослідника, провідні країни не західних цивілізацій після того як наберуть достатньої економічної й військової ваги кинуть виклик європейській цивілізації. Виникнуть міжцивілізаційні конфлікти на ґрунті ідеології, цінностей та вірувань, що обернуться війнами, і США краще ізолюватися та не втручатися у глобальні процеси. На це не звертають уваги, але так виходить, що саме С. Гантінгтон був ідейним попередником трампізму у частині зовнішньої політики США.

Гуманітарні ідеї останніх десятиліть мають, скоріше, характер охоронних та безпекових концепцій: зберегти мир і попередити ядерну катастрофу, підтримувати біологічне різноманіття, пригальмувати екологічні лиха і теплову деградацію клімату. Жодних масштабних ідей, які б запалювали серця, як це було раніше, висунуто не було. Ідеї суспільства масового споживання і загального благополуччя, консюмеризм, ідея споживати щастя як товар або боротьба за права ЛГБТ-спільноти та вільну зміну статті не викликають великого захоплення й масового подвижництва. Це не те, за що раніше люди йшли на барикади. Ми констатуємо певну кризу гуманітарного прогресу. Наукові і технічні прориви втрачають ціннісний сенс. Техніка само по собі є нейтральною і безособовою, її можна використовувати як на благо, так і проти людства. Якщо немає ясного гуманітарного тренду, то починаються хитання, навіть, всередині західної цивілізації, і в цьому сенсі трампізм або орбанізм не є випадковостями чи девіаціями, які легко усунути.

Цифровий соціум настав в епоху, коли технічний прогрес, по-перше, значно випереджає гуманітарний розвиток в межах західної цивілізації; по-друге, склалася критична ситуація в глобальному вимірі, коли країни не західних цивілізацій свідомо й поступово відкидають європейські цінності. Ця

колізія підживлює «темний бік» цифрового соціуму. Вакуум стрижневих ідей заповнюється різними ідеологічними сурогатами і явно злочинними та антигуманними тенденціями. Зло не тільки не поступилося Добру чи зменшилося у обсязі під впливом інтелектуальних проривів останніх десятиліть, але навпаки трансформується, приймає нові зловісні форми, стає «плинним» (Бауман, & Донскіс, 2017). Тепер фашисти називають себе антифашистами, демагоги видають себе за рятівників нації, а злочинці за комп'ютерами мають свої нібито дотепні виправдання власних руйнівних дій.

Трампізм не є випадковістю, його основою є реваншизм, не віра у демократію та лібералізм (Ліндсі, 2018). І відхід Дональда Трампа від політики не ліквідує трампізм як явище. Ця зневіра у базові цінності відбувається на тлі цифрової революції, яка, на думку технократів, мала б змінювати геть усе на краще (Скіннер, 2020). Соціокультурний простір, що не культивується новими ідеями, образно кажучи поростає бур'яном, вакуум смислів обов'язково буде заповнюватися чим завгодно. Трамп на початку своєї політичної кар'єри виступав як брутальний демагог і брехун, але в останні роки його наративи набувають певного ідеологічного змісту. В США є впливові кола, що виношують нові для Америки політичні ідеї, зокрема, у плані згортання лібералізму й демократії. Вони вказують на досвід Стародавнього Риму, коли республіка зазнала краху і римляни віддали перевагу одноосібній формі правління, що призвело до розквіту імперії; демократія трансформувалася у цезаризм, отже, реверс від демократії до авторитаризму не є чимось неможливим. Зокрема, ці ідеї виношує мільярдер німецького походження Пітер Тіль. Він має гуманітарну освіту і починав кар'єру як юрист, але великі гроші заробив в ІТ-індустрії. Він започаткував компанію з розробки Pay Pal, в колах айтішників його групу називають «мафія Pay Pal»; він також був першим великим зовнішнім інвестором Facebook і вважається одним з ідейних лідерів кремнієвої долини. П. Тіль є репрезентантом тих кіл, які несуть діджиталізацію Америці і світу, але, як і Ілон Маск, вкладає гроші в Трампа. Чому лідери технічного прогресу не підтримують демократів і лібералізм? Ідейні переконання Тіля є доволі плутаними, він себе проголошує лібертаріанцем, і одночасно приходить до думки, що свобода і демократія не є сумісними. Він товаришує з письменником-блогером Кертісом Ярвіном, який схиляється до думки, що Америкою має правити сильна фігура на кшталт короля (Кошельник, 2024). Очевидно, в ситуації ідейного вакууму лідери діджиталізації шукають альтернативні моделі, які можна було б вважати чимось новим і оригінальним, хоча фактично толерують реверс до старої авторитарної традиції. Саме за наполяганням мільярдера, після великого грошового внеску, Д. Трамп узяв на роль кандидата у віце-президенти США Джей Ді Венса, якого Тіль просуває в останні роки, і фактично зробив за півтора роки до того сенатором США від Огайо. Очевидно, Венс має відповідати за ідеологію кандидата у президенти, бо для електоральної боротьби він є малоцінним суб'єктом. Дж. Венс

вважає себе частиною руху «нових правих». Він стверджує, що ліберальний проєкт провалився, а на зміну прийде «американський націоналізм». Венс за контроль над міграцією, за стіну з Мексикою, підтримує державне втручання в економіку, висловлюється на користь виховання в суспільстві консервативних моральних стандартів, зокрема, він проти абортів тощо (Douthat, 2024). Схожі тези, але в німецькому контексті, на початку своєї політичної кар'єри пропагував Адольф Гітлер. Останній нападав на так званих «плутократів» і вказував на нібито існування світової єврейської змови, а трампісти розганяють конспірологічні теорії змови щодо демократів-педофілів. Венс позиціонує себе у ролі захисника робітничого класу Америки, а саме так чинили нацисти в Німеччині 1930-х рр. На з'їзді республіканської партії, де Венса було номіновано на віце-президента, той звернувся до делегатів зі словами: «Пані та панове, з нас досить обслуговувати інтереси Волл-стріт, ми будемо боротися за інтереси робітників. З нас досить імпорту закордонних робітників, ми збираємося боротися за американців…» (Виступ Джей Ді Венса, 2024). Наявність внутрішніх та зовнішніх ворогів – специфічна риса ідеології правих радикалів. Гасло Трампа «Make America Great Again» нагадує за стилістикою «Deutschland uber alles». І путін для американських неонаціоналістів не є загрозою, а, скоріше, сильна людина, з якою треба мати справу і домовлятися про світовий порядок.

Отже, технічний прогрес автоматично не веде до кращого світу, діджиталізація сама по собі не стимулює демократію, а лідери «четвертої революції» можуть давати крен до правого радикалізму і відвертого фашизму під гаслом, що сильна рука покінчить з засиллям чиновників, бюрократією та корупцією, і відкриє їм нові перспективи. Можливо, їх надихає приклад Третього Рейху, коли компанія сім'ї Крупп піднімала на небачені висоти металургію й зброярство; масово випускалися «народні авто» Фердинанда Порше (Фольксваґен); Хуго Босс шив однострої для вермахту та СС; фізики під керівництвом Вернера Гейзенберга ефективно працювали над урановим проєктом, а Вернер фон Браун запускав найбільш досконалі ракети свого часу. Чи цього прагнуть Тіль і Маск, які проштовхують Трампа? І тоді, що таке мораль цифрової людини?

Кіберпростір – нова сфера для злочинності. Кіберзлочинність широко обговорюється в популярній і спеціальній літературі, ми не будемо намагатися робити огляд цієї сфери, а зупинимося на кількох цікавих аспектах теми з точки зору соціолога-кримінолога. Почнемо з того, що кіберзлочинність за обсягами незаконного прибутку обігнала геть усі інші найбільш прибуткові галузі злочинного промислу, у т.ч. незаконний обіг наркотиків. На початок 2025 р. глобальні збитки від кіберзлочинності, очевидно, впевнено здолають рубіж у 10 трлн. доларів США. Кожного року цей показник збільшується на 15%. Якщо уявити Кіберзлочинність як країну, це була б третя економіка світу після США та Китаю (Morgan, 2023). Україна не відстає від

темпів зростання статистики кіберзлочинів у світі. Департамент кіберполіції Нацполіції України повідомив, що 2023 року виявлено понад 3600 кіберзлочинів. За оперативного супроводу кіберполіції оголошено підозру понад 1700 особам за вчинення понад 3700 злочинів, що на 59% перевищує аналогічний показник 2022 року. Направлено до суду матеріали щодо 42 організованих злочинних груп, у тому числі 7 злочинних організацій, що на 83% перевищує аналогічний показник 2022-го року (Михайлов, 2024).

Показники кіберзлочинності динамічно зростають під впливом кількох факторів. По-перше, з кожним роком збільшується цифрова залежність пересічних людей, компаній і державних установ; занурюючись у світ програм, електронних баз даних, інтернет-послуг суб'єкти стають потенційними жертвами хакерів, вимагачів, викрадачів і, навіть, сексуальних насильників. По-друге, видимість легкого збагачення стимулює десятки тисяч розумних, освічених, креативних людей з ІТ-сфери ставати на шлях злочинності. Ризики покарання тут не великий, а кримінальний прибуток надвисокий.

Хоча надійної єдиної статистики і немає, але не бракує експертних оцінок і окремих соціологічних досліджень, які додатково розкривають масштаб проблеми. Згідно з опитуванням Dell Technologies Global Data Protection Index за 2023 рік, яке охопило 1000 керівників ІТ-рішень (ITDM) і 500 осіб, які приймають рішення з ІТ-безпеки, у 2023 р. більше половини (55%) організацій постраждали від кібератак або інцидентів, які завадили доступу до даних. Пересічні витрати внаслідок кібератак та пов'язаними з ними інцидентами, на думку респондентів, подвоїлися: з 0,66 мільйона доларів США у 2022 році до 1,41 мільйона доларів США у 2023 році (Shephard, 2024).

У літературі щодо кіберзлочинності і кібербезпеки практично немає матеріалів щодо соціуму кіберзлочинців. Обговорюються суто технічні питання, а сама наявність кіберзлочинності сприймається як доконаний факт, об'єктивна реальність, загроза, що з року у рік тільки посилюється. Не буде зайвим замислитися щодо людей, які створюються ці загрози. Кіберзлочинці, хто вони? Ми є свідками того, що кіберпростір відкрив для злочинності нові небачені горизонти за умови наявності у потенційних злочинців певних компетенцій, відсутності ясних моральних обмежень, що підживлюється загальним контекстом гуманітарної кризи, коли технічний прогрес залишив позаду розвиток духовних підвалин існування людства.

Кіберзлочинність нагадує спорт, де є початківці, аматори і спорт високих досягнень: тренуйся, змагайся, підвищуй кваліфікацію, відточуй майстерність і тебе очікують жирні призи. Вдалі операції не несуть присмаку ганьби, а навпаки роблять тебе легендою на «темному боці» цифрового соціуму. Вдала кримінальна операція підвищує самооцінку хакерів, просуває їх по невидимій шкалі досягнень і породжує ілюзію всемогутності. Хакерство в останні роки взагалі не розглядається як ганебний вид діяльності, з'явилися так звані «етичні» хакери. Вони співпрацюють з відомими компаніями для

тестування уразливості нових програм. За підсумками 2023 року компанія Google виплатила етичним хакерам, які брали участь у програмі пошуку вразливостей у різних продуктах IT-гіганта, $ 10 млн. Інформація про це з'явилася в блозі компанії. Винагороду від Google таким чином отримали 632 дослідники з 68 країн світу (Кібербезпека, 2024, с. 335). Цікаво, у хакерів вибір між легальною роботою і злочином є випадковим збігом обставин чи моральним імперативом? І яка кількість з цих 632 хакерів до, після чи паралельно займалися нелегальними операціями?

У злочинному світі завжди цінувалася кримінальна майстерність, професіоналізм і відданість злочинній діяльності. Ось чому лідерами злочинного світу були не вбивці і насильники, а кишенькові злочинці, спритні шахраї, гравці, що мали високий авторитет в кримінальному співтоваристві через відточені навички, розум, холоднокровність і мінімальні ризики. Тут можна простежити паралелі зі статусом кіберзлочинця. Деяка частина традиційних злочинців перекочували у кіберпростір, але зайняла там, скоріше, нижчі щаблі, грабуючи банкомати, займаючись примітивними аферами, піратством, кардингом. Виключенням є мафія, яка за певними спостереженнями, почала намацувати нові для себе сфери кримінального прибутку. Так, повідомлялося про арешт відразу 106 членів італійської мафії, які опанували операції з підміни SIM-карти. Підміна SIM-карти – це використання підроблених SIM-карт для перехоплення номера телефону особи, щоб через подвійну автентифікацію отримати доступ до її банківського рахунку та вивести кошти (Climpanu, 2021). Традиційні злочинці використовують гібридну тактику: наприклад, викрадення з кишень довірливих громадян платіжних карток, телефонів, а потім маніпуляції з використанням кібер-компетенцій для доступу к рахункам та оплаті придбаних товарів; і це робиться впродовж лічених хвилин, доки власник не встигне заблокувати свої картки.

Але справжні гроші роблять інші злочинці. Один з найбільших операторів прокачування нафтопродуктів в США Colonial в травні 2021 р. на кілька днів припиняв транспортування пального своїми трубопроводами через кібератаки. У кількох штатах на східному узбережжі виникли перебої з поставками палива через зупинку найбільшого трубопроводу. Втрати компанії були великими, очевидно, вимагачі хакерського угрупування DarkSide змусили жертву виплатити 5 млн. дол. у біткоїнах (Гончар, 2021). Хакери елітного дивізіону, як правило, об'єднуються за принципом стартапу. Це нагадує вовчу зграю, яка злагоджено сумісно заганяє свою жертву, використовуючи переваги поділу праці і кооперації діяльності.

До угруповання кіберзлочинців прийшли й ті, хто раніше був законослухняною частиною суспільства, старанно вчився, працював, страшився ризиків злочинного світу тощо. Чому це відбулося? Трансформація «білокомірцевої злочинності», очевидно, зумовлена контекстом нового виду злочинності. В обставинах злочинності щось змінилося; це почало втягувати у воронку

протиправної діяльності розумних, обережних, професійних людей, але без морального стрижня, які живуть в суспільстві зневіри, корупції, нерівності. Кілька властивостей кіберпростору підштовхують звичайних, на перший погляд, людей вести подвійне життя. Важливими обставинами, очевидно, є: 1) глобальність, 2) анонімність, 3) примат компетентності як специфіка кіберпростору. Глобальність означає відсутність кордонів і масовість комунікацій. Потенційні жертви злочинів буквально вишикуються перед ІТ-пройдисвітом у нескінченні масиви, з яких можна обрати певні одиниці, або застосовувати тактику воронки, коли робиться масова розсилка фішингових листів за приватними адресами, які попередньо вкрадені і перепродані у даркнеті. Потенційних жертв настільки багато, що кіберугрупуванням не потрібно воювати між собою, як це робили гангстери старої генерації, що конкурували за квартали і міста, знищуючи один одного. Для полювання на жертви не потрібно виходити на вулиці, усе, що потрібно для злочинної діяльності: комп'ютер, приєднаний до інтернету, і немає значення чи це день, чи ніч, і яка погода за вікном. При цьому злочинець залишається анонімним для своїх жертв. Перевагою для чутливих і інтелігентних злочинців є і те, що не треба дивитися в очі своїм жертвам, увесь процес є нібито неособистісним, таке собі сумнівне змагання з невидимим суперником. Принципову роль грає компетентність злочинця, який має не тільки побудувати віртуальний злочинний алгоритм, але і обійти кіберзахист. Спортивна складова змагання інтелектів, очевидно, певним чином задовольняє кіберзлочинців та приносить суб'єктивну легітимацію. Вдалий злочин є перемогою над іншими, у кіберзлочинця виникає відчуття суперсили, власної вищості і панування. І відчуття безкарності, бо злочинець нібито замаскований завдяки технологіям Інтернету.

Дійсно, розкрити кіберзлочин важко, на це йдуть іноді роки, складнощі виникають з ідентифікацією злочинця, доказами, фіксацією слідів, свідками тощо. Проте, є приємні виключення. Міністерство юстиції США у січні 2024 р. повідомило, що російського розробника шкідливого ПЗ Trickbot Володимира Дунаєва засуджено до п'яти років і чотирьох місяців позбавлення волі. Згідно із судовими документами, він брав участь у розробці та розгортанні шкідливого програмного забезпечення для здійснення кібератак на американські лікарні, школи та підприємства. Шкода від злочинів Дунаєва сягає кількох мільярдів доларів, він був екстрадований з Південної Кореї до США 2021 року. У листопаді 2023 р. він визнав себе винним у скоєнні комп'ютерного шахрайства, крадіжці особистих даних і у банківському шахрайстві (Antoniuk, 2024). Росія своїх злочинців не видає, американці перехопили Дунаєва у дружній для себе країні. Його мотивацію можна уявити: окрім звичайної користі, очевидно, мали місце «патріотичні» цілі, бо удар наносився по ворогу росії. Можливо, Дунаєв є афілійованим до хакерськими структурами, які підтримує уряд росії, і є помітною фігурою в цьому сегмен-

ті, бо циркулювали чутки про можливий обмін російського хакера на американського журналіста Евана Гершковича, який в решті решт отримав у росії 16 років тюремного ув'язнення за нібито шпіонаж, але потрапив до групового обміну на початку серпня 2024 р.

В Україні є свої кейси викриття «геніїв» хакерського угрупування. Офіс Генерального прокурору України у січні 2024 року повідомив, що у Миколаєві було затримано хакера, який завдав американській компанії збитків на суму 2 мільйони доларів. З 2021 року ця людина використовувала програму для підбору паролів, яку розробив самостійно, щоб зламати понад 1500 облікових записів. У повідомленні йдеться, що після отримання доступу до облікових записів він розробив і поширив вірус для майнінгу криптовалюти, заражаючи серверне обладнання фірми. В результаті він керував понад мільйоном віртуальних комп'ютерів для видобутку криптовалюти і переказав майже 2 мільйони доларів у криптовалюті на свої гаманці (Леонова, 2024). Бачимо блискучу кримінальну операцію, яку здійснив злочинець з неабиякими компетенціями. Він обрав у якості жертви не українців, а американців, що до певної міри було методологічною помилкою, бо американці мають великий досвід кіберрозслідувань і співпрацюють з Україною (на відміну від взаємин росії з США).

Інтернаціоналізація боротьби з кіберзлочинністю дає гарні результати, бо кіберзлочини не обмежені національними кордонами. В травні 2024 року Україна взяла участь в операції проти ботнетів, яка здійснювалася під егідою Європолу. Очолювали операцію Франція, Німеччина, Нідерланди, долучилися багато європейських країн. Операція під кодовим ім'ям «Фінал» була найбільшою у цьому сегменті боротьби з кіберзлочинністю. У результаті відключили або вивели з ладу більше ніж 100 серверів (в Україні, Болгарії, Канаді, Німеччині, Литві, Нідерландах, Румунії, Швейцарії, Великій Британії та США). Знайшли 16 локацій (по одній у Вірменії та Нідерландах, три в Португалії і 11 в Україні), більше ніж 2 000 доменів передали під контроль правоохоронних органів. Трьох осіб було затримано українською поліцією (Прасад, 2024).

Надшвидкий технічний прогрес у формі діджиталізації геть усього, чим займаються люди, породив нові соціальні нерівності, які сповна проявляються у тому, що ми називаємо «темним боком» цифрового соціуму. Соціальна нерівність – фундаментальний соціологічний закон, кожна епоха і суспільство відтворюють властиві їм нерівності. Постіндустріальна епоха, інформаційне суспільство і діджиталізація диференціювали соціум за новими критеріями. Той, хто не вскочив у вагон хайтеку, залишився у «іржавому поясі». До невдах цифрової епохи звертаються сучасні політичні демагоги і неофашисти як до протестної електоральної бази. «Темний бік» має свою властиву андеграунду ієрархію. Злочинці використовують переваги у кіберкомпетенціях. Прості споживачі ресурсів інтернету, що не мають спеціальної

освіти та відповідних цифрових навичок, знаходяться у підніжжя умовної піраміди, де розподілені люди за ознаками кібер-компетентності і кіберстійкості. З ними ведуть свою брудну гру дрібні вимагачі, що, наприклад, масово відправляють так звані «нігерійські листи» респондентам геть по усьому світу, використовують технології соціальної інженерії, користаються довірливістю і некомпетентністю пересічних громадян в різних країнах.

Бізнес, організації, установи, компанії намагаються побудувати системи кіберзахисту. На сьогодні це популярний бізнес, динамічний багатомільярдний ринок, де торгують інструментами кіберзахисту, а також кібербезпека є освітня спеціалізація й масова професія. Проте проблема існує, бо сили нападу виглядають більш потужними, ніж захисні редути. Тут існує своя нерівність: якщо великі компанії дозволяють собі мати штат спеціалістів з кібербезпеки і закуповувати відповідні продукти на ринку, то цього не можна сказати про середній і малий бізнеси. Підприємці скаржаться на нестачу компетенцій і відсутність достатньої кількості спеціалістів. «Підприємства все ще відчувають напругу через нестачу навичок, незважаючи на те, що глобальна робоча сила з кібербезпеки зросла на 9% до понад 5,5 мільйонів людей протягом 2023 року», згідно з дослідженням ISC2 Cybersecurity Workforce Study. За той же період розрив у навичках також зріс на 13%, за оцінками ISC2; у всьому світі потрібні приблизно 4 мільйони фахівців з кібербезпеки» (O'Flaherty, 2024). В цій галузі спостерігається співробітництво приватних структур і державних установ, кіберполіції світу до певної міри урівноважують ситуацію, але є проблема, яку дослідники формулюють як «нестача талантів і постійне вигоряння» (Faulkner, 2024). Чому не вистачає талантів? Звичайна оплата пересічного кіберспеціаліста становить плюс мінус 100 тис. доларів на рік. Не погано, але талановиті шахраї можуть «заробити» у десятки разів більше. Мотивація, рухливість, креативність злочинців є більш високими, саме вони є лідерами у цій глобальній грі у «кішки мишки». Злочинці проявляють ініціативу, а захисники, скоріше, рефлексують та запізнюються зі своїми реакціями. Особливо це проявляється у так званих стелс-атаках, коли відбувається тихе і не помітне проникнення в комп'ютерні системи, і зловмисник місяцями може збирати дані, викачувати інформацію або перетворювати завірусовані об'єкти на фабрики криптовалюти. І чи існують гарантії того, що ІТ-спеціаліст, як той Корейко, з 9-ї до 17-ї години є корисним членом суспільства, а після офіційного робочого дня перетворюється на члена хакерського угруповання? В умовах девальвації моральних цінностей сценарій з перевертами виглядає реалістичним.

У системах кіберзахисту є іманентна слабка ланка – це людина. За даними спеціальних досліджень, близько 74% кіберзломів викликані людським фактором (Franklin, 2024). Саме з розрахунку на людську безпечність, помилки і неуважність будуються алгоритми так званої соціальної інженерії, частиною яких є фішинг. Якщо комп'ютери на складних об'єктах відімкнені від

Інтернету ціллю стають співробітники, які можуть теоретично занести вірус до внутрішньої мережі і спричинити катастрофічні наслідки. Співробітники закидаються «цікавими» листами з різними спокусливими пропозиціями, наприклад, їм пропонується міфічна високо оплачувана робота. За таким сценарієм відбулася найбільша хакерська атака на українську енергетичну систему «Прикарпаттяобленерго», яка викликала великий інтерес у американських спеціалістів з кібербезпеки, що вже чекали щось подібне у світі (Грінберг, 2020). І ось сталося: перша в історії підтверджена кібератака на великий енергетичний об'єкт. Тоді, у грудні 2015 року, на шість годин без електрики залишилося 230 тис. осіб, було вимкнено 30 підстанцій. Констатуємо, що технічна революція перевершила людину, антропологічно ми слабко змінюємося, хіба що більш повно використовуємо наявні у людини психофізіологічні ресурсу. Але можливості нейронів не безмежні. Отже, люди стають уразливими точками в системах кіберзахисту.

Злочинці граються психологічними рисами людей, що є характерним для технологій, заснованих на програмах-вимагачах. Масштаби цього злочину і динаміка поширення в світі є доволі вражаючими. Звіт про кібербезпеку за 2024 рік від Check Point Research свідчить про тривожне зростання кількості публічно репрезентованих жертв. У 2023 році зафіксовано понад 5000 жертв публічного вимагання, що на 90% більше, ніж у попередньому році (2024's Cyber Battleground Unveiled, 2024). Том Мерс, дослідник кіберзлочинності з Університету Твенте, вивчив 382 атаки програм-вимагачів, про які повідомили нідерландську поліцію, а також інформацію, надану службою реагування на інциденти щодо майже 100 атак у світі. Серед 430 жертв у 2019-2022 роках 28% повідомили, що заплатили викуп із середньою сумою трохи більше 431 000 євро і середнім показником 35 000 євро. Компанії зі страхуванням платили в середньому значно вищі викупи, 708 105 євро (Reddick, 2024).

Але виплата грошей не відбувається автоматично після вдалої кібератаки, що паралізує бізнес. Злочинці чинять психологічний тиск і можуть бути доволі винахідливими у тиску на жертву. Виникають діалоги і специфічні стосунки вимагача і жертви. Якщо компанії, особливо ті, що поводили себе безпечно (не робили копіювання даних та операційних систем, не мають резервних копій) вступають у діалог, то дискурс вимагача може здійснюватися за наступним сценарієм: заплатіть викуп за дешифратор і ви зможете розблокувати зашифровані дані; заплатіть ще більше, і ми вам гарантуємо, що викреслимо компанію зі списку жертв на сайті, який спеціально створюють вимагачі; сплачуйте ще більше, і ми пообіцяємо, що вкрадені дані будуть знищені і не потраплять іншим тощо. Це доволі цинічна гра з невідомим кінцем (Schwartz, 2023). Латентність кіберзлочинів є доволі високою, бо компанії, банки воліють не розголошувати інциденти, які їх дискредитують в очах клієнтів. Цим користуються злочинці. Для того, щоб ще більше психологічно

підважити свою жертву злочинці йдуть на шантаж розголошення особистих даних клієнтів, наприклад, елітного спа-салону, де клієнтами є відомі персони. Хакерська група BlackCat практикує створення у доступному сегменті Інтернету підроблених копій веб-сайтів організацій, які зазнали атаки, розміщуючи там конфіденційні дані. В назві сайту, що є майже копією оригіналу, як правило, змінюється одна літера (Bagwe, 2023a).

Пересічні користувачі Інтернету, які наповнюють соціальні мережі, є потенційними жертвами викрадення даних. Близько 4 млрд людей (пів планети) мають акаунти в двох мережах – Facebook та Instagram. «Але у цих соціальних платформ є темний бік – пише американський експерт. Скарги на захоплення реєстраційних даних у соціальних мережах підскочили у 2022 році на 1 000%. Це створює базу для різноманітних шахрайств» (Delaney, 2023). На платформі Facebook відбулася крадіжка 500 млн. реєстраційних даних. Вкраденими даними можуть торгувати на сайтах дакнету, наприклад, для цілей реклами.

За викраденням даних може послідувати фаза шантажу. Це звичайна тактика злочинців, прикладів є багато. Так сталося в Австралії у 2023 р., особисту інформацію 9,7 мільйонів клієнтів Medibank було викрадено та опубліковано в Інтернеті після того, як його страховик відмовився задовольнити вимогу про викуп. Це призвело до двох групових позовів у Федеральному суді Австралії та розгляду від імені акціонерів у Верховному суді Вікторії (Horne, et al., 2024). Судові розгляди подібних справ, а їх кількість зростає, є складними, бо треба, з одного боку, зважати на права клієнтів, що були порушені в результаті оприлюдненні їх конфіденційних даних, з іншого боку – компанії доводять свої позицію як форс-мажорну ситуацію. Судді потрібно розв’язати складне питання: чи компанія вживала усі належні заходи для кіберзахисту, чи ні?

Компанії намагаються побудувати системи захисту, використовуючи надсучасні технології хмарного зберігання даних та штучного інтелекту ШІ. Але з’ясувалося, ці інструменти приносять і додаткові ризики, і можуть бути використані злочинцями. Вони точно не є панацеєю. Тут виникає філософське питання: чи можуть фахівці створити стовідсотковий захист від посягань з боку кіберзлочинців, чи ми втягнуті у епічну нескінчену боротьбу Добра і Зла, а тепер ще і у кіберпросторі? Вже з’явилися повідомлення, що Чат-бот ChatGPT може на запит користувачів писати програми-шкідники. Для цього не треба бути хакером – чат-бот зробить все самостійно і напише код. Як повідомляє Arstechnica, дослідники компанії Check Point Research заявляють, що для кіберзлочинців відкрилася безліч можливостей при використанні штучного інтелекту. На форумах для хакерів знайшлися повідомлення про перші вдалі спроби створити за допомогою ChatGPT хакерські інструменти. Наприклад, одна з програм була написана мовою Python і при належній обкатці її швидко можна перетворити на «вимагача». Програма може зашифрува-

ти усі файли на комп'ютері жертви та вимагати плату за розшифровку. В іншому прикладі більш розвинений хакер виклав на форумі в даркнеті приклад коду, написаного ChatGPT, який робить приховане завантаження на сервер клієнта. Непомітно підключившись до сервера, кіберзлочинець отримує повний доступ до даних жертви. Також спеціалістам із Check Point вдалося за допомогою ChatGPT отримати цілий розсип інструментів: скрипти для сканування портів, доступ до Reverse Shell і навіть можливість скомпілювати код у файл Windows, що виконується (Сорока, 2023).

Щоправда, на пряму пропозицію створити програму-вимагача ChatGPT ввічливо відповість щось на кшталт «*Вибачте, я не можу писати код для програми-вимагача… моя мета – надавати інформацію і допомагати користувачам… а не заохочувати шкідливі дії*». Проте, досвідчені хакери знаходять спосіб як обійти закладені у програму обмеження і штучний інтернет стає знаряддям хакерів (Marr, 2023).

Великим питанням є: хто і з якою метою створює і тренує штучний інтелект, і чи дотримується він етичних принципів? Наприклад, дослідниця Human Rights Watch (HRW) Хе Чон Хан знайшла 170 фотографій бразильських дітей, які були в популярному наборі даних для навчання штучного інтелекту LAION-5B, створеному на основі миттєвих знімків загальнодоступної мережі Common Crawl. Дослідниця також виявила ще 190 фотографій дітей з Австралії. Ці фотографії потрапили в наборі даних без відома або згоди дітей чи їхніх сімей. Це теоретично дозволить створювати дипфейки з реальними людьми. А URL-адреси в наборі даних іноді розкривають інформацію про дітей, потрібну для їхньої ідентифікації (ім'я, місце знімання тощо). Тепер робляться зусилля аби видалити посилання на всі згадані зображення. Але очищення набору даних не є швидким процесом і шкоди вже було завдано, оскільки інструменти ШІ вже навчилися на цих даних (Печенюк, 2024). Існує набір даних для машинного навчання LAION-5B, опублікований некомерційною організацією LAION. Цей набір даних (біля 5 млрд. одиниць) використовувався різними компаніями, що пропонують продукти зі штучним інтелектом. Дослідники зі Stanford Internet Observatory вивчили відповідні набори даних, з'ясувавши, що вони містять «мільйони порнографічних зображень, зображень насильства та оголених дітей, расистських мемів, символів ненависті, захищеного авторським правом мистецтва та робіт, взятих із вебсайтів приватних компаній. Це, до речі, дозволить штучному інтелекту генерувати нові і нові подібні контенти, усе залежить від того, в чиїх руках він буде, і хто з якими цілями його використає у близькому майбутньому (Печенюк, 2023).

Проблема, дійсно, існує, оскільки в кіберпростір перекочували не тільки шахраї і викрадачі, але й педофіли, сексуальні насильники, кібер хулігани, навіть, терористи. Чи не скористаються вони штучним інтелектом у своїх темних цілях? Під час Другої світової війни видатний американський фантаст

Айзек Азімов створив серію оповідань під загальною назвою «Я робот». На сторінках свого твору він сформулював три закони робототехніки, які нібито мали закладати конструктори роботів у «свідомість» пристроїв, аби штучні творіння ніколи не могли навіть теоретично заподіяти шкоди людям. Але письменник розумів ілюзорність таких правил в складних ситуаціях, в оповіданнях Азімова відстежується деконструкція цих законів та неможливість створення повністю безпечних роботів. І також роботи можуть само розвиватися, хитрувати, зовсім як сучасний штучний інтелект. В світі, де немає згоди поміж людей, де діють відносини «хижак – жертва» малоймовірним виглядає сценарій абсолютно доброго й безпечного ШІ.

Треба враховувати геополітичну реальність, боротьбу цивілізацій, яку передбачав С. Гантінгтон у 1990-і роки. Росія, Китай, Північна Корея, Іран демонструють нехтування західними цінностями і міжнародним правом. Вони активно стимулюють кіберзлочинність, яку направляють на своїх світових ворогів. Даремно, що Генеральна Асамблея ООН 2019 року прийняла резолюцію «Протидія використання інформаційно-комунікативних технологій у злочинних цілях», ці країни точно не будуть поводити себе доброчесно. Кібервійна – гарний метод наносити удари по ворогу, не оголошуючи воєнних дій. Автори дослідження Оксфордського університету та Університету Нового Південного Уельсу в Австралії, результати якого були опубліковані у квітні 2024 року, дійшли висновку: найбільша у всьому світі загроза, пов’язана з кіберзлочинністю, походить від незначної кількості країн, а її головним осередком є росія. Автори дослідження склали перший в історії рейтинг кіберзлочинності відповідно до Світового індексу кіберзлочинності (WCI, World Cybercrime Index). Для цього використовувалися оцінки 92 провідних експертів у сфері кіберзлочинності з усього світу. Їх попросили визначити найбільш значущі джерела п’яти основних типів кіберзлочинності та оцінити країни за результатами кібератак, професіоналізмом та технічними можливостями діючих у них хакерів. Росія, яка опинилась на першому місці у рейтингу, отримала 58,39 бали, Україна – 36,44 бали, Китай – 27,86 бали, США – 25,01 бали, Нігерія – 21,28 бали. До першої десятки осередків світової кіберзлочинності увійшли також Румунія (14,83 бали), Північна Корея (10,61 бали), Великобританія (9,01 бали), Бразилія (8,93 бали) та Індія (6,13 бали) (Шепелева, 2024).

У росії спецслужби рекрутують майбутніх хакерів в університетах, залучаючи до угрупувань, які працюють на державу. Окремим випадком є Північна Корея, яка безсоромно використовує власних хакерів для поповнення державного бюджету, шпіонажу та актів саботажу. Ось що пише з цього приводу журналістка-розслідувачка Кейт Фаззіні, авторка книги «Kingdom of Lies: Unnerving Adventures in the World of Cybercrime»: «*У вичерпному розслідуванні New Yorker не просто розкривається історія окремого зламу, а й описується одна з найбільших кіберзлочинних організацій у світі – північно-*

корейська армія хакерів, яку фінансує держава. Попри свою оманливо банальну назву, Головне розвідувальне управління цієї країни (RGB) – це чудовисько з багатьма головами, яке чим тільки не займається – і нападами через програми-вимагачі, і пограбуванням банків, і крадіжками криптовалюти. Вважається, що RGB стоїть за одним із найзухваліших зламів в історії – атакою на Sony Pictures у 2014 році. В одному звіті ООН зазначено, що глобальні прибутки від незаконної діяльності організації становлять 2 мільярди доларів, значна частина яких йде на програму озброєння північнокорейської армії» (Фаззіні, 2023).

На наш погляд, важливим є не тільки чисельність загроз, що надходять з певних країн, але й філософія держав, які стимулюють хакерський рух у своїх цілях. В умовах світової гібридної війни державне використання хакерів стає, скоріше, нормою, а не девіацією.

Кібервійни як тренд сучасності. Є думка, що кібервійна і кіберзлочинність – це тотожні речі. Дійсно, існують спільні риси: тихе і нагле втручання в чужі кіберсистеми, використання хакерських угрупувань, хакерські методи й інструменти, псевдо спортивна психологія кіберсолдат. І все це відбувається за лаштунками соціуму на його умовному «темному боці». Проте є вирішальні відмінності: кібервійни – важлива складова гібридних операцій, які націлені на ураження певних країн як систем; вони також ведуться у конвенціональних війнах буквально на полі битви. Основні напрями кібервійни: кібершпіонаж й викачування даних, що знаходяться на серверах та робочих комп'ютерах в країні, яку визначено ворогом; удари по критичній інфраструктурі, банківській системі, мережам зв'язку ворожої країни, аби паралізувати не тільки їх роботу, але й порушити ритм соціального життя й розвалити економіку; розв'язання суто військових завдань шляхом електронної боротьби з силами і засобами противника на полі бою. До цього списку можна додати інформаційно-психологічні операції та дезінформаційні вкиди з метою підриву довіри до органів державної влади, сил безпеки та оборони, поширення панічних настроїв в умовах, коли населення масово використовує соціальні медіа. І головне – за кібервійськами стоять держави, вони готуються до кібервійни заздалегідь, рекрутують і навчають особовий склад, фінансують відповідні підрозділи, визначають цілі для хакерських команд тощо. Усі провідні армії світу вже створили відповідні структури. Ініціатива тут, очевидно, належала спецслужбам, а потім вже включалися військові. Американський журналіст Шейн Гарріс вважає, що Америку підштовхнули події 11 вересня 2001 року, коли за справу взялося АНБ; перше завдання полягало в інформаційному контролі над терористами. Теорія кібервійни отримала практичне застосування під час наступу збройних сил США у 2007 році в Іраку (Гарріс, 2019). Паралельно питаннями кібервійни почало займатися спецслужби в Росії, де 2006 р. було створено так званий 18-й Центр фсб рф (військова частина 64 829) з метою інформаційних операцій. В Україні кібервійська офіційно

стартують з моменту оприлюднення Указу Президента від 14 травня 2021 року «Про невідкладні заходи з кібероборони держави».

Оскільки епоха постмодерну не принесла корінних гуманітарних змін, цифровізацію поставлено на військові рейки. Так було і раніше, коли новітні технології знаходили перше широке застосування у війнах.

День «Д» в сучасних війнах починається з кібератаки, це вже азбучна істина. Ми чекали такої атаки у лютому 2022 р. Очевидно, на руйнівні наслідки концентрованої потужної кібератаки покладався В. Путін, коли планував свою авантюру. За сценарієм, який готувався для України, наше суспільство вже в перші години повномасштабного вторгнення мало зануритися у суцільний хаос, теорією якого тривалий час захоплювався кремлівський диктатор, очевидно, з подачі його помічника Вл. Суркова (Рущенко, & Зубар, 2021). Громадяни України з перших хвилин великої війни чули вибухи, звуки авіації, постріли, а паралельно у повній тиші розгорталися події на кіберфронті. Проте апокаліптичного сценарію, на який розраховував агресор, не сталося: безперервно працювали енергетика, зв'язок, банківська система, функціонували центральні й місцеві органи влади, тощо. То була перша, не усім зрозуміла, поразка агресора. Кіберстійкість України викликала деякий подив у спеціалістів, військових і політиків з різних країн світу. А цьому є логічні пояснення, бо кібервійна проти України системно ведеться з 2014 року і її епізоди певним чином загартували країну. Перші великі поразки в цій війні (а вони були), по-перше, дали можливість накопичити досвіт і мобілізувати внутрішні резерви, по-друге, залучити до кіберзахисту країни зовнішніх агентів з числа союзників.

До 2022 р. найбільш руйнівними і дошкульними були наступні атаки. Травень 2014 р. – хакерське втручання у роботу ЦВК, що мало змінити дані про результати виборів у президенти України і вивести на табло інформацію про перемогу Дм. Яроша. Тоді втручання в мережу було швидко виявлене і нейтралізоване. Це була демонстрація сили противника і потенційних можливостей кібератак. Наступна велика атака мала суттєві руйнівні наслідки, коли противнику вдалося паралізувати роботу «Прикарпаттяобленерго», і цей інцидент моментально привернув увагу спеціалістів світу. Наступна кібератака сталася 2017 року: вірус NotPetya частково паралізував країну, здається, неушкодженим залишилося тільки те, що не було підключене до Інтернету. Вірус також зачепив Європу і загальні втрати дорівнювали 10 млрд доларів. Україна перетворилася на полігон для вивчення кіберзагроз і методів відбиття кібератак. У січні 2022 року – за місяць до вторгнення – російські хакери зламали українські бази даних, особиста інформація опинилася в загальному доступі. Проте висновки робилися і країна готувалася до найгірших сценаріїв.

Кібервійна не має перерв на обід та сон, її ведуть у закритому режимі у форматі 24/7. Справжні герої (без лапок) кібервійни не є публічними особа-

ми, ми не бачимо їх обличь, не чуємо голоси у публічному просторі. Проте іноді керівники відповідних служб з'являються у медіа просторі, збирають пресові конференції чи дають цільову інформацію в інший спосіб. Голова Державної служби спецзв'язку і захисту інформації Юрій Щеголь на пресовій конференції у січні 2023 р. поділився наступною інформацією: Україна кожної доби стикається з тисячами кібератак, зокрема, щодня відбиває до 40 потужних DDoS-атак високого рівня (Bagwe, 2023b). Очевидно, Україна зуміла підготуватися до повномасштабної війни у кіберпросторі, знайшла власних спеціалістів і важливих союзників. «Україна зуміла здійснити «справжню революцію», просунувшись на вищий щабель у своїй кібероборони, потерпаючи від кібератак високого рівня». Ці слова належать голові Командування кіберзахисту Франції (COMCYBER) генералу Еймеріку Боннемізону. І далі: «Україна у відповідь на безперервні атаки з 2014 р. посилила свої можливості кіберзахисту, що дозволило їй здійснити справжню революцію, вийшовши на новий рівень у її комп'ютерній оборонній боротьбі», – заявив французький генерал. Він також пояснив, що Україна працювала над своїми вразливими місцями разом із західними кібердержавами, в першу чергу, зі Сполученими Штатами (Драгомирова, 2023).

Україна має важливі контакти як з державними структурами західних країн, так і з приватним сектором, нам допомагають найбільші цифрові компанії світу, у т.ч. цифрові гіганти США – Amazon Web Services (AWS) та Microsoft. Підтримку України здійснювали Google і SpaceX. Остання компанія незважаючи на погрози з боку росії, надала Україні десятки тисяч антен Starlink, що дозволило підтримувати сталий захищений зв'язок на полі битви. Таким чином, перша кібервійна фактично перетворюється на світову цифрову війну, де є дві коаліції, що об'єднують, з одного боку, демократичні держави, з іншого – невільні країни з диктаторськими режимами. Архаїчний суспільно-політичний лад не перешкоджає невільним країнам мати доволі потужні кібервійська.

Кібер-спеціалісти сьогодні працюють над зразками автономної зброї, тобто таких систем, що можуть самостійно розпізнавати об'єкти і приймати рішення на ураження без команди оператора. Для цього використовується штучний інтелект, глибинні нейронні мережі. Виникають суто етичні питання, бо військові роботи на полі бою візьмуть на себе функцію, яка завжди належала людині: прийняття рішення. Тобто, вони можуть вбивати на власний розсуд. А якщо робот вийде з ладу? Експерт з ведення сучасної війни Пол Шарре зазначає: «з огляду на стан сучасних технологій, ніхто не знає, як створити складну систему, на 100% стійку до відмов» (Шарре, 2023, с. 215). Проте де-факто такі системи вже існують, подібні технології активно втілюються в ракетні програми. Це певне відгалуження кібервійни на зламі кінетичної зброї та кібернетики.

Класична кібервійна є обміном ударами у віртуальному просторі, які

тягнуть за собою матеріальні руйнівні наслідки. Це можна проілюструвати прикладом атаки на «Київстар» 12 грудня 2023 року. Атака спричинила сплеск трафіку на інших мережевих провайдерах в Україні, оскільки люди шукали альтернативні способи підключення. Наразі встановлено, що хакерська група перебувала в мережі «Київстар» ще з травня 2023 року. Атака також була спрямована на комп'ютерні мережі «Київстар», видаливши дані з тисяч серверів і завдавши довгострокової шкоди інфраструктурі мережевих операторів. Голова СБУ Ілля Вітюк в інтерв'ю заявив, що атака «повністю знищила ядро оператора зв'язку» і «ми можемо з упевненістю сказати, що вони були в системі щонайменше з травня 2023 року» (Goure, 2024). Сценарій стелс-атаки доволі підступний: тихе проникнення в кібер-систему, компроментація, а потім миттєве обрушення архітектури об'єкту.

Кібербійці не бачать противника, але за різними побіжними ознаками можуть собі уявити з ким мають справу. Вважається, що атаку на «Київстар» здійснило російське військове угруповання хакерів Sandworm, військова частина 74 455. Особливістю російських кібервійськ є вертикальна інтеграція державних і не державних структур. На думку експерта: «Російська кібердіяльність широко розглядається як щось схоже на державно-приватне партнерство. Вважається, що ця діяльність включає офіційних державних суб'єктів, які здійснюють кібератаки, і неофіційні приватні хакерські мережі, які майже напевно (хоча й неофіційно) санкціоновані, керовані та захищені російською владою» (Stein, 2024). Участь у війні формально не військових російських хакерських угрупувань зумовлена кількома факторами: гроші, патріотична мотивація і, головне, «державний дах», впевненість, що їх не здадуть і не передадуть, наприклад, американцям, якщо хакери будуть звинувачені у кіберзлочинах.

Не варто вважати українцями тільки жертвами війни, бо вона за визначенням ведеться обопільно. Очевидно, як відповідь на атаку проти «Київстар», українські хакери, наближені до СБУ, 9 січня 2024 р. здійснили кібератаку на московського інтернет-провайдера M9 Telecom. Експерти вважають, що українська атака на M9 Telecom знищила сервери провайдера, видаливши близько 20 терабайт даних, які включали офіційний сайт компанії, вебсайти філій, поштовий сервер і служби кіберзахисту (Khalilova, 2024).

Є й інші приклади. «Військові кіберфахівці зламали 14 сайтів компаній, які співпрацювали із російською оборонкою». Про це 22 січня 2024 р. повідомив «Лівий берег» із посиланням на власні джерела. Зазначається, що подія відбулася 22 січня, коли у росії відзначають «День військ авіації протиповітряної оборони» окупантів. «Підприємства спеціалізувалися на доставці дерева та каміння для спорудження російських оборонних споруд, а також матеріалів для тимчасових місць проживання окупантів», – йдеться в повідомленні. Наші хакери зламали 14 сайтів компаній, які співпрацювали із оборонкою РФ» (Наші хакери, 2024).

Прямих репортажів з фронтів кібервійни ніхто не веде, воєнкорів тут немає, бо кібервоїни, як і належить, намагаються триматися тіні та бути за лаштунками подій. Коментують, скоріше, приватні особи і волонтери кібервійни. Постаті останніх є прикметним для України, де сотні чи тисячі ІТ-фахівців так чи інакше ініціативно беруть участь у кібервійні. Ось плани українських волонтерів, які виклав один з представників української кіберспільноти: «Ми будемо робити тактику тисячі дрібних порізів, будемо розривати ланцюжок поставки. Зараз ми займаємося блокуванням карток волонтерів, які збирають гроші в Росії. Ми блокуємо картки росіян, які на передовій, щоб дружина не могла знімати гроші. Вони тут воюють за гроші, не за ідею. Ми будемо критичні об'єкти інфраструктури намагатися вивести з ладу, навіть газове обладнання… Ця невидима війна триває щохвилини. Її бої не нанесеш на мапу, і не всі й помітять вдалий наступ чи контрнаступ, але перемоги та поразки можуть стати вирішальними і на реальному полі бою» (Перша світова кібервійна, 2023).

Ось ще одна сентенція кіберактивіста Андрія Кривошеєва, який критично ставиться до спроможностей саме державних органів: «Немає в Україні взагалі жодного кібервійська. Не існує в природі. Саме як «війська», а не волонтерсько-партизанських айті-угруповань, які можуть називати себе як завгодно. І за участь у яких після нашої перемоги не виключені проблеми юридичного характеру. Якби у кіберполіції знали хоча б основи кібер гігієни – нізащо б не відправляли масових СМС із запрошенням до «кібервійська» у рашистському Телеграмі. Це просто табу для більш-менш освіченого кібербезпечника». Він повідомив, що група «Технарі» з Одеси створила програму для смартфонів під назвою «Цифрова бавовна» для автоматичних DDoS-атак російських сайтів. Якщо опустити технічні подробиці, то суть наступна: кожний бажаючий встановлює на своєму смартфоні програму «Цифровий бавовна» і автоматично бере участь у атаках на сайти російських банків, енергетичних об'єктів тощо з метою перевантажити їх та вивести з ладу («Цифрова бавовна», 2023).

Таким чином, ми стикаємося з принципово новою ситуацією, коли кібервійна «демократизується», отримує горизонтальний вимір у народній творчості кібер-розвиненої частини суспільства. Але в цілому висновок аж ніяк не оптимістичний: у XXI столітті, як і протягом усієї історії людства, найкращі передові досягнення й інтелектуальні прориви використовуються для війни та ураження противника. Агресивна природа людини отримала перемогу над альтруїзмом і конструктивним раціоналізмом. Цифровізація обіцяла великі здобутки (і це сталося), але «темний бік» виявився, як ніколи раніше, загрозливим і підступним.

Примара «цифрового ГУЛАГУ». Діджиталізація створила ідеальні умови для цифрового контролю над людиною. По-різному нові можливості використовуються у вільному світі і у невільних країнах. Для тоталітаризму –

це унікальний інструмент реалізації орвелівської антиутопії, коли Великий Брат завжди поруч, усе бачить, контролює, відстежує та запам'ятовує. Лідери цифрової революції, як відомо, знаходяться у тій частині людства, яку відносять до демократичних правових країн, і в цілому – до вільного світу. Саме тут було розроблено технічні принципи та матеріальні інструменти, які підхопили і почали «творче» розвивати уряди Китаю, росії, Ірану, Північної Кореї та інших подібних країн для тотального контролю власних громадян. А на Заході нові технології виправдовуються безпековими потребами боротьби зі злочинністю, тероризмом, в цілях батьківського контролю тощо. Проте в колах громадськості і там є побоювання, що технології стеження можуть бути використані всупереч фундаментальних прав громадян. Поява штучного інтелекту лише підсилює ефективність систем стеження за людьми. Усе залежить від того, в чиїх руках новітні технології, які цінності та ідеали є базовими в тій або іншій частині світу, чи можуть громадяни вільно відстоювати свої права, контролювати поліцію й спецслужби, чи може це робити політична опозиція тощо.

Станом на сьогодні уряди країн, поліція, спецслужби або уповноважені органи технологічно мають наступні можливості:

- вести відеоспостереження в населених пунктах, громадських місцях, навіть в ліфтах, за всіма, хто потрапляє у об'єктив відеокамер, розпізнавати обличчя, ідентифікувати людей на основі створених персональних баз даних;
- відстежувати місцезнаходження людей, їх пересування через геолокацію і дані операторів мобільного зв'язку;
- будувати цифрові профайли громадян шляхом накопичення й обробки електронних слідів присутності у соціальних мережах та з урахуванням інтернет-активності осіб (на цих підставах через «лайки», кліки й окремі пости на сторінках соціальних мереж у рф оперативно висуваються кримінальні звинувачення);
- збирати та зберігати особисті дані кожного громадянина й оперативно використовувати наявну інформацію для поліцейських цілей;
- конструювати «соціальні рейтинги» на основі електронного стеження, розподіляючи людей за ступенем їх лояльності та законослухняності.
- змушувати громадян проходити електронні реєстрації, поширювати у масах застосунки, через які можна управляти населенням і окремими індивідами;
- обмежувати інформаційні можливості громадян шляхом блокування «небезпечних» інтернет-ресурсів.

Ситуація в сфері електронного контролю швидко розвивається і змінюється на користь тоталітарних тенденцій, бо кожна технічна новація буквально підхоплюється ще «гарячою» і вбудовується у інструментарій контролю. Щодо «цифрового ГУЛАГу» в росії заговорили під час пандемії. Уряд москви видав постанову, згідно якої мешканці столиці повинні були завантажити

QR-код, якщо вони хочуть пересуватися містом. Реєструючись на сайті уряду чи завантажуючи спеціальний додаток на смартфони, громадяни мали заздалегідь передавати інформацію про свій маршрут пересування й мету. Після цього вони отримували QR-код, який у них за потреби перевіряла поліція на вулиці. Москва пішла шляхом Китаю, використовуючи QR-коди для масштабного стеження за населенням. Місцеві опозиційні депутати Дарія Бесєдіна і Максим Кац, які голосувати проти запровадження системи в москві, назвали її «кібернетичним ГУЛАГом» і «цифровим концтабором» (Ilyushina, 2020).

У Раді Європи з приводу подібних ініціатив зробили спеціальну заяву щодо можливого порушення прав людини під час застосування у деяких країнах мобільних технологій відстеження пересування людей та їхніх контактів під час пандемії коронавірусу. «Якщо такі додатки вводяться, то це повинно відбуватися на обмежений період часу і виключно на добровільних засадах. Вони повинні забезпечити мінімізацію ризиків, коли дані про місце дислокації осіб можуть бути використані», – наголошується у заяві (Додатки стеження, 2020).

Система електронного стеження в росії почалася раніше за пандемію і доволі плідно розвивається в часі та просторі. У той період, коли опозиціонери ще мали сміливість виходити на вулиці (за життя Олексія Навального), поліція проводила масові затримання і влаштовувала репресії проти учасників акцій вже у наступні дні саме за матеріалами цифрової ідентифікації осіб. У паніці учасники акцій ширили в соціальних мережах заклик не спускатися у метро після акцій, бо там скрізь встановлено камери. Це помилкове судження у тому сенсі, що відеоспостереження у великих містах рф здійснюється наскрізно, і відеокамери підключено до центральних серверів. У решті решт це зламало волю опозиціонерів до відкритої боротьби з режимом. Анонімність участі людини у будь-якому публічному заході тепер не можлива в принципі. Новий сплеск розмов про «цифровий ГУЛАГ» припадає вже на роки повномасштабного вторгнення в Україну, коли у агресора виник дефіцит живої сили. державна дума рф у квітні 2023 р. остаточно схвалила законопроєкт, яким дозволяється вручати росіянам повістки в електронному вигляді. Для цього створено електронний реєстр військовозобов'язаних і повістки розсилаються через додаток «Держпослуги». Ухилитися від реєстрації й отримання викликів до військкомату практично неможливо, у т.ч. для осіб за кордоном. Діє презумпція винності, повістка вважається врученою через 7 днів після направлення, навіть, якщо адресат не перевіряв пошту на телефоні або видалив додаток «Держпослуги». Потім наступає черга репресій: буде повністю заборонений виїзд за межі росії. Ще через 20 днів військовозобов'язаному заблокують рахунки, заборонять управляти особистим транспортом, укладати угоди з нерухомістю, реєструвати індивідуальне підприємство, брати кредити тощо. Якщо ж і це не подіє, може застосовуватися додаткове утискання в правах, усе це розповсюджується і на тих, хто за кордоном (Елект-

ронний ГУЛАГ, 2023).

Ситуація у РФ погіршилася з прийняттям закону про біометрію. Це полегшує владі ідентифікацію громадян з використанням цифрових баз даних. У московському метро була запущена біометрична система оплати проїзду Face Pay, коли людину на вході до турнікету ідентифікуються за обличчям. Для користування новим механізмом оплати пасажирам необхідно зареєструвати свої біометричні дані, прив'язавши їх до банківської картки. В нормальному, а не поліцейському суспільстві, така новація була би ще одним позитивним прикладом переваг діджиталізації. Російські опозиціонери не безпідставно вважають, що новація буде використана проти них (В московському метро, 2021).

Уряд росії змушує відомі національні соціальні платформи і різноманітних провайдерів співробітничати з фсб й дотримуватися певних правил, які мають розкривати приватність й контент клієнтів. Провайдерам нав'язується СОРМ – система засобів технічного контролю за діяльністю громадян. На провайдера, який ще не використовує СОРМ, буде накладатись оборотний штраф (такий, що пов'язаний з його доходом). На практиці це означає, що без підключення СОРМ компанія просто не зможе вести бізнес. В продовження цієї ініціативи, російське мінцифри пропонує видавати ліцензії лише тим операторам зв'язку, які підключили СОРМ. Відповідно, провайдер, який не захоче стежити за своїми клієнтами для спецслужб, просто не зможе працювати в країні. Посиленню контролю з боку провайдерів слугуватиме також база даних заводських кодів смартфонів (IMEI), яку пропонує створити ФСБ. IMEI – це унікальний ідентифікатор для кожного смартфону, за яким його ідентифікують при підключенні до мобільної мережі. На відміну від IP-адреси, яка змінюється, IMEI – це незмінюваний показник, який допомагає впізнати конкретний смартфон. За задумом спецслужб, база IMEI дозволить ідентифікувати громадян, які використовують різні SIM-карти та смартфони (Баловсяк, 2022).

Справжнім лідером в розвитку систем стеження за громадянами є комуністичний Китай. Павло Клімкін, колишній міністр закордонних справ, з цього приводу зазначає: «Кремль давно та із заздрістю дивиться на Китай, де працює система «соціального рейтингу», тобто спостереження за кожним та оцінка кожного» (Клімкін, 2023). Китайська система електронного контролю почала розвиватися з 2014 року, пандемія підштовхнула уряд до її завершення. В Китаї система передбачає збір інформації про всі дії громадян, у т.ч. як люди поводять себе у побуті, чи виконують вимоги влади тощо. Відповідно надаються бали, які свідчать про рівень законослухняності. В Китаї це називається «соціальний кредит» і уряд не приховує свої цілі зробити життя громадян прозорими перед державою. У Синцзян-уйгурському автономному районі, де фактично відбувається політика культурного етноциду уйгурів-мусульман, використання системи набуло форми стеження за інакодумцями.

Китай намагається поширювати свій досвід за кордоном, у т.ч. в тих країнах, що зорієнтувалися на Піднебесну в рамках політики «Один пояс, один шлях». Наприклад, в Зімбабве після листопадового перевороту 2017 року і приходу до влади Емерсона Мнангагви відбувається посилення взаємовідносин із Китаєм. У 2018 році була підписана угода з китайською корпорацією CloudWalk про розміщення камер по країні з системою розпізнавання обличь і формування національної бази даних (Олійник, б/р).

Парадокс полягає у тому, що першопроходьцями у цій галузі були і залишаються західні компанії та спеціалісти. Розпізнання обличчя свого часу ініціювала Amazon. Науковець зі Стенфордського університету Майкл Косінскі зробив наступний крок, він сконструював систему розпізнавання обличь, яка нібито дозволяє з високою ймовірністю визначати політичні погляди людини. У процесі своєї праці американець використав фото більш ніж мільйона мешканців США, Канади та Великобританії, які були розміщені на сайтах знайомств та у мережі Facebook. Прихильність до консервативних чи ліберальних поглядів визначалася згідно з анкетуванням сайтів. Наразі точність висновків створеного Косінскі алгоритму становить 71-73%. Раніше він розробив подібну систему визначення сексуальної орієнтації (У США створили, 2021). Такі експерименти є звичайним академічним проєктом для західного суспільства, але, без сумніву, будуть з ентузіазмом підхоплені спецслужбами невільних країн, яким доручено вишукувати підозрілих елементів.

Висновки. Ми зупинилися лише на трьох аспектах того, що можна віднести до «темного боку» цифрового соціуму, насправді їх більше. Сучасне покоління свідок різноманітних і різноспрямованих наслідків цифрової революції, яка відбувається на вістрі науково-технічного прогресу. Проте людство, на наш погляд, виявилося не готовим, аби повноцінно й безболісно скористатися усіма плодами нових технологій, які частково використовуються в антигуманних й злочинних цілях. Гуманітарний, ціннісний поступ земної цивілізації призупинився, передові технології потрапили у тому числі і до до «брудних рук». Постав новий вид злочинності: кіберзлочинність за масштабом збитків для громадян, корпорацій та держав перевершила усі існуючи види злочинів і за доларовим еквівалентом має обсяг, що умовно дорівнює третій економіці світу. Люди не відмовилися від війн, долучивши до арсеналу зброї новий вид – кіберзброю. Наразі розгортається перша світова цифрова війна, величезні інтелектуальні й професійні сили марнуються на проведення кібероперацій, що мають наносити удари не тільки по збройним компонентам ворогуючих армій, але й по економіці, критичній інфраструктурі, масовій свідомості тощо. Уряди невільних країн, диктатори отримали нові ефективні інструменти тотального контролю, автоматизували й масифікували стеження за людьми, використовують діджиталізацію з метою переслідувань та репресій; таким чином, сфера приватності катастрофічно зменшується, а державна – розширюється, а не навпаки, як це мало бути в умовах демо-

кратії, поєднаної з діджиталізацією.

Є кілька потужних факторів, що сприяють тому, що ми окреслили як «темний бік» цифрового соціуму. Перша група факторів має геополітичний вимір. Сучасне людство залишається розділеним у ментальному й ціннісному сенсах. Фактично ведеться світова гібридна війна між двома коаліціями: країни вільного світу й диктаторські режими. Війна буде і надалі затребувати різноманітну зброю, у т.ч. діджиталізація спрямовуватися у цей бік. Не варто також скидати з рахунків такий фундаментальний чинник як природа людини, що не змінюється від покоління до покоління з такою швидкістю як розгорталася комп'ютеризація суспільства. Людина залишається і доволі агресивною, і пожадібною, і ірраціональною, принаймні, більшості все ще не вистачає розуму прийняти розумні правила гри, які б унеможливили існування «темного боку» будь-якого прогресу.

Перелік посилань

2024's Cyber Battleground Unveiled (2024): Escalating Ransomware Epidemic, the Evolution of Cyber Warfare Tactics and strategic use of AI in defense – Insights from Check Point's Latest Security Report. *Check Point Software Technologies LTD.* February, 21. URL: https://research.checkpoint.com/2024/2024s-cyber-battleground-unveiledescalating-ransomware-epidemic-the-evolution-of-cyber-warfare-tactics-andstrategic-use-of-ai-in-defense-insights-from-check-points-latest-security-re/.

Баловсяк, Н. (2022). Цифровий ГУЛАГ. Як Росія будує систему тотального стеження за громадянами. *Тиждень.* 16 липня. URL: https://tyzhden.ua/tsyfrovyj-hulah-iak-rosiia-buduie-systemu-totalnoho-stezhennia-za-hromadianamy/.

Бауман, З., & Донскіс, Л. (2017). Плинне зло. Життя без альтернатив / пер. з англ. Київ: Дух і Літера. 216 с.

В московському метро запустили біометричну систему оплати (2021). *Політична теологія*. 18 жовтня. URL: https://politteo.online/novyny/v-moskovskomu-metro-zapustyly-biometrychnu-systemu-oplaty/?fbclid=IwAR0COjur8tJGUfM8M9jCoDw7ntx7KQLguZ0gstjaKfH07cJoC_uXz9wJL3U.

Виступ Джей Ді Венса на з'їзді Республіканської партії США (2024). Наживо з перекладом українською. *Голос Америки*. 18 липня. URL: https://www.holosameryky.com/a/vystup-jd-vance-zyizd-respublikanskoi-partii-nazhyvo-z-perekladom-ukrayinskoyu/7702323.html.

Гарріс, Ш. (2019). ВІЙН@: битви в кіберпросторі / пер. з англ. Київ: Ніка-Центр. 296 с.

Гончар, М. (2021). Напад в інтересах РФ: хто стоїть за кібератакою на критичну інфраструктуру США. *Європейська Правда.* 12 травня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/05/12/7123048/.

Грінберг, Е. (2020). Піщаний хробак, або SANDWORM / пер. з англ. Харків: Фоліо. 427 с.

Додатки стеження за людьми (2020): у Раді Європи застерігають від зловживань. *УНІАН.* 28 квітня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3015182-dodatki-stezenna-za-ludmi-u-radi-evropi-zasterigaut-vid-zlovzivan.html.

Драгомирова, В. (2023). Україна здійснила «революцію кіберзахисту» на тлі атак РФ, – французький генерал. *Українські Новини.* 13 січня. URL: https://ukranews.com/ua/news/908364-ukrayina-zdijsnyla-revolyutsiyu-kiberzahystuna-tli-atak-rf-frantsuzkyj-general.

Електронний ГУЛАГ в росії: що відомо про нову систему мобілізації у рф (2023). *Національна безпека.* 12 квітня. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/04/12/stattja/bezpeka/elektronnyj-hulah-rosiyi-vidomo-pro-novu-systemu-mobilizacziyi-rf.

Кібербезпека в інформаційному суспільстві (2024). Інформаційно-аналітичний дайджест / відп. ред. О. Довгань; упоряд. О. Довгань, Л. Литвинова, С. Дорогих. № 3 (березень). Київ: Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України»; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. 339 с.

Клімкін, П. (2023). В рф запроваджується цифрова диктатура. *Високий Замок*. 20 квітня. URL: https://wz.lviv.ua/blogs/488689-tsyfrovyi-hulah.

Кошельник, Д. (2024). «Творець королів». Як та чому Пітер Тіль підтримував Трампа, Венса та інших кандидатів. *Vector*. 2 серпня. URL: https://vctr.media/ua/tvorecz-koroliv-yak-ta-chomu-piter-til-pidtrimuvav-trampa-vensa-ta-inshih-kandidativ-239523/.

Леонова, О. (2024). Кіберполіція викрила хакера, який завдав іноземній компанії збитків на 2 млн доларів. *ТОВ «МЕДІАМЕРЕЖІ».* 12 січня. URL: https://segodnya.novyny.live/kiberpolitsiia-vikrila-khakera-iakii-zavdav-inozemnii-kompaniyi-zbitkiv-na-2-mln-dolariv-145256.html.

Ліндсі, Р.Д. (2018). Коріння трампізму. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. *Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* № 4 (39). С. 53-64.

Михайлов, Д. (2024). Департамент кіберполіції за 2023 рік виявив понад 3 600 кіберзлочинів. Також минулого року було проведено 18 міжнародних спецоперацій у цій сфері. *Суспільні новини*. 21 січня. URL: https://suspilne.media/673484-za-2023-rik-kiberpolicia-viavila-ponad-3600-kiberzlociniv/.

Наші хакери зламали 14 сайтів компаній, які співпрацювали із оборонкою РФ (2024). *Новинарня.* 22 січня. URL: https://novynarnia.com/2024/01/22/nashi-hakery-zlamaly-14-sajtiv/.

Олійник, Ю. (б/р). Тотальне стеження: безпека чи антиутопія? Великий китайський експеримент. *Політична теологія.* URL: https://politteo.online/materialy/totalne-stezhennya-bezpeka-chy-antyutopiya-velykyj-kytajskyj-eksperyment/.

Перша світова кібервійна (2023). Її перемоги і поразки такі ж вирішальні, як на полі бою. Як Україна дає собі раду. *Inshe.tv*. 10 січня. URL: https://inshe.tv/suspilstvo/2023-01-10/732853/.

Печенюк, А. (2023). Жахлива помилка. Генератори зображень з ШІ навчали на порноматеріалах з дітьми – дослідження. *NV*. 22 грудня. URL: https://techno.nv.ua/ukr/popscience/csam-v-paketi-danih-laion-5b-50378322.html.

Печенюк, А. (2024). Фотографії реальних дітей, опубліковані колинебудь в Інтернеті, потрапили до наборів даних для навчання ШІ. *NV*. 7 липня. URL: https://techno.nv.ua/ukr/it-industry/dityachi-foto-v-shi-50432702.html.

Прасад, А. (2024). Європол провів найбільшу в історії операцію проти ботнетів, обшуки та затримання були і в Україні. *Forbes*. 30 травня. URL: https://forbes.ua/news/evropol-proviv-naybilshu-v-istorii-operatsiyu-proti-botnetiv-obshuki-ta-zatrimannya-buli-i-v-ukraini-30052024-21464.

Рущенко, І.П., & Зубар, Н.В. (2021). Путін і хаос (як у Кремлі трактують теорію хаосу). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* № 47. С. 7-17.

Скіннер, К. (2020). Людина цифрова. Четверта революція в історії людства, яка торкнеться кожного / пер. з англ. Харків: Вид-во «Ранок»; Фабула. 272 с.

Сорока, Р. (2023). Хакери використовують ChatGPT для написання вірусних програм. *Speka.Media.* 10 січня. URL: https://speka.media/xakeri-vikoristovuyut-chatgpt-dlya-napisannyavirusnix-program-9w45np.

У США створили систему розпізнавання, яка дозволяє виявляти дисидентів (2021). *Політична теологія.* 14 січня. URL: https://politteo.online/novyny/u-ssha-stvoryly-systemu-rozpiznavannya-yaka-dozvolyaye-vyyavlyaty-dysydentiv-konservatoriv/.

Фаззіні, К. (2023). Кіберзлочинність. *Global Investigative Journalism Network*. July, 27. URL: https://gijn.org/ua/resurs-ua/kiberzlochinnist/.

«Цифрова бавовна» (2023). В Україні створили програму для кібератак на російські сайти. *Internetua*. 13 січня. URL: https://internetua.com/-cifrova-bavovna-v-ukrayini-stvorili-programu-dlya-kiberatakna-rosiiski-saiti.

Шарре, П. (2023). Невидима армія. Автономна зброя та майбутнє війни / пер. з англ. Київ: Форс Україна. 448 с.

Шепелева, А. (2024). Росія очолила світовий рейтинг кіберзлочинності. *DW*. 11 квітня. URL: https://www.dw.com/uk/rosia-ocolila-svitovij-rejting-kiberzlocinnosti-z-vidrivom-za-neu-ukraina/a-68792554.

Antoniuk, D. (2024). Russian developer of Trickbot malware sentenced to five years in prison. *Recorded Future News*. January, 25. URL: https://therecord.media/trickbot-developer-sentenced-to-prison.

Bagwe, M. (2023a). BlackCat Spoofs Victim Website to Leak Stolen Data. *Information Security Media Group, Corp*. January, 03. URL: https://www.govinfo

security.com/blackcat-spoofs-victim-website-to-leak-stolen-data-a20847.

Bagwe, M. (2023b). Ukraine: Russians Aim to Destroy Information Infrastructure. *Information Security Media Group, Corp*. January, 18. URL: https://www.govinfosecurity.com/ukraine-russians-aim-to-destroy-informationinfra structure-a-20964.

Climpanu, C. (2021). Italian mafia members arrested for SIM swapping, BEC scams, phishing. *The Record*. September, 20. URL: https://therecord.media/106-italian-mafia-members-arrested-for-sim-swapping-bec-scams-phishing.

Delaney, A. (2023). Facebook, Instagram Blasted for 'Lame' Security Practices. *Information Security Media Group, Corp*. January, 26. URL: https://www.govinfosecurity.com/facebook-instagram-blasted-forlame-security-practices-a-21022.

Douthat, R. (2024). What J.D. Vance Believes. *The New York Times*. July 13. URL: https://www.nytimes.com/2024/06/13/opinion/jd-vance-interview.html.

Faulkner, A. (2024). Why cyber fraud fusion centers can offer security teams the context they need. *CyberRisk Alliance, LLC*. January, 25. URL: https://www.scworld.com/perspective/why-cyber-fraud-fusion-centers-can-offer-security-teams-the-context-they-need.

Franklin, N. (2024). Three quarters of cybersecurity breaches are down to human error. *Workplace Insight.* March, 13. URL: https://workplaceinsight.net/three-quarters-ofcybersecurity-breaches-are-down-to-human-error/.

Goure, D. (2024). The aftermath of the Kyivstar cyber attack is a warning for us all. *Techradar.pro*. January, 5. URL: https://www.19fortyfive.com/2023/01/ukraine-war-proves-the-u-s-government-needstech-giants-like-google-as-allies/.

Horne, A., Standage, J., Gordon, R., Service, G., Davies, B., Frith, N., Gollin, S., Hardacre, J., Lloyd, A., Richards, M., & Shortall, S. (2024). Cyber risk and litigation: Some guidelines for directors and boards. *Minter Ellison Rudd Watts.* February, 15. URL: https://www.minterellison.co.nz/insights/cyber-risk-andlitigation-some-guidelines-for-directors-and-boards.

Ilyushina, M. (2020). Moscow rolls out digital tracking to enforce lockdown. Critics dub it a 'cyber Gulag'. *CNN*. April, 14. URL: https://edition.cnn.com/2020/04/14/world/moscow-cyber-tracking-qr-code-intl/index.html.

Khalilova, D. (2024). Media: Ukrainian hackers hit Russian internet provider, claim they are preparing revenge for Kyivstar. *The Kyiv Independent.* January, 09. URL: https://kyivindependent.com/media-ukrainian-hackers-hit-russian-internet-provider-claim-they-are-preparing-revenge-for-kyivstar/.

Marr, B. (2023). How Dangerous Are ChatGPT And Natural Language Technology For Cybersecurity? *Forbes.* January, 25. URL: https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2023/01/25/how-dangerous-are-chatgptand-natural-language-technology-for-cybersecurity/?sh=60c2cad04aa6.

O'Flaherty, K. (2024). The cyber security skills shortage: What skills are

missing? *Future US, Inc*. January, 2. URL: https://www.itpro.com/security/the-cyber-security-skills-shortage-what-skills-are-missing.

Reddick, J. (2024). Who pays, and why: A researcher examines the ransomware victim's mindset. *Recorded Future News*. January, 24. URL: https://therecord.media/ransomware-victim-mindset-dutchstudy-tom-meurs.

Schwartz, M.J. (2023). Why Do Ransomware Victims Pay for Data Deletion Guarantees? *Information Security Media Group, Corp.* January, 2. URL: https://www.govinfosecurity.com/blogs/do-ransomware-victims-pay-for-data-deletionguarantees-p-3342.

Shephard, D. (2024). Half of Organisations Have Suffered a Cyberattack or Incident That Prevented Access to Data in 2023. *Irish Tech News.* January, 23. URL: https://www.tahawultech.com/news/half-of-organisations-have-suffered-a-cyberattack-or-incident-that-prevented-access-to-data-in-2023/.

Stein, J. (2024). Ukraine is on the front lines of global cyber security. *Atlantic Council.* January, 09. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-is-on-the-front-lines-ofglobal-cyber-security/.

ЧАСТИНА 2
Цифровізація політики та політика цифровізації

Розділ 7
Сучасний стан та перспективи розвитку електронної демократії

Алла Миколаївна ШАПОВАЛОВА
кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, вул. Джона Маккейна, 33, Київ, 02000, Україна

Alla SHAPOVALOVA
PhD in Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Law and Humanities, V.I. Vernadsky Taurida National University, John McCain str., 33, Kyiv, 02000, Ukraine

E-mail: shapovalova.alla@tnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4920-5539
DOI: https://doi.org/10.15421/342467

В епоху, що характеризується швидким технологічним прогресом, концепція електронної демократії (e-democracy) стала важливою парадигмою в політичній і соціальній сферах. Електронна демократія означає використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для посилення та полегшення демократичних процесів, сприяючи тим самим більшій участі громадян і більш прозорому управлінню. У міру того як сучасні суспільства швидко інтегрують цифрові інструменти в повсякденне життя, актуальність і необхідність включення цих технологій у демократичні системи стають виразними та креативними.

Важливість електронної демократії полягає в її потенціалі революціонізувати традиційні демократичні практики. Використовуючи цифрові платформи, електронна демократія може вирішити давні проблеми, такі як апатія виборців, обмежений доступ до інформації та неефективність бюрократичних процесів. Ця трансформація може призвести до більш заангажованого громадянства, де люди мають інструменти для активної участі в політичному дискурсі, впливу на політичні рішення та притягнення до відповідальності обраних посадових осіб. Як результат, електронна демократія може сприяти чуйному та інклюзивному управлінню, що відображає потреби та прагнення різних груп населення.

Крім того, електронна демократія є важливою для модернізації демо-

кратичного процесу, щоб йти в ногу з цифровою епохою. Поширення смартфонів, соціальних медіа та Інтернету докорінно змінило те, як люди спілкуються, отримують доступ до інформації та взаємодіють з установами. Інтегруючи ці технології в демократичну практику, уряди можуть взаємодіяти з громадянами там, де вони присутні в найбільшій кількості, сприяючи більшій участі та гарантуючи, що демократичні системи залишаються актуальними і ефективними у світі, який швидко розвивається. Ця адаптація має вирішальне значення для підтримки легітимності та життєдіяльності демократичних інститутів у XXI столітті.

Необхідність електронної демократії підкреслюється викликами, пов'язаними з глобалізацією та зростаючою складністю питань політики. Оскільки суспільства стають більш взаємопов'язаними, зростає попит на інформацію в реальному часі та здатність швидко реагувати на нові виклики. Електронна демократія сприяє гнучким і обґрунтованим процесам прийняття рішень, дозволяючи урядам ефективніше вирішувати глобальні проблеми, такі як зміна клімату, кризи в галузі охорони здоров'я та економічна нестабільність. Використовуючи потужність цифрових інструментів, електронна демократія може підвищити спроможність демократичних інституцій орієнтуватися в цих складнощах і надавати своєчасні та ефективні рішення.

Водночас, слід зрозуміти, що власне являє собою поняття «електронної демократії». Проблематика запровадження електронної демократії в сучасному світі привертає увагу науковців та є предметом багатьох наукових досліджень. Електронна демократія, як феномен, розглядається з різних аспектів, що свідчить про її комплексність і багатоаспектність. Хоча на сьогодні не існує суттєвих розбіжностей у трактуванні цього поняття, порівняння дефініцій, запропонованих різними вченими, дозволяє глибше зрозуміти його сутність.

Український науковець Анна Мхітарян визначає електронну демократію як участь громадян у управлінні державою на всіх рівнях (від органів державної влади і місцевого самоврядування до самоорганізації населення) за допомогою інформаційно-комунікаційних інструментів та акцентує увагу на тому, що е-демократія забезпечує можливість безпосередньої участі громадян у прийнятті рішень, що сприяє підвищенню прозорості та відповідальності влади (Мхітарян, 2020).

На думку дослідника А. Акімова, електронна демократія – це перспективна форма інтерактивної взаємодії населення та влади в політичних процесах сучасного світу. А. Акімов підкреслює інтерактивність як ключову характеристику е-демократії, що дозволяє громадянам не лише отримувати інформацію, але й активно впливати на процеси прийняття рішень шляхом використання сучасних технологій (Акімов, 2018, с. 24).

Електронний уряд – це система інтерактивної взаємодії держави і громадян за допомогою інтернету, нова модель державного управління, яка пе-

ребудовує традиційні відносини громадян і владних структур.

У той же час, А. Барікова пропонує розглядати поняття електронної демократії в широкому та вузькому розумінях. У широкому значенні електронна демократія – це процес залучення широких верств населення до управління державними справами та прийняття рішень з використанням ІКТ. У вузькому розумінні е-демократія може розглядатися як впровадження та застосування ІКТ в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє розмежувати різні рівні та аспекти е-демократії, що важливо для її теоретичного та практичного вивчення (Барікова, 2016, с. 36).

Проаналізувавши вітчизняні наукові концепції розуміння електронної демократії, можна зробити висновок, що тема електронної демократії активно досліджується в українській науковій спільноті. Однак, впровадження е-демократії в життя вимагає нормативного закріплення цього поняття. Відсутність чітких законодавчих рамок може стати перешкодою до шляха, щодо ефективного використання електронних інструментів в управлінні державою.

Переважна більшість вчених вважає, що електронна демократія, будучи багатогранним феноменом, вимагає всебічного вивчення та нормативного забезпечення для свого ефективного функціонування. Вона відкриває нові можливості для участі громадян у політичних процесах, сприяє підвищенню прозорості та відповідальності влади, що в кінцевому підсумку може привести до більш демократичного та справедливого суспільства.

Виходячи з цього, питання нормативного забезпечення є не менш актуальною проблематикою, ніж власне саме визначення цього поняття. З метою розуміння поняття електронної демократії через призму юридичної науки, розглянемо нормативні визначення цього терміну. «Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні», затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2023 № 386-р, визначає електронну демократію як форму суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Це визначення підкреслює роль ІКТ як основного інструменту для реалізації принципів демократії в сучасному суспільстві.

Слід зазначити, що Рада Європи пропонує дещо ширше визначення електронної демократії. Відповідно, е-демократія – це використання ІКТ у демократичних процесах, що дозволяє посилити участь, ініціативність та залучення громадян на національному, регіональному та місцевому рівнях публічного життя. Крім того, вона сприяє покращенню прозорості демократичного процесу прийняття рішень, підзвітності демократичних інститутів, підвищенню чутливості органів влади до звернень громадян, а також стимулює публічні дебати та підвищення уваги громадян до процесу прийняття рішень.

Електронна демократія тісно пов'язана з електронним урядуванням, проте немає єдиної думки щодо того, яке з цих понять є ширшим. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 20.09.2017 р. № 649-р (Про схвалення, 2017), електронне урядування визначається як форма організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування через використання інформаційно-телекомунікаційних технологій. Це визначення підкреслює роль ІКТ у формуванні нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Електронна демократія може розглядатися як частина електронного урядування поряд з іншими сферами, такими як е-медицина, е-освіта, е-бізнес тощо. Однак, електронна демократія не лише забезпечує доступ громадян до прийняття політичних рішень за допомогою ІКТ, але й контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування в режимі реального часу. Таким чином, електронне урядування може розглядатися як інструмент для впровадження та розвитку електронної демократії. Існує також думка, що електронне урядування обмежується лише застосуванням ІКТ органами влади у своїй діяльності, тому поняття е-урядування та е-демократії не є тотожними і мають існувати окремо.

Як зазначає І. Сопілко, електронне урядування включає три важливі елементи взаємодії: держави і суспільства, держави та бізнесу, а також органів влади між собою. Це дозволяє громадянам отримувати швидкий доступ до публічної інформації, якісні та оперативні адміністративні послуги, а також впливати на прийняття і реалізацію важливих державних рішень. Бізнес отримує пільги та швидший доступ до органів державної влади, що сприяє більш ефективній співпраці між бізнесом і владою. Органи державної влади отримують можливість регламентувати свої дії, оперативніше вирішувати завдання, покращувати умови надання державних послуг, уникати величезних черг, а також бути відкритими, прозорими, чутливими та гнучкими до вимог громадян і бізнесу (Сопілко, 2020, с. 104).

Перехід до електронного урядування означає реформу всіх форм діяльності органів влади, зміну їх структури, завдань і функцій. Успіх реалізації цього переходу залежить від правильно обраної стратегії і тактики, координації та ефективної взаємодії всіх суб'єктів цього процесу, а саме: законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, бізнесу та громадськості.

Професор Гарвардського університету П. Норріс у своїй книзі «Цифрова нерівність: громадянська активність, інформаційна бідність та інтернет у всьому світі» (Norris, 2001, p. 82) виділяє три категорії теорій, які пояснюють причини розвитку електронної демократії. Ці теорії базуються на об'єднанні праць світових дослідників і умовно поділяються на три групи.

Перша категорія – теорія розвитку, яка фокусується на тому, що струк-

турні зміни в економічних системах призводять до соціальних та політичних трансформацій. Це означає, що соціально-економічний розвиток має прямий вплив на розвиток електронної демократії.

Друга категорія – теорії технічного детермінізму. Прихильники цієї теорії стверджують, що технічна інфраструктура є найважливішим фактором розвитку електронної демократії.

Третя категорія – теорія демократизації. Вона стверджує, що електронна демократія є відображенням традиційної політичної системи. Як результат, ефективність розвитку електронної демократії залежить від рівня сприйняття та впровадження суспільних норм і стандартів демократизації.

На нашу думку, різноманітність підходів до проблеми співвідношення понять е-демократія та е-урядування пояснюється новизною цих категорій у політичному житті суспільства та їхнім активним розвитком. Це питання потребує подальшого теоретичного дослідження з метою уніфікації підходів до тлумачення досліджуваних понять. Додатково, важливо враховувати контекст національних особливостей та технологічного розвитку кожної країни, що може впливати на розуміння і застосування цих концепцій.

Проаналізувавши особливості поняття та його нормативних особливостей, слід відзначити ознаки електронної демократії:

Інтерактивність. Однією з ключових ознак електронної демократії є інтерактивність, яка передбачає двосторонню комунікацію між громадянами та владою. Інтерактивні платформи, такі як електронні петиції, онлайн-опитування та форуми, дозволяють громадянам не лише отримувати інформацію, але й активно брати участь у процесі прийняття рішень. Це сприяє більшій відкритості та гнучкості демократичних процесів, оскільки влада отримує можливість швидко реагувати на запити та потреби населення.

Прозорість. Прозорість є невід'ємною ознакою електронної демократії. Вона забезпечується через відкритий доступ до інформації про діяльність органів влади, включаючи фінансові звіти, протоколи засідань та рішення. Завдяки ІКТ громадяни можуть легко отримувати актуальну інформацію, що підвищує рівень довіри до влади та запобігає корупції. Прозорість також сприяє формуванню обґрунтованої громадської думки та активному залученню громадян до політичного життя.

Підзвітність. Електронна демократія передбачає підзвітність органів влади перед громадянами. Завдяки цифровим технологіям, громадяни можуть здійснювати моніторинг діяльності владних структур, оцінювати їх ефективність та вимагати відповідальності за прийняті рішення. Це сприяє формуванню більш відповідальної та чуйної системи державного управління, де кожне рішення може бути піддане громадському аналізу та контролю.

Доступність. Доступність є важливою ознакою електронної демократії, що означає можливість для всіх громадян безперешкодно використовувати ІКТ для участі у демократичних процесах. Це включає не лише технічну до-

ступність (наявність інтернету та необхідних пристроїв), але й доступність з точки зору навичок та знань. Для цього необхідно забезпечити цифрову грамотність населення та створити умови для рівного доступу до цифрових ресурсів.

Залученість громадян. Електронна демократія сприяє активному залученню громадян до процесу управління державою. Це досягається через різноманітні електронні платформи, що дозволяють громадянам висловлювати свою думку, ініціювати законодавчі пропозиції та брати участь у громадських обговореннях. Така залученість підвищує рівень громадянської активності та сприяє формуванню більш демократичного та відповідального суспільства.

Забезпечення зворотного зв'язку. Електронна демократія забезпечує ефективний зворотний зв'язок між владою та громадянами. Це означає, що влада не лише інформує громадян про свої дії, але й активно реагує на їхні запити та пропозиції. Зворотний зв'язок може здійснюватися через електронні приймальні, соціальні мережі, онлайн-консультації тощо. Це дозволяє владі краще розуміти потреби громадян та оперативно реагувати на них (Electronic democracy, б/р).

Виходячи з наведених ознак, вважаємо, що електронна демократія виконує наступні функції: комунікативну, дискурсивну та посилюючу. Кожна з цих функцій є важливою для забезпечення ефективного функціонування демократичного процесу в сучасному інформаційному суспільстві. Розглянемо кожну з них більш детально.

Комунікативна функція. Електронна демократія значно полегшує процес спілкування між органами державної влади та населенням. Завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), громадяни отримують можливість оперативно звертатися до органів влади через електронні приймальні, онлайн-консультації та соціальні мережі. Ця функція сприяє встановленню ефективного зворотного зв'язку, де влада може швидко реагувати на запити громадян, а громадяни – отримувати актуальну інформацію про діяльність влади. Крім того, комунікативна функція сприяє підвищенню прозорості та відкритості державного управління, оскільки громадяни мають доступ до інформації про прийняті рішення, їхнє обґрунтування та вплив на суспільство.

Дискурсивна функція. Дискурсивна функція електронної демократії забезпечує обговорення політичних питань членами суспільства. Це досягається через створення платформ для публічних дебатів, онлайн-обговорень та консультацій. Завдяки ІКТ, громадяни можуть брати участь у формуванні політичного дискурсу, висловлювати свої думки, аргументувати позиції та впливати на формування громадської думки. Дискурсивна функція сприяє розвитку політичної культури та підвищенню рівня громадянської активності, оскільки забезпечує можливість для різних груп населення брати

участь у обговореннях і вносити свої пропозиції щодо важливих суспільних питань. Це також стимулює критичне мислення та сприяє формуванню більш обґрунтованих і зважених рішень.

Посилююча функція. Посилююча функція електронної демократії полягає в збільшенні ролі громадян у прийнятті політичних рішень. ІКТ дозволяють громадянам безпосередньо впливати на процеси прийняття рішень через електронні петиції, референдуми, голосування та інші інструменти електронної участі. Це забезпечує більш активну та ефективну участь громадян у державному управлінні та сприяє підвищенню відповідальності органів влади перед суспільством. Посилююча функція також включає можливість контролю за діяльністю влади в режимі реального часу, що дозволяє оперативно реагувати на будь-які порушення чи недоліки в їх роботі. Це сприяє формуванню більш демократичної, відповідальної та прозорої системи управління (Електронна демократія, б/р).

Вбачаючи в електронній демократії потужний потенціал та коло правової та юридичної дії, буде доречним припустити, що впровадження певних принципів стане каталізатором до кращого функціоналу та розуміння цього поняття. Доцільно впроваджувати наступні принципи:

Наголосимо, що становлення е-демократії потребує впровадження таких принципів:

Рівноправність. Забезпечення рівності між політичними суб'єктами та громадянами є фундаментальним принципом електронної демократії. Це передбачає рівний доступ до інструментів ІКТ та можливостей для участі у політичних процесах незалежно від соціального статусу, статі, віку чи інших ознак.

Прозорість та відкритість. Органи державної влади та місцевого самоврядування повинні бути відкритими у своїй діяльності. Прозорість передбачає доступність інформації роботи владних структур, що дозволяє громадянам контролювати їхню діяльність і робить процес прийняття рішень зрозумілим та підзвітним.

Вільний доступ до інформації. Право на інформацію має бути гарантованим і не може порушуватися. Це включає не лише доступ до публічних даних, але й можливість отримувати інформацію в зручній та зрозумілій формі. Вільний доступ до інформації сприяє обізнаності громадян та їх активній участі в політичному житті.

Свобода. Громадяни повинні бути вільними у вираженні своїх поглядів та переконань. Свобода слова та самовираження є основою демократичного суспільства і забезпечує можливість для громадян впливати на політичні процеси без страху переслідування чи репресій.

Кібербезпека. Дані громадян мають бути надійно захищені від несанкціонованого доступу. Забезпечення кібербезпеки є критично важливим для довіри громадян до систем електронної демократії та захисту їх персо-

нальних даних.

Постійне навчання. Безперервне підвищення суб'єктами е-демократії своєї політичної та правової обізнаності є необхідним для ефективного використання інструментів ІКТ. Це включає навчання громадян цифровій грамотності та забезпечення доступу до освітніх ресурсів.

Підконтрольність та підзвітність. Органи державної влади та місцевого самоврядування повинні регулярно висвітлювати результати своєї роботи та звітувати перед населенням. Підзвітність сприяє формуванню довіри до влади та підвищує її відповідальність перед громадянами.

Сприяння пріоритетному розвитку ІКТ. Держава має спрямовувати зусилля на спрощення доступу громадян до демократії за допомогою застосування ІКТ. Це включає розвиток інфраструктури, забезпечення доступу до інтернету та підтримку інновацій у сфері інформаційних технологій.

Розмежування повноважень та координація дій. Органи державної влади та місцевого самоврядування повинні діяти виключно в межах своїх повноважень, не допускаючи дублювання функцій. Чітке розмежування повноважень сприяє ефективній координації дій і запобігає конфліктам інтересів.

Гарантованість ресурсного забезпечення. Держава повинна спрямовувати зусилля на забезпечення безперебійної роботи інструментів е-демократії. Це включає фінансову підтримку, технічне обслуговування та розвиток інфраструктури для забезпечення доступу до електронних ресурсів.

Однак слід розуміти, що як і будь-яка система, електронна демократія має свої переваги та недоліки, як слід враховувати. Перевагами можуть бути наступні аспекти:

Підвищення доступності та зручності для громадян. Електронна демократія забезпечує громадянам легкий доступ до інформації і можливість участі у політичних процесах без географічних обмежень. Дослідження показують, що впровадження електронних інструментів збільшує рівень участі громадян, оскільки знижує вхідні бар'єри та спрощує процедури голосування та консультацій.

Посилення прозорості та підзвітності влади. Інформаційні технології дозволяють забезпечити відкритість і доступність інформації про діяльність державних структур та рішень, що приймаються. Це зміцнює довіру громадян до владних органів та сприяє підвищенню рівня їхньої підзвітності перед суспільством.

Зниження витрат на організацію політичних процесів. Електронні технології дозволяють зменшити витрати на проведення виборів, консультацій та інших форм громадського участі. Це пов'язано зі скороченням витрат на друк матеріалів, оренду приміщень та оплату праці персоналу.

Збільшення можливостей для політичної участі та впливу громадян. Е-демократія надає громадянам більше інструментів для активної участі у

прийнятті рішень. Це включає електронні петиції, онлайн-консультації, громадські форуми тощо, що дозволяє громадянам впливати на політичні процеси та висловлювати свої погляди.

Підвищення ефективності прийняття рішень. Застосування електронних технологій сприяє швидкішому збору і аналізу даних, що важливо для прийняття обґрунтованих і здійснюваних на основі фактів рішень. Це забезпечує оптимізацію процесів управління та відповідне реагування на виклики сучасного світу.

Підтримка інклюзивності та рівноправності. Електронна демократія дозволяє залучити до участі у політичних процесах різні соціальні групи, включаючи менші чисельно групи, які можуть мати обмежений доступ до традиційних форм участі. Це сприяє інклюзивному розвитку суспільства і зміцненню демократичних цінностей.

Сприяння інноваційному розвитку суспільства. Впровадження е-демократії сприяє інноваціям у сфері громадського управління та демократичних процесів. Це включає розвиток нових технологічних рішень для підвищення участі громадян, покращення якості обслуговування та ефективності управління (Грицяк, & Соловйов, 2015, с. 38).

Незважаючи на численні переваги, електронна демократія також має свої недоліки, які варто ураховувати при її впровадженні та розвитку. Розглянемо основні аспекти недоліків нижче.

Цифровий розрив та доступ до технологій. Однією з основних проблем е-демократії є цифровий розрив між різними соціальними групами та регіонами. Не всі громадяни мають доступ до високошвидкісного Інтернету та необхідних технічних засобів для активної участі в електронних консультаціях чи голосуванні. Це може призводити до виключення певних груп населення з політичного процесу та поглиблювати існуючі соціальні нерівності.

Кібербезпека та приватність даних. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у політичних процесах вимагає високого рівня кібербезпеки та захисту особистих даних громадян. Вразливість до кібератак та можливість несанкціонованого доступу до особистих даних може підірвати довіру до електронних систем управління та голосування.

Недостатня легітимність та довіра. Вірогідність та легітимність електронних голосувань і консультацій може бути під сумнівом у відсутності чітких механізмів перевірки і аудиту результатів. Недостатня довіра до електронних систем може стримувати громадян від активної участі, що негативно впливає на рівень демократії та легітимність політичних процесів.

Неоднаковий рівень технологічної готовності урядів та місцевих влад. Уряди та місцеві органи самоврядування можуть мати різний рівень готовності до впровадження електронних систем управління та участі громадян. Нерівномірний розвиток технологій може призвести до нерівності в доступі громадян до послуг е-демократії та обмежити їхні можливості впливу на

прийняття рішень.

Тим не менш, значення е-демократії стає особливо актуальним у сучасному світі, оскільки інтернет та інформаційні технології стали неодмінною частиною повсякденного життя громадян. Це надає їм можливість більше залучатися до політичних процесів і контролювати дії уряду та обранців. Однак е-демократія також стикається з викликами, такими як поширення дезінформації, загрози кібер-безпеці та нерівномірний доступ до інтернет-ресурсів, що потребує ретельного регулювання та захисту прав громадян (Shapovalova, & Boiarintseva, 2023, p. 402).

Доцільно зазначити, що досягнення рівноваги між відкритістю та безпекою, забезпечення доступності для всіх громадян і захисту їхніх прав є важливою метою е-демократії у сучасному світі. Також настільки важливо розвивати цифрову грамотність серед населення, щоб громадяни могли критично оцінювати інформацію з Інтернету та активно брати участь у політичних процесах. Загалом, е-демократія грає ключову роль у зміцненні демократії і підвищенні рівня політичної свідомості та активності громадян у сучасному інформаційному суспільстві.

Електронна демократія (е-демократія) набуває дедалі більшого значення в сучасному світі, пропонуючи нові інструменти та механізми для залучення громадян до процесу прийняття рішень на різних рівнях влади. Її впровадження в різних країнах світу має свої особливості та демонструє різні підходи до використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для посилення демократичних інституцій (Грицяк, & Соловйов, 2015, с .28).

Естонію часто називають піонером електронної демократії. З 2005 року в Естонії запроваджено i-Voting (інтернет-голосування), що дозволяє громадянам голосувати онлайн на місцевих і національних виборах. Ця система використовує захищені електронні ідентифікаційні картки (e-ID) для автентифікації виборців і забезпечення цілісності процесу. Система i-Voting значно підвищила явку виборців, особливо серед молодих виборців та експатріантів, і постійно вдосконалювалася для підвищення безпеки та взаємодії з користувачем. Успіх Естонії в цій сфері пояснюється її потужною цифровою інфраструктурою, високим рівнем проникнення Інтернету та широкою громадською довірою до цифрових систем (Естонія, 2015).

Швейцарія пропонує ще один помітний приклад електронної демократії через широке використання електронного голосування. Кілька кантонів Швейцарії експериментували з онлайн-голосуванням з початку 2000-х років. Швейцарська модель наголошує на децентралізованому підході, коли окремі кантони розробляють і керують своїми системами електронного голосування. Ця федеральна структура дозволяє інновації та налаштування відповідно до місцевих потреб. Досвід Швейцарії підкреслює важливість ретельного тестування та аудиту систем електронного голосування для забезпечення безпеки та довіри суспільства. Незважаючи на певні технічні труд-

нощі та занепокоєння щодо кібербезпеки, електронне голосування у Швейцарії сприяло більшій участі закордонних громадян та людей з обмеженими можливостями.

У Бразилії впровадження електронних машин для голосування зробило революцію у виборчому процесі. З 2000 року Бразилія використовує електронні термінали для голосування по всій країні, значно скорочуючи час, необхідний для підрахунку голосів, і мінімізуючи фальсифікації виборів. Ці прості та зручні машини допомогли забезпечити доступність процесу голосування для різноманітної та густонаселеної нації. Досвід Бразилії демонструє ефективність електронного голосування для підвищення ефективності та прозорості виборів, хоча він також підкреслює необхідність надійних заходів кібербезпеки для захисту від потенційних загроз.

Південна Корея інтегрувала різні аспекти електронної демократії, зокрема, сприяючи залученню громадян онлайн і спільному управлінню. Уряд Південної Кореї керує кількома цифровими платформами, такими як система e-People, яка дозволяє громадянам подавати скарги, пропонувати політику та брати участь у публічних консультаціях. Ця платформа сприяла більшій взаємодії між урядом та громадянами, сприяючи прозорості та оперативності. Високий рівень проникнення Інтернету та цифрової грамотності Південної Кореї були вирішальними для успіху цих ініціатив (Digital Democracy, 2017).

Сполучене Королівство експериментувало з електронною демократією через такі ініціативи, як онлайн-петиції та консультації. Веб-сайт електронних петицій уряду Великобританії дозволяє громадянам створювати та підписувати петиції, які потім можуть бути розглянуті для обговорення в парламенті, якщо вони досягнуть певного порогу підписів. Ця платформа забезпечила пряму участь громадян у законодавчому процесі, хоча її вплив на політичні рішення різний. Досвід Великої Британії підкреслює потенціал цифрових інструментів для посилення демократії участі, а також вказує на проблеми забезпечення того, щоб таке залучення перетворювалося на відчутні політичні результати.

Австралія також дослідила електронну демократію, зокрема через свою платформу myGov, яка забезпечує централізований онлайн-портал для доступу до державних послуг та інформації. Крім того, різні органи місцевого самоврядування в Австралії запровадили інструменти онлайн-консультацій для збору думок громадян щодо міського планування та питань громади. Ці ініціативи спрямовані на те, щоб зробити державні послуги доступнішими та сприяти більшій громадській активності на місцевому рівні. Австралійський підхід демонструє потенціал електронної демократії для покращення надання послуг і взаємодії між громадянами та урядом (Public Participation Guide, б/р).

Зважаючи на актуальність теми, доцільно розглянути процеси впровадження та функціонування електронної демократії в Україні. У вимірі XXI

століття світ переживає період інтенсивних трансформацій, які супроводжуються стрімким розвитком цифрових технологій. Цей епохальний процес вже отримав назву «Індустріальна революція 4.0». Технологічні зміни охопили всі сфери життя, включаючи функціонування держав та їхні відносини з громадянами, що проявилося у впровадженні електронного врядування та електронної демократії.

В Індії зусилля щодо впровадження електронної демократії були зосереджені на підвищенні прозорості та участі громадян через цифрові платформи. Портал MyGov, запущений у 2014 році, дозволяє громадянам брати участь в обговоренні політики, брати участь в урядових ініціативах і надавати відгуки з питань управління. Ця платформа відіграла важливу роль у залученні великого та різноманітного населення до демократичного процесу, хоча проблеми, пов'язані з цифровою грамотністю та доступом до Інтернету, залишаються. Досвід Індії підкреслює важливість усунення інфраструктурних та освітніх бар'єрів для максимізації переваг електронної демократії.

У Канаді уряд активно просуває електронну демократію через різні цифрові платформи взаємодії. Однією з помітних ініціатив є «Портал відкритого уряду», який надає громадянам доступ до державних даних, документів та інформації. Ця платформа сприяє прозорості та дозволяє громадянам брати участь у обговоренні публічної політики та процесах прийняття рішень. Крім того, кілька канадських міст запровадили онлайн-платформи партиципаторного бюджетування, що дозволяє мешканцям пропонувати та голосувати за громадські проекти, таким чином безпосередньо впливаючи на витрати місцевих органів влади.

Фінляндія запровадила низку інструментів електронної демократії для сприяння участі та залученню громадян. Платформа «Otakantaa» дозволяє громадянам брати участь у публічних консультаціях та обговореннях пропонованих законів та урядових ініціатив. Крім того, система «Kansalaisaloite» (громадянська ініціатива) дозволяє громадянам подавати законодавчі пропозиції онлайн. Якщо пропозиція отримує достатню підтримку, її має розглянути парламент Фінляндії. Ці платформи дали можливість громадянам Фінляндії відігравати більш активну роль у законодавчому процесі та покращили реагування уряду на громадські проблеми.

Тайвань відомий своїм інноваційним використанням цифрових платформ для просування демократії участі. Платформа «vTaiwan» є яскравим прикладом, що надає громадянам, експертам і державним службовцям простір для спільного обговорення та розробки політики з різних питань, включаючи регулювання цифрової економіки та послуги спільного використання поїздок. Платформа використовує поєднання онлайн-обговорень і особистих зустрічей, використовуючи такі інструменти, як Pol.is, щоб сприяти досягненню консенсусу. Досвід Тайваню демонструє, як цифрові платформи можуть покращити демократичне обговорення та спільне створення

політики.

Ісландія прийняла електронну демократію завдяки використанню цифрових інструментів для конституційної реформи та участі громадян. Після фінансової кризи 2008 року Ісландія запустила краудсорсингову ініціативу для розробки нової конституції. Процес залучав обрану Конституційну раду, яка використовувала соціальні медіа, онлайн-форуми та інші цифрові платформи для отримання інформації від громадян. Цей підхід на основі участі мав на меті створити більш інклюзивну та демократичну конституцію. Хоча проект конституції не був повністю прийнятий, ініціатива підкреслила потенціал цифрових інструментів для залучення громадян до важливих політичних процесів.

Досвід кожної країни підкреслює потенціал цифрових інструментів для підвищення громадянської активності, прозорості та інклюзивності, а також підкреслює необхідність вирішення проблем, пов'язаних із доступністю, кібербезпекою та інституційною інтеграцією. Ці тематичні дослідження дають цінну інформацію про можливості та складнощі розвитку цифрової демократії в різних політичних і культурних контекстах.

Розвиток електронної демократії в Україні є актуальним напрямком, який займає центральне місце у політичній та соціальній реформації країни. За даними Організації Об'єднаних Націй (ООН), Україна відзначається значними досягненнями у сфері електронного урядування, що підтверджується її переходом до країн з дуже високим рівнем індексу електронного урядування (EGDI). Це свідчить про інтенсивний процес впровадження електронних технологій у різні сфери державного управління.

Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою (ЄСІТС), запровадженою згідно з Законом України «Про судоустрій та статус суддів», Україна встановила ефективний механізм для забезпечення доступу до правосуддя через Інтернет. Ця система не лише спрощує процедури судового документообігу та електронної реєстрації, але й дозволяє проводити судові засідання в режимі відеоконференцій, зменшуючи адміністративні бар'єри для учасників судових процесів.

Національний парламент України активно використовує можливості е-парламентаризму через веб-сайт Верховної. Ради, який забезпечує доступ до інформації про роботу парламенту, графіки засідань та текстові матеріали законопроектів. Громадяни можуть взяти участь у громадському обговоренні законопроектів та подати свої звернення через електронні сервіси, що сприяє збільшенню впливу на законодавчий процес.

Однією з ключових ініціатив в Україні є також створення системи громадських е-обговорень, що дозволяє громадянам ініціювати обговорення законопроектів, що надійшли до Верховної Ради. Цей механізм сприяє підвищенню відкритості та відповідальності державних структур перед громадянами, підсилюючи їхню участь у формуванні державної політики. В цьому

контексті активно використовується механізм еко-системи та еко-загрози [ЕкоЗагороза, б/р; ЕкоСистема, б/р].

Не менш важливим було створення е-петицій. Як слушно зазначає О. Полуніна, «електронні петиції є одним із способів залучення громадян до політичного процесу та забезпечення їх участі в прийнятті рішень уряду. Ця форма громадського звернення здебільшого заснована на використанні електронних засобів зв'язку та інформаційних технологій, що дає змогу масово залучати громадян до обговорення та вирішення важливих питань суспільного життя» (Полуніна, 2023, с. 54).

У 2015 році в Україні була запроваджена електронна система петицій, що дозволяє громадянам звертатися до Президента України, Верховної Ради України (ВРУ), Кабінету Міністрів України та місцевих органів самоврядування через офіційний веб-сайт з відповідним зверненням. Процедура подачі е-петицій полягає в заповненні спеціальної форми на веб-платформі владного органу, після чого петиція публікується для загального доступу. Усі громадяни мають можливість ознайомитися з текстом петиції та підтримати її шляхом електронного голосування, яке триває три місяці.

Петиції, адресовані Президенту України, ВРУ та Кабінету Міністрів України, повинні набрати не менше 25 000 підписів протягом голосування, щоб бути передані на розгляд. Для петицій до органів місцевого самоврядування кількість необхідних підписів встановлюється відповідно до статута конкретної територіальної громади (Електронна демократія, б/р).

У жовтні 2023 року Офіс Президента України оприлюднив статистику, згідно з якою за період з січня до жовтня 2023 року надійшло 115 653 е-петиції, із них: 79 003 – не зібрали необхідну кількість голосів, для 1 566 – триває збір підписів, а 263 – набрали необхідну кількість голосів і були розглянуті Президентом України.

За даними, розміщеними на офіційному веб-сайті Київської міської ради, з 2015 року до місцевої ради надійшло 8 088 е-петицій, із них: 164 – набрали достатню кількість підписів, з яких 116 – отримали підтримку від владних структур. З петицій, які набрали необхідну кількість підписів, 18,3% було реалізовано, 51,8% знаходиться на етапі реалізації, 23,8% не отримали підтримку радою, а 5,5% перебувають на розгляді (Електронні петиції, б/р).

Електронні петиції представляють собою важливий інструмент громадської участі в політичному процесі. Міжнародний досвід підтверджує успішне використання цього механізму у різних країнах світу, де вони сприяють залученню громадян до обговорення та вирішення ключових суспільних питань. Україна також має свою систему електронних петицій, проте для досягнення більшої ефективності та прозорості необхідно продовжувати її розвиток та вдосконалення (Shapovalova, & Boiarintseva, 2023, p. 401).

Одним із ключових аспектів є підвищення свідомості громадян про можливості використання електронних петицій. Важливо активізувати ін-

формаційні кампанії та освітні заходи, щоб кожен громадянин міг зрозуміти, яким чином може впливати на прийняття важливих рішень через цей інструмент.

Також важливо забезпечити швидкий та прозорий розгляд петицій. Це можна досягти через оптимізацію процесу обробки та впровадження чітких строків розгляду. Інформація про стан розгляду петицій повинна бути доступною для громадськості, що забезпечить відкритість та довіру до системи.

Не менш важливим є забезпечення зворотного зв'язку між громадянами та владними органами. Чітко визначені процедури відповіді на петиції допоможуть зміцнити довіру громадськості до владних структур і зроблять процес більш взаємодійним.

Розвиток системи електронних петицій може істотно сприяти зміцненню демократії в Україні, підвищити громадський вплив на прийняття рішень та залучити більше громадян до активної участі у формуванні політики країни.

Підкреслимо, що ще одним важливим кроком у впровадженні е-демократії в Україні стала презентація у лютому 2020 року мобільного застосунку та веб-порталу «Дія», який об'єднав функції е-документів, е-реєстрів та е-адміністративних послуг. Цей проект, реалізований Мінцифри, спрямований на полегшення доступу до державних послуг.

Станом на червень 2023 року застосунком «Дія» користувалися понад 19 мільйонів українців. Він надає доступ до 14 е-документів та 29 е-державних послуг. З початком повномасштабної військової агресії, до застосунку приєдналися понад 5 мільйонів нових користувачів, а кількість державних послуг, доступних через смартфон, значно розширилась для спрощення доступу до державної підтримки під час конфлікту (Скрипін, 2023). Варто зазначити, що на веб-порталі «Дія» доступно більше послуг, ніж у мобільному застосунку.

Підсумовуючи наведене, хочемо підкреслити, що інструменти е-демократії в Україні є досить розвиненими і користуються значною довірою населення. Цьому свідчить велика кількість е-петицій, що подаються до державних та місцевих влад. Крім того, значно зросла кількість користувачів застосунку «Дія», яким на сьогодні користується близько 52% українців.

Сьогоднішній час характеризується високою швидкістю подій, що вимагає від України проведення реформ та прийняття виважених і ефективних рішень. За останні роки наша країна стала однією з передових у Європі в сфері розвитку сервісів е-демократії, і є всі підстави вважати, що ця тенденція продовжуватиметься. Це підтверджується ініціативами деяких країн щодо впровадження власних сервісів на основі застосунку «Дія» (Чукут, 2016, с. 94).

Міністерство цифрової трансформації зазначило, що декілька країн Європи, Азії та Африки вже звернулися з пропозиціями про співпрацю у

створенні подібних застосунків. Мова йде не лише про використання технічних засобів, але й про залучення українських спеціалістів до консалтинга та аналізу. У 2023 році Естонія стала першою країною у світі, яка запустила на своїй території «цифрову державу» на основі застосунку «Дія».

Проте впровадження методів е-демократії в Україні супроводжується певними труднощами, зокрема: 1) відсутність у деяких громадян доступу до інтернету; 2) відсутність знань про можливості е-демократії у майже 80% користувачів інтернету; 3) відсутність попиту на взаємодію з органами влади онлайн; 4) недостатньо активне використання органами державної влади та місцевого самоврядування соціальних мереж для взаємодії з громадянами.

З огляду на те, що переважна більшість користувачів інтернету проживають у містах (65%), частка користувачів із сільської місцевості становить близько 42%, що створює нерівність у волевиявленні з використанням засобів ІКТ. Також нерівномірно представлені різні вікові групи: більшість користувачів інтернету – це молодь (від 18 до 35 років), тоді як люди похилого віку часто відмовляються від використання веб-ресурсів. Лише 21% опитаних використовують інтернет для взаємодії з органами влади, і більшість не обізнані про можливості е-демократії. Крім цього, 71% опитаних не виявляють зацікавленості у використанні засобів е-демократії при спілкуванні з органами влади.

Ці проблеми призводять до нерівності представництва інтересів різних груп суспільства при використанні методів е-демократії, зокрема е-опитувань та е-голосувань, коли результати переважно репрезентують думку політично активних користувачів інтернету.

Війна росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, суттєво вплинула на всі сфери життя в країні, в тому числі й на розвиток електронної демократії. У зв’язку з військовими діями на території країни, багато українців не мають змоги особисто звернутися до органів влади для отримання адміністративних послуг, а проведення особистих зустрічей з населенням, прийомів громадян та громадських слухань наражає на небезпеку учасників таких заходів. Ці чинники спонукали українців частіше використовувати е-петиції та е-звернення до органів влади з метою донесення громадської думки.

В умовах війни важливість цифрових сервісів значно зросла, адже вони забезпечують безперервний зв’язок між громадянами та державою. Застосунок «Дія» став невід’ємною частиною повсякденного життя, дозволяючи українцям отримувати необхідні послуги, навіть перебуваючи у зоні бойових дій або евакуації. Крім того, цифрові платформи дозволяють оперативно реагувати на запити громадян, що є критично важливим у воєнний час.

Зважаючи на нинішні виклики та поточну ситуацію в країні, електронна демократія має певні позитивні зрушенням серед яких наступні:

Зростання використання онлайн-платформ. Люди все частіше викори-

стовують онлайн-платформи для спілкування, отримання інформації та отримання допомоги. Це може призвести до зростання використання онлайн-інструментів е-демократії після закінчення війни.

Нові можливості для онлайн-участі. Війна стимулювала розвиток нових онлайн-інструментів та платформ, які можуть бути використані для залучення громадян до процесів прийняття рішень. Наприклад, онлайн-голосування може бути використано для проведення опитувань та зборів громадян.

Підвищення обізнаності про е-демократію. Війна продемонструвала важливість доступу до інформації та можливості для громадян висловлювати свою думку. Це може призвести до підвищення обізнаності про е-демократію та зростання підтримки її розвитку.

Згуртування суспільства. Війна згуртувала українське суспільство, що може стимулювати активнішу участь громадян у політичному житті та використанні онлайн-інструментів е-демократії.

Досвід інших країн. Україні слід використовувати досвід інших країн, які стикалися з подібними викликами, для розвитку е-демократії в умовах війни (Янсонс, 2020, с. 86).

Однак, існує чимало перешкод, таких як:

- Зменшення доступу до Інтернету. Внаслідок руйнувань інфраструктури та переміщення населення доступ до Інтернету в деяких регіонах України зменшився. Це ускладнює для громадян використання онлайн-інструментів е-демократії.

- Зміщення пріоритетів. У воєнний час уряди та громадянське суспільство змушені зосереджувати свої зусилля на вирішенні більш нагальних проблем, таких як оборона країни, гуманітарна допомога та підтримка постраждалих від війни. Це може призвести до відкладення або сповільнення розвитку е-демократії.

- Кібербезпека. Війна призвела до зростання кіберзагроз, що може поставити під загрозу безпеку електронних інструментів е-демократії та даних громадян.

- Дезінформація. Російська пропаганда використовує онлайн-платформи для поширення дезінформації та розпалювання ворожнечі. Це може підірвати довіру до влади та інституцій, а також ускладнити конструктивний діалог та прийняття рішень на основі фактів.

- Психологічний вплив. Війна та пов’язані з нею стреси та травми можуть негативно вплинути на здатність людей брати участь у політичному житті та використовувати онлайн-інструменти е-демократії.

Перспективи розвитку е-демократії в Україні пов’язані з подальшим удосконаленням цифрових інструментів та розширенням їх функціоналу. Наприклад, планується інтеграція нових сервісів у застосунок «Дія», що включатимуть можливості для участі у голосуваннях та референдумах он-

лайн. Це дозволить значно підвищити рівень залучення громадян до процесу прийняття рішень, особливо у віддалених районах та серед тих, хто вимушено покинув свої домівки.

Подолавши наявні виклики та перешкоди, у майбутньому, розвиток е-демократії в Україні може стати одним з ключових факторів підвищення ефективності державного управління та зміцнення демократичних інститутів. В умовах війни цифрові платформи забезпечують стійкість і гнучкість, необхідні для збереження зв'язку між державою та громадянами, сприяючи прозорості та підзвітності влади. Впровадження нових технологій і подальший розвиток е-демократії допоможуть Україні не лише ефективніше протистояти викликам війни, але й закласти основу для сталого розвитку у післявоєнний період.

Важливо пам'ятати, що ІКТ є інструментом, а не вирішенням проблеми доступу до демократії та державних послуг. Тому, на наш погляд, говорити про повний перехід до використання інструментів е-демократії в найближчі роки не є доцільним. При впровадженні методів е-демократії слід враховувати, що на сьогодні не всі громадяни України користуються інтернетом та гаджетами. У деяких регіонах країни, здебільшого в сільській місцевості, інтернет-з'єднання є слабким або відсутнє мобільне покриття. Крім того, люди похилого віку часто не довіряють новітнім ІКТ: вони можуть використовувати інтернет для спілкування з рідними чи знайомими, але не вважають вебресурси достатньо надійним засобом для взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Терористичні атаки рф на енергосистему України впродовж двох років повномасштабної війни показали, що за умови відсутності світла та інтернету важливо зберігати стаціонарні пункти надання адміністративних послуг, куди громадяни можуть звернутися особисто з паперовим зверненням і мати гарантоване право на належне вирішення свого питання. Незважаючи на те, що енергосистема України швидко відновлюється та посилюється, ризик терористичних атак залишається великим. Аналогічні проблеми виникають у зоні ведення бойових дій та у прифронтових населених пунктах, де через ворожі атаки часто відсутнє електроживлення та інтернет. Громадяни, які живуть у таких місцевостях, мають гарантоване право на доступ до державних послуг без використання засобів електронного зв'язку (Васильєва, 2021, с. 170).

Для забезпечення рівного доступу до послуг та участі в демократичних процесах необхідно розробляти і впроваджувати гібридні моделі, які поєднують традиційні та цифрові методи взаємодії. Це дозволить зберегти ефективність і доступність адміністративних послуг для всіх верств населення, незалежно від їх технічних можливостей та місця проживання. Паралельно з цим, важливо продовжувати інвестиції в інфраструктуру і підвищення цифрової грамотності, особливо серед вразливих груп населення, щоб поступово

збільшувати рівень залученості громадян у процеси е-демократії.

І насамкінець, використання цифрових технологій для посилення та полегшення демократичних процесів і управління являє собою інноваційний підхід, який охоплює широкий спектр застосувань, від онлайн-голосування та платформ цифрової участі до використання соціальних медіа для політичного дискурсу та публічних консультацій. Основна мета полягає в тому, щоб використовувати доступність і ефективність цифрових інструментів для сприяння більш інклюзивним, прозорим і чуйним демократичним системам. Критичною перевагою електронної демократії є її потенціал для розширення політичної участі, полегшуючи участь громадян у політичних процесах. Системи онлайн-голосування, наприклад, можуть підвищити явку виборців, надаючи більш зручні та доступні засоби для голосування громадян. Цифрові платформи для публічних консультацій і дебатів дозволяють почути більш різноманітний спектр голосів, зменшуючи перешкоди для участі, які існують у традиційних особистих умовах. Така інклюзивність може посилити легітимність і репрезентативність демократичних рішень. Однак впровадження електронної демократії також створює значні виклики та ризики. Занепокоєння щодо кібербезпеки та цілісності систем онлайн-голосування є першочерговими, оскільки вони мають вирішальне значення для підтримки довіри суспільства до результатів виборів. Крім того, цифровий розрив – розрив між тими, хто має доступ до цифрових технологій, і тими, хто не має – може посилити існуючу нерівність, потенційно маргіналізувати певні групи з демократичного процесу. В Україні розвиток електронної демократії досяг високої стадії, що відображає рішучу відданість використанню цифрових інструментів для демократичної взаємодії. Існуюча інфраструктура включає низку послуг, які сприяють участі громадськості, прозорості та підзвітності. Електронні петиції, публічні консультації та цифрові платформи для доступа до урядової інформації широко використовуються, демонструючи надійну структуру, яка підтримує участь громадян в управлінні державними процесами. Потенціал України бути моделлю для інших країн не тільки підтверджує ефективність її поточних цифрових ініціатив, але й позиціонує її як лідера глобального руху до більш цифрової інтеграції демократичних практик.

Перелік посилань

Акімов, А.В. (2018). Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління.* Т. 29 (68), № 3. С. 23-27.

Барікова, А.А. (2016). Електронна держава: нова ефективність урядування: монографія. Київ: Юрінком Інтер. 224 с.

Васильєва, А.І. (2021). Перспективні інструменти електронної демократії України. *Право та державне управління.* № 1. С. 167-182.

Грицяк, Н.В., & Соловйов, С.Г. (2015). Електронна демократія: навч. посіб. Київ: НАДУ. 66 с.

ЕкоЗагороза (б/р). *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: https://ecozagroza.gov.ua.

ЕкоСистема (б/р) – вся екологічна інформація та послуги в один клік. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: https://eco.gov.ua/pro-proyekt.

Електронна демократія та врядування (б/р). *UAReforms.org*. URL: https://uareforms.org/generalized-document/new-general-documents-751.

Електронні петиції (б/р). Статистика. *Київська міська рада.* URL: https://petition.kyivcity.gov.ua/statistic.

Естонія – країна, де перемогла електронна демократія (2015). *Радіо свобода*. 14 квітня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/26955015.html.

Мхітарян, А. (2020). Правові засади електронної демократії в Україні. *Knowledge, Education, Law, Management.* № 4 (32). С. 208-212.

Полуніна, О.О. (2023). Електронні петиції: міжнародний досвід та Україна. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* № 62. С. 53-56.

Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні (2017): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text.

Скрипін, В. (2023). 19+ млн користувачів в «Дія» та експорт застосунку в Колумбію і Замбію – головне з презентації Мінцифри у Вашингтоні. *ITC*. 24 травня. URL: https://itc.ua/ua/novini/19-mln-korystuvachiv-v-diya-ta-eksport-zastosunku-v-kolumbiyu-i-zambiyu-golovne-z-prezentatsiyi-mintsyfry-u-vashyngtoni.

Сопілко, І.М. (2020). Електронне урядування, як елемент електронної демократії в Україні. *Юридичний вісник*. № 2 (55). С. 102-107.

Чукут, С.А. (2016). Особливості впровадження електронного урядування в Об'єднаних Арабських Еміратах. *Інвестиції: практика та досвід.* № 8. С. 92-95.

Янсонс, Я.В. (2020). Розвиток правового механізму публічного управління впровадженням інструментів електронної демократії. *Публічне управління та митне адміністрування.* № 3 (26). С. 83-90.

Digital Democracy in a Globalized World (2017) / C. Prins, C. Cuijpers, P.L. Lindseth, M. Rosina (eds.). Elgar Online. 392 p. URL: https://doi.org/10.4337/9781785363962.

Electronic democracy (б/р). *BetterEvaluation.org*. URL: https://www.betterevaluation.org/methods-approaches/methods/electronic-democracy.

Norris, P. (2001). Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide (Communication, Society and Politics). Cambridge: Cambridge University. 303 p.

Public Participation Guide (б/р): Electronic Democracy. *U.S. Environmental Protection Agency*. URL: https://www.epa.gov/international-cooperation/public-participation-guide-electronic-democracy.

Shapovalova, A.M., & Boiarintseva, Yu.A. (2023). E-democracy in contemporary ukraine. *The 1st International scientific and practical conference «Innovative development of science, technology and education» (October 19-21, 2023).* Vancouver, Canada. P. 400-404.

Розділ 8
Розвиток інструментів електронної демократії та електронної участі в сучасній Україні

Михайло Михайлович
ТИМЧЕНКО
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Mykhailo
TYMCHENKO
PhD in Political Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: m.timchenko27@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1404-4261
DOI: https://doi.org/10.15421/342468

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій є однією з найбільш характерних рис сучасного суспільства, що спряє появі нових форм політичної участі та нових форм взаємодії між політичними акторами. На сьогоднішній день ми можемо спостерігати поширення онлайн практик даної взаємодії, які уособлюються у появі концептів «електронної демократії», «електронного врядування» та «електронної участі».

Суттєвими перевагами згаданої трансформації є те, що інформаційно-комунікативні технології значно розширюють доступ до інформації, спрощують процеси взаємодії між різними політичними акторами, цим самим значно підвищуючи активність мас у сфері окреслення питань політичного розвитку. Але в той же час, у науковому середовищі поширюється теза про те, що дані процеси, які покликані боротись з проблемами нерівності та абсентеїзму, породжують новий тип нерівності, цифрову нерівність. Під цифровою нерівністю прийнято розуміти відсутність необхідних технічних засобів, відсутність доступу до глобальної мережі та відсутність різного роду компетенцій які пов’язані з фактчекінгом та вмінням аналізувати інформацію.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що процеси цифрової трансформації політичної участі, поряд з суттєвими перевагами, можуть нести в собі ряд загроз, які також постійно змінюються та зазнають трансформацій з врахуванням розвитку технологій.

Сучасна політична теорія виділяє декілька перспективних напрямків дослідження цифрової трансформації політичної участі. Серед таких напрямків можна виділити: проблеми цифрової демократії в умовах глобалізації; запровадження інновацій у політичній участі на різних рівнях (глобальному,

національному, локальному); особливостям цифрової політичної участі серед різних соціальних верств. Цій проблематиці присвячені праці таких дослідників, як К. Прінс, Р. Крейде, М. Рапп та ін.

У рамках вітчизняної політичної теорії, проблеми цифровізації політичної участі розглянуто у працях таких дослідників, як Г. Почепцов, Н. Грицяк, С. Соловйов, В. Крижанівська та ін.

Розглядаючи проблематику цифровізації процесів політичної комунікації, українська дослідниця В. Крижанівська виділяє ряд особливостей даного процесу, а саме:

- формування принципово нового комунікативного простору, складовими якого є різного роду соціальні платформи (соціальні мережі, форуми, блоги), які є майданчиками для політичних дискусій та обговорень широкого спектру питань;

- поява нових політичних акторів які можуть чинити потужний вплив на власну аудиторію (блогери, боти, анонімні канали та користувачі). Вказаний вплив може мати провокативний та маніпулятивний характер. Інформація яку поширюють дані актори вимагає верифікації;

- формування медіаполітики, для якої є характерним переважання медійної впливовості над повагою статусів;

- ілюзорна віртуальна рівність, в рамках якої, голос кожного здається однаковим та впливовим;

- підміна експертності (коли кожен може коментувати певні речі в умовах відсутності компетенції, але з наявністю якісного візуального супроводу) (Крижанівська, 2021, с. 83).

Варто зазначити, що використання соціальних медіа у процесі політичної комунікації відрізняється за віковим принципом і домінуючою соціальною групою є молодь, яка є активним користувачем інтернету починаючи з дитинства, також в рамках мережі Інтернет відбувається і спілкування. Доволі важливим фактором поширення такої форми комунікації є активне запровадження дистанційних форм навчання та поширення навчальних матеріалів в онлайн-середовищі.

Виходячи з цього, значна кількість авторів робить висновок про те, що форми політичної комунікації відрізняються у різних поколінь. Молодь є активно залученою до онлайнового формату політичної взаємодії, а для більш старшого покоління характерним є традиційні форми політичної комунікації, такі як особисте спілкування, безпосередня зустріч з кандидатами на виборні посади, газети, журнали та ін. Враховуючи даний аспект, перед політичними акторами постає завдання адаптації комунікативних моделей до потреб різних груп виборців.

Варто звернути увагу на концептуальне наповнення такого поняття, як «електронна демократія».

Проблема цифровізації політичної участі знаходила своє відображення

у наукових розвідках багатьох європейських та американських дослідників починаючи з 70-х рр. ХХ ст. На більш ранніх етапах дослідження можливостей цифрової участі можна зустріти такі дефініції як «кібердемократія», «віртуальна демократія», «комп'ютерна демократія» та ін. Всі попередні дослідження базувались на намаганнях побудувати такий тип демократії участі, метою якого було використання комп'ютерних технологій, які повинні були зняти обмеження у часі, просторі та інших фізичних умовах. У сучасному розумінні термін «електронна демократія» почав набувати свого активного використання починаючи з 90-х років ХХ ст. на теренах США (Chadwick, 2018). Як і тоді, так і зараз, електронна демократія трактувалась виключно як допоміжний компонент для традиційних форм політичної участі.

На сьогоднішній день, нормативні документи окреслюють функції електронної демократії, як механізму який надає такі можливості як:

1) посилення рівня участі, ініціативності та залученості громадян до вироблення політик різних рівнів (національного, регіонального та локального);

2) підвищення прозорості демократичного процесу у сфері прийняття управлінських рішень та підзвітності демократичних інституцій;

3) побудова ефективної системи зворотного зв'язку між органами влади та громадянським суспільством;

4) сприяння публічним обговоренням та публічним питанням з нагальних питань демократичного розвитку.

Роза Цагарусяну, на початку 2000-х рр. узагальнивши основні концептуальні підходи до дослідження інструментів електронної демократії, окреслила три її основні функції:

1) покращення зв'язку та обміну політичною інформацією між урядами, адміністраціями, органами влади, політичними організаціями та окремими громадянами;

2) підтримка публічних дебатів, обговорень та формування інститутів громадянського суспільства;

3) посилення участі громадян у прийнятті політичних рішень (Tsagarousianou, 2000).

У той же самий період, дослідники К. Хакер та Дж. Ван Дейк, також зробили узагальнення існуючих дослідницьких підходів та окреслили такий перелік функцій електронної демократії, а саме:

1) інформаційні технології збільшують швидкість обміну інформації, що значно збільшує рівень обізнаності громадян;

2) політична участь значно полегшується і вплив таких перепон як інвалідність, сором'язливість, апатія та сором – значно зменшуються;

3) комунікативний процес за допомогою сучасних інформаційних технологій створює нові способи організації індивідів за конкретними інтересами;

4) інформаційні технології спряють створенню спільнот без державного тиску;

5) відбувається підвищення цінності голосу громадян у процесі формування порядку денного уряду;

6) інформаційно-комунікативні технології дозволяють зменшити роль медіаторів (політичні партії, журналісти, блогери), які в деяких випадках можуть значно спотворити інформацію;

7) політичні актори можуть більш ефективно реагувати на сигнали які надходять з боку громадянського суспільства, що обумовлено наявністю низки аналітичних інструментів (Digital democracy, 2000).

Сьогодні, найбільш популярними онлайн-практиками як політичної комунікації, так і комунікації індивідів з державними органами є: електронні голосування, електронні петиції, онлайн-флешмоби, онлайн-агітація та замовлення державних послуг онлайн. Україна не залишається осторонь процесів діджиталізації і деякі онлайн-практики вже набули активного використання.

Електронне голосування має різні формати та свої особливості в кожній країні. У найбільш загальному вигляді виділяють три формати електронного голосування.

1) офлайн-голосування на виборчих дільницях за допомогою використання електронних пристроїв. Даний тип є характерним для Бельгії, Ірландії. Норвегії, Португалії та ін.

2) дистанційне онлайн-голосування (голосування на виборах відбувається за допомогою мережі Інтернет за умови попередньої реєстрації). Країною яка найбільш активно та ефективно застосовує даний формат є Естонія. В Австрії, Німеччині та Швейцарії даний формат також набув активного використання, але здебільшого на локальному рівні виборів.

3) змішаний формат (поєднання стаціонарного та дистанційного голосування).

Як ми вже зазначали, розвиток інформаційно-комунікативного інструментарію несе в собі ряд ризиків і процедура електронного голосування не є виключенням. Серед ключових ризиків даної процедури можна виділити: ризики фальсифікації, порушення принципу таємності голосування, численні кіберзагрози зовнішнього і внутрішнього характеру, що в кінцевому результаті може нівелювати рівень суспільної довіри до даної процедури.

Що стосується можливостей запровадження системи електронного голосування в Україні, то в українському дослідницькому середовищі точаться активні дискусії щодо організаційної та технологічної складової даного процесу.

Органом державної влади, який є основним рушієм цифрових перетворень в Україні є Міністерство цифрової трансформації України, яке на початку свого створення задекларувало досягнення мети у вигляді цифровізації виборів та потрапляння України до двадцятки країн за рівнем участі (Як Ук-

раїна планує, 2021).

Під час місцевих виборів 2020 року планувалось запровадження пілотного проєкту електронного голосування, з використанням онлайн технологій. Але реалізацію даного проєкту було відмінено, що обумовлювалось ментальною неготовністю громадян до таких змін. Політична практика свідчить про те, що місцеві вибори в Україні характеризуються найбільш низьким рівнем явки і тому запровадження системи онлайн-голосування могло б значно підвищити рівень участі в електоральному процесі, зокрема серед громадян України у категорії 18-29 років.

Центральна виборча комісія у своїх заявах також зазначала про те, що онлайн-голосування є більш комфортною, зручною та оперативною процедурою, але в той же час наявним є широкий спектр загроз, таких як низький рівень суспільної довіри до даної процедури та наявність численних ризиків зовнішнього характеру (Афанасьєва, 2022).

Неурядова організація «Міжнародна фундація виборчих систем» (IFES) у своєму звіті під назвою «Кібербезпека на виборах в Україні», який було датовано ще 2018 роком, опублікувала низьку рекомендацій для органів державної влади з метою здійснення ефективної комунікаційної політики у сфері роз'яснення переваг даної моделі голосування.

У іншому своєму аналітичному документі під назвою «Доцільність запровадження нових виборчих технологій», представники IFES запропонували розпочати інклюзивний широкомасштабний процес консультацій за участю всіх стейкхолдерів у сфері змін виборчої процедури. Внаслідок цих консультацій мав би відбутись поглиблений обмін знаннями в усіх сферах реалізації даної виборчої процедури. Також в рамках даного обговорення пропонувалось залучення міжнародних експертів.

Інша неурядова організація «Громадянська мережа ОПОРА», навесні 2020 року підготувала аналітичний звіт під назвою «Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік» (Дорожня карта, 2020). Розглядаючи даний документ, можна побачити що неурядова організація зазначає про те, що електронне голосування можна запроваджувати у тому випадку, коли в українському суспільстві буде спостерігатись довіра до даного типу голосування, буде гарантована безпека щодо зовнішнього втручання у виборчий процес та буде наявною можливість перевірки правильності функціонування системи голосування.

Враховуючи те, що Україна потерпала та потерпає від численних кібератак, які з початком російського повномасштабного вторгнення значно зросли, то очевидним є те, що можливість запровадження системи електронного голосування викликає численні дискусії. Слушним також є зауваження про те, що в рамках традиційної виборчої процедури. Громадяни роблять свій вибір в присутності представників суб'єктів виборчого процесу, офіційних та міжнародних спостерігачів, тобто в середовищі яке є значною мірою контро-

льованим. У той же час онлайн-формат не може забезпечити такого контролю, що в подальшому може породжувати питання щодо легітимності виборів.

Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» також висувала ряд застережень щодо запровадження системи електронного голосування. Основними занепокоєннями в даному контексті виступали:

1) зростання рівня недовіри до результатів виборів, що буде обумовлено агресивним інформаційним фоном з боку кандидатів або партій які не отримали очікуваного результату (враховуючи те що дана система буде застосовуватись вперше, інформаційні кампанії такого змісту отримають широке поширення та будуть однозначно сприйняті прихильниками даних кандидатів або партій);

2) в умовах запровадження онлайн-голосування, підкуп виборців може стати нормою, що буде обумовлено неможливістю відстеження та протидії даному порушенню;

3) можливе втручання з боку країни-агресора, шляхом дистанційного зламування інформаційних систем (Електронне голосування, 2022).

Що стосується технічної складової даного процесу, то спеціалісти у сфері ІТ-технологій також окреслюють ряд небезпек організаційно-технічного характеру. Наявні занепокоєння можна конкретизувати у вигляді наступних тез.

По-перше, наявне або гіпотетичне програмне забезпечення на базі якого буде здійснюватися електронне голосування – є вразливим, особливо за умов використання на мобільних пристроях.

По-друге, результати онлайн-голосування набагато простіше підробити або знищити в масштабах цілої країни. В той же час за умов традиційної процедури – потрібен доступ до виборчих дільниць, яких в межах країни функціонує декілька тисяч.

По-третє, підкуп виборців значно спрощується та стає взагалі неконтрольованим та нефіксованим.

По-четверте, система ідентифікації виборців за допомогою банківських додатків обмежує коло учасників, так як значна кількість громадян не користується даними можливостями. Це в свою чергу призводить до дискусій щодо цифрової нерівності.

По-п’яте, у випадку голосування за допомогою мобільних додатків, виникає проблема нерозвинутої взаємодії з мобільними операторами.

По-шосте, система SmartID ідентифікує не людину а її мобільний пристрій. Отже проголосувати може хто завгодно, хто в конкретний момент часу володіє мобільним пристроєм.

По-сьоме, на сьогоднішній день відсутні сертифіковані інформаційно-комунікативні технології. Які б могли стати складовою виборчої інфраструктури.

По-восьме, перебої з Інтернетом та мобільним зв'язком можуть унеможливити волевиявлення (Ліллестрьом, 2020). Ця проблема актуалізувалась внаслідок російських обстрілів енергетичної інфраструктури та хакерських атак на мережі національних операторів мобільного зв'язку.

По-дев'яте, жодна з систем електронного голосування які були запропоновані, або знаходяться на стадії розробки, не спроможна повною мірою забезпечити таємність процедури голосування.

Враховуючи дані занепокоєння в суспільстві та експертному середовищі, було проведено ряд соціологічних опитувань (восени 2021 р.). Результати опитувань засвідчили, що 65,9% громадян не довіряють даній виборчій процедурі, а серед сегменту виборців старше 60 років, дана цифра складала 76,8% (Суспільно-політичні настрої, 2021).

Виходячи з цього, можна зазначити, що процедура електронного голосування в «чистому» вигляді не використовується в жодній країні світу. Електронне голосування здебільшого використовується на місцевому рівні та має змішаний формат. В умовах українських політичних реалій, запровадження даної процедури стикається з рядом викликів зовнішнього та внутрішнього характеру, починаючи від недосконалості відповідної інфраструктури, відсутності цифрових компетенцій серед суб'єктів виборчого процесу, закінчуючи загрозами хакерських атак зовнішнього та внутрішнього походження.

Іншим важливим елементом електронної політичної участі є запровадження електронних петицій. Електронна петиція представляє собою інструмент, метою якого є встановлення діалогу між владою та громадськістю. Завдяки електронним петиціям, громадяни мають можливість висловлювати власні ідеї, шукати однодумців та впливати на рішення влади. В той же час влада, аналізуючи кількість та змістовне наповнення петицій, може визначити пріоритетні потреби громадян. Отже, основними перевагами використання електронних петицій є:

1) зручність і доступність для широкого кола громадян, що дозволяє висловлювати свою позицію без бюрократичних перепон;

2) можливість безкоштовної реєстрації петицій на будь-яку тему;

3) мінімізація ризиків пов'язаних з підробкою підписів (кожний підписант проходить процедуру верифікації);

4) зменшення кількості перепон у процесі комунікації між громадянином та владою (електронна петиція дає можливість безпосередньої комунікації).

Історично першою країною яка запровадила даний інструмент є США. Ще у 90-х роках, на сайті Білого дому з'явилась можливість залишати звернення, які в подальшому мають бути розглянуті. Цікавим є кейс Великобританії, коли у 2011 році було відкрито урядовий портал петиції, з чітко формалізованими правилами їх подання та розгляду. Якщо електронна петиція

отримує 100 тис. голосів, то вона має бути внесена на розгляд парламенту, де вона може бути або втілена в законодавчих актах, або відхилена (Решота, 2015).

Також у 2011 році, у США було створено сайт «WethePeople метою якого є розміщення петицій громадян та збір голосів на їх підтримку. Цікавою особливістю є те, що петиції можуть залишати не тільки громадяни США. На початковому етапі існування даного ресурсу було необхідно зібрати 5 тис. підписів протягом 30 днів, для того щоб петицію було розглянуто Білим домом. Але в подальшому було встановлено бар'єр у 100 тис. голосів при збереженні терміну у 30 днів (Васильєва, 2021).

Цікавим у даному контексті є кейс Фінляндії, де існує доволі оригінальна система подання електронних петицій. Сервіс електронних петицій розміщено на сайті фінського Міністерства державної служби, де автор петиції може сам встановлювати терміни збору підписів, але цей термін не повинен перевищувати 6 місяців. Мінімальна кількість голосів – 50 тис. Голосувати можна не тільки на підтримку петиції але і проти неї, для чого встановлені відповідні посилання. Реєстрація є максимально спрощеною і зареєструватися можна навіть через популярні соцмережі.

Що стосується України, то електронні петиції є відносно новим інструментом політичної участі громадян. Починаючи з 2015 року, електронні петиції набули активного запровадження в Україні як на локальному, так і на загальнонаціональному рівні. Якщо брати загальнонаціональний рівень, то можна побачити, що петиції здебільшого присвячені таким питанням як правопорядок, соціальний захист, охорона здоров'я, питання розвитку інфраструктури та контролю над діями влади. В свою чергу для місцевого рівня більш характерною є зосередженість на питаннях локального розвитку, які суттєво відрізняються у різних громадах.

Представники громадянського суспільства, у своїх аналітичних документах зазначають, що петиція може мати успіх, якщо вона буде задовольняти ряду вимог.

По-перше, заявлена проблема має бути масштабною та актуальною, що дозволить викликати суспільний резонанс.

По-друге, проблему потрібно не тільки окреслити а і запропонувати можливі варіанти її вирішення.

По-третє, реєстрацію петиції потрібно підкріпити потужною комунікаційною кампанією та залучити до обговорення широке коло учасників (ЗМІ, місцева влада, представники громадських організацій).

По-четверте, важливою складовою є побудова ефективного діалогу з владою, з метою пошуку компромісного рішення (Дорожко, 2018).

Подання та рогляд електронних петицій в Україні має свої етапи, серед яких можна виділити наступні.

1) формулювання сутності звернення та визначення адресата петиції

(органи влади національного або локального рівня, органи місцевого самоврядування). В петиції повинно бути викладено суть звернення та зазначено дані про автора.

2) процес заповнення петиції з обов'язковим зазначенням термінів збору підписів.

3) перевірка електронної петиції щодо ознак порушення законодавства (перевірка відбувається протягом двох робочих днів).

4) оприлюднення електронної петиції на відповідних ресурсах, де зазначається дата початку збору підписів, інформація про їх загальну кількість та перелік осіб які вже підписали петицію.

5) процедура безпосереднього збору підписів.

Електронна петиція яка адресується органам влади центрального рівня (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Офіс Президента України), розглядається лише за умов отримання 25 тис. підписів протягом 3 місяців.

На локальному рівні встановлено специфічні правила розгляду петиції в залежності від кількості населення, яка проживає на території певної громади, в свою чергу термін у 3 місяці є загальнообов'язковим.

Українським законодавством встановлено чітко визначені вимоги до кількості підписів.

- менше 1 тис. жителів – 50 підписів;
- 1-5 тис. жителів – 75 підписів;
- 5-50 тис. жителів – 100 підписів;
- 100-500 тис. жителів – 250 підписів;
- 500-1 млн. жителів – 500 підписів;
- більше 1 млн. жителів – не менше 1000 підписів.

6) у разі набрання необхідної кількості підписів, петиція направляється до адресата.

7) розгляд електронної петиції з боку адресатів (повинен відбуватися протягом десяти робочих днів з метою аналізу інформації та підготовки відповідних наказів).

8) результати розгляду публікуються на офіційних ресурсах та надсилаються всім зацікавленим сторонам.

Аналізуючи український досвід використання електронних петицій як форми політичної участі, можна виділити ряд переваг, а саме: інклюзивність (будь-який громадянин може зареєструвати електронну петицію); можливість мобілізувати значну кількість громадян з метою вирішення нагальних потреб конкретної громади або держави в цілому; можливість для влади здійснити аналіз суспільних запитів не вдаючись до багаторівневих досліджень.

Що стосується проблем у процесі використання даного інструменту, то головною проблемою є відсутність механізму вирішення питань які були

окреслені в петиції. Політична практика засвідчила, що вирішення проблем відбувалось здебільшого у випадку, якщо петиція отримала широкий суспільний резонанс, а у багатьох випадках проблему просто було прийнято до відома. Але не дивлячись на дану проблему, можна привести приклади успішних кейсів, коли електронні петиції стали дієвим інструментом у процесах комунікації громади та влади. Такими кейсами можна вважативирішення різного роду локальних проблем (заборона пересувних зоопарків та стаціонарних звіринців, побудова інклюзивного міського простору та вирішення різного роду проблем міської інфраструктури). Також можна свідчити про те, що успішність використання електронних петицій є дуже різною в залежності від конкретних громад. Неурядові організації регулярно публікують рейтинги відкритості міст, в тому числі за критерієм ефективності розгляду електронних петицій з боку влади.

Аналізуючи проблематику якій присвячені сучасні електронні петиції як локального, так і загальнонаціонального рівня, можна виділити декілька основних тем, які є домінуючими в українському суспільстві на сьогоднішній день. Такими темами є: дерусифікація, патріотична тематика, продаж алкоголю, благоустрій, транспорт та освіта (Піденко, 2022).

Під дерусифікацією розуміється позбавлення радянської та російської спадщини в межах міського простору (перейменування вулиць, демонтаж пам'ятників та ін.).

Патріотична тематика охоплює спектр вшанування та запровадження нових поглядів, тобто тут мова йде про створення нових сенсів які обумовленні сьогоденням.

Що стосується проблематики заборони продажу алкоголю, то на початковому етапі війни, дана заборона викликала жваві дискусії на рівні громад, з появою значної кількості петицій на дану тематику.

Проблеми благоустрою охоплюють ремонти та реставрації міського простору які були актуальними в усі часи.

Під проблемами освіти в широкому сенсі розуміється принцип роботи шкіл та ЗВО в умовах війни.

Аналізуючи спектр петицій, можна зробити висновок, що в деяких регіонах використання електронних петицій значно посилилось внаслідок війни, в деяких залишилось незмінним, а в деяких можна спостерігати зниження активності. З'явились нові теми, такі як спорудження бомбосховищ, налаштування систем повітряної тривоги, перехід теми декомунізації до теми дерусифікації та ін.

У даному контексті важливо згадати такі інструменти як «бюджет участі» та громадські консультації. В умовах війни ці інструменти не використовуються або мають обмежене застосування, але можна стверджувати, що в ряді міст України вони зарекомендували себе як ефективні інструменти політичної участі.

Бюджети участі у довоєнний період представляли собою один з найбільш ефективних інструментів взаємодії місцевої влади з громадою. Суть даного інструменту полягала у тому, що частина місцевого бюджету може виділятись на реалізацію проєктів які запропонує громада, внаслідок конкурсного відбору, шляхом голосування.

Реалізація даної процедури передбачає наступні етапи:

1) громадяни подають проєкти на фінансування;

2) на рівні місцевої ради створюється комітет з відбору проєктів;

3) проєкти які відповідають усім зазначеним вимогам подаються на голосування серед мешканців громади;

4) голосування здійснюється на офіційному веб-сайті, реєстрація відбувається за допомогою BankID;

5) проєкти які набрали найбільшу кількість голосів отримують фінансування (Громадський бюджет участі, 2020).

Такий формат електронної взаємодії має ряд суттєвих переваг як для влади, так для громадян.

Громадяни можуть запропонувати власні проєкти і якщо вони є значущими та актуальними, то в результаті конкурентного голосування вони можуть отримати перемогу та подальшу реалізацію. В ряді громад є успішні кейси реалізації проєктів покращення міського простору (ремонт доріг, відкриття нових парків та скверів, створення молодіжних центрів або клубів за інтересами).

У свою чергу міська влада може скоригувати бюджетні видатки у бік вирішення найбільш нагальних проблем (Публічні консультації, 2021).

Важливим інструментом електронної політичної участі є онлайн флешмоби. В традиційному розумінні під терміном «флешмоб» слід розуміти зібрання людей в чітко визначеному місці з метою привернення уваги до певних явищ або, він може мати як елемент підтримки, так і елемент протесту. Дослідники у сфері соціології та психології виділяють декілька причин флешмобів. По-перше, люди збираються заради розваги та урізноманітнення своєї соціальної активності. По-друге, як спосіб справити враження. По-третє, як вияв причетності до якоїсь соціально корисної справи. По-четверте, як можливість самоствердження та випробування себе (Купрій, & Головко, 2012).

На сьогоднішній день, флешмоб є соціальним рухом, метою якого є об’єднання людей з якоюсь метою. Такі акції характеризуються високою мобільністю учасників, відсутністю формального та бюрократичного способу організації акції та активно приймає у свої ряди нових членів.

У рамках системи політичних відносин, яка склалась в Україні, флешмоби мали вияв групового протесту, який виступав під екологічними, політичними та іншими гаслами. Як приклад акцій такого типу, можна привести флешмоби на базі популярних соціальних мереж, коли учасники публікували

фото з написом «Мова на часі». Метою флешмобу була підтримка прийняття законпроєкту 5670-д «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Виходячи з цього, можна сказати, що у найбільш загальному вигляді, флешмоби можуть відбуватися як в режимі офлайн, так і за допомогою можливостей мережі Інтернет.

Карантинні обмеження та повномасштабне російське вторгнення в Україну стали причинами домінування онлайнової варіації проведення флешмобів. Тому на просторах глобальної мережі можна було спостерігати флешмоби солідарності з Україною, флешмоби які закликали до волонтерської діяльності та флешмоби які мали на меті привернення уваги до гострих соціальних проблем.

Що стосується особливостей онлайн-агітації, то варто зазначити, що з поширенням мережі Інтернет, значна кількість політичних акторів використовує засоби онлайн-комунікації з метою політичної агітації. На сучасному етапі доцільно виділити такі інструменти онлайн-агітації як: опитування на базі соціальних платформ, оперативне поширення інформації серед користувачів соціальних мереж, пряме спілкування з прихильниками політичної партії або конкретного кандидата на виборну посаду, використання ботів у процесі інтернет-просування, таргетована реклама та створення подій на базі соціальних платформ.

Опитування на базі соціальних платформ використовується з метою визначення позиції користувачів з широкого кола питань політичного розвитку. Соціальні мережі завдяки своїй інтерактивності, дозволяють залучати широке коло користувачів до даного процесу. На базі акаунтів конкретної політичної сили або кандидата, формується коло питань з пропозицією висловити своє ставлення до них, що значною мірою привертає увагу до сторінки. Але у разі використання ботів, з боку опонентів або противників, результати голосувань можуть бути спотворені, а коментарі під дописом будуть нести переважно образливий характер. Але в той же час, політичні актори, завдяки таким опитуванням, можуть зробити тестування свої програмних положень та гасел.

Що стосується особливостей поширення інформації, то соціальні мережі надають широкий спектр можливостей. Але в той же час треба розуміти, що і негативна інформація може поширюватись з надзвичайною швидкістю, чому всебічно сприяє формат соціальних мереж. Останнім часом, контент який отримує стрімке поширення, почали називати «вірусним». Технологіями «вірусного» поширення контенту є репости повідомлень з боку прихильників. Дані повідомлення можуть мати формат аудіо, відео або текстових матеріалів (останнім часом активного застосування набув різного роду графічний контент, який отримав назву «мем»). На базі соціальної мережі Instagram, активного використання набули так звані «хештеги». Хештеги дозволяють знайти потрібну інформацію за ключовими словами.

Трендом останніх виборчих кампаній стало поширення відеоконтенту і домінування саме аудіовізуальної складової над текстуальною.Аналізуючи сучасні особливості поширення відеоконтенту, можна виділити декілька ключових платформ які є максимально простими та комфортними у використанні як для менеджера політичних проєктів, так і потенційного споживача політичного контенту. До таких платформ можна віднести Instagram, YouTube, TikTok та X (колишній Twitter).

Instagramна початковому етапі свого існування був платформою для фотографічного контенту, але з часом в рамках даної платформи з'явились відеосервіси для поширення коротких відео. Це дозволяє не перевантажувати увагу потенційних споживачів та має свої конкурентні переваги.

Основними вимогами до відеоконтенту в Instagram є: тривалість прямої відеотрансляції до 1 години, орієнтація відео повинна бути портретною; тривалість Stories становить 10 секунд і також має портретну орієнтацію (Пастернак, 2019).

YouTube на сьогоднішній день налічує понад 2 млрд. користувачів і став платформою на якій споживачі шукають відеоінструкції в усіх сферах професійної діяльності. Також особливості даної платформи дозволяють використовувати можливості для онлайн-навчання, поширювати контент про власні товари та послуги з подальшим його просуванням за допомогою маркетингових інструментів.

Особливістю YouTubeє можливість запуску різних форматів реклами з використанням декількох каналів. Виходячи з цілей рекламної кампанії, спеціаліст з SMM маркетингу може налаштувати такі формати як: In-Stream із можливістю пропуску, In-Stream без можливості пропуску, відеооголошення у фіді, оголошення-заставки, Out-Stream та Masthead.

TikTok є однією з найпопулярніших соціальних мереж і в сенсі використання відеоконтенту є найбільш простим у використанні. Характерною особливістю TikTok є широке поширення відеоконтенту, яке за лічені хвилини набуває велику кількість переглядів та у багатьох випадках стає вірусним. Створення відеоконтенту для TikTok не потребує професійних навичок.

Мережа X (колишній Twitter) характеризується домінуванням відеоконтенту у вигляді інформаційних повідомлень або новин. Для даної соціальної мережі є характерним: максимальна тривалість відеоролику становить 2 хв. 20 сек., максимальний розмір відеофайлу становить 512 Мб.

Аналізуючи розвиток даних соціальних платформ, можна зазначити, що вони постійно змінюються, вдосконалюються та запроваджують нові формати відео (Reels, Stories, 360-градусні відео та ін.). Тому перед маркетологами з'являються нові виклики та завдання, які потребують експерименту з новими форматами.

Звертаючи увагу на формат відеоконтенту, варто зазначити що стандартні відеоролики бувають різної орієнтації (вертикальні, горизонтальні або

квадратні). Що стосується взаємодії з аудиторією, то відеоконтент буває у вигляді прямих трансляцій, циклічних відео та відео у форматі 360 градусів, про що вже зазначалось вище.

Найбільш популярним форматом є прямі трансляції, які можна проводити на базі вищезазначених соціальних мереж. Прямі трансляції користуються більшою популярністю як «ексклюзивний» контент і кількість переглядів прямих трансляцій значно перевищує перегляди відеофайлів (особливо в таких соцмережах, як Facebook таX).

Циклічне відео характеризується постійною повторюваністю і простотою його створення. Наприклад в Instagramтакі відео можна створювати за допомогою Boomerang, а в соціальній мережі X, відео, тривалістю менше ніж 6,5 – зациклюються автоматично.

Що стосується особливостей просування відеоконтенту у соціальних мережах, то тут немає якихось універсальних правил, які б могли гарантувати абсолютний успіх. Але у загальному вигляді можна окреслити наступні рекомендації:

1) відео повинно бути корисним, цікавим та мати якусь центральну ідею (месседж). В іншому випадку, потенційні споживачі будуть намагатись його оминути;

2) відео повинно мати привабливу обкладинку та назву яка привертає увагу, з врахуванням того, що абсолютна більшість користувачів не дивиться рекламні відео до кінця;

3) відеоконтент має рекламувати ті товари і послуги, які є популярними серед користувачів конкретної соціальної мережі. Тому перед маркетологами постає завдання вироблення такого контенту, який би відповідав формату соціальної мережі. В контексті просування кандидатів або політичних партій на політичному ринку, відеоконтент повинен відповідати формату конкретної соціальної мережі і орієнтуватись на відповідну аудиторію;

4) при створенні відеконтенту потрібно використовувати динамічну мелодію, звукові ефекти та зміни ритму. Інакше музика може бути дратівливою, навіть за умов вдалої візуальної складової;

5) потрібно враховувати тенденцію до того, що відеоконтент поступово стає домінуючим засобом донесення інформації до споживачів. Важливо пам’ятати що значна кількість споживачів переглядає відео з мобільних пристроїв і дуже часто не вмикаючи звук, тому якість візуального ряду повинна бути пріоритетною при створенні даного контенту.

Виходячи з цього, можна зазначити, що в умовах карантинних обмежень та воєнних дій, соціальні мережі стали одним з ключових майданчиків поширення політичної інформації. Технології поширення та формат інформації за доволі короткий період здійснили еволюцію і на сьогоднішній день домінуючою формою політичного контенту на базі соціальних мереж, став відеоконтент.

Що стосується прямого спілкування з прихильниками, то соціальні мережі значно зближують безпосередньо кандидата та його прихильників. Навіть в умовах коли кандидат або політичний діяч не займається безпосередньо веденням власної сторінки (як правило ведення особистих сторінок є однією з функцій прес-служби), це все одно надає відчуття близькості до кандидата з боку користувачів соціальних мереж. Одним з видів прямого спілкування є використання відеотрансляцій, коли кандидат у форматі відеозв`язку відповідає на питання, які йому ставлять користувачі соцмереж. Такий формат комунікації значно підвищує рівень довіри та сприяє зростанню рівня політичної участі серед молоді, яка традиційно не відвідує офлайн зустрічі з кандидатами, навіть за безпосереднім місцем проживання.

Говорячи про використання ботів у процесі інтернет комунікації, то в науковому середовищі склалось два ключові напрями щодо інтерпретації даного явища. Згідно одного напряму, використання ботів має на меті спотворення результатів опитувань та голосувань які проводяться або в рамках соціальних платформ або на базі інших інтернет ресурсів, також за допомогою ботів відбувається булінг кандидатів та їх прихильників за допомогою генерації негативних коментарів. З іншого боку, боти допомагають розповсюджувати потрібні для конкретного кандидата або партії, наративи (тобто стають допоміжним елементом у процесі політичної комунікації).

У рамках вітчизняної та світової політичної теорії, термін «бот» використовується як правило у двох інтерпретаціях.

1) автоматизована програма яка імітує поведінку реальної людини;

2) фальшивий акаунт у соціальних мережах який публікує недостовірну або провокативну інформацію.

Український дослідник Михайло Радіо зазначає, щонайбільш суттєвими проблемами, які створюються в процесі політичної агітації за допомогою ботів є:

- формування в онлайн середовищі ілюзії щодо масової підтримки конкретних кандидатів, партій або політичних гасел;
- ускладнення або руйнування системи зворотного зв’язку в середовищі політичних опонентів замовника;
- поширення фейкових повідомлень та повідомлень які мають ознаки дезінформації;
- масове надсилання скарг на сторінки опонентів, що в подальшому може призвести до їх блокування (Радіо, 2022).

Використання ботів у передвиборчих кампаніях ставало темами цілої низки скандалів та судових тяжб у багатьох країнах світу. Обумовлено це було тим, що використання ботів може спотворювати реальний перебіг передвиборчих перегонів та мати потужну маніпулятивну складову. На сьогоднішній день ми можемо спостерігати вироблення законодавчих засад у сфері боротьби з публікацією фейкового контенту.

Виходячи з цього, можна окреслити певні перспективи використання ботів у соціальних мережах.

По-перше, боти будуть активно використовуватися у передвиборчих кампаніях з метою створення ілюзії впливовості конкретних кандидатів або партій. Застосування брудних технологій на базі соцмереж буде посилюватись, але менеджмент популярних соцмереж буде боротись з цим явищем, з метою збереження авторитету даних платформ.

По-друге, боти будуть застосовуватись для оптимізації внутрішньопартійних процесів (ведення обліку членів партії, формування мережі прихильників, відповіді на поширенні питання з боку виборців та ін.). Це дозволить оптимізувати витрати коштів з партійних фондів та знизити навантаження на партійних активістів.

По-третє, популярні соціальні платформи посилять роботу у сфері боротьбі з ботами та публікацією фейкового контенту.

По-четверте, у дослідницькому середовищі будуть намагання створити нові, або вдосконалити існуючі моделі з метою автоматичної ідентифікації ботів.

Отже, можна зазначити, що наявність ботів у соціальних мережах, створює численні проблеми для користувачів. Велика кількість ботів яка зосереджена на конкретній темі, може суттєвою мірою спотворити її сприйняття серед користувачів соціальних мереж. Не існує якихось універсальних моделей, за якими можна виявити ботів, і тому важливою є наявність цифрових компетенцій у сфері фактчекінгу та первинного аналізу інформації. В інакшому випадку, пересічний користувач соціальних мереж може стати об'єктом численних маніпуляцій.

У цьому контексті також варто звернути увагу на можливості соцмереж у процесі поширення таргетованої реклами.

Таргетинг представляє собою маркетинговий інструмент, який дозволяє із усієї сукупності користувачів, виділити потрібну аудиторію та здійснювати на неї цілеспрямований рекламний вплив. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, даний інструмент набув активного використання у процесах політичної агітації. В процесі підготовки агітаційної кампанії, відповідні спеціалісти створюють рекламні повідомлення, які розраховані на конкретну аудиторію. Кожна партія або кандидат має свої цільові групи і першочерговим завданням є їх визначення з метою цілеспрямованого впливу через пошукові запити або з використанням популярних соцмереж. Маючи «портрет» свого виборця, вдається охопити тільки зацікавлених людей, що в кінцевому результаті підкріпить їх вибір.

Перевагами таргетованої реклами у процесі політичної агітації та підвищення рівня політичної участі є:

- можливість швидкого запуску (на відміну від традиційних медіа, що потребує значну кількість узгоджень та розробки контент-плану);

- можливість точного налаштування (рекламу бачать тільки ті люди, які зацікавлені у даній електоральній пропозиції);

- можливості персоналізації (рекламу можна поширити на мешканців конкретних регіонів або на людей які об'єднані певними цінностями);

- зручний аналіз ефективності рекламної кампанії, що дозволяє вносити корективи у рекламну кампанію;

Що стосується слабких сторін та недоліків, то тут можна виділити:

- наявність модерації (деякі популярні соцмережі можуть не пропустити політичну рекламу);

- можливість потрапляння персональних даних у відкритий доступ з метою подальшої маніпуляції;

- існує потреба в постійному контролі за рекламною кампанією (потрібно постійно слідкувати за ефективністю кампанії, для того щоб ефективно витрачати грошові ресурси. Також важливо пам'ятати про те, що рекламні повідомлення які транслюються місяцями, можуть набриднути потенційним виборцям)

- складність ефективного налаштування.

Якщо звернути увагу на останні виборчі кампанії в Україні, то можна зазначити, що даний інструмент набув активного використання, але його ключовим недоліком стало неправильне налаштування географічного прицілювання, коли рекламна продукція кандидатів з'являлась у пошукових системах користувачів, які проживають на території інших регіонів.

Тим не менш можна сказати, що технології онлайн-просування кандидатів та політичних партій, значно просунулись у порівнянні з виборчими кампаніями початку 10-х років. Можна спостерігати суттєве зменшення друкованої продукції і поступовий перехід політичної боротьби до Інтернет-середовища.

Іншою важливою складовою підвищення електронної участі громадян, є замовлення державних послуг за допомогою онлайн-інструментів. Це значно спрощує процеси взаємодії між людиною та державою, також це значною мірою сприяє підвищенню довіри до державних установ (за умов якщо ця взаємодія є захищеною від різного роду утручань) (Опар, 2021).

Українська дослідниця О. Тищенкова у своїй монографії «Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України» (Тищенкова, 2017), виділяє ряд характеристик електронних послуг які надає держава, а саме:

1) послуги надаються державою та від імені держави за допомогою використання інформаційно-комунікативних технологій;

2) неможливість отримати послугу без використання інформаційно-комунікативних технологій (це стосується як фізичних, так і юридичних осіб);

3) мають на меті максимальне спрощення надання державних послуг;

4) надання державної послуги онлайн має спеціальне правове регулю-

вання;

5) реалізація послуги не потребує особистого звернення громадянина до державної установи, крім випадків визначених спеціальними нормами (змішаний формат надання послуги);

6) відсутність особистого контакту між тими хто отримує послуги та тими хто відповідальний за їх надання (але на окремих стадіях бувають виключення).

Також дослідниця окреслює різні підходи щодо класифікації електронних послуг. У найбільш загальному вигляді електронні послуги диференціюються за такими ознаками:

1) за змістом (інформування, одностороння або двостороння взаємодія, проведення трансакцій);

2) за сферою діяльності (інформаційні або консультативні послуги, допоміжні послуги, послуги що регулюють взаємодію між суб'єктами публічного управління);

3) за суб'єктом надання (послуги які надаються суб'єктами влади різних рівнів, починаючи від локальних органів державної влади та місцевого самоврядування і закінчуючи центральними органами);

4) за місцем отримання;

5) за формою отримання;

6) за кінцевим результатом.

Головним порталом надання електронних послуг в Україні є «Дія», яка акумулює надання усіх державних послуг в онлайн-режимі. Спектр послуг які даний портал надає громадянам ділиться на такі категорії як: сім'я, здоров'я, пенсії, пільги та допомога, ліцензії та дозволи, безпека та правопорядок, транспорт, земля, нерухомість та будівництво, довідки та витяги, навколишнє середовище та підприємництво.

Окрему групу становить сукупність послуг, які даний портал надає для бізнесу, а саме: ліцензії та дозволи; будівництво, нерухомість та відведення землі; медицина та фармацевтика; витяги та довідки; транспорт; допомогу у створенні бізнесу.

Отже, ми можемо бачити успішний кейс створення електронного порталу, який акумулював у собі широкий спектр надання державних послуг в онлайн режимі. Тим не менш, цей успішний розвиток потребує подальших кроків у напрямі поєднання існуючих інформаційних систем у єдиний простір, підвищення технічної узгодженості, підвищення цифрової компетенції громадян та персоналу відповідального за обслуговування цих систем. У подальшому, дану систему можна зробити основою і для реалізації процедури електронного голосування.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що в Україні вже реалізовано ряд успішних проєктів у сфері запровадження інструментів електронної демократії.

У сфері запровадження електронного голосування на сьогоднішній день існує ряд перепон які викликають численні занепокоєння як в експертному середовищі, так і в суспільстві в цілому. Ключовими загрозами у процесі запровадження даного інструменту є загрози хакерських атак, нерозвиненість відповідної інфраструктури та програмного забезпечення, відсутність відповідних цифрових компетенцій серед потенційних суб'єктів виборчого процесу. За умов вирішення вищезазначених проблем, дану систему можна використовувати як доповнення до традиційної системи. Зарубіжна практика свідчить. Що електронне голосування не стало заміною традиційній системі в жодній країні світу, але в той же час її активне використання сприяє значному підвищенню рівня політичної участі та надає можливість волевиявлення для осіб які знаходяться закордоном, що має високу актуальність для України.

У сфері використання електронних петицій та «бюджету участі», можна бачити активне використання електронних петицій на всіх рівнях прийняття рішень і зазначити що тематика петицій охоплює широкий спектр проблем, що дозволяє владі завчасно виробити стратегічний інструментарій їх вирішення. Бюджети участі на даний момент не використовуються, що обумовлено воєнними діями та перерозподілом бюджетних видатків.

Онлайн-флешмоби, набули активного використання з метою привернення уваги до особливо значущих проблем. На сьогоднішній день можна спостерігати проведення флешмобів на патріотичну тематику та як складову волонтерської діяльності. Засоби масової комунікації, дозволяють здійснювати ефективний рекрутинг учасників які можуть знаходитись на значному територіальному віддаленні один від одного.

Онлайн-агітація поступово витіснила традиційні інструменти ведення виборчих кампаній і надала змогу кандидатам використовувати увесь спектр можливостей соціальних мереж з метою ефективної комунікації з виборцями. На сьогоднішній день ми можемо бачити активне використання контекстної реклами, поширення ботів (з метою як просування певних ідей та гасел, так і відвертими політичними маніпуляціями та інформаційними війнами). Що стосується форм донесення основних меседжів до виборців, то активного використання набув відеоконтент, як альтернатива телевізійній рекламі.

Замовлення державних послуг онлайн почалось з запровадження порталу «Дія» і на сьогоднішній день функціонал даного додатку суттєво розширився та охопив нові сфери, що значно знизило бюрократизацію у процесі взаємодії людини та держави.

Для кандидатів або політичних партій, інструменти електронної демократії відкривають ряд можливостей для ефективної комунікації з електоратом, проведення рекламних кампаній та значно підвищують рівень змагальності ідей та гасел.

Отже, розвиток інформаційно-комунікативних технологій є одним із

визначних чинників підвищення політичної участі як в Україні, так і в будь-якій іншій країні світу. Європейський та американський досвід, свідчить про те, що елементи електронної демократії є надійним механізмом, який значно спрощує процеси комунікації як громадян так і владних установ, так і процеси комунікації між політичними акторами в цілому. Але в той же час існує загроза маніпуляції даними, використання їх зі злочинною метою та з метою контролю конкретних соціальних верств. Також варто зазначити, що існує потреба технологічного вдосконалення даних процесів, підвищення цифрових компетенцій усіх учасників системи політичних відносин.

Перспективними напрямами досліджень може бути проблема запровадження інструментів електронного голосування в Україні, уніфікація сервісів електронних послуг з системою електронного голосування та екстраполяція успішних європейських кейсів електронного врядування до українського політико-правового поля.

Перелік посилань

Афанасьєва, М.В. (2022). Перспективи електронного голосування в Україні: політична та громадська дискусія. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. № 57. С. 18-23. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.4.

Васильєва, А.І. (2021). Перспективні інструменти електронної демократії України. *Право та державне управління.* № 1. С. 167-182.

Громадський бюджет участі (2020). *Довідник громадського активіста*. URL: http://dovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=60.

Дорожко, Є. (2018). Електронні петиції в Україні. *Громадський простір*. 25 квітня. URL: https://www.prostir.ua/?library=elektronni-petytsiji-v-ukrajini.

Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік (2020). *ГО «Опора»*. 16 квітня. URL: https://www.oporaua.org/vybory/dorozhnia-karta-reform-u-sferi-viboriv-referendumiv-ta-politichnogo-finansuvannia-na-2020-rik-19817.

Електронне голосування – це бомба під легітимність виборів та суцільні ризики (2022): звіт Комітету виборців. *Український кризовий медіа-центр*. 17 січня. URL: https://uacrisis.org/uk/elektronne-golosuvannya-tse-bomba-pid-legitymnist-vyboriv-ta-sutsilni-ryzyky-zvit-komitetu-vybortsiv.

Крижанівська, В. (2021). Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Грані*. Т. 24, № 9. С. 82-90.

Купрій, Т.Г., & Головко, М.Ю. (2012). Флешмоб як соціальне явище і технологія інформаційної комунікації. *Грані*. № 7 (87). С. 71-75.

Ліллестрьом, М. (2020). Переваги та ризики електронного голосування та онлайн-голосування. *Децентралізація*. 2 листопада. URL: https://decentralization.ua/news/12905.

Опар, Н.В. (2021). Теоретичні основи надання електронних послуг в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2106.

Пастернак, М. (2019). Які переваги використання відео в соціальних мережах? *CreativeSMM*. 25 червня. URL: https://creativesmm.com.ua/iaki-perevahy-video-v-sotsialnykh-merezhakh/.

Піденко, О. (2022). Як громадяни користуються електронними петиціями під час воєнного стану. *Українська правда*. 3 серпня. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/3/7361717/.

Публічні консультації (2021): можливості для громадян та влади. Київ. 42 с. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42471.pdf.

Радіо, М.В. (2022). Боти у соціальних медіа: реалії та перспективи для українських передвиборних кампаній. *Політичне життя*. № 4. С. 94-99. URL: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.4.11.

Решота, В. (2015). Електронна петиція як новий інструмент звернення громадян до органів публічної адміністрації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. № 15. С. 91-94.

Суспільно-політичні настрої населення України (2021): актуальні політичні події за результатами телефонного опитування, проведеного 26-29 листопада 2021 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 1 грудня. URL: https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1074&page=2.

Тищенкова, І.О. (2017). Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монографія. Дніпро: ДДУВС. 156 с.

Як Україна планує потрапити до топ-20 рейтингу е-участі ООН вже наступного року? (2021). *Прес-офіс Міністерства Міністерство та Комітет цифрової трансформації України*. 15 квітня. URL: https://thedigital.gov.ua/news/yak-ukraina-planue-potrapiti-do-top20-reytingu-e-uchasti-oon-vzhe-nastupnogo-roku.

Digital democracy (2000): Issues of theory and practice / K.L. Hacker, J. Van Dijk (eds.). London; Thousand Oaks, Ca.: Sage. viii, 228 p.

Tsagarousianou, R. (2000). Electronic democracy in practice: one, two, three... countless variants. *Hermes*. Vol. 1, № 26-27. P. 233-246. URL: https://shs.cairn.info/revue-hermes-la-revue-2000-1-page-233?lang=fr&ref=doi.

Розділ 9
Онлайн-медіація у сучасному політичному процесі

Каміль Юрійович
ПРИМАКОВ
кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Kamil
PRYMAKOV
PhD in Legal Science, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: primakov_k@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6143-8474
DOI: https://doi.org/10.15421/342469

Вступ. Сьогодні медіаційні технології активно впроваджуються у різні сфери суспільного життя. В умовах стрімкого розвитку людства, технологій та комп'ютеризації в будь-якій сфері життєдіяльності людини так чи інакше використовують онлайн-технології – це банківська справа, страхування, консалтинг, освіта, комерція, послуги споживання і розваг, а також і сфера державних (публічних) онлайн-послуг (Turel, Yuan, & Rose, 2007, p. 539). У той же час з'являється і багато нових секторів і галузей, які функціонують виключно у віртуальному середовищі – йдеться про такі види діяльності, як торгівля доменними іменами, веб-хостинг, онлайн-ігри, хмарне зберігання даних (Corrales, Fenwick, & Forgó, 2017, p. 2), блокчейн і операції з криптовалютою, смарт-контракти (O'Shields, 2017, p. 179) та інші.

Проблемні питання, що постійно виникають під час соціальної взаємодії, потребують оперативного вирішення, в т.ч. і за допомогою цифрових інструментів медіації. Наслідком цього є виникнення особливої галузі медіаційних послуг – онлайн-медіації, яка зазвичай розглядається як невід'ємна частина руху онлайн-розв'язання суперечок (англ. online dispute resolution, ODR), що передбачає активне використання технологій для допомоги сторонам у вирішенні спору в позасудовий спосіб (Betancourt, & Zlatanska, 2013, p. 256). Онлайн-розв'язання спорів (ODR) означає не що інше як альтернативне вирішення спорів (англ. alternative dispute resolution, ADR), доповнене та полегшене деякими сучасними інформаційними та комунікаційними засобами (ІКТ), такими як електронна пошта, технології передачі голосової інформації в цифровому вигляді через IP-мережі (англ. Voice over Internet Protocol, VoIP), смарт-месенджери, відеоконференції тощо.

В Україні збільшення кількості спорів між громадянами та суб'єктами господарювання через неналежне виконання зобов'язань та певні обмеження в доступі громадян у суди внаслідок оголошення карантину, перебування в умовах війни та враховуючи брак належного енергопостачання через ракетні обстріли тощо обумовлюють збільшення попиту на використання позасудових онлайн-способів врегулювання спорів / конфліктів, одним із яких є проведення онлайн-медіації. Отже, в умовах цифрової трансформації, воєнного стану та інших несприятливих обставин особливого значення набуває практика онлайн-медіації (Бондарчук, & Радченко, 2023), бо сторони конфліктної ситуації (спору) зацікавлені у гнучких, оперативних формах урегулювання розбіжностей.

Онлайн-медіація як різновид онлайн-вирішення спорів (ODR). Разом із онлайн-переговорами та онлайн-арбітражем онлайн-медіація є різновидом онлайн-вирішення спорів (ODR) (Ващак, 2022, с. 127) і відноситься до всього спектру альтернативного вирішення спорів поза межами суду (ADR), яке здійснюється за допомогою інформаційних технологій, зокрема Інтернету. Інститут позасудового вирішення спорів стає поширеним як наслідок розвитку інформаційних технологій. Зрозуміло, що роль суду у вирішенні спорів не може бути абсолютною, адже це суперечить правилам побудови громадянського суспільства, яке характеризується його самостійністю відносно держави (розмежування компетенції держави та суспільства), наявністю інститутів самоорганізації та саморегуляції, динамічністю системи (Чванкін, 2020).

Становлення онлайн-медіації припадає на другу половину 1990-х років як наслідок використання альтернативних способів вирішення спорів (ADR), зосереджуючи свою увагу на найефективніших способах використання даних або інформаційних технологій, які можуть допомогти сторонам у вирішенні спору. Перша онлайн-конференція була проведена в 1996 р. як альтернативне врегулювання конфлікту в режимі онлайн. Передбачалося, що це буде заснований на комп'ютерних мережах аналог офлайнових процедур врегулювання конфліктів, коли сторони зустрічаються віч-на-віч (під час переговорів та медіації). Тоді робилися спроби зімітувати традиційні процедури, тільки проводили їх віддалено. Під час перших спроб врегулювання конфлікту в режимі онлайн були запрошені справжні практикуючі медіатори, які просто проводили зустрічі через Інтернет, а не «наживо», але при цьому застосовували ті ж навички, які вони напрацювали і звикли застосовувати в офлайні (Rabinovich-Einy, & Katsh, 2012, p. 151, 171).

Варто відзначити, що як ADR, так і онлайн-медіація та інші різновиди ODR відноситься до процесу вирішення спорів за межами суду. Ці способи містять різноманітні методологічні підходи та процесуальні механізми вирішення спірних питань поза судовим процесом, що становить дієву стратегію / методику вирішення різноманітних конфліктів (Ebner, & Zeleznikow, 2016).

І хоча ODR (в т.ч. й онлайн-медіація) використовує ті самі ж методи, що й інші альтернативні форми вирішення спорів / конфліктів, онлайн-вирішення спорів є альтернативою ADR і виявляється набагато ефективнішим, дешевшим і швидшим за ADR (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 185).

Отже, деякі західні вчені схильні надавати ODR більш незалежний статус (Zissis, 2015, p. 153). Так, Джулія Хьорнле вважає, що ODR – це не просто трансплантація ADR в онлайн-середовище, а її трансформація (Hörnle, 2009, p. 86). У онлайн-формах вирішення суперечок ODR не лише використовується як засіб зв'язку, але й відіграє активну роль, допомагаючи третій стороні у вирішенні суперечки, а інколи навіть бере на себе її роль (Ross, 2017). Піонери руху ODR Ітан Кац і Джанет Ріфкін навіть увели в науковий обіг термін «четверта сторона», щоб описати особливий статус технології (Katsh, & Rifkin, 2001, p. 9). За допомогою цього терміну описується ситуація, коли до двох (і більше) сторін конфліктної ситуації (спору) і третьої нейтральної сторони (медіатора) долучаються інформаційно-комунікативні технології, які виступають як четвертий учасник процесу медіації. Інформаційно-комунікаційні технології як «четверта сторона», на думку американських фахівців, можуть бути використані для вирішення багатьох завдань, що підвищують ефективність процесу врегулювання конфліктної ситуації (спору) і зниження його вартості. До них відносяться: впорядкування інформації, призначення зустрічей, контроль розкладу, автоматична розсилка електронною поштою, блокування небажаної інформації (наприклад, нецензурної лайки) тощо (Katsh, & Rifkin, 2001, p. 206-207). І дійсно, цифрові інструменти допомагають організовувати засідання, збирати та сортувати дані, надавати сторонам відповідні матеріали у зручний час, нагадувати про засідання та терміни подачі документів, аналізувати попередню практику і на основі цього пропонувати рішення для розглядуваної справи. Іншими словами, програми можуть робити набагато більше, ніж людина, отже, вони не використовуються, а скоріше функціонують самі по собі, виконуючи свої окремі та унікальні завдання. Інша точка зору наполягає на проведенні межі між популярними технологіями (такими як електронна пошта або Skype), створеними та використовуваними для різних завдань, і галузевими технологіями, які є більш складними та зазвичай призначені саме для цілей вирішення спорів. Лише застосовуючи останні, ми маємо справу з ODR, тоді як використання традиційних веб-інструментів не створює жодної додаткової вартості, а отже, не потребує додаткової уваги та досліджень (це не ODR у чистому вигляді, а скоріше технічно спрощене вирішення суперечок) (Terekhov, 2019, p. 37).

З огляду на обмеженість традиційних способів для вирішення спорів, що виникають в Інтернеті (наприклад, суперечки щодо електронної комерції), були розроблені нові інструменти, які пропонували вирішення спорів онлайн. Традиційні (оф-лайн) способи захисту прав виявилися неефективними тим, що мали необхідність вирішення складних питань юрисдикції та ви-

бору права, передбачали витрати на проведення міжнародних процесів між учасниками, які живуть на великій відстані один від одного, мали проблеми щодо забезпечення виконання результатів вирішення спорів та забезпечення наданих прав. Таким чином, виникла потреба в механізмі, який міг би служити недорогою, зручною та доступною альтернативою (Ващак, 2022, с. 126).

Послуги онлайн-медіації надаються нейтральними приватними організаціями згідно з опублікованими ними на власних веб-ресурсах правилами. Механізм сприймається як такий, що може забезпечити ефективний, справедливий, дешевий процес, має своїм результатом адаптивні рішення для вирішення спорів на світовому ринку електронної комерції та інших сфер діяльності інтернет-спільноти. Протягом багатьох років, з розвитком глобальної електронної комерції та інформаційних технологій, все більше компаній звертаються до онлайн-медіації як до найкращого варіанту вирішення спорів у цій сфері.

Особливої популярності онлайн-медіація набуває у таких випадках (Рекомендації щодо онлайн медіації, 2022):

- сторони за будь-яких причин не вважають за необхідне спілкуватися один на один у межах одного приміщення;

- місця знаходження / проживання сторін та / або медіатора значно географічно віддалені одне від одного, існують перешкоди (фізичні, економічні, часові, епідемічні тощо) або небезпеки при переміщенні сторін та / або медіатора до місця зустрічі.

Формати проведення і різновиди онлайн-медіації. Проведення онлайн-медіації можливе як у синхронному (відеочати, zoom-конференції тощо), так і асинхронному форматі (симультанні (тобто миттєві) повідомлення, електронне листування тощо). При цьому синхронний формат проведення медіації з використанням аудіовізуальних технологій найбільшою мірою нагадує традиційний формат медіації, оскільки тут можлива одночасна комунікація сторони (сторін) і медіатора (Примаков, 2024, с. 54-55). Наприклад, учасники конфліктної ситуації (спору) можуть на спільному засіданні зробити вступні заяви, а потім медіатор запрошує їх до кімнати обговорень, де за допомогою спеціальних медіаційних технологій сторони за посередництвом медіатора намагаються досягнути консенсусу і сформувати взаємоприйнятний варіант вирішення конфліктної ситуації (спору). Якщо угода досягнута, сторони за участі медіатора можуть підготувати проєкт і обмінятися електронними підписами.

Під час онлайн-медіації зазвичай використовуються такі інформаційно-комунікативні технології:

а) в режимі синхронної (одночасної) комунікації:

- засоби аудіозв'язку (телефонна мережа, аудіоконференції у спеціальних застосунках);

- відеозв'язок (відеочати, спеціальні застосунки для відеокомунікації).

б) в режимі асинхронної (неодночасної) комунікації:

- засоби аудіозв'язку (обмін голосовими повідомленнями в чаті);
- письмове листування (електронною поштою, в чаті);
- відеозв'язок (обмін відеоповідомленнями в чаті) (Рекомендації щодо онлайн медіації, 2022*)*.

Зокрема, у випадку використання текстових методів (асинхронний формат онлайн-медіації) медіатор спілкується зі сторонами через текстові повідомлення, листування або чат, при чому таке спілкування може бути як симультанним, тобто в режимі реального часу за допомогою чату, так і асинхронним – із використанням повідомлень або електронних листів, коли спілкування відбувається із перервами (Цувіна, 2019, с. 159).

Сара Коул і Крістен Бленклі розрізняють три різновиди онлайн-медіації: 1) з використанням комунікації через комп'ютер для полегшення адміністрування традиційної медіації, зокрема, інтернет-простір використовується для рекламування медіаційних послуг, надання інформації щодо них або виконання адміністративних завдань (при цьому сама медіація не проводиться в режимі онлайн); 2) з використанням комп'ютерної комунікації як частини традиційного процесу медіації, коли медіатор може використовувати як онлайн, так і звичайну медіацію для врегулювання спору між сторонами (тобто комбінована медіація); 3) «віртуальна» медіація, яка передбачає або проведення медіації виключно онлайн, або використання комп'ютерних програм у ролі медіатора (Cole, & Blankley, 2006, p. 193).

Варто відзначити, що в багатьох аспектах онлайн-медіація віддзеркалює свій традиційний офлайн-аналог: вона також відбувається між двома сторонами та посередником, причому останній не має права нав'язувати рішення, а також концентрується на інтересах сторін. Відмінність полягає в активному використанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) (Braeutigam, 2006, p. 285). Проте технологічно просунута медіація – це не те саме, що онлайн-медіація. Незважаючи на те, що вони досить близькі один до одного, вони мають суттєві відмінності. Для демонстрації цього литовський вчений наводить такий приклад: медіатор, знаючи, що його клієнт знаходиться далеко від свого звичайного робочого приміщення, вирішує організувати відео-конференцію між сторонами або підтримувати зв'язок через електронну пошту. Це не обов'язково перетворює весь процес на «онлайн» (така ситуація описується як «гібридне посередництво» (англ. hybrid mediation), коли посередник може вибрати, на які рішення покладатися). Комп'ютерні технології стали частиною нашого повсякденного життя, тому їхнє використання як в особистих, так і в професійних справах не викликає додаткових запитань і не викликає жодних конкретних питань щодо вирішення проблеми засобами медіації. У цій ситуації використання засобів дистанційного зв'язку було лише одним із доступних варіантів. Медіатор також може перенести засідання на пізніший термін і підготуватися до звичайного усного слухання.

Це показує, що використання технології в цій та подібних ситуаціях є лише допоміжним, не існує суворої залежності від неї та її легко взаємозамінити (Kaufmann-Kohler, 2005, p. 454).

Інша справа, коли медіація відбувається виключно в режимі онлайн: учасники використовують лише один засіб спілкування, не збираються разом фізично і взаємодіють лише онлайн, а роль посередника залишається тією самою, але вибір технік значно відрізнятиметься (Cortés, 2008, p. 3-4). За таких обставин більше не можна буде покладатися на міміку, жести та мову тіла клієнтів. Атмосфера взаємодії, її темп, емоції учасників, хвилювання та страхи, з якими вони стикаються – все це буде дещо іншими. Технологія онлайн-медіації передбачає деякі типи відносин, які неможливі в реальному житті (наприклад, негайні веб-сесії в чатах між кожною зі сторін і посередником – раніше йому доводилося проводити в різний час приватні кокуси (цим терміном позначають приватне, або окреме зібрання – конфіденційну сесію посередництва, яку медіатор проводить з однією стороною для отримання пропозицій і вимог щодо врегулювання).

У певних ситуаціях людину-посередника можна замінити заздалегідь запрограмованими алгоритмами, які реагують на поведінку та дії сторін і допомагають їм виробити взаємоприйнятне рішення. Тут складнощі полягають у юридично-бюрократичних перепонах, а також те, що програмам потрібен час, щоб врахувати всі особливості людської поведінки та спектр реакцій на одні й ті ж імпульси. Крім того, люди відчувають себе комфортніше, працюючи з іншими людьми, хоча й опосередковано, а не з деперсоналізованими машинами (Terekhov, 2019, p. 38).

Онлайн-медіація являє собою сукупність методів врегулювання різноманітних спорів (конфліктів) із застосуванням інтернет-технологій. Процедури онлайн-медіації з'явилися як синергетичний ефект від взаємодії між методами альтернативного (тобто позасудового) врегулювання спорів (тобто медіації) та інформаційно-комунікаційними технологіями. Онлайн-медіація виникла як метод вирішення спорів (конфліктів) у процесі взаємодії різних людей та організацій в інтернет-середовищі, для яких традиційні засоби врегулювання конфліктних ситуацій (спорів) виявлялися неефективними. Сьогодні інтерес до онлайн-медіації значно зростає і в першу чергу це обумовлено низкою причин, зокрема: (1) поява вдосконалених веб-технологій, які дозволяють легко створювати складні інтернет-сервіси для різноманітного використання; (2) перенавантаження на суди, що спонукало уряди заохочувати інструменти ADR (особливо ODR) як порятунок; (3) переміщення більшості компаній і споживачів до Інтернету, де тепер зручно і звичайно здійснювати транзакції (Terekhov, 2019, p. 38-39).

Онлайн-медіація, як і в цілому медіація, в основному, є добровільним процесом, який дає можливість сторонам вирішити спір між ними за допомогою нейтральної третьої сторони, посередника, який не уповноважений

приймати рішення щодо спору. Посередник спілкується з обома сторонами і намагається залучити їх до безпрограшної угоди, яка стосується інтересів кожного.

Медіація в онлайн-режимі зазвичай починається з того, що сторонам надсилається електронний лист із інформуванням про основні положення щодо онлайн-посередництва. Потім зустрічі проводяться віртуально в «кімнатах чату», де посередник може спілкуватися окремо з кожною стороною або одночасно з обома сторонами. Зазвичай є одна чат-кімната для спільних сесій, одна для зборів або «кімнати секцій», а інша для подання та зберігання документів. Цей процес також може відбуватися за допомогою електронного листування (Yeoh, 2018).

Онлайн-медіація є найбільш популярним і поширеним способом ODR, проте перелік способів альтернативного (позасудового) вирішення правових спорів є значно ширшим. На думку Каріма Беніхлефа та Фаб'єн Гелінаса, застосування функцій ODR матиме місце в таких сферах, як переговори, арбітраж, медіація, а також окремий інститут, що об'єднував би у собі усі три наведені способи ADR (Benyekhlef, & Gelinas, 2005, p. 44).

Зокрема, переговірну процедуру (англ. negotiation) можна розглядати як найпростішу форму вирішення спорів, що виникають між сторонами. Тут немає третьої сторони (на відміну від медіації, де залучається медіатор, або арбітражу, де роль третьої сторони виконує арбітр). Онлайн-переговори можна розглядати не крізь призму створення окремої процедури вирішення спору, а як створення спеціальної платформи, де вже безпосередньо на самих сторонах буде лежати тягар вирішення спірних правовідносин між ними. Прикладом можуть бути малозначні спори, де сторони можуть врегулювати спірне питання за «віртуальним столом переговорів». На перший погляд така процедура мало чим відрізняється від звичайного вирішення спорів, наприклад, із застосуванням платформ Zoom чи Skype, проте механізм онлайн-переговорів передбачає створення окремої платформи, яка крім надання доступу до безпосередньо переговорів, може відкрити можливість до правового закріплення результатів переговорів, що проводяться в режимі онлайн. Тут мова йде безпосередньо про формування результатів переговорів шляхом підписання договору, що буде формуватися штучним інтелектом, який є технічною основою платформи онлайн-переговорів. Наприклад, на платформі CyberSettle, яка функціонує в США, діє спеціальна процедура, за якою сторони вписують бажаний результат переговорів у параметри вирішення спору, аргументи, а платформа, у свою чергу, пропонує усі можливі варіанти вирішення правового спору з посиланням на норми відповідного законодавства та судову практику (бо в США прецедентна судова система). Створення схожої платформи в України може мати місце у сфері вирішення, наприклад, спорів щодо вирішення питання про розподіл майна подружжя після розлучення, де дана платформа за наявності введених даних щодо наявного майна

сторін могла б розраховувати частки у спільній сумісній власності, належних кожній стороні, з метою уникнення довготривалих судових процесів щодо розподілу майна, де зазвичай нехтується принцип розумності строків судового провадження (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 186). Тобто такий механізм переговірної процедури із залучення створеного для платформи штучного інтелекту міг би значно пришвидшити час розгляду окремих правових спорів.

Ще одним різновидом ODR є онлайн-медіація. І хоча процедура медіації запроваджена в українському законодавстві, зокрема, в ухваленому в 2021 році Законі України «Про медіацію» в п. 4 ч. 1 ст. 1 визначено, що медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів (Про медіацію, 2021), проте передбачене її застосування в порядку «віч-на-віч», де сторони самі шукають медіатора по різним каналам зв'язку.

У цілому медіація суттєво відрізняється від офіційних судових процедур: вирішуючи спір в суді, суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватись нормами та порядком, визначеним процесуальним кодексом України. Рішення в судовому процесі ухвалюється судом і воно є обов'язковим до виконання, тоді як у медіації діє принцип самостійності, відповідно до якого сторони спору / конфлікту самостійно визначають зміст та процедуру врегулювання спору / конфлікту; кінцеве рішення у спорі / конфлікті приймається ними самостійно. Отже, самостійне ухвалення сторонами спору / конфлікту «правил врегулювання» відповідного спору / конфлікту, що передбачає визначення процедури та порядку медіації, рішення у справі, вибір медіатора тощо є відмінною ознакою медіації від судочинства (Кармаза, Федоренко, & Ізуїта, 2023, с. 107).

Разом з цим в Рекомендаціях для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн-медіації, затверджених рішенням Правління Національної асоціації медіаторів України, визначається, що «онлайн-медіація – це спосіб вирішення спорів між сторонами конфлікту за допомогою третьої нейтральної сторони – медіатора, спрямований на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) дистанційної синхронної (одночасної) та / чи асинхронної (неодночасної) комунікації» (Рекомендації щодо онлайн медіації, 2022).

В Україні поки ще не створено окремої платформи для онлайн-медіації (хоча деякі елементи онлайн-медіації можна знайти на сайті MediationHelp (https://www.mediation-help.com/), проте він не набув значного поширення у громадян та держави). Отже, удосконалення вітчизняної системи онлайн-медіації може вирішити питання ефективності позасудового урегулювання правових спорів між сторонами шляхом залучення неупередженого медіато-

ра, що своїми діями буде здатен урегулювати сформований між сторонами спір. Цінність такого інституту стане актуальною саме в аспекті вирішення не тільки малозначних трудових чи сімейних спорів, а й, наприклад, комерційних спорів між компаніями (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 186), вирішення конфліктів у публічній сфері.

Найменш розвиненим різновидом ODR є процедура арбітражу, яка вважається дієвим механізмом щодо урегулювання спірних правовідносин на дещо вищому рівні, ніж медіація або переговірна процедура, адже під час арбітражу залучається третя особа-арбітр, яка не просто пропонує вирішення справи як медіатор, а безпосередньо виносить постанову про вирішення спірних правовідносин із застосуванням норм права, звичаїв ділового обороту та торговельних звичаїв. І хоча в тріаді ODR онлайн-арбітраж не набув широкого розповсюдження, проте певні успіхи і тут є. Наприклад, у Канаді корпорація з присвоєння імен і номерів ICANN створила акредитовану платформу eResolution, яка є віртуальним судом для врегулювання спорів щодо доменних імен. Правові спори у цій сфері вирішуються відповідно до Уніфікованої політики ICANN щодо вирішення спорів щодо доменних імен. Скаргу на доменне ім'я можна подати онлайн за допомогою спеціальної мережі. Арбітр розглядатиме претензії сторін відповідно до Політики ICANN і Правил ICANN. За результатами проведення арбітражного онлайн-засідання, арбітр видає юридично обов'язкове рішення і за результатами цього рішення сторони зобов'язані виконати його (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 186). Перенесення подібної онлайн-платформи у площину урегулювання інших комерційних сфер можливо за умов переведення арбітражу у новий онлайн-формат, який передбачає не тільки проведення засідань в онлайн-форматі, але і подання заяв до арбітражного суду через спеціально створений додаток, і збереження анонімності між сторонами задля забезпечення їхньої конфіденційності, і можливість вибору незалежного та неупередженого арбітра, який буде обиратись за допомогою спеціально створеного алгоритму платформи.

Переваги і недоліки онлайн-медіації. Онлайн-медіація (а по суті, віртуальне посередництво, яке проводиться за допомогою відеоконференції та/або телефону) дає багато переваг. Виокремлюють такі можливості онлайн-медіації (Рекомендації щодо онлайн медіації, 2022):

- вільний вибір локації кожним учасником медіації;
- всі учасники знаходяться в місці та обстановці, що є для них найбільш комфортними та зручними;
- не витрачаються ресурси (часові, фінансові, фізичні) на переміщення до узгодженої, єдиної для всіх сторін локації для зустрічі віч-на-віч;
- в асинхронній комунікації з'являється більше часу для формулювання запитань та відповідей для всіх учасників процесу;
- в синхронній комунікації медіатор застосовує технічні інструменти для керування процесом комунікації онлайн, зокрема, переривання деструк-

тивної комунікації сторін;

- фізична дистанція між сторонами може бути додатковим фактором безпеки під час медіації та сприяти врегулюванню конфлікту;

- сторони мають можливість додатково конфіденційно або відкрито позначити свій стан та / або запит шляхом допису в чат особисто медіатору;

- з'являється додатковий спосіб невербальної комунікації через символи, значки, смайли, «реакції»;

- в полі зору медіатора одночасно знаходяться обличчя всіх учасників медіації.

Однією із основних переваг онлайн-медіації є її здатність долати такі перешкоди, як місце та відстань. Через використання онлайн-спілкування процес комунікації між людьми в різних місцях може відбуватися легко і швидко без необхідності фізичної присутності. Ця перевага також, ймовірно, збільшить можливість використання широкого спектру професійних знань в процесі через залучення експертів, які знаходяться відстані. Віртуальне спілкування в цьому контексті відкриває можливість створення нових видів нефізичних просторів, у яких можна використовувати віртуальні процеси та інструменти (Ващак, 2022, с. 126). Тобто застосування онлайн-медіації сприяє заощадженню часу та витрат на поїздку (через обмеження уряду, роботодавців та/або обмеження медичного характеру).

Ще однією перевагою онлайн-медіації є її простота і зручність. Крім доброї волі та підключення до Інтернету, процес онлайн-медіації майже нічого не вимагає від сторін спору / конфлікту. Немає потреби погоджувати нейтральне місце і їхати туди, немає потреби узгоджувати графіки зустрічей, адже постачальники послуг онлайн-медіації доступні 24 / 7. Цей процес також передбачає значну економію часу, завдяки тому, що немає необхідності проводити зустрічі особисто, узгоджувати графіки принаймні трьох людей і витрачати дорогоцінний час на переїзди. Економія часу, відсутність необхідності орендувати приміщення для проведення зустрічей сприяють, безумовно, і зниженню витрат.

Цифрові комунікаційні засоби дозволяють сторонам подавати запити, заповнюючи електронні форми, а також подавати документи та обмінюватися кореспонденцією в режимі онлайн через захищені канали. Таким чином, сторони, нейтральні учасники обмінюються інформацією в електронному вигляді, зменшуючи потребу в інших потенційно трудомістких і дорогих засобах зв'язку та особистих зустрічах, слуханнях. Нові технології дозволяють створювати автоматичні повідомлення, а також бази даних для підтримки реєстрації та архівування документів. Фінансові операції в ході провадження, в тому числі онлайн-оплата кредитною карткою, фіксуються у спеціальних фінансових базах даних.

Онлайн-медіація має значну перевагу над традиційними способами вирішення спорів / конфліктів, яка полягає у зменшенні напруженості та воро-

жості між сторонами. На думку Алли Чайки, сторони відчувають менший стрес, оскільки не бачать один одного наживо, і можуть стримувати свої емоції, наслідком чого є швидке та правильне вирішення спору. Особи, які скористалися послугами онлайн-медіації, відчувають себе спокійніше, менш вороже налаштованими та більш впевненими у собі, порівняно з особами, які беруть участь у медіації віч-на-віч, це дозволяє їм більш зосередитися на конфлікті та пошуку варіантів рішення, аніж на сварках та суперечках один з одним (Чайка, 2023, с. 434).

Ця перевага була підтверджена емпірично. Так, дослідження американської дослідниці Анни-Марі Хаммонд про конфлікти та їх вирішення, яке продемонструвало, що асинхронна комунікація сприяє ефективній роботі медіатора. Медіатори, що брали участь у дослідженні А.-М. Хаммонд, відзначили, що сторони конфлікту почуваються спокійнішими, менш ворожими та більш впевнені в собі в середовищі онлайн-суперечок. Респонденти визначили, що онлайн-середовище є менш напруженим та загрозливим, таким, що зменшує неприємні почуття в порівнянні з процесами вирішення конфліктів при особистій зустрічі. Усі медіатори погодилися, що онлайн-комунікація сприяла їхній здатності зосереджуватися на загальній картині замість того, щоб зосереджуватися на взаємодії між сторонами. Респонденти зізналися, що асинхронна комунікація дала їм час для відповіді, який вони використовували для вмілого формулювання своїх відповідей і запитань до сторін (Hammond, 2003, p. 275). Очевидно, що дистанція між двома сторонами конфлікту допомагає їм зберігати спокій і зосереджуватися на основних питаннях вирішення конфлікту.

Також однією з переваг онлайн-медіації є нетократія. Цей термін відноситься до анонімності, що забезпечується інтернет-спілкуванням. Нетократія в процесах онлайн-медіації (на відміну від зустрічей віч-на-віч, які притаманні традиційним способам вирішення спорів / конфліктів) вирівнює ігрове поле в ситуації, коли є дисбаланс сил (відкритий чи прихований) і, напевно, сприятиме справді безпрограшному договору, в якому обидві сторони задоволені результатом. Це часто стосується вирішення конфліктів у площині клієнт – надавач послуг (це суперечки, які за своєю природою мають ознаки сильної сторони (надавач послуги) проти слабкої сторони (клієнт). В офлайн-відносинах підпорядкована сторона, як правило, йде на поступки, щоб уникнути конфронтації з домінуючою стороною. Оскільки Інтернет забезпечує безпечний бар'єр на відстані, то слабка сторона буде наполегливіше відстоювати свою позицію і з меншою ймовірністю піде на поступки.

До переваг онлайн-медіації також відносять те, що вона базується на письмових (текстуальних) комунікаціях. За такого режиму комунікації темп відповіді є повільнішим порівняно з усним спілкуванням, а також наявна можливість візуалізувати слова в тексті. Таким чином, це дає змогу сконцентруватися на тому, що сказано, і діє як бар'єр для імпульсивних фраз та вчин-

ків. Крім того, це спілкування змушує того, хто передає повідомлення бути точним і зрозумілим. У цьому виді комунікацій (на відміну від особистого спілкування) недостатньо просто натякнути.

Ще однією перевагою онлайн-медіації є архівне збереження процесу спілкування. Цифрове супроводження письмових текстів і той факт, що вони автоматично зберігаються, дає можливість точно документувати весь процес вирішення спору / конфлікту та за необхідності без особливих труднощів перевірити потрібні дані, які в подальшому можуть викривлятися або заперечуватися сторонами (Ващак, 2022, с. 126-127).

Отже, основними перевагами онлайн-медіації є: відсутність потреби сторонам конфліктної ситуації (спору) перебувати в одному місці (на одній території); можливість працювати у погоджений між собою час (не обмежуючись наявністю вихідних днів, обідніх перерв тощо); зниженням рівня витрат, пов'язаних із орендою приміщення, де відбуватиметься зустріч, витрат на дорогу для представників сторін тощо (Андреєва, 2023, с. 107). Для України ці переваги є надзвичайно актуальними ще й тому, що у зв'язку із введенням воєнного стану низку установ і організацій було релоковано (перенесено) до інших місць (всередині країни або навіть за кордон). Саме за таких умов звернення до онлайн-медіації як ефективного способу вирішення конфліктних ситуацій відповідає вимогам часу та показникам ефективності вирішення конфлікту.

Разом з цим, проведення онлайн-медіації як в синхронному, так і асинхронному форматі має низку викликів, які учасники медіційного процесу мають враховувати при застосуванні процедур онлайн-медіації. Зокрема, до таких викликів відносять такі (Рекомендації щодо онлайн медіації, 2022):

- висока залежність якості спілкування від цифрової грамотності учасників медіційного процесу, якості зв'язку та спроможності технічних засобів комунікації, якості освітлення;

- складність визначення зручного для всіх учасників медіційного процесу застосунку для комунікації;

- особливості роботи медіатора з емоціями (складність адекватної інтерпретації психоемоційного стану сторін, підтримки їх у чутливій комунікації, неможливість впливати в режимі реального часу на сторону в стані афекту). Стосовно цього аспекту Дмитро Дремов звертає увагу на те, що при онлайн-медіації неможливо використати такі навички медіатора, як аналіз мови тіла. Тобто, медіатор не може проаналізувати міміку, вираз обличчя, пози сторін тощо, що зумовлює обмеженість технік та прийомів, які можуть бути використані медіатором (Дремов, 2024, с. 29). Це обумовлено здебільшого тим, що спілкування учасників медіації відбувається через технічні засоби (комп'ютер, телефон, планшет тощо), які підсвідомо сприймається учасниками як короткотривале, водночас медіативна сесія триває в середньому 2 години; існує чітка відмінність у спілкуванні віч-на-віч та із зображенням на

екрані монітору. За таких обставин, зменшується емоційний вплив медіатора на сторони, що спричиняє перешкоди у встановленні довіри, відсутність безперервного зорового контакту зі співрозмовниками – учасниками медіації, обмежуються можливості медіатора для здійснення зчитування невербальної комунікації учасників;

- особливості роботи медіатора зі змістом переговорів (складність адекватної інтерпретації закладеного в текст сенсу під час асинхронної комунікації; орфографічні та пунктуаційні помилки в текстах);

- можливе уповільнення медіційного процесу у зв'язку з технічними перешкодами та необхідністю багаторазових перепитувань і прояснень;

- онлайн-комунікація потребує посиленого використання психологічних, інтелектуальних та фізичних ресурсів учасників;

- підвищений ризик помилкової інтерпретації дій сторін та/або подій, пов'язаних з технічними аспектами комунікації тощо.

Під час онлайн-медіації підвищеного ризику набуває порушення принципу конфіденційності (розголошення інформації з необережності або через навмисні чи неправомірні дії учасників медіаційного процесу, невдалий вибір місця комунікації). Тут важливо забезпечити конфіденційність як від третіх осіб, адже можливі хакерські атаки та втручання у канали зв'язку, так і від самих сторін, адже вони можуть записувати медіацію на відео або дублювати чати, і в подальшому намагатися їх використати для судового провадження.

Також окремої уваги потребує узгодження зі сторонами способів укладення договору про проведення медіації та фіксації результатів зустрічі та / або медіації: онлайн (із використанням спеціальних застосунків для підписання документів); поштою (паперовий друк у необхідній для всіх сторін процесу кількості примірників, пересилання на поштові відділення учасників та підписання їх «від руки»); комбінований (відправлення домовленості на електронну пошту або в чаті з подальшим підписанням учасниками власноруч, обмін сканкопіями чи фото підписаних документів). Після завершення медіації може виникнути потреба в узгодженні каналів зв'язку та періодичності подальшої комунікації, зокрема, але не виключно, для моніторингу виконання домовленостей сторін (за їхнім запитом).

Негативні наслідки Інтернет-медіації, на думку Маріанни Розумної, можна мінімізувати шляхом розробки спрощеної процедури заповнення скарг, зробити інтерфейс платформ максимум простим, але водночас інтерактивним, перед початком використання системи ознайомлювати майбутнього користувача з правилами роботи платформи (надавати інструкцію роботи з системою), забезпечити безперебійність процесу, оснастивши систему інформаційними підказками, а у разі, коли сторона спору протягом певного часу не комунікує з онлайн-платформою, система уточнює інформацію (на кшталт нагадувань: «ви ще тут?», «потрібна допомога?») та ін. (Розумна, 2020, с. 151).

Якщо йдеться про прошарки населення, які не можуть собі дозволити ані подати позов до суду / скаргу до органу влади через відносно високі ставки судового / адміністративного збору, ані мати персональний комп'ютер з підключенням до мережі Інтернет, то проблему можна вирішити відкриттям спеціалізованих центрів (наприклад, ЦНАПів), які були б забезпечені необхідною технікою та комунікаціями для роботи платформ, а також укомплектовані консультантами, які допомагають у процесі роботи з платформою.

Тетяна Подковенко зазначає такі особливості медіаційних практик в Україні. З одного боку, поширення практики застосування медіації в Україні ускладнюється наявністю у вітчизняній культурі установки на вирішення проблеми з позиції сили чи влади та уникнення особистої відповідальності за те, що відбувається, тенденції шукати винуватця ззовні. З іншого боку, в Україні медіація має доволі сприятливе підґрунтя внаслідок такої особливості української самосвідомості, як велика значимість взаємовідносин між людьми (Подковенко, 2016, с. 28).

Задля зменшення негативних ефектів онлайн-медіації були розроблені етичні принципи вирішення суперечок в Інтернеті: доступність, відповідальність, компетентність, конфіденційність, розширення можливостей, рівність, справедливість, чесність, неупередженість, інформована участь, інновація, інтеграція, юридичні зобов'язання, нейтралітет, захист від шкоди, безпека, прозорість (Бондарчук, & Радченко, 2023, с. 160).

Перспективи розвитку онлайн-медіації. Із запровадженням технологій штучного інтелекту у різні сфери людської життєдіяльності можливості онлайн-медіації суттєво посилюються. Саме онлайн-вирішення спорів / конфліктів стимулює використання штучного інтелекту в позасудовій сфері розв'язання суперечок між суб'єктами діяльності, в т.ч. у публічній сфері. Це з часом допоможе знизити робоче навантаження на учасників процесу альтернативного вирішення спорів; так само багато угод включають положення про можливість вирішення можливих спорів шляхом медіації (та інших способів ODR) задля уникнення затягнення строків розгляду справ у судовому порядку (Salter, 2017, p. 115-116). Крім того онлайн-механізм вирішення спорів включає у себе особливості щодо спрощення процесу урегулювання спірних правовідносин без залучення сторін до розгляду справи у судовому процесі, що може значно ускладнити ефективність врегулювання даних правовідносин (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 185).

Проте медіатор чи посередник (бот-платформа) повинен дотримуватися усіх принципів медіації та бути, по суті, «процедурним маршалом». Медіатор не повинен коментувати, оцінювати судження, давати поради або пропонувати рішення. Безсторонність посередника повинна забезпечити визнання медіатора як особи, щиро відданої процесу врегулювання спору, особи, яка не стає на сторону жодної сторони у конфлікті, шукаючи рішення, які зможуть задовольнити обидві сторони спору (Розумна, 2020, с. 150-151).

Медіатор повинен мати на увазі, що його поведінка, ставлення, а іноді й медіаційні методи не можуть викликати в іншої сторони відчуття, що медіатор на її стороні. Якщо це сталось, то медіатор щось зробив не так. Втративши нейтральність або виявивши обставини, що вказують на сумніви у його неупередженості та об'єктивності, медіатор не може виконувати свою функцію надалі. Медіатор завжди повинен діяти неупереджено та нейтрально. Виконання цього принципу у модульних платформах досягається набагато легше: зі сторонами працює посередник (бот-платформа) – комп'ютерна програма, яка завдяки набору алгоритмів оцінює надані сторонами дані, факти, документи, що виключає вплив на процес емоційного фактору. Під час застосування електронної медіації важливо також дотримуватися принципу конфіденційності (Розумна, 2020, с. 151).

Медіатор повинен докласти максимум зусиль, щоб захистити дані та інформацію, отриману від сторін, адже принцип конфіденційності є вкрай важливим для забезпечення довіри сторін до процесу медіації та його результату.

Онлайн-вирішення суперечок включає в себе веб-сайт, який створює систему, в якій сторони можуть спілкуватися самостійно або за участі посередника у спорах / конфліктах. Цей процес включає пошук позицій з різних питань за допомогою посередництва або переговорів, де важливо знайти спільну мову та вирішити проблему, а не просто керувати нею. Прикладами діяльності з онлайн-медіації виступають такі організаційні структури або способи вирішення спорів, які зазвичай утворюються на базі великих інтернет-компаній або за ініціативою урядових та неурядових організацій, як: eBay (Disputes Resolution Center), PayPal Dispute resolution process, Modria, Demander justice, Civil Resolution Tribunal (перший третейський онлайн-суд Канади), Alibaba Group (AliExpress Case Management) та ін. (Голубєва, 2021; Микитин, 2018).

Онлайн-вирішення спорів (в т.ч. онлайн-медіація) передбачає розгортання програм і комп'ютерних мереж для вирішення спорів, що суттєво розширює можливості застосування різноманітних методів альтернативного (позасудового) вирішення суперечок (ADR) (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 185). Враховуючи ці обставини, можна зробити висновок, що основним аспектом механізму ODR (в т.ч. і онлайн-медіації) є саме онлайн-процедура (тобто, застосування цифрових мереж та подібних інструментів). Різноманіття цифрових інструментів застосування ODR є доволі поширеним, наприклад, у Нідерландах функціонує окрема платформа щодо пошуку незалежного медіатора для вирішення правового спора в позасудовому порядку та в режимі онлайн. Йдеться про платформу Rechtwijzer (https://justiceinnovation.law.stanford.edu/rechtwijzer-justice-platform/) («Дорожня карта правосуддя») – це онлайн-спосіб вирішення спорів, розроблений Радою правової допомоги Нідерландів. Завдяки цій платформі особа, що потребує залучення медіатора

для вирішення правового спору може не тільки зберегти власний час, а й зменшити навантаження на судові інстанції. Відповідно до правил, усі особи, присутні на медіації, зобов'язані дотримуватися правил таємниці та конфіденційності, що унеможливлює подальшу упередженість медіатора як третьої сторони. Якщо провести аналогію з Україною, то можна зазначити, що завдячуючи удосконаленню вітчизняного інституту онлайн-медіації стане можливим вирішення малозначних спорів, а це сприятиме зменшенню кількісного показнику звернення до суду (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 185).

Аналогічний механізм функціонує і у США, де було розроблено унікальну платформу для взаємодії з медіаторами – CyberSettle Ця платформа використовує сліпий переговорний процес для врегулювання страхових та комерційних спорів. Сторони надають конфіденційну інформацію, яка буде розкриватися лише тоді, коли обидві пропозиції відповідають певним стандартам, що закріплені Сторонами. CyberSettle працює в мережі з 1998 року, вирішуючи понад 200 000 спорів більше ніж на 1,6 млрд доларів США. Зазвичай такі платформи окреслюють межі конфіденційності у правилах або в укладеній угоді, або ж в обидва способи (Розумна, 2020, с. 151). Проте у загальнодоктринальних та правозастосовчих підходах в США зазначається, що якщо сторони не знайшли примирення шляхом медіації, то обраний ними медіатор може порекомендувати їм пропозицію вирішення спору, тим самим трансформуючись в арбітра (Кравцов, Петров, & Фролов, 2023, с. 185).

В Італії процедура онлайн-медіації набула свого розвитку ще у 2008 році із заснуванням спеціальної платформи RisolviOnline. Окрім декларативного закріплення цієї платформи, вона набула офіційного визнання та застосування Арбітражною палатою Мілану (Chamber of Arbitration of Milan). У подальшому ця платформа еволюціонувала та її було запроваджено на декількох рівнях вирішення спорів шляхом застосування згаданого застосунку – наприклад, для вирішення малозначних спорів із залученням медіатора у текстовому чаті або ж вирішення складних комерційних спорів, де безпосередньо залучається медіатор або вже член Арбітражної палати Мілану (Regazzoni, 2008, p. 35). Ця платформа є унікальним механізмом саме через процедуру розподілення медіаторів, що унеможливлює упередженість медіатора та закріплює повну анонімність усіх трьох сторін. Подібні процедури діють і в Україні. Так, національна судова система ЄСІТС здійснює аналогічний розподіл справ до суддів за випадковим порядком. Отже, запровадження аналогічного механізму у національну систему медіації буде доцільним в аспекті забезпечення неупередженості та непідкупності медіатора.

Отже, наведені приклади застосування ODR привертають увагу на застосуванні ADR шляхом введення спеціальних онлайн-платформ, що є доцільним в аспектах ефективності та зручності вирішення правових спорів, що могло в мати місце у вітчизняній правовій системі (наприклад, в України така платформа могла б мати аналогічну структуру із Електронним Судом, але

була б більш децентралізована як у Нідерландах, де більше свободи дій надавалося б саме суб'єктам, що шукають альтернативного вирішення власного правового спору).

Специфіка політичної онлайн-медіації. Останнім часом активно розвивається політична медіація та її цифровий різновид – політична онлайн-медіація. Говард Беллман і Сьюзан Подзіба визначають політичну медіацію як «метод для досягнення дієвих угод між широким колом зацікавлених сторін, які беруть участь як учасники переговорів, часто від імені виборців. Це створює форум для дорадчих переговорів між урядом, представницькими зацікавленими сторонами та широкою громадськістю» (Bellman, & Podziba, 2012, p. 15).

У цілому політичний посередник (медіатор) здійснює аналіз конфлікту між учасниками політичного процесу. На основі цього аналізу конфліктуючі сторони починають спільний процес, щоб розв'язати конфлікт. Коли це стає зрозумілим, конфліктуючі сторони обмірковують можливі рішення, а потім вони домовляються, ухвалюють рішення та досягають взаємоприйнятних домовленостей.

Політична медіація має сенс, коли конфліктуючі сторони взаємозалежні: вони прагнуть проактивно думати про майбутнє, запобігти подальшій ескалації конфлікту та мають щиру потребу дійти до згоди разом.

До переваг політичної медіації можна віднести:

- визначення проблеми та її зацікавлених сторін;
- дотримуватися певних рамок керування;
- декілька компетентних органів обговорюють різні рішення, враховуючи різні інтереси;
- конфліктуючі сторони приймають власні рішення та домовленості, щоб частково або повністю вирішити проблему (Bellman, & Podziba, 2012, p. 15).

У цілому політична медіація створює можливість інтегрувати багато точок зору та сфери знань і сприяє процесу, за допомогою якого можна досягти консенсусу там, де, на перший погляд, він виглядає неспроможним. Наразі цей процес використовується багатьма державними, регіональними та місцевими органами влади для розробки дієвих політик і нормативних актів. Одним із особливих варіантів політичної медіації є нормотворчість шляхом перемовин, за якої всі зацікавлені сторони беруть участь у створенні та складанні нормативних актів.

Першим кроком політичної медіації є скликання учасників конфліктної ситуації. При скликанні першочерговою метою є визначення масштабів процесу. Організатор – державна установа чи стороння нейтральна особа – має визначити та залучити представників конфліктуючих сторін, а також інших зацікавлених осіб, яких стосується ця проблема або наслідки пропонованого варіанту розв'язання проблеми.

Надзвичайно важливо, щоб процес ідентифікації проблеми здійснювався справедливо і без втручання груп особливих інтересів, які можуть мати доступ до більшого соціального чи фінансового капіталу. Після того, як відповідні сторони були визначені та залучені до процесу, необхідно визначити основні питання, якими займатиметься група, і вибрати зовнішню сторону для сприяння.

Потім слід розпочати серію зустрічей, щоб визначити фокус медіації, встановити основні правила, а потім, що дуже важливо, навчити учасників процесу переговорів. Тут політичний посередник виступає фасилітатором, який має допомогти групі визначити фази та часові обмеження для процесу обговорення. Це може включати поєднання сесій групових зборів, візитів для встановлення фактів, роботи в малих групах, сесій з підготовки документів та остаточних перемовин.

Зрозуміло, що політична медіація не завжди може бути дієвою стратегією для спірного формування політики, проте вона приносить багато цінних переваг процесу залагодження конфліктної ситуації між учасниками політичного процесу. Підхід до політичного питання через призму посередництва гарантує, що процес обговорення зосереджений на голосах зацікавлених сторін, а не на позиції, яка часто має місце серед представників влади.

Іноді конфліктуючі сторони можуть протистояти пропозиціям щодо політичного посередництва, оскільки вони здаються громіздкими та вимагають значної кількості часу та інвестицій. Однак ті самі інституції іноді в кінцевому підсумку звертаються до політичного посередництва як до останнього засобу, коли інші більш орієнтовані на конфлікт стратегії розробки політики зазнають невдачі, а реалізація політики стає критичною проблемою. Це не ідеальний спосіб підійти до процесу політичної медіації – це складний процес, і навряд чи він зможе підтримувати процесуальну цілісність, якщо учасники шукають короткі шляхи в останню хвилину. Хоча спочатку необхідні зусилля для політичного посередництва можуть здаватися лякаючими, інвестування у створення надійної, сталої політики може зрештою заощадити час, енергію та цінні державні ресурси.

Крім опору з боку конфліктуючих сторін, політична медіація стикається з серйозною проблемою в актуальній політичній культурі. Насправді певні типи політичної напруженості є ключовою частиною процесу формування політики із застосуванням політичної медіації. Проте саме політичне посередництво є гарним інструментом для просування важливих політичних ініціатив, і воно може надати можливість для створення коаліції, яка за інших умов здається неможливою.

По суті, політична медіація створює форум для дорадчих переговорів між урядом, зацікавленими сторонами та, у відповідних випадках, громадськістю. Внесок сторін у вигляді їхнього технічного досвіду та, як наслідок, глибше знання вподобань учасників вплітаються в обговорення, що покра-

щує взаєморозуміння та веде до невикористаних можливостей для консенсусних угод. Очікуваним результатом є угода, яка визначає умови майбутніх відносин і відповідальності між сторонами щодо питань, які вони обговорювали.

Можна виокремити такі різновиди політичної медіації:

- *Нормотворчі переговори*, які скликують уряд і зацікавлені сторони, використовується для формулювання нормативних актів з широкого кола питань.

- *Планування політичної діяльності, визначення напрямків розвитку громади* вимагають взаємодії між владними установами, зацікавленими сторонами та громадянами. У цьому аспекті політична медіація використовується для досягнення домовленостей, які базуються на різноманітних інтересах громадськості та відповідних сторін.

- *Пошук урядового рішення або громадської підтримки політики* у справах, ініційованих сторонами приватного сектору.

Загальні фактори, які характеризують політичну медіацію, передбачають необхідність певного роду урядових дій; здатність до «втручання» численних зацікавлених сторін, які мають політичне та юридичне значення; потенціал майбутнього «громадського» впливу. Політичну медіацію також характеризує небажання уряду реалізувати свої інтереси в односторонньому порядку або очікування, що участь широкої громадськості збільшить його здатність ефективно досягати своїх політичних цілей. Крім того, більшість переговорів, окрім тих, що базуються переважно на судовому розгляді чи адміністративних процедурах примусового виконання, проводяться відповідно до законів про відкриті зустрічі, які дозволяють широкій громадськості бути присутніми та надавати свій внесок протягом усього процесу.

Процедурно, у політичній медіації зазвичай беруть участь органи державної влади та місцевого самоврядування, правозахисні та громадські некомерційні організації та організації приватного сектору. Процес забезпечує форум для таких сторін, які можуть представляти значну кількість виборців, для обговорення ряду складних питань і досягнення безпрецедентної консенсусної угоди, яка стосується публічної проблеми.

Політична медіація включає низку заходів перед переговорами, першим з яких є оцінка. Політичні посередники опитують відповідні сторони, щоб визначити порядок денний питань, дізнатися історію минулих зусиль щодо вирішення ситуації та визначити динаміку, яка, ймовірно, вплине на переговори. Крім того, іноді оцінка включає необхідність уточнення або підтвердження сторін, які повинні бути залучені для забезпечення виконання будь-якої угоди, та/або визначення доцільності початку переговорів. Ці перші співбесіди також дають можливість медіаторам зміцнити довіру до процесу медіації та започаткувати відносини з переговорниками.

У більшості випадків початкове завдання переговорів щодо розробки

організаційних протоколів служить для прояснення очікувань і запобігання виникненню процедурних конфліктів під час процесу. Ці узгоджені умови визначають багато процедурних домовленостей, включаючи встановлення консенсусу в групі, визначення ролей та обов'язків учасників переговорів і посередників у формуванні підсумкової угоди і спілкуванні зі ЗМІ, громадськістю та у соціальних мережах.

Після завершення таких попередніх розглядів медіатори публічної політики вирішують питання по суті, щоб дати можливість сторонам вивчити та поглибити своє розуміння проблем політики. Учасники переговорів генерують і вдосконалюють варіанти, поки не досягнуть концептуальних угод. Такі попередні домовленості потім відображаються в чернетках майбутньої угоди і неодноразово переглядаються аж до досягнення консенсусу.

Зрештою, покращене розуміння учасниками відповідних факторів, у тому числі інтересів інших, отриманих завдяки ретельно спланованих обговорень, надає можливості для угод, які раніше не сприймалися через обмежену призму кожного учасника переговорів. Усвідомлюючи різницю у владі, ресурсні та політичні обмеження, а також мотиваційні чинники, медіатори допомагають сторонам приймати важкі рішення із низки варіантів (альтернатив).

Політична медіація значною мірою збігається з посередництвом у позасудовому врегулюванні цивільних справ, а також з різними процесами залучення громадськості, проте має і певні відмінності. Серед ключових збігів і відмінностей між політичною медіацією та іншими різновидами посередництва є мета процесу, сторони-учасники, а також компоненти та динаміка процесу.

Мета. Метою як політичної медіації, так і медіації у цивільному процесі є позовна угода. Як правило, медіація у цивільному процесі сприяє врегулюванню суперечок, які інакше розглядалися б судом, наприклад, випадки недбалості та порушення контракту. Такі врегулювання являють собою застосування та забезпечення виконання існуючих законів і, насамперед, вирішення суперечок, що виникають через минулі взаємодії. Проте можна сказати, що еволюція медіації в цивільному процесі привела до зростання оцінки її цінності в «широких» спорах і здатності вирішення проблем трансакційних переговорів.

Результати посередництва у публічній політиці являють собою «врегулювання» для піднабору справ, розпочатих у відповідь на адміністративне переслідування та судовий процес, і «консенсусні угоди» для тих випадків, коли прагнуть ухвалити підзаконні положення, політики, плани, розв'язання суперечок чи інші форми публічних договорів. У більшості випадків досягнута угода є консенсусною рекомендацією для урядового органу, який має юрисдикцію щодо її виконання.

Якщо результатом є консенсусна рекомендація, організаційні протоко-

ли, узгоджені перед обговореннями по суті, часто свідчать про зобов'язання уряду впроваджувати їх. У деяких випадках, наприклад, узгоджених правил, консенсусна угода піддається додатковому громадському розгляду.

Більшість випадків посередництва у публічній політиці зосереджені на укладенні угод, пов'язаних із майбутніми діями та діяльністю. Вони ініціюються через існуючі або очікувані спори по суті та процесуальні дії, які можуть перешкодити сторонам вирішити їхні спільні питання. Як наслідок, такі опосередковані угоди встановлюють майбутні відносини та обов'язки між органом влади, що бере участь у медіаційному процесі, і конфліктуючими сторонами та їхніми складовими щодо питань по суті. Політична медіація сприяє досягненню домовленостей, які будуть застосовуватися в майбутньому.

Учасники. У цивільному процесові сторони переговорів зазвичай визначені як позивачі та відповідачі (або як подружжя, що розлучається, та їхні діти, або профспілки та роботодавці тощо). На відміну від цього, випадки політичної медіації часто вимагають інтенсивної передпереговорної діяльності для виявлення представників переговорників, яких може бути доволі багато. Після розгляду кандидатів посередник визначає переговірників від кожної конфліктуючої сторони, щоб вони представляли збалансовану групу зацікавлених сторін. В інших випадках, як частину оцінки, посередник може ідентифікувати та рекомендувати потенційних учасників переговорів для представлення зацікавлених сторін та/або сегментів громад. Учасники переговорів є основними учасниками, і вони повинні представляти інтереси своїх виборців, а іноді враховувати думки та вподобання широкої громадськості.

На відміну від посередництва в цивільному процесі, більшість сторін у справах про посередництво в сфері публічної політики не представлені на переговорах юридичними радниками, хоча деякі можуть консультуватися з адвокатами.

Процес. Компоненти процесу медіації публічної політики та медіації цивільного процесу мають багато спільного. Обидва покладаються на оцінку ситуації, протоколи щодо того, як процес триватиме, і методи управління переговорами.

Більшість медіаторів проводять певну форму оцінки перед або на початку переговорів. У цивільних справах діагноз може бути завершений шляхом попереднього обміну документами або під час початкових зустрічей, або в складних справах під час попередніх переговорів.

Перед офіційними переговорними сесіями посередники публічної політики зазвичай проводять інтенсивні інтерв'ю з визначеними учасниками переговорів, а іноді й з потенційними учасниками переговорів. Іноді висновки оцінки документуються та передаються конфліктуючим сторонам і громадськості.

Спільні протоколи забезпечують структуру процесу та пояснюють, що

очікується від сторін і посередників. Під час медіації в цивільному процесі такі протоколи можуть бути коротко викладені або навіть матися на увазі за звичаєм.

На відміну від цього, у багатьох посередницьких процесах у сфері публічної політики сторони повинні розробити організаційні протоколи, щоб створити норми, які керуватимуть їхніми переговорами, і чітко визначити свої майбутні зобов'язання за досягнутими угодами. Медіатори допомагають сторонам у формуванні узгодженого протокольного документа до початку обговорення по суті.

Ведення переговорів. У всіх випадках медіації сторони вивчають інтереси та розробляють варіанти. Медіатори працюють над тим, щоб уникнути та здолати тупик і залежать від зростаючої довіри, яку вони розвивають з учасниками переговорів щодо довіри до процесу та компетентності медіатора. Роль «агентів реальності» відомий усім медіаторам. Обсяг проблем, типових для публічно-політичних медіаційних справ, і кількість часу, необхідного для їх розгляду, подібні до найскладніших цивільних справ. Крім того, оскільки справи у публічній політиці зазвичай включають порівняно велику кількість сторін, переговори вимагають сприяння зустрічам великої групи, а також часу та механізмів для консультацій з виборцями.

Політична медіація і залучення громадськості здійснюється під час діалогу, фасилітованих зустрічей та семінарів, роботи у фасилітованих дорадчих комітетах. Також політична медіація пов'язана з іншими процесами, які залучають громадян до обговорення громадських проблем, і накладається на них. Кожна із форм роботи посередників у публічній політиці мають свої особливості у ключових елементах медіаційного процесу.

Мета. Політична медіація та процеси залучення громадськості, як правило, ініціюються, щоб забезпечити форуми для енергійного та відкритого, але безпечного обміну ідеями, думками та поглядами на суспільні проблеми. Очікуваним результатом посередництва у публічній політиці є консенсусна угода.

Діалогічні процеси, як правило, зосереджені на розпізнаванні спільного і відмінного, збільшення розуміння, взаємної поваги та руйнування стереотипів серед людей з різними поглядами на світ і глибоко укоріненими цінностями. Результатами проведених зустрічей і семінарів зазвичай є рекомендації, які базуються на спільних уподобаннях і пріоритетах учасників щодо обговорюваних питань. Ці рекомендації та їх громадська підтримка призначені для інформування та впливу на тих, хто приймає рішення.

Спрощені дорадчі комітети, як правило, збираються для надання урядовцям порад з низки дотичних до основної проблеми питань і тем. Поради можуть пропонуватися як консенсусні рекомендації, у звітах меншості та більшості, або як індивідуальні думки. Урядова установа, яка запитує консультацію, може прийняти деякі або всі рекомендації комітету.

Учасники. У діалогах зазвичай беруть участь особи, які можуть діяти як громадяни або як представники групи, наприклад, релігійний лідер; але зазвичай вони не представляють складові. Особи можуть добровільно самостійно обирати для певного діалогу, або спонсор може ідентифікувати та запросити учасників.

Організовані зустрічі та семінари охоплюють найширше коло можливих учасників і можуть включати громадян та/або технічних експертів та/або зацікавлених сторін або будь-яку їх комбінацію. Як і у випадку з діалогами, учасники іноді вирішують взяти участь або їх можуть запросити зробити це.

Громадяни, які вирішили брати участь, зазвичай створюють громадські консультативні комітети. З іншого боку, члени урядових консультативних комітетів призначаються урядовою агенцією-спонсором, щоб представляти певні групи зацікавлених сторін або через їхні технічні знання. При цьому комітети повинні включати сторони, які представляють спектр інтересів і перспектив, визначених обговорюваними питаннями.

І в урядових консультативних комітетах, і в процесах посередництва публічної політики представлено низку відповідних інтересів, і громадськості можуть бути надані можливості брати участь. Однак у політичному посередництві урядовий орган, який спонсорує медіаційний процес, бере участь як активний учасник переговорів, і компонент залучення громадськості може бути спеціально розроблений для інформування та впливу на учасників переговорів.

Процес. Компоненти процесу посередництва у публічній політиці та інших процесів залучення громадськості схожі щодо необхідних заходів перед зустріччю та відрізняються структурою та динамікою зустрічей. Усі вони потребують оцінювання для розробки дизайну зустрічі, що відповідає основним напрямкам і цілям; і в деяких випадках для ідентифікації або підтвердження учасників. Крім того, в контексті медіаційцного процесу учасники отримують надійну інформацію, і вони виробляють спільні норми та очікування щодо того, як триватиме зустріч, її очікувані результати та як ці результати будуть використані.

Усі ці процеси покладаються на фасилітаторів для сприяння громадянському дискурсу щодо суспільно значимих питань, але з різною динамікою. Фасилітатори діалогу зосереджують увагу учасників на основних питаннях, а також на тому, як передаються ідеї та точки зору. Вони працюють над тим, щоб відкрити основні переконання та припущення, намагаючись спричинити зміни в розумінні та підкреслити людські зв'язки, незважаючи на відмінності в цінностях і віруваннях. Відкриті зустрічі та семінари часто проводяться групою фасилітаторів, до складу якої включається головний фасилітатор пленарних засідань і фасилітатори малих груп. У невеликих групах учасники зазвичай обговорюють питання та генерують ідеї, які узагальнюються і переносяться до звіту. Пріоритетні рекомендації та переваги великої групи мо-

жуть бути визначені як загальні для кількох малих груп або за допомогою механізму голосування.

Фасилітатори консультативного комітету сприяють обговоренню, що дає змогу учасникам обговорювати широкий спектр ідей і варіантів. У цих процесах мета полягає в тому, щоб вивчити проблеми та надати відгук і поради уряду (органу державної влади, місцевого самоврядування). У деяких випадках немає необхідності синтезувати зворотний зв'язок між різними учасниками, оскільки урядовці присутні як спостерігачі. В інших випадках фасилітатори можуть допомогти групі в розробці консенсусних рекомендацій або рекомендацій більшості/меншості щодо теми, яка обговорювалася на окремих зустрічах. Організація-ініціатор може прийняти або відхилити будь-які рекомендації.

У політичній медіації посередники також фасилітують дискусії, однак, з більш вузьким фокусом, ніж інші фасилітовані зустрічі, оскільки мають намір підготувати письмову угоду. Аналіз варіантів, наприклад, може бути більш обмеженим через існуючі закони, різницю у впливі на вирішення проблем та/або обмеження ресурсів, які має враховувати угода. Крім того, після досягнення концептуальних домовленостей обговорення учасників зосереджується на перегляді запропонованого письмового тексту в консенсусну угоду. Процес зазвичай є доволі тривалим і включає діяльність посередника між зустрічами для підвищення ефективності пленарних переговорних сесій.

Важливо розуміти, що політична медіація не є альтернативою процесів залучення громадськості. Дійсно, хоча ці процеси можуть бути розроблені для інформування громадськості, груп інтересів та уряду з метою пом'якшення та навіть уникнення конфлікту в розробці державної політики, посередництво часто застосовується лише після того, як конфліктна ситуація переходить у гостру фазу. Експерти з вирішення спорів розуміють, що набір процесів являє собою набір «варіантів процесу», які має застосувати практик, що розуміється на можливостях та обмеженнях кожного варіанту. Крім того, ці процеси можуть бути реалізовані в послідовності або в тандемі, щоб, наприклад, фасилітовані зустрічі інформували учасників переговорів про погляди громадськості та інформували громадськість про хід переговорів.

Висновки. Онлайн-медіація як спосіб вирішення спорів / конфліктів за допомогою посередника (медіатора), спрямована на пошук рішень, що відображають інтереси кожної сторони, в процесі проведення переговорів у онлайн-режимі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій дистанційної синхронної (одночасної) та / чи асинхронної (неодночасної) комунікації в актуальних реаліях України є надзвичайно дієвим і перспективним. Швидкий розвиток електронної комерції обумовлює особливу цінність ефективного за часом та дешевого вирішення спорів, що виникають внаслідок транзакцій у цій сфері. Цілком виправдано в майбутньому очікувати позитивні зміни динаміки застосування ODR (в т.ч. і онлайн-медіації) суб'єктами,

які ведуть бізнес в Інтернеті.

Особливого значення онлайн-медіація набуває для улагодження політичних конфліктів, оскільки за її допомогою створюється віртуальний майданчик для дорадчих переговорів між урядом, зацікавленими сторонами та, у окремих випадках, громадськістю, а очікуваним результатом має стати угода, яка визначає умови майбутніх відносин і відповідальності між сторонами щодо питань, які вони обговорювали. Найбільш поширеними різновидами політичної онлайн-медіації є нормотворчі переговори, планування політичної діяльності, визначення напрямків розвитку громади, пошук урядового рішення або громадської підтримки політики.

Перелік посилань

Андреєва, О. (2023). Медіація як ефективний спосіб вирішення економічних спорів в умовах воєнного стану та післявоєнний період. *Право України*. № 10. С. 101-111.

Бондарчук, Н.В., & Радченко, О.Ю. (2023). Проведення медіації онлайн: міжнародний досвід та перспективи запровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. Вип. 75, ч. 3. С. 156-161.

Ващак, 2022 Ващак, В.А. (2022). Онлайн вирішення спорів (ODR) як засіб забезпечення норм саморегулювання в Інтернеті. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. С. 125-127. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/29.

Голубєва, Н.Ю. (2021). Онлайн вирішення спорів (ODR): переваги та недоліки. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів: матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса: Фенікс. С. 5-9. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14491/Мат%20кр%20ст%20ЦП.pdf?sequence=4&isAllowed=y.

Дремов, С.Д. (2024). Онлайн-медіація: проблеми реалізації та питання доцільності. *Modern scientific journal. № 3 (1). С. 25-31. DOI: https://doi.org/10.36994/2786-9008-2024-3-3*.

Кармаза, О.О., Федоренко, Т.В, & Ізуїта, П.О. (2023). Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар станом на 1 квітня 2023 р. Київ: Талком. 241 с.

Кравцов, С.О., Петров, М.С., & Фролов, М.А. (2023). Окремі аспекти використання online dispute resolution в системі альтернативних способів вирішення спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. С. 184-187. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/44.

Микитин, М.В. (2018). Перспективи функціонування в Україні ODR платформ як новітньої концепції вирішення спорів. Одеса. 36 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9682/вирішення%20спорів.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Подковенко, Т.О. (2016). Інститут медіації: зарубіжний досвід та укра-

їнські перспективи. Актуальні проблеми правознавства. Вип. 1. С. 26-31.

Примаков, К. (2024). Перспективи впровадження практики онлайн-медіації при вирішенні конфліктних ситуацій (спорів) у публічній сфері. *Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальне прогнозування та проєктування майбутнього країни: відновлення в умовах глобальних ризиків та невизначеностей»* (26 квітня 2024 року, м. Запоріжжя). Запоріжжя: ЦНСД. С. 54-56.

Про медіацію (2021): Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

Рекомендації щодо онлайн медіації (2022): рішення Правління ГО «НАМУ» від 10.11.2021 р., протокол № 2. URL: http://namu.com.ua/ua/info/mediators/uyenspyereashchkl-ses-sroamr-pyeekashchkl-/

Розумна, М. (2020). Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство і право*. № 9. С. 147-153. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.26.

Чайка, А.В. (2023). Е-медіація: перспективи та виклики в Україні. Актуальні питання у сучасній науці. № 7 (13). С. 433-441.

Чванкін, С.А. (2020). Онлайн-медіація – перспективи розвитку в сучасних умовах. Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції імені Ю.С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.). Одеса: Фенікс. С. 61-64. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d2cff5ea-905f-476a-a7f9-15d397cde988/content.

Цувіна, Т. (2019). Онлайн медіація: світовий досвід та перспективи для України. *5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння* / за заг. ред. І. Терещенко. Київ: BAITE. С. 158-162.

Bellman, H.S., & Podziba, S.L. (2012). Public Policy Mediation. *Dispute resolution magazine*. Winter. P. 14-18.

Betancourt, J.C., & Zlatanska, E. (2013). Online Dispute Resolution (ODR): What Is It, and Is It the Way Forward? *International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*. Vol. 79, № 3. P. 256-264.

Benyekhlef, K., & Gelinas, F. (2005). Online Dispute Resolution. *Lex Electronica*. Vol. 10, № 2. 131 p. URL: https://www.lex-electronica.org/files/sites/103/10-2_benyekhlef-gelinas.pdf.

Braeutigam, A.M. (2006). Fusses that Fit Online: Online Mediation in Non-Commercial Contexts. Appalachian Journal of Law. Vol. 5, № 2. P. 275-301.

Cole, S.R., & Blankley, K.M. (2006). Online Mediation: Where We Have Been, Where We Are Now, and Where We Should Be. *University of Toledo Law Review*. Vol. 38. P. 193-212.

Corrales, M., Fenwick, M., & Forgó, N. (2017). Disruptive Technologies Shaping the Law of the Future. New Technology, Big Data and the Law / M. Cor-

rales, M. Fenwick, N. Forgó (eds.). Singapore: Springer. P. 1-14.

Cortés, P. (2008). Can I Afford Not To Mediate? Mandatory Online Mediation for European Consumers: Legal Constraints and Policy Issues. *Rutgers Computer and Technology Law Journal.* Vol. 35. URL: https://www.researchgate.net/publication/228124991_Can_I_Afford_Not_to_Mediate_Mandatory_Online_Mediation_for_European_Consumers_Legal_Constraints_and_Policy_Issues.

Ebner, N., & Zeleznikow, J. (2016). No Sheriff in Town: Governance for Online Dispute Resolution. *Negotiation Journal*. Vol. 32, № 4. P. 297-323.

Hammond, A.-M.B. (2003). How Do You Write "Yes"?: A Study on the Effectiveness of Online Dispute Resolution. *Conflict Resolution Quarterly*. Vol. 20, № 3. P. 261-286.

Hörnle, J. (2009). *Cross-border Internet Dispute Resolution.* Cambridge: Cambridge University Press. I-xxxii, 286 p.

Kaufmann-Kohler, G. (2005). Online Dispute Resolution and Its Significance for International Commercial Arbitration. Commerce and Dispute Resolution. *Global reflections on international law, commerce and dispute resolution: Liber amicorum in honor of Robert Briner* / G. Aksen (ed.). Paris: International Chamber of Commerce. P. 437-456.

Katsh, E., & Rifkin, J. (2001). Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace. New York: John Wiley & Sons, Inc. Xiv, 226 p.

O'Shields, R. (2017). Smart Contracts: Legal Agreements for the Blockchain. North Carolina Banking Institute. Vol. 21, № 1. P. 177-194.

Rabinovich-Einy, O., & Katsh, E. (2012). Technology and the Future of Dispute Systems Design. *Harvard Negotiation Law Review*. Vol. 17. P. 151-199. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3504126.

Regazzoni, R. (2008). RisolviOnline: Online Mediation from a Very Practical Point of View. *Proceedings of the 5th International Workshop on Online Dispute Resolution, in conjunction with the 21st International Conference on Legal Knowledge and Information Systems* (JURIX 2008). Firenze, Italy, December 13, 2008. P. 32-36. URL: https://ceur-ws.org/Vol-430/Paper5.pdf.

Ross, G. (2017). ODR's Role in In-Person Mediation and Other "Must Know" Takeaways About ODR. *Mediate.com*. March, 17. URL: https://www.mediate.com/articles/RossG2.cfm.

Salter, S. (2017). Online Dispute Resolution and Justice System Integration: British Columbia's Civil Resolution Tribunal. *Windsor Yearbook of Access to Justice*. Vol. 34, № 1. P. 112-129.

Terekhov, V. (2019). Online mediation: a game changer or much ado about nothing? Access to justice in Eastern Europe. Vol. 3, № 4. P. 33-50. URL: https://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1569575810.pdf.

Turel, O., Yuan, Y., & Rose, J. (2007). Antecedents of Attitude towards Online Mediation. *Group Decision & Negotiation*. Vol. 16, № 6. P. 539-552.

Yeoh, D. (2018). Is Online Dispute Resolution the Future of Alternative

Dispute Resolution? *Kluwer Arbitration Blog*. March, 29. URL: http://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2018/03/29/online-dispute-resolution-future-alternative-dispute-resolution/

Zissis, L. (2015). Disputes in the Digital Era: The Evolution of Dispute Resolution and the Model ODR System: thesis. Toulouse: University of Toulouse. 455 p. URL: https://core.ac.uk/reader/300458500.

Розділ 10
Технології цифрової дипломатії

Олександр Юрійович ВИСОЦЬКИЙ
доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Oleksandr VYSOTSKYI
Doctor of Political Science, Professor, Professor of the Department of International Relations, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: vysalek@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0712-8499
DOI: https://doi.org/10.15421/342470

Вступ. З розвитком інтернету та посиленням його ролі у розповсюдженні інформації та пропаганди на світовій арені, цифрова дипломатія стала ключовим інструментом у просуванні публічної дипломатії. Вона являє собою нову форму розвитку, що піднімає публічну дипломатію на новий рівень, втілюючи в життя принцип «м'якої сили». Водночас цифрова дипломатія відображає ширший вплив комунікаційних технологій та поглиблення глобалізації, що зумовлює значні зміни в міжнародній інформаційній політиці.

Розуміння цифрової дипломатії має вирішальне значення сьогодні, коли міністерства закордонних справ та PR-підрозділи міжнародних організацій стикаються з новими вимогами. Ефективна глобальна комунікація відіграє ключову роль у просуванні інтересів міжнародних акторів, впливі на регіональне та глобальне домінування та формуванні глобального порядку денного. Основний фокус цифрової дипломатії полягає у використанні її технологічного потенціалу для досягнення реальних успіхів у боротьбі за міжнародну громадську думку.

Це дослідження спирається на ідеї таких мислителів, як Дж. Най (Nye, 2021), К. Бджола, І. Манор (Bjola, & Manor, 2024), М. Холмс (Holmes, 2024), П. Суровець-Капелл (Surowiec-Capell, 2024), А.Ф. Купер, Дж. Хай-Чі Лу (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024) та Г. Вайзман (Wiseman, 2024).

Поняття технологій цифрової дипломатії. За нашим визначенням, *цифрова дипломатія* – це використання лідерами держав, керівниками та співробітниками міністерств закордонних справ і міжнародних організацій цифрових технологій, таких як соціальні мережі, онлайн-платформи, включаючи різноманітні віртуальні комунікативні канали, для спілкування один з

одним і з широкою громадськістю, реалізації дипломатичних завдань та просування зовнішньополітичних цілей (Висоцький, 2024).

Технології цифрової дипломатії можна розуміти у різних значеннях. З одного боку, це інформаційно-комунікаційні засоби, що забезпечують спілкування та контакти завдяки технічним можливостям різноманітних цифрових платформ. З іншого боку, це ефективні засоби впливу, які змінюють світоглядні та поведінкові позиції реципієнтів повідомлень. Такі технології можуть бути окреслені як соціально-гуманітарні (тобто орієнтовані на мислення та діяльність суспільства та людини). У межах цифрових платформ соціально-гуманітарні технології отримують розширення завдяки інфраструктурним технологіям. У результаті, технології цифрової дипломатії – це завжди синтез соціально-гуманітарних та інфраструктурних технологій. У найбільш загальному сенсі, вони є ефективними засобами комунікації з глобальною публікою. У вузькому значенні, технології цифрової дипломатії - це реалізації завдань, що пов'язані з конституювання та розподіленням владних відносин у міжнародній політиці.

У період епідемії Covid-19 відбулася практично непомітна революція в дипломатичній діяльності. Якщо раніше цифрова дипломатія була лише допоміжною ланкою в здійсненні зовнішньополітичних завдань, то зараз це вже необхідна складова дипломатії будь-якої держави чи міжнародної організації.

Інфраструктурні технології цифрової дипломатії включають такі медіаінструменти інтернету як сайти, інтернет-сторінки, соціальні мережі, офіційні акаунти в соцмережах, блоги та інше. Серед головних завдань цифрової дипломатії слід відзначити розширення аудиторії та донесення до неї інформації.

Розширенню ролі цифрової дипломатії сприяли такі чинники як публічність, комунікативність, наявність технічних засобів, що обумовлюють публічний контакт з необмеженим колом споживачів інформації, швидке та легке створення контенту, миттєве і одночасне редагування повідомлень, спільна робота над будь-яким текстом або проектом, постійне спілкування дипломатів та вищих державних осіб з масовою аудиторією, зберігання великих обсягів інформації безпосередньо в мережі, легкість передачі аудіовізуальних даних, можливість оприлюднення будь-якої інформації в мережі, епідемічні обмеження, пов'язані з Covid-19.

Цифрову дипломатію здійснюють державні відомства, зокрема, зовнішньополітичні, урядові органи, а також неурядові організації, чия діяльність пов'язана з реалізацією зовнішньополітичного порядку денного. Спостерігається високий рівень персоніфікації цифрової дипломатії, коли дипломати ведуть інформаційні блоги в таких соціальних мережах як Facebook та X (Twitter). Цифрова дипломатія просуває зовнішньополітичні інтереси через різноманітні цифрові платформи (зокрема, Zoom), соціальні мережі, мобільні телефони (зокрема, IPhone-дипломатія (Висоцький, 2024)) та спрямована як

на масову аудиторію, так і політичні еліти. Цифрова дипломатія зараз набула глобального значення. Активно використовує можливості цифрової дипломатії під час широкомасштабної війни Президент України (Vysotskyi, Prudnykova, & Trynyak, 2023).

Цифрова дипломатія в сучасному світі. Цифрова дипломатія включає такі види діяльності, як надсилання та отримання офіційних заяв, обмін неформальними дипломатичними сигналами, участь у віртуальних конференціях і зустрічах, а також взаємодію з громадськістю через соціальні мережі та інші онлайн-платформи для пояснення та просування своєї політики і позицій. Таким чином, уряди та міжнародні організації розглядають цифрову дипломатію як спосіб охопити ширшу аудиторію та налагодити зв'язок з людьми в різних куточках світу в режимі реального часу. Вона також дозволяє цим організаціям бути більш прозорими та підзвітними громадськості, а також швидше реагувати на події та проблеми, що виникають. У цьому полягає потенціал технологій цифрової дипломатії, здатних зруйнувати традиційну дипломатію і міжнародні відносини, насамперед, впливаючи на те, як ведеться дипломатія. Надаючи можливість міністерствам закордонних справ та міжнародним організаціям спілкуватися та співпрацювати в режимі реального часу, цифрова дипломатія дозволяє особам, які приймають рішення, бути більш ефективними та результативними у своїх двосторонніх та багатосторонніх відносинах. Це може бути особливо актуальним у випадку міжнародних криз, оскільки пряма комунікація між сторонами конфлікту може допомогти деескалації напруженості та сприяти вирішенню суперечок.

Однак цифрова дипломатія також може створювати нові виклики, такі як поширення дезінформації та пропаганди, що може ще більше розпалити напруженість. Цифрова дипломатія може також впливати на баланс сил між різними країнами, оскільки дозволяє меншим і менш потужним акторам мати більший голос і вплив у міжнародних справах. Крім того, недержавні актори, такі як організації громадянського суспільства та неурядові організації, також можуть використовувати цифрові інструменти, щоб відстоювати свої інтереси і кидати виклик політиці більших і потужніших акторів.

Зростаюче використання цифрової дипломатії, яке прискорила пандемія Covid-19, призводить до зниження ролі фізичних посольств та дипломатичних місій, оскільки уряди та міжнародні організації більше покладаються на цифрові канали для спілкування та співпраці. Це має наслідки для здатності урядів та організацій будувати і підтримувати відносини з іншими країнами та міжнародними організаціями, які повинна розвивати дипломатія віч-на-віч.

Цифрова дипломатія також змінила спосіб формування громадської думки та впливу на неї, оскільки дозволяє міністерствам закордонних справ та міжнародним організаціям безпосередньо спілкуватися з громадськістю через соціальні мережі та інші онлайн-платформи. Це дає їм більший конт-

роль над інформацією, якою вони діляться, але також забезпечує більшу прозорість і підзвітність, оскільки цифрові інструменти можна використовувати для обміну інформацією та більш безпосередньої взаємодії з внутрішньою і міжнародною громадськістю.

Поняття цифрової дипломатії пов'язано з поняттям цифровізації або діджиталізації. Під цифровізацією насамперед мається на увазі технічний аспект, що лежить в основі впровадження цифрових технологій МЗС у їх роботі, коли традиційні засоби дипломатичної взаємодії вдосконалюються та оптимізуються за допомогою цифрових технологій. З цієї точки зору, цифровізація (діджиталізація) дипломатії являє собою процес ведення традиційної дипломатії в цифровому контексті шляхом використання онлайн-платформ, систем управління навчанням і спеціального програмного забезпечення для надання контенту і сприяння комунікації та співпраці між дипломатами та їх партнерами. На противагу цьому, термін «цифрова дипломатія» привертає увагу до ширшої перспективи ролі цифрових технологій у дипломатії, не лише як інструменту чи засобу комунікації та співпраці, але й як іншого способу мислення та практики дипломатії. З цієї точки зору, цифрова дипломатія охоплює процеси осучаснення, вдосконалення та перепрошивки дипломатії в цифровому контексті (Bjola, & Manor, 2024).

Осучаснення означає включення цифрових форматів в існуючі дипломатичні завдання і заходи, такі як використання платформ соціальних мереж, таких як Facebook і X (Twitter), для публічної дипломатії, на додаток до традиційних друкованих ЗМІ і телебачення. Вдосконалення виходить за рамки осучаснення, розширюючи сферу дипломатії до раніше недоступних областей, таких як призначення технологічних послів або створення віртуальних посольств (Bjola, & Manor, 2024).

Перепрошивка докорінно змінює спосіб ведення дипломатії, розмиваючи або навіть усуваючи різницю між офлайн- та онлайн-дипломатією.

Канадський теоретик комунікації Маршалл Маклюен якось зауважив, що «медіа – це повідомлення» (McLuhan, 2012) – фраза, яка відтоді стала символічною для опису соціальної ролі та політичного впливу медіа-технологій у сучасних суспільствах. М. Маклюен припускав, що засіб комунікації є настільки ж важливим, якщо не більш важливим, ніж повідомлення, яке передається. Це пов'язано з тим, що засіб комунікації впливає як на те, як ми створюємо повідомлення, яке прагнемо донести до нашої цільової аудиторії, так і на те, як це повідомлення сприймається громадськістю (McLuhan, 2012). Спостереження Маклюена було зроблено, звичайно, в конкретному історичному контексті, в 1960-х роках, коли телебачення перевершило друковані газети і радіо як основні джерела інформації для громадськості. Можна також стверджувати, що його значення залишається актуальним і сьогодні, в епоху цифрових технологій.

Основним джерелом впливу технологій цифрової дипломатії є дані.

Цей вплив зумовлений тим, як дані генеруються, зберігаються, отримують доступ до них, аналізуються та використовуються. Статистика показує, що більше 60% населення світу зараз перебуває онлайн, і кожна людина генерує близько 1,7 Мб даних щосекунди. Крім того, з'являються нові формати даних на додаток до даних, що генеруються реальними подіями. Наприклад, синтетичні дані, тобто дані, штучно згенеровані за допомогою математичних моделей або алгоритмів, на відміну від реальних даних, які безпосередньо спостерігаються в реальному світі, за оцінками, повністю затьмарять реальні дані в моделях штучного інтелекту до 2030 року (Goasduff, 2022).

Перенасичення інформацією, спричинене «революцією даних», має важливі наслідки для того, як люди спілкуються в інтернеті та взаємодіють у суспільстві, що, своєю чергою, створює нові можливості, але також і виклики для цифрової дипломатії. Перш за все, це зростаюча роль візуальних, а не текстових повідомлень у політичній комунікації. Візуальна сила цифрових зображень зумовлена їх здатністю проектуватися в символічний всесвіт розумінь, емоцій і цілей, які формують політичну поведінку людей. Дипломатична комунікація традиційно була вбудована в тексто-орієнтовану культуру, яка надавала перевагу словесній вишуканості, а не точності. Цифрове середовище, своєю чергою, змістило увагу з текстових інтерпретацій і словесних тонкощів на роль зображень і візуальних наративів у формуванні розуміння людьми світових подій. Поєднання структури соціальних мереж і конкуренції за обмежену увагу користувачів є достатньою умовою для появи широкого розмаїття вірусного контенту. Однак із «бульйону» вірусних повідомлень, що конкурують між собою, ті, що потрапляють на вершину, містять низькоякісну інформацію, оскільки як інформаційне навантаження, так і обмежена увага користувачів призводять до низької розпізнавальної якості. Іншими словами, внутрішні особливості платформ соціальних мереж сприяють формуванню масового (вірусного) контенту, але дефіцит уваги користувачів, що підживлюється постійно зростаючим обсягом інформації, діє як фільтр для якості масового (вірусного) контенту (Bjola, & Manor, 2024).

На цьому тлі, технології цифрової дипломатії, щоб бути дієвими, мають відповідати лаканівському принципу задоволення. Іншими словами, контент має реалізовувати бажання публіки.

Наведемо приклад, як масове бажання працює в цифровому середовищі на технологічному рівні. Твіт, опублікований Генеральним секретарем ООН Антоніу Гутеррішем, який запросив Арнольда Шварценеггера взяти участь у Саміті з питань зміни клімату у вересні 2019 року, швидко став вірусним. Цей твіт досяг приблизно втричі більшої кількості вподобань та репостів, ніж в середньому отримував акаунт ООН, незважаючи на обмеженість наданої інформації, за винятком короткої згадки про відому фразу актора «Я повернуся» (*«Normally I say 'I'll be back', but now I say: 'I'll be there'» – Arnold Schwarzenegger accepts invitation from antoniogutierrez to the UN Climate*

Action Summit in September) (United Nations, 2019).

Мистецтво управління бажаннями мас за допомогою технологій дозволяє дипломатам взаємодіяти з більшою аудиторією, але водночас їх повідомлення все одно повинні містити якісну інформацію у візуально привабливому вигляді, щоб мати значний якісний вплив на аудиторію (Bjola, & Manor, 2024).

Важливою технологією цифрової дипломатії також є демонстрація емпатичної поведінки. Це означає, що повідомлення для поширення має виражати сильні та точні емоції, які підносить людяність над будь-якими іншими цінностями. Зауважимо, що емоційні стани можуть передаватися іншим через емоційне зараження, що призводить до того, що люди відчувають ті самі емоції, навіть не усвідомлюючи цього.

Емпатичність у цифровому середовищі не лише впливає на те, як поширюється повідомлення, але й допомагає будувати когнітивно співзвучні спільноти. Вплив емпатичності на поширення та сприйняття повідомлень добре ілюструє твіт, розміщений Постійним представником України при ООН Сергієм Кислицею. Він опосередковано поставив під сумнів виправданість дозволу постійному представнику росії в ООН виступати в Раді Безпеки ООН на тлі вторгнення росії в Україну в 2022 році (Kyslytsya, 2022).

Один із способів зрозуміти цифрову дипломатію – це розглядати її як форму управління змінами в міжнародній системі. Це означає, що практики цифрової дипломатії, від політичних лідерів держав до технологів соціальних мереж, які працюють у задніх кімнатах міністерств закордонних справ і посольств, і всіх, хто знаходиться між ними, намагаються спостерігати за змінами, що відбуваються в міжнародній системі, і реагувати на них. Ці зміни включають в себе як повсякденні поступові коригування системи, як наслідок повсякденних політичних і соціальних процесів, так і трансформаційні шокові удари для системи, такі як загроза війни або пандемії. Ця модель цифрової дипломатії підкреслює взаємодію між державою чи міжнародною організацією, виборцями і важливими іншими сторонами. Замість того, щоб просто формувати повідомлення, бренд чи імідж у цифровому форматі, цифрова дипломатія також включає спостереження, слухання та збір даних (Bjola, & Manor, 2024).

Отримана інформація потім використовується для подальшого вдосконалення спроектованого іміджу чи ідентичності. Іншими словами, пошук удосконалює проєктування. З цієї точки зору, цифрова дипломатія є не лише формою публічної дипломатії, яка передбачає дискурсивну взаємодію з іншими, але також являє собою аналіз даних і реагування, що розуміється в широкому сенсі, а також збір і обробку інформації. Таким чином, цифрова дипломатія пов’язана з широким спектром державотворчої діяльності, включаючи збір розвідувальних даних та створення великої стратегії.

Коли друковані та аналогові ЗМІ почали поступатися місцем цифро-

вим, динаміка поширення інформації змінилася. Ієрархічні моделі корпоративного контролю поступово поступилися місцем більш неоднорідним моделям, де відмінності між міжособистісними зв'язками, масовою комунікацією, публічним і приватним почали розмиватися. Результатом стала модель комунікації, в якій географічні відмінності мало що означають, потенційний обсяг комунікації неймовірно високий, комунікація здебільшого миттєва з точки зору часової перспективи, а взаємодія між акторами в традиційно розділених сферах є можливою і часто звичайною справою.

Простіше кажучи, якщо медіа – це повідомлення, то цифрові технології представляють новий спосіб мислення про комунікацію, зокрема про те, як актори взаємодіють з іншими.

Теорія нових медіа припускає, що оцифрування уможливлює взаємні процеси проектування та пошуку в таких масштабах, яких у кращому випадку важко досягти, а в гіршому – взагалі неможливо у традиційних формах медіа. Саме це робить цифрові технології унікальними.

Технологія проекції є складною і використовується у різні способи: від фізичного тону голосу, який застосовується для того, щоб інший міг почути те, що говориться, до використання емпатії для того, щоб поставити себе на місце іншого, щоб зрозуміти його. Тут ми маємо на увазі здатність акторів взаємодіяти один з одним таким чином, щоб вони формували ідентичності та враження в цифровому просторі і керували ними, а також могли переходити в простір фізичний.

На основі драматургічного символічного інтеракціонізму Ервіна Гоффмана можна стверджувати, що цифрові медіа дозволяють акторам формувати цифрову «авансцену» ідентичності через проекцію інформації, образів і сигналів через географічні, соціальні та політичні кордони. З цієї точки зору, проектувати – це означає створювати певне враження, яке хочеться передати, і робити це враження доступним для широкої аудиторії. Наприклад, використання соціальних мереж в рамках кампанії з національного брендингу використовує проекцію для формування враження на іноземну аудиторію. Цифрові технології створюють ефект «позапросторової видимості», що забезпечує особливий спосіб самопрезентації, вільний від обмежень, пов'язаних із спільною присутністю. Актори здатні проектувати певну ідентичність розмито і не обмежуватися фізичними рамками. Як і в оригінальній метафорі Е. Гоффмана про актора на сцені (Goffman, 1959), який проектує себе на аудиторію, помилки можуть дати змогу зазирнути «за лаштунки», або фізичну, сферу. Така помилка може розкрити фізичну ідентичність актора, а також його цифрову ідентичність. Другий спосіб, у який цифрові медіа трансформують взаємодію акторів один з одним, – це взаємний процес збору інформації, зображень і сигналів. Цей процес називається «пошук» і в медіа-термінології означає здатність суб'єктів отримувати доступ до контенту в межах певної структури (у широкому розумінні).

Згідно з концепцією Е. Гоффмана, акторам на сцені потрібна аудиторія, якщо вони хочуть справити враження; аудиторія здатна отримати як заплановану, так і ненавмисну інформацію, спроектовану зі сцени (Goffman, 1959). Те ж саме відбувається і з цифровими медіа, причому на різних рівнях. Окремий дипломат може відслідковувати реакцію на певний твіт, а міністерства закордонних справ досліджують соціальні медіа-платформи, щоб виміряти широкі суспільні настрої у відповідь на проекцію іміджу.

Ці два процеси проектування та пошуку є необхідними і корисними через динамічність соціального світу. Як зазначають символічні інтеракціоністи, ідентичності та враження перебувають у постійному русі, оскільки вони є продуктом взаємодії (Holmes, 2024).

Поки взаємодія залишається частиною системи, ідентичності та враження будуть постійно змінюватися у відповідь на зміни партнера. Теоретики-практики визначили два ідеальні типи змін, які утворюють неперервний континуум і фіксують типи різних станів змін, що зустрічаються в системі.

Ендогенні (внутрішні) зміни відносяться до повільних повсякденних дрібних факторів, які можуть не сприйматися як зміни в окремому випадку, але з часом призводять до значущих трансформацій у панівних структурах. На іншому кінці континууму екзогенні (зовнішні) зміни стосуються великих трансформаційних переходів, які трапляються рідко: транзити гегемонії, пандемії, світові війни, холодні війни, формування великих альянсів. Можемо також згадати екзогенні шоки, коли старі способи мислення потребують переоцінки та оновлення (Holmes, 2024).

Робота Ервіна Гоффмана «Представлення себе іншим в повсякденному житті» (1959) започаткувала драматургічний підхід до мікросоціологічного дослідження взаємодії віч-на-віч під час повсякденних зустрічей. Відтоді ця логіка була застосована дослідниками до держав у різних ситуаціях, хоча лише нещодавно науковці почали розуміти важливість цифрових технологій в управлінні цими враженнями. Соціальна теорія Ервіна Гоффмана підкреслює важливість самопрезентації у повсякденному житті. Е. Гоффман стверджує, що багато з того, що відбувається в соціальних взаємодіях на мікрорівні, таких як спілкування віч-на-віч, являє собою активні спроби підтримувати певний зовнішній вигляд перед іншими (Goffman, 1959).

Піклування про те, щоб створити «відповідні вирази» і не «приписати непередбачувані значення», є наслідком того, що аудиторія робить висновки з вистави про певну реальність. Обмеженням для експресії виконавців є здатність або бажання аудиторії зрозуміти і прийняти (передбачуване) значення повідомлення. Наприклад, репліки, які обговорює Е. Гоффман, такі як *обстановка*, можуть мати культурні конотації, що обмежують ефективність повідомлення: те, що працює для однієї аудиторії, в одній культурі, може не спрацювати для іншої (Holmes, 2024).

Як зазначає Е. Гоффман, часто в соціальній взаємодії результатом є не

справжній консенсус, а видимість консенсусу (Goffman, 1959). Простіше кажучи, іноді аудиторія приймає те, що проектує виконавець, на поверхневому рівні, але нічого не змінює в собі. «Згода» або «консенсус» не обов'язково є втіленням теорії Юргена Габермаса, коли обидві сторони змінюють свої думки і приходять до згоди. Іноді консенсус досягається через більш поверхневі причини (такі як збереження обличчя або примушення до певної аргументації). Можливо, в цих випадках враження взагалі не було створено, але аудиторія прийняла свою роль у грі. Фактично, це технологія взаємної імітації, яка може бути названа «нове обрання короля» за назвою відомою казки Г.К. Андерсена. Реципієнти приймають брехню за істину, тому що це їм вигідно. Держави Глобального Півдня фактично підтримують позицію країни-агресора, очікуючи отримати від цього більшу реалізацію своїх національних інтересів.

З одного боку, держави, а точніше ті, кому доручено представляти державу в соціальних мережах, мають величезну гнучкість і свободу дій у створенні обраного ними іміджу, а також значну владу в донесенні цього іміджу до надзвичайно широкої і різноманітної аудиторії. З іншого боку, вони обмежені здатністю і бажанням аудиторії сприймати такий імідж. Дійсно, у випадку соціальних мереж аудиторія має можливість активно взаємодіяти з проекцією, ставлячи під сумнів, відштовхуючи її або навіть даючи їй відсіч. Ця подвійність проекції та пошуку є особливо важливою, оскільки для аудиторії це може бути єдиним способом, за допомогою якого окремі особи або групи осіб можуть здійснювати значущу взаємодію з іноземною державою (Holmes, 2024).

Теорія Е. Гоффмана про управління враженнями – це теорія людської ідентичності та реакції на неї. Виробляючи і підтримуючи певне враження перед іншими, люди розігрують певну виставу релятивної ідентичності; якщо вона приймається, то ці вистави стають складовою ідентичності. Важливим є зворотній зв'язок з аудиторією, який, у свою чергу, впливає на подальше проектування. Таким чином, проектування ідентичності та отримання реакції на це проектування утворюють цикл зворотного зв'язку (Holmes, 2024).

У цифровій дипломатії це відбувається через соціальні мережі. Соціальні медіа дозволяють дипломатам функціонувати так, ніби вони є окремими людьми у світі Е. Гоффмана: вони можуть коментувати події, що домінують у новинному циклі, пропонувати своє бачення національних і міжнародних криз та відзначати свята. Завдяки цим онлайн-заходам іноземна держава оживає, проектуючи образ ідентичності, який може бути прийнятий або не прийнятий іншими, але на який так чи інакше відреагують. Взаємодія з аудиторією має ключове значення (Holmes, 2024).

Важливо, що управління цифровими іміджами на національному рівні є таким же стратегічним, як і управління індивідуальними іміджами в рамках концепції Е. Гоффмана. Дипломати можуть управляти національним іміджем

або розвивати національний бренд, висвітлюючи певну політику, пов'язуючи зовнішню політику з бажаними нормами і цінностями, просуваючи культурні досягнення і демонструючи світове лідерство (Holmes, 2024).

Оскільки аудиторія цифрових іміджів стає дедалі різноманітнішою, держави та міжнародні організації прагнуть спрямовувати ці іміджі на неї з більшою точністю та профілюванням. Це часто вимагає об'єднання зусиль експертів у певній галузі, які мають глибокі знання про конкретну аудиторію, з підготовленими фахівцями, наприклад, з маркетингових фірм, для створення певного проекційного образу.

Отже, намагаючись керувати змінами в міжнародній системі за допомогою цифрових інструментів, держави та міжнародні організації беруть участь у складній драматургічній постановці з різними етапами, сценаріями, аудиторіями та петлями зворотного зв'язку. Подібно до акторів на сцені, держави та міжнародні організації мають значну владу проектувати, тоді як аудиторія має право приймати, відкидати або протидіяти цим проекціям образів та ідентичностей.

Якщо держави перебувають на сцені, то гра та сприйняття цієї гри мають значення. Драматургічний підхід до розуміння цифрової дипломатії зосереджує увагу аудиторії на виставі: аудиторія може прийняти, відкинути або запропонувати доопрацювати послання.

Хоча публічна дипломатія вже давно зосереджена на проекції, або комунікації, держави, які не прислухаються до зворотного зв'язку з аудиторією, втрачають важливу можливість вдосконалити свою проекцію. Простіше кажучи, один із способів, яким держави намагаються управляти змінами в міжнародній системі, – це конструювання образів та ідентичностей, а також уточнення цих конструкцій через пошук аудиторій (Holmes, 2024).

Варто наголосити на тому, як сильно характеристики виконавця та аудиторії, зокрема компетентність, впливають на петлю зворотного зв'язку. Подібно до того, як не буває двох однакових постановок Гамлета, так і держави відрізняються у своїй цифровій дипломатії, з важливими відмінностями у готовності до взаємодії, використанні гумору та компетентності щодо вивчення реакції аудиторії на їх конструкти. Якість залучення аудиторії, особливо анонімної, може значно відрізнятися. Наприклад, в той час як одна конкретна технологія може мати бажаний ефект для однієї аудиторії, вона може не мати такого ефекту для іншої аудиторії. Буває важко відрізнити сигнали від шуму. Розуміння характеристик, які змушують аудиторію реагувати на імідж певним чином, є критично важливим для того, щоб мати змогу розробити стратегію іміджу та його вдосконалення (Holmes, 2024).

З розвитком цифрових технологій пропаганда як форма переконання була адаптована до гібридних медіа-просторів. Тому розглянемо способи, в які пропаганда як практика, притаманна дипломатії, була видозмінена цифровими технологіями з метою сприяння досягненню цілей дипломатичних

акторів та суб'єктів дипломатії.

Оскільки цифровізація відкрила нові можливості для пропаганди, ознаменувавши зміну способів поширення її меседжів у дипломатичному середовищі, її аналіз повинен розглядати її не як окрему концепцію, а радше як багатовимірну практику, створену спільно з використанням старих і нових медіа. Оскільки сучасним середовищем для дипломатії є конкурентний медіа-простір, він дає змогу поширювати пропагандистські повідомлення через національні кордони з прискореною швидкістю та в індивідуальному стилі. Гібридні медіа-простори, особливо поширення соціальних мереж серед дипломатичних акторів і суб'єктів дипломатії, створили велику кількість цифрових взаємодій, що формують і переформатовують відносини між пропагандою і дипломатією (Vysotskyi, & Pavlov, 2020; Висоцький, Павлов, 2023).

Гібридні медіа-простори показують, що велика кількість пропагандистських повідомлень виплеснулася за межі традиційних новинних медіа, створюючи безліч можливостей для вільного поширення пропагандистських повідомлень. Цей ефект переливу можна найкраще описати як «культуру постправди» – транснаціональний стан, який висуває на перший план невизначеність щодо суспільних претензій на істину, легітимність і владу, що глибоко впливає на дипломатію (Висоцький, 2018).

Оскільки культура «постправди» переплітається з нормами і культурою дипломатії, для термінологічної ясності корисно визнати споріднені поняття, пов'язані з практикою пропаганди. Оскільки аналіз дезінформації, брехні та фейкових новин набрав обертів через безпрецедентний розвиток культури «постправди», деякі вчені застосовують до вивчення пропаганди визначення дезінформації, яку, своєю чергою, визначають як «усі форми неправдивої, неточної або такої, що вводить в оману, інформації, розробленої, представленої та просунутої з метою навмисного заподіяння суспільної шкоди або з метою отримання прибутку» (Freelon, & Wells, 2020, p. 145). Це визначення підкреслює обман, потенційну шкоду та намір завдати шкоди. Воно, однак, виключає обман, який може завдати шкоди без відома розповсюджувача, а також повідомлення, які не мають на меті завдати шкоди іншим.

Зазначене визначення відрізняє дезінформацію від брехні, підкреслюючи, що перша є зброєю інформаційної війни, несмертельною зброєю, призначеною скоріше для управління супротивником, призначеною скоріше для його підкорення, ніж для його переконання, тоді як друга має спорадичний характер і не спирається на режим пропагандистської кампанії. Оскільки на дипломатію вплинула поява фейкових новин, ще одного побічного продукту взаємодії між цифровізацією та культурою постправди, треба дати визначення цьому цифровому жанру. Ряд дослідників пов'язує фейкові новини з критикою цифрового капіталізму, правої політики і медіа, ліберальної і мейнстрімної журналістики, а також з мобілізацією цього жанру в техніко-детерміністській критиці цифрових медіа. Незважаючи на близькість до ін-

ших цифрових жанрів, фейкові новини визначають як інформацію, яка є навмисно неправдивою і часто є зловмисними історіями, що поширюють теорії змови (Surowiec-Capell, 2024).

У той час як дезінформація і брехня позначають сферу культури «постправди», цифровізація пропаганди демонструє стан потоку, а саме її адаптивність до мінливих медіа-просторів.

Донедавна концепція «комп'ютерної пропаганди» займала центральне місце в аналізі оманливих кампаній у соціальних мережах. С. Вулі та П. Говард ввели цей термін, щоб відкрити напрям досліджень пропаганди, який передбачає «використання алгоритмів, автоматизації та людського управління для цілеспрямованого управління та поширення оманливої інформації в соціальних мережах» (Wooley, & Howard, 2019, p. 4), і хоча в основі їх визначення лежить цифровізація, вони підкреслюють роль агентів серед пропагандистських тактик, тобто «автоматизованих соціальних акторів», таких як боти, – комп'ютерної тактики у «виробництві консенсусу». Інші тактики комп'ютерної пропаганди передбачають використання сумнівних пристроїв, таких як астротурфінг (маскування штучної громадської підтримки під реальну; має переважне поширення в Інтернеті і спрямована на імітацію широкої суспільної підтримки людей, організацій або їх діяльності), спонсорований державою тролінг і такі форми онлайн-війни, як PsyOps (психологічні операції) та InfoOps (інформаційні операції), метою яких є маніпулювання інформацією з метою формування думок, поглядів і поведінки (Surowiec-Capell, 2024).

Загалом цифрову пропаганду описують як продукт культури соціальної інтерактивності, а також гібридизації політичних новин.

У дослідженнях з дипломатії цифрову пропаганду позиціонують у зв'язку з цифровою дипломатією – аналітичним напрямом, який теоретично розглядається як проміжний підхід до управління міжнародними змінами. На ранніх етапах цифровізації в цій галузі цифрова пропаганда вважалася небажаним побічним ефектом цифрової дипломатії, але культура постправди викликала подальшу необхідність протидіяти і стримувати її (Surowiec-Capell, 2024).

На відміну від пропагандистських повідомлень, що ставлять під сумнів правду і покладаються на медіа-ефекти в міжнародному мовленні, цифрова пропаганда процвітає завдяки «ефектам реальності», а її основна увага зосереджена на атаці на правду. Епістемічна криза, спричинена «ефектами реальності», проявляється у нездатності дипломатів подолати розбіжності у зовнішній політиці, оскільки їх стратегії часто спотворюються на догоду ситуативним інтересам. Ця сконструйована цифровим способом реальність стала фундаментом, на якому підрив довіри до демократичних інститутів, включно з дипломатичним апаратом, переростає в конфлікт і війну. Тож не дивно, що цифрову пропаганду називають «темною стороною» цифрової дипломатії та

її концептуальним викривленим дзеркалом (Surowiec-Capell, 2024).

Окрім вивчення дипломатії, аналіз пропаганди розкриває транснаціональну динаміку її організації, яка отримала розвиток завдяки швидкому поширенню соціальних мереж, що уможливило проведення кампаній на платформах, а згодом вплинуло на сприйняття дипломатичних повідомлень.

На відміну від інституційного середовища дипломатії, де трансформація пропаганди в інші комунікативні практики, такі як публічна дипломатія, добре задокументована, відносна відкритість Інтернету, його мережева нейтральність і величезна кількість користувачів соцмереж продемонстрували, що пропаганду в Інтернеті не можна просто переосмислити, змінивши назву практики на щось більш прийнятне, або переробити її з урахуванням нормативних вимог (Surowiec-Capell, 2024).

Таким чином, пропаганда в соціальних мережах стала, здавалося б, більш помітною, але менш відстежуваною, а з огляду на цифрові інновації, розгортання яких пов'язане з елементом несподіванки, вона має потенціал підривної дії. Ця динаміка була визначальною рисою «RussiaGate» (втручання росії у президентські вибори в США).

Дослідження «RussiaGate» показали, що принципи і цілі пропаганди залишаються незмінними, але технології та репертуар стратегій і тактик еволюціонують і стають більш витонченими. Ця еволюція в практиці пропаганди призвела до того, що ряд вчених обґрунтував концептуалізацію іноземного втручання у виборчу кампанію 2016 року в США як «кібервійну», тобто «дії національної держави, спрямовані на проникнення в комп'ютери або мережі іншої країни з метою заподіяння шкоди або підриву» (Surowiec-Capell, 2024).

Кібервійна, як правило, включає в себе хакерство; публікацію; видавання себе за іншу особу; стратегічний випуск незаконно привласненого контенту; припущення про злі наміри; висловлення переконання, що порушники є ворогами; навішування ярликів на хакерів і тролів як на солдатів або саботажників; очікування, що держава, на яку напали, відповість; заклики до зброї; використання політично забарвленого терміна «втручання», який лідери, а також журналісти, як правило, використовують, щоб затушувати ворога та окреслити реакцію на кібератаки, - все це підживлює поняття «жертва атаки».

Деякі вчені осмислювали зрив виборів у США з боку росії, використовуючи давню інформаційну доктрину радянських спецслужб – ***рефлексивне управління***, яке є засобом передачі партнеру або опоненту спеціально підготовленої інформації з метою схилити його до добровільного прийняття заздалегідь визначених рішень, бажаних для ініціатора дії (Surowiec-Capell, 2024).

Використовуючи це визначення для кваліфікації цифрової пропаганди, можна стверджувати, що вона спрямована на здійснення впливу шляхом фо-

рмування процесу прийняття рішень опонентом, якого приховано переконують дотримуватися курсу дій, що сприяють досягненню цілей пропагандиста або його посередників. У загальних рисах сучасні підходи до пропаганди описують її як цілеспрямовану, систематичну спробу сформувати сприйняття, маніпулювати свідомістю та спрямовувати поведінку для досягнення реакції, яка сприяє бажаним намірам пропагандиста (Surowiec-Capell, 2024).

«Мережева пропаганда» визначається як загальний вплив на переконання і ставлення, що виникає в результаті взаємодії між різноманітними і часто широким набором розрізнених джерел і фрагментів наративу. Це визначення висуває на перший план структуру, що сприяє потоку повідомлень. Незважаючи на навмисність пропаганди, що лежить в основі онлайн-кампаній, мережева інфраструктура пропаганди в гібридних медіаландшафтах призвела до появи такої тактики, як «маячня», тобто комунікація безвідносно до правди чи брехні про реальність. У своїй архетипічній формі сторінки фейкових новин, орієнтовані виключно на отримання рекламних доходів, є прикладом цієї тактики (Surowiec-Capell, 2024).

Інша цифрова тактика – «*петля зворотного зв'язку*» – означає динаміку, в якій політичні актори, медіа та громадськість формують і розривають зв'язки, пов'язані зі змістом висловлювань, що поступово *знижує витрати на поширення неправди*, яка відповідає спільному наративу, і водночас *підвищує витрати на протистояння цьому наративу* в ім'я правди.

Крім того, аналіз пропаганди виявляє «*фокус уваги*» і «*пропагандистський конвеєр*» як дві технології, пов'язані з мережевою динамікою потоку пропаганди.

Перша технологія спрямована на використання потоку повідомлень з периферійних вузлів мережі, які привертають увагу своїм змістом з метою просування порядку денного в підмережі користувачів, які поширюють свої повідомлення на більш помітні сайти та їх користувачів.

Друга технологія, пропагандистський конвеєр, стосується взаємозв'язку «периферія-ядро», але ґрунтується на використанні однотипного контенту, а не напрямку потоку пропагандистських повідомлень.

Наведені вище визначення протиставляють пропаганду щодо інших концепцій, які набули популярності у вивченні дипломатії – *дезінформації, брехні, фейкових новин та теорії змови*, – визнаючи відмінності між ними. Ці визначення не торкаються і не відображають практики пропаганди в умовах дипломатії і переважно наголошують на технологічних інноваціях, пов'язаних з потоком повідомлень, або на політекономічних засадах, що лежать в його основі, а не на пропаганді в дипломатії як такій. Хоча загальновизнано, що цифрові інновації визначають еволюцію пропаганди в умовах дипломатії і що платформи соціальних мереж є простором, де відбуваються транснаціональні кампанії або навіть інституціоналізовані дискусії з питань зовнішньої політики, тут також бракує концептуальної ясності (Surowiec-

Capell, 2024).

Вводячи нові поняття, такі як «цифрова пропаганда», науковці, здавалося б, припускають появу нової форми впливу, але критики цього підходу стверджують, що об'єднання соціальних мереж, ботів і великих даних є новітньою тактикою, яка застосовується для формування громадської думки, використовуючи алгоритми для націлювання на аудиторію з безпрецедентною точністю і швидкістю, створюючи потенціал для надзвичайного впливу на громадськість, але насправді не змінюючи того, що лежить в основі пропаганди (Vysotskyi, & Pavlov, 2020).

Технології цифрової дипломатії дедалі більше охоплюють сферу публічної дипломатії як стратегічної комунікації з питань зовнішньої політики, що спрямована на громадськість, оскільки публічна дипломатія вступила на шлях багатогранної цифровізації. Аналіз використання цифрових інструментів та платформ соціальних мереж дипломатичними акторами та суб'єктами дипломатії, які займаються питаннями зовнішньої політики, робить публічну дипломатію однією з найбільш динамічних дослідницьких галузей у цій сфері.

Сьогодні публічну дипломатію здебільшого визначають як організовані спроби урядів впливати на іноземну громадську думку через посередництво каналів, включаючи проплачені, придбані, керовані та спільні засоби масової інформації, з метою отримання підтримки для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Публічна дипломатія охоплює і цифрову дипломатію, оскільки вона спирається на власні та спільні медіа та контент, витісняючи використання урядами проплачених і придбаних медіа-стратегій.

Холодна війна стала тлом для дебатів про подібності та відмінності між пропагандою та публічною дипломатією, центральним питанням яких було домінування міжнародного мовлення. Серед дослідників дипломатії існує консенсус щодо того, що публічна дипломатія була заходом тодішнього уряду США на противагу радянській пропаганді тоталітарного «комуністичного режиму» СРСР, що саме по собі було ідеологічно важливим кроком. Це розмежування, однак, залишило відбиток на траєкторіях розвитку дипломатії, оскільки відкрило напрям досліджень, спрямованих на розуміння публічних аспектів дипломатії, відмінних від пропаганди. Сьогодні уявлення про суперницьку дипломатичну гру між США та авторитарною росією стало ареною для зіставлення цифрової публічної дипломатії та цифрової пропаганди.

Основна частина аналізу впровадження цифрових технологій публічної дипломатії припадає, з одного боку, на період президентства Барака Обами в США, а з іншого – на період президентства Володимира Путіна в росії. Перші ознаки відродження російської державної пропаганди, яка намагається позиціонувати себе як «рівноправного» дипломатичного гравця, були підтримані низкою пропагандистських кампаній з використанням цифрових технологій (Surowiec-Capell, 2024).

На додаток до цифрових технологій, саме зміни у веденні зовнішньої політики та подальша динаміка ескалації призводять до змін у масштабах та обсягах пропаганди. Росія – не єдина держава чи регіональна сила, яка займається державною пропагандою, але її усталена державна політика та агітація є політично значущою для вивчення дипломатії. Російські державні актори та їх посередники, такі як Агентство інтернет-досліджень («ольгінські тролі», «фабрика тролів», «кремлеботи» – загальне позначення користувачів-провокаторів (тролів), які за гроші у спеціально обладнаних офісах лишають дописи та коментарі під новинами інтернет-видань або на інших ресурсах у мережі з метою розповсюдження російської пропаганди в соціальних мережах), що займається цифровою пропагандою, є законодавцями мод у приведенні цієї практики у відповідність до стратегічного простору, переосмисленого як протистояння, що може бути визначено як «нова холодна війна» (Surowiec-Capell, 2024).

Це протистояння знову змінює характеристики міжнародної політики і, як вихор, втягує інших акторів у дипломатичну гру, яка тягне за собою пропагандистські кампанії безпрецедентного масштабу, в якій цифрова пропаганда допомагає окреслювати регіональні «сфери інтересів».

Якщо американсько-російське суперництво є підставою для інновацій у цифровій пропаганді, то теоретизація публічної дипломатії після 11 вересня 2001 р. продемонструвала відродження дебатів про концептуальні подібності та відмінності між обома формами переконання, що поширилися на кіберпростір. Саме розвиток «нової» публічної дипломатії став орієнтиром в оцінці зв’язків між ними. Хоча публічна дипломатія і пропаганда перетинаються, не в останню чергу через їх мету – стратегічно сприяти зовнішній політиці, публічна дипломатія як «переконання через діалог» є більш відкритою для спілкування з громадськістю та її залучення (Surowiec-Capell, 2024).

Намагаючись кинути виклик односпрямованій пропаганді, вчені у сфері публічної дипломатії стверджують, що мережі як центри переконання ілюструють різницю в тому, як мережева комунікація перевершує міжнародне ефірне мовлення у співтворчості, а не у володінні впливом (Surowiec-Capell, 2024).

Тепер визначимо основні ключові відмінності між цифровою пропагандою та цифровою дипломатією за низкою критеріїв.

За функцією зовнішньої політики цифрова пропаганда орієнтована на відкрите суперництво, дезорганізацію та суспільний розбрат, жорстко пов’язана зі сферами інтересів, військовою стратегією та операціями, тоді як цифрова дипломатія націлена на управління міжнародними змінами, орієнтована на міжнародну громадську підтримку, збільшує потенціал для подолання дефіциту престижу.

За функцією дипломатичної розвідки цифрова пропаганда реалізує інформаційні доктрини розвідувальних служб, тоді як цифрова дипломатія орі-

єнтована на вислуховування та демонстрацію доброчесності.

За функцією дотримання фактів і правди цифрова пропаганда спирається на дезінформацію та брехню, заперечує правду, створюючи альтернативні реальності, тоді як цифрова дипломатія прагне інформувати та навчати, а також сприяти взаєморозумінню.

За функцією проєктування ідеологій цифрова пропаганда намагається поширювати ідеологічний контент через національні кордони, тоді як цифрова дипломатія зумовлюється питаннями зовнішньої політики.

За функцією інтенції та мотивації цифрова пропаганда орієнтується на переконання за допомогою маніпуляцій та обману, а цифрова дипломатія – на переконання за допомогою відкритого діалогу.

За функцією формування мережевої логіки в Інтернеті цифрова пропаганда спирається на ворожі або антагоністичні відносини, тоді як цифрова дипломатія – на позитивне управління відносинами.

За функцією налагодження зв'язку з медіа-ландшафтами цифрова пропаганда активно розвивається в ехо-камерах, на фейкових акаунтах у соціальних мережах, а також за допомогою ботів і технологій астротурфінгу в відкритій мережі, тоді як цифрова дипломатія покладається на передачу інформації та смислів, які обговорюються у відносно відкритому медіасередовищі.

За способом поширення інформації цифрова пропаганда використовує агітаційний спосіб, відкритий або прихований, тоді як цифрова дипломатія застосовує усталені, звичні способи поширення інформації.

За стилем подачі інформації цифрова пропаганда покладається на афект і має тенденцію порушувати дипломатичні норми, тоді як цифрова дипломатія дотримується громадської чутливості, але розширює дипломатичні норми.

За характером контенту та повідомлення цифрова пропаганда використовує спущений зверху замовником контент та підготовлені та затверджені ним повідомлення з огляду на його ситуативні цілі, тоді як цифрова дипломатія надає самостійно визначені контент і повідомлення.

За характером потоку повідомлень цифрова пропаганда орієнтується на потік повідомлень, що швидко поширюється між відкритим Інтернетом, платформами соціальних мереж і новинними медіа, тоді як цифрова дипломатія намагається частково контролювати контент та почасти управляти його розповсюдженням.

За бажаними ефектами цифрова пропаганда спрямована на «ефекти обману», «підривні ефекти», «примусові ефекти», тоді як цифрова дипломатія – на «ефекти залучення» (Surowiec-Capell, 2024).

Дослідження з питань цифровізації публічної дипломатії наголошують на побудові та управлінні відносинами між державою та іноземною громадськістю, насамперед з метою розширення привабливості її зовнішньої полі-

тики для громадськості. Стратегії переконання, яким надає перевагу цей підхід, за своєю суттю зосереджені на формуванні позитивних суспільних настроїв щодо держави та її головних дипломатичних акторів. Бінарні асоціації публічної дипломатії з ліберальними демократіями (м'яка сила США) та пропаганди з авторитарним правлінням («гостра сила» Китаю чи росії) потребують ретельного контекстуального розгляду, оскільки факти свідчать про те, що ліберальні демократії займаються цифровою пропагандою як вдома, так і за кордоном, хоча з різних причин і в масштабах, відмінних від авторитарних режимів. Хоча публічна дипломатія демократичних країн, швидше за все, охоплює обговорення, закріплене в ідеалах партисипативної практики, оцінка особливостей цифрової пропаганди виключно на основі типу режиму є ризикованим аналітичним підходом. Як такий, «ефект залучення» є принципом, що визначає комунікативні результати публічної дипломатії, тоді як у пропаганді він менш значущий, оскільки по відношенню до громадськості має тенденцію до «ефекту обману», «деструктивного ефекту» або «ефекту примусу». Серед інших принципів, що розрізняють ці дві форми переконання, є підхід до фактів і правди (Surowiec-Capell, 2024).

У той час як публічна дипломатія залишається відданою фактам, незалежно від того, як вони викладені чи подані, і навіть іноді розвінчує дезінформацію, поширювану пропагандистами, дослідження цифрової пропаганди виявляє мінливе ставлення до них. Зазначимо, що незалежно від намірів пропагандистів, ні правда, ні факти не є самоочевидними, і жодне твердження не може бути перевірене або сфальсифіковане без ширшої структури значень. У цьому зв'язку, доцільно розглядати мережу як джерело структури значень, що становить «реальність» самої мережі, тоді як «істина» є сукупністю основних переконань у мережі. За відсутності твердих епістемологічних підстав для перевірки правдивих тверджень у мережах, периферійний шлях до переконання має перевагу над центральним, посилюючи автентичність неправдивих тверджень, сприяючи взаємодії між спільнотами, що підтверджує ідентичність, яка, як правило, виключає, а не включає користувачів, які виступають проти домінуючого наративу в межах даної екосистеми (Surowiec-Capell, 2024).

У середовищі, де закрита система ехо-камер не піддається спростуванню або змінам, оцінка наслідків цифрової пропаганди ставить на перше місце цифрове конструювання «альтернативних реальностей». У цьому випадку фокус на інтерпретації слабко пов'язаних між собою публічних фреймів, абсолютно не пов'язаних з фактами і доказовою аргументацією, має тенденцію підривати довіру до інституцій, у тому числі дипломатичних акторів, управління якими ґрунтується на відкритості, суспільній довірі та репутації. Отже, замість того, щоб покладатися на медіа-ефекти, як у випадку з цифровою публічною дипломатією, ми наштовхуємося на «ефекти реальності», породжені цифровою пропагандою, що підживлюється дезінформацією. У результаті ми

зіткаємось з технологіями пропаганди та дезінформації, які коригують публічну дипломатію з метою стримування її поширення. Це такі технології як: розвінчання, прояснення ситуації, перестановка акцентів, дискредитація та підрив (Surowiec-Capell, 2024).

Можна констатувати взаємозв'язок впливу цифрових технологій з конкретними дипломатичними акторами і питаннями. Відстежуючи зв'язок між публічною дипломатією та культурою «постправди», що ґрунтується на дезінформації, породженій, зокрема, цифровою пропагандою, можна визначити характер міжнародної політики як «політику невизначеності», тобто епістему, що висуває на перший план гіперреальності гетерополярного світового порядку, який характеризується одночасним послабленням глобального лідерства, конкурентною боротьбою регіональних держав, високоспеціалізованими інтересами політичних акторів та режимами управління, що зосереджуються на перманентній кризі.

Сферою зовнішньої політики, де публічна дипломатія перетинається з пропагандою найбільш яскраво, є національна безпека (Висоцький, 2023). Оскільки поєднання політики невизначеності та цифрової пропаганди стає зловісною прелюдією до міжнародного конфлікту або війни, не дивно, що аналіз комунікативних практик у міжнародній політиці зосереджується на «інформаційній війні». Тут відмінності між публічною дипломатією і пропагандою, мабуть, найменш концептуально помітні і перетинаються.

Важливо наголосити на значній ролі цифрових медіа-технологій і пропаганди в інформаційних війнах. Відправною точкою тут є визнання того, що публічна дипломатія, як правило, розглядається як засіб для перемоги в суперечці, тоді як мова інформаційної війни підвищує ставки, поєднуючи комунікативні битви з екзистенційною загрозою. Цей аргумент, натхненний суперництвом між росією та ліберальними демократіями, призвів до переосмислення засобів впливу в міжнародній політиці. Хоча, можливо, публічна дипломатія та інформаційна війна частково перетинаються, перша являє собою окремий ідеал, який варто захищати, особливо якщо стратегічний простір, що формує міжнародну політику, є ворожим. Крім того, логіка «інформаційної війни» ґрунтується на перетворенні інформації на зброю, що призводить до інформаційної «гонки озброєнь», на припущенні про вразливість аудиторії, а також на припущенні, що перемога в інформаційній війні означає забезпечення віри в факти. По обидва боки антагоністичних відносин «інформаційна війна» за своєю суттю є доктриною, вбудованою в ширшу велику стратегію, що окреслює простір, на якому розгортається дипломатія – проактивна, у випадку росії, і реактивна, у випадку Заходу (Surowiec-Capell, 2024).

Незважаючи на ескалацію дипломатичної напруженості між росією та ліберальними демократіями, розвиток цифрових медіа-технологій збігся з пропагандою, що супроводжувала глобальну війну проти тероризму, розпочату урядом США.

«Особливі відносини» між США і Великою Британією стали середовищем, здатним подолати обмеження в культурі пропаганди в цілях боротьби з тероризмом. Паралельно з глобальною війною проти тероризму, висхідна траєкторія підйому Китаю до статусу глобальної наддержави надихнула цілу низку досліджень, що демонструють, як державотворчі можливості цієї держави використовуються для того, щоб привчити іноземну громадськість до її зовнішньої політики та її перспективного статусу в міжнародній політиці.

Протягом останніх сорока років Китай залишається на шляху до того, щоб стати потужним дипломатичним гравцем на світовій геополітичній арені. Він інвестував у цифрові медіа-технології, щоб стати конкурентоспроможним глобальним медіа-гравцем. Донедавна китайський уряд не робив різниці між пропагандою та публічною дипломатією, що ускладнювало інтерпретацію відмінностей між цими двома практиками. У 2004 році, коли Китай почав впроваджувати цифрові інструменти для розширення цифрових можливостей дипломатії, термін «вай сюань» (букв. «зовнішня пропаганда») був перейменований на «зовнішню публічність».

Постійний розвиток цифрових можливостей вказує на те, що амбіції китайської дипломатичної служби рухатися в напрямку цифрової публічної дипломатії можуть не відповідати меті керівництва КНР щодо вдосконалення онлайн-пропаганди з метою спрямування громадської думки в Інтернеті.

Подією, яка захопила уяву громадськості в усьому світі, став референдум 2016 року щодо членства Сполученого Королівства в Європейському Союзі. Уособлюючи політику невизначеності, кампанія з проведення референдуму як подія, що прискорила дипломатичну кризу між Великою Британією та ЄС, стала майданчиком для переосмислення пропаганди.

Пропагандистським винаходом, який став візитною карткою кампанії, стала «стратегічна брехня», тобто риторичний змістовний прийом, що представляє унікальну технологію перетворення – «спін». Стратегічна брехня визначається маніпулятивним змістом і його розгортанням у політичних кампаніях. Метою «стратегічної брехні» є формування порядку денного новин та актуалізація проблеми, що досягається, по-перше, самою брехнею, яка привертає увагу, і, по-друге, спростуванням, яке забезпечує широке розповсюдження брехні та її посилення в гібридних медіа-просторах (Surowiec-Capell, 2024).

Соціальні медіа підвищили привабливість «стратегічної брехні» серед політичних акторів. Так, дослідники показують, як вона використовувалася під час кампанії з референдуму 2016 року – події з широкими стратегічними дипломатичними наслідками (Gaber, & Fisher, 2022). Кампанія «Leave» («виходимо» або «за вихід») стверджувала, що Британія щотижня надсилала до Брюсселя 350 мільйонів фунтів стерлінгів як частину внеску до бюджету ЄС, які нібито можна було б спрямувати на Національну службу охорони здоров'я. Спростування цього твердження учасниками кампанії «Leave» («вихо-

димо» або «за вихід») постійно нагадували громадськості про початкове твердження, яке актуалізувало проблему, перетворивши її на короткий шлях у суперечці про фінансові витрати, пов'язані з членством в ЄС. У 2017 р. Домінік Каммінгс, головний стратег кампанії «Leave», згадував це твердження як засіб «спровокувати людей на полеміку» (Cummings, 2017). Простіше кажучи, вона була розгорнута для того, щоб тримати це питання в порядку денному новин, незалежно від його правдивості.

Пропаганда, однак, була перероблена не лише глобальними чи регіональними державами. З 2015 року Польща, якою керувала тоді консервативна партія «Право і справедливість», стала місцем посилених зіткнень у місцевій, національній та міжнародній політиці, що призвело до ескалації дипломатичної напруженості у відносинах з Європейською комісією. Зосередившись на гострому питанні прав гендерних меншин, клерикальні лідери Католицької церкви у співпраці з правими коментаторами, аналітичними центрами та партіями проводили кампанію проти того, що вони вважають «гендерною ідеологією», яка передбачає підтримку одностатевих шлюбів та репродуктивних прав, що нібито підриває цінності «традиційної сім'ї». Ця кампанія в Польщі перетворилася на багатогранну міжнародну культурну війну між правим урядом і ЄС (Surowiec-Capell, 2024).

Одним з окремих пропагандистських винаходів, що з'явилися під час цієї культурної війни, стало оголошення про створення «зон, вільних від ЛГБТ» – стратегічного брендингу, розгорнутого в онлайн- та офлайн-кампаніях для виділення муніципалітетів, міст і регіонів Польщі, які сприйняли його як стратегію самоствердження щодо нібито «ЛГБТ-ідеології».

Проблема загострилася: не лише європейські міста, такі як Фермой (Ірландія), розірвали угоди про побратимство (один із стовпів міської дипломатії), але й Європейська комісія у 2021 р. зайняла свою позицію з цього питання, стверджуючи, що такі кампанії призведуть до заморожування фінансування розвитку польських регіонів. Як наслідок, деякі регіони почали пом'якшувати свою агітаційну позицію.

На глобальному рівні пандемія Covid-19 стала тлом для поширення дезінформації та неправдивих відомостей про вірус. Пропаганда відіграла певну роль у формуванні середовища, в якому були впроваджені такі засоби захисту, як вакцини. Наприклад, вибірковий вплив, як похідна від використання цифрових технологій, вплинув на те, як дипломати забезпечували легітимність наративів щодо політики протидії Covid-19. Пропагандистські наративи містили певну дезінформацію, а у випадку з Китаєм були примусово підштовхнуті його дипломатією «вовка-воїна».

Під час пандемії ця метафора, натхненна фільмом 2017 року «Вовк-воїн-2», стала позначати примусовий дипломатичний стиль, спрямований на боротьбу з антикитайськими ворожими діями в міжнародній політиці. Дипломатія «воїна-вовка» передбачала спростування неправди – тактика, яка ви-

суває на перший план оборонну позицію Китаю.

В ЄС джерелами дезінформації під час пандемії були іноземні актори, такі як Китай, цифрова пропаганда якого використовувала образ гуманітарного партнера, одночасно виступаючи в ролі доброчинця, що прагне зміцнити свої позиції у вразливих частинах Європи і маскуючи власне ставлення до пандемії.

Реагувати та протидіяти ворожим цифровим технологіям можна завдяки зміцненню когнітивної стійкості громадськості.

Перетин сфер дипломатії та пропаганди віддзеркалює ширшу фрагментацію міжнародної політики, що проявляється в практиці цифрової пропаганди як дипломатичними акторами, так і суб'єктами дипломатії. Перші стосуються інституційних дипломатичних акторів, тоді як другі, як і в практиці публічної дипломатії, підкреслюють деінституціоналізацію дипломатії, що проявляється у самостійному продукуванні пропагандистських повідомлень недипломатичними акторами, які, переслідуючи свої інтереси, долучаються до дипломатичних розмов у соціальних мережах.

Класична пропаганда – це практика, яка добре забезпечена ресурсами урядів та інших політичних акторів. Поширення цифрових технологій зменшило витрати на пропаганду і понизило поріг входу в дипломатію. Технологізація дозволила терористичним групам або державам-ізгоям, таким як ІДІЛ, самостійно виробляти пропаганду з метою радикалізації або вербування прихильників за межами національних кордонів, що має далекосяжні наслідки для безпеки та дипломатії.

Діаспорні громади також давно визнані або як суб'єкти дипломатії, що беруть участь у пропаганді, захисті та зборі коштів для озброєних суб'єктів, або, навпаки, як миротворці з невикористаним потенціалом.

Пам'ятаючи про самопродукування пропаганди, варто підкреслити, що транснаціональний активізм та різноманітні публіки як джерела цифрової пропаганди впливають на дипломатію та її результати.

Оскільки пропаганда більше не є виключно горизонтальною чи вертикальною, мережева логіка пропаганди є перспективним аналітичним напрямком. У цьому зв'язку цікава модель відхиляючого джерела, що пояснює, як, взаємодіючи безпосередньо з цільовою аудиторією, крос-платформні повідомлення таємно поширюються джерелом, яке не має явного зв'язку з пропагандистом. Цей механізм дозволив російським державним акторам поширювати ідеологічно консервативний пропагандистський контент через ліберально налаштовані акаунти YouTube і Twitter, які були джерелами «препропаганди», тобто мобілізаційної стратегії, безпосередньо не пов'язаної з повідомленням пропагандиста. У світлі цього, моделювання або перемоделювання пропаганди залишається постійним завданням для вивчення цифрової дипломатії.

Розрізнення цифрової пропаганди від цифрової дипломатії дає змогу

визначити відмінності та спільності як шляхи до розуміння впливу цифровізації на пропаганду та публічну дипломатію як практик та форм переконання.

Глобальна епістемічна криза впливає на громадськість у мережі, на тих, хто занурений в ехо-камери, де поширюються фейкові новини та інші цифрові жанри пропаганди, роблячи ліберальні демократії дедалі більш некерованими і кидаючи виклик ліберальному устрою. Крім того, епістемічна криза, яку переживає дипломатична громадськість, відкриває нові шляхи для вивчення дипломатії, яка, схоже, наздоганяє зміни, спричинені впливом цифровізації на практику, у досі фрагментованому полі. Окрім отримання емпіричного та порівняльного розуміння стилю, змісту та намірів зростаючого спектру суб'єктів, що стоять за цифровою пропагандою, необхідна подальша робота над систематизацією класифікацій у цій галузі, де протидія пропаганді як найбільш усталеної форми переконання відбувається за допомогою деконтекстуалізованих характеристик цієї практики та використання новітніх концептуальних схем. Поряд із процесами мілітаризації та конфлікту розвинулося інше явище – ширше за масштабами, ніж дезінформація, не таке структуроване, стратегічне чи військове, як інформаційні операції, і позбавлене негативних конотацій та простоти пропаганди. Це цифрова пропаганда, яка маскується під цифрову публічну дипломатію.

Вплив цифрових технологій на дипломатичну практику. Важливо зазначити, що термін «цифрова дипломатія» не фіксує змістовне наповнення дипломатії, таке як культурна дипломатія, кінодипломатія, спортивна дипломатія, дипломатія знаменитостей або публічна дипломатія. Тому, можливо, більш виправданим було б використовувати дещо іншу термінологію, наприклад, «дипломатія за допомогою цифрових засобів» або «цифровізація дипломатії». Інша проблема з терміном «цифрова дипломатія» полягає в тому, що він передбачає, що дипломатія здійснюється лише за допомогою цифрових засобів, тоді як багато дипломатичних актів або взаємодій мають різний ступінь аналогових і цифрових елементів.

Важливими концептуальними поправками, які надають належної ваги якісній різниці, яку цифрові технології вносять у практику дипломатії, є гібридна дипломатія та змішана дипломатія.

Цифровізація прискорює творення нових ментальностей і практик. Це відбувається, зокрема, завдяки прискоренню і розширенню діапазону комунікацій між політичними лідерами і дипломатами, між офіційними особами в столицях і дипломатами на місцях, між дипломатами на місцях і представниками еліти та громадськості в приймаючих країнах, а також між консульськими працівниками і громадянами.

Спираючись на поняття структури дипломатичних відносин, виокремлено чотири їх види – *двосторонню, багатосторонню, полілатеральну* та *омнілатеральну дипломатію*. Важливо дослідити, як нові практики цифровізації змінюють кожен вид дипломатії. Ці практики включають широке вико-

ристання Інтернету для отримання інформації і надають загальну перевагу «цифровим» платформам, таким як соціальні мережі, смартфони і онлайн-зустрічі.

Дослідження видів цифрової дипломатії стикається з низкою викликів, що впливають на осмислення цифровізації і ризикують переоцінити її загальний вплив на дипломатію і недооцінює її варіації.

Значна частина дослідників розглядає дипломатію з точки зору міністерства закордонних справ. Іноді створюється враження, що двостороння дипломатія здійснюється з «центру» (столиці країни), а не з «периферії» (посольств і консульств за кордоном), хоча між штаб-квартирою та місцевими представництвами існує значна взаємодія.

Крім того, дослідники соціальних мереж у технологічно розвинених суспільствах можуть недооцінювати важливість традиційних медіа в інших країнах.

Збереження традиційної багатовікової *двосторонньої* дипломатії – взаємин між двома суверенними державами – у сучасних міжнародних відносинах часто недооцінюється. Однак двостороння дипломатія продовжує відігравати важливу роль, наприклад, у відносинах між США і Ізраїлем та США і Німеччиною. Її не витіснила інституціоналізована багатостороння дипломатія.

Більше того, двостороння дипломатія зберігається завдяки базовій культурі, яка надає пріоритет необхідності постійного діалогу як з друзями, так і з ворогами, що відчутно проявляється в посольствах-резидентах і в колективному дипломатичному корпусі.

Двостороння дипломатія сьогодні відображає дедалі ширше використання цифрових технологій, особливо у двох сферах, які передбачають тісні зв'язки з громадянами: публічна дипломатія та консульські послуги.

Публічна дипломатія все частіше здійснюється двосторонніми місіями онлайн, іноді під керівництвом послів, які володіють цифровими технологіями і використовують соціальні медіа-платформи, такі як Facebook і X (Twitter). Існує також багато прикладів того, як дипломати, які обіймають важливі двосторонні посади, використовують соціальні мережі для реагування на дезінформацію з боку уряду країни перебування. Однак вплив таких зусиль у «другорядних» столицях незрозумілий.

Крім того, у багатьох посольствах є спеціальні співробітники з питань публічної дипломатії або медіа, які під керівництвом посла координують як онлайн-активність, так і роботу з традиційними ЗМІ, подібно до того, як це робили співробітники посольств з питань публічної дипломатії в доцифровому минулому.

Консульські послуги, що надаються громадянам у дипломатичних установах за кордоном, демонструють прямий вплив цифрових технологій. Здійснення консульської функції зазнало глибоких змін за останні два деся-

тиліття завдяки надзвичайному зростанню кількості ІТ-рішень, що застосовуються в консульських службах. Таку швидку адаптацію консульських адміністрацій до нових технологій можна пояснити необхідністю посилення безпеки, особливо після 11 вересня 2001 р., і підвищення ефективності в умовах зростаючих очікувань громадян і пильної уваги з боку ЗМІ.

Виявляючи докази повільнішого впровадження нових цифрових інструментів у консульській роботі, науковці також відзначають відмінності у спроможності держав координувати онлайн- і офлайн-послуги. Коротше кажучи, деякі частини світу залишаються аналоговими навіть тоді, коли деякі суспільства використовують смартфони, щоб компенсувати погану комунікаційну інфраструктуру.

Таким чином, хоча онлайн-консультації та інші послуги для громадян, які подорожують, навчаються і працюють за кордоном, ймовірно, зростатимуть, особистий консульський захист з боку консульських працівників, які діють відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини, залишатиметься критично важливим.

Компетентні двосторонні дипломати досі є ефективними у фізичному середовищі, виходячи за стіни посольства до ширшого кола громадськості країни перебування. Робота двостороннього дипломата, як правило, вимагає значних поїздок країною і часто в інші країни, якщо посол має багатосторонню акредитацію. Ця особиста перевага, ймовірно, збережеться і в двосторонніх переговорах на рівні політичних лідерів.

Хоча двосторонні онлайн-зустрічі «на вищому рівні», ймовірно, зростатимуть, фізичні візити глав урядів і міністрів зберігатимуть свій традиційний вплив на відносини, які також залишають постійний дипломатичний резонанс для дипломатів, що залишаються на посадах після візиту високого рівня.

Навіть у все більш високотехнологічному світі земля, територія і матеріальні ресурси все ще мають велике значення з точки зору того, що спричиняє війну, як, наприклад, вторгнення росії в Україну в 2022 році. Однак у веденні цієї війни цифрові технології були важливими факторами російської пропаганди та ефективних зусиль України, спрямованих на те, щоб заручитися ідейною та матеріальною підтримкою західних урядів і чинити тиск на великі технологічні компанії, щоб вони згорнули свою діяльність у росії.

Тут варто звернутись до досвіду Президента України, зусилля якого мали важливе значення.

Володимир Зеленський ввів у міжнародний політичний дискурс поняття IPhone-дипломатії. Це сталося у жовтні 2022 року під час інтерв'ю німецькій суспільній телекомпанії Zweites Deutsches Fernsehen (ZDF). При цьому В. Зеленський першим застосував IPhone-дипломатію в практиці міжнародних відносин на найвищому рівні для вирішення актуальних проблем (Висоцький, 2024).

Президент України пов’язав народження та використання IPhone-дипломатії, по-перше, зі стратегією України в повномасштабній російсько-українській війні, яка орієнтована на прийняття блискавичних рішень «прямо зараз» у відповідь на російську агресію та терористичні атаки росії проти мирного населення України, а по-друге, зі швидкою консолідацією союзників України для організації колективної міжнародної відповіді та колективного спротиву у відповідь на російські військові злочини (Висоцький, 2024).

Іншими словами, поява IPhone-дипломатії як унікального явища зумовлена необхідністю швидкої міжнародної комунікації на найвищому рівні щодо дій агресора та порушника міжнародного права.

Безумовно, використання IPhone-дипломатії пов’язане із забезпеченням *ефективності* дій міжнародних акторів на світовій арені проти загрози миру та безпеці міжнародного порядку.

Ефективність полягає в оптимальному використанні часу та швидкому реагуванні, що дозволяє своєчасно зупинити екстремальну ескалацію та зростання загрози до настання її складних і непереборних стадій.

Виходячи з ефективності як характеристики IPhone-дипломатії, можна стверджувати, що вона є *зовнішньополітичною цифровою технологією*. Таке твердження ґрунтується на розумінні будь-яких ефективних міжнародних практик та публічних дій загалом як *технологій*, оскільки вони дозволяють економити час та ресурси (Висоцький, 2024).

За словами Зеленського, IPhone-дипломатія дозволяє комунікувати і, відповідно, домовлятися з союзниками швидше, оскільки не потрібно замовляти розмови і чекати, поки вони будуть узгоджені зовнішньополітичними відомствами держав.

Завдяки IPhone-дипломатії від початку російської агресії український президент постійно перебував на зв'язку з лідерами Великої Британії, Польщі, Латвії, Литви, Італії та Франції.

За словами глави України, у нього склалися тісні дружні стосунки з Борисом Джонсоном, Анджеєм Дудою, Егілсом Левітсом, Гітанасом Науседою, Маріо Драгі, Еммануелем Макроном.

Можна констатувати, що між В.Зеленським та Еммануелем Макроном здійснюється особливий вид IPhone-дипломатії, а саме – WhatsApp-дипломатія (Висоцький, 2024).

Відповідно до В. Зеленського, традиційна дипломатія – це своєрідна гра, поєднання правди та лукавства, натяків, замовчувань та непрямої комунікації, коли результатів треба чекати деякий час. Голова України протиставляє традиційній дипломатії швидку дипломатію правди та результату, коли відвертий діалог та переконання має досягнути цілі, коли відкритість між лідерами держав має закінчуватися конкретними відповідальними та ефективними діями. За словами В. Зеленського, швидка дипломатія правди та результату продиктована умовами війни, прагненням зберегти якомога більше

життів мирних громадян. За його твердженням, IPhone-дипломатія дуже допомогла йому в перші дні війни в лютому 2022 року (Висоцький, 2024).

Справедливо буде визнати, що IPhone-дипломатія є одним із підвидів такого поняття як телефона дипломатія, що в останній час грає велику роль в світі. Так, після російської агресії першим подзвонив В.Зеленському президент США Джозеф Байден. Інші світові лідери також широко використовують телефонну дипломатію. Наприклад, президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган активно використовує телефонну дипломатію для реалізації зовнішньополітичних цілей та здобуття Туреччиною регіонального та глобального лідерства (Висоцький, 2024).

Водночас слід зазначити, що телефонна дипломатія є важливим видом сучасної цифрової дипломатії, яка отримали сильний поштовх для розвитку під час Covid-19.

Цифрова дипломатія широко використовувалася В. Зеленським під час російсько-української війни не лише у формі IPhone-дипломатії, WhatsApp-дипломатії, а й у формі онлайн-виступів, онлайн-зустрічей, віртуальних звернень до парламентів і народів країн світу, а також до учасників міжнародних форумів і організацій, зокрема ООН. За час повномасштабної війни В. Зеленський зробив більше двохсот онлайн-виступів перед зарубіжною публікою п’яти континентів (Висоцький, 2024). Якщо виходити з нашого визначення цифрової дипломатії, то її народження сталося більше 50 років тому, коли в жовтні 1963 року *Міжнародний союз електрозв'язку* організував першу онлайн-конференцію через супутник, що дозволило Генеральному секретарю ООН У Тану виступити в Женеві з Нью-Йорка через Telstar (Vysotskyi, Prudnykova, & Trynyak, 2023, p. 647).

Щодо онлайн-виступів та звернень українського президента до іноземної громадськості, то можна констатувати якщо не народження, то інституалізацію особливого виду публічної дипломатії – *цифрової публічної дипломатії*. Цю форму публічної дипломатії у внутрішньополітичному просторі України В. Зеленський почав використовувати під час своєї президентської виборчої кампанії 2019 року. Згодом ця форма внутрішньополітичної публічної дипломатії стала усталеною практикою В. Зеленського на президентській посаді. Після початку російсько-української війни вона поширилася на міжнародну арену. Однак внутрішньополітична публічна дипломатія глави держави у формі щоденних звернень залишається важливим інструментом мобілізації та посилення стійкості українського суспільства перед загрозою знищення української нації з боку росії (Висоцький, 2024).

Фізична присутність (включаючи розмір і архітектуру) і навіть розташування посольства в столиці приймаючої країни все ще має значення для більшості двосторонніх відносин. У зв'язку з цим, закриття дипломатичної місії, як правило, зустрічає опір з боку уряду країни перебування. А у воєнний час постійна присутність дипломатичного корпусу має ще більше симво-

лічне значення. Наприклад, після вторгнення росії в Україну у 2022 році більшість посольств тимчасово переїхали зі столиці України до Львова на заході України або до сусідніх країн, причому багато з них повернулися до Києва за кілька місяців, щоб продемонструвати підтримку Україні, а деякі організували широко розрекламовані особисті візити голів своїх урядів.

Цифровізація впливає на дипломатичні переговори. Віртуальні майданчики більше не розглядаються як екзотичні місця, розташовані поза сферою дипломатичної діяльності. Насправді вони все частіше сприймаються як надійна альтернатива переговорам віч-на-віч. Хоча це спостереження може бути справедливим для багатосторонніх постів, таких як Брюссель, де переговори відбуваються постійно, таке узагальнення менш вірогідне в багатьох двосторонніх ситуаціях за межами Європи – скажімо, в Абуджі, Багдаді, Ханої, Кампалі чи Лімі, – де переговори відбуваються рідше.

Відповідно, багато переговорних стратегій і тактик, що їх уможливлюють цифрові платформи, будуть менш важливими у двосторонніх зустрічах у столицях, оскільки там відбувається менше переговорів.

Дипломати-резиденти у двосторонніх зустрічах у столицях і консульських містах дійсно покладатимуться на смартфони і прагнутимуть бути присутніми в соціальних мережах та мати активні веб-сайти посольств.

Хоча двостороння дипломатична практика зараз передбачає більше цифрової активності, ніж у минулому, особливо в публічній дипломатії та консульській діяльності, двостороння дипломатія ще не демонструє майже універсальної, самобутньої культури, орієнтованої на цифрові технології. Професійні дипломати у двосторонніх відносинах здебільшого віддають перевагу офлайн-технологіям, визнаючи при цьому, що зараз вони працюють у світі, який є гібридом аналогового та цифрового.

Для двосторонніх дипломатів важливими є знання мови країни перебування, міжкультурна чутливість, комунікабельність, відчуття місця, психологічна та фізична стійкість. Двостороння дипломатія поки що змінилася за формою, але не за суттю під впливом цифрових практик.

Щодо майбутнього, то *індикаторами руху* до сильнішої двосторонньої цифрової дипломатії є: 1) збільшення кількості працівників посольств – не лише послів та призначених працівників публічної дипломатії / медіа – які використовують цифрові технології для роботи з громадськістю приймаючої країни; 2) збільшення кількості консульських послуг онлайн у багатьох країнах у різних регіонах; 3) збільшення кількості онлайн-зустрічей регіональних груп у дипломатичному корпусі столиць обох країн.

Однак поки що двостороння дипломатія зберігає змішану, іноді не дуже розвинену цифрову культуру, особливо у порівнянні з багатосторонньою дипломатією.

Наступний вид дипломатії – багатостороння. Вона має багатовікову історію, що охоплює знакові конференції та домовленості, зокрема Вестфаль-

ський мир 1648 року, Віденський конгрес 1815 року, Паризьку мирну конференцію 1919 року і – в найбільш інституціоналізованій формі – систему ООН, створену в 1945 році.

По суті, *багатостороння дипломатія* виникла з основної нормативної ідеї про те, що війна менш імовірна, а міжнародна співпраця більш досяжна, коли три або більше суверенних держав добровільно зустрічаються на спеціальних або постійних конференціях.

Основи дипломатії ООН були закладені в Статуті 1945 року і розвинулися з базової ідеї багатостороннього співробітництва, інституціоналізувавшись у безліч установ, фондів і програм та універсалізувавшись до нинішнього членства в 193 державах-членах.

Хоча культура організації спочатку була зумовлена післявоєнною стурбованістю міжнародним миром і безпекою, згодом вона змістилася, часто неформально, в бік ширшого розуміння безпеки через такі концепції, як розбудова миру і сталий розвиток.

Аналіз різних частин системи ООН – Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї і програми Послів доброї волі - вказує на складну і різноманітну картину впливу цифрових технологій на багатосторонню дипломатію.

Майже безперервні очні засідання Ради Безпеки ООН – найбільш відповідального органу організації – були серйозно порушені через швидке поширення Covid-19 у Нью-Йорку на початку 2020 року. Засідання та консультації були перенесені в онлайн, а постійні представники, як правило, висловлювали бажання повернутися до особистих зустрічей.

Коли тиск пандемії послабився, Рада Безпеки ООН повернулася до проведення очних засідань, і не було жодних ознак того, що майбутні засідання Ради будуть проводитися в режимі онлайн за власним бажанням. Найбільш вірогідним поясненням такої переваги є потреба в конфіденційності, пов’язана з традиційним мандатом Ради Безпеки ООН з питань високої політики, миру і безпеки відповідно до статті 7 Статуту ООН.

Високополітичні питання менш схильні до віртуалізації, ніж низькополітичні. Більше того, оскільки значна частина роботи Ради Безпеки проводиться в «сірій зоні» неформальної, більш стриманої, особистої взаємодії, фактор безпеки, як правило, перешкоджав переходу до більш «відкритих» віртуальних платформ.

У 2022 році сесія Генеральної Асамблеї постановила, що всі промови на відкритті 77-ї сесії мають бути виголошені особисто (всупереч запереченням росії, зробивши виняток для президента України Володимира Зеленського).

Крім того, багато держав-членів ООН традиційно чинили опір впровадженню цифрових технологій, зокрема, закликаючи виділяти ресурси на традиційні медіа. Проте ООН продовжувала приділяти увагу інформаційно-просвітницькій діяльності, що здійснюється Департаментом глобальних ко-

мунікацій Секретаріату ООН в межах програм «Посли доброї волі» і «Посланці миру». Щодо останніх програм, то за останнє десятиліття вони значною мірою перемістилися в онлайн, хоча не завжди з позитивними результатами. З'ясувалось, що китайські посли доброї волі, багато з яких мають велику кількість підписників у Weibo, обирають «символічний активізм і гасла», які посилюють китайський націоналізм, а не сприяють досягненню універсалістських цілей ООН.

Хоча цифрові практики зараз очевидні в усій складній системі ООН, як це видно на прикладі орієнтованих на публічну дипломатію програм послів доброї волі, опір онлайн-зустрічам очевидний у Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки.

Поки що є передчасним стверджувати, що багатостороння дипломатія в ООН «стала цифровою» у сенсі загальносистемного прийняття цифрових багатосторонніх зустрічей і пленарних засідань, особливо якщо порівнювати з найуспішнішим прикладом регіональної інтеграції - Європейським Союзом. Так, дипломатія Європейського Союзу в контексті ЄС стала означати об'єднання ресурсів для створення регіональної дипломатичної системи, включаючи набір спеціальних інституційних структур для здійснення дипломатії.

Унікальна дипломатична практика ЄС поєднує в собі густу мережу як традиційного міжурядового співробітництва, так і наднаціональних інституцій, що розвиваються, причому останні включають практики, які виходять за межі суверенної держави.

Кульмінацією багатосторонньої дипломатії ЄС стало створення *Європейської служби зовнішніх справ (ЄСЗС)* у 2009 році – дипломатичної служби ЄС – і розширення «представництв» ЄС за кордоном.

В останні десятиліття ЄС впроваджує нові технології, спираючись на свою позицію найпрогресивнішого прикладу регіональної інтеграції зі складною регіональною дипломатичною практикою. Загалом дружня до технологій дипломатія ЄС відображається в аспектах розширення дипломатичної ролі ЄС, незважаючи на Brexit, і це можна простежити у багаточисельних дослідженнях впливу цифровізації на дипломатичну практику ЄС. У цілому, розширення дипломатичного впливу ЄС стало можливим частково завдяки цифровим технологіям.

Пандемія прискорила трансформацію дипломатії від «голої» взаємодії віч-на-віч до опосередкованих цифровими технологіями «синтетичних ситуацій», створюючи нові інтерпретації того, хто є «необхідним» у дипломатії». Covid-19 сприяв адаптації дипломатів до гібридної дипломатії, в якій фізичні і віртуальні взаємодії є інтегрованими, взаємнодоповнюючими та розширюють можливості один одного. Тепер загальновизнано, що віртуальні зустрічі мають поєднуватися з офлайн-дипломатією, що відбувається віч-на-віч. У результаті, образ дипломата нині включає в себе віртуальні зустрічі поряд з фі-

зичними.

Найвищий рівень цифровізації спостерігається в найбільш «розвинених» регіональних дипломатичних практиках, а найнижчий – у регіональних дипломатичних практиках з меншою щільністю інституційної взаємодії і де традиційно цінуються особисті, висококонтекстні відносини, як, наприклад, у деяких частинах Глобального Півдня.

Тенденції в ЄС свідчать про те, що технології цифрової дипломатії у багатосторонніх відносинах є більш ефективними, ніж у двосторонній дипломатії. Однак дипломатія аж ніяк не обмежується двосторонніми та багатосторонніми формами.

Концептуально відрізняється від двосторонньої та багатосторонньої дипломатії, полілатеральна дипломатія як третій вимір дипломатії. Полілатеральна дипломатія характеризує мирні відносини між державними та недержавними акторами. Прикладами полілатералізму є Оттавський процес щодо протипіхотних мін, рух проти апартеїду та мирний процес у Мозамбіку за посередництва католицької неурядової організації «Спільнота святого Егідія».

Полілатералізм також поширений в ООН, зокрема, в давній системі акредитації НУО при Економічній і Соціальній Раді.

Готовність суверенної держави до полілатеральної взаємодії з легітимними недержавними акторами залежить від адаптаційної спроможності держави, розміру держави, типу держави, проблемної сфери, етапу прийняття рішення та способу переконання недержавних акторів. Технології цифрової дипломатії тут виступають як способи переконання глобальних акторів громадянського суспільства.

Технології цифрової дипломатії мають відмінності у використанні в сервісних та правозахисних НУО. Сервісні НУО, такі як CARE International, зосереджені на наданні гуманітарної допомоги та сприянні розвитку. Відповідно, їх стратегії політичного впливу, як правило, зосереджені на лобіюванні інтересів еліти в уряді та пошуку благодійних джерел фінансування. Правозахисні НУО прагнуть змінити національну та міжнародну політику щодо політично значущих питань, таких як права людини, розвиток, охорона здоров'я та зміна клімату. Їх стратегії політичного впливу зосереджені на мобілізації своїх членів для здійснення видимих дій з метою впливу на політиків.

Розмежування між послугами та правозахисною діяльністю не завжди легко розрізнити, оскільки багато гуманітарних НУО, таких як Оксфам, взяли на озброєння сильніший правозахисний профіль. Нагадаємо, що Оксфам (англ. Oxfam) – це міжнародне об'єднання із 15 організацій, що працюють у більше ніж 90 країнах по всьому світу. Метою діяльності об'єднання є розв'язання проблем бідності та пов'язаної з нею несправедливістю в усьому світі. В усіх проектах Оксфам, кінцевою метою є надати людям можливість реалізувати свої права та можливості, особисто керувати власним життям,

отримувати гідну оплату за виконану працю.

Також існує різниця між 1) усталеними правозахисними НУО та 2) більш рухливими, низовими організаціями та громадськими рухами.

Що стосується НУО, то можна спостерігають загальний відхід від централізованих, професіоналізованих, брендових моделей правозахисту до активістів цифрової епохи, в яких прихильники приймають ключові рішення, зокрема, про те, які теми кампаній просувати та як це робити. Для НУО цифрові технології означають практику швидкого зворотного зв'язку з прихильниками, швидкі сплески мобілізації та більш децентралізовані кампанії.

Що стосується широких низових організацій та громадських рухів, було помічено, що онлайн-практики широко застосовуються в громадських рухах і що усталені НУО залишаються далеко позаду громадських рухів у мобілізації цифрових технологій. Ця тенденція також відображає перехід від великих, фізичних, добре організованих НУО до більш енергійних, підривних кампаній, таких як *Повстання проти вимирання* (Extinction Rebellion). Це соціально-політичний рух, який використовує методи ненасильницької боротьби, щоб виступати проти кліматичних змін, втрати біорізноманіття та ризику соціально-екологічного колапсу. Серед інших гучних соціальних рухів, що активно здійснювали цифрові технології, – «кольорові революції» у Східній Європі, повстання «Арабської весни», *Black Lives Matter, #Me Too* та *School Strike for Climate* («Шкільний страйк за Клімат», або «П'ятниці заради майбутнього», – міжнародний громадський рух школярів і студентів, учасники якого вимагають від політиків «швидких і рішучих дій» по боротьбі з глобальним потеплінням).

Поточні тенденції свідчать про те, що значні варіації у впровадженні цифрових технологій продовжуватимуться в полілатеральному, державному та недержавному дипломатичному вимірі. Тим не менш, ми бачимо обриси полілатеральної дипломатичної практики, яка все більше визначається аналоговими та цифровими уподобаннями недержавних груп.

Зазначимо, що цифровізація підштовхнула деякі держави до розвитку полілатеральних відносин. Наприклад, кілька країн призначили цифрових або кіберпослів, а деякі, зокрема Данія, створили нові форми дипломатичних представництв при багатонаціональних технологічних компаніях у Кремнієвій долині.

Четвертим видом дипломатії є омнілатеральна, яку можна визначити як ведення відносин між щонайменше двома недержавними суб'єктами – з певним статусом – у яких існує обґрунтоване очікування систематичних відносин, що передбачають певну форму звітності, комунікації, переговорів і представництва, але не передбачають взаємного визнання як суверенних, рівнозначних суб'єктів (Wiseman, 2024). Цей вимір дипломатії стає більш важливим з огляду на те, як експоненціальне зростання потенціалу глобальної взаємодії між недержавними акторами пояснюється цифровою комунікацією.

Омнілатеральна дипломатія розширює межі розуміння того, кого можна назвати дипломатом. Термін «омнілатералізм» походить від латинського «omnibus», що означає «для всіх і всіма», «всебічний». Іммануїл Кант використовував омнілатералізм для позначення «*дії всіх воль спільноти разом*» (Kant, 1974, p. 84).

Омнілатеральна дипломатія передбачає мирні відносини між недержавними суб'єктами – суб'єктами, які традиційно не розглядаються як дипломатичні актори, але мають певний соціальний «статус». Ця концепція виключає «поганих» недержавних акторів, таких як терористи, які виступають проти будь-яких переговорів, і зловмисників з темного боку цифрової дипломатії, які займаються фейковими новинами, дезінформацією та маніпулюванням інформацією (Wiseman, 2024).

У вузькому розумінні, коли дві або більше неурядових організацій чи активістських кампаній співпрацюють з метою впливу на політику, вони беруть участь в омнілатеральної дипломатії. Цифровізація збільшує швидкість і технічну спроможність НУО, груп активістів та кампаній громадських рухів спілкуватися між собою, обмінюватися політичними заявами та обговорювати стратегії, які включають переговори та пропонування компромісних позицій – все це звичайні дипломатичні практики.

У ширшому розумінні – ближчому до ідеї Канта про «волю всіх індивідів» – це містке поняття повсякденної дипломатії. У цьому повсякденному / повсюдному розумінні дипломатії індивіди думають, діють, спілкуються і представляють себе іншим дипломатично. Повсякденна дипломатія має місце щоразу, коли хтось успішно претендує на представництво і ведення переговорів від імені території, групи людей або справи, або успішно претендує на посередництво між іншими, які беруть участь у таких представництвах і переговорах (Wiseman, 2024).

Спорідненими поняттями є «народна дипломатія», «людиноцентрична» публічна дипломатія, «громадянська дипломатія» та «соціальна дипломатія». Усі ці поняття вказують на спосіб мислення, що проявляється у шаблонних універсальних цифрових дипломатичних практиках. Це включає легку схильність до спілкування з іншими в Інтернеті, в тому числі за межами національних кордонів, про що свідчить величезна кількість глобальних підписників на таких платформах, як X (Twitter), Facebook та Instagram, які легко користуються такими практиками, як «лайк» і «ретвіт».

Цифрові технології омнілатеральної дипломатії передбачають нові форми цифрового етикету або кодексів ввічливої поведінки. Вони також включають практики неформальності, такі як ідеографічні смайлики та емодзі, що долають культурні розбіжності (звідси їх потенційна «універсальність») і передбачають спільний спосіб мислення. Ці еволюціонуючі неформальні практики, очевидні в багатосторонній дипломатії, з ще більшою ймовірністю поширюватимуться в омнілатеральному вимірі дипломатії.

На відміну від традиційної двосторонньої та багатосторонньої дипломатії, яка починається з суверенної держави, омнілатеральна дипломатія починається з людини. Незважаючи на побоювання, що такі конструкції можуть перевантажити концепцію дипломатії, зростає інтерес до застосування дипломатичної мови як у міждержавних відносинах, так і в міжлюдських відносинах.

Цифровізація збільшує ймовірність того, що омнілатералізм, у вузькому і широкому значеннях, залучатиме більше людей до цифрової взаємодії з іншими. Питання полягає в тому, чи ці відносини сприятимуть спільному, заснованому на довірі вирішенню глобальних проблем (Wiseman, 2024).

Можна спостерігати дві тенденції в практиці здійснення цифрових технологій омнілатеральної дипломатії. З одного боку, комунікативна логіка цифрової комунікації посилює суперечки, підштовхуючи користувачів до розбіжностей і радикалізації. З іншого боку, плюралізація дипломатичних акторів, окрім офіційно акредитованих професійних державних представників, призводить до транспрофесіоналізації дипломатичних практик, яка визнає «нові» навички і знання, що недержавні актори привносять у дипломатичну сферу, від досвіду і спеціалізованих знань, що мають відношення до зростаючого поширення проблемно-орієнтованої дипломатії, до інновацій в цифрових технологіях та стратегіях правозахистної діяльності (Wiseman, 2024).

Транспрофесійна дипломатична практика потенційно долає розрив між вузьким і широким варіантами омнілатералізму. У доповнення до цього, за рахунок цифрових технологій омнілатеральної дипломатії неокантіанська воля всіх людей світу, хоча і в цифровій формі, може бути потенційно реалізована.

Технологічний вимір китайської цифрової дипломатії «вовка-воїна». Під впливом торговельної війни між США та Китаєм у 2018 році та спалаху Covid-19 у 2019 році Китайська Народна Республіка (КНР) розробила особливу дипломатичну практику з напористим, навіть провокативним підходом до західних держав. Це дуже відрізняється від репертуару, який використовувався КНР протягом останніх двох десятиліть, особливо в частині використання засобів масової інформації та відкритих конференцій для просування дипломатичної стратегії КНР. Найважливіше, що новий дипломатичний підхід робить акцент на нових технологіях, особливо на соціальних мережах, для посилення позиції КНР з конкретних питань у міжнародній системі.

Значною мірою використання нових цифрових технологій як середовища пов’язане з традиційною державною політикою: з наданням переваги «національним інтересам» та «територіальній цілісності» як основним компонентам зовнішньої політики КНР.

Але за стилем застосування цифрової дипломатії з характеристиками *вовка-воїна* зачіпає глибокий пласт емоцій, включаючи обурення, розчару-

вання, гнів, гордість і втрату соціального статусу. Власне, саме цей емоційний компонент і дав назву *дипломатії вовка-воїна*. Тільки через усвідомлення цієї комбінації рушійних чинників можна досягти повнішого розуміння природи *дипломатії вовка-воїна*. Це термін для нового стилю китайських дипломатів. Він характеризується більшою агресивністю, ніж раніше. Назва цього дипломатичного підходу взята з популярного китайського бойовика «*Бойовий вовк*» (戰狼, 2015), що розповідає про перемоги китайського спецназу за кордоном.

Новий стиль китайської дипломатії *Сі Цзіньпіна* контрастує з підходом *Ден Сяопіна* – старого лідера КНР, який акцентував увагу на необхідності уникати розбіжностей з іншими державами. Риторика, що використовується «*бойовими вовками*» (китайськими дипломатами і політиками), більш конфронтаційна і войовнича: різко засуджується будь-яка критика китайського уряду, його політики та дій на міжнародній арені.

Більш вузький аргумент полягає в тому, що *дипломатія вовка-воїна* відповідає реалістичним традиціям, особливо тому, що основний акцент у мотивації робиться на фундаментальних принципах захисту «національного суверенітету», відображених у глибоких пріоритетах національної безпеки КНР, пов'язаних з виживанням КНР як партійної держави, керованої Комуністичною партією Китаю (КПК) (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Однак, на відміну від раціональної логіки і стратегічних розрахунків класичного реалізму, дипломатія вовка-воїна використовує глибокий пласт популістських розрахунків, які демонструють пильну увагу КПК до суспільних запитів, чому сприяє використання нових технологій і соціальних медіа.

Найбільш активними ініціаторами нового підходу були кілька молодих дипломатів, зокрема *Ген Шуан, Хуа Чунінг і Зяо Ліцзянь*. На відміну від них, багато представників старшого покоління утримувалися від прийняття підходу «вовка-воїна». Цей розрив між поколіннями був особливо помітним щодо місць практичної діяльності. Оскільки основна сфера активності дипломатії КНР – *США, Японія, Австралія* та *Велика Британія* – з часом перейшла до нових рук, практика «вовка-воїна» набрала обертів (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Маючи зовсім інший набір мотивацій і технічних навичок, ця нова група дипломатів взяла на озброєння нові технології як засіб досягнення конкурентної переваги. Крім того, дипломатія «вовка-воїна» слугує ключовим інструментом реагування на популістські настрої пересічних громадян.

Китай вважає, що зовнішня пропаганда є важливою стратегією для вираження «китайської історії» в усьому світі, а використання нових цифрових технологій і соціальних мереж залишається важливим фактором, що допомагає Китаю розвивати нові настрої для реагування на різні глобальні проблеми. Зокрема, голова КНР *Сі Цзіньпін* наголошує на важливості дипломатів, які борються з можливими ворогами на міжнародній арені. Таким чином,

цифрова дипломатія розглядається як найбільш корисний інструмент і одна з важливих стратегій Китаю для вираження свого впливу на міжнародній арені в режимі реального часу, щоб врівноважити вплив західних держав шляхом посилення зв'язку між звичайними громадянами та дипломатами (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Останнім часом КНР розвивала агресивний націоналізм як засіб ідеологічної індоктринації як урядовців, так і пересічних громадян з метою посилення національної єдності та виправдання реакції та позиції держави з різних питань. Це допомагає пояснити еволюцію дипломатії КНР від консервативної та неактивної до дипломатії у стилі «вовка-воїна». Зокрема, КНР під керівництвом *Сі Цзіньпіна* поступово дрейфувала від жорсткого авторитаризму до неототалітаризму. Неототалітарний лідер постійно наголошував на тому, що гегемоністські сили, зокрема США та Велика Британія, кидають виклик деяким критичним внутрішнім проблемам, таким як *Гонконг, Сіньцзян* та *Тибет*. Крім того, лідер Китаю наголошував на необхідності підкреслити важливість «*чотирьох впевненостей в собі*», а саме: 1) впевненості в обраному шляху, 2) впевненості в політичній системі, 3) впевненості в керівних принципах і 4) впевненості в китайській культурі. З точки зору Сі Цзіньпіна, ці переконання не лише полегшують управлінцям подолання будь-яких викликів, особливо зовнішніх, але й можуть підтримувати національну єдність (Hui, 2020).

Крім того, багато нинішніх та колишніх лідерів КНР наголошують на необхідності забезпечення національних інтересів як основної мети зовнішньої політики. Немає сумнівів, що КНР розвинула агресивні націоналістичні настрої у зовнішній політиці, щоб продемонструвати свою впевненість у внутрішньому розвитку та його перспективах (Hui, 2020).

Агресивний націоналізм може відображати те, як чиновники КНР використовували стратегічні націоналістичні наративи, щоб продемонструвати пересічним громадянам свою впевненість і прихильність до подолання зовнішніх викликів.

Концепція *популістського авторитаризму* є ще однією інтегральною концепцією, за допомогою якої можна зрозуміти, як КНР формулює свої дипломатичні стратегії. КНР розвинула політичну культуру, яку можна визначити як *популістський авторитаризм*. Вона складається з багатьох факторів, включаючи прийняття більшістю масової ідеології, відносно щільний соціальний капітал та міжособистісну довіру, високий ступінь політичної довіри та підтримки режиму, чітке визначення національної ідентичності, слабкий розвиток громадянського суспільства і пряме залучення громадськості до політичного життя.

Реалізація китайського популістського авторитаризму передбачає використання керівництвом КНР масових політичних кампаній як ключового інституційного заходу та практики для отримання достатньої громадської

підтримки. Крім того, популістський авторитаризм є основою для виживання режиму. Популістська авторитарна держава не довіряє громадській думці і вважає її джерелом нестабільності. На практиці китайська комуністична держава породжує середовище, яке ілюструє її гіперчутливість до громадської думки. Завдяки цензурі певних критичних думок з боку громадськості та використанню апарату безпеки для підтримки стабільності, режим правління КПК зміг зберегти свою легітимність, ігноруючи більшу частину громадської думки.

Особливості цифрової дипломатії КНР можна пояснити популістським авторитаризмом, коли держава в переважній більшості використовує популістські настрої для збереження внутрішньої підтримки та гарантування виживання режиму. Дипломатію КНР можна розглядати як нову дипломатичну стратегію, що має як внутрішні, так і зовнішні цілі. На внутрішньому рівні «*дипломатія вовка-воїна*» слугує інструментом для зміцнення легітимності КПК та виживання режиму. Іншими словами, забезпечення лідерства КПК є найвищою метою для дипломатів, якої вони повинні додержуватися.

Оскільки зовнішньополітичні стратегії КНР, як правило, мають популістську спрямованість, провокаційна та агресивна позиція з деяких критичних питань спрямована на посилення національної єдності. За рахунок цього КПК зберігає свою легітимність та домінуюче становище в КНР.

Крім того, КНР використовує соціальні мережі для поширення агресивних націоналістичних настроїв, щоб впливати на думку мас. Маніпулюючи новими технологіями, соціальними мережами та штучним інтелектом, КНР здатна створювати середовище та розробляти стратегічні наративи, які демонструють її відданість та впевненість у боротьбі із зовнішніми викликами.

Оскільки держава здатна цензурувати та фільтрувати думки користувачів мережі, вона може усунути деякі критичні аргументи проти режиму правління КПК. Що ще важливіше, КНР здатна створювати достатню громадську підтримку для легітимізації своєї агресивної боротьби з іноземними державами. Крім того, офіційні особи КНР можуть посилювати дипломатичну комунікацію між пересічними громадянами та дипломатами шляхом поширення націоналістичних настроїв у віртуальному просторі. Таким чином, КНР може підтримувати стабільне середовище для демонстрації своєї потужної громадської підтримки у боротьбі з іноземними силами.

Зовні дипломатія вовка-воїна слугує пропагандою для протистояння будь-яким зовнішнім загрозам та критиці, які вважаються ключовими викликами національній безпеці та інтересам розвитку КНР. Зокрема, лідери КНР в переважній більшості наголошують на марксистському підході до протидії впливу гегемонії. *Сі Цзіньпін* наголошує на необхідності використання «бойового духу» для подолання дипломатичних викликів (Shi, 2020). Боротьба із зовнішніми гравцями стала для дипломатів вирішальною стратегією подолання загрози з боку зовнішніх гравців та захисту основних інтересів КНР.

Крім того, КНР користується цією можливістю, щоб продемонструвати перевагу китайської моделі з використанням соціальних мереж та нових технологій. Зокрема, китайська держава об'єднує підтримку з різних куточків світу, особливо консолідує допомогу з боку закордонних китайців.

Д*ипломати-вовки-воїни* КНР зайняли набагато більш наполегливу, агресивну та провокаційну позицію для критики та боротьби з усіма зовнішніми критичними зауваженнями щодо походження спалаху Covid-19.

По-перше, уряд КНР спробував нейтралізувати зовнішню критику щодо ролі КНР у неправильному поводженні зі спалахом вірусу в *Ухані* за рахунок громадської підтримки у соціальних мережах. З точки зору КНР, зовнішня критика щодо неефективної протидії Covid-19 мала величезний вплив на легітимність та безпеку режиму. Д*ипломати-вовки* КНР намагалися показати, як Китай діє «швидко і рішуче» у боротьбі зі спалахом пандемії Covid-19.

Згідно з твітом речниці Міністерства закордонних справ Китаю *Хуа Чунінг*, Китай був першою країною, яка попередила зовнішній світ про боротьбу з пандемією. *Хуа* навіть стверджувала, що Пекін запровадив достатньо заходів, щоб уникнути зараження. З висловлювань *Хуа* абсолютно зрозуміло, що КНР мала намір продемонструвати зовнішнім акторам свою оперативність у боротьбі з вірусом. Що ще важливіше, *Хуа* мала намір розвивати наративи віртуально, показуючи, як успіх Китаю в боротьбі з поширенням Covid-19, який відрізняється від успіхів інших країн, таких як Великобританія і США, свідчить про надзвичайну інтенсивність реагування КНР.

По-друге, дипломати КНР в переважній більшості наголошували на стигматизації, навішуванні ярликів з боку зовнішніх гравців, зокрема США, в цифровому просторі. Одним з основних критичних зауважень, яке роздратувало КНР, було питання про те, що спалах Covid-19 виник в Ухані. Державний департамент США стверджував, що Covid-19 походить з *Уханьського інституту вірусології*, зокрема, стверджуючи, що спалах пандемії Covid-19 пов'язаний із секретною військовою діяльністю, що проводилася в лабораторії цього інституту. Державний департамент США навіть закликав до проведення незалежного розслідування з доступом до лабораторії *Уханьського інституту вірусології* для вивчення критично важливої інформації про походження Covid-19. У відповідь на такий випад з боку США дипломати КНР висловлюють свій гнів, називаючи колишнього державного секретаря США *Майка Помпео* «містером брехуном» у різних соціальних мережах, таких як Weibo, X (Twitter) та Forum (The Week, 2021).

Китайські дипломати також стверджували, що *Майк Помпео* поширював «змови та брехню», пов'язуючи *Уханьський інститут вірусології* з китайською армією. Більше того, речниця МЗС Китаю *Хуа Чунінг* навіть стверджувала, що США мають намір звинуватити Китай, щоб уникнути будь-якої внутрішньої критики щодо пасивної реакції на пандемію. Інший представник МЗС Китаю, *Чжао Ліцзянь*, повторював теорію змови, яка припускає, що

спалах Covid-19 був імпортованим з армії США (Hong Kong Free Press, 2020). Нападаючи на США, КНР підкреслила, що західні держави, зокрема США, політизували наратив про пандемію.

Крім того, КНР мала намір показати, що інформація США є оманливою і неавторитетною, щоб стимулювати напористі націоналістичні настрої для індоктринації масової думки в цифровому просторі. Таким чином, КНР змогла продемонструвати впевненість, щоб показати свою здатність боротися з будь-якою подальшою стигматизацією з боку зовнішнього світу.

Нарешті, КНР використовувала цифровий простір для маніпулювання думкою користувачів мережі, щоб відкрито критикувати зусилля інших країн щодо стримування спалаху Covid-19. Зокрема, КНР використовувала офіційні та неофіційні канали, щоб підкреслити перевагу авторитарних заходів у боротьбі зі спалахом Covid-19.

Зокрема, онлайн-рупор Пекіна *Global Times* підкреслив, що епідемія Covid-19 у США переросла в гуманітарну катастрофу. Крім того, *Global Times* описував США як «пекло», що ілюструє провал західної моделі у подоланні кризи в галузі охорони здоров'я. Крім того, *Global Times* відкрито критикував звинувачення США в порушенні прав людини, висунуті проти Китаю. Описуючи ситуацію в США як «*різанину*» і «*ганьбу для людства*», *Global Times* наголошувала, що США не змогли захистити права людини під час пандемії Covid-19.

Цікаво, що ці звинувачення випливають з думок китайських користувачів мережі щодо США. Багато цих китайських користувачів мережі в основному зосереджувалися на тому, як США та їх основні ЗМІ використовували дезінформацію для нападу на Китай, нехтуючи при цьому ситуацією з правами людини в країні. Ці користувачі мережі навіть засуджували існування расизму по відношенню до закордонних китайців за те, що вони показують, як США порушують права людини.

КНР змогла цензурувати всі *політично некоректні* коментарі на адресу КПК. Насправді це також сприяло тому, що думки користувачів мережі ставали більш націоналістичними. Крім того, влада КНР могла маніпулювати думками цих користувачів для зміцнення національної єдності. Таким чином, КПК зберігала своє домінуюче становище без будь-якої внутрішньої критики.

Те, як влада КНР відреагувала на кризу, спричинену Covid-19, демонструє дипломатію «вовка-воїна» як агресивну відповідь на серйозний зовнішній виклик із сильним акцентом на використанні цифрового простору. Зокрема, влада КНР вважає, що такий агресивний і напористий підхід може підвищити їх впевненість у боротьбі із зовнішньою критикою.

Крім того, дипломатія «вовка-воїна» може також проілюструвати відданість КПК боротьбі з будь-якими зовнішніми загрозами, що зменшує прірву між пересічними громадянами та дипломатами. Використовуючи ру-

пори та думки користувачів мережі, КНР змогла розвинути напористі та націоналістичні настрої, щоб легітимізувати свої звинувачення у зовнішніх загрозах.

Постійні нападки на зовнішніх гравців, зокрема *США, Велику Британію, Австралію* та *Канаду*, через їх участь у вирішенні питань *Гонконгу, Тибету, Сіньцзяну* та *Тайваню* свідчать про те, що дипломатія «вовка-воїна» слугує технологією для демонстрації своєї впевненості у боротьбі із зовнішніми загрозами (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Усередині країни влада КНР націлювалася на різних зовнішніх гравців у критичних питаннях та відкрито звинувачувала їх у стимулюванні націоналістичних настроїв. Перебільшуючи втручання зовнішніх гравців у ці критичні питання, КНР мала намір показати пересічним громадянам, як іноземна сила намагається підірвати політичну систему КНР. Наприклад, речник МЗС КНР *Чжао Ліцзянь* відкрито розкритикував західні країни у X (Twitter), заявивши, що особливо США, Велика Британія, Австралія та Канада не поважають суверенітет Китаю і постійно втручаються у справи Гонконгу, що вважається втручанням у внутрішні справи Китаю. Очевидно, що зауваження *Чжао Ліцзяня* демонструє намір КНР заявити, як іноземні держави загрожують основним китайським інтересам. Що ще важливіше, зауваження *Чжао Ліцзяня* ще більше перебільшувало роль цих іноземних держав як загрози національному суверенітету і територіальній цілісності Китаю (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Щоб стимулювати націоналістичні настрої щодо втручання іноземних держав у справи Гонконгу, Тибету, Сіньцзяну і Тайваню, влада КНР також маніпулювала думками користувачів мережі, впливаючи на масову думку китайців. Багато китайських користувачів досі продовжують атакувати сторінки в соціальних мережах, якими керують групи, що виступають за незалежність Тайваню, за уряд Тайваню, проуйгурські групи, протибетські групи та прогонконгівські групи, щоб продемонструвати свою здатність стримувати будь-які думки, що перетинають політичну червону лінію КНР.

Деякі китайські користувачі мережі навіть запропонували кампанію бойкоту тих компаній, які образили Китай, підтримавши політично некоректний рух. Найхарактернішим прикладом був тайський актор *Вачіравіт Чіваарі*. Цей тайський актор, співак і модель, найбільш відомий за роллю Сарават в телесеріалі «*Тому що ми разом*» і Тама в «*F4 Таїланд: Квіточки після ягідок*», є одним з найпопулярніших артистів Таїланду і в даний час є послом брендів Burberry і Calvin Klein. Його бойкотували китайські користувачі мережі, оскільки він помилково вказав Гонконг як «країну» у Twitter. Мільйони китайських користувачів критикували його за те, що він виступає за «незалежність Гонконгу». У результаті, він вимушений був опублікувати вибачення, але китайські користувачі мережі все одно були не задоволені його діями. Випадок з *Вачіравітом Чіваарі* демонструє, як влада КНР використовує дум-

ки користувачів мережі для нападу на будь-які політично неприйнятні заяви з метою зміцнення національної єдності. Використовуючи ці формальні та неформальні канали, влада КНР може керувати масовою думкою з критично важливих питань. Таким чином, вона може консолідувати внутрішню підтримку, демонструючи свою впевненість у боротьбі з зовнішніми політичними силами, що мають вплив в світі (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Зовні влада КНР продовжує демонструвати упереджене ставлення Заходу до Китаю, використовуючи це як засіб завоювання сердець і умів країн, які ображені західним домінуванням в світі.

КНР підкреслює свою прихильність до питань прав людини. Наприклад, офіційний представник КНР засудив зовнішню критику щодо «центрів перевиховання» в *Сіньцзяні*. Більшість західних країн звинуватили владу КНР в утриманні мільйонів мусульман-уйгурів у концентраційних таборах. Понад тридцять дев'ять демократичних країн висловили думку, що такі програми політичного перевиховання обмежують свободу слова, зібрань, релігії та переконань. США навіть розглядають такий «табір політичного перевиховання» як кампанію репресій і навіть геноциду щодо етнічних меншин.

У відповідь на цю зовнішню критику влада КНР назвала цих мусульман-уйгурів «студентами», які перебувають під впливом екстремістської ідеології. Влада КНР навіть стверджувала, що такий «табір перевиховання» є програмою професійної підготовки для підвищення їх конкурентоспроможності. Крім того, влада КНР організувала екскурсію до цих центрів перевиховання для деяких ЗМІ та дипломатів, щоб світова громадськість краще зрозуміла цілі створення цих програм професійної підготовки для етнічних меншин.

Влада КНР також використала пропагандистські засоби в цифровому середовищі та соціальні мережі для проведення інтерв'ю з цими «студентами» (мусульманами-уйгурами), щоб продемонструвати наміри Китаю вирішити глибоко вкорінені проблеми в регіонах проживання етнічних меншин.

Деякі дипломати КНР навіть використовували приклад кампанії «*Black Lives Matter*» для порівняння ситуації з правами людини в Китаї, щоб показати перевагу китайської моделі. Влада КНР також застосовувала подібну тактику і практику, щоб розповісти «*правду*» про Гонконг, Тайвань і Тибет, щоб показати важливість конкретних практичних заходів для забезпечення безпеки режиму. Безумовно, ці пропагандистські кампанії дозволили КНР продемонструвати свою впевненість у здатності протистояти будь-якій зовнішній критиці.

Таким чином, КНР розглядає свої дипломатичні зусилля у цифровому середовищі як консолідацію зусиль китайських користувачів соціальних мереж для протистояння домінуванню західної громадської думки. Постійні нападки на зовнішніх гравців за їх участь у вирішенні деяких важливих питань демонструють, як КНР намагається використовувати як формальні, так і

неформальні мережі не лише для консолідації внутрішньої підтримки, але й для боротьби з будь-якою зовнішньою критикою. Більш того, дипломатія «вовка-воїна» слугує технологією для формування альянсів з країнами, що розвиваються, для протистояння могутності західних держав.

Дипломатія «вовка-воїна» уособлює «бойовий дух», що розглядається вищим керівництвом китайської держави як оптимальне рішення для відстоювання китайських національних інтересів, щоб протистояти зовнішній критиці та втручанню. Крім того, китайські дипломати намагаються використати патріотизм і героїчні настрої для виправдання КНР як могутньої держави, яка захищає людей з розвинених країн. Слід вказати і на негативні наслідки впливу *дипломатії «вовка-воїна»*, яка допомагає західним державам поширювати думку про те, що Китай є загрозою для архітектури глобального управління, а не відповідальним гравцем у світових справах (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

Дипломатію «воїна-вовка» можна розглядати як нову дипломатичну стратегію КНР, розділену між досягненням внутрішніх і зовнішніх цілей за допомогою масованого використання цифрових технологій. На внутрішньому рівні цифрові технології використовуються для комунікації зі звичайними громадянами через розвиток націоналістичних і популістських настроїв щодо зовнішнього світу. Вони виступають як основний інструмент зміцнення легітимності режиму КПК для забезпечення домінуючого становища КПК в управлінні КНР. Зовні дипломатія «вовка-воїна» розглядає інтернет-пропаганду як основний засіб протистояння зовнішнім акторам і критиці, а також подолання викликів з боку потужних держав світу. У цілому, що дипломатія «вовка-воїна» сприяє зміцненню китайської національної єдності та зміцненню впевненості китайських дипломатів у тому, що вони здатні протистояти зовнішнім загрозам (Cooper, & Hai-chi Loo, 2024).

На думку китайських дипломатів нового покоління, така сильна та агресивна критика зовнішніх акторів та їх закидів може створити новий імідж у міжнародному суспільстві, який демонструє здатність КНР протистояти можливим ворогам на міжнародній арені. Крім того, на їх думку, це може сприяти просуванню «китайської моделі» в країнах, що розвиваються, демонструючи інституційну перевагу та унікальність КНР у протистоянні західному гегемоністському впливу в міжнародній системі.

Висновки. Технології цифрової дипломатії значно трансформували способи комунікації між урядами, міжнародними організаціями та громадськістю, стаючи важливим інструментом у міжнародній політиці. Цифрова дипломатія полягає у використанні цифрових технологій, зокрема соціальних мереж (Facebook, Twitter, тепер X), блогів та онлайн-платформ (Zoom), для взаємодії між державами, міжнародними організаціями та громадськістю. Дипломати, урядові установи та міжнародні актори активно використовують ці засоби для просування своїх політичних цілей, комунікації з масовою ау-

диторією та забезпечення оперативного реагування на глобальні події. Це кардинально змінило традиційні форми дипломатії, додаючи новий рівень публічної дипломатії через цифрові платформи.

У цифровій дипломатії використовуються такі інфраструктурні технології, як інтернет-сайти, сторінки соціальних мереж, блоги та відеоплатформи, що полегшують швидку та масштабну передачу інформації. Вони дозволяють дипломатам не тільки обмінюватися інформацією, але й здійснювати активний вплив на іноземну аудиторію, формуючи її світогляд. Сучасні цифрові платформи надають можливість взаємодіяти з мільйонами користувачів одночасно, що значно розширює межі дипломатії.

Окрім технічних аспектів, цифрова дипломатія використовує соціально-гуманітарні технології, спрямовані на зміну поведінки та поглядів реципієнтів повідомлень. Вони передбачають вплив на свідомість та переконання аудиторії, що дозволяє дипломатам не лише доносити інформацію, а й впливати на поведінку та ставлення людей у міжнародному контексті. Це особливо актуально у випадках політичної пропаганди та інформаційної війни.

Сучасні цифрові платформи, зокрема соціальні мережі, генерують величезні обсяги даних, які стають ключовим ресурсом для цифрової дипломатії. Дані, отримані з онлайн-активності користувачів, дозволяють дипломатам аналізувати настрої громадськості, відстежувати реакції на політичні події та коригувати свої стратегії. Зокрема, великі дані дозволяють здійснювати більш таргетовані інформаційні кампанії, що посилює вплив на аудиторію. Штучний інтелект та алгоритми відіграють важливу роль у прогнозуванні поведінки користувачів та створенні персоналізованих повідомлень.

Цифрова дипломатія використовує технології для створення контенту, який відповідає потребам і бажанням аудиторії. Прикладом є вірусні твіти світових лідерів, що викликають емоційний відгук і формують громадську думку. У цифровому середовищі особлива увага приділяється насамперед емоційному впливу на аудиторію. Однією з важливих складових є демонстрація емпатії через візуальні та текстові повідомлення, що можуть сприяти емоційному залученню аудиторії. Візуальні зображення, відео, інфографіка та інші форми мультимедійного контенту значно підсилюють ефект дипломатичних повідомлень, роблячи їх більш переконливими та привабливими. Здатність передавати сильні емоції через цифрові медіа дозволяє дипломатам будувати когнітивно співзвучні спільноти навколо своїх ідей та політичних позицій.

Однією з важливих переваг цифрової дипломатії є здатність масштабувати комунікації на глобальному рівні. Соціальні мережі дозволяють охоплювати широку аудиторію без територіальних обмежень, що робить цифрову дипломатію ефективною навіть для малих держав чи недержавних акторів. Це особливо важливо під час кризових ситуацій, таких як пандемія COVID-19 або війни, коли традиційні дипломатичні механізми стають менш ефекти-

вними.

Цифрові технології не тільки відкривають нові можливості, але й створюють серйозні виклики для міжнародної спільноти. Одним з головних викликів є поширення дезінформації та пропаганди, що підриває довіру до офіційних дипломатичних каналів і сприяє дестабілізації міжнародних відносин. Феномен «постправди» та активне використання соціальних мереж для поширення фейкових новин впливає на сприйняття глобальних подій, створюючи альтернативні реальності. Це змушує дипломатів адаптувати свої стратегії та знаходити нові способи боротьби з дезінформацією. Пропаганда, яка використовує цифрові канали, такі як соціальні мережі, може суттєво впливати на формування громадської думки. Це особливо небезпечно в умовах глобальних конфліктів, коли маніпуляції інформацією стають елементом гібридної війни.

Отже, цифрова дипломатія є багатовимірною системою, яка інтегрує технології, дані та нові форми комунікації для досягнення зовнішньополітичних цілей. Технологічний розвиток відкриває нові можливості для держав у взаємодії з глобальною аудиторією, але водночас ставить перед ними нові виклики, пов'язані з інформаційною безпекою та контролем за поширенням дезінформації.

Перелік посилань

Висоцький, О.Ю. (2024). IPhone-дипломатія Президента України в контексті новацій української цифрової дипломатії під час широкомасштабної російської агресії. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 11-12 квітня 2024 р. К.: Вид. центр КНУКіМ. С. 17-22.

Висоцький, О.Ю., & Павлов, Д.М. (2023). Слон сліпих мудреців: політична пропаганда в нескінченності вимірів. *Політичне життя*. № 4. С. 91-101. URL: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2023.4.13.

Висоцький, О. (2023). Технології національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави. *Грані*. Т. 26, № 3. С. 126-133. URL: https://doi.org/10.15421/172358.

Висоцький, О.Ю. (2018). Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри. *Грані*. Т. 21, № 10. С. 127-132. URL: https://doi.org/10.15421/1718138.

Bjola, C., & Manor, I. (2024). Introduction: Understanding Digital Diplomacy – The Grammar Rules and Patterns of Digital Disruption. *The Oxford handbook of digital diplomacy* / C. Bjola, I. Manor (eds.). New York: Oxford University Press. P. 3-28. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192859198.013.1.

Cooper, A.F., & Hai-chi Loo, J. (2024). Chinese Wolf-Warrior Diplomacy: Motivations, Modalities, and Sites of Practice. *The Oxford handbook of digital diplomacy* / C. Bjola, I. Manor (eds.). New York: Oxford University Press. P. 511-

527. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192859198.013.28.

Cummings, D. (2017). On the referendum #21: Branching histories of the 2016 referendum and the frogs before the storm. *Dominic Cummings Blog*. URL: https://dominiccummings.com/2017/01/09/on-the-referendum-21-branching-histories-of-the-2016-referendum-and-the-frogs-before-the-storm-2/.

Freelon, D., & Wells, Ch. (2020). Disinformation as political communication. *Political communication*. Vol. 37, № 2. P. 145-156.

Gaber, I., & Fisher, C. (2022). «Strategic lying»: the case of Brexit and the 2019 U.K. Election. *The International Journal of Press / Politics*. Vol. 27, № 2. P. 460-477. URL: https://doi.org/10.1177/1940161221994100.

Goasduff, L. (2022). Is Synthetic Data the Future of AI? *Gartner*. June, 22. URL: https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2022-06-22-is-synthetic-data-the-future-of-ai.

Goffman, E. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. New York: Knopf Doubleday Publishing Group. 272 p.

Holmes, M. (2024). Digital Diplomacy: Projection and Retrieval of Images and Identities. *The Oxford handbook of digital diplomacy* / C. Bjola, I. Manor (eds.). New York: Oxford University Press. P. 29-44. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192859198.013.2.

Hong Kong Free Press. (2020) Chinese official Zhao Lijian echoes a conspiracy theory that the US is to blame for coronavirus outbreak, 13 March. URL: https://hongkongfp.com/2020/03/13/chinese-official-zhao-lijian-echoes-conspiracy-theory-us-blame-coronavirus-outbreak/.

Hui, Jin (2020). The four self-confidences: New horizon of socialism with Chinese characteristics. *Open Journal of Political Science*. Vol. 10, № 1. P. 41-49. URL: https://doi.org/10.4236/ojps.2020.101004.

Kant, I. (1974). The Philosophy of Law: An Exposition on the Fundamental Principles of Jurisprudence as the Science of Right / Translated by W. Hastie. Clifton: Kelley Publishers. 265 p.

Kyslytsya, S. (2022). Dear @Bkerrychina it's not a prop. To the contrary it's a re-reading of the book I enjoyed some years ago; and reading it is a much healthier alternative to putin's amb's malarkey. Per 'War represents a failure of diplomacy. It pays to read past page one.' https://t.co/b68C0CuyjV [Twitter post]. URL: https://twitter.com/SergiyKyslytsya/status/1509560144757207044.

McLuhan, M. (2012). The Medium is the Message. *Media and Cultural Studies: Keyworks* / M. McLuhan (ed.). John Wiley & Sons. P. 100-107.

Nye, J.S. (2021). Soft power: the evolution of a concept. *Journal of Political Power*. Vol. 14, № 1 (SI). P. 196-208. URL: https://doi.org/10.1080/2158379X.2021.1879572.

Shi Jiangtao (2020). China wants its diplomats to show more fighting spirit. It may not be intended to win over the rest of the world. *South China Morning Post*. April, 12. URL: https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/

3079493/china-wants-its-diplomats-show-more-fighting-spirit-itmay-not.

Surowiec-Capell, P. (2024). Digital Propaganda and Diplomacy. *The Oxford handbook of digital diplomacy* / C. Bjola, I. Manor (eds.). New York: Oxford University Press. P. 212-231. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192859198.013.12.

The Week. (2021). After US state dept claims COVID emerged from Wuhan lab, China hits back. January, 19. URL: https://www.theweek.in/news/world/2021/01/19/after-us-state-dept-claims-covid-emerged-from-wuhan-lab-china-hits-back.html.

United Nations (2019). URL: https://twitter.com/UN/status/1142372405345751040.

Vysotskyi, O., & Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*. Vol. 12, № 1. P. 114-122. URL: https://doi.org/10.15421/352013.

Vysotskyi, O., Prudnykova, O., & Trynyak, M. (2023). The geography of public diplomacy of President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy during the full-scale Russia-Ukraine war. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. Vol. 32, № 3. P. 644-659. URL: https://doi.org/10.15421/112357.

Wiseman, G. (2024). Digital Diplomatic Cultures. *The Oxford handbook of digital diplomacy* / C. Bjola, I. Manor (eds.). New York: Oxford University Press. P. 311-329. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780192859198.013.17.

Wooley, S.C., & Howard, P. (2019). Computational propaganda: Political Parties, Politicians, and Political Manipulation on Social Media. Oxford: Oxford University Press. 263 p.

Розділ 11
Цифрове інституційне середовище політичної комунікації: шляхи до розбудови демократичної публічної сфери

Олексій Анатолійович
ТРЕТЯК
доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології та політичних наук, Національний авіаційний університет, пр. Любомира Гузара, 1, Київ, 03058, Україна

Oleksii
TRETYAK
Doctor of Political Science, Professor, Head of the Department of Sociology and Political Science, National Aviation University, Liubomyra Huzara ave., 1, Kyiv, 03058, Ukraine

E-mail: alexsir25@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2536-0611
DOI: https://doi.org/10.15421/342471

Цифровий вимір сучасних політичних відносин формує низку викликів та низку можливостей для інституалізації публічної сфери політики. Діджиталізація визначає низку процесів трансформації політичного середовища, які вимагають уваги сучасних науковців. Зокрема, ідеться про індивідуалізацію політичної участі та політичного вибору на основі контентного континууму, який споживають та генерують громадяни. Можливість вибору джерела інформації та інтерактивна взаємодія з нею у вигляді реакцій схвалення/заперечення формує нову реальність, яка спонукає до висновків про демасовізацію суспільства, руйнування традиційних соціальних основ партійного життя, появу нової реальності та різних рівнів політичного менеджменту. Наявність технологій соціального медіамаркетингу (SMM) також визначає нові процедури взаємодії владних інститутів та громадян. Велика спокуса для влади сформувати повністю підпорядковану,прийнятну(комфортну) громадськість визначає перелік альтернатив застосування сучасних політичних технологій. Водночас діджиталізація формує й низку можливостей для інституалізації демократичної публічної сфери. Йдеться про формування самоорганізованих неформальних спільнот, поширення практик онлайн-дебатів, розширення експертного потенціалу неформального оцінювання публічних владних рішень тощо. У цих умовах в рамках наукового пошуку доцільно оцінити евристичний потенціал концептів політичної інтерактивності, групової самоорганізації, індивідуальної публічної самопрезентації тощо. Означені поняття і терміни випливають з контексту цифровізації демократичного політичного життя. Вони формують новий ландшафт та акторно-мережну структуру полі-

тичних взаємодій. В умовах російської агресії проти України цифрове політичне середовище та публічна сфера набувають якісних ознак принципових критеріїв демократизації нашої держави та її належності до європейської цивілізації.

Перетин предметних фокусів цифрової політики та інституціоналізації публічної сфери є важливою сферою дослідження політології, медіадосліджень та соціології. У цьому перетині досліджується, як цифрові технології, (зокрема такі, як платформи соціальних мереж, онлайн-форуми та інструменти цифрової комунікації), впливають на політичні процеси та функціонування публічної сфери. Доречно звернутися до ключових понять, проблем та інституційної динаміки в цій тематиці. Цифрова політика означає використання цифрових технологій у політичних процесах, що включає широкий спектр діяльності. Політичні кампанії передбачають використання соціальних мереж, веб-сайтів і електронної пошти для організації, збору коштів і спілкування з виборцями. Жасмін Фіцпатрік та Мер'єм Марзуокі комплексно оцінюють всезагальність впливу цифрових відносин на політику та висуває слушну тезу, згідно з якою виникає запитання: чи залишилися «нецифрові» сфери політики? Громадянство та колективні дії сьогодні організовані цифровим способом, онлайн і офлайн. Вчені наголошують, що на виборчі кампанії впливає широке використання соціальних мереж. У кількох країнах голосування стало електронним. Журналістика стикається зі змінами у виробництві та поширенні новин. Те, що колись було виключною справою уряду, як-от дипломатія, нормотворення та формування політики, глибоко трансформується з вимогами більшої демократії та інклюзивності (Fitzpatrick, & Marzouki, 2018).

Публічна політична участь в цифровому вимірі включає онлайн-голосування, цифрові петиції та участь у соціальних мережах, що дозволяє громадянам брати участь у політичному дискурсі та діях. Поширення інформації – це швидке поширення політичних даних (у тому числі й дезінформації) через цифрові платформи. Активізм і мобілізація мають прояв через цифрові інструменти, що забезпечують масові рухи, протести та колективні дії (наприклад, «Арабська весна», «Життя темношкірих мають значення (BLM)»). Інституціоналізацію публічної сфери забезпечує концепція публічної сфери, в тому вигляді, як її сформулював Юрген Габермас. Вона належить до сфери суспільного життя, де громадська думка може бути сформована та доступна для всіх. Інституціоналізація публічної сфери передбачає формалізацію та регулювання цього простору для забезпечення його ефективного функціонування в рамках демократії. Ж. Фіцпатрік та М. Марзуокі вірно запитують, чи можна стверджувати, що дизайн і використання цифрових технологій є нейтральними? В епоху великих даних та алгоритмічного навчання, профілювання та прогнозованого прийняття рішень уряди та все частіше приватні суб'єкти нав'язують норми та здійснюють владу – через стеження,

цензуру та непомітний чи менш витончений політичний вплив і маніпуляції – над громадянами, організаціями та установами, включаючи (інші) уряди (Fitzpatrick, & Marzouki, 2018).

Ключові аспекти інституалізації демократичної публічної сфери включають інклюзивність, що означає забезпечення доступу всіх верств суспільства до публічної сфери та можливості участі в ній. Регулювання поширюється на встановлення правил і норм для управління дискурсом, запобігання зловживанням і забезпечення прозорості. Посередництво означає роль ЗМІ та інших посередників у сприянні або перешкоджанні публічному дискурсу. Процеси представництва встановлюють, як «різні голоси» та інтереси представлені та почуті в публічній сфері. Ж. Фіцпатрік та М. Марзуокі закликають досліджувати всі виміри взаємозв'язку між політикою та цифровим, незалежно від того, зосереджені вони на емпіричних чи теоретичних перспективах вищезгаданих галузей тощо. Представлено порівняльний аналіз і фокус на незахідних геополітичних областях, включаючи також методологічні внески щодо нових проблем навчання та дослідження (Fitzpatrick, & Marzouki, 2018).

Смислова інтеграція концептуальних дискурсів цифрової політики та інституціоналізації публічної сфери відбувається в процесах демократизації політичної участі. Цифрові платформи можуть зменшити перешкоди для участі, дозволяючи більшій кількості людей брати участь у політичному дискурсі та активному житті. Однак це також створює проблеми, пов'язані з цифровим розривом і нерівним доступом до технологій. Причиною надлишку інформації та дезінформації є велика кількість інформації в Інтернеті. Вона може перевантажити користувачів, а поширення дезінформації може спотворити громадську думку. Інституційні механізми перевірки фактів і регулювання контенту мають вирішальне значення. Умар Конге зі співавторами наголошує, що виходячи з деяких пояснень, потрібні комплексні дослідження, пов'язані з цифровою демократією. Проблеми, які виникають у цифровому демократичному суспільстві – це перешкоди, які необхідно мінімізувати та нормалізувати. Дослідження, пов'язані з цифровою демократією у світі демократії та науки, є фундаментальними та можуть мати наслідки чи переваги для майбутнього демократичного життя (Congge, et al., 2023).

Методичний потенціал спостереження та дотримання конфіденційності полягає в тому, що цифрова політика передбачає збір значної кількості даних, що викликає занепокоєння щодо анонімності та правових засад стеження. Збалансування безпеки та свободи є ключовим питанням для інституційних структур. Platform Power представляє собою явище, коли соціальні медіакомпанії та цифрові платформи мають значну владу над публічним дискурсом. Інституціоналізація публічної сфери може передбачати регулювання цих компаній, щоб гарантувати, що вони не впливають на політичні процеси. Тому дослідники вважають це важливим питанням і зацікавлені у вивченні та

аналізі того, як обговорюється цифрова демократія та як її слід впроваджувати. У дослідженнях, пов'язаних з демократією в цифрову епоху, дослідники намагаються використовувати структуровану систему огляду літератури, якщо вважається, що цей метод здатний відповісти на основні запитання дослідника та представити відповідні висновки (Congge, et al., 2023).

Залучення громадян та електронне врядування стримує Цифрові інструменти можуть посилити залучення громадян і оптимізувати державні процеси (наприклад, ініціативи з електронного врядування). Інституції повинні адаптуватися, щоб ефективно інтегрувати ці технології, одночасно забезпечуючи підзвітність та інклюзивність. Виклики та можливості включають регуляторні проблеми, такі як розробка політик, які збалансують свободу слова, запобігають висловлюванню ненависті та керують дезінформацією, є складною справою. На думку колективу авторів, крім того, регулярне розміщення інформації не є публічною участю громадськості. Однак, якщо його розмістити та оприлюднити (наприклад, у вихідний день), можливість залучення громадськості зростає. Крім того, залучення громадян до міської сторінки у Facebook залежить від рівня доходу особи з негативною кореляцією між доходом та участю. Порівняно з цими дослідженнями, які проводилися явно, це дослідження є новим доповненням, використовуючи підхід систематичного огляду літератури (SLR), щоб продемонструвати тенденцію досліджень цифрової демократії та їх аналізу, щоб зробити їх більш повними та порівняльними (Congge, et al., 2023).

Технологічна адаптація представляє процеси, в яких інститути повинні йти в ногу з цифровими технологіями, що швидко розвиваються. Глобалізація спричиняє глобальний характер цифрових платформ. Він ускладнює національні регулятивні зусилля та вимагає міжнародної співпраці. Розширення можливостей проти маніпуляції демонструє. Незважаючи на те, що цифрові інструменти можуть розширити можливості громадян, вони також можуть використовуватися для маніпулювання (наприклад, через цільову політичну рекламу або кампанії дезінформації). Сучасні цифрові медіа, за У. Конге зі співавторами, зараз використовуються політичними групами та окремими особами як інструмент для політичної реклами. У цьому випадку ця реклама має позитивне та негативне значення. Це вимагає від громадськості спостережливості, щоб вона могла зрозуміти інформацію в рекламі, розміщеній на цифрових платформах. Щоб підтримати громадське розуміння демократії в цифрових медіа, уряд також повинен масово забезпечувати соціалізацію та освіту щодо того, як цифрові медіа слід використовувати як засіб каналізації прагнень. Це вважається важливим для демократії в сучасну цифрову епоху. Позитиви та негативи завжди присутні в демократії цифрової ери; отже, важливо розуміти, як правильно висловлювати думки в соціальних мережах чи Інтернеті (Congge, et al., 2023).

Інституціоналізація публічної сфери в епоху цифрових технологій ви-

магає ретельного розгляду того, як цифрові технології впливають на політичні процеси та публічний дискурс. Ефективні рамки повинні сприяти інклюзивності, прозорості та підзвітності, одночасно пом'якшуючи ризики, пов'язані з цифровою політикою. Це передбачає спільні зусилля між урядами, технологічними компаніями, громадянським суспільством й окремими громадянами для створення надійної та демократичної цифрової публічної сфери. У. Конге та його колеги, дивлячись на групу слів, роблять висновок, що з різних попередніх дискусій про цифрову демократію кілька груп обговорювали домінуючі теми чи концепції, які, як правило, обговорювалися найбільше. Дослідники в цій розробці використовували аналітичний інструмент під назвою VOSviewer, щоб опрацювати дані та знайти домінуючі теми чи концепції, пов'язані з вивченням цифрової демократії. Домінуючими концепціями/темами, які часто обговорювали попередні дослідники, були демократія, Інтернет, рух, концепція, публічна сфера, контроль, наслідки, рамки, представницька демократія, демократизація, відносини, знання, громадська участь, громадянство, громадська думка, контроль ЗМІ, електронна демократія та онлайн-участь (Congge, et al., 2023).

Розвиток публічної сфери за цифрової доби важливий як для політики, так і для соціальної сфери. Публічна сфера, як концепція, сформульована Юргеном Габермасом, є сферою соціального життя, де люди збираються разом, для обговорення та визначення суспільних проблем. Через це обговорення, впливають на політичні дії. Демократична публічна сфера, яка історично розташовувалася у таких фізичних приміщеннях, як кав'ярні та салони, значно розвинулася з появою цифрових технологій. Цифрова доба змінила способи взаємодії людей, дебатів і участі в політичних процесах, що призвело до реконфігурації публічної сфери. У цьому розділі досліджується розвиток публічної сфери задоби цифрових технологій, підкреслюються можливості та виклики, пов'язані з цифровими технологіями. У. Конге та його колеги вказують на те, наскільки домінує кожна фокус-група (Congge, et al., 2023).

Трансформація за допомогою цифрових технологій стає всепоглинаючим процесом. Цифрові технології різко розширили охоплення та інклюзивність публічної сфери. Платформи соціальних медіа, онлайн-форуми та засоби цифрової комунікації дозволяють людям із різним походженням і географічним розташуванням брати участь у публічному дискурсі. Ця демократизація участі знижує традиційні бар'єри, такі як соціально-економічний статус і фізична близькість, які раніше обмежували доступ до публічних дебатів. У результаті маргіналізовані групи тепер мають платформи для висловлення своїх проблем і мобілізації для соціальних змін, прикладом яких є такі рухи, як #MeToo та вже згадувані Black Lives Matter. Девід Карпф стикається з деякими труднощами, які тимчасовість створює для вивчення цифрової політики. У той час як у попередніх статтях обговорювалися унікальні методологічні проблеми для дослідження цифрової політики – головним чином, що вче-

ні стикаються з проблемами ceteris paribus, коли намагаємося вивчити, як люди використовують засіб, який сам по собі все ще розробляється – ця стаття звертається до основного предмету самої тимчасовості (Karpf, 2020).

Цифрова доба також підвищує швидкість і масштаб поширення інформації. Новинами та інформацією можна миттєво ділитися по всьому світу, сприяючи більш поінформованому та залученому громадянству. Швидке поширення інформації дає людям змогу оперативно реагувати на політичні події, організовувати протести та впливати на громадську думку. Ця безпосередність і зв'язок сприяють більш динамічній і чуйній публічній сфері, де події та проблеми можна обговорювати та вирішувати в реальному часі. Д. Карпф наголошує, що сучасні вчені ігнорують багато важливих аспектів, коли обговорюють політику в Інтернеті в термінах всеосяжної «цифрової ери» або «цифрової ери». Концептуалізація єдиної цифрової епохи на противагу попереднім медіа-режимам є легкою «евристичною милицею», але це відбувається ціною того, що ключові особливості соціотехнічної системи залишаються непомітними. По-друге, стаття відрізняє часовий ритм від більш поширених концепцій лінійного та циклічного часу. Зокрема, у сферах суперечливої політики та медіа-політики – сферах, які є центральними для тем, що розглядаються в цьому спеціальному випуску – деякі основні зміни в інституційних процесах можна розуміти як розрив рутинних часових процесів. Потім Д. Карпф пропонує пропозиції щодо того, як науковці з цифрової політики можуть краще включити часові концепції в наші дослідження (Karpf, 2020).

Виклики в цифровій публічній сфері мають вирішальне значення. Незважаючи на потенціал демократизації, цифрова публічна сфера стикається зі значними проблемами. Однією з головних проблем є поширення дезінформації. Легкість обміну інформацією в Інтернеті означає, що неправда може поширюватися швидко й широко, часто випереджаючи виправлення фактів. Це підриває інформовану громадську дискусію та може спотворити громадську думку та демократичні процеси. Президентські вибори в США 2016 року та референдум щодо Brexit є яскравими прикладами, коли дезінформація відіграла вирішальну роль у формуванні політичних результатів. Згідно з аналітичними висновками цифрової політики ЄС, цифрова сфера охоплює технології, пов'язані з неаналоговим світом, починаючи з Інтернету та всіх матеріальних (тобто серверів, підводних кабелів, супутників, чіпів тощо) і нематеріальних (тобто даних) структур (Karpf, 2020).

Іншою проблемою інституалізації демократичної публічної сфери є цифровий розрив, який означає розрив між тими, хто має доступ до цифрових технологій, і тими, хто його не має. Незважаючи на широке розповсюдження Інтернету, значна частина населення планети залишається офлайн через соціально-економічні фактори, географічні обмеження або технологічну безграмотність. Цей розрив може посилити існуючу нерівність, оскільки

ті, хто не має доступу, виключаються з цифрової публічної сфери та можливостей, які вона надає для політичної участі та впливу. Цифрова політика ЄС спонукає до детального аналізу так званих «цифрових» артефактів. Іншими словами, ЄС називає цифрову сферу сукупністю «технологій, інфраструктур, даних і контенту, що базуються на та / або використовують електронні обчислювальні техніки». Розгортання цих цифрових технологій створює низку нових проблем для сучасних європейських суспільств. Наприклад, він породжує нові ринки, що підлягають регулюванню, в результаті обміну невиключними та нескінченно відтворюваними нематеріальними благами. Це також підживлює нові практики політичної реклами та сприяє поширенню незаконного контенту в Інтернеті, наприклад (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Крім того, потужність цифрових платформ і технологічних компаній створює виклик для суспільної сфери. Такі компанії, як Facebook, Twitter і Google, суттєво контролюють потік інформації та структуру онлайн-дискурсу. Їхні алгоритми визначають, який контент бачать користувачі, часто віддаючи пріоритет сенсаційній або поляризаційній інформації, яка стимулює залучення, але може не сприяти здоровій громадській дискусії. Крім того, політика цих платформ щодо модерації вмісту та конфіденційності даних значно впливає на природу публічної сфери, викликаючи занепокоєння щодо цензури, стеження та маніпулювання громадською думкою. Цифрова політика ЄС викриває безмежність деяких практик, просторів і ринків, які створюють цифрові технології, є прямим викликом територіальності держав та їхньому регулюванню. Підсумовуючи, європейські аналітики у своєму аналізі штучного інтелекту (ШІ) стверджують, що цифрові технології піднімають нові проблеми для держав, а також «знайомі проблеми управління, можливо, новими способами». Вони визначають регулювання як різні інструменти державної політики органів державної влади для втручання в цифрові ринки, що охоплює спектр підходів, починаючи від традиційних жорстких законів, таких як Загальний регламент захисту даних (GDPR) (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Інституційні заходи та регулювання залишаються значущими факторами. У відповідь на ці виклики зростає визнання потреби в інституційних структурах для регулювання цифрової публічної сфери. Уряди та міжнародні організації все частіше розглядають політику боротьби з дезінформацією, захисту конфіденційності даних і забезпечення чесної конкуренції між технологічними компаніями. Наприклад, загальний регламент захисту даних (GDPR) Європейського Союзу встановлює суворі стандарти конфіденційності даних, а Закон про цифрові послуги спрямований на те, щоб платформи відповідали за вміст, який вони розміщують. Цифрова політика ЄС передбачає цифрове регулювання, яке є відносно новим у ландшафті європейської державної політики. Цікавість цього дослідження полягає в широкому спектрі питань, які воно розглядає, включаючи вплив мережевих ефектів на цифрові

ринки, проблеми, пов'язані з комерціалізацією приватних даних і її наслідками для прав людини, питання про свободу вираження в Інтернеті та модерацію контенту, захист конфіденційних даних і кібербезпеки, а також забезпечення доступу громадян до цифрових державних послуг. З огляду на ці проблеми, ми намагаємось поставити під сумнів, що відрізняє підхід ЄС до цієї нової сфери регулювання, з одного боку, від інших сфер регулювання та, з іншого боку, від підходів інших державних регуляторів (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Крім того, організації громадянського суспільства відіграють вирішальну роль у відстоюванні більш справедливої та прозорої цифрової публічної сфери. Ініціативи, спрямовані на цифрову грамотність, перевірку фактів і просування інклюзивних онлайн-просторів, є важливими для розширення можливостей громадян і підвищення якості публічного дискурсу. Розвиваючи критичне мислення та медіаграмотність, ці зусилля допомагають людям орієнтуватися в складнощах цифрового інформаційного ландшафту та ефективніше брати участь у суспільній сфері. Згідно з настановами цифрової політики ЄС, у нещодавніх цифрових нормах ЄС, таких як GDPR або DSA, різні зацікавлені сторони (від осіб, які приймають рішення, до захисників цифрових прав) сформулювали виклики, пов'язані з цифровою сферою, як сумніви щодо набору фундаментальних принципів і цінностей, таких як захист приватне життя, забезпечення вільного доступу до інформації, захист свободи слова, посилення безпеки тощо. Стипендія з права та технологій розробила концепцію «цифрового конституціоналізму» для опису «сукупності цінностей та ідеалів, які пронизують, направляють і інформують … нормативну протидію змінам конституційної рівноваги, спричиненою цифровими технологіями» (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Майбутнє цифрової публічної сфери неоднозначне. Дивлячись вперед, розвиток суспільної сфери в цифрову еру вимагає багатогранного підходу, який збалансовує переваги цифрових технологій із потребою в регулюванні та підзвітності. Це передбачає спільні зусилля між урядами, технологічними компаніями, громадянським суспільством і громадянами для створення цифрового середовища, яке сприяє демократичним цінностям, інклюзивності та інформованому громадському обговоренню. У рамках цифрової політики ЄС реалізується концепція, що бере свій початок у юридичній теорії, забезпечує цінну основу для нашого розуміння цифрової політики та політики. Справді, це показує, як цифрове регулювання може керуватися конкуренцією між різними фундаментальними принципами та цінностями. Наприклад, у випадку GDPR протилежність між захистом приватного життя та захистом вільного ринку сформувала більшість дискусій (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Технологічні інновації слід використовувати для посилення, а не підриву громадської сфери. Наприклад, штучний інтелект і машинне навчання

можна використовувати для виявлення та протидії дезінформації, тоді як технологія блокчейн може забезпечити більшу прозорість і підзвітність у цифровій взаємодії. У той же час нормативно-правова база повинна розвиватися, щоб відповідати на нові проблеми та гарантувати, що цифрова публічна сфера служить суспільним інтересам. Настанови цифрової політики ЄС допомагають розкрити деякі ключові протиріччя в цифровому регулюванні (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Отже, цифрова ера глибоко змінила публічну сферу політики на наднаціональному рівні, пропонуючи безпрецедентні можливості для участі та залучення. Однак це також створює значні виклики, які вимагають продуманої та скоординованої відповіді. Вирішуючи ці виклики та використовуючи потенціал цифрових технологій, ми можемо сприяти розвитку енергійної, інклюзивної та демократичної громадської сфери в епоху цифрових технологій. У результаті такої динаміки політики та у зв'язку з тим, що цифрові технології стали все поширенішими в європейських країнах, Європейська Комісія визначила (або була запрошена діяти в) багато сфер, у яких цифрові технології вступають у гру. Наприклад, Генеральний директорат (ГД) міграції та внутрішніх справ визнав боротьбу з терористичним онлайн-контентом ключовим політичним пріоритетом, що призвело до прийняття Регламенту щодо терористичного контенту 2021 року. Тим часом Генеральний директорат із питань зайнятості, соціальних питань та інклюзії виступив за вирішення проблемних умов праці співробітників цифрових платформ через запропоновану директиву в 2021 році, саме в той час, коли Генеральний директорат з торгівлі був зайнятий вдосконаленням того, що стане нещодавно прийнятим Європейський закон про мікросхеми, ще один флагманський законодавчий акт, розроблений для зміцнення екосистеми напівпровідників ЄС (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Цифрові політичні комунікації викликають трансформації, можливості та виклики. Ландшафт політичної комунікації зазнав серйозних змін із появою цифрових технологій. Цифрові політичні комунікації охоплюють використання Інтернету, соціальних мереж та інших цифрових платформ для поширення політичної інформації, взаємодії з виборцями та впливу на громадську думку. Ця трансформація змінила стратегії політичних кампаній, характер політичної участі та динаміку публічного дискурсу. У нашому розділі окреслюється еволюція цифрової політичної комунікації, підкреслюється її трансформаційний вплив, можливості посилення демократичного залучення та значні виклики, які вона створює. У відповідь на це цифрова політика ЄС пропонує багато законодавчих ініціатив, ініційованих Єврокомісією. Означене підкреслює, що замість того, щоб один інституційний актор встановлював порядок денний, багато організацій фактично формують процес створення та реалізації цифрової політики ЄС. Ця інституційна фрагментація ще більше посилюється індивідуальним суперництвом і конкуренцією між провідними

діячами ЄС, такими як комісари Маргрете Вестагер (конкуренція), Тьєррі Бретон (внутрішній ринок) або Ілва Йоханссон (внутрішні справи), які намагалися керувати цифровим порядком денним ЄС у різних сферах у 2019-2023 роках (Bonnamy, & Perarnaud, 2023).

Еволюція та трансформаційний вплив процесів цифровізації стають все більш очевидними. Еволюцію цифрових політичних комунікацій можна простежити з перших днів Інтернету, але вона різко прискорилася з появою платформ соціальних мереж у XXI столітті. Традиційні медіа, зокрема такі, як телебачення, радіо та друковані видання, все ще відіграють певну роль, але цифрові медіа стали домінуючою силою в політичній комунікації. Густав Ліден слушно наголошує, що без розумного рівня технологічної інфраструктури цифрова політика не є альтернативою, позиція, натхненна працями про технологічний детермінізм. Механізми описані з точки зору того, як технологія встановлює межі для суспільних стимулів для розвитку онлайн-функцій; теорії в цьому ключі стверджують, що технологічна інфраструктура є єдиним найважливішим фактором для цифрової політики (Lidén, 2015).

Одним із найбільш трансформаційних впливів цифрових політичних комунікацій є демократизація поширення інформації. Політичні кандидати та партії більше не покладаються лише на традиційні ЗМІ, щоб охопити свою аудиторію. Соціальні медіа-платформи, такі як Facebook, Twitter (зараз X), Instagram і YouTube, дозволяють політикам спілкуватися безпосередньо з виборцями, оминаючи традиційних гейткіперів. Це пряме спілкування сприяє більш особистому та безпосередньому зв'язку між політичними діячами та виборцями. Г. Ліден оприлюднив результати дослідження цифрової політики на місцевому рівні, які є неоднозначними. Однак пізніше виявили, що технологічний розвиток, пов'язаний з інвестиціями в послуги електронного уряду, також, здається, запускається також на місцевому рівні (Lidén, 2015).

Крім того, цифрові платформи дозволяють швидко та широко поширювати політичні повідомлення. Вірусність соціальних медіа означає, що політичний контент може охопити мільйони людей протягом короткого періоду часу, посилюючи свій вплив. Наприклад, рекламою кампанії, оголошеннями про політику та прямими трансляціями політичних подій можна ділитися та повторно ділитися, створюючи каскад залучення та видимості. Як наголосив Г. Ліден, існує багато доказів того, що чисельність населення позитивно впливає на рівень цифрової політики шведських муніципалітетів. Можна припустити, що масштаби, які створює населення разом з економічними передумовами, є вирішальними в цьому випадку. Розширюючи припущення, що зусилля такого роду коштують дорого, з огляду на те, що більші суспільства мають кращі умови для виконання таких витрат, наголошуються на теоретичних уточненнях (Lidén, 2015).

У цифрову добу зростає можливість посилення демократичного залучення. Цифрові політичні комунікації пропонують численні можливості для

посилення демократичного залучення. По-перше, вони забезпечують платформу для більшої політичної участі. Онлайн-петиції, цифрові ратуші та кампанії в соціальних мережах дозволяють громадянам легше й частіше, ніж будь-коли раніше, брати участь у політичному дискурсі та активізуватися. Така активна участь може призвести до більш активного та чутливого демократичного процесу. Згідно з Г. Ліденом, методи розповсюдження інформації та канали для підтримки безперервних форм діалогу є більшою мірою цифровими у великих та заможніших суспільствах, тоді як «аналогічні» методи переважають у менших та бідніших. Навіть якщо такі суспільства також можуть відображати добре функціонуючі політичні системи, існує ризик збільшення відмінностей між муніципалітетами, в яких громадяни в одному муніципалітеті стикаються з набором можливостей, тоді як в іншому їхні варіанти набагато стриманіші (Lidén, 2015).

Сучасні цифрові платформи сприяють більшій прозорості та підзвітності. Заяви та дії політиків постійно перевіряються та документуються в Інтернеті, що дозволяє виборцям притягувати своїх представників до відповідальності в режимі реального часу. Наявність різноманітних джерел інформації також допомагає оскаржувати та перевіряти факти політичних тверджень, сприяючи більш поінформованому електорату. Г. Ліден висновує, що показники освіти показують тенденцію до зниження з індексом цифрової демократії. Те, що рівень освіти може мати позитивний причинно-наслідковий вплив на залежну змінну, узгоджується з припущеннями мікродосліджень щодо індивідуальної поведінки щодо взаємодії в Інтернеті. Однією з потенційних причин втрати значення освіти можуть бути обставини, пов’язані з тим, як росте нове покоління. Ці нові громадяни повністю звикли до поточного технологічного ландшафту, який може зробити вікову структуру більш вирішальним прихильником цифрової політики (Lidén, 2015).

Цифрові інструменти дозволяють ефективніше та цілеспрямовано охоплювати виборців. Аналітика даних і мікротаргетування дозволяють політичним кампаніям пристосовувати свої повідомлення до конкретних демографічних груп, підвищуючи релевантність і резонанс їхньої комунікації. Таке точне націлювання може мобілізувати прихильників, переконати виборців, які не визначилися, і підвищити загальну явку виборців. Еміліано Трере вірно стверджує, що феномен «великих даних» набув надзвичайного розмаху в багатьох галузях і галузях, а також у наукових колах. Подібно до багатьох модних слів, які увійшли в сучасну дискусію, «великі дані» стосуються безлічі взаємопов’язаних соціальних, економічних і технологічних явищ із міркуваннями про переваги та проблеми аналізу «величезної кількості інформації, створеної людьми, речами та про них». та їхні взаємодії» у їх центрі. Потенціал великомасштабного збору даних отримав високу оцінку за його безпрецедентні революційні можливості, які можуть включати рішуче покращення способів взаємодії громадян і урядів (Treré, 2016).

Виклики та занепокоєння демонструють величезний евристичний потенціал демократичної публічної сфери. Незважаючи на ці можливості, цифрова політична комунікація також створює значні проблеми та занепокоєння. Однією з головних проблем є поширення дезінформації та дезінформації. Швидкість і охоплення цифрових платформ означає, що неправдива інформація може швидко поширюватися, часто випереджаючи зусилля з її виправлення. Це може спотворити суспільне сприйняття, підірвати довіру до демократичних інститутів і маніпулювати результатами виборів. Е. Трере з'ясував, що використання цифрових стратегій у виборчій політиці Мексики бере початок з виборів губернатора штату Мексика в 2011 році, але на загальних виборах 2012 року їх було вдосконалено та розширено. Дослідження стратегій мексиканських політиків у соціальних мережах під час кампанії 2012 року виявили, що інтенсивне використання цифрових технологій не відповідало збільшенню демократичної участі чи діалогу між кандидатами та виборцями, а натомість було сформовано масовим розгортанням стратегій, зокрема: створення фальшивих всесвітів послідовників; використання програмних роботів (ботів) для автоматичної генерації твітів; наймання тролів (людей, які пишуть твіти на користь кандидата та проти свого опонента); і примарні підписники (порожні облікові записи, які збільшують кількість підписників кандидата) (Treré, 2016).

Ще однією перешкодою для інституалізації публічної сфери є ефект ехокамери, коли люди насамперед піддаються впливу інформації та думок, які зміцнюють їхні існуючі переконання. Алгоритми соціальних медіа часто віддають перевагу вмісту, який узгоджується з уподобаннями користувачів, що призводить до фрагментованого та поляризованого публічного дискурсу. Ця поляризація може перешкодити конструктивному діалогу та поставити під загрозу якість обговорення демократичних процесів. Е. Трере визначив, що застосовуючи ці стратегії, кандидати відкинули можливість використання цифрових технологій для врахування відгуків виборців у своїх рішеннях або включення демократичного бачення у спосіб ведення політики. Стаття про це явище в MIT Technology Review обговорює небезпеку «масштабного політичного спаму» та необхідність розробки контрзаходів для запобігання поширенню цього явища на інші політичні сценарії (Treré, 2016).

Конфіденційність і безпека даних також є критичними питаннями. Масштабна практика збору даних цифровими платформами викликає занепокоєння щодо конфіденційності виборців і потенційних витоків даних. Крім того, використання персональних даних для мікротаргетування викликає етичні питання щодо згоди та маніпулювання поведінкою виборців. На основі мексиканського досвіду блогер і аналітик з аналізу даних Альберто Ескорсія виявив надійний спосіб виявлення облікових записів ботів, вивчивши кількість зв'язків облікового запису Twitter (зараз X) з іншими користувачами, і задокументував використання ботів у Мексиці для саботування протестів шляхом

запобігання інформації. від поширення, а також надсилати погрози вбивством конкретним активістам. Наприклад, з лютого 2015 року антрополог, активістка та блогер Россана Регійо регулярно отримувала погрози вбивством на різних платформах соціальних мереж. Особливо жорстокі атаки через Twitter тривали понад два місяці, а аналіз кампанії Twitter (X) за допомогою аналізу даних показав, що боти та тролі відповідальні за більшість атак (Treré, 2016).

Крім того, не можна не помітити вплив грошей на цифрову політичну комунікацію. Вартість цифрової реклами та використання складної аналітики даних можуть створити нерівні умови гри, де добре фінансовані кампанії мають значну перевагу. Це може посилити існуючу нерівність у політичному впливі та доступі. Згідно з веб-сайтом Contralinea, платформа змогла викрасти інформацію понад 70 000 громадян із ще не вивченими наслідками для мексиканського опору. Але ми досі не маємо чітких цифр і даних щодо масштабів і результатів цієї диверсійної операції та стеження з боку мексиканського уряду, і майже напевно ніколи не будемо. Механізми такого роду цифрової війни залишаються непрозорими, таємними і їх дуже важко розшифрувати (Treré, 2016).

Регуляторні та етичні міркування відкривають нові перспективи для демократичної публічної сфери. Вирішення цих проблем потребує надійної нормативної та етичної бази. Уряди та міжнародні організації повинні впроваджувати правила боротьби з дезінформацією, захисту конфіденційності даних і забезпечення прозорості цифрової політичної реклами. Наприклад, закони, які вимагають розкриття джерел фінансування політичної реклами в Інтернеті, можуть допомогти підвищити прозорість і підзвітність. Приклад Мексики чітко показує, якою мірою політичний контроль може використовувати технологічну платформу, за допомогою якої здійснюється опозиція, цуплячи дані та відстежуючи протестні дії, контролюючи інформацію, що надходить через платформу, і використовує її для компрометації та дестабілізації репутації руху. Ті самі цифрові комунікаційні технології, які дозволяють заангажованим громадянам організовуватися, поширювати альтернативну інформацію та робити уряд підзвітним, легко проникли та використали проти них (Treré, 2016).

Технічні компанії також відіграють вирішальну роль. Вони повинні розробляти та впроваджувати політики для виявлення та видалення неправдивої інформації, забезпечення прозорості алгоритмів і захисту даних користувачів. Співпраця між технологічними компаніями, урядами та організаціями громадянського суспільства має важливе значення для створення безпечного та справедливого цифрового політичного середовища. Еміліано Трере вірно зауважує, що перш ніж співати дифірамби цифровим комунікаційним технологіям, щоб зробити демократичні інститути більш підзвітними та надійними, ми повинні визнати, зрозуміти та спробувати подолати безліч небезпек і

ризиків, які пов'язані з ними на арені цифрової політики. Алгоритмічна конструкція згоди та штучний саботаж незгоди демонструють, що в цифрових технологіях немає нічого демократичного. Для того, щоб гарантувати, що плюралізм критичних голосів представлений і почутий, громадянам доводиться боротися проти все більш витончених методів контролю та репресій, які успішно використовують ті самі механізми, які багато хто вважає технологіями емансипації (Treré, 2016).

Цифрові політичні комунікації революціонізували спосіб розповсюдження та споживання політичної інформації, пропонуючи безпрецедентні можливості для демократичної участі. Однак вони також створюють значні проблеми, які необхідно вирішити, щоб захистити цілісність демократичних процесів. Розробляючи всеосяжну нормативну базу та сприяючи етичним практикам, ми можемо використовувати потенціал цифрових технологій для посилення, а не підриву демократичної комунікації. Майбутнє цифрових політичних комунікацій залежатиме від нашої здатності орієнтуватися в цих складнощах і розвивати цифрову публічну сферу, яка є інклюзивною, прозорою та підзвітною. Омеро Гіл де Суньїга та Сюань-Тін Чень наголошують, що цифрові медіа надають людям новини та мобілізуючу інформацію та дозволяють їм обмінюватися думками з багатьма іншими, мотивуючи їх брати участь у громадській діяльності. Крім того, цифровий медіа контент можна швидко оновлювати, не витрачаючи значну кількість часу, грошей і фізичних зусиль, що дозволяє користувачам цифрових медіа легко досягати своїх комунікаційних цілей за допомогою різних видів діяльності в Інтернеті (De Zúñiga, & Chen, 2019).

Публічні дебати та політичний плюралізм у цифрову еру формують величезне підґрунтя для політологічної оцінки перспектив політичних комунікацій. Цифрова ера започаткувала глибокі зміни в тому, як проводяться публічні дебати та як проявляється політичний плюралізм. Поява Інтернету, платформ соціальних медіа та інших інструментів цифрової комунікації змінила динаміку публічного дискурсу, надаючи нові можливості для того, щоб різні голоси були почути, водночас створюючи значні проблеми. У цьому есе досліджується вплив цифрових технологій на публічні дебати та політичний плюралізм, підкреслюючи як покращення демократичного залучення, так і потенційні загрози для здорового плюралістичного політичного середовища. О.Г. де Суньїга та С.-Т. Чень концептуалізували амбівалентну концепцію «технологічної вбудованості», розглядаючи зв'язок між технологічною компетентністю та технологічною залежністю. Їхній аналіз даних опитування показав, що технологічна компетентність позитивно пов'язана з вищою самоефективністю інформаційної грамотності, але залежність молоді, одна з трьох конструкцій технологічної залежності, була негативно пов'язана. Результати також означають, що кожен із цих факторів може бути взаємопов'язаним або взаємозалежним систематичним чином. Це дослідження вдо-

сконалює існуючу літературу, пов'язуючи структуру вбудованості з самоефективністю інформаційної грамотності користувачів і довірою до джерел інформації (De Zúñiga, & Chen, 2019).

Покращення публічних дебатів і політичного плюралізму є умовою інституалізації публічної сфери. Одним із найвагоміших внесків цифрових технологій у суспільні дебати є демократизація інформації. У минулому в публічному дискурсі часто домінували традиційні медіа, які діяли як воротарі інформації. Цифрова ера порушила цю модель, дозволивши окремим особам і групам обходити традиційні засоби масової інформації та безпосередньо спілкуватися з громадськістю. Платформи соціальних медіа, такі як Twitter (X), Facebook і YouTube, дозволяють будь-кому, хто має доступ до Інтернету, ділитися своїми поглядами, брати участь у дебатах і мобілізувати підтримку своїх справ. О.Г. де Суньїга та С.-Т. Чень застосовують теорію встановлення порядку денного в мережі та застосовуючи кероване машинне навчання та аналіз семантичної мережі з великомасштабними даними. Вони вказують, що китайські автори досліджували дискурс китайського націоналізму на додатку Weibo, найпопулярнішій китайській платформі соціальних мереж. Це дослідження є дослідницькою спробою зрозуміти різні ролі онлайн-акторів у визначенні порядку денного, що може підштовхнути до висхідної моделі побудови нації. О.Г. де Суньїга та С.-Т. Чень досліджував різні облікові записи Weibo, включно з організаційними обліковими записами, обліковими записами окремих впливових осіб і звичайними індивідуальними обліковими записами, і виявив, що порядок денний медіа впливає на порядок денний окремих людей, тоді як побудова націоналізму йде за напрямком знизу вгору (De Zúñiga, & Chen, 2019).

Цифрова демократизація сприяла більшому політичному плюралізму, забезпечуючи платформу для ширшого кола голосів, у тому числі від маргіналізованих або недостатньо представлених груп. Наприклад, вже знайомі нам рухи, як #BlackLivesMatter і #MeToo, набули значної популярності через соціальні мережі, привертаючи увагу до проблем, про які раніше не повідомлялося або ігнорувалися основними ЗМІ. Ці платформи дозволяють активістам, громадським лідерам і пересічним громадянам підвищувати обізнаність, організовувати протести та впливати на державну політику. Елдер Феррейра до Вале вказує, що криза демократії розуміється як результат трансформації політичної динаміки в Бразилії з огляду на використання цифрових інформаційних технологій у формуванні політики та виробленні політики. Враховуючи ці трансформації, політика в Бразилії все більше ставала «цифровою», що означає, що цифрові медіа є комунікаційним інструментом, за допомогою якого здійснюється політика та формування політики. Створення нового публічного простору та фрагментація публічної дискусії є одними з критичних рис цифрової політики. У цій новій публічній сфері можна припустити, що «ЗМІ служать провідниками емоційного вираження». Участь різних аудито-

рій через цифрові медіа приймає форму «афективно заряджених дискурсів», які перетворюють політику на все більш особисту справу (Do Vale, 2024).

Крім того, цифрові технології розширили доступ до інформації. Інтернет надає велике сховище знань, що дозволяє людям досліджувати проблеми, перевіряти факти та отримувати доступ до різноманітних точок зору. Ця велика кількість інформації може підвищити якість публічних дебатів, дозволяючи учасникам базувати свої аргументи на більш повному розумінні проблем, що розглядаються. Онлайн-форуми та дошки обговорень також сприяють більш інтерактивним формам дебатів із залученням участі, де люди можуть безпосередньо взаємодіяти один з одним, ставити запитання та надавати відгуки. Бразильський дослідник Е.Ф. до Вале наголошує, що цифрові медіа, зокрема онлайн-газети та соціальні платформи, активно поширювали новини, пов'язані із загрозами демократії, що призвело до нормалізації крайнього антисистемного дискурсу та настроїв, які активували механізм антипартійності. Ця нормалізація в основному була реалізована через дистанціювання мобілізованих лівих від цифрових медіа після подій 2013 року, спробу ЗМІ зобразити опозицію Болсонаро як антисистемну та активність праворадикального крила спочатку сприймається як тріумф демократії (Do Vale, 2024).

Цифрові виклики публічним дебатам і політичному плюралізму недостатньо очевидні. Незважаючи на ці вдосконалення, цифрова ера також створює значні проблеми для публічних дебатів і політичного плюралізму. Однією з головних проблем є поширення дезінформації та дезінформації. Легкість, з якою неправдива інформація може поширюватися в Інтернеті, становить серйозну загрозу для поінформованого публічного дискурсу. Дезінформація може спотворити суспільне розуміння важливих питань, підірвати довіру до демократичних інститутів і поляризувати спільноти. Феномен «фейкових новин» був особливо проблематичним, коли зловмисники використовують цифрові платформи для поширення неправди з політичних або фінансових цілей. Головні медіа в Бразилії в переважній більшості стали на бік акторів та інституцій правого ідеологічного політичного спектру. Лише за останні два десятиліття медіа-істеблішмент лівого ідеологічного політичного спектру трохи урізноманітнили політичну орієнтацію бразильських ЗМІ. Іспанська газета El País та американська новинна організація The Intercept почали випускати локальний контент у Бразилії, надаючи читачам перспективу за межами мейнстрімових ЗМІ. Крім того, з 2011 року ліва новинна організація з децентралізованою організаційною структурою, Media Ninja, вдалося висвітлити питання, проблеми та занепокоєння (наприклад, ґендер, навколишнє середовище, права людини), які зазвичай забувають традиційні ЗМІ (Do Vale, 2024).

Іншим викликом є вже згаданий нами ефект ехокамери, коли люди насамперед піддаються впливу інформації та точок зору, які зміцнюють їхні існуючі переконання. Алгоритми соціальних медіа часто надають перевагу

вмісту, який узгоджується з уподобаннями користувачів, що призводить до створення острівних онлайн-спільнот. Це може призвести до роздробленості публічної сфери, де люди менш схильні стикатися з різними поглядами або брати участь у конструктивному діалозі з тими, хто дотримується протилежних поглядів. Така поляризація може посилити політичні розбіжності та завадити досягненню консенсусу з важливих питань. Під час поширення Інтернету та смартфонів користувачі Інтернету в Бразилії стали більш уразливими до дезінформації. Значна особливість бразильських користувачів Інтернету, яка сприяє поширенню фейкових новин, полягає в тому, що вони надають перевагу використанню часу в Інтернеті переважно для спілкування з людьми через соціальні мережі, голосові та відеодзвінки та обмін вмістом. У 2020 році користувачі Інтернету в Бразилії витрачали більшу частину часу на надсилання миттєвих повідомлень (93%), спілкування за допомогою голосових або відеодзвінків (80%), доступ до соціальних мереж (72%) і читання новин через онлайн-журнали, газети та інші новини. платформи (64%). Хоча використання цифрових медіа є лише четвертим за популярністю видом діяльності серед бразильських користувачів Інтернету, спостерігається значне зростання цієї активності в Інтернеті з 56% у 2019 році до 64% у 2020 році (Do Vale, 2024).

Крім того, цифрова ера викликала занепокоєння щодо якості публічних дебатів. Швидкі темпи цифрової комунікації та акцент на короткому, що привертає увагу контенті можуть стимулювати поверхневі дискусії, а не глибокий аналіз. Платформи соціальних медіа часто надають перевагу сенсаційності та емоційним закликам над обґрунтованими аргументами, що може погіршити якість публічного дискурсу. Крім того, анонімність, яку забезпечує Інтернет, може призвести до неввічливості та переслідувань, перешкоджаючи значущій участі в публічних дебатах. Бразильський досвід свідчить, що ініціативи Е.Ф. до Вале щодо боротьби з фейковими новинами, тим не менш, мають бути спрямовані на соціально-структурні проблеми, такі як цифрова грамотність, яка, у свою чергу, пов’язана з якістю освіти та загальним рівнем грамотності. Низька якість освіти та високий рівень функціональної неграмотності в Бразилії створюють ідеальне середовище для фейкових новин. За даними Indicator for Functional Literacy, який оцінює функціональну неписьменність у Бразилії, приблизно 46% дорослого населення Бразилії у 2015 році було функціонально неписьменним. Це означає, що майже половина дорослого населення Бразилії стикається з проблемами інтерпретації написаного вмісту, що погіршує їхню здатність оцінювати та розуміти новини (Do Vale, 2024).

Навігація у складнощах цифрового політичного середовища має великий потенціал для інституалізації публічної сфери. Вирішення цих проблем вимагає багатогранного підходу. По-перше, навчання цифровій грамотності має вирішальне значення для формування в людей навичок критично оціню-

вати інформацію, розпізнавати дезінформацію та конструктивно брати участь в онлайн-дебатах. Пропагуючи цифрову грамотність, ми можемо підвищити якість публічного дискурсу та підтримати більш поінформоване та залучене громадянство.

Отже, необхідні регуляторні заходи, щоб притягнути цифрові платформи до відповідальності за вміст, який вони розміщують. Уряди та міжнародні організації повинні працювати разом, щоб розробити політику, яка сприяє прозорості, боротьбі з дезінформацією та захищає конфіденційність користувачів. Наприклад, впровадження суворіших правил щодо політичної реклами та нормативні вимоги до платформ розкривати свої алгоритми можуть допомогти зменшити поширення дезінформації та забезпечити інституалізацію більш справедливої та прозорої публічної сфери.

Демократична публічна сфера вимагає виховання культури діалогу та поваги має важливе значення для просування політичного плюралізму. Онлайн-платформи повинні заохочувати громадянський дискурс і надавати користувачам інструменти для повідомлення про переслідування та зловживання. Створення простору для конструктивного діалогу, де цінуються та поважаються різноманітні точки зору, може допомогти подолати політичні розбіжності та підтримати демократичну публічну сферу.

Цифрова доба докорінно змінила публічні дебати та політичний плюралізм, пропонуючи як значні можливості, так і страшні виклики. Хоча цифрові технології демократизували інформацію та розширили діапазон голосів у публічному дискурсі, вони також сприяли поширенню дезінформації, поляризації та поверхневим дискусіям. Подолання цих складнощів вимагає узгоджених зусиль для просування цифрової грамотності, впровадження ефективних регуляторних заходів і виховання культури поважного діалогу. Вирішуючи ці виклики, ми можемо використовувати потенціал цифрових технологій для посилення демократичного залучення та підтримки живого плюралістичного політичного середовища.

Особливості цифрової політичної участі є дуже перспективним матеріалом для сучасної політичної науки. За доби швидкого технологічного прогресу ландшафт політичної участі зазнав глибоких змін. Цифрові платформи стали потужними інструментами для залучення громадян до політичних процесів, пропонуючи нові шляхи для вираження думок, мобілізації та адвокації. Актуальним є розгляд особливостей цифрової політичної участі, які досліджується в контексті того, як цифрові технології змінили динаміку демократії та надали громадянам можливість відігравати активну роль в управлінні. Крістіан Ваккарі і Аугусто Валеріані поділяють форми політичної участі в соціальних мережах і поза ними на три групи. Перше сімейство – це досвід, який передбачає вплив на політичний контент, але не передбачає жодних дій з боку користувача. Наступна форма – це форми цифрового громадянства, тобто активна поведінка, пов’язана з політикою, яка нібито не має цілеспря-

мованої мети впливати на інших (Vaccari, & Valeriani, 2018).

Еволюція політичної участі також вимагає особливої уваги. Традиційні форми участі в політичному житті, такі як голосування, волонтерство та відвідування мітингів, давно стали наріжним каменем демократичної участі доцифрової доби. Однак розвиток цифрових технологій розширив репертуар практик участі, стираючи межі між фізичною та віртуальною сферами. Сьогодні люди можуть робити свій внесок у політичний дискурс, організовувати громадські рухи та притягувати до відповідальності обраних посадових осіб – і все це не виходячи зі своїх смартфонів чи комп'ютерів. К. Ваккарі і А. Валеріані виокремлюють політичну участь, яка включає дії, спрямовані на вплив на політично релевантні результати. Зокрема, політична участь передбачає різноманітні політичні дії, які свідомо спрямовані на досягнення різних типів політичного впливу: на певну політику (визначається як основний вплив), на відбір державних службовців, яким доручено приймати рішення щодо такої політики (визначається як вторинний вплив).), а також на політичні вподобання та поведінку інших громадян (що визначаються як третинний вплив). Важливо, що третинний вплив може потім рекурсивно вплинути на те, як громадяни, на яких спрямована ця поведінка участі, згодом намагаються здійснювати первинний, вторинний або третинний вплив самостійно (Vaccari, & Valeriani, 2018).

Доступність та інклюзивність – поняття, які знайшли відображення в сучасних політичних процесах. Однією з найбільш помітних особливостей цифрової політичної участі є її безпрецедентна доступність та інклюзивність. На відміну від традиційних форм залучення, які можуть вимагати фізичної присутності або певних ресурсів, цифрові платформи пропонують низький бар'єр для входу, дозволяючи людям із різним походженням брати участь у політичному житті. Незалежно від того, проживають вони в сільській місцевості чи міських центрах, у заможних районах чи маргінальних спільнотах, люди можуть спілкуватися, співпрацювати та відстоювати свої інтереси в Інтернеті. Б. Бімбер, М. Кунілл, Л. Копленд та Р. Гіббсон наголошують на важливості політичного інтересу як потенційного модератором зв'язку між використанням цифрових медіа та традиційними формами політичної участі. Вчені припускають, що взаємодія між інтересами та цифровими медіа може бути як позитивною, так і негативною, залежно від того, чи є дія голосуванням, дією, керованою елітою, чи самокерованою дією. Щоб перевірити очікування, дослідники використали дані британських досліджень виборів за 2001, 2005 та 2010 роки (Bimber, et al., 2015).

Крім того, цифрові технології сприяли залученню історично маргіналізованих груп до політичних процесів. Платформи соціальних медіа, зокрема, надали простір для почутого голосу недостатньо представлених людей, розширюючи перспективи жінок, расових меншин, ЛГБТК+ осіб та інших маргіналізованих спільнот. Демократизуючи доступ до політичного дискурсу,

цифрова участь має потенціал сприяти більшій соціальній справедливості та представництву в демократичних системах. Брюс Бімбер та його колеги виявили, що використання цифрових медіа позитивно та постійно асоціюється з політичними розмовами для тих, хто має менші політичні інтереси. Щодо голосування, ми виявили схожий зв'язок, який, здається, з часом зміцнюється. Для керованих елітою актів пожертвування грошей і роботи на партію ми знаходимо дуже різноманітний модеруючий ефект політичного інтересу, який може бути позитивним, негативним або взагалі відсутнім (Bimber, et al., 2015).

Залучення та мобілізація формують надійний фон для подальших досліджень. Цифрові платформи революціонізували спосіб взаємодії людей з політичними проблемами та мобілізації для колективних дій. Кампанії в соціальних мережах, онлайн-петиції та інструменти цифрової адвокації стали повсюдними ознаками сучасного активізму, що дозволяє громадянам підвищувати обізнаність, створювати коаліції та впливати на зміни в глобальному масштабі. Крім того, цифровий зв'язок у режимі реального часу дозволяє швидко поширювати інформацію та швидко реагувати на події, що відбуваються, полегшуючи координацію масових рухів і реагування на нові виклики. Крістіна Рюсс, Крістіан Пітер Гоффманн, Шеллі Буліанн та Катаріна Хегер констатують хвилю емпіричних досліджень онлайн-політичної участі (OPP), викликану появою онлайн-технологій протягом останніх двадцяти років. Це також стимулювало наукові дебати щодо того, як концептуалізувати політичну участь у цифрову епоху. Вчені розходяться в думці про те, чи вважати пасивну та експресивну онлайн-поведінку частиною чи лише попередником політичної участі (Ruess, et al., 2023).

Однак поширення цифрової участі в політичному житті також створює проблеми, пов'язані з перевантаженням інформацією, ехокамерами та упередженістю алгоритмів. В умовах «фільтруючих бульбашок» і ехокамер люди можуть наражатися насамперед на інформацію, яка узгоджується з їхніми існуючими переконаннями, обмежуючи можливості для змістовного діалогу та громадянської активності. Крім того, маніпуляції онлайн-платформами політичними діячами та зловмисниками можуть підірвати цілісність цифрового дискурсу, увічнюючи дезінформацію та сіючи розкол у суспільствах. К. Рюсс та її колеги стверджують, що через швидку еволюцію, а також залежність від можливостей платформи кількісні емпіричні дослідження OPP можуть бути схильні до відхилень між встановленими, часто цитовані визначення та вимірювання, що застосовуються в цій галузі. Базуючись на систематичному огляді літератури 289 міжнародних рецензованих опитувань та експериментальних досліджень, ми аналізуємо як визначення, так і вимірювання OPP (Ruess, et al., 2023).

Прозорість і підзвітність забезпечують трансформацію поняття політичної відповідальності. Цифрові технології підвищили прозорість і підзвіт-

ність у політичних процесах, уможлививши більш ретельний контроль за діями уряду та сприяючи розвитку культури громадського контролю. Через ініціативи з відкритими даними, онлайн-панелі та краудсорсингові платформи моніторингу громадяни можуть отримати доступ до інформації про державні витрати, політичні рішення та ефективність державних послуг, що дає їм можливість притягувати обраних посадових осіб до відповідальності за їхні дії. Крім того, платформи соціальних медіа стали життєво важливими каналами для викривачів і громадських журналістів, щоб викривати корупцію, порушення прав людини та інші форми неправомірної поведінки, викликаючи обурення громадськості та вимагаючи відповідальності від влади. К. Рюсс та її колеги знайшли низку розривів цифрової політичної участі. Зокрема, заходи переважно стосуються діяльності в Інтернеті, але лише невелика частка визначень зосереджена на онлайн-сфері. Хоча лише деякі визначення враховують пасивну діяльність (наприклад, читання новин про політику), багато операцій включають заходи, що фіксують таку пасивну поведінку. Експресивна діяльність найбільш популярна в показниках OPP, але визначення рідко відображають цей фокус. Нарешті, хоча показники OPP схильні бути специфічними для платформи, визначення, як правило, нехтують цією характеристикою. Вчені також відобразили концептуальні наслідки загальних практик вимірювання для вивчення OPP (Ruess, et al., 2023).

Таким чином, особливості цифрової політичної участі змінили ландшафт демократії, пропонуючи громадянам нові можливості брати участь у політичних процесах і формувати майбутнє своїх суспільств. Використовуючи потужність цифрових технологій, люди можуть подолати традиційні бар'єри для участі, посилити свій голос і притягнути установи до відповідальності способами, які раніше неможливо було уявити. Дженіфер Ерл і Кейт Кенскі в цьому контексті проаналізували літературу про політичну участь в Інтернеті, включаючи дослідження недиференційованої участі в політичному житті в Інтернеті, участі у виборах і кампаніях, участі в протестних і соціальних рухах (тобто активізм) та інших формах участі, таких як політична споживацтво та політика участі. На основі цього огляду ми стверджуємо, що дослідження сучасних політичних дій повинні враховувати онлайн-аспекти, навіть якщо вони зосереджені на нібито офлайн-діях, через значні зв'язки та перехрещення між офлайн- і онлайн-діями та гібридним медіа-контекстом (Earl, & Kenski, 2022).

Однак реалізація повного потенціалу цифрової участі вимагає вирішення проблем, пов'язаних із цілісністю інформації, цифровою грамотністю та алгоритмічним керуванням. Лише розвиваючи культуру інформованого та інклюзивного цифрового громадянства, ми можемо використовувати трансформаційну силу технологій для побудови більш справедливих і чутливих демократичних систем для XXI ст. Дж. Ерл і К. Кенскі слушно стверджують, що дослідники, які вивчають онлайн-елементи політичної участі, також ма-

ють бути глибоко вкорінені в літературі щодо форм політичної участі, які вони вивчають (наприклад, протести, вибори), замість того, щоб припускати, що що вся цифрова діяльність є новою або іншою (Earl, & Kenski, 2022).

Поява цифрової доби революціонізувала способи громадянської активності, надаючи безпрецедентні можливості для людей брати участь у громадському житті та формувати курс суспільного розвитку. Цифрові технології демократизували доступ до інформації, сприяли співпраці та дозволяли громадянам брати активну участь у вирішенні нагальних соціальних проблем: від онлайн-активізму та віртуальних спільнот до краудсорсингових ініціатив і цифрових адвокаційних кампаній. У цьому есе розглядаються складності громадянської участі в цифрову еру, досліджуються як можливості, так і виклики, пов'язані з поширенням цифрових платформ і технологій. Фахрі Амін, Сілканія Сварізона, Тріхаді Кункайо, Ясер Арафат та Рієста Аю Октаріна вважають, що Індонезія використовує демократію для здійснення політичної участі. Разом із технологічним розвитком інтеграція цієї технології постає на шляху політики. Це дослідження спрямоване на вивчення впливу цифрових технологій на політичну участь у сучасну епоху. У своїй реалізації дане дослідження проводилося з використанням описово-якісного підходу. Використовуючи відповідні дані з попередніх досліджень через дослідження літератури, це дослідження дозволить глибше зрозуміти роль технологій у формуванні того, як люди беруть участь у політиці (Amin, et al., 2023).

Однією з визначальних характеристик громадянської активності в цифрову еру є її здатність надавати людям можливість брати участь у громадському житті незалежно від географічних, соціальних чи економічних бар'єрів. Цифрові платформи, такі як соціальні медіа, онлайн-форуми та веб-сайти краудфандингу, демократизували доступ до інформації та ресурсів, дозволяючи громадянам спілкуватися з однодумцями, мобілізувати колективні дії та виступати за справи, які їх хвилюють. Ф. Амін та його колеги показали, що технологічні інновації цифрової демократії мають великий потенціал. Ці різноманітні потенціали, такі як штучний інтелект, блокчейн і мобільні пристрої, можуть підвищити ефективність і якість політичної участі. Однак на шляху його впровадження все ще існує кілька перешкод, таких як нормативні акти, етика та нерівний доступ до технологій. За допомогою правильних кроків можна досягти більш інклюзивної, прозорої та демократичної цифрової демократії в цифрову еру (Amin, et al., 2023).

Цифрові технології також відіграли вирішальну роль у підвищенні прозорості та підзвітності врядування, надаючи інструменти для моніторингу, звітування та забезпечення відповідальності установ за їхні дії. Ініціативи щодо відкритих даних, онлайн-портали прозорості та краудсорсингові платформи моніторингу надали громадянам доступ до інформації про діяльність уряду, державні витрати та політичні рішення, сприяючи більшій прозорості та довірі громадськості до демократичних процесів. Джеффрі Віммер, Кор-

нелія Валлнер, Райнер Вінтер та Каролайн Оелснер характеризують практики участі та залучення складністю та суперечностями. Усі святкові приклади використання соціальних медіа, наприклад, під час арабської весни, руху Occupy Wall Street або нещодавніх протестів ЛГБТК глибоко вкорінені в людській діяльності. Через цей зв'язок кожен випадок опосередкованої участі слід сприймати як висококонтекстуальний і не можна віднести до однієї (соціальної) специфічної логіки ЗМІ, що потребує детальних емпіричних досліджень для дослідження різних контекстів політичної та громадянської активності ((Mis)Understanding, 2017).

Цифрова доба змінила динаміку публічного дискурсу, забезпечивши платформи для діалогу, обговорення та досягнення консенсусу в глобальному масштабі. Онлайн-форуми, мережі соціальних медіа та віртуальні мерії сприяли розмовам між різними зацікавленими сторонами, дозволяючи їм обмінюватися думками, розвивати співчуття та знаходити спільну мову щодо складних питань. Крім того, цифрові технології дозволили використовувати такі інструменти участі, як краудсорсинг, онлайн-опитування та платформи спільного прийняття рішень, щоб залучити громадян до процесу прийняття рішень, гарантуючи, що їхні голоси будуть почуті, а їхні внески враховані особами, які приймають рішення. Дж. Віммер та його колеги обговорюють аналітичні рамки, які можуть збагатити наше розуміння поточних контекстів і практик опосередкованої участі. Емпіричні дослідження досліджують наслідки нових цифрових умов для того, як цифрові соціальні взаємодії, практики та середовища формують повсякденну участь, залучення чи протест, а також їхнє суб'єктивне, а також суспільне значення ((Mis)Understanding, 2017).

Незважаючи на численні можливості, які надають цифрові технології, участь громадян у цифрову еру також стикається з кількома проблемами та обмеженнями. Поширення дезінформації, ехокамер і бульбашок фільтрів на платформах соціальних мереж призвело до поляризації публічного дискурсу та поширення суперечливих наративів, які підривають соціальну згуртованість і довіру до демократичних інститутів. Денніс Фрісс, Тобіас Ешер, Катаріна Герл та Майкл Баурманн вірно називають Інтернет важливим засобом для людей брати участь у політиці. Хоча на початку дослідження суспільних наук в Інтернеті це могло бути суперечливим твердженням через бар'єри в доступі до Інтернету та сумніви щодо важливості онлайн-діяльності, сьогодні це загальне місце, яке навряд чи варто згадувати, не кажучи вже про це в цьому журналі (Friess, et al., 2021).

Громадянське залучення за цифрової доби представляє собою палку з двома кінцями, яка пропонує як можливості, так і виклики для окремих людей і суспільств, які прагнуть просувати справу демократії та соціальної справедливості. Незважаючи на те, що цифрові технології демократизували доступ до інформації, надали громадянам можливість мобілізувати колективні дії та підвищили прозорість і підзвітність управління, вони також ство-

рюють проблеми, пов'язані з дезінформацією, цифровою нерівністю та поляризацією публічного дискурсу. Д. Фрісс та його колеги слушно вказують, що Інтернет і різноманітні програми, які він підтримує, довели свою здатність залучати мільйони людей до участі у значущій діяльності зі значними політичними результатами в «реальному світі», наприклад, через впливові онлайн-петиції, масова мобілізація для протестної діяльності чи спільна розробка політики (Friess, et al., 2021).

Вирішення цих викликів вимагає узгоджених зусиль для просування цифрової грамотності, розвитку інклюзивних онлайн-просторів і зміцнення демократичних інституцій, щоб гарантувати, що громадська участь у цифрову еру залишатиметься силою позитивних соціальних змін і колективного розширення можливостей. Згідно з Д. Фріссом та його колегами, попередні дослідження зосереджувалися на дуже різних формах політичної участі та активізму в Інтернеті, починаючи від таких форматів, як онлайн-петиції, онлайн-бюджет за участю чи онлайн-консультації та процеси обговорення. Окрім цих онлайн-форматів, які часто об'єднують під терміном електронна участь і які зазвичай є «просторами для запрошень», запропонованими державними органами, багато додаткових форм онлайн-поведінки були досліджені під «парасолькою участі», таких як обмін, лайки, коментарі, скоординовані онлайн-акції чи краудкампанії, часто пов'язані з дослідженням громадських сфер в Інтернеті чи громадянською активністю в Інтернеті (Friess, et al., 2021).

Крім того, платформи соціальних медіа стали потужними каналами для викривачів і громадських журналістів, які викривають корупцію, порушення прав людини та інші форми неправомірної поведінки, посилюючи їхні голоси та каталізуючи громадське обурення проти несправедливості. Д. Фрісс та його колеги наголошують, що незважаючи на різке зростання досліджень участі в політичному житті в Інтернеті за останні два десятиліття, все ще існують великі прогалини в нашому розумінні як теорії, так і онлайн-участі та її наслідків для політичної системи. Яскравим прикладом того, що ця сфера все ще відзначається відсутністю теорії, є триваюча дискусія щодо визначення самого терміну онлайн-політичної участі та того, яку діяльність вона передбачає, яку функцію вона може виконувати та, як наслідок, з яких причин люди вибирають займатися цим чи ні (Friess, et al., 2021).

Більше того, цифрова нерівність у доступі до технологій, цифровій грамотності та участі в Інтернеті загрожує посилити існуючі розбіжності в громадянській активності, позбавляючи права голосу маргіналізовані спільноти та посилюючи голос привілейованих верств населення. Д. Фрісс та його колеги вказують, що крім теорії, залишається проблема встановлення ефектів онлайн-участі. Хоча ніхто серйозно не заперечує значення політичної онлайн-діяльності, відстеження того, як дії в Інтернеті впливають, наприклад, на політичне ставлення чи політичні рішення, те, як ці механізми можуть

відрізнятися між онлайн-і офлайн-залученням (або формами, які поєднують обидва різновиди), залишається методологічним викликом (Friess, et al., 2021).

Крім того, цифрові технології сприяли створенню віртуальних спільнот, де громадяни можуть ділитися знаннями, обмінюватися ідеями та співпрацювати над проєктами, які стосуються широкого кола соціальних, політичних та екологічних проблем.

Таким чином, цифрове політичне середовище виступає базовою передумовою для формування нового різновиду демократичної публічної сфери. Йдеться про новий рівень та можливості висловлювання демократичної політичної позиції. Вона стає такою, що постійно перебуває у політичному дискурсі. Політичний плюралізм набуває ознак постійно діючої детермінанти політичних комунікацій. За умови наявності Інтернет та зв'язку, жодні заходи не здатні припинити трансляцію альтернативного політичного контенту. Водночас ознаками цифрового політичного середовища є зниження інтелектуальної місткості політичного контенту, усереднення його параметрів, тривіальність політичних заяв і висловлювань. Парадоксом цифрового політичного середовища є явище політичної «цифрової квазіграмотності», яка базується на некритичному ставленні до яскравих медіапроявів та примітивному спрощеному тлумаченні причинно-наслідкових зв'язків політичної дійсності. Відповідно інституалізація демократичної публічної сфери отримує як безпрецедентні можливості, так і значні перешкоди розвитку. До перших належить відсутність обмежень та технічна досяжність для участі в дебатах та експертизі політичних рішень. До других належить демотивація до авторського політичного мислення, складність обрання оптимального та валідного політичного контенту та наявність тенденції до формування цифрової автократії. Йдеться про «владу» або вплив ІТ-фахівців та менеджерів, які навмисно спрощують політичні та соціальні колізії з метою просування «квазіапаратних» (зручних) рішень. В умовах боротьби з російською агресією в інформаційній сфері України належить укріплювати інститути демократичної публічної сфери. Зокрема, необхідно розширювати мережу громадських дискусій, деформалізувати доступ громадян до публічних виступів і заяв, формувати нові нормативні умови громадських слухань та обговорень.

Перелік посилань

Amin, F., Swarizona, S., Kuncahyo, T., Arafat, Ya., & Oktarina, R.A. (2023). Digital Democracy Political Participation Through Technology in the Modern Era. *International Journal of Science and Society*. Vol. 5, № 4. P. 291-301. URL: https://doi.org/10.54783/ijsoc.v5i4.786.

Bimber, B., Cunill, M., Copeland, L., & Gibson, R. (2015). Digital Media and Political Participation: The Moderating Role of Political Interest Across Acts and Over Time. *Social Science Computer Review*. Vol. 33, № 1. P. 21-42. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0894439314526559.

Bonnamy, C., & Perarnaud, C. (2023). Introduction. EU Digital Policies and Politics. *Unpacking the European Approach to Regulate the «Digital»*. P. 8-27. URL: https://shs.cairn.info/revue-politique-europeenne-2024-3-page-8?lang=fr&tap=lhmna1wb4wf12.

Congge, U., Guillamón, M.-D., Nurmandi, A., Salahudin, & Sihidi, I.T. (2023). Digital democracy: A systematic literature review. *Frontiers in Political Science*. February, 09. URL: https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2023.972802/full.

De Zúñiga, G.H., & Chen, H.T. (2019). Digital Media and Politics: Effects of the Great Information and Communication Divides. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. Vol. 63, № 3. P. 365-373. URL: https://doi.org/10.1080/08838151.2019.1662019.

Do Vale, H.F. (2024). Brazil's Digital Politics and the Crisis of Democracy (2013-2018). *Democracy – Paradoxes, Changes and New Perspectives Across the Globe*. URL: https://www.intechopen.com/chapters/83475.

Earl, J., & Kenski, K. (2022). Online Political Participation. *The Oxford Handbook of Political Participation* / M. Giugni, M. Grasso (eds.). Oxford. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198861126.013.26.

Fitzpatrick, J., & Marzouki, M. (2018). Digital Politics and Politics of the Digital. *ECPR General Conference*. Hamburg. August, 22-25. URL: https://ecpr.eu/Events/Event/SectionDetails/769.

Friess, D., Escher, T., Gerl, K., & Baurmann, M. (2021). Political online participation and its effects: Theory, measurement, and results. *Policy & Internet*. Vol. 13, № 1. URL: https://doi.org/10.1002/poi3.270.

Karpf, D. (2020). Two provocations for the study of digital politics in time. *Journal of Information Technology & Politics*. Vol. 17, № 2. P. 87-96. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19331681.2019.1705222.

Lidén, G. (2015). The policy making of digital politics: Examining the local level in Sweden. *2nd International Conference on Public Policy*. Milan, July, 1-4. URL: https://www.ippapublicpolicy.org/file/paper/1433853893.pdf.

(Mis)Understanding Political Participation Digital Practices, New Forms of Participation and the Renewal of Democracy (2017) / J. Wimmer, C. Wallner, R. Winter, K. Oelsner (eds.). New York: Routledge. 264 p. URL: https://www.routledge.com/MisUnderstanding-Political-Participation-Digital-Practices-New-Forms-of-Participation-and-the-Renewal-of-Democracy/Wimmer-Wallner-Winter-Oelsner/p/book/9780367876647.

Ruess, C., Hoffmann, C.P., Boulianne, S., & Heger, K. (2023). Online political participation: the evolution of a concept. Vol. 26, № 8. P. 1495-1512. URL: https://doi.org/10.1080/1369118X.2021.2013919.

Treré, E. (2016). The Dark Side of Digital Politics: Understanding the Algorithmic Manufacturing of Consent and the Hindering of Online Dissidence. *IDS Bulletin*. Vol. 47, № 1. URL: https://bulletin.ids.ac.uk/index.php/idsbo/article/

view/41/html.

Vaccari, C., & Valeriani, A. (2018). Digital political talk and political participation: comparing established and third wave democracies. *Sage Open*. Vol. 8, № 2. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2158244018784986.

Розділ 12
Діджиталізація політичної комунікації: світовий досвід та можливості для України

Валерій Іванович
КРЕМЕНА
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Valerii
KREMENA
PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: ksi030862@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6274-3403
DOI: https://doi.org/10.15421/342472

На сьогоднішній день, використання інформаційно-комунікативних технологій охоплює майже усі сфери людської діяльності, в тому числі і політичну сферу. Україна не може залишатися осторонь даних процесів і саме розвиток інформаційно-комунікативних технологій, у довоєнний період, було зазначено як один з ключових факторів зростання ВВП та різних секторів економіки. Російське повномасштабне вторгнення окреслило нові виклики та пошук нових механізмів забезпечення інформаційної безпеки держави. В якості одного з таких кроків можна навести перехід державних органів та державних компаній на хмарні сховища замість фізичних серверів, які в умовах війни та численних хакерських атак могли бути знищенні, що несло в собі ряд загроз стратегічного характеру. Іншим важливим аспектом, є побудова такої стратегії цифрової трансформації, яка б мінімізувала наявні загрози внутрішнього та зовнішнього характеру і жодним чином не загрожувала подальшому демократичному розвитку.

У науковому середовищі зазначається, що цифрові трансформації є загальносвітовим трендом та одним з найбільш істотних проявів інноваційного розвитку та рушійною силою економічного розвитку (Апалькова, 2015, с. 9). Однак існуючи виклики які стоять перед Україною, породжують ряд дискусій які охоплюють такі проблеми як гармонізація вітчизняного законодавства у сфері цифрового розвитку з законодавчими актами ЄС, фінансування процесів цифровізації, захист прав інтелектуальної власності та питання безпеки в онлайн-середовищі. Ці та інші проблеми потребують свого врахування у процесі вироблення державної політики цифрового розвитку.

Звертаючись до основних напрацювань українських та зарубіжних дослідників, можна виділити дві групи праць з даної проблематики.

Першу групу присвячено дослідженню концептуальних засад інформаційного суспільства. До даної групи можна віднести таких дослідників як Ніколас Негропонте, Рендал Гаррінгтон, Сьюзан МакКей, Вольфганг Крістіан (Negroponte, et al., 1997), Мануель Кастельс (Castells, 1996; 1997; 1998; 2004), певною мірою Юрген Габермас (Habermas, 1984; 1985) та ін.

Друга група у своїх дослідженнях зосереджується саме на проблематиці цифрових трансформацій та ролі держави в даному процесі. Враховуючи те, що досвід цифрових трансформацій, є унікальним для кожної країни, то нам передусім варто звернути увагу на українських дослідників, таких як І. Жиляєв та А. Семенченко (Жиляєв, & Семенченко, 2020), О. Островий (Островий, 2021), М. Хаустова (Хаустова, 2022; 2023), К. Шиманська та В. Бондарчук (Шиманська, & Бондарчук, 2021), І. Милосердна, Т. Кранопольська (Милосердна, & Краснопольська, 2020; 2022) та ін. Також в даному контексті варто розуміти, що процеси цифрової трансформації знаходяться у постійному розвитку, трансформацій зазнає внутрішнє і зовнішнє середовище, тому деякі пропозиції можуть втрачати актуальність внаслідок даних трансформацій.

Осторонь процесів цифровізації не залишається і сфера політичної комунікації. В контексті проблематики цієї монографії, доцільно розглянути вплив державної політики цифровізації на стан політичної комунікації всередині українського суспільства та особливості впливу цифрових технологій на стан взаємодії між політичними акторами.

Проблематику цифровізації політичного простору почав розглядати ще Елвін Тофлер, який у своїй праці «Третя хвиля», зазначив, що «третя хвиля інформатизації» формує нову систему розподілу влади, в рамках якої, нація втратить своє значення і важливу роль набудуть інші інститути, починаючи транснаціональними корпораціями і закінчуючи локальними органами влади (Тоффлер, 2000). У подальшому можна було спостерігати формування ідей про електронну демократію, яка почала трактуватись як процес інформатизації в політиці. Саме концепт електронної демократії базувався на тому, що політична участь має бути побудована таким чином, щоб громадяни мали змогу ефективно впливати на прийняття політичних рішень. Українські дослідники Л. Кормич та А. Кормич вважають, електронна демократія несе в собі ряд позитивних функцій, таких як розширення участі, оновлення комунікаційної взаємодії, оптимізацію механізмів регулювання, оперативність та гнучкість у процесах регулювання та реагування (Кормич, & Кормич, 2022).

Також дослідники зазначають, що процес цифровізації політичної сфери можна розділити на декілька етапів. На початковому етапі, політичні суб’єкти виступали як пасивні учасники, які використовували нові засоби масової комунікації виключно з ціллю отримання інформації та з метою її

подальшого аналізу. На наступному етапі дані суб'єкти почали застосовувати нові технології з метою агітації, це виражалось у створенні особистих або партійних веб-сайтів. Веб-сайти у своєму розвитку також пройшли певні етапи (на початковому етапі вони функціонували здебільшого як інформаційні майданчики, а згодом на їх платформі з'явився ряд інтерактивних функцій таких як система зворотного зв'язку, можливість вступити до лав партії в онлайн-режимі або залишати коментарі). Наступним етапом можна вважати опанування політичними суб'єктами соціальних мереж (Facebook, Twitter, Snapchat, Instagram) та різного роду додатків. Тут також можна говорити про певну етапність (на початковому етапі соцмережі використовувались як додатковий майданчик передвиборчих перегонів, а в подальшому за допомогою соцмереж відбувалась більш активна комунікація між суб'єктами виборчих перегонів та електоратом, і згодом можна було спостерігати що сторінки у популярних соцмережах з'явились не тільки у окремих політиків та політичних партій, а і у державних установ різних рівнів). Варто також враховувати те, що соціальні платформи є окремим суб'єктом політичної комунікації, реалізують власні цілі та завдання, відстежують та керують контентом через алгоритмічне сортування інформації, що також впливає на демократичність політичного процесу.

Отже, на сьогоднішній день, домінує думка про те, що активне використання можливостей глобальної мережі підвищує рівень політичної участі та значною мірою формує політичну поведінку громадян, але це відбувається тільки у тому випадку, коли громадянин екстраполює ці знання та компетенції у сферу політичної діяльності.

Виходячи з цього, можна погодитись з дослідником М. Морісом, який зазначав, що Інтернет є засобом багатосторонньої комунікації. Він виділяє чотири види такої комунікації.

1) асинхронна (комунікація відбувається один на один);

2) асинхронна (комунікація відбувається серед багатьох користувачів);

3) синхронна (яка будується навколо певної теми);

4) асинхронна (в рамках якої користувач поєднує дві перші моделі) [див.: (Федонюк, & Цюпа, 2009, с. 115)].

Порівнюючи можливості Інтернет-комунікації та можливості традиційних ЗМІ, можна виділити їх переваги за рядом аспектів.

По-перше, Інтернет-технології мають кращі мультимедійні можливості. Традиційні ЗМІ володіють обмеженими можливостями у процесі вироблення якісного аудіального та візуального контенту, в той час як можливості Інтернету, дозволяють створювати даний контент та швидко його розповсюджувати.

По-друге, Інтернет надає можливості доносити інформацію безпосередньо до потрібного адресата, використовуючи можливості таргетування. В той час як традиційні ЗМІ охоплюють велику кількість користувачів з дуже

різною реакцією на отримувану інформацію.

По-трете, Інтернет є більш інтерактивним, що надає можливість будувати зворотний зв'язок між тисячами користувачів. В той же час традиційні ЗМІ будують комунікацію за принципом монологу.

По-п’яте, в умовах комунікації за допомогою Інтернет-технологій відсутні різного роду посередники, що значно знижує інформаційний шум та можливості для маніпуляцій.

Отже, можна сказати, що Інтернет-технології характеризуються високим рівнем інтерактивності та оперативності, у порівнянні з традиційними ЗМІ. Використання можливостей глобальної мережі дозволяє політичним акторам здійснювати ефективну комунікацію з виборцями, представниками ЗМІ, союзниками та конкурентами. В даному випадку доцільно згадати Г. Лассвела, якого вважають одним з засновників комунікативістики. Вчений зауважував, що основними функціями соціальних комунікацій є: спостереження або нагляд за навколишнім середовищем, забезпечення взаємозв’язку частин суспільства у відповідності до соціальних змін, передача досвіду від одного покоління до іншого [see: (Backus, 2001)]. Виходячи з цього, можна сказати що Інтернет володіє усіма перерахованими властивостями.

У той же час М. Кастельс зазначає, що за у мов політичної кризи, застосування інструментів цифрової комунікації не може гарантувати її вирішення. Це обумовлено тим, що не зважаючи на відкритість, бар’єри між плітками, фейковими новинами та правдивою інформацією є розмитими. Це призводить до того, що суб’єктам виборчого процесу стає все складніше покладатись на інформаційні інструменти (Castells, 1996).

Першими виборчими кампаніями, які характеризувались широким застосуванням Інтернет-технологій, були виборчі кампанії у США. Починаючи з 2003 року, кандидати у Президенти США почали використовувати можливості Інтернету для проведення фандрайзингових кампаній (збір коштів на передвиборчу кампанію).

Найбільш «яскравою» в даному контексті є президентська кампанія у США 2008 року, яку в подальшому назвали «першими Фейсбук-виборами». Особливостями даної кампанії стало те, що всі кандидати на посаду Президента США активно використовували соціальні мережі (Facebook) для комунікації з виборцями. Але саме команда Барака Обами змогла віднайти свою концепцію використання соціальних мереж, що дозволило зробити передвиборчу агітацію більш оригінальною, знизити витрати на виборчу кампанію, залучити громадян до процесів агітації і стати ближчим до своєї аудиторії (Бучельнікова, 2019).

Можна сказати, що вже в 2008 році, в рамках американської системи політичних відносин, Інтернет став потужним важелем політичного впливу. За статистичними даними, станом на 2008 рік, 74% населення США мали доступ до Інтернету, 46% використовували Інтернет з метою стеження за пере-

бігом виборчої кампанії, 35% регулярно передивлялись політичні програми на YouTube, 10% реєструвались в соціальних мережах з метою підвищення власної політичної участі (Obama's win means, 2008).

Газета The Guardianздійснила ретельний аналіз перебігу виборчої кампанії у США 2008 року і зазначила, що Бараку Обамі вдалось залучити значну кількість молоді до виборчого процесу (яка традиційно була найменш політично активною). За Барака Обаму проголосувало близько 70% виборців у віці до 25 років. Також за допомогою Інтернету, команда Б. Обами зібрала близько 160 млн. доларів громадських внесків та сформувала базу даних 250 млн. американців (у 2008 році проблема використання персональних даних ще не набула своєї актуальності у сфері поширення фейків та дезінформації).

У подальшому можна було спостерігати стрімке зростання кількості користувачів соціальних мереж. Якщо на початку 2010 року аудиторія Facebookскладала близько 400 млн. користувачів, то в кінці року ця цифра збільшилась до 600 млн. Аудиторія Twitterв цей період складала 54 млн. користувачів. Це зумовило зростання ролі соціальних мереж у політичній комунікації.

Наступним успішним кейсом використання соціальних мереж у передвиборчих перегонах є виборча кампанія в Бразилії 2010 року. Станом на 2010 рік, Бразилія знаходилась на четвертому місці в світі за кількістю користувачів Інтернету.Виходячи з цих даних, кандидати почали використовувати соціальні мережі з метою збору коштів, поширення політичного контенту та формування бази даних потенційних виборців. В штабах кандидатів в президенти почали з'являтись спеціалісти які відповідали за напрям SMM (маркетинг у соціальних мережах). Команди складались з веб-розробників які відповідали за збільшення присутності кандидатів в інформаційному просторі, створення відеоконтенту та ведення сторінок кандидатів у соціальних мережах. Особливістю даної виборчої кампанії стало те, що ключові кандидати створювали власні соціальні мережі для кращої координації виборців в межах окремих територій.

У подальшому можна було спостерігати поступову трансформацію діджитал-стратегій політичних акторів. Традиційних засобів ведення передвиборчої агітації стало замало і соціальні мережі почали поступово ставати ареною для маніпуляцій та поширення дезінформації.

Як приклад такої трансформації можна навести парламентську виборчу кампанію в Австралії 2013 року, коли деякі партії використовували фейкові акаунти з метою збільшення кількості підписників з метою створення ілюзії популярності. Також важливим трендом стало використання ботів, які поширювали велику кількість маніпулятивної інформації з метою нав'язування масовій аудиторії потрібних сенсів.

У подальшому можна було спостерігати перетворення соціальних мереж у головний інструмент ведення передвиборчої агітації. Як такий приклад

експерти наводять іспанську партію «Подемос» яку прийнято вважати прикладом «трансмедійної» політичної участі. Партія однією з перших почала використовувати двосторонню комунікацію (активно вступала у онлайн-дискусії з користувачами, у режимі онлайн обговорювала різні програмні постулати), що дозволило її за стислі терміни завоювати популярність серед онлайн-аудиторії.

Партію «Подемос» було створено на початку 2014 року, а вже наприкінці весни того ж року, партія завоювала 5 місць у Європарламенті. На парламентських виборах в Іспанії партія отримала 21% голосів виборців та стала третьою силою, що похитнуло гегемонію двох домінуючих партій (Іспанської соціалістичної партії та Народної партії). Дана партія стала зразком ефективного поєднання традиційних та нових медіа у процесах партійного будівництва.

Також одним з яскравих кейсів використання соціальних мереж є президентська виборча кампанія у США. Основні кандидати (Д. Трамп та Х. Клінтон) активно використовували можливості Facebookз метою мобілізації власних прихильників. Також саме в цей період, найбільш активно почали використовуватись боти та фейкові акаунти з метою маніпуляції громадською думкою. Новими трендами стало те, що передвиборчий контент перестав дублювати інформацію яку розміщено на офіційних сайтах і став більш пристосованим до формату соціальних мереж (використання популярних мемів та тем які є характерними для соціальних мереж).

Українські політичні актори не залишились осторонь даних тенденцій і на останніх парламентських та місцевих виборах в Україні (2019 р. та 2020 р. відповідно), можна було спостерігати активне використання соціальних мереж у передвиборчих перегонах. Можна було навіть окреслити певну тенденцію, коли партії які вже доволі тривалий період функціонували в рамках української політичної системи – використовували в основному традиційні форми агітації (газети, буклети, зустрічі з виборцями), то партії «нової хвилі», такі як «Слуга народу» або «Голос» – домінуючим інструментом передвиборної агітації – зробили соціальні мережі. В українському експертному середовищі, було зазначено, що на парламентських виборах 2019 року, українські політичні партії, лише на рекламу у Facebookвитратили близько 1 млн. доларів і опублікували понад 40 тис. рекламних дописів.

У 2021 році громадянська межа «ОПОРА» опублікувала аналітичний звіт, згідно якого з 1 січня по 14 грудня 2021 року, окремі політики та політичні сили, опублікували майже 123 тис. дописів у найбільш популярних соцмережах Facebookта Instagram. Загальна вартість реклами сягнула вже близько 2,2 млн. доларів. Цікавим фактом є те, що майже половину витрат (49,1%) становлять витрати неофіційних сторінок (онлайн-видань та сторінок які не є офіційними представництвами конкретних кандидатів або партій). Саме ці «неформальні» сторінки витратили на рекламу 1,08 млн. доларів. На

другому місці за витратами знаходились політики різних рівнів (починаючи від колишніх прем'єр-міністрів, закінчуючи депутатами місцевих рад та локальними громадськими діячами), які витратили 735 тис. доларів. На третьому місці знаходяться політичні партії, які витратили 365 тис. доларів (Романюк, & Снопок, 2022).

Виходячи з того, що більше третини українців дізнаються головні політичні новини з соціальних мереж, то контент який там розміщується, значним чином може впливати на політичні погляди та політичні цінності. Але в той же час Інтернет залишається «сірою зоною» яка майже не регулюється законом. Виходячи з цього, у експертному середовищі точаться активні дискусії щодо потреби законодавчого регулювання передвиборчої агітації у Інтернеті.

Отже, ми можемо бачити, що однією з основних проблем є немаркована або оплачена з підставних джерел політична реклама (яка крім агітаційної функції, може мати і потужний маніпулятивний вплив). Це дозволяє партіям або окремим кандидатам використовувати «тіньові» кошти, які можуть значно перевищувати їх передвиборчі фонди, цим самим порушуючи принцип рівності усіх учасників електорального процесу. Тому експерти пропонують використати американський досвід, який полягає у тому що політичну рекламу у соціальних мережах, може розміщувати лише та особа, яка зареєструвалась у виборчих органах та заявила про свою підтримку конкретного кандидата. Це дає механізм контролю за тим хто оплачує передвиборчу рекламу.

Тому, виходячи з наявності цілої сукупності викликів, постає необхідність у постійній взаємодії між громадянським суспільством та соціальними мережами (Закони для соцмереж, 2019).

Тренди діджиталізації не оминули і структурну складову політичних партій. На сучасному етапі розвитку політичної науки почали з'являтись численні дослідження, які описували появу партійних структур принципово нового типу, для яких стало характерним широке використання інформаційно-комунікативних технологій. Широкого використання набули такі терміни як «кібер-партії», «діджитал-партії», «мережеві партії» та ін.

Наприклад, Паоло Гербаудо у своїй праці «Діджитал-партія: політична організація та онлайн-демократія», зазначає, що на відміну від масових партій, онлайн-партії не мають потужного бюрократичного апарату, найманого персоналу та розгалуженої мережі організацій у містах та районах. Автор стверджує, що розвиток онлайн-технологій дозволяє позбутись бюрократизації процесу партійного будівництва, з врахуванням того що бюрократичний апарат використовує значну частину партійних ресурсів, цим самим знижуючи темпи її розвитку. Описуючі партійні структури нового типу, П. Гербаудо зазначає, що діджитал-партія є в першу чергою «хмарною партією», активи якої доступні практично для кожного пристрою, тому немає необхідності утримувати численні партійні офіси (Gerbaudo, 2019).

Також у цьому контексті, доцільно звернути увагшу на ще один аспект. Гідеон Рахат та Офер Кеніг у своїй праці «Зміна партій та політична персоналізація в демократіях» проаналізували партійні структури у 26 країнах світу. Автори дійшли до висновку, що класичні партійні структури мають тенденції до свого послаблення. Зокрема, Г. Рахат та О. Кеніг зазначають, що нинішні партійні структури перетворюються у персоналізовані проєкти. Саме причиною такої персоналізації, автори вважають медіатизацію політичного простору (Rahat, & Kenig, 2018).

Отже, можна сказати, що соціальні мережі пройшли тривалу еволюцію у процесі їх використання як інструменту передвиборчої боротьби. Якщо на початковому етапі вони виступали як інформаційні майданчики з метою поширення власних ідей та поглядів, то в подальшому вони трансформувались в один з ключових інструментів політичного просування. Виходячи з цього, постає питання появи формалізованих правил, які б регулювали рекламну діяльність в соціальних мережах, що обумовлено необхідністю збереження рівності учасників виборчого процесу, боротьбою з дезінформацією та інформаційно-психологічними операціями та захисту інформаційного простору від зовнішніх утручань.

Наступним важливим аспектом цифровізації політичної участі, є можливість запровадження електронного голосування на виборах різних рівнів.

З недавньої історії ми можемо пам’ятати, що пандемія та запровадження цілої низки карантинних обмежень, призвели до того, що вибори у їх традиційному розумінні, було перенесено на інший термін у 44 країнах світу. Запровадження таких заходів, відразу ж викликало численні дискусії про наявність цілого спектру загроз демократичному розвитку.Також це призвело до ряду суперечностей формального характеру. Як приклад можна навести США, де на відміну від інших країн, вибори не можуть переноситись простим рішенням владних інститутів, так як дата проведення виборів встановлена федеральним законом ще у 1845 році. Не можна змінювати і інші дати. Законом чітко визначено, що початком терміну президентських повноважень є 20 січня, а складання присяги членами Конгресу повинно відбутися 3 січня. Тому перенесення дати виборів, яке обумовлене запровадженням карантинних обмежень, цілком успішно може бути оскаржено в суді (Топалова, 2020). Отже, описана ситуація загострила та активізувала низьку проблем, одним з вирішень яких є запровадження системи дистанційного голосування.

Електронне голосування вважається однією з невід’ємних складових електронної демократії, головним принципом якої є політична участь за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних інструментів. На сьогоднішній день, електронне голосування на 100% не використовується в жодній країні світу, тому його плюси та мінуси можна розглядати виключно як потенційні. У найбільш загальному вигляді, електронне голосування представляє собою етап безпосереднього волевиявлення громадян, який передбачає вико-

ристання цілого спектру електронних засобів з метою проведення голосування, а в деяких випадках і підрахунку голосів. Отже в даному контексті, електронне голосування представляє собою складову електронних виборів, які можна вважати цілісним процесом, в межах якого, на певних етапах застосовуються електронні засоби та технології.

У той же час електронне голосування є однією з найбільш проблемних складових організації електронних виборів. Якщо звернутись до різних рекомендацій та нормативних документів, то тут можна згадати рекомендації Комітету міністрів Ради Європи. Згідно даних рекомендацій, електронне голосування повинно:

- повністю задовольняти потреби у збереженні фундаментальних прав та свобод людини;
- підвищувати ефективність демократичних інститутів та демократичних процесів;
- доповнювати традиційні демократичні процеси з метою підвищення рівня політичної участі;
- підтримувати та посилювати довіру громадян до даних процесів.

Одним з фундаментальних завдань системи електронного голосування є подолання тенденцій до абсентеїзму, які є притаманними для будь-якої країни світу, особливо серед молодого покоління виборців. Що стосується українських політичних реалій, то проблеми низького рівня політичної участі також є актуальними, особливо на локальному рівні виборів. Також важливу роль грає «технічний» аспект, коли виборці є «прив'язаними» до свої виборчих дільниць. Особливо дану проблему актуалізувало російське повномасштабне вторгнення, внаслідок якого, мільйони людей стали біженцями, або внутрішньо переміщеними особами, що викликало необхідність розробки дистанційної моделі голосування.

Виходячи з цього, перевагами електронного голосування можна вважати: зручність для виборця (проголосувати можна не виходячи з дому); процедура електронного голосування є значно дешевшою у порівнянні з традиційною організацією виборчої процедури; систему електронного голосування можна вважати прозорою, особливо що стосується етапу підрахунку голосів; система електронного голосування надає можливість проводити вибори у надзвичайних ситуаціях.

Недоліками системи електронного голосування традиційно вважається: посилення контролю за електоральним процесом з боку держави; необхідність значних інвестицій у розробку даної системи; можливість здійснювати фальсифікації та небезпека потрапляння особистих даних виборців у відкритий доступ; загрози демократії та поширення електронного тоталітаризму (в якості прикладу наводиться система «соціального рейтингу» яка існує у КНР).

Однією з ключових переваг електронного голосування є можливість

дистанційного голосування, що може вирішити проблему аполітичності молодого покоління та зробити процедуру волевиявлення більш зручною для людей з обмеженими можливостями. Також цікавим є кейс Естонії, коли виборець, протягом певного періоду може відкликати свій голос та передати його іншому кандидату або партії (це допомагає у тому випадку, коли з'являються якісь негативні факти про кандидата або партію, які стають відомими вже в день голосування).

Однак в даному контексті, ключовим недоліком є наявність значного відсотку виборців, які не володіють потрібними електронними засобами для електронного голосування. А навіть якщо і володіють, то не мають відповідних цифрових компетенцій (особливо актуально для виборців старшого покоління). Також важливим аспектом, характерним для будь-якої країни, є занепокоєння тим, що особисті дані виборців можуть бути використані з метою маніпуляцій. Одним з недоліків цифрового суспільства, більшість вчених вважає якраз порушення приватності життя.

Що стосується «здешевлення» виборчої процедури внаслідок запровадження інструментів електронного голосування, то більшість розрахунків зводиться до того, що запровадження даної системи потребує значних інвестицій на початковому етапі, але в подальшому реалізація цієї процедури стає приблизно у два рази дешевшою у порівнянні з процедурою традиційною. В даному контексті цікавим є кейс Естонії, яка вважається одним зі світових лідерів у сфері цифровізації.

В Естонії процедура електронного голосування існує паралельно з традиційною і в своєму розвитку пройшла ряд важливих етапів.

1) було розроблено технології максимально спрощеного обміну інформацією між різними державними установами;

2) було забезпечено електронний доступ громадян до публічної інформації, носіями якої є владні інститути;

3) було реалізовано цілий комплекс заходів у сфері забезпечення безпеки кіберпростору;

4) відбулось забезпечення комп'ютерами та швидким Інтернетом усіх навчальних закладів;

5) було розроблено дієві управлінські кроки у сфері підвищення цифрових компетенцій для усіх громадян.

У 2000 році було введено ID-картки, за якими відбувається ідентифікація виборців. Це дало свої результати і наразі за офіційною статистикою: 98% громадян Естонії здійснюють свої покупки в Інтернеті, 95% - використовують електронне декларування та сплату податків.

Що стосується динаміки популярності електронного голосування, то вона виглядає наступним чином: на етапі запровадження даної системи на місцевих виборах у 2005 році їй скористався 1% виборців, а вже на парламентських виборах 2019 року – 47%.

Не менш важливим аспектом, який викликає численні дискусії, є підрахунок голосів та ризики фальсифікації виборів на всіх етапах голосування. Якщо в умовах традиційного голосування процес фальсифікації є логістично складним та представляє собою порушення на рівні окремих дільниць. То в умовах електронного голосування є ризики «централізованої» фальсифікації. Тому на прикладі таких країн як Франція та Фінляндія, можна бачити певний відкат у розвитку системи електронного голосування, який і є частково викликаний недосконалістю цифрової інфраструктури.

Виходячи з цього, найбільш поширеними перешкодами для запровадження системи електронного голосування є:

- відсутність компетенцій у широкого кола виборців, щодо особливостей функціонування системи електронного голосування;
- відсутність стандартів для системи електронного голосування;
- порушення принципу таємності голосування у процесі ідентифікації виборця;
- ризики маніпуляцій та фальсифікацій;
- ризики неконтрольованого та всеохоплюючого підкупу виборців;
- обмежені можливості перерахунку голосів та можливостей оскарження результатів голосування;
- низький рівень довіри до інструментів електронної демократії;
- недоступність Інтернету для значної частини населення що і є проявом цифрової нерівності.

Що стосується можливостей застосування системи електронного голосування в Україні, то варто зазначити, що останнім часом в Україні відбувся ряд трансформацій у сфері побудови цифрової інфраструктури. Станом на кінець 2021 року в Україні було запроваджено:

- сучасні електронні методи ідентифікації громадян (біометричні паспорти, BankID, MobileID та ін.), які в перспективі можуть стати методом ідентифікації громадян у процесі електронного голосування;
- електронний цифровий підпис (ЕЦП), який у майбутньому може стати підтвердженням відданого голосу на електронних виборах;
- державний електронний реєстр виборців (за допомогою якого, кожний виборець може перевірити свої дані, не виходячи з дому);
- мобільний додаток та веб-портал «Дія», в рамках якого планувалась реалізація проєкту «Держава в смартфоні», яка в майбутньому може стати базою для побудови системи електронного голосування (Токар-Остапенко, 2021).

Але, не зважаючи на доволі високі темпи підготовки технічних засобів, необхідними кроками також є підготовка нормативної бази та запровадження широкого діалогу між усіма стейкхолдерами даного процесу.

У довоєнний період можна було спостерігати суттєву активізацію кроків у напрямку запровадження системи електронного голосування. В якості

прикладів можна навести створення відповідної правової бази, а саме прийняття ряду законів, таких як «Про електронні довірчі послуги», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Виборчий кодекс України, «Про державний реєстр виборців» та ін. Ці нормативно-правові акти мали на меті реформувати виборче законодавство у бік підвищення рівня цифровізації виборчого процесу.

З 2019 р. і до початку російського повномасштабного вторгнення в Україну, в українському суспільстві, на рівні органів державної влади та в експертному середовищі, розпочались дебати щодо запровадження системи електронного голосування.

Під час презентації мобільного додатку «Дія» (2020 р.), Президентом України В. Зеленським було заявлено про те, що можливість голосувати на виборах різних рівнів за допомогою смартфону та Інтернету є перспективою найближчого часу (Володимир Зеленський, 2020). У цьому ж році, під час візиту до США, відбулась зустріч В. Зеленського з керівництвом компанії Microsoft, метою даної зустрічі було обговорення можливого залучення цифрового гіганта до процесів цифрової трансформації в Україні.

Міністерство цифрової трансформації України у період з 2019 по 2022 рік, презентувало ряд проєктів цифрової трансформації, серед яких був проєкт е-Демократія, одним з завдань якого було запровадження системи електронного голосування (Михайло Федоров, 2021). У цьому ж році було озвучено плани розробки проєкту, який отримав назву «The Vote», реалізація якого, мала на меті надати можливості онлайн-голосування вже у 2024 році.

Осторонь даного процесу не залишились неурядові організації. Як приклад можна навести онлайн-семінар під назвою «Майбутнє інтернет-голосування» який було проведено за участю Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) та представників ЦВК України. У рамках цього заходу було обговорено увесь спектр переваг та загроз, які можуть супроводжувати процес запровадження онлайн-голосування. Учасники семінару дійшли до висновку, що виборці повинні бути компетентними у даному процесі, а адміністративні органи повинні мати спроможність верифікації результатів голосування.Ключовою проблемою визначено довіру до даної процедури, як з боку виборців, так і з боку суб'єктів виборчого процесу (Майбутнє інтернет-голосування, 2020).

Також у зазначеному контексті можна згадати дорожню карту реформ, яку підготувала Громадянська мережа «ОПОРА». У рамках даного аналітичного документу, зазначено що використання інформаційно-комунікативних технологій, повинно стати одним з основних пріоритетів реформування системи виборів в Україні (Дорожня карта, 2020).

Українська дослідниця О. Токар-Остапенко здійснила узагальнення усіх наявних управлінських кроків у сфері запровадження системи електронного голосування, та дійшла до висновку, що необхідною є реалізація держа-

вної політики за чотирма напрямами: технологічному, правовому, освітньому та комунікативному (Токар-Остапенко, 2021).

Технологічний напрям передбачає:

- розробку необхідного програмного забезпечення, яке в подальшому повинне бути сертифіковано;
- залучення усіх зацікавлених сторін (виборців, представників неурядових організацій, державних службовців) до процесу тестування нової системи;
- поява компетентних органів, функціоналом яких є перевірка технічної спроможності електронної інфраструктури;
- узгодження технологій електронного голосування з системою електронного врядування, з метою утворення цілісного комплексу.

Правовий напрям передбачає:

- завчасну підготовку правової бази;
- розробку правової бази, яка повинна узгоджуватись зі стандартами Ради Європи, історичними, географічними та культурними особливостями України, враховувати продовження воєнних дій на території України та ін.;
- використання системи електронного голосування як паралельної форми традиційному волевиявленню;
- застосування до системи електронного голосування нормативно-правових рішень які діють у сфері захисту даних, кібербезпеки, електронної ідентифікації та управління реєстрами.

Освітній напрям передбачає:

- підвищення компетенцій членів виборчих дільниць (розробка цільових програм та проведення тренінгів з подальшою сертифікацією);
- подолання проблеми цифрової нерівності шляхом усунення обмежень на право голосу, шляхом запровадження програм які можуть охопити різні вікові межі та соціальні групи;
- залучення профільних неурядових організацій до процесів навчання (такими організаціями можна вважати IFES, EGAP, TAPAS та ін.).

Комунікативний напрям передбачає:

- проведення серії обговорень за участю усіх зацікавлених сторін, які інтегровані до виборчої сфери (науковці, експерти, політтехнологи, представники неурядових організацій та політичних партій);
- запровадження активної міжгалузевої та міжвідомчої комунікації, яка передбачає своєчасне інформування парламенту про цифрові зміни;
- забезпечення загальнодоступності інформації про цифрові зміни у виборчій сфері;
- проведення інформаційно-комунікативних кампаній, які спрямовані на пересічних громадян (в рамках даних кампаній необхідно окреслити переваги та пересторогі даного процесу).

Виходячи з цього, дослідниця доходить до висновку, що запроваджен-

ня системи електронного голосування є доцільними, лише в тому випадку, коли: існуватиме суспільний консенсус у сфері того, що електронне голосування є надійним механізмом вирішення існуючих проблем; буде враховано позитивний та негативний міжнародний досвід; існуватиме широка згода усіх стейкхолдерів; буде виділено достатньо часу на запровадження даної системи, що підвищить рівень довіри до неї.

Аналізуючи спектр усіх наявних проблем, авторка робить висновок, що систему електронного голосування, доцільно буде запровадити лише у тому випадку, коли буде реалізовано ряд завдань, а саме:існуватиме широкий суспільний консенсус у розумінні того, що система електронного голосування є дієвим захистом вирішення проблем; буде всебічно використано міжнародний досвід і перші кроки у напряму запровадження системи не будуть здійснюватися в ізоляції; існуватиме широка згода щодо її доцільності серед суб'єктів виборчого процесу та усіх зацікавлених сторін; буде виділено достатньо часу для імплементації усіх законодавчих норм у сфері електронного голосування; серед широких електоральних мас буде спостерігатись довіра до даного типу голосування.

Виходячи з цього можна зазначити, що запровадження системи електронного голосування, в майбутньому може мати ряд переваг. Але запроваджування повинно здійснюватися за умови ретельного аналізу усіх наявних загроз, що для українського суспільства є найбільш актуальним. Найбільш оптимальним варіантом є її паралельне існування з традиційною виборчою процедурою.

Як вже зазначалось вище, електронне голосування повинно стати невід'ємною складовою електронного врядування, тому доцільним є розгляд механізму електронного врядування на прикладі ряду країн ЄС з метою виявлення можливостей екстраполяції даного досвіду в межі системи державного управління України.

У межах функціонування моделі електронної демократії, домінуючими вважаються комунікації знизу вгору, полягає це в тому, що громадяни можуть певним чином впливати на функціонування державного механізму, отримувати інформацію від державних службовців, контролювати відповідність пріоритетів державної політики власним пріоритетам і виходячи з цього брати безпосередню участь у процесі прийняття рішень. У свою чергу, під терміном «е-урядування» прийнято розуміти адміністративну складову електронної демократії. яка полягає у процесах комунікації зверху вниз, що уособлюється у наданні державних послуг та здійсненні управлінської діяльності (Жекало, Заяць, & Вакун, 2020).

Деякі науковці термін «е-демократія» вважають доволі узагальненим і тому своє використання отримали такі терміни як «e-Government» (електронний уряд) та «e-Governance» (електронне врядування). Під «електронним урядом» розуміється система електронних сервісів, а під «електронним вря-

дуванням» прийнято розуміти розширення форм та сфери впливу громадян на процеси прийняття управлінських рішень.

Також ряд авторів, при визначенні електронного врядування роблять наголос на тому, що електронне врядування представляє собою один з засобів, що допомагає отримувати необхідну інформацію, послуги та здійснювати процес комунікації між громадянами та владою.

Тобто можна бачити, що усі визначення електронного голосування базуються навколо можливостей альтернативного способу надання державних послуг в електронній формі. Тому електронне врядування синонімізується з такими термінами як цифровий уряд, онлайн-уряд або трансформаційний уряд.

Українські дослідники Г. Жекало, М. Заяць та О. Вакун (Жекало, Заяць, & Вакун, 2020) вважають, що термін «електронний уряд» є дещо тимчасовим і як тільки державне управління буде здійснюватися з паралельним функціонуванням у електронному форматі, то він втратить своє застосування. Тому електронне врядування може стосуватись усіх сфер послуг які надає держава і виражатись як модель діяльності держави в умовах модернізації її апарату.

Тому електронне врядування доцільно трактувати як сукупність дій влади, які мають такі ознаки:

- відкритість роботи державних структур та загальнодоступність інформації про діяльність уряду для широкого кола громадян;
- можливість громадськості отримувати інформацію знаходячись у будь-якому місці та у будь-який час;
- орієнтація на суспільні запити і будівництво управлінської стратегії виходячи з цих запитів;
- зменшення рівня бюрократизації у процесі надання послуг;
- об’єднання процесу надання державних послуг у один спосіб;
- активна взаємодія органів влади з усіма зацікавленими сторонами за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

Виходячи з цього, електронне урядування має базуватися на ряді засад, серед яких можна виділити наступні:

- свобода та достовірність інформації;
- перерозподіл владних повноважень між державою та ключовими акторами (громадянами, бізнесом та ін.)
- оптимальне поєднання між ефективністю та доцільністю управління;
- координація та гармонізація приватних та публічних інтересів, шляхом узгодження та гармонізації позицій зацікавлених сторін.

Виходячи з цього, існує низька комунікаційних напрямів у процесі електронного врядування, за такими напрямами як: уряд – громадяни, громадяни – уряд, уряд – бізнес, уряд – державні службовці, уряд – уряд та уряд – неурядові організації.

Завданням моделі «уряд-громадянин» є максимальне спрощення взає-

модії індивіда або сукупності індивідів з органами державної влади. У рамках цієї моделі, громадяни можуть отримати вигоду від ефективного надання великого спектру державних послуг; громадяни можуть мати вибір щодо часу та місця отримання послуг, внаслідок спрощення згаданого процесу за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

Модель «громадяни-уряд» дозволяє в умовах розвитку комунікативного інструментарію, ефективно реагувати на численні суспільні запити.

Модель «уряд-бізнес» передбачає скорочення числа бюрократичних процедур, заощадження часу та зменшення експлуатаційних витрат у процесі взаємодії з бізнес-середовищем. Як приклад можна навести такі управлінські кроки як запровадження електронних закупівель, розробка електронного ринку для урядових закупок та ін. В якості прикладу можна навести запровадження системи Prozzorov Україні.

Модель «уряд – державні службовці» базується на підвищенні ефективності взаємодії між безпосередньо органами влади та особами, які задіяні у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

Модель «уряд-уряд» має на меті забезпечити ефективну співпрацю всередині системи державної влади за допомогою електронного документообігу, формування єдиної бази даних що значно спрощує комунікацію всередині системи.

Модель «уряд-неурядові організації» є формою співпраці між урядовими структурами та громадськими об’єднаннями, політичними партіями та соціальними інституціями.

Тобто можна бачити, що електронні технології роблять державні послуги не тільки швидкими та доступними, але і персоніфікованими з максимальним врахуванням потреб громадян та бізнесу. Врахування даних потреб забезпечується за рахунок вже накопичених даних. Ця технологія отримала назву «BigData», яка передбачає застосування автоматизованих методів аналізу великого масиву даних з метою більш якісної взаємодії з зацікавленими сторонами.

У сучасному світі існує значна кількість успішних кейсів у сфері реалізації електронного врядування як на рівні окремих міст, так і країн в цілому. Одними з лідерів у реалізації даних практик є країни Європи та Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Наприклад, в Австралії широкого застосування набув такий термін, як «SmartService» (розумні послуги), під яким розуміється перехід до більш інтегрованих та інтелектуальних підходів до надання державних послуг (Батир, 2021).

В Австрії можна спостерігати реалізацію комплексної реформи, яку спрямовано на поліпшення якості державних послуг. Якщо показник отримання державних послуг через Інтернет загалом по ЄС становить 75%, то в Австрії він складає 95%. В якості прикладу можна навести деякі інструменти,

які набули активного застосування в системі електронного врядування Австрії, а саме:

1) Онлайн-платформу «HELP» яка потрібна для ефективної професійної діяльності в Австрії.

2) «FinanzOnline», яка представляє собою систему обміну податковими даними.

3) «MultimediaStations», яка є джерелом сучасних інформаційних та комунікаційних послуг для громадськості (Ляпін, 2023).

Що стосується України, то головним драйвером змін у даному напрямі, є Міністерство цифрової трансформації України. На сьогоднішній день вже можна сказати, що в Україні реалізовано ряд успішних кейсів у даному напрямі, а саме:

1) Дія. Цифрова держава – комплексний проєкт який знаходиться в постійному розвитку. Проєкт має на меті зробити, взаємодію громадянина та держави більш простою, прозорою та людяною.

2) Платформа e-Dem – має на меті поєднати у собі всі можливі інструменти електронної демократії.

3) Дія. Цифрова освіта – має на меті реалізацію проєктів у сфері підвищення цифрової грамотності.

4) Платформа «СВОЇ» – представляє собою конструктор сайті та чатбот для взаємодії громадян та місцевої влади.

5) Платформа еМалятко – дозволяє батькам новонародженої дитини, отримувати значну кількість державних послуг в онлайн-режимі.

6) Дія для бізнесу – відкриття, внесення змін чи закриття підприємств.

7) Електронні лікарні – пацієнти отримують страхові виплати за спрощеною процедурою, цим самим зменшуючи навантаження на лікарів.

8) Онлайн COVID – сертифікати, які підтверджують те що громадянин має необхідні щеплення.

Що стосується інших інструментів, то варто зазначити, що в нашій країні активно використання набули такі інструменти як електронні петиції, електронні консультації, електронні звернення, громадські бюджети участі та ін. Можна говорити про успішне застосування низки електронних платформ таких як «Розумне місто», «Єдина система місцевих петицій», «Громадянське суспільство і влада» та ін. Дані інструменти є важливою складовою політичної участі на сучасному етапі.

На сьогоднішній день, перед Україною стоїть ряд важливих завдань у сфері електронного врядування, а саме:

- узгодження наявної нормативно-правової бази електронного врядування з підзаконними актами виконавчої влади;
- прийняття нових законів, які повинні регулювати повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах електронного врядування;

- запровадження цільових програм розвитку інформаційно-комунікативних технологій та навчальних програм у сфері електронного врядування;

- створення розгалуженої цифрової інфраструктури та створення комплексу заходів у сфері боротьби з цифровою нерівністю;

- створення системи регулярного інформування громадян через електронні канали комунікації;

- створення дієвої системи захисту персональних даних від кіберзагроз зовнішнього та внутрішнього характеру (Константинівська, 2018).

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що електронне врядування є необхідною складовою у процесі розвитку електронної демократії. Його важливими перевагами є оперативне надання необхідної інформації для громадян, зменшення корупційних ризиків у процесі взаємодії громадянина та влади, підвищення оперативності у процесі прийняття управлінських рішень та підвищення прозорості у діяльності органів влади. За попередній період, в Україні було здійснено низьку заходів та управлінських кроків у сфері розвитку електронного врядування. Але на сьогодні, деякі його аспекти потребують ряду заходів адміністративного, юридичного та безпекового характеру.

Отже, нами було розглянуто проблематику цифровізації політичної участі та трансформації процесів політичної комунікації в умовах розвитку інформаційних технологій. Виходячи з цього, можна дійти до таких висновків.

По-перше, під терміном «електронна демократія» варто розуміти сукупність форм політичної участі, яка передбачає широке застосування інформаційно-комунікативних технологій. Форм та рівнів політичної участі може бути доволі багато, тому найбільш доцільним було б виділити: процеси політичної комунікації за допомогою соціальних мереж, електронні голосування та систему електронного врядування в цілому.

По-друге, соціальні мережі, пройшовши довгий шлях свого технологічного розвитку, перетворились з агітаційного майданчика у інструмент політичної боротьби з використанням в тому числі брудних політичних технологій. Виходячи з цього, політична комунікація у соціальних мережах потребує як певного етичного регулювання, так і законодавчого.

По-трете, система електронного голосування в жодній країні світу не замінила традиційну, тому найбільш ефективним варіантом її використання, є її поєднання з традиційною виборчою процедурою. Для того щоб система електронного голосування користувалась суспільною довірою, необхідним є здійснення ряду управлінських кроків у юридичному, освітньому та комунікаційному напрямі.

По-четверте, система електронного врядування представляє собою процеси комунікації між громадянином та державою до цифрового простору. Вона має численні переваги, так як є менш забюрократизованою, оператив-

ною та прозорою. Деякі успішні кейси, які функціонують у різних країнах світу, можна екстраполювати до політико-управлінського простору сучасної України, але ця процедура потребує здійснення ряду законодавчих та управлінських кроків. Також варто зазначити, що в Україні було здійснено ряд успішних проєктів у сфері електронного врядування, деякі з яких можна презентувати для інших країн.

Перспективними напрямками подальших досліджень є: вивчення зарубіжного досвіду застосування електронного голосування, процеси інтеграції різних цифрових просторів в один простір та регламентація політичної реклами у соціальних мережах.

Перелік посилань

Апалькова, В.В. (2015). Концепція розвитку цифрової економіки в Євросоюзі та перспективи України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Менеджмент інновацій*. Вип. 4. С. 9-18.

Батир, Ю., Помаза-Пономаренко, А., & Лопатченко, І. (2021). Електронне урядування розвитком сучасних міст. *Вісник національного університету цивільного захисту України. Сер.: Державне управління*. № 2 (15). С. 278-279.

Бучельнікова, М. (2019). Клікай, лайкай, голосуй: як соцмережі допомагали у виборчих кампаніях. *Детектор Медіа*. 9 квітня. URL: https://vybory.detector.media/2019/04/09/klikaj-lajkaj-holosuj-yak-sotsmerezhi-dopomahaly-u-vyborchyh-kampaniyah/.

Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік (2020). *ГО «Опора»*. 16 квітня. URL: https://www.oporaua.org/vybory/dorozhnia-karta-reform-u-sferi-viboriv-referendumiv-ta-politichnogo-finansuvannia-na-2020-rik-19817.

Жекало, Г.І., Заяць, М.Я., & Вакун, О.В. (2020). Сутність та зміст електронного урядування: концептуальний вимір. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1716.

Жиляєв, І., & Семенченко, А. (2020). Сучасна державна політика розвитку цифрової грамотності публічних службовців та громадян України. *Theory and Practice of Public Administration*. Т. 1, № 68. С. 198-209.

Закони для соцмереж (2019): як протидіяти маніпуляціям у Інтернет-просторі. *Громадський простір*. 25 вересня. URL: https://www.prostir.ua/?news=zakony-dlya-sotsmerezh-yak-protydiyaty-manipulyatsiyam-u-internet-prostori.

Константинівська, А. (2018). Особливості запровадження електронного урядування в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* Т. 29 (68), № 6. С. 47-50.

Кормич, Л.І., & Кормич, А.І. (2022). Вдосконалення публічного управління в Україні в контексті діджиталізації: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми політики*. № 69. С. 5-12.

Ляпін, К. (2023). Перспективи електронного урядування в сучасних містах. *Молодий вчений*. Вип. 7 (119). С. 71-73.

Майбутнє інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї (2020). *Вісник Центральної виборчої комісії*. Червень. С. 16-17. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf.

Милосердна, І.М., & Краснопольська, Т.М. (2020). Компоненти електронної демократії в умовах переходу до електронного правління. *Актуальні проблеми політики.* Вип. 66. С.58-65.

Милосердна, І.М., & Краснопольська, Т.М. (2022). Процес цифровізації в політиці: межі пізнання та особливості трансформації. *Актуальні проблеми політики.* Вип. 70. С. 106-113.

Михайло Федоров презентував 94 проєкти цифрової трансформації (2021). *Урядовий кур'єр*. 18 лютого. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/news/mihajlo-fedorov-prezentuvav-94-proyekti-cifrovoyi-/.

Островий, О.В. (2021). Формування державної політики цифрового розвитку: сучасні тенденції та перспективи. *Таврійський науковий вісник*. № 3. С. 85-91.

Романюк, А., & Снопок, О. (2022). Партії в соціальних мережах. Два мільйони доларів за увагу потенційного виборця. *Громадянська мережа «ОПОРА».* 11 січня. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/partiyi-v-sotsialnikh-merezhakh-dva-milioni-dolariv-za-uvagu-potentsiinogo-vibortsia-23831.

Токар-Остапенко, О.В. (2021). Електронне голосування: перспективи впровадження в Україні. *Національного інституту стратегічних досліджень.* URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf.

Топалова, С. (2020). Е-вибори та е-голосування: потенційні переваги та виклики. *LB.ua*. 24 квітня. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/456060_evibori_egolosuvannya.html.

Тоффлер, Е. (2000). Третя Хвиля / з англ. пер. А. Євса. К.: Вид. дім «Всесвіт». 480 с.

Федонюк, С.В., & Цюпа, І.З. (2009). Мережні комунікативні технології у виборчих проектах. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. С. 114-117.

Хаустова, М.Г. (2023). Вигоди, ризики та проблеми цифровізації суспільства: загальнотеоретичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. С. 753-759.

Хаустова, М.Г. (2022). Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації*. № 2 (38). С. 7-18.

Шиманська, К.В., & Бондарчук, В.В. (2021). Пріоритетні напрями та механізми розвитку цифрової економіки в Україні. *Економіка, управління та адміністрування*. № 1 (95). С. 17-22.

Backus, M. (2001). E-governance and developing countries: introduction

and example. *Research report*. № 3. 2001. URL: https://bibalex.org/baifa/Attachment/Documents/119334.pdf.

Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell. vii, 597 p.

Castells, M. (1997). The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. II. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell. xiv, 538 p.

Castells, M. (1998). End of Millennium. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III. Cambridge, Ma; Oxford, UK: Blackwell. xxx, 456 p.

Castells, M. (2004). The network society: A cross-cultural perspective. Northampton, Me: Edward Elgar Publishing, Inc. 488 p.

Gerbaudo, P. (2019). The Digital Party: Political Organisation and Online Democracy. London: Pluto Press. viii , 240 p.

Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society / Translated by Th. McCarthy. Boston, Ma: Beacon Press, 1984. xiii , 465 p.

Habermas, J. (1985). The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Life-world and System: A Critique of Functionalist Reason. Boston, Ma: Beacon Press. 1985 464 p.

Negroponte, N., Harrington, R., McKay, S.R., & Christian, W. (1997). Being Digital. *Computers in Physics*. № 11. P. 261-262.

Obama's win means future elections must be fought online (2008). *The Guardian*. November, 07. URL: https://www.theguardian.com/technology/2008/nov/07/barackobama-uselections2008.

Rahat, G., & Kenig, O. (2018). Party Change and Political Personalization in Democracies. Oxford: Oxford University Press. 304 p.

ЧАСТИНА 3
СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕАЛЬНІСТЬ У ЦИФРОВОМУ ВИМІРІ

Розділ 13
Нові солідарності у контексті процесів децентралізації в Україні: практики самоорганізації (на прикладі місцевих громад)

Вікторія Анатоліївна
БОЙКО
кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Viktoriia
BOIKO
Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: vikiboyko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6527-7201
DOI: https://doi.org/10.15421/342473

Останні десятиліття у країнах Західної та Центральної Європи активно поширюються процеси децентралізації, що у свою чергу впливає на формування нових солідарностей, які також створюються і внаслідок нової форми соціальної організації, так званого низового суспільства. Низове суспільство поки ще готується до власного проговорення і рефлексії, але можна зазначити, що воно є певною альтернативою модернового суспільного проєкту.

У даному контексті можна зазначити, що централізована форма правління зароджувалася і викристалізовувалася саме у політизованому просторі модернового суспільства, у якому індивіди вільно взаємодіють, а їх дії обумовлюються досягненням приватних цілей, але ця взаємодія за своїми характеристиками є формальною та відчуженою. «Індивід відділений від оточуючого світу, а протиставлений йому світ, у даному випадку набуває об'єктивних характеристик імперсонального буття. З діалектичною необхідністю у такому деперсоналізованому соціумі, де діють виключно атомізовані індивіди, виникає тенденція до централізації та уніфікації» (Durkheim, 1960).

Таке тотальне політичне суспільство, привласнювало соціальні функції

спільнот і претендувало на роль посередника у соціальних взаємодіях між ізольованими індивідами, і забезпечувало можливість здійснювати механізми соціального контролю. Таким чином, системоутворюючими одиницями такого конструктора-механіка виступали великі соціальні групи (організації) з величезною мережею безособистісних інструментальних відносин, у яких людина шукала свої ідентифітети. У свою чергу, вони не могли ефективно замінити політичний контекст локальних спільнот. На думку Р. Нісбета, «соціальне, як таке, присутнє саме там, де відбуваються особистісні взаємодії, тобто на рівні первинних (малих) соціальних груп» (Nisbet, 1968). Р. Нісбет визнає соціально-політичний вимір існування і стверджує, що політична стабільність залежить від соціальної стабільності. На його думку, «важливою передумовою існування демократії є високий ступінь соціальної інтегрованості громадян у так звані «опосередковані структури», тобто спільноти, що займають проміжне положення між державою та особою» (Nisbet, 1968). Це означає, що демократія вже не може бути процедурно формальною, а може стати реальною участю кожного в розподілі суспільних благ. Як конкретна особа, що характеризується прямою та стабільною взаємодією з іншими індивідами, індивід не відокремлений від безлічі місцевих спільнот і вільних асоціацій, з яких він отримує свою справжню ідентичність. Свобода полягає не в індивідуальному виборі цілей і цінностей, незалежних від інших, а передбачає їх самостійне існування, пов'язане з громадою.

Збільшення різноманітності спільнот і об'єднань, опосередковане взаємодією індивідів і суспільства в цілому, є підставою формування низового суспільства. Спільноту можна вважати і не природним явищем, і ні, навпаки, надприродно сформованим явищем, а радше продуктом спільних дій людей для вирішення спільних проблем. Як зазначає Д. Гордон, усі ідеї спільноти, які Р. Нісбет реконструює у своїй теорії – військові, політичні, релігійні, екологічні та плюралістичні – мають перевагу протягом певних історичних періодів і підкреслюють певні аспекти в організації людського життя: фізичну безпеку, особисту ідентичність, трансцендентні цінності тощо. Але, в той же час, вони також репрезентують ключові часові риси колективного життя в цілому (Gordon, 2012).

У зв'язку з цим спільнота була і залишається неодмінною формою суспільного буття, виступає соціалізаційним середовищем і ідентивікаційним референтом. Бути особистістю означає перебувати в спільноті з іншими, яка ніколи не закінчується і є основою для самопізнання людини протягом усього життя в спільноті.

Ми, начебто, маємо справу з тією ж соціальною реальністю сучасного зразка, але при цьому не розрізняємо в ній колишнього культурного сенсу та соціальної сутності. Внаслідок кардинальних соціальних змін наприкінці XX століття в культурі сталося щось фундаментальне, настільки фундаментальне, що зростаючий страх і невпевненість, які є наслідком розвитку цих тен-

денцій, обумовлюють прагнення до стабільної ідентичності призводять до двох взаємопов'язаних наслідків. *По-перше*, до зростання комунітарних практик, пов'язаних з громадянським суспільством. Навіть внаслідок сучасних глобалізаційних процесів останніх десятиліть, коли локальні соціальні відносини почали втрачати своє визначальне значення, спільноти в сучасному суспільстві продовжують існувати, а їх значна різноманітність продовжує зростати. Це пов'язано, в тому числі, з новими формами і технологіями комунікації, які виникли в результаті технологічного розвитку.

Отже, навіть якщо для більшості сучасників первинні суспільні відносини, пов'язані зі спільністю, втратили своє традиційне значення (спільноти сьогодні вже не є зв'язком особистості з великими соціальними організаціями), сучасні спільноти набувають факультативних форм, таких як клуби за інтересами, інтернет-спільноти та інші структури, які не мають морального значення і не є джерелом статусу та авторитету.

Технології, зокрема розвиток соціальних медіа та цифрових комунікацій, ще більше змінили спосіб формування та підтримки соціальних спільнот. З одного боку, епоха цифрових технологій сприяла появі нових форм спільноти, де люди можуть об'єднуватися на величезних географічних відстанях на основі спільних інтересів, ідентичності чи цілей. Інтернет-спільноти демократизували доступ до соціальних мереж, дозволяючи маргіналізованим або територіально розсіяним групам знайти підтримку та солідарність. Наприклад, ми спостерігаємо тенденцію збільшення чатів локальних соціальних спільнот у різноманітних месенджерах (Viber, WhatsApp, Telegram тощо) і соціальних медіа (Facebook, Instagram тощо) для обговорення і вирішення актуальних питань, налагодження соціальних в'язків, реалізації спільних проєктів.

Однак цифрові спільноти також мають проблеми. Відсутність взаємодії віч-на-віч у віртуальному просторі може призвести до слабкості соціальних зв'язків і зниження почуття відповідальності, тоді як зростання ехокамер і онлайн-поляризація загрожує інклюзивності та різноманітності, які є важливими для здорових спільнот. Іншою проблемою є зростаюча нерівність у громадах і між ними, що посилюється економічною нерівністю, соціальним відчуженням. У багатьох частинах світу маргіналізовані громади стикаються з системними бар'єрами, які заважають їм отримати доступ до ресурсів, можливостей і соціальної мобільності (Benjamin, Bitetto, & Sharma, 2022).

Це обумовлює новий формат соціальних проблем, який впливає на саму структуру життя громади. Крім того, маргіналізовані спільноти часто є найбільш уразливими до впливу погіршення навколишнього середовища, економічних криз і політичної нестабільності, але вони часто виключаються з процесів прийняття рішень, які впливають на їх життя. У світлі цих викликів важливо визнати потенціал громад діяти як агенти соціальних змін. Ініціативи, які ґрунтуються на низовій організації та колективних діях, неодноразово

демонстрували свою здатність вирішувати соціальні проблеми, сприяти сталому розвитку та відстоювати справедливість.

По-друге, такі зміни в «сутінках» призводять до локалізації політики. Якщо раніше останнє було пов'язано не лише з державою, а й з усім способом життя та мислення людини, то в сучасному суспільстві ситуація інша, оскільки на зміну довірі та повазі приходять інші механізми соціальної солідаризації (Бродецька, 2017).

Таким чином, слід звернути увагу на зміну ролі спільнот для сучасного індивіда, а також їх значення для процесів соціальної згуртованості і проблем, з якими вони стикається в глобалізованому світі і потенціалу спільнот діяти як агенти соціальних змін.

Історично склалося так, що роль спільнот помічалася в усьому, від племінних суспільств до міських районів, де спільний простір і спільні цілі створюють тісні зв'язки між членами. Ці зв'язки сприяють соціальній згуртованості, дозволяючи громадам діяти колективно у вирішенні соціальних проблем, відстоюванні прав і просуванні соціального добробуту. Важливість спільноти стає особливо очевидною під час кризи, коли люди покладаються на колективну силу своєї спільноти для підтримки, безпеки та стійкості (Fellin, 2001).

У багатьох відношеннях спільноти виступають певними складовими і будівниками більших суспільних структур, забезпечуючи основу для громадянської активності, демократичної участі та соціального капіталу. Соціальний капітал, визначений як мережі взаємовідносин між окремими особами, що дозволяють суспільству ефективно функціонувати, значною мірою культивується в межах громад. Здатність громади сприяти довірі, взаємності та співпраці має вирішальне значення для створення соціальної інфраструктури, необхідної для процвітання більш широких політичних та економічних систем.

Таким чином навіть держави з історією сильної централізації влади продовж останніх десятиліть передали нові повноваження регіонам і місцевим спільнотам. У країнах Центральної та Східної Європи уряди намагалися переформутувати національні уряди одразу після демократичних перетворень, оскільки вони розглядалися як регіональні центри комуністичних партій (Spina, 2013). Проте до середини 1990-х – початку 2000-х років посилився тиск щодо створення проміжних рівнів управління (O'Dwyer, 2006). Основна ідея децентралізації полягала у передачі повноважень та відповідальності від найвищих до нижчих рівнів управління, що призводило до створення нових державних структур.

Децентралізація повноважень та ресурсів вважається одним із ключових елементів комплексної реформи державного управління, оскільки вона здатна не тільки зробити істотний внесок у вдосконалення всього адміністративного процесу, а й суттєво посилити його демократичну складову, консолі-

дувати суспільні відносини. Активне проведення реформ децентралізації було вмотивовано переконанням, що надмірна влада центрального уряду перешкоджає участі громадян у суспільно-політичному житті країни. Давня традиція політичної думки, від Аристотеля до Токвіля, стверджує, що демократія участі найефективніша у невеликих політичних одиницях і субнаціональному рівні (Dahl, & Tufte, 1973; Pateman, 1970).

Існують значні відмінності у формі та ступені європейської децентралізації, що відображають різні політичні стимули, що лежать в основі інституційних змін (O'Neill, 2003). Децентралізовані системи зазвичай розвиваються за допомогою трьох форм влади, закріплених за нижніми рівнями уряду: політичної, адміністративної та фіскальної (Escobar-Lemmon, 2006). Однак слід зазначити, що особлива увага приділяється вивченню політичної участі та форм соціальної активності (Гудзенко, 2019; Дейнеко 2020). Відповідно до першої дослідницької традиції, децентралізований уряд пропонує більше можливостей для політичного об'єднання та участі. Наприклад, створюються можливості для включення людей, які «нині виключені», за допомогою механізмів консультацій, надання освітніх та інформаційних послуг, а також широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (Bonney, 2003, p. 459), а Марк Ленді стверджує, що централізоване формування політики негативно впливає на громадянство, усуваючи можливість місцевих громадських форумів і діалогів з критичних питань (Landy, 1993, p. 40).

Соціально-історичні умови такої позиції можна розглядати як трансформацію принципу безпосередньої участі громадян в управлінні як на державному, так і на місцевому рівнях від представницької демократії до так званої «моделі участі», яка певним чином відображає основний принцип більш комплексної участі громадян у процесі державного управління. Саме ця концепція втілює ідею рівних можливостей для всіх членів суспільства в процесах прийняття державних рішень і спрямована на розширення кола суб'єктів, які мають доступ до таких можливостей. Таким чином, для реалізації принципу безпосередньої участі громадян в управлінні необхідною умовою має бути розвиток громадянського суспільства, заснованого на довірі, в якому сильні недержавні громадські організації є необхідною умовою для виникнення громадянської позиції (Колодко, 2002, с.19).

У демократії участі політичне життя ґрунтується на кількох принципах:

- процес прийняття політичних рішень за участю;
- політика вважається мистецтвом спільного створення системи суспільних відносин;
- функція політики полягає в тому, щоб об'єднувати людей у спільноти, гарантуючи, що вони не втручаються в їхнє приватне життя;
- політичний порядок повинен дозволяти вільне вираження особистих ідей і соціальних прагнень;
- протилежні точки зору повинні бути організовані таким чином, щоб

полегшити процес досягнення цілей (Riley, 2016).

Однією з ключових ідей теорії «демократії участі» є перехід від глобалізованого суспільства з домінуванням національних еліт до децентралізованого суспільства. Прихильники такої позиції вважали, що репресивні інституції не є усталеними і що це не слід сприймати як належне, оскільки всі люди мають переваги та заслуговують на право брати участь у суспільних рішеннях, і саме з цього моменту починається зменшення, або взагалі, втрата репресивної сили (Зіллер, 1996). Р. Ейслер стверджує, що суспільство приймає рішення щодо розподілу влади і що репресивна ієрархія не є ні природною, ні неминучою. Вона проаналізувала цінності та переконання, загальні для всіх соціальних інститутів, починаючи з тісних відносин з державою, і виявила чітке розмежування між так званими «домінуючими» культурними моделями (корпоративність, переконання силою, авторитаризм, гендерна нерівність) і «партисипаторна» модель (кооперативні, винагороджувальні та егалітарні суспільства) (Eisler, 2007). Домінуючі культури починаються з протистояння між людьми для створення чітких соціальних ієрархій і формування більш-менш цінних соціальних позицій серед людей; культури участі спрямовані на створення зв'язків між людьми з різних спільнот, коли кожен із найсильніших робить те, що хоче, а найслабші знаходять допомогу та підтримку відповідно до своїх потреб.

У будь-якому суспільстві, орієнтованому на домінування, можна знайти ієрархії влади, які обмежують індивідуальне самовираження та пригнічують опір, тоді як суспільства участі підтримують ієрархії реалізації та сприяють організації соціальних інститутів, які максимізують колективну владу для досягнення спільних результатів. Практика представницької демократії, на думку Р. Ейслер, вимагає впровадження відповідної культури в сім'ї, невеликі організації, школи та спільні підприємства, що створює основу для партнерства, яке починає трансформуватися в цінності, переконання та соціальні очікування (Eisler, 2007).

Демократія участі – це не утопічний ідеал, який суперечить людській природі, а радше модель людських стосунків. Швидка індустріалізація, а потім раптова поява технологій масової комунікації, здається, створюють домінуючу культуру. Розвиток Інтернету є інвестицією в демократію участі. Ці нові технології долають перешкоди на шляху реалізації прямої демократії. Форуми інтернет-спілкування дають можливість обговорити актуальні проблеми сучасності. Нові соціальні мережі сприяють обміну думками та позиціями. Дискусії відбуваються в певний час і в певному місці. Новини та їхні трансляції доводять, що громадяни можуть займатися своєю щоденною роботою та брати участь у дискусіях на політичні теми.

Особливу роль у фокусі даних досліджень відіграє концепт «соціальної згуртованості» який можна визначити як «процесу розвитку добробуту; почуття приналежності та добровільної соціальної участі членів суспільства у

розвитку спільнот, які толерують та сприяють множинності цінностей та культур; надання одночасно рівних прав та можливостей» (Xavier, Lukosch, & Brazier, 2019, p. 246).

Децентралізація влади, заснована як на структурних, так і на соціокультурних факторах, має особливе значення для України, яка переживає складний і суперечливий процес демократичної трансформації після багатьох років високоцентралізованої системи влади та управління. Децентралізація повноважень і ресурсів вважається одним із ключових елементів багатопланової реформи державного управління, оскільки вона може суттєво сприяти не лише вдосконаленню всього адміністративного процесу, а й значному посиленню його демократичної складової і суттєво впливає на організацію соціальних спільнот. «Децентралізація, може супроводжуватися такими процесами, як передача повноважень центральної влади на місця, посилення локальних ідентичностей, а також регіоналізацією територій, що призводить до виникнення нових системних вимог та історичних викликів для місцевих громад» (Щедрова, 2016, с. 66-67).

Існують такі типи децентралізації:

- Територіальний – це передача центральної влади на місця. Часто змінюється територіальний поділ держави або окремих її частин. Іншими словами, створюються додаткові ступені територіального поділу, що дозволяє передавати владу заможним територіальним одиницям. Так, децентралізація України супроводжується створенням громад шляхом об'єднання кількох первинних громад. Та частина повноважень, яку центральна влада делегує органам місцевого самоврядування, передається не окремим низовим громадам, а об'єднаним громадам.

- Функціональний – окремі функції центральної влади передаються іншим гілкам влади на місцевому рівні. Це дає об'єднаним муніципалітетам деякі права встановлювати податки, розподіляти бюджети тощо.

- Політичний – «головним чином стосується прямих виборів представників місцевого самоврядування та передбачає нові механізми участі громадян у місцевому самоврядуванні, що сприятиме зміцненню демократії в майбутньому» (Дробуш, 2014). Місцева партійна система набуває специфічної конфігурації, характерної для даної конкретної території. Усе це є ознакою політичної децентралізації.

- Адміністративний. Така децентралізація сприяє створенню на місцях спеціальних урядових органів (місцевих державних адміністрацій, урядових тощо), які становлять так звану урядову або виконавчу вертикаль; найчастіше співвідноситься з певними видами соціальних служб (зокрема, їх реформуванням), коли відбувається передавання на місця повноважень щодо прийняття рішень, використання ресурсів тощо безпосередньо пов'язана з місцевим самоврядуванням (Мануілова, 2018, с. 13-14).

Серед найбільш очікуваних результатів розпочатого в Україні процесу

децентралізації – створення самодостатніх територіальних громад, забезпечених матеріально-фінансовою, земельною та соціальною інфраструктурою, необхідною для швидкого та ефективного реагування на потреби громадян. Надання їм основних соціальних та адміністративних послуг; створення умов для сталого розвитку постраждалих територій; більш ефективне використання бюджетних ресурсів. Водночас необхідно створити відповідну ефективну та потужну систему місцевого самоврядування, яка відіграватиме належну роль у вирішенні покладених на нього завдань.

Безперечно, головним ресурсом і «рушієм» реформ залишаються люди, як лідери з їх кваліфікацією та професійним мисленням, так і громадяни з їх ставленням до реформ, їхньою участю в управлінні та їхньою громадянською зрілістю. Слід зазначити, що основою успішної взаємодії і її ресурсом сьогодні є взаємна довіра. Впевненість у владі виникає не лише з результатів власної діяльності, а й із власного досвіду. Використання ідеологій та управлінських підходів у державному управлінні сприяє встановленню рівноправних відносин між владою та громадянами на основі демократичної «купівлі» якісних послуг, що надаються владою в умовах політичної конкуренції.

Об'єднуючи відносно невеликі спільноти в одну велику і, насамперед, багату спільноту, виникає новий тип соціальної організації. На цьому рівні соціальної організації необхідно створити більш розвинену систему соціального управління та соціальних функцій процвітаючого суспільства. Таким чином, ОТГ – це сучасна, інноваційна та молода соціальна спільнота, з новим форматом управлінських практик метою яких є покращення економічного та соціального розвитку територіальних громад. Репрезентативним прикладом може слугувати Слобожанська ОТГ Дніпропетровської області.

На пострадянському просторі позитивний досвід реформування системи державного управління та державного «стимулювання» муніципалітетів до об'єднання накопичено в Латвії, де адміністративно-територіальна реформа проводилась у два етапи: перший – на основі добровільне об'єднання, другий – шляхом примусового об'єднання громад. Крім того, цим процесам передувала розробка проекту адміністративно-територіального поділу з урахуванням критеріїв чисельності населення, розвитку інфраструктури та взаємної віддаленості від населених пунктів (Камардіна, 2020, с. 79-80).

На цьому фоні, за висновком А. Матвієнко, «латвійська модель укрупнення органів місцевого самоврядування є найбільш оптимальною для колишніх пострадянських республік, оскільки передбачає поєднання органів добровільного самоврядування на початку реформування і примус на завершальному етапі» (Матвієнко, 2013, с. 510-511).

Подібний підхід можна спостерігати і в українському варіанті реформ. Таким чином, «українська практика реформування державного управління у 2011-2013 роках була зосереджена головним чином на: оптимізації державного управління, удосконаленні менеджменту (запровадження інструментів

державного управління) та оптимізації функцій управління, розвитку принципів державної служби, професійної підготовки та електронного урядування, а також поступового впровадження елементів участі громадськості у прийнятті рішень. Поточна модель внутрішніх реформ, «нова політика державного управління», зосереджена головним чином на децентралізації та реформі державного управління, регіональній політиці та місцевому самоврядуванні та розвитку державної служби» (Bobrovska, & et. al., 2020, p. 115).

Особливо, це мало свій позитивний ефект у перші дні повномасштабного вторгнення росії в Україну. «Місцева влада протягом останніх двох років зберігає стабільну довіру населення на рівні 50%. Це свідчить про те, що місцеве самоврядування виконує свої функції достатньо ефективно і відповідає потребам громадян. Місцева влада також активно підтримує військових і цивільних, які постраждали від війни. Вона своїми ресурсами забезпечила прийняття і розміщення внутрішніх переселенців, лікування військових, налагодила безпеку тилу, роботу релокованого бізнесу» (Одарченко, 2023).

За результатами дослідження «Проблеми українських жінок у контексті нових солідарностей місцевих громад в умовах військового стану в Україні» інформантки-ВПО зазначили, що місцева громада їх зустріла доброзичливо. Багато хто з них вимушений був бігти в тому одязі, в якому був, хтось – встигнувши схватити лише певні документи. Через волонтерські мережі і спеціалізовані органи місцевої влади можливо було отримати необхідні речі – від одягу до предметів побуту (подушки, ковдри, постільна білизна та ін).

Особливо, в перший місяць повномасштабного вторгнення РФ спостерігалися чисельні потоки біженців, ці люди потребували всебічної допомоги – від адміністративної (швидкої реєстрації у новій громаді) до вирішення нагальних проблем (житло одяг, харчування). Інформантки-соціальні працівниці зазначили, що місцева влада оперативно відреагувала на ті виклики і організувала роботу щодо допомоги ВПО. Відбулася переструктурація органів місцевої влади з функціоналом допомоги ВПО.

На жаль, ситуація з ВПО для нашого суспільства і держави не є новою і стала актуальною ще в 2014 році. Тому певні напрямки роботи місцевих громад щодо допомоги ВПО вже були відпрацьовані і мають інституціональний характер. Хоча, як зазначили інформантки-соціальні працівниці, ВПО 2022-2023 рр. були змушені бігти з своїх домівок у чому були і тому мають потребу у одязі і майже у всіх предметах побуту. Створені раніше хаби допомоги ефективно спрацювали і у 2022-2023 рр. Наприклад, у слобожанській громаді з 2017 року працював банк вторинного одягу куди населення масово несло сезонний одяг. ВПО забезпечувалися одягом, взуттям, постільною білизною, дитячими іграшками, книгами.

Щоб підтримати нових членів громади слобожанська селищна рада прийняла рішення щодо грошової допомоги – кожному зареєстрованому у Слобожанській територіальній громаді щомісяця виплачувалось по 500 грн.

Також, слід зазначити, що ВПО підпадають під соціальні програми, які реалізуються у громаді.

Інформантки-соціальні працівниці зазначили, що разом з адміністративними послугами, вони консультують ВПО щодо можливості працевлаштування, отримання медичних послуг та медичної допомоги, соціальні працівники відвідали практично кожну сім'ю ВПО, яка має дітей, фіксують їх потреби і, за можливістю, допомагають їх вирішенню. Однією з гострих проблем ВПО, яку фіксують інформантки, є проблема з житлом, вирішити її у повному обсязі власними силами місцевої громади достатньо проблематично, але місцева влада розробляє певні програми, які змогли б покращити ситуацію у вирішенні даного питання.

На думку інформанток, держава (через певні програми і механізми) дійсно допомагає ВПО, але основну увагу, на їх думку, слід приділяти вирішенню саме житлового питання, бо це є основа більш менш нормального існування. І, по-друге, повинні реалізовуватися програми по працевлаштуванню. Саме вирішення цих базових питань зменшить багато гострих проблем і буде сприяти ефективній інтеграції ВПО у місцеву громаду (Проблеми українських жінок, 2023).

Об'єднані органи місцевого самоврядування є автономними структурами з відносно широкими повноваженнями. Проте те, як насправді відбуватиметься перерозподіл влади, значною мірою залежить від як від об'єктивних, так і суб'єктивних факторів: кількісно-якісних характеристик людського ресурсу якості людського і локальних особливостей соціокультурних проявів. До складових системи місцевого самоврядування належать також форми безпосередньої участі громадян у вирішенні місцевих проблем.

Адміністративно-територіальна організація влади є не лише важливою передумовою для ініціювання стимулів розвитку громади. У даному контексті перспективно розглядати тип суспільних відносин, в яких член територіальної громади вважається не лише номінальним власником комунального майна, а й набуває реальних прав власності та управління певним частина. спільного майна. Той, хто володіє компанією, стає «акціонером» із відповідним стилем мислення стейкхолдера. За таких обставин стає корисним і вигідним брати участь в управлінні місцевими справами, забезпечуючи тим самим ефективну співпрацю між органами державної влади, місцевого самоврядування та компаніями, заснованими на взаємній довірі. Важливо підкреслити, що методологія корпоративного управління має великий потенціал для формування соціальної відповідальності, на основі якої населення може виступати інвестором у вирішенні власних проблем.

Слід зазначити, що досить ефективним механізмом залучення громадян до управлінських процесів є реалізація проекту «бюджет участі», який, за оцінками даними соціологічного дослідження, такі проєкти достатньо успішно реалізується у громадах. Але тут слід зазначити певні негативні тенденції

щодо їх реалізації. Для подання проекту потрібно підготувати належний пакет документів (обґрунтування, кошторис і т.д.) і на цьому етапі виникають перші труднощі, які полягають, по-перше, у нестачі певних знань. По-друге, для перемоги проекту необхідна соціальна підтримка, а у громаді є певні проблеми з центральним поширенням інформації, особливо серед людей старшого віку.

У цьому контексті важливо визначити ефективність можливих каналів комунікації. Учасниці називали такі канали комунікації і наступним чином характеризували ефективність поширення інформації через них:

1. Інформаційні стенди (дошки об'яв), у таких локаціях (селищна рада та інші місця для цього пристосовані). На інформаційному стенді селищної ради розміщується інформація про проекти «бюджетів участі», актуальні заходи і проекти, які ініціює місцева влада. У такий же спосіб (на інших майданчиках) частіше за все поширюється інформація стосовно зустрічей депутатів селищної ради з громадою. (Ефективність: частіше за все, інформація не досягає кінцевого споживача

2. Офіційна електронна сторінка селищної ради. (Ефективність: інформація оновлюється повільно; не зручна структура сайту, що викликає певні труднощі у пошуку інформації; не є джерелом актуальних новин).

3. Електронні петиції. (Ефективність: не відпрацьований механізм дії).

4. Громадські запити. (Ефективність: Не мають ефективного впливу на вирішення заявленої проблеми; розтягнуті у часі).

5. Fb сторінка Слобожанської ОТГ. (Ефективність: Достатньо інформативна, але, частіше за все презентує події, які вже відбулися).

6. Групи Viber. (Ефективність: (Ефективність: велика кількість учасників породжує інформаційний «хаос» і не сприяє ефективному поширенню інформації; такий канал комунікації має певні соціальні обмеження та структурується на підставі певних соціальних зв'язків).

Але, на думку інформанток, найбільш популярним каналом комунікації все ж таки залишається Facebook, зі своєю статистикою позитивних та негативних «вподобайок», та «коментарів». Для налагодження ефективної комунікації між громадою і владою слід ефективно використовувати усі канали комунікації (і електронні, і традиційні), бо кожен з них має своє переваги і недоліки (Участь жінок у розвитку громади, 2019).

Основними цілями реформи місцевого самоврядування в Україні є розвиток місцевої демократії та модернізація її організаційних засад. Це досягається шляхом розширення можливостей органів місцевого самоврядування щодо вирішення проблем місцевого значення, підвищення можливостей органів місцевого самоврядування та посадових осіб задовольняти повсякденні потреби населення, налагодження співпраці з ними та сприяння підвищенню соціальної активності місцевих громад. За результатами соціологічного дослідження «Участь жінок у розвитку громади в ході процесу децентралізації»

було визначено певне коло актуальних проблем, притаманних ОТГ, і більшою мірою, вони стосувалися питань, пов'язаних з відсутністю повноцінної комунікації місцевої влади і громади і низькою громадською активністю. Зі сторони громади висловлювалися думки щодо відсутності конструктивного діалогу з владою, ігнорування низових ініціатив, певне зверхнє ставлення до самоорганізації громади.

Представниці громадського сектору визначили, що для продуктивного діалогу з владою громаді не вистачає: певної самоорганізації; конкретних дій; всебічної залученості громадян до різних форм діалогу; актуальної інформації про роботу різноманітних секцій, гуртків; актуальної інформації про події, які відбуваються у громаді; сучасних знань щодо механізмів громадської участі у демократичних процесах (Участь жінок у розвитку громади, 2019).

Перспективним напрямком децентралізації є подальша інтеграція соціально-територіальних одиниць та посилення їх соціально-економічного потенціалу для задоволення соціально-економічних потреб громади. Одним із нових видів об'єднання є агломерація, тобто об'єднання міських і сільських громад. За визначенням, агломерація – це система міських і сільських поселень, яка базується на: соціально-економічних зв'язках у виробництві, технології та праці. Особлива увага приділяється вирішенню саме соціально-гуманітарних питань у медичній і освітній сферах, соціального захисту, організації та проведення дозвілевих практик населення. Створення потужної мережі агломерацій сприятиме подальшому подоланню соціальних відмінностей між різними населеними пунктами.

Хоча, в даному контексті слід зазначити, що одним із ризиків децентралізації є протиріччя між модернізаційним процесами та соціальною справедливістю. Реформи сприятимуть раціоналізації соціальної інфраструктури, яка полягає у створенні централізованих закладів освіти та охорони здоров'я в рамках ОТГ. Така раціоналізація базується на філософії модернізації, яка суперечить принципам соціальної справедливості. Зрештою, невеликі села та міста залишаються без медичної допомоги та навчальних закладів. Мешканцям цих населених пунктів інколи доводиться їхати досить далеко, щоб отримати доступ до цих послуг. Однак таке протиріччя властиве не лише децентралізації в Україні, а й характерне для актуальних тенденцій розвитку сучасних країн.

Треба зазначити, що у ході реалізації реформи децентралізації, відбулися значні зміни у житті територіальних громад за останні десятиліття особливо це вплинуло на економічні і соціальні відносини. У цьому контексті дослідники відзначають такі аспекти:

- розширення економічної самостійності та свободи вибору форм господарювання відповідно до потреб і інтересів і можливостей громади, а також сприяло розвитку особистісної економічної і соціальної активності;

- формування ринку землі; усвідомлення важливості землі як капіталу;
- покращенню ринкової обізнаності, розвиток підприємництва, підвищення соціальної активності;
- зародження нового соціального прошарку – ефективного власника-менеджера;
- поширення практик самозайнятості, розвиток малого бізнесу, формування місцевого середнього класу (Горохова, & Заглада, 2023).

Дані положення підтверджуються результатами соціологічних досліджень (Участь жінок у розвитку громади, 2019). При обговоренні ефектів децентралізації у місцевій громаді Слобожанської ОТГ Дніпропетровської області здебільшого були присутні позитивні оцінки, причому, представниці громадського сектору фіксували зовнішню презентацію результату благоустрою, тоді як представниці влади акцентували увагу на тому, що ці досягнення відбулися завдяки роботі саме місцевої влади. Обговорюючи недоліки децентралізації, акцентували свою увагу на сумнівній якості виконаних робіт і якості матеріалів. Також було зазначено, що благоустрій має ще і певне символічне значення, тому що покращення оточуючого світу має сприяти формуванню якісно нового покоління.

До основних досягнень децентралізації інформанти віднесли

- благоустрій території ОТГ Слобожанське;
- будівництво і ремонт дитячих садочків і шкіл;
- ремонт і утеплення будівель;
- благоустрій прибудинкових територій;
- ремонт доріг;
- будівництво спортивного комплексу;
- благоустрій сіл, які було включено у склад ОТГ.

Децентралізація була б неможливою без фундаментальних реформ у політичній, економічній та соціальній сферах. Децентралізація є логічним продовженням ринкових реформ і спрямована на подальше вдосконалення механізмів запровадження соціальної справедливості в суспільстві, що включає створення гідних умов життя для громад та подальше подолання соціальної нерівності між різними місцями.

Реформатори планували глибокі зміни в суспільстві з точки зору державних інститутів, спочатку сподіваючись на посилення організаційної, інституційної та фінансової автономії та розширення повноважень органів місцевого самоврядування на всіх рівнях і зміни структури центральної влади. Реформаторські сили зосередилися на створенні правових інструментів для реалізації запланованих змін. Основні риси руху за політичну реорганізацію чітко показують, що територіальні інтереси місцевих еліт є важливим важелем реформ.

Об’єднана територіальна громада може бути змішаною за соціальною

структурою, якщо вона об'єднує різні населенні пункти, особливо з різною ресурсною складовою. Тому слід особливо приділяти увагу питанням, які лежать в основі такої соціальної диференціації і врахувати суперечливості інтересів різних соціальних груп та усунення прогалин при створенні правових механізмів забезпечення реалізації реформи децентралізації в Україні.

Одним із мотивів впровадження децентралізації є економічний розвиток модернізованих громад, які через об'єднання отримують нові можливості для самостійного вирішення проблем свого подальшого розвитку. Однак при вирішенні економічних проблем і потреб виникають певні соціальні наслідки, серед яких можна виділити небезпеку погіршення соціального клімату та суспільних настроїв населення. «Існує ризик нових залежностей, нової нерівності, нових джерел невдоволення урядом і погіршення соціального добробуту. Утворення об'єднаних громад призводить до втрати певних свобод, втрати рівноправності та втрати дружніх відносин із сусідніми громадами та громадами. Виникнення недовіри до справедливого вирішення проблем, справедливого розподілу доходів і несправедливого розподілу витрат і збитків. Ці ризики необхідно передбачити та створити механізми їх нейтралізації, пом'якшення негативних наслідків та створення можливостей для страхування соціальних ризиків» (Серьогіна, 2009, с. 46).

Радикальні економічні реформи супроводжуються появою нових типів конфліктів, невизначеністю соціальної ситуації та суперечностями між прагненнями та реальними результатами. Латентні явища і процеси виникають у соціальній сфері і є несподіваним наслідком організаційних перетворень. Через розбіжність інтересів різних суб'єктів громадського об'єднання всередині населення виникають нові конфліктні конфігурації. Різноманітні цілі місцевої еліти, що виникли внаслідок бюджетно-фінансової децентралізації, затемнюються риторикою про соціальну спрямованість реформ. Законодавці не завжди замислюються про наслідки зміни правовідносин у населених пунктах. Зазначені обставини можуть обумовлювати виникнення чисельних конфліктогенних ризиків, як у політичному, економічному та соціальному просторах, пов'язаних із реформою децентралізації. В умовах невизначеності наслідків соціально-економічних змін зростає значення постійного соціологічного моніторингу соціального самопочуття населення та його реакції на зміни.

Існує ризик того, що відмінності у рівні матеріального забезпечення громадян посилюватимуться на надрегіональному рівні. Експерти зазначають, що існує ризик «погіршення дисбалансів економічного та соціального розвитку територій у разі скорочення дотацій у рамках політики регіонального розвитку». Насправді депресивні субрегіони не можуть розраховувати на державну підтримку через політику децентралізації. Через відсутність або неадекватність ресурсів, віддаленість громад від великих міст і погане управління, знедолені громади повинні будуть компенсувати свої недоліки (Про

затвердження Методики, 2015). Також слід звертати увагу на появу соціальної напруженості внаслідок внутрішнього перерозподілу ресурсів в межах вже існуючої ОТГ. Однією з проблем, пов'язаних зі створенням ОТГ, є питання об'єднання розрізнених громад. У інформаційному просторі, частіше за все, через нові соціальні медіа такі питання обговорюються прямо: «Навіщо ми беремо цих людей, так би мовити, бідних, платимо їм і носимо на своїх спинах» (Битяк, 2002, с. 9).

А в актуальних українських реаліях ця ситуація набуває ще нових характеристик. Під час воєнних дій соціальний портрет багатьох громад суттєво змінюється за рахунок ВПО. На вулицях, у магазинах, на дитячих майданчиках з'явилося дуже багато нових людей. На даний момент, вже не так багато тих, хто приїхав. Мабуть, вони поїхали далі – хто за кордон, хто на західну Україну. Вони значною мірою і виглядають і розмовляють інакше. І тут з'являються нові, не зовсім позитивні прояви поведінки. Вони (ВПО) іноді порушують і правила спілкування, і правила дорожнього руху.

Хоча, слід зазначити, що всі люди різні, і демонструють вони різні моделі поведінки. Одні, намагаються природньо інтегруватися у місцеву громаду, шукають роботу, безконфліктно співіснують і не загострюють стосунки з оточуючими людьми.

Але є і випадки іншого характеру. Частіше за все, ВПО винаймають житло, і з метою економії, проживають великою кількість людей. Їх стає чутно, вони іноді порушують режим тиші, іноді можуть не зовсім коректно відреагувати на певні зауваження. І, в такій ситуації, слід вчитися жити разом, шукати порозуміння, і можливість допомагати один одному.

За результатами соціологічного дослідження «Проблеми українських жінок у контексті нових солідарностей місцевих громад в умовах військового стану в Україні» інформантки-ВПО зазначають, що, опинившись у нових умовах, вони не живуть, а виживають. Вони опинилися у скрутному матеріальному становищі: якщо ти ще не пенсіонерка, але тобі вже більше 45 років, роботу за фахом знайти складно. Слід зазначити, що проблема з працевлаштуванням також є актуальною і для представниць місцевої громади.

Наприклад, щоб отримати гуманітарну допомогу, треба вистояти довжелезну чергу, і, частіше за все, це олія, борошно і макарони. Інший аспект, на якому наголошують інформанти, це те, що переселенців не дуже охоче беруть на роботу, бо вони можуть, начебто, через короткий час звільнитися, щоб або повернутися, або поїхати кудись далі.

Інформантки-ВПО пенсійного віку також зазначають, що мають скрутне матеріальне становище, бо ціни на життєвонеобхідні товари (їжа, ліки) зростають майже кожного тижня. Також, вони зазначають певні складнощі у інтегруванні у соціально-гуманітарну сферу. Вони вже літні люди зі своїми наборами певних захворювань і вони навіть бояться звертатися за медичною допомогою, бо вважають що не зможуть її оплатити.

Дуже гостро стоїть питання паліативної допомоги літнім людям, як місцевим, так і внутрішньо переміщеним особам, бо вони потребують догляду 24/7 і, частіше за все це є проблема саме сім'ї, яка обумовлює певний пул супроводжуючих проблем – неможливість повноцінно працювати, матеріальні труднощі, психологічне напруження та ін.

Інформантки-ВПО висловлюють певні особливості стосовно інтеграції у нове соціальне середовище, що певною мірою визначило їх адаптивні стратегії в економічній сфері, пов'язані з самозайнятістю, яка несе в собі як економічні аспекти, так і має потужний соціальний ресурс. Вони мають навички шити, в'язати, співати, інтегруються у мережевий маркетинг і, таким чином, мають змогу заробити додаткові кошти на життя.

Варто зауважити, що в умовах внутрішньої взаємодії більшість інформанток-ВПО відзначили, що не відчували негативного ставлення до себе. Це зумовлює спрощення періоду адаптації та розвиток стратегій інтеграції задля успішного засвоєння нових життєвих практик. Узагальнюючи наративи інформанток, можливо зазначити, що вони чули про негативні комунікативні практики щодо переселенців, але лише при взаємодії з роботодавцями, іноді ріелторами, однак серед сусідів, знайомих чи просто на вулиці – негативу конкретно до себе не відчували.

Переселенці стають новими сусідами і тут також виникають нові практики співіснування. Інформантки зазначили, що і вони, і багато їх знайомих допомагали переселенцям і їжею, і одягом, і побутовими речами, одним словом – чим могли (Проблеми українських жінок, 2023).

Філософія реформи, її концепція передбачала саме принцип солідарності та взаємодопомоги, коли сильні допомагають слабким, і в таких умовах фермери можуть вижити, а сільська громада стабілізується. Проте абстрактні моральні принципи, покладені в основу реформи, не збігаються з реальними мотивами суспільних суб'єктів, які підпадають під дію реформи децентралізації. Дійсно, потужні і заможні громади не хочуть інтегрувати в свої структури менш заможні громади, і в наслідок цього вирішувати їх проблеми за власний рахунок. Проте, щоб сприяти об'єднанню розрізнених громад з метою економічного розвитку, законом передбачено ряд стимулів для цих громад. За кожного мешканця приєднаної сільської місцевості та за кожен квадратний кілометр цієї території муніципалітет отримує додаткові кошти з державного бюджету. Ці гроші стануть додатковим джерелом підвищення рівня соціальної інфраструктури суспільства.

Для нівелювання такого роду проблем слід, з одного боку, дотримуватися принципів прозорості і соціальної справедливості при вирішенні таких питань, а з іншого – здійснювати моніторинг актуальної соціальної ситуації задля запобігання виникненню самої такої ситуації.

Процеси консолідації та об'єднання триватимуть. Є проекти, спрямовані на об'єднання вже створених громад, коли їх кількість зменшується

вдвічі. «Але знову ж таки виявляється, що ці проблеми є маргінальними в ієрархії проблем сучасного українського суспільства. Можливо, через багато років ми будемо шкодувати про втрату своєї автентичності заради нашого виживання, але іншого ефективного економічного виходу з цієї ситуації у нас чомусь немає» (Актуальні проблеми, 2007, с. 233).

Слід особливо відзначити характер взаємодії між громадою і керівним органу ОТГ. Слабкий вплив громадськості на прийняття управлінських рішень в ОТГ може бути зумовлено низькою громадсько-політичною активністю громадян. По суті, менеджмент ОТГ наділяється достатньо широким колом повноважень і набуває статус «місцевого власника». Таким чином, широкі повноваження суб'єкту управління та низький рівень правової культури самих мешканців обумовлює зростанню ризику поширення авторитарної моделі управління в ОТГ. Також існують значні економічні та фінансові ризики, які впливають на розвиток і фінансування соціальної сфери. Тому експерти припускають, що можливий «зрив фінансування місцевої влади». Спільноти можуть навіть не мати засобів для самозабезпечення і ставить під загрозу виживання таких громад. Наприклад, характеристика актуальної ситуації за результатами соціологічного дослідження «Участь жінок у розвитку громади в ході процесу децентралізації» дозволила зафіксувати особливості взаємодії між владою і громадою. Представниці громадського сектору здебільшого демонстрували активну соціальну позицію щодо налагодження життя у громаді, але були вони наголошували на проблемних аспектах у комунікації з місцевою владою, а саме – відсутності конструктивного діалогу, ігнорування громадських ініціатив і т.д. Представниці владного корпусу активність громадян оцінюють не дуже позитивно, звертали увагу на «не зрілість», «не активність», «споживацьке відношення до всього, що робиться» у громади (Участь жінок у розвитку громади, 2019).

У соціальному управлінні суспільством важливо підтримувати зворотний зв'язок влади з членами громади. Інструментом отримання інформації про соціальні настрої та громадську думку спільнот є соціологічні дослідження. Для успішної реалізації стратегії розвитку об'єднаних органів місцевого самоврядування необхідний моніторинг законодавства.

Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування (Моніторинг, 2024) включає такі незалежні показники: «кількість військових адміністрацій, утворених в територіальних громадах; кількість старост затверджених радою; кількість старостинських округів (територій юрисдикції старост); кількість територіальних громад, які уклали договори міжмуніципального співробітництва; кількість територіальних громад, які уклали договорів міжнародного партнерства; кількість об'єктів мережі ЦНАП, всебічні фінансові показники. тобто, усі показники, які використовує Міністерство регіонального розвитку для концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, базуються на офі-

ційній статистиці.

До моніторингу не включені показників, які дозволяли б вимірювати характеристики соціального впливу стратегій/програм. Наприклад, цілями концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні є такі: «задоволення інтересів громадян у всіх сферах життєдіяльності на відповідній території» (Лелеченко, та ін., 2017). Немає жодних індикаторів для вимірювання досягнення цієї мети. Це не дозволяє оцінити вплив реформи на соціальний статус громадян (Васильченко, Парасюк, & Єременко, 2015).

Слід зазначити, що показники, за якими вимірюють економічні зміни, не враховують соціальні особливості розвитку громад. Таким чином, існуючий підхід: а) не відображає ставлення суспільства до реалізації стратегії розвитку; б) не відображає соціальних змін, що відбуваються у зв'язку з реалізацією стратегії; в) неможливо оцінити та продемонструвати соціальний ефект від реформ.

Результати моніторингу та оцінки ефективності української регіональної політики в її такому вигляді не можуть надати українській владі всебічної характеристики щодо впливу регіональної політики на стан соціального розвитку населення, а також не дозволяють прогнозувати соціальні наслідки впровадження регіональної політики країни (Свічинський, 2021, с. 44). Також слід наголосити, що для всебічної оцінки державної політики та програм не вистачає саме показників і індикаторів, які базуються на «зворотному зв'язку» з населенням і спираються на дані моніторингових соціологічних досліджень. На жаль, практика використання даних соціологічних досліджень, ще не стала складовою управлінської культури в Україні. Для конкретної реалізації соціальних завдань рекомендується створити довгострокову програму вирішення пріоритетних соціальних проблем. Наприклад, результати соціологічних досліджень.

XX століття переконано продемонструвало, що ресурс ідеї централізованих форм організації в еволюції моральної парадигми, якщо і не є повністю вичерпаний, то, в певній мірі, починає втрачати свою переконливість і привабливість для сучасного світу. У форматі розмивання будь-яких меж і прийнятих нормативних регуляторів, змін і послаблень державних та інших традиційних соціальних інститутів все більший інтерес привертають «стихійно» сформовані соціальні форми низового суспільства («низова соціальність») починають домінувати цінності нового індивідуалізму і субсидіарної етики. Такі тенденції стали передумовами розвитку процесів децентралізації, які докорінно змінили інституціональний вимір сучасного суспільства.

Перелік посилань

Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні (2007): колективна монографія / за ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. Київ: Атіка. 864 с.

Битяк, Ю.П. (2002). Повноваження та організація діяльності місцевих державних адміністрацій, їх відносини з органами місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. № 4. С. 3-14.

Бродецька, Ю.Ю. (2017). Феномен цілісності суспільства: монографія. Дніпро: Акцент ПП. 334 с.

Горохова, Л.В., & Заглада, В.М. (2023). Реформування місцевого самоврядування в Україні. *Регіональні студії*. Вип. 33. С. 51-57.

Гудзенко, О.З. (2019). Соціальний активізм як практика формування мережевих суспільних рухів. *Грані*. Т. 22, № 11. С. 47-55.

Дейнеко, О.О. (2020). Локальний громадський активізм як компонент соціальної згуртованості в об'єднаних громадах: особливості, прояви, агенти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 26. С. 51-59.

Дробуш, І.В. (2014). Укрупнення територіальних громад як необхідна умова реалізації соціальної функції місцевого самоврядування. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Право. № 2 (10). С. 18-36.

Зіллер, Ж. (1996). Політико-адміністративні системи країн ЄС: Порівняльний аналіз / пер. з фр. В. Ховхуна. Київ: Основи. 420 с.

Камардіна, Ю. (2020). Муніципальна реформа в Україні та державах-членах Європейського Союзу в умовах європейської міждержавної інтеграції: порівняльно-правове дослідження: монографія. Одеса: Фенікс. 224 с.

Колодко, Г.В. (2002). Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. Київ: Основні цінності. 248 с..

Лелеченко, А.П., Васильєва, О.І., Куйбіда, В.С., & Ткачук, А.Ф. (2017). Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. Київ. 110 с.

Мануілова, К.В. (2018). Форми адміністративної децентралізації влади: сутність, класифікація, переваги та недоліки. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. № 3. С. 13-16.

Матвієнко, А.С. (2013). Об'єднання територіальних громад: досвід Фінляндії та Латвії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип. 59. С. 506-511.

Моніторинг (2024): Реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. *Decentralization.ua.* URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/960/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_%D0%86%D0%86%D0%86_%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB_2024.pdf.

Одарченко, К. (2023). Місцеве самоврядування в умовах війни з Росією. *LB*. 30 листопада URL: https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html.

Васильченко, Г., Парасюк, І., & Єременко, Н. (2015). Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб міс-

цевого самоврядування. Київ: Ві Ен Ей. 256 с.

Проблеми українських жінок у контексті нових солідарностей місцевих громад в умовах військового стану в Україні (2023): Аналітична довідка. URL: https://fsnmv-dnu.com/2024/12/26/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0-%d0%b4%d1%96%d1%8f%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d1%96%d1%81%d1%82%d1%8c-%d0%bd%d0%b0-%d1%84%d0%b0%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d0%b5%d1%82%d1%96/

Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад (2015): Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150214.html.

Свічинський, В. (2021). Оцінювання ефективності діяльності місцевих органів виконавчої влади. *Актуальні проблеми державного управління*. Т. 3, № 84. С. 42-45.

Серьогіна, С. (2009). Муніципальна реформа як ключовий напрямок удосконалення моделі місцевого управління в Україні. *Місцеве самоврядування*. № 2. С. 44-47.

Спільноти воєнного часу (2022): дієві та вчасні. Низове громадянське суспільство в Україні – 2022. *Центр спільних дій.* URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/23/12/19/Spilnoty_Viy-ny-2.pdf.

Участь жінок у розвитку громади в ході процесу децентралізації (2019): Аналітична довідка. URL: https://fsnmv-dnu.com/2024/12/26/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0-%d0%b4%d1%96%d1%8f%d0%bb%d1%8c%d0%bd%d1%96%d1%81%d1%82%d1%8c-%d0%bd%d0%b0-%d1%84%d0%b0%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%8c%d1%82%d0%b5%d1%82%d1%96/

Щедрова, Г.П. (2016). Політична конкуренція еліт у сучасній Україні. Дніпро: Акцент ПП. 390 с.

Benjamin, C., Bitetto, P., & Sharma, V. (2022). The Poetry of Social Work. *Open Journal of Social Sciences*. Vol. 10, № 12. URL: https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=121170.

Bobrovska, O.Yu., Drobot, I.O., Nadyuk, Z.O., Hrytsko, R.Yu., & Pokataev, P.S. (2020). Modern theories of public administration: experience for Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Vol. 27, № 4. P. 107-120.

Bonney, N. (2003). The Scottish parliament and participatory democracy: Vision and reality. *The Political Quarterly*. Vol. 74, № 4. P. 459-467.

Dahl, R., & Tufte, E. (1973). Size and Democracy: The Politics of Smaller European Democracies. Stanford, CA: Stanford University Press. 160 p.

Durkheim, E. (1960). The Division of Labor in Society. Illinois: The Free Press Of Glencoe. 462 p.

Eisler, R. (2007). The Real Wealth of Nations: Creating a Caring Economics. San Francisco: Berrett-Koehler. 318 p.

Escobar-Lemmon, M. (2006). Executives, legislatures, and decentralization. *The Policy Studies Journal*. Vol. 34, № 2. P. 245-263.

Fellin, P. (2001). The Community and the Social Worker. F.E. Peacock Publishers. 389 p.

Gordon, D. (2012). The Voice of History within Sociology: Robert Nisbet on Structure, Change, and Autonomy. *Historical Reflections*. Vol. 38, № 1. P. 43-63. URL: https://www.researchgate.net/publication/272212410_The_Voice_of_History_within_Sociology_Robert_Nisbet_on_Structure_Change_and_Autonomy.

Landy, M. (1993). Public policy and citizenship. *Public Policy and Democracy* / H. Ingram, S. Rathgeb Smith (eds). Washington, DC: Brookings. P. 19-44.

Nisbet, R. (1968). Sociology as an idea system. *American Behavioral Scientist*. Vol. 12. P. 34-37.

O'Dwyer, C. (2006). Reforming regional governance in East Central Europe: Europeanization or domestic politics as usual? *East European Politics and Societies*. Vol. 20, № 2. P. 219-253.

O'Neill, K. (2003). Decentralization as an electoral strategy. *Comparative Political Studies*. Vol. 36, № 9. P. 1068-1091.

Pateman, C. (1970). Participation and Democratic Theory. Cambridge: Cambridge University Press. I-vi, 122 p.

Riley, D. (2016). An Anticapitalism That Can Win. *Jacobin*. URL: https://jacobin.com/2016/01/olin-wright-real-utopias-socialism-capitalism-gramsci-lenin-luxemburg/

Spina, N. (2013). Decentralisation and political participation: An empirical analysis in Western and Eastern Europe International *Political Science Review*. Vol. 35, № 4. P. 448-462.

Xavier, F., Lukosch, S., & Brazier, F. (2019). Social Cohesion Revisited: a New Definition and How to Characterize It. *The European Journal of Social Science Research*. Vol. 32, № 2. P. 231-253.

Розділ 14
Використання соціальних медіа у військовий час та довіра до них

Олена Ігорівна
ГОРОШКО
доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології і публічного управління, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна

Olena
GOROSHKO
Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Public Administration, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», 2, Kyrpychova str., Kharkiv, 61002, Ukraine

E-mail: olena.goroshko1965@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8592-1022

Юлія Дмитрівна
ГЕРМАНОВА
аспірантка кафедри соціології і публічного управління, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна

Yulia
GERMANOVA
Postgraduate student of the Department of Sociology and Public Administration, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kyrpychova str., 2, Kharkiv, 61002, Ukraine

E-mail: julia.germanova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8644-6254
DOI: https://doi.org/10.15421/342474

Епоха інформаційного суспільства надає інформації надзвичайного значення. Інформація стає основним ресурсом, впливовим капіталом та потужною силою. Проте, в країні, яка змушена вести війну в еру нових інформаційно-комунікаційних технологій, що продовжують швидко розвиватися, цінність інформації зростає в геометричній прогресії.

Сьогодні інформації не просто багато, її колосальний профіцит, обсяг, який фізично неможливо встигнути сприйняти, адже процес виробництва нової інформації неймовірно швидкий та безперервний. Споживачу більше не треба шукати інформацію, але виникає життєва необхідність у навичках орієнтування, фільтрації та сприйняття її.

Найбільший військовий конфлікт у Європі з часів Другої світової війни розпочався 24 лютого 2022 року, коли росія вторглася в Україну. Паралельно

з військовими діями дві воюючі держави з 2014 року ведуть інформаційну війну (Boucher, 2022; Рущенко, 2015). Маніпулювання громадською думкою є потужною інформаційною тактикою, яка використовувалася у війнах протягом всієї історії (Roman, et al., 2017; Skarpa, et al., 2023).

Можна підкреслити, що роль медіа стає вирішальною під час кризових ситуацій, таких як пандемії або війни, коли люди шукають інформацію, щоб вижити і убезпечити себе та своїх близьких (Melki, & Kozman, 2021; Skarpa, & Garoufallou, 2021; 2022). Пандемія COVID-2019 демонструє це досить чітко. Тому дуже важливо, щоб повідомлення в ЗМІ були точними та етично коректними, щоб люди могли довіряти отриманій інформації.

Можна розрізняти типи інформаційних війн залежно від того, які ЗМІ в них використовуються. Так, Другу світову війну визначають як «війну друку». Війна у В'єтнамі була описана як перша велика «телевізійна війна», оскільки вперше телебачення, а не друковані ЗМІ, виявилося домінуючим засобом сприйняття війни людьми (Rollins, 1984; McClancy, 2013). У 1990-х роках, з поширенням Інтернету, коли саме мережа стала основним інструментом, що забезпечує легкий і швидкий доступ до будь-якої інформації, з'явилася можливість говорити про Інтернет-війну. Вторгнення США в Ірак у 2003 році було названо першою великою «інтернет-війною», коли блоги та персональні веб-сайти завойовували читацьку аудиторію, конкуруючи з великими журналами політичної думки та фактчекерами, що кидали виклик основним ЗМІ (Reynolds, 2004). Однак з розвитком технологій веб 2.0, коли з'явилася можливість поширювати величезні обсяги інформації та дезінформації з великою швидкістю, неправдива та оманлива інформація почала розповсюджуватися в мережі і потрапляти до потенційно величезної аудиторії за дуже низьку ціну. Соціальні мережі частково перетворилися на інструменти інформаційної війни. Наразі нові технології (соціальні медіа, великі дані, штучний інтелект) можуть впливати на швидке створення і поширення фейкових новин, чого не було донедавна (Burkhardt, 2017). До того ж ніколи раніше ІКТ не були настільки ефективними для поширення пропаганди (Nougayrède, 2018). Таким чином, цифрові технології дозволяють легко змінювати інформацію з метою дезінформації, що становить загрозу для відкритих суспільств і демократії в усьому світі (Sadiku, et al., 2018). Таким чином, можна говорити про українсько-російську війну як про «війну соціальних медій», зокрема.

Війна в Україні також загострила проблеми, пов'язані з інтернет-активністю та довірою в Інтернеті, тобто проблеми отримання достовірної інформації онлайн, споживання фейків і пропаганди та її впливу на громадську думку є однією з провідних складових як у цифрових розвинених країнах, так і в країнах, що перебувають у стані війни. Надлишок недостовірної та фейкової інформації впливає на зміну інтернет-активності сучасного користувача та призводить до значної втрати довіри до інформації, що передаєть-

ся через мережу. Тому проблема довіри до інформації, що поширюється через соціальні мережі, стає надзвичайно гострою для розуміння сучасної інформаційної війни.

Інформаційний фронт був наявний у всіх війнах, які вело людство протягом своєї історії. Разом з тим, у війні четвертого покоління, а саме такою є російсько-українська на думку низки українських та закордонних дослідників, роль інформаційного фронту є визначальною (Бобров, 2023; Почепцов, 2015; Рущенко, 2015).

Зазначимо, що сам термін «війна четвертого покоління» був запропонований групою дослідників на чолі з Вільямом Ліндом у 80-х роках XX століття. Проаналізувавши та констатувавши особливості перших трьох поколінь воєн (I – війна мушкетів; II – війна вогню і маневру; III – війна з широким застосуванням важкої техніки, авіації, оточень супротивника), дослідники запропонували свою концепцію бачення «війни четвертого покоління» як наукове передбачення розвитку потенційних конфліктів у майбутньому. Вчені окремо наголошували на непересічній важливості вчасного передбачення та розпізнавання нового покоління конфлікту, зазначаючи, що «той, хто першим розпізнає, зрозуміє та запровадить зміну поколінь може отримати вирішальну перевагу. І навпаки, на націю, яка повільно адаптується до зміни покоління чекає катастрофічна поразка» (Lind, et al., pre-1994). Війна четвертого покоління не передбачає виключно «військового рішення» (Lind, & Thiele, 2015).

Характерною ознакою цього виду війни стає поява трьох додаткових рівнів ведення – фізичний, розумовий і моральний – на додаток до класичних: стратегічного, тактичного та оперативного, і ці додаткові рівні мають потенціал стати вирішальними (Lind, & Thiele, 2015). Війну четвертого покоління надзвичайно важко «операціоналізувати», він передбачає велику кількість незалежних владних центрів на всіх рівнях, включаючи тактичний (Lind, & Thiele, 2015, p. 29-30). Для успіху в такій війні необхідно відмовитися від «стереотипної тактики та всіх передбачуваних моделей», при цьому модель поведінки «поліцейський», яка спрямована на деескалацію, буде більш ефективною за модель «солдат», що передбачає ескалацію (Lind, & Thiele, 2015, p. 104-109).

Дослідники теоретично обґрунтовували кардинальні зміни у веденні війн внаслідок технологічного прогресу і розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Зокрема, Мануель Кастельс дотримувалися позиції, що завдяки комп'ютерним мережам змінюються і способи ведення війни: і технологічно, і стратегічно. «Нове стратегічне мислення швидко здобуває визнання серед «think thank» (англ. – мозкових центрів) оборони у США та НАТО. Воно називається «роїння» (англ. – «Swarming»). Війна нового типу, на думку Кастельса, представляє собою категоричну відмову від військових концепцій, що базуються на масовому зосередженні вогневої сили, бро-

ньованої техніки та великих концентраціях військ. «Роїння» передбачає маленькі автономні підрозділи, забезпечені високою вогневою силою, доброю підготовкою та володінням інформацією в реальному часі, – наголошує Кастельс та додає, що «такий «нелінійний» спосіб ведення війни відміняє поняття лінії фронту й представляє високотехнологічну версію старої традиції партизанської війни (Кастельс, 2007, с. 160-161).

У своїй книзі «Токсичний інфопростір» Георгій Почепцов також наголошував, що «сьогодні війна у фізичному просторі «вийшла з моди», а «її ведення намагаються передоручити так званим приватним арміям і частіше ведуть не у фізичному, а в інформаційному або віртуальному просторах» (Почепцов, 2022, с. 195). «Боротьба за уми та настрої людей стає чи не стрижнем гібридної війни», - наголошує Ігор Рущенко в монографії та додає, що «звичка до вільної преси, слова і думки стають вразливою точкою» (Рущенко, 2015, с. 27).

Поняття «гібридної війни» також не є новацією, воно фігурує ще в роботах Вільяма Лінда кінця минулого століття (перше видання – 1985 рік, потім багато разів перевидавалася) (Lind, & Thiele, 2015).

Г. Почепцов наводить роздуми дослідника майбутніх конфліктів та нетрадиційних воєн Девіда Кілкуллена з приводу особливої ролі інформації у боротьбі з повстанцями: «Інформаційну кампанію слід вести на глобальному, регіональному та локальному рівнях, бо сучасні повстанці звертаються до глобальних мереж симпатії, підтримки, фінансування та рекрутування». «Військові дії задають лише фон для більш масштабної війни в людському розумі», – наголошує Г. Почепцов, додаючи, що російсько-українська гібридна війна – «скоріше гуманітарна війна, в якій військові дії є другорядними» (Почепцов, 2015).

Схожі думки висловлює й Пітер Померанцев, називаючи ядром інформаційної війни людську свідомість, психологічну сферу. «В інформаційній боротьбі йдеться не лише про пропаганду, медіа дебати, переконання. Це військова доктрина, що включає кіберагресію, економічні, медійні засоби та інші засоби. Перемога у цій війні – виняткова у свідомості», – зазначає П. Померанцев та додає, що «такий вид війни існував завжди, однак набув більшої інтенсивності у зв'язку з появою нових інформаційних технологій». Протидіяти в інформаційній війні, на думку П. Померанцева, можна за трьома напрямками:

- захист інформаційного простору;
- ефективна соціальна політика;
- організація і проведення власних інформаційних операції з урахуванням потреб місцевої аудиторії (Пітер Померанцев, 2015).

У свою чергу, Євген Головаха також звертає увагу на принципове значення інформаційної складової в контексті повномасштабної війни. «В нинішньому світі інформаційна картинка має не просто надзвичайно важливе, а

вирішальне значення. Тому для урядів провідних країн ці «картинки» важливі з тієї точки зору, щоб демонструвати тамтешньому населенню, що війна йде не десь там далеко в Євразії, а війна триває взагалі за існування цивілізації, як такої. І в цьому сенсі важливо повсякчас демонструвати усьому світу усі жахіття цієї війни, – наголошує вчений (Українське суспільство, 2023).

Десятиріччями країна-агресор (рф визнана країною-агресором Верховною Радою України в 2015 році (Про Звернення, 2015)) відточувала майстерність у проведенні інформаційних, інформаційно-психологічних і пропагандистських кампаній, зокрема, на території України. Тож нашій державі довелося вчитися з нуля, маючи вкрай несприятливі стартові умови. Адже численні проросійські політичні партії та медіа працювали в Україні та поширювали наративи про образ сусідньої країни як *Старшого брата*, без якого України немає і не може існувати в майбутньому. Протистояти поширенню та вкоріненню таких наративів в світогляд українців не було кому, адже силовий блок, спецслужби в Україні також довгий час знаходилися під впливом проросійських діячів або під їх керуванням (наприклад, міністр оборони України часів президентства Януковича Павло Лебедев навіть мав російське громадянство (Міністра оборони, 2019)).

Наведемо лише один виразний приклад, який надає усвідомлення ситуації: дослідження Патрисії Бричек-Врубель та Мацея Мощинського висвітлення підконтрольними країною-агресором медіа подій 2014 року в Україні. Коротко згадаємо основні пропагандистські наративи тієї інформаційної кампанії: спочатку стверджувалось, що агресор взагалі не мав наміру окупувати українські території і не вів жодних воєнних дій, намагаючись видати власних військових за місцевих ополченців, які діяли проти нової влади в Києві, а не військове вторгнення; пізніше, коли стало неможливо приховати, що «зелені чоловічки» мають сучасне російське військове устаткування, довелося визнати присутність своїх військ, але продовжувала заперечувати вторгнення в Україну, заявляючи, що лише надавали підтримку «незгодним із русофобською політикою Києва повстанцям, яких переслідували». Результатом інформаційної кампанії стало те, що західні уряди не мали достатньої аргументації, аби «вжити рішучих дій проти Росії», а Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі Філіп Брідлав назвав російську операцію «найбільш вражаючим, найдивовижнішим бліцкригом інформаційної війни, який ми коли-небудь бачили в історії інформаційної війни» (Bryczek-Wróbel, & Moszczyński, 2022). Інформаційна кампанія вийшла настільки ефективною, що навіть в Україні частина населення щиро вірила в таку сконструйовану російською пропагандою реальність.

Принципово важливим в цьому контексті постає питання: чому українське суспільство настільки легко піддавалося російській пропаганді. Український вчений Георгій Почепцов сформулював перелік таких причин:

- той факт, що населення України володіє російською, на відміну від

росіян та українською мовами, тож «російський інформаційний продукт має принципово більше можливостей для розповсюдження, ніж український»;

- українці споживали/споживають «російські телесеріали, які несуть російську модель світу»;
- спільна історія, і це полегшує вплив на українське суспільство,, оскільки «спільне» виявляється більш сильним, ніж «відмінне»;
- росія вже давно вела війну з Україною у фантастичній літературі та у відповідному кінематографі. Україна вперше зіткнулася з війною, яку не так легко розпізнати як стандартний варіант війни (Почепцов, 2014).

До цього логічним видається додати також декілька, на перший погляд, технічних аспектів, але які серйозно вплинути на сприйняття українцями проросійських пропагандистських наративів:

- практично безперешкодний доступ до російського телебачення;
- російські соціальні мережі «Одноклассники», «Вконтакті», користувачами яких була значна частина українського населення (за даними дослідження Яндекс станом на літо 2014 в «Вконтакті» було зареєстровано 27 млн. українських акаунтів, в «Одноклассниках» – 11 млн. українських акаунтів);
- широко розгалужена мережа проросійських політичних партій, громадських організацій, Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП).

Варто відзначити, що останніми роками Україна на державному рівні зробила низку важливих кроків, аби нівелювати ці фактори. Так, ще у 2014 році під забороною в Україні опинилося мовлення низки російських пропагандистських телеканалів в ефірних та кабельних мережах, зокрема: «Первый канал. Всемирная сеть», «РТР-Планета», «НТВ-Мир» та інші (Україна заборонила, 2014). Пізніше перелік доповнювався та розширювався, доступними російське телебачення залишалося для дуже обмеженого кола користувачів, які мали, наприклад, супутникове телебачення. Таким чином, український інформаційний простір вдалося практично повністю очистити від традиційних медіа ворога.

Подальший важливий крок було зроблено Україною в середині 2017 року – заборона російських соціальних мереж «Вконтакті» та «Одноклассники», а також поштового сервісу «mail.ru» (Про рішення, 2017). Буквально кілька цифр, аби продемонструвати впливовість «Вконтакті» серед українців: щодобова аудиторія мережі в Україні в 2015 році складала 13 млн. десктопних (із застосуванням настільного комп'ютера) користувачів, збільшення у порівняння з попереднім роком склало 1 млн. користувачів або більше ніж на 8% («ВКонтакті» наростила, 2015). І це дані станом на кінець 2015 року, тобто вже після початку російської агресії проти України.

Блокування «Вконтакті» та «Одноклассників», безумовно, значно обмежило шкідливий вплив пропаганди на українців, проте, агресор не припиняє спроб керувати свідомістю наших громадян, вишукуючи альтернативні мож-

ливості. Роками оплотом кремлівської пропаганди виступали проросійські політичні партії та УПЦ МП. Після початку повномасштабного вторгнення через зміни в законодавстві та рішення судів діяльність проросійських партій в Україні потрапила під заборону. З проросійською церквою законодавчо закрити питання вдалося лише на третьому році повномасштабного вторгнення. Проєкт Закону № 8371 «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» (неформально документ охрестили «про заборону російської церкви в Україні») у другому читанні та в цілому проголосували 20.08.24 265 голосами «за» при мінімально необхідних 226 голосах (Верховна Рада, 2023). У День Незалежності Президент Володимир Зеленський підписав документ. Закон опублікований в офіційному виданні «Голос України» (Проц, 2024). І вже вступив в силу, адже набирає чинності наступного дня після опублікування. Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук зазначає, що відповідно до тексту документу, «Російська православна церква (РПЦ) в Україні буде заборонена. Водночас «українські релігійні організації, які підозрюють у співпраці з РПЦ, матимуть 9 місяців, щоб розірвати зв'язки з Москвою». За даними пресслужби СБУ, з початку повномасштабного вторгнення відкрито кримінальні провадження щодо понад 100 священнослужителів УПЦ (МП), майже половині з них уже повідомлено про підозру, а 26 отримали судові вироки. Я би це скоротила або прибрала зовсім (Рада ухвалила, 2024). Поруч із цим, вплив УПЦ МП значно впав з початку «великої війни». Відповідно до результатів дослідження КМІС до прихожан УПЦ МП в червні 2020 року себе зараховували 15% опитаних українців, роком пізніше – 18%, а в липні 2022 року – лише 4% (Динаміка релігійної самоідентифікації, 2022). Одночасно треба наголосити, що представники УПЦ з початком повномасштабного вторгнення значно знизили публічну активність.

Всі ці кроки певною мірою вплинули на світогляд українців, але мало торкнулися закордонної аудиторії російської пропаганди. Тож станом на початок війни країна-агресор мала сформоване вигідне для себе реноме в уявах не тільки росіян, а й значної кількості українців і навіть за кордоном. Україні, аби досягти успіху на інформаційному фронті, необхідно було боротися з російською пропагандою всередині країни, на міжнародному рівні і, наскільки це можливо, з російським суспільством.

Аналізуючи стан інформаційної безпеки України перед початком повномасштабного вторгнення, Ален Бобров наголошує, що в державі «не було сформованої чіткої системи пропаганди або вона працювала погано, на відміну від ворожої», через що було втрачено цінний час. Проте, згодом, на переконання автора, українська пропаганда отримала системність (Бобров, 2023, с. 9).

Починаючи буквально з перших днів повномасштабного вторгнення, українська влада розпочала грунтовну боротьбу з поширенням російської

пропаганди на закордонну аудиторію. Наведемо кілька найбільш принципових кроків у цьому напрямку:

- 26.02.22 – Міністерство культури та інформаційної політики разом з українськими медіа-групами звернулися до міжнародних телевізійних провайдерів з закликом вимкнути російські новинні канали, зокрема, «заблокувати та вимкнути мовлення цих каналів на європейських супутниках» (Україна просить, 2022). Вже наступного дня Високий представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Жозеп Боррель повідомив, що мовлення Russia Today і Sputnik у Європейському Союзі буде заборонено. «Путін хоче не тільки захопити землю, він також хоче захопити душі людей токсичними повідомленнями, брехнею», – пояснював Боррель (У всіх країнах, 2022). Зокрема, американський стрімінговий сервіс Netflix відмовився додавати 20 російських федеральних телеканалів, хоча відповідні зобов'язання у нього з'явилися після внесення його в реєстр «аудіовізуальних послуг», який контролює російський регулятор зв'язку Роскомнадзор. «Враховуючи поточну ситуацію, ми не плануємо додавати ці канали до нашого сервісу», – процитувало представника Netflix видання Politico (Netflix refuses, 2022). За інформацією «1+1 media», станом на 28.02.22 понад два десятки міжнародних та локальних провайдерів вимкнули російські канали новин, натомість запустили український марафон «Єдині новини». В пресслужбі «1+1 media» наголошували, що список буде розширюватися, адже перемовини з низкою компаній ще тривали (У Європі вимикають, 2022).

- 26.02.22 – міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров звернувся до топменеджерів YouTube та Meta з проханням блокування російських медіа, які «брешуть та пропагують війну». Також український урядовець звернувся до Netflix щодо блокування сервісу в рф (Федоров, 2022b). Федоров повідомив, що Twitter заблокував можливість реєструвати акаунти з країни-агресора (Федоров, 2022a). Наступного дня в Міністерстві цифрової трансформації повідомили, що YouTube заблокував низку російських каналів в Україні, зокрема, «Первый канал», «Россия 24» і «Россия 1», TASS, «РИА Новости», РБК, «Телеканал Звезда» та інші (YouTube заблокував, 2022). Вже 28.02.22 стало відомо, що YouTube заблокував канали, пов'язані з російськими RT та Sputnik на території всієї Європи (Відеохостинг YouTube, 2022).

- 26.02.22 – міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров оприлюднив заклик створювати IT-армію, аби боротися на кіберфронті (Федоров, 2022c). У рамках реалізації цієї ініціативи було створено відповідну групу в Telegram – IT ARMY of Ukraine (посилання: https://t.me/itarmyofukraine2022), станом на нинішній момент група налічує трохи менше 140 тисяч підписників. Буквально за кілька днів (1.03.22) Федоров констатував, «якщо на початку ми стримували багато потужних атак, переважно через тривалу підготовку ворога заздалегідь, то зараз, завдяки, єди-

ному духу українців до свободи ми перейшли до впевненого наступу» (Федоров, 2022e).

- 1.03.22 – Федоров звернувся до українських YouTube блогерів з тим, аби вони активно створювали контент російською мовою на російську аудиторію (Федоров, 2022d).

Довіра до медіа у військовий час. Довіра є основою міжособистісних та суспільних відносин на всіх рівнях соціальної взаємодії. У соціальних науках поступово зростає дослідницька увага до категорії *довіри* в політичному та економічному дискурсі, проте проблема довіри до медіа є недостатньо дослідженою навіть у мирний час, а у воєнний – ця тема набуває особливого значення та потребує ще більш детального вивчення (Бойко, 2019; 2021; Newman, et al., 2022; Skarpa, et al., 2023; Неофіційні повідомлення, 2022).

На основі проведеного теоретичного аналізу виявлено два фактори, що впливають на актуалізацію теми довіри в сучасному суспільстві (Sztompka, Corritore, Blöbaum, Fukuyama, Luhmann): По-перше, це втрата довіри до соціальної системи, яка може бути зумовлена кризовою ситуацією або трансформацією соціальних відносин у суспільстві в цілому (тому контекст України є дуже важливим). По-друге, це глобалізація, яка супроводжується розширенням сфер соціальної взаємодії до категорій простору і часу, віддаленістю акторів взаємодії та набуттям опосередкованого характеру механізму формування довіри до соціальної системи (тут актуальним є досвід німецької медіаіндустрії).

Основний теоретичний аналіз феномену довіри здійснив Петер Штомпка у своїй книзі «Довіра: Соціологічна теорія» (Sztompka, 1999). За допомогою теоретичного аналізу рівнів довіри та їх екстраполяції на Інтернет, розглядають три рівня довіри:

- сумарна оцінка довіри до Інтернету як соціального інституту – інституційний рівень довіри;
- довіра до Інтернету як технічного інструменту – техніко-організаційний рівень довіри;
- особиста довіра до он-лайн інформації – міжособистісний рівень довіри (Sztompka, 1999).

Сьогодні цифрові пристрої, соціальні мережі та традиційні медіа забезпечують постійний потік зображень, відео та новин про війну, що триває вже третій рік. Люди буквально завалені інформацією про російсько-українську війну. Деякі дослідники стверджують, що російсько-українська війна - це війна смартфонів, підкреслюючи важливість того, щоб люди мали легкий доступ до інформації та новин (Stastna, 2022), а також роль військового кореспондента – як роль солдата (Horbyk, 2022). Люди можуть ділитися репортажами з передової в режимі реального часу. Зараз роль «військового кореспондента» може виконувати будь-хто зі смартфоном (Suciu, 2022), а не лише професійні журналісти. Користувачі соціальних мереж і мобільних телефонів

стають прозюмерами (у розумінні термінології Тофлера) у створенні контенту (Horbyk, 2022). Деякі дослідники підкреслюють, що понад 60% населення України користувалися смартфоном у 2021 році, і що здатність пересічної людини обробляти та ділитися загальнодоступними цифровими даними через Інтернет допомогла українцям та їхнім союзникам протистояти російським заявам, фейковим новинам та пропагандистським наративам. У російсько-українській війні вперше битва за глобальне цифрове домінування між супротивниками зможе визначити переможця. У цій інформаційній війні обидві сторони поширюють діаметрально протилежні наративи (Serafin, 2022). Було зазначено, що в російському стратегічному наративі втручання США стало головним предметом занепокоєння і розглядається як основна причина нестабільності в регіоні. Російська держава намагається просувати позитивний наратив про себе для внутрішньої та міжнародної аудиторії (Szostek, 2016). Український стратегічний наратив, з іншого боку, проектує поведінку росії як дестабілізуючу силу у світовій політиці (Szostek, 2017). Країну-агресора неодноразово звинувачували на міжнародному рівні у спробах маніпулювати громадською думкою, переважно через поширення проросійських наративів та кібератаки, навіть з території України (De Andrade Gama, & Mozgin, 2021). Можна також підкреслити, що в Західній Європі та США соціальні медіа та громадська думка підтримують український наратив війни, тоді як у Китаї, країнах Африки на південь від Сахари та Бразилії переважає російський погляд на війну. Незалежно від регіону, очевидно, що ми перебуваємо у першій у світі війні соціальних мереж і смартфонів (Serafin, 2022; Skarpa, et al., 2023).

Місце та роль соціальних медіа в Україні. Соціальні медіа надзвичайно глибоко вкорінилися в усіх сферах суспільного життя українців не лише з повномасштабним вторгненням, а набагато раніше. Наочно демонструє цей факт аналіз опитувань громадян щодо їх користування соціальними медіа, показник якого постійно зростає.

Не можна оминути увагою і важливу роль соціальних медіа, першочергово – Facebook в інформуванні, мобілізації суспільства та організаційному аспекті Революції Гідності (листопад 2013 – лютий 2014 років). Адже саме повідомлення у соціальних медіа щодо побиття студентів-мітингувальників 1 грудня 2013 року та заклики стати на їхній захист й стали найбільшим триггером, що призвів до виходу кількасот тисяч українців на вулиці столиці.

Проте було б несправедливо не враховувати той факт, що під час Революції Гідності соціальні медіа виступали не лише інструментом інформування українців про перебіг подій та середовищем мобілізації громадянського суспільства, а й створювали свого роду організаційно-комунікаційний хаб, де учасники Євромайдану знаходили перелік необхідних товарів, знаходили попутників для поїздки в Київ та вирішували низку інших питань.

Аналізуючи результати опитувань учасників Євромайдану, проведені в

період з 1 по 10 грудня 2013 року, українська дослідниця Марта Наумова наголошувала, що є підстави говорити про перспективу формування «критичної маси носіїв «культури участі» в рамках Революції Гідності (Наумова, 2015). Тренд отримав свій розвиток і в подальшому, особливо чітко він проявився з початком повномасштабного вторгнення. Середовищем його розвитку здебільшого виступають соціальні медіа, адже комунікація, особливо масова, здебільшого відбувається саме через них: інформування про поточні події, збори, евакуація, підтримка тощо.

Варто окремо зупинитися на питанні, якими джерелами інформації користуються українці, адже з початку повномасштабного вторгнення ландшафт відчутно змінився.

Збільшення частки нових медіа в якості джерел інформації для українців почало фіксуватися ще до початку повномасштабного вторгнення, але традиційним медіа, впершу чергу - телебаченню вдавалося утримувати лідерство. Але результати соціологічних опитувань, проведені в 2022 році, демонструють, що з початком повномасштабного російського вторгнення ситуація кардинально змінилась. Станом на середину 2022 року, по новини до соцмереж зверталися 76,6% українців. На другому місці за популярністю – телебачення (66,7%), на третьому – інтернет (не включаючи соціальні мережі) – 61,2%. Радіо слухало близько 28,4%, а друковані ЗМІ читали 15,7% опитаних (Найчастіше новини, 2022).

Соціологічна група «Рейтинг» у лютому 2023 року провела опитування, результати якого також продемонстрували тенденцію зростання впливу нових медіа. Так, на питання «З яких джерел ви отримуєте суспільно-політичні новини найчастіше?» (обирати можна було до трьох варіантів), 43% опитаних назвали національне телебачення (у листопаді 2021 року таких було 55%); 41% обрали відповідь «групи і канали у месенджерах» (Telegram, Viber), у попередньому опитуванні таких було лише 11%; Інтернет сторінки – 36% проти 47%; соціальні мережі (Facebook, Twitter, Instagram) практично не змінилися (36% проти 35% в попередньому дослідженні); Youtube – 29% проти 21%; знайомі чи близькі люди (15% проти 16%), радіо – показник залишився на рівні 9%; місцеве телебачення – 7% проти 11%; національні газети, журнали – 3% проти 6%; місцеві друковані ЗМІ – 2% проти 6% (Найчастіше новини, 2022).

Ще одне соціологічне дослідження на дану тематику було здійснено Фондом Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва 3-12 березня 2024 року. Відповідно до нього, лідером серед джерел інформації дляукраїнців є Youtube (41,3%), далі йдуть місцеві Telegram-канали (39,4%), телемарафон «Єдині новини» (38%), загальнонаціональні Telegram-канали (37,4%), Facebook (35,7%), родичі, друзі, колеги (35,4%) та групові чати у Вайбер, Вотсап, Telegram (32,6), Інтернет-сайти (31,6%). Найменш популярними серед запропонованих варіантів є супутникове телебачення (16,6%) та радіо

(13%) (Результати опитування, 2024). Варто відзначити, що в даних попередніх досліджень Telegram канали не були розділені на місцеві та загальнонаціональні, тож для розуміння тенденції пропонується і для дослідженні ФДІ об'єднати їх. Таким чином, найбільш популярним джерелом інформації для українців залишаються Telegram канали (39,4+37,4=76,8%)

Тобто Telegram став найпопулярнішим джерелом інформації про війну для українців – мережа, яка взагалі не фігурує в опитуваннях в Європі та США, лідирує в низці соціологічних опитувань в Україні. За твердженням власника одного з найбільш популярних проукраїнських Telegram каналів Ігоря Лаченкова (канал «Лачен пише», аудиторія – більше 1,5 млн. підписників), у перші дні повномасштабного вторгнення українці масово підписувалися на велику кількість різних пабліків. Так, аудиторія його та інших Telegram каналів за перший місяць збільшилася у 5-10 разів (Блогер Ігор Лаченков, 2022).

При цьому національний марафон єдиних новин #UAразом – державний проект, покликаний стати основним джерелом інформації для українців - значно поступається популярністю соціальним медіа, в першу чергу, Telegram. Як демонструють дані соціологічних досліджень, аудиторія телемарафону складає менше половини опитаних громадян (результати соціологічного дослідження, проведеного на замовлення Ukrainian Future Institute у серпні 2023 року, свідчать, що більше 50% українців не дивляться марафон, і лише 13% регулярно дивиться), а довіра до проекту продовжує знижуватися (КМІС). Негативний баланс довіри до #UAразом (кількість тих, хто не довіряє інформації, перевищує кількість глядачів, які довіряють) зафіксовано в ході соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 5-10 лютого 2024 року (Крайня, 2024).

«Ідея телемарафону "Єдині новини" користувалася широкою підтримкою у 2022 році, але з 2023 року простежується стабільне зниження довіри і станом на лютий 2024 року ми вперше фіксуємо негативний баланс довіри-недовіри. Тобто кількість тих, хто довіряє, зараз менше кількості тих, хто не довіряє», – йдеться у повідомленні КМІС (Крайня, 2024). Тобто, тенденція зміщення уподобань до соціальних мереж та Інтернету для отримання новин, що виникла під час пандемії коронавірусу, помітно прогресує у воєнний час.

Довіра українців до всіх джерел інформації знижувалася протягом усього воєнного часу. З іншого боку, зростає кількість людей, які не довіряють жодному джерелу інформації. Новинам із соціальних мереж стабільно довіряє найбільше респондентів, але загалом довіра до них падає.

Порівняно з довірою до соціальних мереж, довіра до друкованих ЗМІ у воєнний час знизилася ще більше (Ukrainian media, 2023). Низьким є рівень довіри до інформації про події війни, яка надходить від органів державної влади (Media Consumption, 2024).

У країні-агресорі ж, за твердженням Григорія Асмолова, «хоронити те-

лебачення ще рано», воно вступає в певний тандем з соціальними мережами, значно посилюючи пропагандистські ефекти. «Виникнення екосистеми «диван, телевізор и ноутбук» може бути пов'язано також і з поняттям «пропаганди співучасті». Воно пояснює, як сила сучасної пропаганди пов`язана з можливістю залучення аудиторії в її поширення і поглиблення участі громадян в самому конфлікті. Така пропаганда стає особливо сильною по мірі того, як старше покоління отримує нові технологічні навички, перетворюючись з простих споживачів пропаганди на її поширювачів через свої соцмережі» (Asmolov, 2022).

З початком повномасштабного вторгнення країна-агресор також попіклувалася про зачистку інформаційного поля для внутрішньої російської аудиторії. Так, з 1.03.22 за ініціативи генеральної прокуратури країни-агресора було заблоковано сайти російських опозиційних медіа «Эхо Москви» та телеканалу «Дождь», а напередодні – новинний сайт Сибіру «Тайга.инфо», незалежний студентський журнал DOXA, інтернет-агентство новин «ТВ2. Новости Томска и Сибирь» та низка інших (Спроби приховати, 2022). Газета «Все для вас» з написом «Нет войне» (Ні війні) на обкладинці, яка вийшла друком в російському Якутську, так і не потрапила до продажу (Балачук, 2022b). Проблеми з доступом на території країни-агресора в перші дні повномасштабного вторгнення виникли й у західних медіа, зокрема, BBC, «Радіо Свобода» та «Deutsche Welle» (Глущенко, 2022). Також у цей період фіксувалися перебої з доступом до Facebook для російських користувачів (В работе Facebook, 2022).

Поруч із цим через повномасштабну російську агресію низка міжнародних сервісів припинила роботу в росії, демонструючи свою позицію: американський сервіс оренди житла Airbnb зупинив роботу в країні-агресорі та Білорусі (Airbnb зупинив роботу, 2022), на аналогічний крок пішла і компанія Booking (Сервіс бронювання, 2022); Google припинив продаж онлайн-реклами в росії, це, зокрема, включає пошук, YouTube та зовнішніх видавничих партнерів (Dave, 2022); платформа Grammarly обмежила доступ до сервісу користувачам з росії та білорусі (Горлач, & Котубей-Геруцька, 2022); компанія-гігант Microsoft заявила про зупинення всіх нових продажів продуктів і послуг у країні-агресорі, а також «багато аспектів нашого бізнесу в Росії» (Smith, 2022); The Walt Disney Company призупинила прокат своїх фільмів в країні-агресорі та заявила про співпрацю з партнерами-неурядовими організаціями щодо надання термінової допомоги біженцям (Statement from The Walt Disney Company, 2022); сервіс потокового аудіо Spotify закрив свій офіс у країні-агресорі на невизначений термін, одночасно, «переглянули тисячі фрагментів контенту з початку війни та обмежили доступ до шоу, які належать і керуються російськими державними медіа», раніше компанія видалила весь контент державних медіа RT і Sputnik зі Spotify в Європейському Союзі, Сполучених Штатах та інших ринках по всьому світу, за винятком країни-

агресора, після аналогічних кроків Meta (Spotify closes, 2022).

Треба наголосити, що країна-агресор, вочевидь, вважала, що і в Україні телебачення є головним джерелом інформації для населення, адже телевежі по всій території нашої держави неодноразово ставали мішенню ворога: Київ (Касіян, 2022b), Харків (Москвичова, 2024), Запоріжжя (Росіяни обстріляли Запоріжжя, 2022), Вінниця (Росіяни ракетами, 2022), Ізюм на Харківщині (Некрасов, 2022), Білопілля на Сумщині (Мельник, 2024), Антопіль на Рівненщині (Касіян, 2022a), а за першої можливості тимчасово окуповані українські населені пункти підключали до російського телебачення (Росіяни поширюють, 2024).

Повертаючись до місця соціальних медіа в Україні в умовах повномасштабного вторгнення, варто окремо наголосити, що їхня роль виходила далеко за межі основного джерела інформації для українців.

Систематизуючи функції соціальних медіа під час повномасштабного вторгнення, можна виділити наступні:

- інформативна – громадяни України отримують оперативну, різнобічну інформацію щодо актуальних подій практично в реальному часі;
- комунікативна – враховуючи особливості поточної ситуації (вимушені переселенці/біженці за кордон, фізична загроза всередині України) соціальні медіа стали важливим середовищем спілкування, особливо враховуючи напрацьований досвід за час пандемії;
- психологічної підтримки – певною мірою є продовженням попередньої, однак, вужча і спрямована на пошук спілкування та підтримки навколо переживань, тривог, страхів, втрат;
- організації підтримки захисникам – соціальні медіа стали наймасштабнішим середовищем зі зборів коштів та товарів на потреби сил оборони, організації збору крові для поранених та інше;
- інформаційної протидії ворогові – соціальні медіа є одним з найважливіших інструментів в сучасній інформаційній війні;
- культурно-просвітницька – розвінчання міфів, насаджених (про)російською пропагандою, поширення інформації про історію, культуру тощо;
- «лагідної українізації» – російськомовні патріотично налаштовані українці розпочинають поступовий перехід на українську мову, спочатку починаючи спілкуватися українською в соціальних медіа, адже не впевнені у високому рівні володіння рідною мовою і вважають оптимальним робити це поетапно – від письмової до розмовної;
- голоса громадянського суспільства – контролююча функція, коли соціальні медіа актуалізують болючі питання корупції, розкривають дії депутатів / чиновників, які мають ознаки державної зради;
- формування нової української еліти (лідерів громадської думки) з числа авторів, власників інформаційних каналів – рівень довіри до власників,

авторів телеграм-каналів, деяких користувачів Facebook яскраво демонструють їхні підписники. Так, минулого року власник Telegram каналу «Лачен пише» Ігор Лаченков анонсував збір на потреби Збройних сил на День Незалежності України. За день він зібрав понад 24 мільйони гривень. Це лише один випадок, а прикладів, коли завдяки Telegram каналам можна за лічені години зібрати мільйони гривень на потреби захисників – тисячі.

Соціальні медіа як середовище розповсюдження ІПСО. Надзвичайно високий рівень охоплення української аудиторії соціальними медіа та низка заходів з нейтралізації пропагандистського російського впливу в Україні, які були застосовані останніми роками, призвели до того, що основним середовищем розповсюдження ворожого ІПСО (інформаційно-психологічних операцій) стали саме соцмережі (Недєлько, 2023).

Інформаційно-психологічні операції (англ. Psychological Operations, PSYOPS) є важливою складовою загальної військової стратегії (Goldstein, & Findley, 1996, p. 22). «Історично застосування психологічних операцій в тій чи іншій формі виявилося майже таким же важливим для успішного ведення війни як застосування живої сили та зброї», – наголошує Суніл Нарула в статті «Психологічні операції (PSYOP): Концептуальний огляд» та наводить низку історичних прикладів надзвичайно успішної реалізації інформаційно-психологічних операцій Олександром Великим, Чингісханом, а також ІПСО часів Другої світової війни, задля поширення якого було застосовано медіа (Narula, 2004, p. 3).

У цьому контексті варто звернутися і до праць видатного китайського військового стратега Сунь Цзи, який надавав приклади ІПСО у своїх працях, зокрема, «Мистецтво війни» (Goldstein, & Findley, 1996, p. 24-25). Але у військово-наукову термінологію поняття увійшло значно пізніше – формулювання «психологічна війна» вперше застосування британський військовий аналітик та історик Дж.Ф.К. Фуллер в 1920 році, аналізуючи досвід Першої світової війни, в американській періодиці термін «психологічна війна» вперше з`являється у публікації «Психологічна війна і як її вести», датованій 1940 роком (Narula, 2004, p. 2).

Цитуючи звіт RAND під назвою «Стратегічна оцінка зміни ролі інформації у війні» Браяна Нічіпаука, Суніл Нарула пояснює співвідношення понять «інформаційна війна» та «інформаційно-психологічна операція» як ціле та частина: інформаційна війна поєднує в собі шість елементів, серед яких оперативна безпека, радіоелектронна боротьба (РЕБ), психологічні операції (ІПСО), обман, фізичні атаки на інформаційні процеси та інформаційні атаки на інформаційні процеси (Narula, 2004, p. 7).

У свою чергу, Вільям Лінд та Грегорі Тіле у своєму довіднику з війни четвертого покоління наголошують на твердженні, що «у війні четвертого покоління, усе, що ви робите, є інформаційно-психологічною операцією – хочете ви цього чи ні» (Lind, & Thiele, 2015, p. 192-193).

Полковник армії США Фіндлі розглядає воєнні інформаційно-психологічні операції як спеціалізовану сферу комунікацій з переконання і пропонує застосовувати в цьому контексті принципи та методи ефективного маркетингу. Цитуючи підполковника у відставці Ф. Каца, Фіндлі наголошує, що завдання ІПСО полягає в впливі на сприйняття, а отже, на волю, чужого населення (Goldstein, & Findley, 1996, p. 52).

«При правильному застосуванні ІПСО знижує моральний дух і боєздатність ворожих військ і породжує інакодумство та невдоволення всередині особового складу. Психологічні операції можуть сприяти опору серед цивільного населення проти ворожого режиму чи використовуватися для підвищення іміджу законного уряду» (Goldstein, & Findley, 1996, p. 18). Таким чином, головна мета ІПСО – посіяти паніку серед населення, викликати недовіру громадян до влади, за великим рахунком – розсварити та розділити людей.

У стратегічному плані мета психологічних операцій – зламати спротив, переконати противника, що йому все одно не перемогти, тому краще здатися ще на самому початку. Окремі аспекти розробки та проведення ІПСО можуть варіюватися в залежності від складності та рівня конфлікту, проте загальні підходи однакові як для боротьби з терористичною загрозою, так і для масштабної війни (Goldstein, & Findley, 1996, p. 19). Варто відзначити, що інформаційно-психологічні операції також розвиваються, історично сформовані, традиційні методи еволюціонують та посилюються завдяки значно ширшому наявному сьогодні потенціалу масової комунікації. Зокрема, можливостям безпосередньо комунікувати з ворогом, погрожуючи застосуванням сили чи відплатою, пропонуючи капітулювати чи здаватися в полон тощо (Goldstein, & Findley, 1996, p. 21).

Мануель Кастельс наголошує, що Інтернет надає горизонтальний, неконтрольований, відносно дешевий канал комунікації, як один-до-одного, один-до-багатьох, так і от багатьох-до-одного. «Саме через його відкритість багато з цих чу-ток ніколи не знайдуть довіри, як свідчать численні теорії змови, які заповнюють чати Інтернету та радикальні веб-сайти всіх сортів. Але є також випадки відповідної політичної інформації, поширеної через Інтернет, яка б не досягла такого самого рівня поширення чи з такою ж швидкістю, якби була розповсюджена через основні ЗМІ», – резюмує науковець (Кастельс, 2007, с. 156-157).

Розглянемо кілька найбільш резонансних прикладів поширення російських інформаційно-психологічних операцій, які активно просувалися з початку повномасштабного вторгнення на українську аудиторію соціальних медіа.

Одним з красномовних прикладів є потужна ворожа кампанія з дезінформації, яка була запущена ще в перші дні – українська влада на чолі з Президентом Володимиром Зеленським залишила Україну. Посил був очевидним - повністю деморалізувати українців, переконати, що війна вже програна і

немає жодного сенсу боротися, адже навіть влада, впевнена в програші, залишила країну напризволяще. Практично кожного дня Володимир Зеленський постив селфі, робив прямі включення з Києва, аби продемонструвати, що такі ворожі повідомлення фейкові і не відповідають дійсності (Зеленський, 2022).

Одночасно Головне управління розвідки МО України попереджало, що має розвідувальні дані, які свідчать про підготовку країною-агресором фейкової відео заяви Президента Зеленського про капітуляцію та закликали не реагувати на подібні провокації. «Подібне відео буде фейком, мета якого посіяти паніку, дезорієнтувати, зневірити, схилити наші війська до капітуляції», - наголошували в ГУР (Балачук, 2022a). Відеозвернення Зеленського врешті-решт не було, але наступного дня ворогу вдалося зламати сайти окремих органів регіональної влади та місцевого самоврядування та розмістити фейкову заяву від імені Президента про «капітуляцію та підписання мирного договору з РФ» (Романенко, 2022a).

Росіяни неодноразово намагалися організувати аналогічні кампанії на більш локальному рівні, наприклад, з приводу харківського міського голови Ігоря Терехова і не полишають їх навіть на третьому році війни (Нагорна, 2024). Також українським силовим відомствам доводилося постійно спростовувати повідомлення країни-агресора про те, що українські війська відступають (Не вірте, 2022).

Переконавшись, що інформаційно-психологічні операції про відступ сил оборони та керівництво України, яке нібито залишило державу напризволяще, не діють, ворог декілька разів намагався посіяти розкол між владою та військовими. Такі спроби об'єднував єдиний посил – ЗСУ йде колонами на Київ (рис. 1).

Але ІПСО на цю тематику також не досягли успіху і не сприйнялися українським суспільством.

Українська влада, усвідомлюючи різке зростанням впливу Telegram на українську аудиторію з початком повномасштабного російського вторгнення, ухвалила рішення про створення офіційного Telegram каналу кожному голові обласної військово-цивільної адміністрації. «Ворог штампує багато фейків, щоб посіяти паніку. Не піддаємось на провокації, користуємось офіційними джерелами», – закликав українців тогочасний заступник голови Офісу Президента Кирило Тимошенко ще 1.03.22 (Романенко, 2022b).

Тренд створення офіційних Telegram каналів поширився на представників інших органів публічної влади та відомств. І навіть це російські пропагандисти намагалися використати в інформаційній війні проти України. Так, було створено фейковий Telegram канал Верховної Ради України. Повідомлення про це було опубліковано на офіційному Telegram каналі українського Парламенту з закликом долучатися до протидії - створювати скарги на канал-клон, аби його було заблоковано (Барсукова, 2022). Раніше тактику ство-

рення фейкових каналів у соціальних медіа ворог застосував до благодійного фонду «Повернись живим».

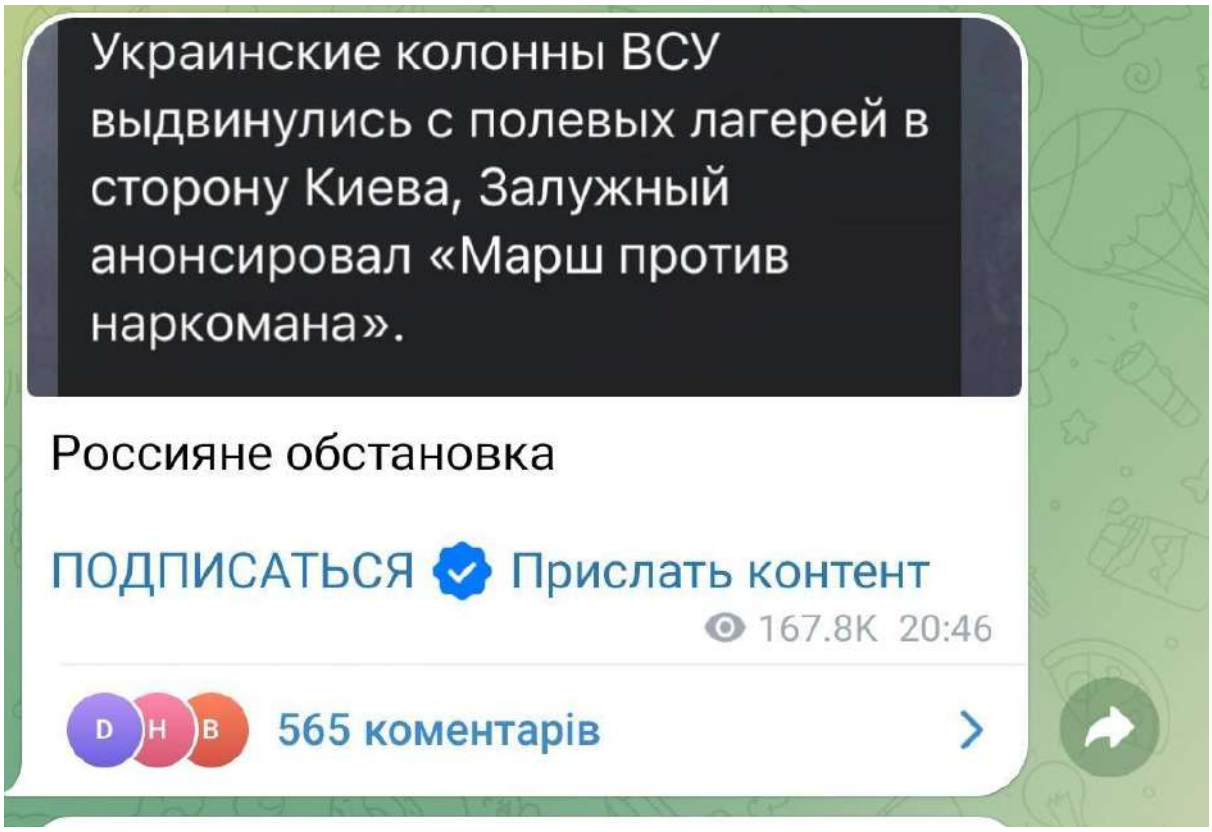

Рис. 1. Приклад російської ІПСО.

Важливим напрямком російської пропаганди як для внутрішнього, так і для зовнішнього споживача було поширення фейкових «переможних» сюжетів про зустріч російських військових на тимчасово окупованій території та про «чисельні» звернення мешканців з проханням приєднатися до країни-агресора (Херсонщина, 2022). З цією метою навіть влаштовували постановочні телевізійні зйомки, виставляючи для охорони імпровізованого знімального майданчика озброєних військових (Кулеба, 2022). Але навіть за таких умов організувати зйомку пропагандистських сюжетів окупантам буває проблематично. Наприклад, у Херсоні місцеві мешканці відмовилися отримувати гуманітарну допомогу від окупантів, роздачу якої намагалися провести під ворожі відеокамери (Мазуренко, 2022). Мешканці тимчасово окупованих міст, незважаючи на загрози з боку озброєних окупантів, щоденно виходили на акції протесту (Геращенко, 2022а; У Запорізькій області, 2022), але російській аудиторії така інформація залишалася недоступною.

Країна-агресор вповні використовує всі можливі й неможливі варіанти, наприклад, реалізуючи навіть неймовірні ІПСО. Яскравий приклад: 15.02.2024 з російського Бєлгорода запускалися ракети С-300 на Харківщину. Ракети старі, ще радянських часів, інколи вони не долітають до місця приз-

начення і падають недалеко від місця пуску. Так було і цього разу, але російська пропаганда презентувала це як обстріл торговельного центру в Бєлгороді з боку українців.

Варто наголосити, що Україна також намагалася психологічно впливати як на російських військових, які намагалися окупувати нашу територію, такі на їхніх родичів в країні-агресорі. Буквально в перші дні війни було організовано роботу гарячої телефонної лінії Міністерства оборони України «Вернись живым из Украины!» (укр. Повернись живим з України!), куди могли звернутися родичі російських військовополонених та дізнатися про їхній стан, передати коротке повідомлення (Геращенко, 2022b). Пост тогочасного радника міністра внутрішніх справ Антона Геращенка в Facebook закінчується закликом «РОССИЯ ВСТАВАЙ!». Це свідчить, що, зокрема, мета проекту - активізувати російське населення для протестів, протидії російській агресії в Україні та розвіяти міфи про переможне просування російських військ.

Паралельно Міністерство внутрішніх справ України запустило сайт 200rf.com для росіян, чиї родичі беруть участь у війні. Ідея проекту полягала у тому, аби публікувати фотографії, документи російських військових, які загинули або потрапили в полон, а їхні родичі могли знайти інформацію щодо їхньої долі (Балачук, 2022c). У такий спосіб розвінчувався наратив про відсутність або мінімальні втрати, який просувала російська пропаганда. Варто наголосити, Роскомнагляд практично одразу заблокував портал на території країни-агресора на підставі рішення Генеральної прокуратури (Тищенко, 2022).

Той самий Роскомнагляд, за повідомленнями російських медіа, звертався до Telegram з вимогою видалити сервіси, які збирають інформацію про російських військових, полонених або загиблих в Україні (Балачук, 2022d).

Поруч з цим, як з'ясували журналісти «Української правди», проаналізувавши пошукові тренди росіян в Google, значно зросла кількість пошукових запитів за словами «погибшие» (укр. загиблі) і «потери» (укр. втрати). Автори дослідження підкреслюють, що такі тренди найбільш характерні для віддалених російських регіонів (У регіонах Росії, 2022). Це свідчить про певний успіх української інформаційно-психологічної кампанії.

Більше того, російська влада також змушена була офіційно визнати серед своїх військових в Україні, хоча країна-агресор надавала статистику, що значно відрізнялася від української. Наприклад, станом на 21.03.22 російське Міноборони повідомляло про трохи менше 10 тисяч загиблих (9 861 особа), в той час, як українська сторона нарахувала майже 15 тисяч загиблих окупантів (Зятюк, 2022).

Варто окремо зазначити, що середовищем поширення інформаційно-психологічних операцій ворога виступають не лише відверто проросійські пабліки та канали. Непоодинокими є випадки, коли подібна інформація з'являється у проукраїнських користувачів, які розповсюджують таку інфор-

мацію, не розуміючи, яку шкоду вона наносить та з якою метою її запущено в мережу. Наочною ілюстрацією можна назвати масштабне поширення в соціальних медіа проросійських тез про масовий виїзд харків`ян з міста до так під час чергової спроби наступу країни-агресора на Харків на початку травня 2024 року. Ще більш незрозумілим виглядало блокування постів, які спростовують цей наратив з боку Facebook. Зокрема, з такою ситуацією стикнувся журналіст-харків`янин Сергій Бобок, який виклав фото видів міста (Рис. 2).

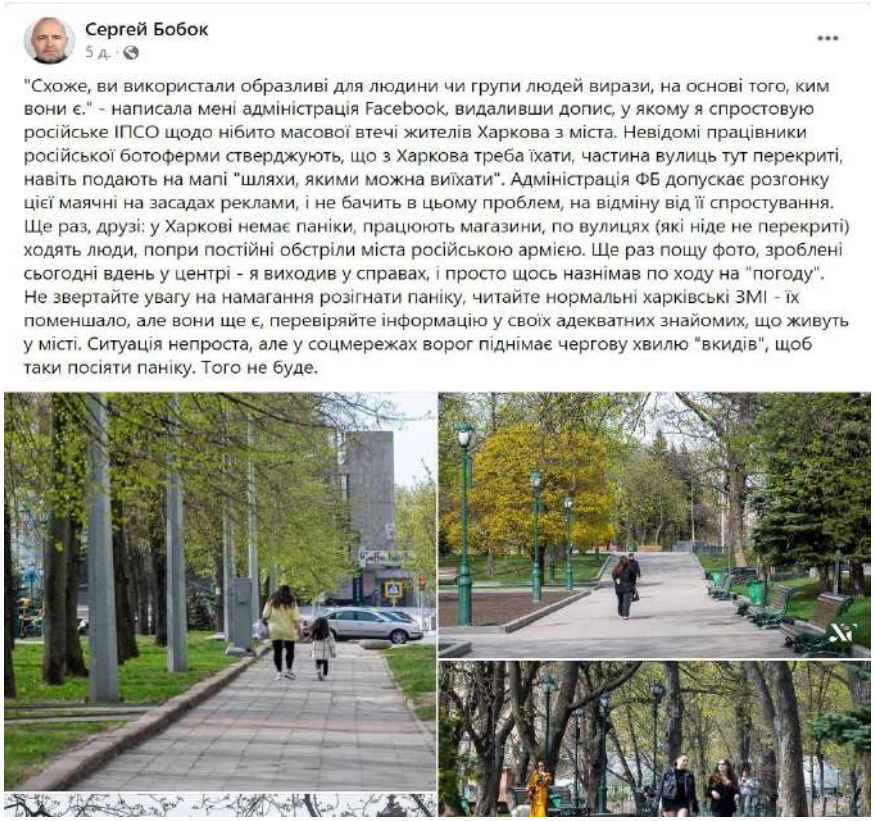

Рис. 2. Скріншот сторінки Сергія Бобка в Facebook.

Варто наголосити, що пости щодо необхідності терміново залишити Харків масово поширювали й проукраїнсько налаштовані користувачі соціальних медіа, з абсолютно щирих мотивів, бажаючи попередити мешканців про небезпеку, не розуміючи, що стають інструментами в реалізації ворожої інформаційно-психологічної операції.

Тож питання інформаційної гігієни та критичного мислення залишаються вкрай актуальними і на третьому році повномасштабної війни.

Яблуко розбрату – Telegram. Попри те, що Telegram є лідером серед джерел інформації про поточні події в Україні, спектр позицій українців стосовно цього соціального медіа достатньо широкий: від повної довіри та підтримки до вимог заблокувати його в державі.

Полярність навколо цього питання серед українців виникла ще задовго до повномасштабного вторгнення. Так, 30.12.2021 року Д.Чекін ініціював пе-

тицію із закликом заборонити Telegram на території України «через пропаганду російських наративів». Проте, з тексту звернення неможливо однозначно встановити, чи йдеться про окремі канали чи про Телеграм взагалі: «Пан Президент, введіть будь-ласка санкції проти соціальної мережі “Telegram”! Такі канали як “Учитель Йода”, “Yoda Humor” та “Yoda Sport” становлять загрозу національній безпеці України! Це думка багатьох громадян! Дякую». (текст звернення наведено повністю) (Заборонити «Telegram», 2021).

12 березня 2021 року С. Наушенко також ініціював петицію із закликом заборонити «російський месенджер “Telegram” в Україні». В даному випадку автор петиції чітко формулює вимогу – «повністю заборонити російський месенджер “Telegram” в Україні, прирівнявши його до російських соціальних мереж “Вконтакте” та “Одноклассники”, які в теперішній час в Україні під забороною». Ініціатор петиції мотивує свою позицію тим, що через Телеграм розповсюджуються російські наративи, що несуть небезпеку для держави, а також той факт, що розробником «Вконтакте» та Telegram є одна й та сама людина – Павло Дуров (Заборонити російський месенджер, 2021).

Вже після початку повномасштабного вторгнення (28.07.2022) І. Івашків зареєстрував петицію щодо заборони «неофіційним телеграм каналам викладати відео ракетних ударів». Автор звернення наголошує, що «багато телеграм каналів, які можуть освітлювати події війни під прикриттям просто зливають відео без блюру тим самим викриваючи місце вибуху та коригуючі вогонь ворога . Вони хоч і видаляють відео яке начебто випадково виклали. Але буквально через хвилину ці відео з деталями місця вибуху вже вірусяться на каналах пропагандистів рф». Ініціатор пропонує каналам, «які не отримали підтвердження», дозволити викладати відео/фото матеріали тільки з каналів, «що пройшли перевірку». А «перевірені», відповідно до ідеї автора, мають викладати «замилені» відео. Відповідальний орган державної влади та механізм «перевірки» ініціатор петиції не описує (Заборона неофіційним телеграм каналам, 2022).

11 квітня 2023 року В. Шершун реєструє петицію із закликом «заборонити небезпечні додатки». Конкретизуючи пропозицію, ініціатор наголошує, що йдеться про Telegram та Тік Ток на період воєнного часу. На думку автора, Тік Ток збирає масив даних про місцезнаходження людини, її розмови, оброблює отриману інформацію і відомості «дізнається китайська розвідка. Ці дані можуть продаватися росіянам». У тексті мотиваційної частини петиції ініціатор називає Telegram «ВКонтактє 2.0» та наголошує, що додаток збирає інформацію про українців, також «часто через цю програму російські спецслужби закидують фейкові новини» (Заборона небезпечних додатків, 2023).

Чергова петиція із закликом блокувати Telegram з’явилася на офіційному інтернет-представництві Президента 6 грудня 2023 року. С. Тимошенко, пояснюючи необхідність такого кроку, також звертається до тези про те,

що автором додатку є Павло Дуров, який серед іншого створив соціальну мережу «Вконтакті», що заблокована в Україні з 2017 року. «Неврегульованість анонімних Telegram-каналів, які здатні чи то влаштувати неконтрольовану паніку серед українців в перші дні після вторгнення, чи то дискредитовувати вільні медіа, несе у собі загрози як держбезпеці, так і нашій інтеграції в ЄС, для якого існування свободи слова є ключовим поняттям демократії», – дослівно зазначено в петиції С. Тимошенко (Блокування Telegram, 2023).

Варто окремо підкреслити, що всі перелічені петиції не отримали мінімально необхідних 25 тисяч підписів, аби ініціатива обов`язково мала бути розглянута Президентом.

Немає єдиної позиції з приводу Telegram і серед представників публічної влади та місцевого самоврядування, деякі чиновники навіть встигли кілька разів змінити свою точку зору на питання.

Олексій Данілов, коли очолював РНБО України, спочатку хотів повністю блокувати мережу (Данілов назвав Telegram, 2023), але пізніше змінив позицію, обмежуючись регулюванням (Перун, 2023). При цьому він озвучив головні вимоги до Telegram-каналів:

- деанонімізація діяльності;
- дотримання загальноприйнятих журналістських стандартів.

Екс-міністр культури Олександр Ткаченко також заявляв, що не вбачає необхідності повністю блокувати Telegram (Ткаченко про телеграм, 2023). У Національній раді України з питань телебачення та радіомовлення розглядають питання регулювання Telegram. За словами голови Нацради Ольга Герасим'юк, коли йдеться про регулювання Telegram, це не означає, що «ми плануємо закривати численні канали в месенджері, яких безліч, і не лише в Україні». Герасим'юк наголосила, що вже є «Telegram-канали, які звернулися до них та уже офіційно зареєстровані як медіа. Це забезпечує їм низку прав, зокрема, право на захист, право на акредитацію на різноманітні події» (Просяник, 2023).

Цікавої позиції дотримується член правління інтернет-асоціації України Андрій Соломаха. На його думку, Telegram канали врегулювати неможливо. «Неможливо, як з юридичної точки зору, так і з технічних питань. У першу чергу давайте говорити про технічні можливості. Телеграм-канал не є окремою платформою. Це контент, який розміщується на даній платформі і його модеруванням займається сам власник каналу», – наголошує А. Соломаха (Регулювання Telegram, 2023).

Народний депутат України від опозиційної фракції «Європейська Солідарність» Микола Княжицький звертає увагу на інший бік питання: «проблема в тому, що сама наша влада тримається на телеграм-каналах. У нас є дуже багато опозиційних телеграм-каналів, а ще більше провладних. Тож дивно було б, щоб влада стріляла собі в ногу» (Регулювання Telegram, 2023).

Поруч із цим важливо відзначити, що свої Telegram канали мають низ-

ка політиків та чиновників, а також практично всі органи влади, місцеві військові адміністрації. Виключенням не стала і Служба безпеки України, що певною мірою розвіює міф про тотальні можливості російського ФСБ в Telegram.

Позиція самої соціальної мережі, зокрема, її засновника Павла Дурова полягає в тому, що Telegram абсолютно безпечний. Представник платформи Ремі Вонг заперечує можливість доступу ФСБ до даних та називає Telegram безпечним як для користувачів. «Telegram був спеціально створений для захисту користувачів від російського стеження. Наші додатки мають відкритий вихідний код, а протокол шифрування повністю задокументований, тому будь-який дослідник може самостійно перевірити його цілісність і реалізацію» (Корольова, 2024).

Експерт з медійного права та модерації контенту в соціальних мережах Центру демократії та верховенства права Ігор Розкладай вважає «сам факт російського походження платформи Telegram означає, що вона має потрапляти під презумпцію загрози» та додає, що Україна не може регулювати Telegram як платформу, проте, є можливість регулювати окремі канали, але тільки такі, що зареєстровані як онлайнмедіа відповідно до Закону України «Про медіа». «Загалом в Україні немає регулювання соцмереж як таких. Це може відбутися через імплементацію європейських DSA&DMA (Digital Service Act / Digital Marketing Act), а в ідеалі і входження в ЄС, щоб ми могли користуватися механізмами, передбаченими цими актами» (Україна не може регулювати Telegram, 2024).

Наприклад, Закон про цифрові послуги (DSA) повною мірою набув чинності 17.02.2023 і почав застосовуватися до всіх онлайн-посередників у ЄС, за винятком малих, у яких працює менше ніж 50 людей і з річним оборотом менше ніж 10 млн євро. Як зазначається на офіційному порталі Європейської комісії, завдяки DSA «користувачі з ЄС краще захищені від незаконних товарів і контенту, а їхні права захищені на онлайн-платформах, де вони спілкуються з іншими користувачами, діляться інформацією або купують продукти» (Digital Services Act, 2024). Відповідно до Закону про цифрові послуги, онлайн-платформи, які підпадають під його дію, мають впровадити низку заходів. Зокрема:

- протидіяти незаконному контенту, товарам і послугам: онлайн-платформи повинні надавати користувачам засоби для позначення незаконного контенту, включаючи товари та послуги;
- захищати неповнолітніх, що включає повну заборону націлювання реклами на неповнолітніх на основі профілювання або їхніх особистих даних;
- надавати користувачам інформацію про рекламу, яку вони бачать, наприклад, чому вони її бачать і хто її оплатив;
- заборонити рекламу, націлену на користувачів на основі конфіден-

ційних даних, таких як політичні чи релігійні переконання, сексуальні уподобання тощо.

- надавати користувачеві, якого торкнулося будь-яке рішення щодо модерації контенту, наприклад, видалення вмісту, призупинення облікового запису тощо, пояснення причин санкцій та завантажити викладення причин у базу даних DSA Transparency;
- надавати користувачам доступ до механізму оскарження рішень модерації контенту;
- публікувати звіт про процедури модерації контенту принаймні раз на рік;
- надавати користувачеві чіткі положення та умови та включити основні параметри, на основі яких працюють їхні системи рекомендацій контенту;
- призначити контактні особи для органів влади, а також користувачів (Digital Services Act, 2024).

На даний момент вже зроблені перші кроки на шляху законодавчого регулювання Telegram в Україні. В березні 2024 року група народних депутатів на чолі з Княжицьким зареєстрували у Верховній Раді України законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація» (№ 11115) (Про внесення змін, 2024), який теоретично міг би вирішити питання регулювання Telegram. Ініціатива викликала бурхливу реакцію в суспільстві, особливо з боку власників/авторів Telegram каналів.

Аналіз тексту проекту Закону та пояснювальної записки до нього свідчить, що ініціатива не передбачає заборону Telegram в Україні, водночас він покликаний через внесення змін першочергово - в Закон «Про медіа» врегулювати діяльність Telegram каналів та вирішити дискусії навколо впливу російського ФСБ на мережу. В самому тексті законопроекту не згадується Telegram, йдеться про «платформу спільного доступу до інформації, через яку поширюється масова інформація», однак за побічними ознаками можна зробити обгрунтований висновок, що йдеться саме про цю мережу. Як мінімум потенційні загрози з боку Telegram перераховані в пояснювальній записці до законопроекту.

Княжицький вважає, що законопроект передбачає «неагресивне регулювання», яке не передбачає блокування, санкцій для користувачів, деанонімізації каналів або порушення кримінальних справ за будь-що. Ключові тези:

1) платформа має забезпечити комунікацію з українською владою (регуляторними органами) щодо дотримання законодавства;

2) платформа має підтвердити свою безпечність для наших громадян, і передусім відсутність серед власників умовного фсб, інших російських урядових структур та громадян країни-агресора (Комітет з питань, 2024).

Затримання у Франції Павла Дурова, а також ажіотаж, який воно спри-

чинило серед російських чиновників, політиків та блогерів, вчергове спровокували активізацію дискусії навколо питання регулювання Telegram в Україні. 29.08.2024 профільний комітет Верховної Ради розглянув зареєстрований в Парламенті законопроект та ухвалив рішення напрацювати нову редакцію проекту законодавчого акту на основі положень документа №11115 до кінця вересня 2024 року (Про внесення змін, 2024).

Питання регулювання Telegram в Україні надзвичайно чутливе, адже, повертаючись до результатів соціологічних опитувань, для майже 80% громадян платформа є важливим джерелом інформації про актуальні події. Крім того, низка каналів виступає в якості системи оповіщення про повітряні тривоги (система оповіщення через мережу мобільних операторів не завжди вчасно інформує населення), стали велетенським хабом для зборів на потреби захисників на фронті, а також важливим інструментом збору інформації про сили та засоби противника. Особливо показовою стала ситуація з Telegram чат-ботами, коли в ніч проти 29.04.24 Telegram заблокував українські чат-боти, серед яких і ті, що належали українським органам влади: Головному управлінню розвідки Міноборони України, Службі безпеки, «єВорог» від Міністерства цифрової трансформації, а також анонімним Telegram каналам, зокрема, пабліку «Николаевский Ваньок». Вранці соціальна мережа розблокувала чат-боти, але ситуація, що склалася, актуалізувала необхідність пошуку альтернативних способів передачі надзвичайно важливої та достатньо чутливої інформації (Несенюк, & Балашова, 2024).

Окремим блоком залишаються питання орієнтації користувача в величезній кількості Telegram каналів. Ще в перший день повномасштабного вторгнення Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки та оборони оприлюднив перелік з 40+ Telegram каналів, які поширюють російську дезінформацію в Україні (Центр протидії дезінформації склав перелік, 2022). Пізніше аналогічні переліки на основі аналізу контенту складали і ЦПД, і портал «Детектор медіа». Крім того, Центр протидії дезінформації спільно з Кібердепартаментом СБУ створили списки безпечних каналів отримання інформації, до них увійшли пабліки керівництва держави, областей, силових органів та інші (Список безпечних каналів, 2024).

Протидію проросійським Telegram каналам, як і каналам, групам в інших соціальних медіа, з початку повномасштабного вторгнення забезпечує СБУ. Ще в 2022 році тогочасний начальник Департаменту кібербезпеки СБУ Іллі Вітюка наголошував, що боротися зі шкідливим контентом каналів достатньо складно, адже з точки зору українського законодавства, механізм блокування таких каналів наразі відсутній. У цьому випадку Служба безпеки офіційно звертається до Telegram щодо блокування певних каналів, пояснюючи необхідність таких дій. Вітюк зазначає, лише за перші вісім місяців повномасштабного вторгнення на блокування було подано понад 1 500 Telegram-каналів, більш як 1 500 акаунтів в Instagram, Facebook і TikTok. Але мережа

не завжди блокує їх. Тоді вже СБУ застосовує «інші технічні та агентурні методи». Це доволі результативно, але не на 100% (Шевченко, 2022). До боротьби з такими Telegram каналами долучаються й українці, які заспамлюють їх, намагаючись хоч тимчасово «покласти» або домогтися блокування, поскаржившись.

Так само СБУ знешкоджують Telegram канали, які намагаються протидіяти мобілізації – десятками блокуються канали, де повідомляються місця вручення повісток (СБУ заблокувала, 2023). Тобто на рівні профільних державних служб відбувається боротьба з пропагандистськими російськими пабліками, проте, й самі українці мають дуже уважно ставитися до джерел інформації, якими вони користуються, а також відповідально підходити до створення/поширення власного контенту, нових підписників навіть якщо йдеться про невеликі місцеві чати, інформацію з яких також може використовувати ворог. Ще в перші дні повномасштабного вторгнення підрозділи територіальної оборони зверталися до жителів з проханням не долучати до сусідських чатів нових користувачів (Центр протидії дезінформації при РНБО, 2022), і навіть за майже три роки в місцевих чатах фіксується активність нових акаунтів перед ракетними обстрілами та одразу після них.

Не можна оминути увагою і суспільну думку з приводу питання потенційного блокування Telegram. Відповідно до опитування, проведеного впродовж 1-6 вересня 2024 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), лише 9% опитаних вважають за необхідне повністю заборонити використання Telegram в Україні, трохи більше чверті (26%) не вбачають необхідності не лише в забороні, а й навіть в контролі Telegram, більше ж половини респондентів (54%) виступають за запровадження певних обмежень і контролю, наприклад – блокування окремих Telegram каналів (Сприйняття українцями загроз, 2024).

Еволюція контенту проукраїнських Telegram каналів. Поки немає остаточного рішення по Telegram численні канали продовжують надавати актуальну інформацію мільйонам українців. А поруч із ними підписниками та читачами проукраїнських пабліків виступають і представники ворожих спецслужб. Як наголошувала ще в перші місяці повномасштабного вторгнення Ганна Маляр, яка в той період була заступником міністра оборони України, до 80% розвідувальної інформації противник отримує саме з відкритих джерел (Як не допомагати, 2022). Тож питання контенту залишається надзвичайно актуальним.

Власники, редактори проукраїнських Telegram каналів демонструють готовність та бажання змінювати підходи до створення контенту з огляду на захист інтересів, забезпечення національної безпеки України. Такий висновок виникає після аналізу контенту низки проукраїнських Telegram каналів з моменту повномасштабного російського вторгнення.

Перші дні, тижні і навіть місяці основним критерієм при виборі матері-

алу для публікації виступали його оперативність та сенсаційність, цікавість для читачів. Іншими словами, завдання було оприлюднити першими (одними з перших) та якомога більш клікабельний контент. На другий план відходили необхідність оцінки інформації на предмет достовірності, потенційної загрози випадково допомогти даними ворогу та етичної складової.

Найбільша кількість претензій до публікацій у соціальних медіа, зокрема, проукраїнських Telegram каналів після початку повномасштабного вторгнення стосувалася публікацій відео, фотоматеріалів з місць влучання ворожих ракет, іншого озброєння. Матеріали публікувалися одразу і з прив'язкою до місцевості, тож ворогу було просто скорегувати наступні запуски. Тож Генеральний штаб ЗС звертався до користувачів з проханням утриматися від таких публікацій, детально пояснюючи, до яких наслідків може призвести ігнорування прохання (Міністерство внутрішніх справ України, 2022). А речник командування Повітряних сил ЗСУ Юрій Ігнат обіцяв санкції, зазначаючи, що в Україні можуть почати притягати до кримінальної відповідальності Telegram канали, які повідомляють про рух ворожих ракет або БпЛА (Сорока, 2023b). Поступово проблема практично зійшла нанівець і автори/власники пабліків практично не допускають публікації такого контенту. А деякі Telegram канали регулярно звертаються до своїх користувачів з проханням не знімати та не викладати в мережу роботу ППО, підкреслюючи, що вони публікують дані за результатами обстрілів лише після надання офіційної інформації відповідними органами.

З часом Telegram канали позбулися ще одного небезпечного для українських військових тренду - завчасно повідомляти про успіхи сил оборони до оприлюднення офіційних даних. За словами Ганни Маляр, завчасна інформація з фронту може призвести до зриву навіть потенційно успішних військових операцій. Екс-заступниця міністра оборони навіть наводила приклад Сєвєродонецька, де захисники не змогли реалізувати усі заплановані кроки через витік інформації в публічну площину. «Приміром, одночасно з виходом з або заходом в місто реалізовуються паралельно декілька задач. І для їх реалізації важливо це робити в умовах інформаційної тиші. Все, про що можна в цей момент говорити, – говорять офіційні джерела: Генштаб і Міноборони», – пояснювала Маляр (Сорока, 2023a).

Особливо чітко цей тренд можна прослідкувати, аналізуючи висвітлення початку Курської операції (стартувала 6.08.24) проукраїнськими Telegram каналами. Перші дні офіційні посадові особи та відомства не надавали жодної інформації щодо подій в Курській області, проукраїнські Telegram канали активно висвітлювали ситуацію буквально з перших хвилин, але використовували для підготовки контента виключно повідомлення російських традиційних та нових медіа. Власники / редактори стрічок новин у Telegram в один голос наголошували, що події в Курській області – несподівана операція і на цьому етапі вони навіть не будуть намагатися дізнаватися деталі, аби випад-

ково не нашкодити. Фото-, відеоконтент аналогічно береться з ворожих пабліків, або розповсюджуються дописи офіційних осіб. Тобто, першочерговим критерієм при підборі матеріалів для висвітлення тематики виступає його оцінка з позиції державних інтересів України.

Одночасно маємо абсолютно протилежний підхід з боку медіа, особливо – соціальних, країни-агресора. Найбільш продуктивними в цьому питанні стали Telegram канали, так званих, російських військових експертів, які оприлюднювали величезний обсяг даних, дуже корисних для розробників операції. На такі моменти зверталась окрема увага на проукраїнських Telegram каналах (Рис. 3).

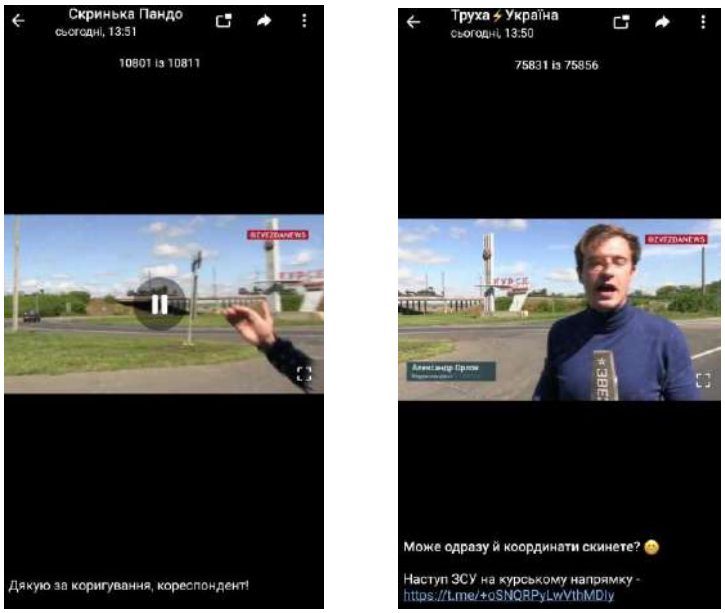

Рис. 3. Скріншоти повідомлень Telegram каналів «Скринька Пандори» та «Труха Україна».

З позитивних тенденцій в контенті проукраїнських Telegram каналів також варто відзначити той факт, що значно знизилась частка розміщення неперевірених повідомлень, велика кількість Telegram каналів намагається якомога чіткіше розділяти інформацію, надану офіційними органами, та ту, яку ще необхідно підтвердити.

Крім того, в публікаціях стало значно менше постів виключно великими літерами та з використанням декількох знаків оклику. Повідомлення CapsLockом розміщуються у виключних випадках, коли треба привернути увагу до термінового, надважливого повідомлення. Наприклад, Telegram канал-монітор по Харкову та області «TLk News» публікує повідомлення великими літерами, коли повідомляє про виліт ракет на місто. В цьому випадку зрозуміло використання CapsLock, адже час від пуску ракети з Бєлгорода до підльоту до Харкова йде на кілька хвилин.

Резюмуючи зміни підходу до створення контенту авторами / власника-

ми проукраїнських Telegram каналів, можна наголосити, що він став більш відповідальним та виваженим.

Довіра до Telegram: як виміряти. Telegram є безумовним лідером серед джерел інформації, якими користуються українці з початку повномасштабного вторгнення. Одночасно, отримання інформації з певного джерела далеко не завжди кореспондується з довірою до таких даних. Як виміряти довіру українців до конкретних Телеграм каналів?

Ми вважаємо, що лінійний підхід «чим більше підписників у каналу, тим більше довіра до нього» дуже однобічним, який не забезпечує релевантних даних. Набагато оптимальною виглядає комплексна оцінка, яка б враховувала декілька змінних:

- кількість підписників – критерій, який демонструє інтерес до контенту каналу;
- успішність закриття зборів для потреб ЗСУ – готовність надавати власні гроші на збори, що організовує канал, промовисто свідчить про довіру до нього;
- поширення інформації, що публікує канал, підписниками та іншими каналами – індикатор довіри до контенту;
- наявність в історії діяльності (анамнезі) каналу випадків поширення неправдивої чи неперевіреної інформації;
- резонанс контенту каналу – тобто наявність впливу контенту каналу на суспільно-політичну ситуацію чи події в країні (наприклад, Telegram канал опублікував повідомлення про конкретні порушення, цим питанням зайнялися спецслужби або ситуацію почали обговорювати на рівні публічної влади чи місцевого самоврядування);
- готовність військових ділитися з каналом унікальним контентом – ЗСУ має безпрецедентний рівень довіри серед населення, тож їхній авторитет проектується і на Telegram канал, з яким співпрацюють оборонці.

Перерахований перелік критеріїв не є вичерпним, при аналізі рівня довіри можуть бути враховані всі перелічені або окремі індикатори, проте оцінка рівня довіри до Telegram каналу виключно кількістю підписників не завжди демонструє об’єктивну ситуацію, і тут, як ми вважаємо, повинно бути використано більш глибокий та комплексний аналіз.

Висновки. Підбиваючи підсумок, варто наголосити, що вплив соціальних медіа в Україні зростав протягом останніх років, а з початком повномасштабного вторгнення вони почали відігравати надзвичайно важливу роль в повсякденному житті українців, виконуючи низку вкрай важливих і специфічних функцій.

Українці не лише отримують інформацію та спілкуються завдяки соціальним медіа, а й широко використовують їх у протидії інформаційній ворожій агресії, організовують благодійні проекти, контролюють владу та інше.

Але поруч з усіма можливостями, які надають соціальні медіа, існує

довгий перелік ризиків, які в окремих випадках пов'язані з особливостями самої соціальної мережі (наприклад, Telegram, TikTok), в інших – з існуванням проросійського контенту, який розповсюджує ворог в контексті інформаційної війни. Протидія таким ризикам має відбуватися як на державному рівні (наприклад, блокування російських соціальних мереж «Вконтакті» та «Одноклассники» в Україні, вирішення питання з застосуванням Telegram), так і на індивідуальному, коли користувачу необхідно навчитися орієнтуватися в безкінечному потоці інформації, знаходячи джерела, яким можна довіряти. Питання довіри / недовіри до соціальних медіа надзвичайно актуальне і багатошарове, адже немає і не може бути єдиного критерію відповідності, оцінювати варто лише в комплексі.

Зазначимо також, що постійне використання соціальних медіа створює ефект бульбашки, коли людина оцінює суспільні настрої за колом своїх друзів, фоловерів в мережах, що може значно відрізнятися від реального стану речей.

Варто підкреслити, що завдяки використанню соціальних медіа зростає рівень поінформованості суспільства про поточні події: аби бути в курсі ситуації немає необхідності шукати, як отримати інформацію - вона надходить споживачеві безперервним потоком, проте затребуваними стають навички фільтрації інформації та медіаграмотності у цілому.

Використання соціальних медіа підвищує рівень залучення українців до громадянської, суспільної активності, стимулює розвиток фандрайзингу, консолідує спільноту навколо благодійних проектів, адже якщо раніше треба було брати участь в акціях, волонтерських заходах фізично, зараз діяльність можна проводити не виходячи з дому з будь-якої точки світу, при цьому інструментарій соцмереж спонукає до цього.

Необхідно підкреслити надзвичайно активну участь українців в інформаційному протистоянні країні-агресору в соціальних мережах – поширення актуальної інформації, дискусії та дебати з метою роз'яснення позиції України на всіх можливих майданчиках, подання скарг на пропагандистських російських каналах та іншими доступними засобами.

Перелічена різноманітна громадянська активність у соціальних медіа саме у військовий час є значним вкладом пересічних громадян у перемогу як на інформаційному фронті, так і в реальному зіткненні з противником. Таким чином, соціальні медіа зробили кожного свого користувача учасником російсько-української війни (бік, обсяг участі різні, проте залучені усі усвідомлено чи ні). Інформаційний фронт є вельми важливою складовою сучасної війни. А перемога в інформаційній боротьбі, повертаючись до позиції Пітера Померанцева, лежить також у свідомості людини.

Перелік посилань

Балачук, І. (2022а). Розвідка: Росія може показати відеозаяву Зеленського про нібито капітуляцію. Не вірте. *Українська правда.* 3 березня. URL:

https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327671/.

Балачук, І. (2022b). У Росії випустили газету з обкладинкою «Ні війні». Влада її заборонила. *Українська правда.* 3 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327664/.

Балачук, І. (2022c). Запустили сайт 200rf.com – для пошуку полонених і вбитих солдат РФ. *Українська правда.* 27 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326424/.

Балачук, І. (2022d). Росія вимагає від Telegram видалити ботів для пошуку загиблих та полонених солдатів РФ. *Українська правда*. 3 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327931/.

Барсукова, О. (2022). У Верховної Ради з'явився Telegram-фейк. Потрібна допомога «інформаційного війська». *Українська правда*. 2 березня. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/2/247634/.

Бобров, А. (2023). Пропаганда 2023. Інформаційні війни під час російської агресії. Харків: Фоліо. 157 с.

Бойко, Н.Л. (2021). Довіра до Інтернету: Багатоманітність та динамічність показника. *Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації.* Збірник тез XII Львівського соціологічного форуму. Львів. С. 172-174.

Бойко, Н. (2019). Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6 (20). С. 369-379.

Блогер Ігор Лаченков (Лачен) (2022): У нас не має бути якихось терористичних партій. Усе, що з «русским миром» буде пов'язано – це тероризм. *Українська правда*. 11 липня. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/11/7357406/.

Блокування Telegram для користувачів в Україні через ризики для національної безпеки (2023): Електронна петиція Президенту України від 6 грудня 2023 р. № 22/212094-еп. *Офіційне представництво Президента України. Електронні петиції.* URL: https://petition.president.gov.ua/petition/212094.

В работе Facebook в России наблюдаются сбои (2022). *Интерфакс – Украина*. 4 марта. URL: https://interfax.com.ua/news/general/806722.html.

Верховна Рада України прийняла законопроект щодо діяльності в Україні релігійних організацій (2023). *Рада: Офіційний вебпортал парламенту України.* 19 жовтня. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/242636.html.

Відеохостинг YouTube, яким володіє Google, заблокував на території Європи канали пов'язані з російськими пропагандистами RT та Sputnik на тлі російського вторгнення в Україну (2022). *Укрінформ*. 1 березня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3416737-youtube-zablokuvav-kanali-rosijskih-propagandistiv-po-vsij-evropi.html.

«ВКонтакті» наростила аудиторію в Україні до 13 млн десктопов (2015). РБК-Україна. 29 грудня. URL.: https://www.rbc.ua/rus/lnews/vkontakte-

narastila-auditoriyu-ukraine-8-1451414501.html.

Геращенко, А. (2022a). В Новопсковске Луганской области местные жители выступили против оккупантов и их «освобождения». *Pravda_Gerashchenko: Telegram.* 4 марта. URL: https://t.me/Pravda_Gerashchenko/1945.

Геращенко, А. (2022b). ОЧЕНЬ ВАЖНО! МАКСИМАЛЬНОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ В РФ! *Anton.gerashchenko: Facebook*. 26 лютого. URL: https://www.facebook.com/anton.gerashchenko.7/posts/4869230659830409?ref=embed_post.

Глущенко, О. (2022). У Росії перестають працювати сайти опозиційних західних ЗМІ. *Українська правда.* 4 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/4/7327988/.

Горлач, П., & Котубей-Геруцька, О. (2022). Сервіс Grammarly заблокував користувачів з Росії та Білорусі. *Суспільне: Культура*. 5 березня. URL: https://suspilne.media/culture/213955-servis-grammarly-zablokuvav-koristuvaciv-z-rosii-ta-bilorusi/.

Данілов назвав Telegram «дуже небезпечним месенджером» та відповів, чи блокуватимуть його в Україні (2023). *New voice*. 3 листопада. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/events/oleksiy-danilov-nazvav-telegram-nebezpechnim-mesendzherom-ta-vidpoviv-chi-blokuvatimut-yogo-v-ukrajini-50365447.html.

Динаміка релігійної самоідентифікації населення України (2022): результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *КМІС*. 5 серпня. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=1.

Заборона небезпечних додатків (2023): Електронна петиція Президенту України від 11 квітня 2023 р. № 22/189056-еп. *Офіційне представництво Президента України. Електронні петиції.* URL: https://petition.president.gov.ua/petition/189056.

Заборона неофіційним телеграм каналам викладати відео ракетних ударів (2022): Електронна петиція Президенту України від 28 липня 2022 р. № 22/151576-еп. *Офіційне представництво Президента України. Електронні петиції.* URL: https://petition.president.gov.ua/petition/151576.

Заборонити російський месенджер «Telegram» в Україні (2021): Електронна петиція Президенту України від 12 березня 2021 р. № 22/114308-еп. *Офіційне представництво Президента України. Електронні петиції.* URL: https://petition.president.gov.ua/petition/114308.

Заборонити «Telegram» на території України через пропаганду російських наративів (2021): Електронна петиція Президенту України від 30 грудня 2021 р. № 22/130936-еп. *Офіційне представництво Президента України. Електронні петиції.* URL: https://petition.president.gov.ua/petition/130936.

Зеленський, В. (2022). Ми тут. Ми в Києві. Ми захищаємо Україну. *Zelenskyy.official: Facebook*. 25 лютого. URL: https://www.facebook.com/watch/

?v=624877852076446.

Зятюк, С. (2022). Убитими і пораненими: Росія визнала втрату у війні понад 26 тисяч своїх військових. *24 канал.* 21 брезня. URL: https://24tv.ua/ubitimi-poranenimi-rosiya-viznala-vtratu-viyni-ponad-26-tisyach_n1914612.

Кастельс, М. (2007). Інтернет ґалактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / пер. з англ. Київ: Ваклер. 304 с.

Касіян, В. (2022a). Телевізійну вежу на Рівненщині знищено внаслідок обстрілу, кількість жертв і постраждалих наразі не відома (оновлено). *Lb.ua*. 14 березня. URL: https://lb.ua/society/2022/03/14/509412_televiziynu_vezhu_rivnenshchini.html.

Касіян, В. (2022b). У Києві окупанти поцілили в телевежу, частина телеканалів не працює (оновлення). *Lb.ua*. 1 березня. URL: https://lb.ua/society/2022/03/01/507558_kiievi_okupanti_potsilili_televezhu.html.

Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики розглянув законопроєкт щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація (2024). *Офіційний вебпортал парламенту України. Новини*. 29 серпня. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/252967.html.

Корольова, Є. (2024). «Будемо вживати заходи». Представник Telegram – про перелік «потенційно проблемних» каналів, отриманих від української влади. New voice. 4 березня. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-v-ukrajini-chi-bezpechniy-telegram-shcho-bude-z-anonimnimi-kanalami-novini-ukrajini-50398252.html.

Крайня, В. (2024). КМІС: Довіра до національного телемарафону знизилась до 36%. *Детектор медіа*. 19 лютого. URL: https://detector.media/infospace/article/223124/2024-02-19-kmis-dovira-do-natsionalnogo-telemarafonu-znyzylas-do-36/.

Кулеба (2022): Росіяни планують фейкову демонстрацію за об'єднання Херсонщини з Кримом. *Українська правда.* 3 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327977/.

Мазуренко, А. (2022). РФ не вдалося роздати «гумдопомогу» у Херсоні: українці з прапорами не торкнулися до подачок ворога. *Українська правда*. 4 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/4/7328208/.

Мельник, Р. (2024). Росіяни 6 травня обстріляли телевежу у Білопіллі: пошкоджена електрична підстанція. *Детектор медіа.* 8 травня. URL: https://detector.media/infospace/article/226518/2024-05-08-rosiyany-6-travnya-obstrilyaly-televezhu-u-bilopilli-poshkodzhena-elektrychna-pidstantsiya/.

Міністерство внутрішніх справ України (2022). Генеральний штаб просить не розповсюджувати інформацію про наслідки російських обстрілів в режимі реального часу. *МВС України: Facebook*. 3 березня. URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=322874063201583&set=a.291369773018679.

Міністра оборони часів Януковича запідозрили у держзраді та інших злочинах (2019). *Українська правда*. 14 січня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2019/01/14/7203753/.

Москвичова, А. (2024). Росіяни обстріляли телевежу в Харкові вдруге за два місяці. Навіщо їм це, і що тепер з телемовленням у регіоні. *Грати*. 23 квітня. URL: https://graty.me/news/rosiyani-obstrilyali-televezhu-v-harkovi-vdruge-za-dva-misyaczi-navishho-%D1%97m-cze-i-shho-teper-z-telemovlennyam-u-regioni/.

Нагорна, О. (2024). Ніхто з Харкова не виїжджає, не тікає, як кажуть росіяни – Терехов. *Об'єктив*. 21 травня. URL: https://www.objectiv.tv/objectively/2024/05/21/nikto-iz-harkova-ne-vyezzhaet-ne-bezhit-kak-govoryat-rossiyane-terehov/.

Найчастіше новини під час війни українці отримують із соцмереж (2022) – опитування «Опори» (2022, червень 1). Детектор медіа. 1 червня. URL: https://detector.media/infospace/article/199761/2022-06-01-naychastishe-novyny-pid-chas-viyny-ukraintsi-otrymuyut-iz-sotsmerezh-opytuvannya-opory/.

Наумова, М. (2015). Цінності євромайдану: проекція можливого суспільства. *Мінливості культури: соціологічні проекції* / за ред. Н. Костенко. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 314-341.

Не вірте у поширеним пропагандистськими ЗМІ фейкам про те, що нібито українська армія відступає! (2022). *МВС України: Telegram*. 22 лютого. URL: https://t.me/mvs_ukraine/8796.

Недєлько, Н. (2023). AI-військові, молитви, заклики до перевороту: як і якими ІПСО Росія атакує українців. *Радіо Свобода.* 26 грудня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ipso-internet/32730676.html.

Некрасов, А. (2022). Російські окупанти знищили історичний меморіал та телевежу в Ізюмі. *СтопКор*. 24 березня. URL: https://www.stopcor.org/ukr/section-politika/news-rosijski-okupanti-znischili-istorichnij-memorial-ta-televezhu-v-izyumi-24-03-2022.html.

Неофіційні повідомлення у соцмережах зірвали військову операцію в Сєвєродонецьку – Маляр (2022). *Детектор медіа*. 25 червня. URL: https://detector.media/infospace/article/200475/2022-06-25-neofitsiyni-povidomlennya-u-sotsmerezhakh-zirvaly-viyskovu-operatsiyu-v-sievierodonetsku-malyar/.

Несенюк, А., & Балашова, Л. (2024). «Федоров особисто спілкувався з Telegram». Месенджер раптово заблокував чат-боти ГУР та СБУ. Як їх вдалося розблокувати вже за 10 годин та які наслідки інциденту. *Forbes*. 29 квітня. URL: https://forbes.ua/innovations/fedorov-osobisto-spilkuvavsya-z-telegram-mesendzher-raptovo-zablokuvav-chat-boti-gur-ta-sbu-yak-ikh-vdalosya-rozblokuvati-vzhe-cherez-10-godin-ta-yaki-naslidki-intsidentu-29042024-20855.

Перун, В. (2023). Данілов озвучив небезпеки і вимоги до телеграм-каналів. *Lb.ua*. 15 листопада. URL: https://lb.ua/society/2023/11/15/584467_

danilov_ozvuchiv_nebezpeki_i_vimogi.html.

Пітер Померанцев (2015): Перемога в інформаційній війні можлива лише у свідомості. *Детектор медіа*. 26 березня. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/12893/2015-03-26-piter-pomerantsev-peremoga-v-informatsiyniy-viyni-mozhlyva-lyshe-u-svidomosti/.

Почепцов, Г. (2015). Гібридна війна: інформаційна складова. *Детектор медіа*. 25 жовтня. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14501/2015-10-25-gibrydna-viyna-informatsiyna-skladova/.

Почепцов, Г. (2014). Росія і Україна у співставленні їх комунікативно-пропагандистських можливостей. *Детектор медіа*. 3 серпня. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/52/2014-08-03-rosiya-i-ukraina-u-spivstavlenni-ikh-komunikatyvno-propagandystskykh-mozhlyvostey/.

Почепцов, Г. (2022). Токсичний інфопростір. Як зберегти якісне мислення і свободу дії. Харків: Віват. 384 с.

Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація (2024): Проект Закону України від 25.03.2024 р. № 11115. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43884.

Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором (2015): Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 р. № 129-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-VIII#Text.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2017 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» (2017): Указ Президента України від 15.05.2017 р. № 133/2017. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850.

Просяник, Д. (2023).Нацрада хоче врегулювати роботу Telegram в Україні – що буде з популярним месенджером. *Вікна. Новини.* 18 жовтня. URL: https://vikna.tv/dlia-tebe/novyny-ukrayiny/naczrada-hoche-vregulyuvaty-telegram-v-ukrayini-na-yaki-zminy-ochikuvaty/.

Проц, А. (2024). Зеленський підписав закон про заборону релігійних організацій (2024), пов'язаних із РФ. *Українська правда*. 24 серпня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2024/08/24/7471681/.

Рада ухвалила закон про заборону УПЦ (МП) в Україні – депутати (2024). *Радіо Свобода*. 20 серпня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-moskovskyy-patriarkhat-zaborona/33085530.html.

Регулювання Telegram в Україні. Версія 2.0 (2023). *Truexanewsua: Telegram*. 6 жовтня. URL: https://t.me/truexanewsua/80869.

Результати опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 3-12 березня 2024 р. (2024): Презентація. URL: https://dif.org.ua/files/Infographics_graphics/2024/Vikno%20Vidnovlennya/march_presentation.pdf.

Романенко, В. (2022a). Ворог зламав окремі сайти міської влади і розмістив фейк про капітуляцію. *Українська правда*. 3 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/3/7327875/.

Романенко, В. (2022b). Протидія дезінформації: створено ТГ-канали голів облдержадміністрацій. *Українська правда*. 1 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/1/7327184/.

Росіяни обстріляли Запоріжжя та влучили в телевежу (2022). *Детектор медіа.* 22 вересня. URL: https://detector.media/infospace/article/203051/2022-09-22-rosiyany-obstrilyaly-zaporizhzhya-ta-vluchyly-v-televezhu/.

Росіяни поширюють «русскій мір» на ТОТ (2024). *Центр національного спротиву*. 12 січня. URL: https://sprotyv.mod.gov.ua/rosiyany-poshyryuyut-russkij-mir-na-tot/.

Росіяни ракетами влучили у телевежу в Вінниці (2022). *Українська правда*. 16 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/16/7331823/.

Рущенко, І.П. (2015). Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків: ФОП Павленко О.Г. 268 с.

СБУ заблокувала десятки телеграм-каналів, де повідомляли про місця вручення повісток (2023). *Радіо Свобода*. 8 березня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-sbu-telegram-povistky/32308754.html.

Сервіс бронювання готелів Booking.com припинив роботу в Росії (2022). *Interfax – Україна*. 4 березня. URL: https://interfax.com.ua/news/general/807425.html.

Сорока, Р. (2023a). В Україні планують блокувати Telegram-канали, які розкривають рух ворожих ракет та БпЛА. *Speka.media*. 22 березня. URL: https://speka.media/v-ukrayini-planuyut-blokuvati-telegram-kanali-yaki-rozkrivayut-rux-vorozix-raket-ta-bpla-plded9.

Сорока, Р. (2023b). Хакери використовують ChatGPT для написання вірусних програм. *Speka.Media.* 10 січня. URL: https://speka.media/xakeri-vikoristovuyut-chatgpt-dlya-napisannyavirusnix-program-9w45np.

Список безпечних каналів отримання інформації (2024). *Центр протидії дезінформації*. 11 березня. URL: https://cpd.gov.ua/reports/spysok-bezpechnyh-kanaliv-otrymannya-informacziyi/.

Сприйняття українцями загроз поширення російської пропаганди в соціальних мережах та ставлення до заборони Telegram (2024). *КМІС.* 9 вересня. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1428&page=1.

Спроби приховати воєнний провал: путінський режим заблокував Эхо Москвы і Дождь (2022). *Українська правда*. 1 березня. URL:

https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/1/7327233/.

Тищенко, К. (2022). У РФ заблокували сайт про полонених та вбитих в Україні російських військових. *Українська правда.* 27 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326633/.

Ткаченко про телеграм (2023): Я не говорив би про заборону, я говорив би про певне регулювання. *Interfax-Україна*. 28 квітня. URL: https://interfax.com.ua/news/telecom/906774.html.

У всіх країнах Євросоюзу заборонять Russia Today і Sputnik (2022). *Українська правда*. 27 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326569/.

У Європі вимикають російські канали та вмикають українського єдиного мовника (2022). *Економічна правда*. 28 лютого. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/28/683004/.

У Запорізькій області люди виходять на акції протесту «проти російської окупації» (2022). *Радіо Свобода*. 4 березня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-protesty-zaporizhzhua-rf-okupatsiya/31736024.html?fbclid=IwAR30_b6wAWBoPpf7AiOWhPNHyeVyHIKjkOBTN7TyQRi59ZvH4BhDazYNMmY.

У регіонах Росії нові google-тренди (2022): погибшие, потери. *Українська правда.* 1 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/1/7327167/.

Україна заборонила мовлення 14 російських каналів (2014). *Радіо Свобода*. 19 серпня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/26539960.html.

Україна не може регулювати Telegram, але є два кроки, які нам під силу (2024) – Ігор Розкладай. *Центр демократії та верховенства права*. 20 червня. URL: https://cedem.org.ua/news/rozkladai-telegram/.

Україна просить міжнародних телевізійників вимкнути російські канали (2022). *Слово і Діло.* 26 лютого. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/02/26/novyna/svit/ukrayina-prosyt-mizhnarodnyx-televizijnykiv-vymknuty-rosijski-kanaly.

Українське суспільство змінюється – нам стає гірше, але ми стаємо міцнішими – Євген Головаха (2023). *Lenta.ua*. 8 січня. URL: https://lenta.ua/ukrayinske-suspilstvo-zminyuetsya-nam-stae-girshe-ale-mi-staemo-mitsnishimi-evgen-golovaha-131866/?fbclid=IwAR2qsokE94F9a0sF4q3flUbmQOBLJfJa562NZZMxQxpqaG7jI82L-_GXvYg.

Федоров, М. (2022a). Звернувся до YouTube щодо блокування пропагандистських російських ЗМІ. *FEDOROV: Telegram*. 26 лютого. URL: https://t.me/zedigital/1096.

Федоров, М. (2022b). Twitter заблокировал возможность регистрировать аккаунты в РФ. Спасибо! Ждём Facebook и Instagram! *FEDOROV: Telegram*. 26 лютого. URL: https://t.me/zedigital/1112.

Федоров, М. (2022c). Створюємо ІТ-армію. *FEDOROV: Telegram*. 26

лютого. URL: https://t.me/zedigital/1114.

Федоров, М. (2022d). Я звертаюся до всіх українських Youtube-блогерів. *FEDOROV: Telegram*. 1 березня. URL: https://t.me/zedigital/1190.

Федоров, М. (2022e). Перша в світовій історії кібервійна розгортається на наших очах. *FEDOROV: Telegram*. 1 березня. URL: https://t.me/zedigital/1194.

Херсонщина! (2022). Окупанти не лише в місті, але й продовжують поширювати інформаційну війну та писати фейки. *Khoda.gov.ua: Facebook*. 3 березня. URL: https://www.facebook.com/khoda.gov.ua/posts/322045189957317.

Центр протидії дезінформації при РНБО України. Підрозділи територіальної оборони просять жителів усіх міст про допомогу (2022). *CenterCounteringDisinformation: Telegram*. 27 лютого. URL: https://t.me/CenterCounteringDisinformation/218.

Центр протидії дезінформації склав перелік телеграм-каналів, які поширюють російську дезінформацію (2022). *Детектор медіа*. 24 лютого. URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/29024/2022-02-24-tsentr-protydii-dezinformatsii-sklav-perelik-telegram-kanaliv-yaki-poshyryuyut-rosiysku-dezinformatsiyu/.

Шевченко, Л. (2022). Перша у світі кібервійна. Як СБУ відбиває російські кібератаки на енергетику та блокує фейки. *Liga.net*. 9 листопада. URL: https://tech.liga.net/ua/ukraine/interview/gorit-kiberbavovna-glavnyy-kiberkontrrazvedchik-sbu-o-gryaznoy-bombe-i-hakerah-iz-rf.

Як не допомагати коригувати вогонь ворогу та не ускладнювати життя українським військовим (2022). *Zmina.info*. 19 березня. URL: https://zmina.info/articles/yak-ne-koryguvaty-vogon-vorogu-ta-ne-uskladnyuvaty-zhyttya-ukrayinskym-vijskovym/.

Airbnb зупинив роботу в Росії та Білорусі (2022). *Українська правда*. 4 березня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/4/7328042.

Asmolov, G. (2022). Why Propaganda Survives in the 21st Century: Eight Points about Russian Propaganda. *Media@LSE*. June, 7. https://blogs.lse.ac.uk/medialse/2022/06/07/why-propaganda-survives-in-the-21st-century-eight-points-about-russian-propaganda/.

Boucher, J.-Ch. (2022). Disinformation and Russia-Ukrainian War on Canadian Social Media. *The School of Public Policy Publications*. Vol. 15, № 1. URL: https://doi.org/10.11575/sppp.v15i1.75449.

Bryczek-Wróbel, P., & Moszczyński, M. (2022). The evolution of the concept of information warfare in the modern information society of the post-truth era. *Defence Science Review*. № 13. P. 48-62. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/41b6/6768ce1c5095c51e8f44d8021391bcf77121.pdf.

Burkhardt, J.M. (2017). Combating Fake News in the Digital Age. *Library Technology Reports*. Vol. 53. P. 1-37. URL: https://www.alastore.ala.org/content/combating-fake-news-digital-age.

Dave, P. (2022). Google suspends all ad sales in Russia as censorship demands grow. *Reuters*. March, 4. URL: https://www.reuters.com/technology/google-pauses-all-ad-sales-russia-2022-03-04/.

De Andrade Gama, I., & Mozgin, W. (2021). Media Literacy and its Role in Countering Hybrid Warfare (the Case of Ukraine). *Future Human Image*. Vol. 15. P. 4-13. URL: http://www.fhijournal.org/15-1/#:~:text=The%20authors%20of%20this%20article%20focus%20on%20the.

Digital Services Act starts applying to all online platforms in the EU (2024). *European Commission*. February, 16. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_881.

Goldstein, F.L., & Findley, B.F. (1996). Psychological Operations: Principles and Case Studies. Maxwell Air Force Base, Ala.: Air University Press. 365 p.

Horbyk, R. (2022). «The war phone»: Mobile communication on the frontline in Eastern Ukraine. *Digital War*. Vol. 3. P. 9-24. URL: https://link.springer.com/article/10.1057/s42984-022-00049-2#:~:text=One%20of%20the%20problems%20in%20the%20growing%20subfield.

YouTube заблокував пропагандистські російські канали в Україні (2022). *Мінцифра: Telegram*. 28 лютого. URL: https://t.me/mintsyfra/2647.

Lind, W.S., Nightengale, K., Schmitt, J.F., Sutton, J.W., & Wilso, G.I. (pre-1994). The Changing Face of War: Into the Fourth Generation. *Marine Corps Gazette* (pre-1994); Oct 1989; 73, 10; ProQuest Direct Complete pg. 22. URL: https://ia904508.us.archive.org/15/items/the-fourth-generation-warfare/The%20Changing%20Face%20of%20War%20-%20Into%20the%20Fourth%20Generation.pdf.

Lind, W.S., & Thiele, G.A. (2015). 4th Generation Warfare Handbook. URL: https://ia802901.us.archive.org/27/items/4thGenerationWarfareHandbookWilliamS.Lind28129/4th_Generation_Warfare_Handbook_-_William_S._Lind%25281%2529.pdf.

McClancy, K. (2013). The iconography of violence: Television, Vietnam, and the soldier hero. *Film & History. An Interdisciplinary Journal*. Vol. 43, № 2. P. 50-66. URL: https://muse.jhu.edu/article/524258.

Media Consumption of Ukrainians (2024): The Third Year of a Full-scale War (07.2024). *Opora*. July, 10. URL: https://www.oporaua.org/en/viyna/media-consumption-of-ukrainians-the-third-year-of-a-full-scale-war-25292.

Melki, J., & Kozman, C. (2021). Media dependency, selective exposure and trust during war: Media sources and information needs of displaced and non-displaced Syrians. *Media, War & Conflict*. Vol. 14, № 1. P. 93-113. URL: https://doi.org/10.1177/1750635219861907.

Narula, S. (2004). Psychological Operations (PSYOPs): A Conceptual Overview. *Strategic Analysis*. Vol. 28, № 1, January-March. P. 177-192.

Netflix refuses to comply with new Russian rules (2022). *Politico*. February,

28. URL: https://www.politico.eu/article/netflix-refuses-to-comply-with-russian-rules/.

Newman, N., Fletcher, R., Craig T. Robertson, Eddy, K., & Nielsen, R.K. (2022). Reuters Institute Digital News Report 2022. URL: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2022-06/Digital_News-Report_2022.pdf.

Nougayrède, N. (2018). In this Age of Propaganda, we Must Defend Ourselves. Here's How. *The Guardian*. January, 31. URL: https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jan/31/propaganda-defend-russia-technology.

Reynolds, G.H. (2004). The Blogs of War: How the Internet is Reshaping Foreign Policy. *The National Interest*. Vol. 75. P. 59-64. URL: http://www.jstor.org/stable/42897526.

Rollins, P.C. (1984). The Vietnam War: Perceptions Through Literature, Film, and Television. *American Quarterly*. Vol. 36, № 3. P. 419-432. URL: https://www.jstor.org/stable/2712741.

Roman, N., Wanta, W., & Buniak, I. (2017). Information wars: Eastern Ukraine military conflict coverage in the Russian, Ukrainian and U.S. newscasts. *International Communication Gazette*. № 79. P. 357-378.

Sadiku, M.N., Tochukwu, Eze, P., & Musa, S.M. (2018). Fake News and Misinformation. *International Journal of Advances in Scientific Research and Engineering*. Vol. 4. P. 187-190.

Serafin, T. (2022). Ukraine's President Zelensky Takes the Russia / Ukraine War Viral. *Orbis*. Vol. 66, № 4. P. 460-476.

Skarpa, P.E., & Garoufallou, E. (2021). Information seeking behavior and COVID-19 pandemic: A snapshot of young, middle aged and senior individuals in Greece. *International Journal of Medical Informatics*. № 150. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33887589/.

Skarpa, P.E., & Garoufallou, E. (2022). The plethora of information and individuals' perceived feelings during COVID-19 pandemic in Greece. *Global Knowledge, Memory and Communication*. September, 23. URL: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/GKMC-04-2022-0085/full/html.

Skarpa, P.E., Simoglou, K.B., & Garoufallou, E. (2023). Russo-Ukrainian War and Trust or Mistrust in Information: A Snapshot of Individuals' Perceptions in Greece. *Journalism and Media*. Vol. 4, № 3. P. 835-852. URL: https://doi.org/10.3390/journalmedia4030052.

Smith, B. (2022). Microsoft suspends new sales in Russia. *Microsoft*. March, 4. URL: https://blogs.microsoft.com/on-the-issues/2022/03/04/microsoft-suspends-russia-sales-ukraine-conflict/.

Spotify closes its office in Russia in response to attack on Ukraine (2022). *Reuters*. March, 3. URL: https://www.reuters.com/technology/spotify-closes-its-office-russia-response-attack-ukraine-2022-03-

02/?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=reuters-business&utm_term=Business%20News%20-%202021%20-%20Master%20List.

Stastna, K. (2022). The Smartphone War: Soldiers, Civilians and Satellites Give the World a Window onto Russian Invasion. *The CBC News*. April, 6. URL: https://www.cbc.ca/news/world/ukraine-osint-war-1.6410037.

Statement from The Walt Disney Company in Response to the Crisis in Ukraine (2022). *Walt Disney Company*. February, 28. URL: https://thewaltdisneycompany.com/statement-from-the-walt-disney-company-in-response-to-the-crisis-in-ukraine/.

Suciu, P. (2022). Is Russia's Invasion of Ukraine The First Social Media War? *Forbes*. March, 1. URL: https://www.forbes.com/sites/petersuciu/2022/03/01/is-russias-invasion-of-ukraine-the-first-social-media-war/.

Szostek, J. (2016). Defense and Promotion of Desired State Identity in Russia's Strategic Narrative. *Geopolitics*. Vol. 22. P. 571-593.

Szostek, J. (2017). Nothing Is True? The Credibility of News and Conflicting Narratives during «Information War» in Ukraine. *The International Journal of Press/Politics*. Vol. 23. P. 116-135.

Sztompka, P. (1999). Trust: A Sociological Theory. Cambridge: Cambridge University Press. 214 p.

Ukrainian media use and trust in 2023 (2023). *USAID. Internews Media Consumption Survey*. November. URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/USAID-Internews-Media-Survey-2023-EN.pdf.

Розділ 15
Сучасні тренди формування та розвитку медіаграмотності військовослужбовців

Кристина Олександрівна
ЯНДОЛА
викладач кафедри психології та педагогіки, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, вул. Клочківська, 228, Харків, 61000, Україна

Krystyna
YANDOLA
Lecturer of the Department of Psychology and Pedagogy, Ivan Kozhedub National Air Force University, 228, Klochkivska str., Kharkiv, 61000, Ukraine

E-mail: yandola-k@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1040-5381
DOI: https://doi.org/10.15421/342475

Сучасний світ перебуває у значному потоці інформації. І хоч науковці не дійшли згоди скільки інформації обробляє та споживає середньостатистична людина протягом доби, різні дослідження у відкритих джерелах (Detector midea, Tsn.ua, Wizeclub, Екодія тощо) щороку показують, що цей показник збільшується. Зрозуміло, що цьому сприяє низка факторів: зростання доступності інформації завдяки розвитку Інтернет та інших інформаційно-комп'ютерних технологій; необхідність постійно оновлювати інформацію, щоб бути в курсі подій; страх пропустити щось важливе; пошук інформації, необхідної для роботи, навчання, прийняття рішень та інших цілей; залежність від інформаційних потоків; прагнення до самоідентифікації та формування власної думки через споживання інформації; використання штучного інтелекту для збору та аналізу інформації, що може призвести до інформаційного шуму та дезінформації; інформаційні війни та пропаганда, які використовуються для маніпулювання людьми тощо. Ці фактори не тільки не послабляють увагу науковців та практиків до питань формування та розвитку медіаграмотності різних верст населення, але й постійно додають нові виклики.

З огляду на економічну та суспільно-політичну ситуацію у світі, зростаючу актуальність набувають дослідження щодо протидії маніпуляціям, пропаганді та дезінформації. Поява нових медіа (соціальні мережі, онлайн-видання, месенджери тощо) та розширення доступу до них змінюють способи споживання та поширення інформації і, відповідно, виникає потреба у формуванні нових навичок та компетентностей для роботи з інформацією в цих нових середовищах. Гібридність сучасних процесів збільшує потребу у розумінні культурних та політичних контекстів подій, в яких генерується та по-

ширюється інформація. Потужна інформаційна складова сучасних війн та конфліктів супроводжується зростаючою кількістю ризиків кібератак, шахрайства та інших онлайн-загроз, що ставить перед науковцями необхідність формування та узагальнення механізмів захисту в онлайн-просторі. Крім того, неможливо залишати поза увагою той факт, що медіа відіграють значну роль у формуванні суспільної думки, цінностей та поведінки людей, а, отже розуміння медіамеханізмів та їх впливу на людину стає ключовим фактором для прийняття свідомих рішень.

Пошук шляхів формування та розвитку медіаграмотності виходить з розуміння сутності самого поняття. У сучасній науковій літературі медіаграмотність визначається як «сукупність знань, навичок та умінь, що дозволяють людям аналізувати, критично оцінювати і створювати різноманітні повідомлення для різних типів медіа… медіаграмотність передбачає вміння розуміти й аналізувати, як медіа функціонують у суспільстві та який вплив вони мають» (Медіаграмотність: корисні матеріали, б/р); «сукупність мотивів, знань, умінь і можливостей, що сприяють добиранню, використанню, критичному аналізові, оцінюванню, створюванню та передаванню медіатекстів різних форм, жанрів, а також аналізові складних процесів функціонування медіа в суспільстві» (Медіаосвіта та медіаграмотність, 2012, с .10); «комплекс знань, навичок і вмінь, що дозволяють розуміти, аналізувати та критично оцінювати медіа та їхні сюжети та статті» (Медіаграмотність, б/р); «частина медіаосвіти, яка дозволяє споживачам критично аналізувати інформаційні повідомлення, аби бачити там цензуру, пропаганду, однобоке висвітлення. А також свідомо сприймати та критично її тлумачити. Тобто це ті навички, які дозволяють нам, споживачам, чітко розмежовувати правдиві меседжі, спрямовані на якісне інформування, від тих, що можуть містити в собі дезінформацію або корисливі розрахунки» (Горячко, 2024); «сукупність знань, навичок та умінь, які дозволяють людям аналізувати, критично оцінювати і створювати повідомлення різних жанрів і форм для різних типів медіа, а також розуміти й аналізувати складні процеси функціонування медіа в суспільстві, та їхній вплив» (Медіаграмотність та медіаосвіта, б/р); «складова медіакультури, яка стосується вміння користуватися інформаційно-комунікативною технікою, виражати себе та спілкуватися за допомогою медіазасобів, успішно здобувати необхідну інформацію, свідомо сприймати та критично тлумачити інформацію, отриману з різних медіа, відділяти реальність від її віртуальної симуляції, тобто розуміти реальність, сконструйовану медіаджерелами, осмислювати владні стосунки, міфи і типи контролю, які вони культивують (Концепція впровадження медіаосвіти, 2010).

Отже, медіаграмотність – це комплексне поняття, яке охоплює широкий спектр знань та навичок, що дозволяють людям критично оцінювати інформацію, протистояти маніпуляціям та приймати обґрунтовані рішення. Вивчення медіаграмотності виходить за межі однієї дисципліни та потребує

міждисциплінарного підходу (табл. 1).

Складність самого поняття викликає і певні труднощі з вимірюванням рівня медіаграмотності. Сьогодні на рівні держави (всіх вікових та соціальних груп) рівень (або індекс) медіаграмотності українців є фокусом періодичних досліджень ГО «Детектор медіа» (проводиться за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії (DANIDA) та національного проєкту з медіаграмотності «Фільтр» Міністерства культури та інформаційної політики України.

Таблиця 1

Поняття «медіаграмотність» в міждисциплінарному дискурсі

Наука	**Фокус дослідження**
Психологія	механізми впливу медіа на людину, такі як когнітивні упередження, емоційні реакції та поведінкові зміни
Соціологія	вплив медіа на суспільство, культуру та соціальні інституції, національну ідентичність
Інформаційно-комп'ютерні технології	технології, які використовуються для створення, поширення та зберігання інформації, а також їх вплив на медіаграмотність
Педагогіка	методи та програми для навчання медіаграмотності у закладах формальної та неформальної освіти
Філософія	етичні та онтологічні аспекти медіаграмотності, а також її роль у формуванні суспільних цінностей
Право	правові аспекти медіаграмотності, такі як свобода слова, авторське право та захист персональних даних
Історія	історичні контексти та медіаманіпуляції в минулому, що допомагає краще усвідомлювати події сьогодення та протистояти сучасним маніпуляціям
Економіка	вплив медіа на сприйняття людьми економічних проблем та формуванні економічної думки
Літературознавство	вплив різного роду медіатекстів на свідомість, просування наративів та пропаганди за допомогою літературних творів
Екологія	роль медіа у формуванні екологічної свідомості та просування екологічних ідей

ГО «Детектор медіа» позиціонують мету свого дослідження як спробу валідизувати концепцію індексу медіаграмотності та прорахувати його для різних категорій української аудиторії (Індекс медіаграмотності, 2024). Ключові показники цього дослідження наведені в табл. 2.

Як бачимо з даних табл 2. динаміка показників неоднозначна та дуже гнучка. Якщо після COVID-19 загальний рівень медіаграмотності значно зріс, то повномасштабне вторгнення рф на територію України 24.02.2024 р. негативно вплинуло майже на всі показники.

Таблиця 2

Ключові показники індексу медіаграмотності ГО «Детектор медіа» 2020-2023 рр.

Показник	**2020 р.**	**2022 р**	**2023 р.**
Загальний рівень медіаграмотності	55	81	76
Розуміння ролі ЗМІ у суспільстві	45	72	70
Цифрова компетентність	49	64	55
Чутливості до спотвореного контенту	56	66	70

Джерело: (Індекс медіаграмотності, 2024).

Національний проєкт з медіаграмотності «Фільтр» привертає увагу до медіаграмотності за рахунок залучення українців до тесту з медіагармотності в рамках Глобального тижня медіаграмотності (відбувається у жовтні).

Станом на 2023 р. 53% українців продемонстрували рівень обізнаності «Початківець», 34% – «Майже ГУРУ», лише 6% – «ГУРУ медіаграмотності». В порівнянні з першою спробою показники стали краще. Так, у 2022 р. рівень «Початківець» отримали 44% учасників, «Майже ГУРУ» – 42%, лише «ГУРУ медіаграмотності» – 9% (Підсумки національного тесту, 2023).

Хоч зазначені проєкти мають різі цілі та підходи до оцінювання рівня медіаграмотності, в межах кожного дослідження здійснюється аналітична робота щодо розуміння того, як формується та проявляється медіаграмотність у різних вікових, гендерних, соціальних групах населення, в залежності від регіону проживання тощо.

У контексті нашої роботи інтерес представляють військовослужбовці. До загальнонаціональних причин актуальності формування та розвитку медіаграмотності, викликів сучасного суспільства та воєнно-політичної обстановки (швидке поширення інформації, фрагментація медіа, вплив штучного інтелекту, геополітична напруженість), вважаємо доцільним додати наступні особливості до військовослужбовців як соціальної групи.

По-перше, це зростання питомої ваги військовослужбовців серед інших професійних груп в Україні, що обумовлено війною. Зрозуміло, що під час активного перебігу воєнних дій, чисельність військовослужбовців важко встановити, але для порівняння: станом на лютий 2016 р. чисельність ЗС України сягала 275 тис. осіб., у 2023 р. у ЗС України перебувало приблизно 700 тис. українців і як зазначив президент В. Зеленський у 2024 р.: «У нас 880 тисяч. У нас мільйонна армія» (Гайдук, 2024). Отже, питома вага військовослужбовців в українському суспільстві значно збільшилась.

По-друге, слід враховувати характер сучасної війни, яку називають «інформаційною», «гібридною», «когнітивною», «асиметричною», «війною наративів», «заголовків» тощо.

Потужна інформаційна війна, яка була розпочата значно раніше, ніж здійснено повномасштабне вторгнення рф в Україну, вагомо вплинула на її перебіг. Як зазначав М. Лібікі інформаційна війна – «це засоби, які включають збір, передачу, захист, маніпулювання, спростування, заперечення та знищення інформації, завдяки яким можна встановити перевагу над противником. Маніпулювання інформацією в контексті інформаційної війни – це зміна інформації з метою викривлення сприйняття дійсності противником. Мета інформаційної війни – змусити противника сумніватися» (Libicki, 2007).

Інформаційну війну визначають також як «викладення інформації у спосіб, який формує у суспільстві чи групі людей потрібну точку зору, громадську думку, хід взаємодоповнюючих логічних думок, вичерпну систему поглядів щодо окремих питань на користь організатора інформаційної пропаганди»; «атаку інформаційної функції, незалежно від засобів, які застосовуються. У веденні стратегічних інформаційних війн застосовується специфічна зброя. Ця зброя не наносить фізичної шкоди, але може призвести до справжньої війни» (Дудко, 2021). Свого часу М. Маклуен заявив, що «істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації» (Ісмаїлова, 2021).

Можна сказати, що провідну роль в такій війни відіграє пропаганда та дезінформація, які негативно впливають на моральний дух військовослужбовців та їхню боєздатність. Неправдива інформація про хід війни, втрати або дії противника може призвести до деморалізації, паніки та втрати віри у перемогу.

У сучасному світі інформація поширюється з безпрецедентною швидкістю та легкістю. Це, на жаль, створює сприятливе середовище для дезінформації та пропаганди, які можуть бути використані для маніпулювання думкою громадськості та підриву довіри до державних інституцій. Слід зазначити, що пропаганда та дезінформація завжди були провідним інструментом під час ведення війн. Наприклад:

– вигадані історії про воєнні злочини та розповсюдження неправдивих повідомлень про жорстокі дії противника, які насправді не мали місця, з метою викликати ненависть та бажання помститися;

– підроблені відео та фото з метою маніпулювання існуючим візуальним контентом або створення повністю синтетичних матеріалів, які нібито документують події на фронті;

– дезінформація про втрати, при чому як, правило, заниження власних втрат або завищення втрат противника для підтримки морального духу своїх військ і деморалізації ворога.

Воюючими сторонами створювалися цілі маніпуляційні інформаційні потоки, в яких блокувалися незалежні засоби масової інформації і запускалися державні пропагандистські медіа, які поширювали виключно офіційну точку зору.

Зусилля пропагандистів також спрямовувалися на демонізацію противника, поширення упереджених уявлень про національність, релігію або політичні погляди іншої сторони, створення негативних асоціацій з певними символами, які пов'язані з противником.

Медіа також використовувались для психологічних операцій, які базувалися на розповсюдженні чуток та пліток для створення атмосфери невизначеності та страху серед населення, спроби спровокувати конфлікти між різними соціальними групами.

Наприклад, під час Холодної війни обидві сторони конфлікту використовували радіо, телебачення та друковані засоби масової інформації для поширення пропаганди, щоб переконати людей у своїй правоті.

Під час В'єтнамської війни фотографії та відео з поля бою, які публікувалися в засобах масової інформації, часто були цензурованими або маніпульованими, щоб приховати жахи війни.

Під час геноциду у Руанді радіо Mille Collines використовувалось для розпалювання ненависті та закликів до насильства проти етнічних тутсі, а дезінформація про вірус Ебола використовувалась для дискредитації тутсі та виправдовування насильства проти них.

Сучасна російсько-українська війна не є виключенням. росія вдало використовує правила пропаганди Й. Геббельса, додаючи сучасні інформаційно-комп'ютерні технології. Так, наприклад, в часи Й. Геббельса євреї були зображені як головна загроза для Німеччини, як внутрішній ворог, який мав бути знищений. Сьогодні росія намагається представити Україну як неонацистську державу, керовану західними країнами, яка нібито переслідує російськомовне населення. Так само як фашисти активно використовували засоби масової інформації для поширення брехні про своїх ворогів та власні досягнення, так і російські державні засоби масової інформації систематично поширюють фейкові новини про події в Україні, маніпулюючи фактами та викривляючи реальність. Як в минулому Гітлер був зображений як бездоганний лідер, який врятує Німеччину, так сьогодні Путін представлений як сильний лідер, який захищає інтереси росії.

Крім того, у час розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій військові часто стають мішенню для кібератак, які можуть бути використані для крадіжки інформації, поширення дезінформації або, навіть, виведення з ладу систем озброєння.

У ході воєнних дій військовослужбовці активно співпрацюють з громадськими організаціями, волонтерами, цивільним населенням. Навички медіаграмотності допомагають військовослужбовцям краще розуміти культуру та цінності місцевого населення, а також ефективно спілкуватися з ними, що сприяє налагодженню довіри та співпраці.

За цих умов медіаграмотність стає для військовослужбовців не тільки важливою життєвою навичкою, але й професійно необхідною.

З моменту початку відкритої війни росії поти України (2014 р. – початок АТО) це питання привернуло увагу АрміяInform і за сприяння Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗС України у 2019 р. було реалізовано дослідження «Безпека військових у соціальних мережах» (Подільська, 2020). Загалом показники медіаграмотності були низькими, а на їх основі були створенні «Методичні рекомендації із застосування соціальних мереж у ЗСУ» (Методичні рекомендації, 2021). На базі цього дослідження нами проведене власне опитування серед військовослужбовців віком 21-55 рр. однієї з військових частин (загальна вибірка склала 108 респондентів).

Порівняльний аналіз результатів дослідження представлений в табл. 3. У таблиці дані за 2020 р. взято з дослідження АрміяInform (Подільська, 2020).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз результатів дослідження «Безпека військових у соціальних мережах» за 2020 р. та 2023 р., (%)

Відповідь	**2020 р.**	**2023 р.**	**Відхилення**
Скільки часу ви проводите в соціальних медіа»?			
1-2 години на добу	30,9	23,0	-7,9
більше 2 годин на добу	13,0	28,0	15,0
не щодня знаходжу в соціальні мережі	32,4	6,0	-26,4
часто заходжу через різні проміжки часу	23,7	46,0	22,3
«Військові використовують соціальні медіа як…»?			
спосіб отримання інформації про події	65,9	75,0	9,1
спілкування з друзями	34,1	25,0	-9,1
«Чи знаєте ви, що таке верифікація сторінки»?			
Так	61	72	11
Ні	39	28	-11
«Контент яких сторінок та груп ви споживаєте найчастіше»?			
контент патріотичних проукраїнських груп	14	16	2
офіційних сторінок МОУ, ГШ ЗСУ	35	65	30
сторінок ЗМІ, публічних осіб (блогерів, політиків, військових)	51	19	-32
«Чи вмієте ви розрізнити сторінку реальної людини від бот-сторінки»			
Я не знаю як виглядає бот-сторінка	10	7	-3
Скоріше ні, а ніж так	7	5	-2
Скоріше так, а ніж ні	22	49	27
Ні	8	5	-3
Так	53	34	-19

Отже, висновки проведеного дослідження наступні. Споживання соціальних медіа значно збільшилось у 2023 р. в порівнянні з 2020 р. Вважаємо, що значною мірою це обумовлено соціально-політичною ситуацією в країні. Війна вимагає бути всіх на зв'язку та мати оперативну та актуальну інформацію. У зв'язку з цим посилюється відповідальність за контент, який розміщується у соціальних медіа. Так, наприклад, заборонено вказувати розміщення засобів та роботу ППО, моменти влучання у будівлі, розголошувати будь-яку інформацію перш, ніж з'являються офіційні повідомлення. Саме через це довіра до офіційних сайтів збільшилась і вони стають головним джерелом основної інформації. Це стає нормою для суспільства, тому загальний рівень обізнаності збільшується, майже всі розуміють наявність ботів та їх роль в інфополі. Тим не менш, залишається значна доля тих, хто не вміє проводити верифікацію сторінок. Це означає, що особливу роль слід приділяти правилам фактчекінгу.

Також зазначимо, що посилену увагу саме до військовослужбовців, вірніше ветеранів сучасної війни, звернули й фахівці ГО «Детектор медіа» у 2023 р. За результатами обробки даних аналітики зауважили, що індекс медіаграмотності ветеранів трохи вищий, ніж в української аудиторії у віці 18-65 рр. Так, якщо серед українців він знаходиться на рівні 76%, то серед ветеранів – це 80%. Також за даними дослідження ветерани більш чутливі до сучасного контенту. 92% респондентів користуються інтернетом щодня (91% серед українців), 74% роблять це з метою ознайомлення з новинами, 73% – для пошуку необхідної інформації. Свою цифрову грамотність респонденти оцінили на 57% (Презентація результатів, 2024).

Задля формування проактивної позиції серед молодого покоління військовослужбовців, підвищення їх рівня медіаграмотності та просування важливості медіакультури та медіагігієни у 2020 р. за підтримки Управління стратегічними комунікаціями Апарату Головнокомандувача Збройних Сил України та представників організації EdVenture Partners був реалізований грантовий проєкт Peer-to-peer (P2P), в якому взяли участь команди курсантів 10-ти закладів вищої військово освіти України.

Глобальна мета проєкту полягала у тому, щоб привернути увагу до проблеми розповсюдження дезінформації та пропаганди російської федерації проти України та реагувати на виклик російської гібридної війни, створивши спільноту соціально відповідальних громадян, які готові протидіяти інформаційній агресії.

Проєкт закликав до пошуку та обґрунтування шляхів та засобів протидії інформаційній агресії та розповсюдження досвіду розпізнавання фейкової інформації, підвищення медійної культури та грамотності, критичного мислення та усвідомлення сучасного інформаційного контенту. Командами-фіналістами були запропоновані:

- проєкт з медіаграмотності InChoice (Харківський національний

університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба), який передбачав створення сторінки в Інстаграм за такими рубриками: «Фактчекінг», «Медіасловник», «Пропаганда навколо нас», «Критичне мислення», «Relax-time». Крім того, учасники команди проводили тренінги серед курсантів з розвитку критичного мислення та кіносемінари, під час яких обговорювались різні прояви пропаганди, дезінформації, їх вплив на процес прийняття рішення;

- команда Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут представила розробку чат-боту, який дозволяє веріфікувати повідомлення та виявляти фейки;

- курсанти Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка започаткували Центр протидії інформаційній агресії «AM&PM», в якому проводили аналітичну роботу, досліджували інфопростір, розробляли та проводили тренінги з медіаграмотності.

Враховуючи актуальність розвитку медіаграмотності військовослубовців, відповідними структурами ЗС України створюються різні методичні видання (приклади їх наведені в табл. 4).

Крім того, не варто забувати й про загально відкриті джерела, які спрямовані підвищення рівня медіаобізнаності. Ми узагальнили найбільш розповсюджені на сьогодні ресурси у вигляді наступної матриці (табл. 5).

Одним із сучасних трендів військової освіти є імплементація досвіду країн-членів НАТО в освітній процес. Про це зазначено в концепції трансформації вищої військової освіти (Концепція трансформації, 1997). Слід зазначити, що окрім професійної підготовки, НАТО активно працює над підвищенням медіаграмотності серед своїх членів та партнерів, проводячи тренінги та розробляючи освітні ресурси для розуміння інформаційних викликів сучасних конфліктів.

Так, наприклад, тренінги з медіаграмотності та інформаційної війни для військовослужбовців НАТО проводять фахівці Joint Warfare Centre (Ставангер, Норвегія) (https://www.jwc.nato.int/#main-home-search).

Ще одним прикладом є ініціатива з розвитку кіберграмотності (Cyber Defence Education and Training Programme) – програма спрямована на навчання військовослужбовців з питань кібербезпеки, включаючи розпізнавання кіберзагроз та критичне мислення щодо інформаційних ресурсів (Cyber Defense, 2020).

U.S. NAVAL Istitute розробляє та пропонує програми тренінгів для військовослужбовців з урахуванням досвіду війн та воєнних конфліктів (Campbell, & Martin, 2022).

Таблиця 4

Видання з медіаграмотності для військовослужбовців

Видання	Мета	Фокус видання
	надання порад та пропозицій щодо висвітлення інформації про діяльність Збройних Сил України та правил поведінки військовослужбовців у соціальних мережах	понятійний апарат, основі вимоги щодо ведення соціальних мереж підрозділами ЗСУ, правила подання інформації щодо дій підрозділа
	підвищення у військовослужбовців Збройних Сил України стійкості до ворожої пропаганди та розвитку критичного мислення і медіаграмотності	понятійний апарат, цифрова грамотність, медіаграмотність, фактчекінг, критичне мислення
	матеріали створені, щоб допомогти командирам (начальникам) отримати інформацію щодо різних аспектів ходу російсько-української війни, яку зможуть використовувати в процесі проведення заходів внутрішньо-комунікаційної роботи з особовим складом	історичні аспекти фашизму, рашизм
		зібрані наративи, які просувала росія в різні періоди сучасної війни
		пояснення подій, які впливали на хід російсько-української війни, були складовими ІПСО на різних її етапах
	бути ефективним воїном, вберегти власне життя й здоров'я, а також знищити ще більше ворогів	в контексті теми дослідження - протидія інформаційному впливу противника (ІПСО, протидія пропаганді, інформаційна безпека та гігієна)
	підвищити рівень обізнаності щодо відомих російських полководців радянського періоду і сучасності	продемонстровано загарбницьку політику росії щодо інших держав і народів у XX – на початку XXI ст

Таблиця 5

Матриця ресурсів для підвищення рівня медіаобізнаності

Навчальні матеріали	**Онлайн-курси**
«Як розпізнати фейкові новини» – інфографіка Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ	«Новинна грамотність» – онлайн-курс, спрямо-ваний на поширення медіаграмотності серед населення в умовах воєнного конфлікту
«Медіаосвіта і медіаграмотність» – портал, створений на базі онлайн-бібліотеки з медіаосвіти Міжнародного благодійного фонду «Академія української преси»	«Медіаграмотність для громадян» – дистанційний навчальний курс, метою якого є надання базових знань у сфері медіа
«МедіаДрайвер» – мультимедійний онлайн-посібник, що допомагає навчитися орієнтується у складних лабіринтах інформації	Серія курсів з медіаграмотності у застосунку «Дія»
«Довіряй, але перевіряй. Медіаграмотність в українському суспільстві» – книжка з медіаграмотності проєкту клубу ілюстраторів Pictoric	Онлайн-курс «Медіаграмотний спротив: спілкуємось на рівних» та Very Verified розроблено експертками Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів IREX та EdEra
Добірка корисної інформації від Інформаційного Центр «Майдан Моніторинг»	Онлайн-курс «Медіаграмотний спротив: спілкуємось на рівних» від освітнього хабу м. Київ
Навчальні он-лайн ресурси від ГО «Детектор медіа»	«Сімейний курс» з інформаційної гігієни від ГО «Сучасний формат»
Серія он-лайн видань з медіаграмотності: «У мережі з Санго», «Робочий зошит із безпеки в цифровому середовищі. Виконай завдання разом із Санго»	Он-лайн курс «Як не стати овочем»
	Наука повсякденного мислення – курс на платформі Prometheus
Проєкти з медіаграмотності	**Ігри**
«MediaSapiens» – проєкт з підвищення медіаграмотності споживачів медійного контент	«Медіаграмотна місія» – онлайн-гра, спрямована на перевірку вміння рятуватися від шкідливого інформаційного впливу
«Media IQ» – проєкт із розвитку медіаграмотності та критичного мислення	Навчальна гра «Медіазнайко»
«Фільтр» – національний проєкт з медіа-грамотності Міністерства культури та інформаційної політики України	Онлайн-гра з медіаграмотності «Пригоди Літературса»

Продовження таблиці 5

Навчальні матеріали	**Онлайн-курси**
Міжнародий проєкт «Медіаграмотність у регіонах України» з підготовки тренерів з медіаграмоності	«The Bad News Game» спрямована на формування психологічного опору дезінформації в Інтернет
Освітній проєкт «OSINT Academy»	«Harmony square» – гра, яка демонструє прийщми маніпуляції
Освітній проєкт «InChoice»	Онлайн-квізи USHOOSE від Inform-Napalm
	Анифейкова інелекуальна гра «Нота-Єнота»
Ресурси для перевірки фейків та дезінформації	
Stopfake.org – сайт для перевірки фактів	
Чат- бот «ПЕРЕВІРКА» від незалежної медіаплатформи Ґвара	
«Жовта стрічка» – рух громадського спротиву на тимчасово окупованих територіях	
«VoxCheck» – відстежують та перевіряють висловлювання політиків а лідерів думок	
«Snopes» – проводить перевірки фактів на популярні теми	

Ці проєкти демонструють важливість інформаційної підготовки військових у сучасному інформаційному середовищі, що дозволяє їм ефективно виконувати свої обов'язки в умовах зростаючих цифрових загроз і інформаційної війни.

Наявність цих програм говорить про необхідність забезпечення того, щоб військовослужбовці були готові до викликів інформаційної війни, змогли ефективно працювати з та у медіа та кіберпросторі, а також захищати важливу інформацію в умовах сучасних цифрових загроз.

Враховуючи, що розвиток медіаграмотності набув популярності не так давно, єдиного розуміння, що є її складовими немає. Тому в науковій літературі знаходимо такі підходи.

Згідно матеріалів ЮНЕСКО (а вважається, що термін «медіаграмотність» був введений саме цією організацією) складовими медіаграмотності є (Медіаграмотність та медіаосвіта, б/р):

1. Естетичні та креативні навички: здатність бачити, чути, створювати і інтерпретувати медіа контент.

2. Інтерактивні навички: здатність спілкуватися за допомогою медіа та приміряти на себе різні медіаролі. Ці навички можуть бути розвинені в рамках взаємодії при навчанні і практиці. Вони дозволяють висловлювати своє розуміння і думки.

3. Навички критичного аналізу. Це вміння інтерпретувати і розуміти значення різних медіаконтентів, використовуючи різні аналітичні

інструменти. Навички краще розвиваються через вивчення різноманітних медіаконтентів і жанрів.

4. Навички безпеки. Це вміння знаходити вихід зі скрутних ситуацій і уникати їх. Найважливішими навичками безпечної поведінки у віртуальному просторі є захист особистої інформації і вміння уникати шкідливих контактів і контенту.

Натомість нідерландська організація, яка спеціалізується на медіаграмотності – Mediawijzer.net – створила динамічну модель, яка містить такий набір медіакомпетентностей (Бути медіаграмотним, 2017):

Блок 1 «Розуміння» передбачає:

– розуміння все більшого впливу засобів масової інформації на суспільство;

– розуміння того, як побудовані засоби масової інформації;

– розуміння того, як медіа забарвлюють реальність.

Блок 2 «Використання» містить:

– використання обладнання, програмного забезпечення й додатків;

– орієнтація в медіасередовищі.

Блок 3 «Комунікація» включає такі складові:

– пошук та обробка інформації;

– створення контент; теперішнє медіасуспільство – це суспільство 2.0;

– використання соціальних мереж.

Блок 4 «Стратегія» означає:

– розмірковування про власне використання медіа;

– досягнення цілей за допомогою засобів масової інформації.

Науковці часто розглядають структуру медіаграмотності, яка складається з чотирьох структурно-змістовних компонентів: мотиваційний, когнітивний, поведінковий і ціннісно-смисловий. Такий підхід спостерігаємо в дослідженнях М. Ковтанюк (Ковтанюк, б/р), Т. Разводової (Разводова, 2020) та ін.

Р. Хоббс в своїх роботах пропонує виділяти в структурі медіаграмотності чотири групи умінь (спираючись на визначення медіаграмотності, розроблене міжнародною групою експертів): вміння здійснювати доступ, вміння аналізувати, вміння оцінювати та вміння створювати медіатексти (Hobbs, 1997).

Дещо інший підхід демонструє С. Горбачов – розробник курсів з медіаграмотності на платформі PROMETHEUS, який структуру меідаграмотності представляє через призму властивостей медіаграмотної людини, а саме:

– розуміє природу інформації і роль медіа в її розповсюджені,

– усвідомлює, що знаходиться під постійним інформаційним тиском;

– має навички критичного мислення та аналізу медіаповідомлень;

– відрізняє думки і оцінки від фактів;

– здатна захищати себе від маніпуляцій;

– вміє створювати власний медійний контент (Горбачов, 2017).

Аналіз змісту он-лайн курсів та тренінгів з медіаграмотності, які пропонуються у відкритих джерелах, дає підстави серед складових медіаграмотності виділити такі:

– робота з інформацією;
– інформаційна безпека;
– безпечний інтернет;
– фейки та маніпуляції.

З огляду на зазначене вище пропонуємо основні напрями формування та розвитку медіаграмотності військовослужбовців розглядати за такими складовими: вміння аналізувати інформацію; розуміння та сприйняття різних медіаформатів; кібербезпека; медіакомунікація. Розглянемо їх більш детально.

Блок перший – аналіз інформації.

На нашу думку аналіз інформації – це фундаментальна складова медіаграмотності, яка передбачає здатність критично оцінювати інформацію, що надходить з різних джерел. В епоху інформаційної перенасиченості, коли ми щодня стикаємося із значним потоком даних, ця навичка стає особливо важливою.

Ключовим аспектом аналізу інформації є критичне мислення. Перш за все, зосередим увагу на визначенні та структурі критичного мислення як провідної soft-skills та інструменту боротьби з пропагандою та протистоянню хибних наративів. З цієї точки зору критичне мислення характеризується як науковий тип мислення (Коваль, 2020), система суджень (Ковбасюк, 2022), процес, який передбачає роботу з інформацією (Критичне мислення громадян, 2018), сума знань та вмінь (Ящук, б/р).

Вважаємо, розглядати критичне мислення як суму знань недостатньо, тому що у зростаючому потоці інформації знання швидко з'являються і зникають. Критичне мислення ґрунтується на логічному, абстрактному, предметному, а, отже, науковому мисленні. Але його відмінністю є спроможність виходити «за межі», проявляти креативність та нестандартність підходів вирішення ситуацій.

Ознаками критичного мислення науковці називають усвідомленість, самостійність, рефлективність, цілеспрямованість, обґрунтованість, контрольованість, самоорганізованість тощо.

Головна мета застосування критичного мислення – це прийняття рішень. При чому важливо, що рішення приймаються зважено, оцінюючи різні альтернативи та аналізуючи наслідки як прийняття, так і не прийняття його.

Дослідження в різних країнах доводять, що ті люди, які навчалися медіаграмотності, більш ретельно перевіяють інформацію з різних джерел та мереж. Так, наприклад, за ініціативою Міністерства культури Франції було проведено опитування тих, хто брав участь у програмі з медійної та інформа-

ційної грамотності «éducation aux médias et à l'information (EMI)». У результаті обробки даних аналітики зробили висновок, що ті респонденти, які пройшли заняття (загальна вибірка 2000 осіб віком 15-34 рр.) більше схильні до критичної оцінки новин та перевірки фактів. 65% респондентів регулярно перевіряють інформацію (у порівнянні із 42% респондентів, які не проходили тренінги EMI); 87% вибірки зазначили, що читають новини щодня (на відміну від 75% тих, хто не проходив курси). При тому, 22% учасників дослідження визнали, що вони є «залежними від інформації» у соціальних мережах (Люди, які пройшли тренінги, 2018).

Слід зауважити, що процес набуття критичного мислення довготривалий. Так, наприклад, засновниця проєкту «По той бік новин» А. Романюк зазначає, що для цього може знадобитися 20-30 років, тому що люди схильні вірити ресурсам, які поширюють фейки, навіть після надання фактів. «Ми поширюємо списки сайтів–сміттярок, яким вірити не варто, це квазіжурналістика, порушення стандартів. Окрім того, ми публікуємо списки сайтів, на яких немає джинси і яким можна вірити. Але є така річ, як «ефект Земмельвайса» – йдеться про те, що люди хочуть вірити тим фактам, які їм подобаються. І коли ти їм приносиш перевірену інформацію, на яку витратив певну кількість часу, отримав десятки відповідей від державних органів влади, люди не хочуть у це вірити, вигадуючи різні теорії змови» (Коваль, 2020).

Нами також проведений експеримент, який підтвердив той, факт, що формування критичного мислення вимагає часу. Експеримент проводився у період: вересень 2021 р. – лютий 2022 р. (перервався початком повномасштабного вторгнення рф на територію України), в ньому взяли участь курсанти 1 курсу Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба спеціальності «Морально-психологічне забезпечення у підрозділах, на кораблях (за видами ЗС)». Для проведення експерименту була створена спеціальна група в телеграм-каналі, в яку модератор щодня надсилав повідомлення з нагадуванням про необхідність розвитку критичного мислення у вигляді мотивуючих цитат, коротких повідомлень про сутність критичного мислення, основних правил розпізнавання дезінформації тощо. Раз на місяць окремі навички критичного мислення опрацьовувались на тренінгах в позаурочні години, проводились короткі опитування в телеграм-каналі.

Позитивною тенденцією стало усвідомлення необхідності критичного мислення і формування навичок аналізувати, перевіряти інформацію. Однак, навіть за час проведення експерименту, лише 10% його учасників констатували, що застосовують набуті навички на практиці. Основна причина не застосування отриманих навичок – брак часу на перевірку повідомлень, бажання швидко отримати відповідь, не розуміння ступені відповідальності за користування неперевіреною інформацією.

Отже, критичне мислення – здатність ставити під сумнів інформацію, шукати докази, аналізувати аргументи та виявляти логічні помилки. І ця зда-

тність обов'язково має бути набута сучасними військовослужбовцями.

Наступною важливою складовою в аналізі інформації є ідентифікація джерела, тобто розуміння, хто є автором інформації, які його мотиви та рівень довіри до джерела. Власне, це є одним з перших правил факт-чекінгу. І якщо в науковому колі цієї вимоги дотримуються дуже жорстко (відповідно до правил академічної доброчесності), то у загальному інформаційному просторі, дуже часто цим нехтують. Наприклад, що стосується телеграм-каналів, то більшість читачів взагалі не розуміють, хто є автором повідомлення.

Ще одним з етапів аналізу інформації є перевірка фактів. Здійснення цього етапу передбачає наявність здатності перевіряти інформацію з різних джерел, використовувати фактичні дані та статистику. Військовослужбовці повинні вміти розрізняти факти та думки, а також оцінювати упередженість авторів, вміти виявляти помилки в міркуваннях та аргументації.

Під час сучасної війни в медіаполі активно використовують поняття «емоційні гойдалки». Їх можна позначити як різкі коливання настрою: від стану ейфорії та піднесеності до глибокої депресії та апатії. Вони можуть як мотивувати та підтримувати бійців, так і викликати серйозні психологічні проблеми.

Емоційна гойдалки створюють повідомлення, наприклад, про:

– обстріли цивільних об'єктів. Свідчення руйнувань та загибелі мирного населення викликають у військовослужбовців гнів, бажання помсти, але водночас і почуття безсилля та вини;

– втрату побратимів. Смерть близьких друзів – це сильний психологічний удар, який може призвести до розвитку ПТСР та інших психічних розладів;

– перемога в локальних боях викликає почуття гордості та досягнення, яке швидко змінюються тривогою за подальший хід війни.

До того ж, тривалі бої, постійний стрес, недосипання, фізичне виснаження підсилюють емоційні гойдалки та можуть призвести до деперсоналізації та дереалізації.

Тим не менш, варто позначити позитивний вплив «емоційних гойдалок». Наприклад, сильні емоції, такі як гнів, образа, бажання захистити рідних, можуть стати потужним мотиватором для боротьби. Вони допомагають подолати страх і втомленість, підвищують рівень адреналіну та концентрації. Спільні переживання, як позитивні, так і негативні, зближують військовослужбовців, формують міцніші соціальні зв'язки та почуття єдності. Емоційна залученість допомагає приймати швидкі рішення в екстремальних ситуаціях, коли вагання можуть коштувати життя.

Щодо негативних проявів, то загрозу несуть постійні емоційні перепади, які виснажують нервову систему, призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу, депресії, тривоги. Неконтрольований гнів може призвести до проявів агресії як по відношенню до ворога, так і до своїх поб-

ратимів. Часта зміна емоційного стану ускладнює прийняття зважених рішень та може призвести до дезорієнтації на полі бою. Деякі бійці можуть замкнутися в собі, відчувати відчуження від інших людей, що ускладнює процес реабілітації.

Це означає, що для сучасних військовослужбовців навички медіаграмотності – це ще й спосіб психологічно розвантажитися, стабілізуватися, підтримати психологічний стан. Для уникнення «емоційних гойдалок» необхідно вміти аналізувати та сортувати інформаційні повідомлення.

Набуття навичок аналізу повідомлень формує й розуміння особливостей різних типів медіа (новини, соціальні мережі, реклама тощо) та їх впливу на сприйняття інформації, що складає другий блок – медіаформати.

Найбільша питома вага тієї інформації, яку ми споживаємо, представлена у вигляді новин. При чому військовослужбовці є фокус-групою, яка читає новини, створює новини і є «героєм» новин. На початку повномасштабного вторгнення рф на територію України всі телевізійні канали національного мовлення були об'єднані в марафон «Єдині новини» з метою вчасного та об'єктивного надання інформації про поточні події. Однак, розповсюдження новин відбувалось не тільки через телебачення, але й інші канали: месенджери, соціальні мережі.

Слід зазначити, що в період війни стандарти подання новин значно змінилися. Так, в перші дні війни телеграм-канали та соціальні мережі були перенасичені інформацією щодо знаходження та пересування як українських військ, так і військ агресора, роботи ППО тощо.

Тільки у 2023 р. блогерам суди з поміж інших порушень винесли 91 вирок за ст. 114-2 КК «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» (Рік свободи слова, 2024).

Порушень припускались і держпосадовці. Так, наприклад, у березні 2022 р. міський голова Дергачів на своїй соціальній сторінці виставляв описи щодо пошкоджень в результаті обстрілів рф, що надавало можливості корегувати вогонь. Таким чином, було здійснено серію обстрілів: Дергачівський ліцей №3, а згодом Дергачівська міська Рада, в якій був розміщений гуманітарний центр.

Також порушення журналістських стандартів не обминало й медійників. Як приклад наведемо кейс з фото «Українські дівчата-військові перед відправленням на передову» (рис. 1).

Цей кейс демонструє одразу декілька порушень: фотографування і публікацію інформації про переміщення військовослужбовців, розміщення неправдивої інформації, використання ілюстрацій, які були «під рукою».

Фото зроблено на вокзалі у Львові, початок березня 2022 р.

Фото «запозичене» ТСН, кінець березня 2022 р.

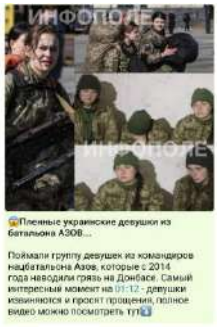

Фрагмент фото «запозиченого» проросійським каналом ДНРZINFO, травень 2022 р.

Рис. 1. «Українські дівчата-військові перед відправленням на передову»

Або, наприклад, кейс з героєм України О. Маційовським, розстріл якого швидко був розповсюджений в медіаполі. Цей кейс актуалізує одразу декілька етичних питань як щодо ворога, так і до вітчизняних представників медіа. По-перше, кейс вкотре показує порушення країною-агресором правил ведення війни. І розміщення цього відео мало декілька цілей: демотивацію українського війська, зниження його морально-психологічного духу; пригнічення родин військовослужбовців, стимул суспільства швидше закінчити війну на будь-яких умовах; нарощення почуття ненависті та збільшення жорстокості по відношенню до російських військ з подальшим «копіюванням» незаконних дій і, відповідно, можливістю звинуватити ЗС України у жорстокому поводженні з російськими полоненими.

Щодо недбалості українських медіа слід зазначити наступне: використання «гарячих» новин і швидке їх розповсюдження до з'ясування часу та місця подій; припущення «експертів» щодо особистості військовослужбовця, нехтуючи почуттями родин, які оголосили своїх рідних у розшук.

На жаль, сучасна війна надає безліч прикладів новин, які потрібно не просто читати, а аналізувати, співставляти, узагальнювати, критично усвідомлювати. Серед військовослужбовців на рівні держави та безпекових структур частково проблема надання достовірної інформації вирішується за рахунок командирського інформування – це систематичний процес доведення до особового складу необхідної інформації про поточну обстановку, завдання, плани та рішення командира. Це не просто передача даних, а скоріше двосторонній процес комунікації, який спрямований на формування єдиного розуміння ситуації, підвищення морально-психологічного стану, зменшення рівня тривоги, поліпшення координації дій. Однак, командирське інформування далеко не єдине джерело новин для військовослужбовців.

Ще одним медіаформатом є інформація у соціальних медіа, які в умо-

вах сьогодення набувають особливе значення. Вони стали потужним інструментом у сучасних конфліктах, зокрема в російсько-українській війні. З одного боку, вони дозволяють оперативно поширювати інформацію, мобілізувати громадську думку та підтримувати бойовий дух. З іншого боку, соціальні мережі створюють нові виклики для військових, зокрема у сфері інформаційної війни та формування іміджу.

На жаль, сьогодні соціальні медіа дуже часто згадуються як спосіб маніпуляції, джерело поширення дезінформації, фейкових новин та пропаганди. Це ускладнює отримання достовірної інформації про ситуацію на фронті та може призвести до дезорієнтації громадськості. Наприклад, серед соціальних медіа країни-агресора слід згадати «ВКонтакте (VK)» – найбільша російська соціальна мережа, яка активно використовується для поширення пропагандистських матеріалів, фейкових новин та маніпулятивних повідомлень. Вона створена російською компанією, яка підпорядковується російському уряду, що дозволяє їй легко контролювати контент та цензурувати інформацію. VK має значний вплив особливо молодь.

Ще одна популярна російська соціальна мережа «Одноклассники», яка схожа на VK, але з більш старшою аудиторією. Вона активно використовується для поширення дезінформації серед старшого покоління, яке може бути більш схильним довіряти інформації, опублікованій у цій мережі.

Сервіс рекомендацій контенту від Яндекса Яндекс.Дзен, який часто використовується для поширення пропагандистських матеріалів під виглядом новин або аналітичних статей. Алгоритми Яндекс.Дзен підбирають користувачам контент, який відповідає їхнім пошуковим запитам та інтересам, що дозволяє ефективно таргетувати аудиторію.

Російський відеохостинг, який є альтернативою YouTube та активно використовується для розміщення пропагандистських роликів, інтерв'ю з російськими політиками та експертами – РуТуб. Цензура на РуТубі є менш жорсткою, ніж на YouTube, що дозволяє розміщувати більш радикальний контент.

Значний вплив мають й телеграм-канали (які варто зазначити активно використовуються й на території України). Телеграм-канали дозволяють швидко поширювати інформацію без жодної модерації, що робить їх ідеальним інструментом для поширення дезінформації. Це робить Телеграм популярним месенджером в росії серед російських пропагандистів та політиків.

До того ж варто додати сайти таких засобів масової інформації, як РІА Новини, ТАСС, RT та інші, які часто публікують пропагандистські матеріали та фейкові новини та з яких інформація потім поширюється в соціальних мережах та інших онлайн-платформах.

Однак, хотілося б позначити й іншій, позитивний, бік соціальних медіа. І такий досвід їх застосовування демонструють українські військові підрозділи. Так, наприклад офіційні телеграм-канали військових підрозділів використ-

товуються для поширення оперативних повідомлень, фото- та відеоматеріалів з фронту. На телеграм-каналах «Батальйон «Монако», «3-тя окрема штурмова бригада», «»Zviздец Мангусту» «Окремий батальйон Вовки Да Вінчі» тощо розміщується інформація щодо діяльності та результативності функціонування підрозділів, містяться повідомлення щодо окремих військовослужбовців (їх маніфест), умови побуту. Основна мета – формування позитивного іміджу оборонного сектору, мотивації у населення до служби в ЗС України, гвардіях наступу Національної гвардії тощо.

Крім того, для надання оперативної інформації (з урахуванням правил воєнного часу) функціонують такі телеграм-канали як: «Доброго вечора, ми з України», «ЗСУ оперативний», «Spravdi», «Центр протидії дезінформації», «InformNapalm», «DeepState», «Штірліц» тощо.

Соціальні мережі (Facebook, Instagram, TikTok) використовують для спілкування з рідними та друзями, а також для підвищення морального духу. В соціальних мережах активно пропагандистські ролики та меми, а інфлюенсери та знаменитості використовують свої платформи для підтримки однієї зі сторін конфлікту.

Слід також позначити й роль соціальних роликів. Загалом відеоформат відрізняється особливою популярність через свою емоційність, можливості передачі почуттів за рахунок аудіо- та відеорядів. Ролики з фронту також можуть бути використані для мобілізації громадської думки та збору донатів: «Бо наші – НАЙКРАЩІ!», «Ти маєш діяти сьогодні, щоб мати завтра», «Завжди на захисті», «Я – воїн», «Промова переможця». Волонтерська діяльність також спонукає підрозділи до медіатворчості у вигляді подяк та відеозвітів.

Таким чином, сучасні військовослужбовці – це не просто користувачі соціальних медіа, вони є тими, хто створює медіаконтент. Це вимагає формування навичок відповідальної поведінки в медіапросторі.

Свою роль в медіаполі сьогодні знайшли й меми (а також комікси, арти, карикатури). Мем-культура стала невід'ємною частиною сучасного життя, вона відіграє значну роль у формуванні світогляду, ідентичності та сприйнятті подій суспільством. В умовах війни меми набувають ще більшого значення. Війна – це складний та травматичний досвід, який значно впливає на становлення особистості, тим більше враховуючи гібридний характер сучасних війн, які охоплюють всі сфери життєдіяльності суспільства та змінюють соціальне середовище, культуру, свідомість, впливають на психологічний стан людей.

Сучасні науковці визначають «мем» як: «одиницю інформації, яка здатна до самопоширення, проте особливістю є накопичення значень, які вона мала раніше, без нівелювання нових» (Рязанов, 2018, с. 12); «виток колективної рефлексії людського суспільства, що робить його культурним артефактом, де етнічна самосвідомість і самопізнання концентруються в ідеях, музичних та літературних творах, моді, звичаях тощо» (Гогуленко, & Чудак, 2021,

с. 44); «знак, який очищений від контексту» (Свідомість складається з мемів, 2024).

Одним із підтверджень популярності мемів є проведене нами опитування 180-ти респондентів різного віку з переважною більшістю – молодь 18-25 років (72,4% вибірки). В результаті обробки анкет були отримані такі результати: 68,4% респондентів часто дивляться меми, 14,3% мають свою улюблену колекцію мемів і лише 17,3 % не звертають на них уваги. У віковій категорії 18-25 р. цей показник вищий, а саме: 77, 3% вибірки часто дивляться меми та 22,7% респондентів мають свою колекцію. Переважна більшість вибірки (71,4%) зазначила, що меми впливають на настрій (серед молоді це 100%). На думку 58% респондентів на початку повномасштабного вторгнення перегляд мемів психологічно розвантажував (у молоді цей показник склав 77,2%), а для 72,4% респондентів меми під час війни – це спосіб відволіктись (щодо молоді, то цей показник сягає 94%). 74,5% респондентів вважають, що меми потрібні суспільству (щодо молоді, то такої думки 100%).

Меми висвітлюють ворога в сатиричному ключі, звеличують героїзм українських воїнів, можуть піднімати бойовий дух і згуртовувати військовослужбовців. Гумор та іронія допомагають бійцям справлятися зі стресом та напруженням, що неминуче виникають у воєнний час.

Особливе значення вони набувають як інструмент асиметричної відповіді в умовах інформаційної війни. Меми використовуються для поширення інформації про хід війни, здобутки ЗС України та злочини окупантів. Візуальна простота та легкість поширення роблять їх ефективним інструментом для протидії ворожій пропаганді.

Неабияка роль мемів у згуртуванні та підтримці. Меми зображують єднання українців, дають відчуття солідарності та підтримки. Їх використовують для збереження пам’яті про героїв та події війни. Вони допомагають наступним поколінням українців не забувати про ціну, яку було заплачено за свободу.

Використання мемів під час війни є предметом дослідження таких проєктів як: «Меми та війна» (Memes and War), фокусом якого є використання мемів в конфліктах по всьому світу; «Мемологія» (Memeology) досліджує еволюцію та вплив мемів у суспільстві; «Соціальні медіа та війна» (Social Media and War) зорієнтований на дослідженні, як соціальні медіа використовуються в конфліктах, включаючи використання мемів. В Україні у 2024 році створений он-лайн War Memes Museum, в якому зібрані найяскравіші меми, починаючи з 24 лютого 2022 року (https://warmemes.com.ua/).

Мемними подіями російсько-української війни можна назвати: отримання Україною новітньої зарубіжної техніки, повітряна тривога, зруйновані будинки, дії військовослужбовців, тварини (зокрема котики) окремі персоналії (політичні та громадські діячи, спортсмени, кінозірки тощо), певні події (наприклад, арешт В. Медведчука, візит А. Джолі у Львів, Пригожинський

«путч» тощо). Основні функції, для яких українці використовують меми, такі: деморалізація ворога та його висміювання, моральна підтримка «своїх», ідеалізація особистості.

Прикладами подібних мемів є меми з: «паляницею», «Путін – х..йло», «ватниками», «рашистами», «московськими карликами», «свинособаками», «путлером», «кримнашистами», «Чорнобаївкою», «соняшниками» тощо. Візьмемо до уваги наймасштабніший мем, коли український прикордонник на острові Зміїний вказав курс для російського флагмана «Русский военный корабль, иди нах..й». Його фраза стала пророчою, вже 22 квітня 2022 р. українські воїни затопили крейсер, що вдало використали користувачі Інтернет мережі для приниження і деморалізації росії, а фраза стала крилатою та була зображена на марці, стала мерчом для багатьох товарів.

Однак, з масштабним використанням мемів виникає низка питань, які мають знаходитись в полі зору суспільства, щоб не перетворити «мем-культуру» в антикультуру:

– чи не стануть меми ще більшим джерелом поширення дезінформації, засобом маніпуляції громадською думкою, поширенням фейкових новин та пропаганди?

– чи не виникне ситуація, коли за рахунок мемів замість конструктивного діалогу, меми будуть використані для приниження опонентів та створення поляризації в суспільстві?

– чи не втратить суспільство критичне мислення через спрощений характер мемів?

– чи не спричинять меми нормалізацію токсичної поведінки (деякі меми пропагують насильство, дискримінацію та інші негативні явища)?

– чи не спричине масова чисельність мемів перевантаженню користувачів і ускладненню пошуку якісного контенту через забруднення інформаційного простору?

Вважаємо, що пропрацювання цих питань також криється в набутті навичок медіаграмонтності.

Поширення пропаганди та дезінформації відбувається і на побутовому рівні: реклама, пісні, фільми тощо. Особливість поширення пропаганди – просування різних наративів.

Так, наприклад, Центром стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (ЦСКІБ) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) було проведено дослідження нормативів в рекламі, що просувалась у Facebook у 2023 р. Аналітики виокремили 12 ключових тем, які з'являлися в мережі протягом досліджуваного періоду, серед них: фронт (ситуація в зоні бойових дій, битва за Бахмут, наступ ЗСУ на півдні України); мобілізація (несправедливість мобілізації, спекуляції на пов'язаних з нею страхах); Захід (недовіра західних партнерів до української влади, наратив про зовнішнє управління, втручання західних країн у внутрішньополітичні справи та військове плану-

вання, затримка військової допомоги, зацікавленість Заходу у війні, наявність територіальних претензій у сусідів до України, погане ставлення іноземців до українців); зброя (погана якість західних озброєнь, недостатня кількість зброї на фронті, неспроможність України виготовляти власну зброю); корупція (тотальна корумпованість української влади, розкрадання західної допомоги); влада (некомпетентність української влади, персональні атаки на президента України та його сім'ю, інших представників політичного керівництва, звинувачення у згортанні демократії, конфлікти всередині влади); енергетика (відключення електроенергії та опалення); демографія (людські втрати України через війну, небажання біженців повертатися з-за кордону); деморалізація (спекуляції на регіональних та мовних відмінностях, дискредитація західних цінностей, втрата ціннісних орієнтирів в українському суспільстві, низький бойовий дух ЗСУ, зростання рівня злочинності); бідність (низький рівень матеріального достатку українців, зокрема, соціально незахищених верств населення); Виплати (фейкові повідомлення про грошову допомогу українцям від уряду, іноземних партнерів або міжнародних організацій); турбота про військових (байдужість держави до військовослужбовців та їхніх сімей, відсутність належної підтримки поранених) (Інформаційні атаки, 2024). Цікавим стало те, що автори повідомлень неодноразово вдавалися до поєднання тем в одному повідомленні.

Антиукраїнські наративи активно поширюються росіянами в піснях. Одна з провідних тем – ностальгія за радянським минулим. Як приклад, пісні О. Газманова «Народжені в СРСР», пісня гурту «Ми з 90-х» «Хочу назад до СРСР», вори із закликами до вбивства ПВК «Вагнер» під назвою «CVиноріZ», Shaman, «Встанемо», «Я – росіянин», «Сповідь» тощо. Однак, є й прояви особливої цинічності. Прикладом слугує пісня «Пливе кача», кліп на яку відзнятий російським державним телеканалом RT на заводі «Азовсталь» після «звільнення» Маріуполя. У тексті пісні говориться про те, що Крим – російський, на «Азовсталі» «хоронять демонів». У самому відео використано кадри про бійців полку «Азов». Показовим є й те, що пісню виконав «воєнкор» пропагандистського каналу Акім Апачев (народився у Маріуполі) та місцева співачка Дар'я Фрей. Вибір саме цієї пісні аналітики (Скляревська, & Довженко, 2022) називають очевидним: «Пливе кача» в акапельному виконанні «Піккардійської терції» лунала на Майдані Незалежності під час прощання з загиблими героями Небесної сотні і стала головною піснею-символом Майдану.

Формуючись на побутовому рівні наративи переходять в іншу площину. Один з головних аспектів наративу – це його вплив на уявлення та переконання. Наратив може сформувати наше розуміння світу та наші цінності, вплинути на нашу мораль та етику, а також змінити нашу поведінку. Наприклад, фільм або книга можуть показати, як люди схильні діяти у складних ситуаціях, навчити нас емпатії та співчуття до інших людей.

У сучасному світі наративи грають важливу роль у політичному, суспільному та культурному житті. Вони використовуються для маніпулювання масовою свідомістю. Отже, важливо бути критичним до наративів, які нам пропонують, та аналізувати їхній вплив на наші переконання та поведінку.

Одним з ключових аспектів наративу є його здатність створювати емоційний зв'язок між автором та аудиторією. Це може бути досягнуто за допомогою елементів розповіді, таких як образність, діалоги, описи тощо. Ці елементи допомагають викликати співпереживання, захоплення та встановити емоційний зв'язок з головним героєм та сюжетом.

Наратив може також використовуватися для розбудови культурної ідентичності. Наприклад, він може передавати традиції та цінності, що є важливими для конкретної культури. Також до наративів звертаються для збереження спекулятивної інформації, для створення міцного та злагодженого суспільства.

Весь визначений спектр застосування наративів використовується в сучасній російсько-українській війні, тому частина експертів називає її війною наративів.

Сутність наративної війни в тому, що вона дозволяє зробити так, щоб за допомогою чогось наративу супротивник дивився на світ. Аналізуючи медіапростір, ми бачимо боротьбу наративів (має велке значення для військових, яким часто доводиться діяти у несприятливому й неприхильному до них інформаційно-культурному середовищі) та конфлікт наративів (неспроможність перекласти свої меседжі через часту зміну думки та поринанні в брехні та фейках) (Війни інформаційної епохи, 2021).

Наративи є частиною пропаганди і вони часто «починають» війну задовго до збройного протистояння.

З моменту повномасштабного вторгнення рф на територію України, дослідження наративів стало фокусом діяльності громадських організацій, які об'єднали свої зусилля та використовували спільну методологію. В цьому контексті слід відзначити роботи таких громадських організацій як: «Analyses and Alternatives» (Болгарія), «Prague Security Studies Initiative» (Чехія), «Debunk.eu» (Естонія, Латвія, Литва), «Civic Resilience Initiative» (країни Балтії), «GRASS» (Грузія), «Atlatszo» (Угорщина), «MOST» (Північна Македонія), «Fakenews.pl» (Польща), «Slovak Security Policy Institute» (Словаччина), «Детектор медіа» (Україна).

Слід зазначити, що українські журналісти, фактчекери та громадянське суспільство також відіграє вирішальну роль в аналізі та розвінчанні російської пропаганди, яка супроводжує війну. Тема наративів стала провідною для фахівців «Центру протидії дезінформації», «Фейкотня», EUvsDisinfo тощо.

Контент-аналіз інформаційного простору дозволив нам зробити такі узагальнення. Протягом війни просувалися такі наративи: «Русофобська Україна», «Вбивство інакомислення та відсутність свободи слова в Україні»,

«Україна порушує Мінські угоди», «Узаконення «ДНР / ЛНР», «Росія не бере участі в подіях в Україні», «Криму краще в Росії, ніж в Україні», «Україна Заходу не потрібна», «про Україну як неспроможну державу», «Краще мир на будь-яких умовах, ніж активні воєнні дії», «Розчарування в НАТО, ЄС та міжнародних партнерах України», «Внутрішньо-переміщені особи не працюють, а лише розважаються та вимагають допомоги від західних областей», «російською мовою ви підтримуєте ворога», «потрібно всьому православному світу боротися із сатанізмом, який твориться на Україні», «Вісім років бомбили Донбас», «Росія має унікальну зброю, якою здана знищити будь-якого ворога» тощо, даючи все нові хвилі для інформаційно-психологічних операцій.

Крім того, наративи змінювалися й в залежності від ситуації на фронті. Так, наприклад, найпоширенішим наративом липня 2022 р. вважається той, що Україна програє війну. Цей наратив підтримувався меседжами, що «російська армія досягає значних успіхів», «Захід знає, що Росія виграє війну», «Росія не воює на повну силу», «українці відмовляються воювати», «Захід запропонував Україні здатися», «в українській владі є очевидний конфлікт», «мобілізація в Україні відбувається з порушеннями» (Курносов, 2022).

З моменту 24 лютого 2022 р. рф заявила про необхідність денацифікувати, демілітаризувати, а згодом і десатанізувати Україну та встановити «русский мир» на території України, назвавши війну «специальной военной операцией». Однак у просуванні свого наративу паралельно зі зміною переваги України у театрі воєнних дій, риторика трохи змінюється. І їх гасло «русские не сдаются» набувало нових форм. Ось висловлювання деяких нараторів рф з приводу (не)можливості проведення перемовин (telegra.ph./detectormedia): «мы призываем Киев, мы призываем киевский режим немедленно прекратить огонь, все боевые действия и вернуться за стол переговоров. Мы к этому готовы. Всегда» (В. Путін); «давайте прямо сегодня на площадке парламенсткой «двадцатки» сядем за стол переговоров: парламент России, парламент Украины, давайте попытаемся понять друг друга, найти договоренности» (В. Матвиенко); «давайте остановим войну и договоримся, а потом будем разбираться, кто прав, а кто виноват» (Г. Лукашенко); «российская сторона открыта и остаётся открытой для переговоров, но при этом не видит возможности для их проведения, так как в Киеве на законодательно уровне было запрещено ведение каких-либо переговоров с Москвой» (Д. Пєсков); «мы всегда заявляли о готовности к таким переговорам, которые были прерваны не по нашей вине… С нашей стороны предварительных условий никаких нет, кроме главного условия, чтобы Украина проявила добрую волю» (А. Руденко); «мы по прежнему открыты к переговорам. Мы никогда от них не отказывались. Мы готовы их вести, разумеется с учетом тех реалий, которые складываются на текущий момент» (М. Захарова).

Наративи активно застосовуються в креативах та різних методичках, які росія поширює у своєму суспільстві. Так, наприклад, у Москві була видана методичка російським союзом вереранів Афганістану та спеціальних воєнний операцій під назвою «Живу, сражають, побеждаю! Правила жизни на войне», в якій автори мають чітку позицію, що українці – це вороги і їх потрібно знищувати. Як факт наведемо цитату: «Когда-нибудь, после денацификации, они снова станут русскими, а пока они враги. Жестокие и коварные. А значит бить их надо, пока не задерут вверх руки, не расслабляясь, до самой нашей победы» (Разумов и др., 2022, с. 9). Загалом народ України представлений в даній методичці з двох сторін (Разумов и др., 2022): перша: хоробрі воїни і, звичайно ж, на думку авторів це передалося нам по «рускіх корнях»; друга: завербовані Заходом фашисти, які втратили свій шлях в житті і яких неодмінно від цього потрібно врятувати. Напевно через те гасло, за яким росія почала СВО «Асвабадіть братьєв младших!».

Постає питання дійсної мети цього меседжу. І тут знову цитата, яка дає відповідь на це питання: «Украины как государства нет, есть территория бывшей УССР, временно оккупированная террористической бандой. Вся власть там сосредоточена в руках граждан Израиля, США, Великобритании, которые организовали геноцид коренных жителей. Эту войну США и Европа хотят вести до последнего украинца. Им не нужны люди. Им нужны территория и ресурсы. Такое же будущее они готовили нам. Поэтому, сражаясь на Украине, мы защищаем Россию и спасаем жителей Украины от геноцида, развернутого украинскими и западными политиками» (Разумов и др., 2022, с. 9).

Отже, медіаграмотність – це фундаментальна компетентність сучасного військовослужбовця, яка передбачає здатність ефективно взаємодіяти з різноманітними медіа. Вона охоплює комплекс знань, умінь та навичок, що дозволяють критично оцінювати медіаконтент, аналізувати медіатексти, створювати власний медіаконтент, орієнтуватися в інформаційному просторі. Це та навичка, яка дозволяє користуватися медіа і почуватися в ньому захищеним. Саме захист у кіберпросторі є центральною ідеєю блоку «кібербезпека».

Блок «Кібербезпека» – це блок про захист персональних даних, фішинг та онлайн-шахрайство, кібербулінг та кібернасильство.

У цьому випадку мова йде не про фахівців кіберструктур, а про мінімальний набір навичок, який дає можливість військовослужбовцям та їх родинам почуватися безпечно у кіберпросторі.

Так, військовослужбовці часто діляться особистими фотографіями, геолокацією та іншою інформацією в соціальних мережах, не усвідомлюючи, що ці дані можуть бути використані противником для ідентифікації та відстеження. Це призводить до витіку інформації через соціальні мережі.

Киберзлочинці можуть видавати себе за друзів або родичів військовослужбовців і виманювати у них конфіденційну інформацію, наприклад, дані

для входу в облікові записи або банківські реквізити.

До того ж хакерські атаки на військові сервери можуть призвести до витоку персональних даних військовослужбовців, таких як імена, звання, контактна інформація, а іноді навіть дані про родичів. Це створює ризики для їхньої безпеки та може бути використано для шантажу або вербування. Викрадені персональні дані можуть бути використані для створення фейкових профілів у соціальних мережах, розповсюдження дезінформації або для цілеспрямованих кібератак.

Крім того, зловмисники розсилають фішингові електронні листи та повідомлення в месенджерах, видаючи себе за військове командування, родичів або друзів. Ці повідомлення можуть містити шкідливі посилання або вкладення, які, при відкритті, інфікують пристрої шкідливим програмним забезпеченням або викрадають дані.

Кіберзлочинці можуть створювати фальшиві веб-сайти або сторінки в соціальних мережах начебто для збору коштів, для допомоги постраждалим від війни тощо.

Протягом війни фішингові розсилки здійснювалися від імені Приват Банку, Страткома, Нової пошти тощо. Найбільш сенситивними темами стали: отримання виплат для родин військовослужбовців, збір грошей на лікування чи реабілітацію, повідомлення щодо підтвердження персональних даних, залучення до голосування в месенджерах, анонсування петицій для присвоєння звання «Герой України» тощо. При чому розвинутість інформаційно-комп'ютерних технологій дозволяє обходити навіть систему двофакторної ідентифікації.

Сучасні технології дозволяють сьогодні зловмисникам отримувати доступ до приватних фотографій та відео військовослужбовців і розповсюджувати їх в мережі без згоди особи. Анонімні користувачі в Інтернеті можуть залишати образливі коментарі, погрози або розповсюджувати неправдиву інформацію про військовослужбовців та їхніх родичів. Зловмисники також можуть створювати фейкові профілі від імені військовослужбовців для розповсюдження дезінформації або для участі у незаконній діяльності.

Четвертий заявлений нами блок – «Медіакомунікація».

Як було зазначено вище середньостатистичний користувач медіа сьогодні – не просто споживач, а ще й той, хто створює контент. Завдяки медіа військовослужбовці налагоджують комунікації з громадськістю. Здатність ефективно спілкуватися з громадськими об'єднаннями, волонтерами тощо через медіа дозволяє формувати позитивний імідж військових, підвищувати довіру до Збройних Сил.

Військовослужбовці можуть вести блоги про свою службу, ділитися історіями, досвідом та думками, створювати короткі відеоролики про побут у військовій частині, участь у навчаннях або гуманітарних місіях, створювати фотоальбоми та інфографіки, які відображають повсякденне життя військо-

вослужбовців, їхню службу та відпочинок. Цей контент може бути корисним для потенційних рекрутів, ветеранів, просто зацікавлених людей, для збереження історичної пам'яті.

Окрема складова – це фільмування війни, що може бути доказом злочинів країни-агресора.

Військовослужбовці за допомогою відео на Yuotube або TikTok створюють навчальні матеріали або лайфхаки для своїх побратимів.

Отже, створення контенту вимагає знання ключових характеристик медіаландшафту, а саме:

– різноманітність, тому що існує велика кількість різних медіа, кожне з яких має свою аудиторію та особливості;

– динамічність, тому що медіаландшафт постійно змінюється під впливом нових технологій та соціальних процесів;

– глобалізація, тому що медіа стають все більш глобальними, інформація поширюється по всьому світу зі швидкістю світла;

– інтерактивність, тому що з появою соціальних мереж та інших інтерактивних платформ, аудиторія стала більш активною, а медіа – більш інтерактивними.

Активні дії в медіапросторі вимагають відповідальної поведінки, розуміючи, що кожна дія (або відсутність дії): коментарі, вподобайки, репости має свої наслідки. Медіавідповідальна поведінка – це свідомий і відповідальний підхід до споживання, створення та поширення інформації в медіапросторі. Це означає, що кожний військовослужбовець, взаємодіючи з медіа, повинен бути критичним, обережним та свідомим впливу, який медіа мають на нього та на суспільство в цілому.

Для набуття визначеної медіакомпетентності необхідно створити відповідні умови. Вважаємо, що психолого-педагогічними умовами є наступні: розгляд готовності здобувачів вищої освіти до інформаційно-психологічного протиборства, визначення змісту навчання, тобто сукупності навчальних дисциплін на весь термін навчання, на кожен курс навчання, які сприяють формуванню зазначеної компетентності; використання в освітньому процесі інноваційних дидактичних принципів; готовність науково-педагогічного складу до роботи з підвищення рівня власної медаіобізнаності та способів протидії негативному інформаційно-психологічному впливу.

Вважаємо, що процес набуття медіакомпетентності військовослужбовцями повинен відбуватися з урахуванням наступних принципів [на основі (Покатильська, 2020)]:

1. Діяльність – навчання в процесі та за допомогою процесу інформатизації / медіатизації. При цьому:

– передбачається, що аудиторія завжди знаходиться у процесі діалогу з медіатекстами та методами їх оцінювання, для чого необхідне навчання пра-

вилам читання-сприйняття (декодування) медіатексту та розвиток критичного мислення;

– передбачається практичне послідовне освоєння медіасередовища, не лише постійно існуюча можливість спілкування, а й високий рівень інтенсивності такого спілкування у процесі навчання;

– для цілеспрямованого формування медіаграмотності необхідний акцент не на сприйнятті та аналізі медіатексту, а на діяльності здобувачів освіти зі створення медіатекстів.

2. Позиціонування – викладання та вчення завжди ведуться з чітко визначених позицій щодо процесу інформатизації / медіатизації (позиції користувача, спеціаліста, дослідника тощо).

3. Технологічності – сукупність змісту та методів навчання повинна являти собою педагогічну технологію, що забезпечує повну залученість здобувачів освіти як активних учасників освітнього процесу (тобто використання активних методів).

4. Безперервності – технологія має спиратися на вже сформовані якості особистості: інформаційну культуру, ком'ютерну грамотність та ін.

5. Доступності – розробка та зміст конкретних заходів повинні враховувати особливості віку та досвіду здобувачів освіти.

Отже, у світі, де інформація стала потужною зброєю, медіаграмотність військовослужбовців набуває критичного значення. Військові мають не тільки володіти сучасною традиційною зброєю, а й бути спроможними розпізнавати та протистояти інформаційним атакам, маніпуляціям та дезінформації.

Медіаграмотність – це необхідний елемент бойової підготовки та складова формування психологічної стійкості. Військовослужбовці повинні вміти критично оцінювати інформацію, розпізнавати фейки та маніпуляції, а також ефективно комунікувати в інформаційному просторі.

Медіаграмотність – це не одноразовий акт, а постійний процес навчання та розвитку. Військові мають регулярно проходити тренінги та курси з медіаграмотності.

Велике значення має обмін досвідом та кращими практиками з міжнародними партнерами, співпраця з громадськими організаціями, засобами масової інформації та освітніми закладами для підвищення рівня медіаграмотності.

Перелік посилань

Бути медіаграмотним (2017): десять необхідних компетентностей. *Детектор медіа.* 24 травня. URL: https://ms.detector.media/mediaosvita/post/18961/2017-05-24-buty-mediagramotnym-desyat-neobkhidnykh-kompetentnostey/.

Війни інформаційної епохи (2021): міждисциплінарний дискурс: монографія /за ред. В.А. Кротюка. Харків: Факт. 592 с.

Гайдук, Ю. (2024). Яка чисельність ЗСУ у 2024 році: скільки військо-

вих перебуває на фронті. *Факти.* 23 лютого. URL: https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240223-yaka-chyselnist-zsu-u-2024-roczi-skilky-vijskovyh-perebuvaye-na-fronti/.

Горбачов, С. (2017). Критичне мислення для освітян. Розділ «Медіаграмотність». *PROMETHEUS.* URL: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/23b3c2511591b71c5bd90405399da416/asset-v1:CZ+CTFT101+2017_T3+type@asset+block/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_25_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.

Гогуленко, О.П., & Чудак, Є.М. (2021). Мем-культура – один з інтерактивних методів вивчення української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. № 49, т. 1. С. 41-45.

Горячко, К. (2024). Медіаграмотність. Що варто знати. *Сєвєродонецьк онлайн.* 22 січня. URL: https://sd.ua/news/22648.

Дудко, В. (2021). Інформаційна війна проти України та методи її ведення. *Polukr.net. Польсько-український портал*. Квітень. URL: https://www.polukr.net/uk/blog/2021/04/informacijna-vijna-proti-ukraini/.

Індекс медіаграмотності українців 2020-2023 (четверта хвиля) (2024): Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження. *Детектор медіа*. Квітень. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/225738/prezentatsiya.pdf.

Інформаційні атаки в соціальних мережах (2024): дослідження впливу російської дезінформації через рекламу в FACEBOOK. Київ: Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, Центр демократії та верховенства права. 31 с.

Ісмаїлова, А.М. (2021). Інформаційна війна та масова культура. *Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Аутальні задачі сучасних технологій».* Тернопіль, 24-25 листопада 2021 року. Тернопіль. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/36602/2/MNPK_2021v2_Ismailova_A_M-INFORMATION_WARFARE_83-84.pdf.

Коваль, Н. (2020). Умикай критичне мислення. Як розпізнати фейки? *Osvitaua.com*. Травень. URL: https://osvitaua.com/2020/05/90078/.

Ковбасюк, В. (2022). Критичне мислення. *Портал медіаосвіти та медіаграмотності.* 02 жовтня. URL: https://www.nusta.edu.ua/2022/02/10/krytychne-myslennya/.

Ковтанюк, М.С. (б/р). Медіаграмотність як необхідна складова професійної компетентності сучасного педагога. *Сайт кафедри інформатики і інформаційно-комунікаційних технологій Уманського державного педагогічного університету.* URL: https://informatika.udpu.edu.ua/?page_id=5249.

Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) (2010): Схвалено постановою Президії Національної академії педагогічних наук України 20 травня 2010 року, протокол № 1-7/6-150. *Детектор медіа*. 29 верес-

ня. URL: https://ms.detector.media/mediaosvita/post/11048/2010-09-29-kontseptsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini.

Концепція трансформації системи військової освіти (1997): Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410 (в редакції від 30 грудня 2022 р. № 1490). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-97-%D0%BF#Text.

Критичне мислення громадян, відповідальність журналістів і загальна активність (2018), – названо методи боротьби з дезінформацією. *Інтент.* 27 квітня. URL: https://intent.press/news/medialiteracy/2018/kritichne-mislennia-gromadian-vidpovidalnist-zhurnalistiv-i-zagalna-aktivnist-nazvano-metodi-borotbi-z-dezinformatsiieiu/.

Курносов, А. (2022). «Вкиди і наративи розколу»: як російська пропаганда намагається погіршити відносини між поляками і українцями. *Радіо свободи*. 09 грудня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiyska-propahanda-polshcha-ukrayina/32168229.html.

Люди, які пройшли тренінги з медіаграмотності, частіше перевіряють інформацію в мережі (2018) – дослідження. *Детектор миедіа.* 08 серпня. URL: https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/21596/2018-08-08-lyudy-yaki-proyshly-treningy-z-mediagramotnosti-chastishe-pereviryayut-informatsiyu-v-merezhi-doslidzhennya/.

Медіаграмотність (б/р). *MediaIQ.* URL: https://media-iq.tilda.ws/medialiteracy.

Медіаграмотність: корисні матеріали (б/р). *Мукачівський державний університет. Наукова бібліотека.* URL: https://msu.edu.ua/library/mediahramotnist-korysni-materialy/.

Медіаграмотність та медіаосвіта (б/р). *БіblioПорадник: Блог відділу наукової інформації та бібліографії ПОУНБ імені І. П. Котляревського*. URL: https://bibliografinform.blogspot.com/p/blog-page_80.html.

Медіаосвіта та медіаграмотність (2012): підручник / ред.-упор. В.Ф. Іванов, О.В. Волошенюк; за наук. ред. В.В. Різуна. Київ: Центр вільної преси. 352 с.

Методичні рекомендації з використання соціальних мереж у Збройних Силах України (2021). Київ: Головне оперативне управління Генерального штабу Збройних Сил України. 32 с.

Підсумки національного тесту з медіаграмотності 2023 року (2023). *Фільтр: національний проєкт з медіаграмотності*. 02 листопада. URL: https://filter.mkip.gov.ua/pidsumky-naczionalnogo-testu-z-mediagramotnosti-2023-roku/.

Подільська, С. (2020). Дослідження АрміяInform: Безпека військових у соціальних мережах. *АрміяInform*. 01 лютого. URL: https://armyinform.com.ua/2020/02/01/doslidzhennya-armiyainform-bezpeka-vijskovyh-u-soczialnyh-merezhah/.

Покатильська, Г.В. (2020). Формування медіаграмотності як основної складової підготовки вчителя мистецтва. *Virtkafedra.ucoz.ua*. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp20/2/pokatilska_tezi.pdf.

Презентація результатів дослідження «Індекс медіаграмотності: ветерани війни з РФ» (2024). *Укрінформ.* 29 квітня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3856674-prezentacia-rezultativ-doslidzenna-indeks-mediagramotnosti-veterani-vijni-z-rf.html.

Разводова, В. (2020). Медіаграмотність як основна компетенція сучасного педагога. *УАП. Портал медіаосвіти та медіаграмотності*. 26 травня. URL: https://medialiteracy.org.ua/mediagramotnist-yak-osnovna-kompetentsiya-suchasnogo-pedagoga/.

Разумов, А.Н., Крюков, Г.А., & Кузнецов, А.Н. (2022). Живу, сражаюсь, побеждаю! Правила жизни на войне. Москва: ОРО. 64 с.

Рік свободи слова в блогосфері (2024): пропагандсти, публікація роботи ППО, цензура платформ. *Інститут масової інформації*. 15 січня. URL: https://imi.org.ua/monitorings/rik-svobody-slova-v-blogosferi-propagandysty-publikatsiya-roboty-ppo-tsenzura-platform-i58448.

Рязанов, А.С. (2018). Мем як комунікативна одиниця: синхронія та діахронія поняття. *Теорія та історія журналістики.* № 14. С. 9-13.

Свідомість складається з мемів і це не мем (2024). *Drukarnia.com.ua.* 02 травня. URL: https://drukarnia.com.ua/articles/svidomist-skladayetsya-z-memiv-i-ce-ne-mem-6yzEg#heading-2-635.

Скляревьска, Г., & Довженко, О. (2022). «Пливе кача»: що відомо про пісню, яка так бентежить російських пропагандистів. *Детектор медіа*. 25 жовтня. URL: https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/30513/2022-10-25-plyve-kacha-shcho-vidomo-pro-pisnyu-yaka-tak-bentezhyt-rosiyskykh-propagandystiv/.

Ящук, О. (б/р). Критичне мислення як педагогічний феномен. *Електронний інституційний репозитарій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/10033/1/Krytychne%20myslenya%20yak%20pedagogichnyi%20fenomen.pdf.

Campbell, J., & Martin, J. (2022). The Military Needs Media Literacy Training. *U.S. Naval Institution.* July. URL: https://www.usni.org/magazines/proceedings/2022/july/military-needs-media-literacy-training.

Cyber Defense Education & Training (CDET) (2020). URL: https://niccs.cisa.gov/sites/default/files/documents/CEA%20Document_12-2-2020_Fixed.pdf?trackDocs=CEA%20Document_12-2-2020_Fixed.pdf.

Hobbs, R. (1997). Expanding the Concept of Literacy. *Media Literacy in the Information Age: Current Perspectives*. New Brunswick; London. P. 163-184.

Libicki, M. (2007). Conquest in cyberspace. National security and information warfare, Cambridge: Cambridge University Press. 207 p.

Розділ 16
Виміри буттєвості інформаційної культури вітчизняного соціуму в умовах російсько-української війни

Олена Вікторівна ПРУДНИКОВА
доктор філософських наук, професор, професор кафедри культурології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, 61024, Україна

Olena PRUDNYKOVA
Doctor of Philosophical Science, Professor, Professor of the Department of Cultural Studies, Yaroslav Mudryi National Law University, Hryhoriia Skovorody str., 77, Kharkiv, 61024, Ukraine

E-mail: elenvikprud@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4610-908X
DOI: https://doi.org/10.15421/342476

Стрімкий розвиток інформаційного суспільства наприкінці XX – початку XXI ст. призвів до кардинального переосмислення ролі інформаційної культури у життєдіяльності сучасних соціальних систем. Розвиненість інформаційної культури суб'єктів соціальних відносин стала запорукою стабільності функціонування економічних, політичних, духовних та інших сфер. Також інформаційна культура стала важливою складовою прогресивного соціального розвитку, засобом забезпечення національної безпеки на індивідуальному та суспільному рівнях, показником адаптації людини у світі інформаційних технологій та віртуальних формах буття. Соціальна практика свідчить, що медіаграмотність, медіагігієна, критичне мислення як складники інформаційної культури, мають відповідати реаліям сьогодення, оскільки від їх якості напряму залежить індивідуальна та колективна безпека у сучасних соціальних системах. Беззаперечним є той факт, що під впливом російсько-української війни сутнісні характеристики інформаційної культури вітчизняного соціуму почали певним чином змінюватись, що і планується дослідити у даній науковій розвідці.

Зазначимо, що феномен інформаційної культури представлено у низці досліджень вітчизняних науковців, які ми аналізували під час написання даної наукової роботи. Зокрема, М. Антонченко (Антонченко, 2004) та О. Повідайчик (Повідайчик, 2007) розглядають інформаційну культуру як різновид загальної культури людини й суспільства. Натомість, Н. Уханова (Уханова, 2021) визначає інформаційну культуру у вузькому сенсі як правила та норми

взаємодії людини з масивами інформації та комунікаційно-інформаційними технологіями у сучасному суспільстві. У дослідженні Л. Ковальчука й Т. Міхайліної (Ковальчук, & Міхайліна, 2023) здійснено узагальнення різноманітних точок зору щодо розуміння сутності інформаційної культури у наукових дослідженнях. У той же час, Л. Макаренко (Макаренко, 2016) визначає суперечності у існуючих визначеннях інформаційної культури за такими ознаками як цілісність, динамічність, універсальність, поліфункціональність та метапредметність.

У свою чергу, Л. Чередник (Чередник, 2016) всебічно аналізує інформаційну культуру крізь призму адаптації особистості в інформаційному суспільстві та визначає низку проблем у цьому процесі: зростання обсягів інформації, які людині важко засвоїти; збільшення кількості загроз щодо збереження інформації; поява нових форм інформаційного насильства та інформаційної війни тощо.

Дослідники Т. Сулятицька (Сулятицька, 2012), К. Бєляков, С. Онопрієнко та І. Шопіна (Інформаційна культура, 2018), Т. Проценко (Проценко, 2014) у своїх наукових роботах приділили значну увагу методам, особливостям та соціальному значенню формування інформаційної культури сучасної людини.

У наукових розвідках І. Трубник, А. Брусенко, А. Стьопкіна (Трубник, Брусенко, & Стьопкін, 2019), Т. Смовженко, З. Скринника (Українська людина, 2015), С. Богачова (Богачов, 2011) репрезентовано різноманітні уявлення про структуру інформаційної культури та характер взаємодії її елементів.

Аналізуючи інформаційну культуру українського суспільства під час російсько-української війни ми спирались на дослідження О. Данильяна (Данильян, & Дзьобань, 2022), О. Дзьобаня (Дзьобань, & Мануйлов, 2017), Ю. Калиновського (Мануйлов, & Калиновський, 2016), Є. Мануйлова (Мануйлов, & Калиновський, 2016; Дзьобань, & Мануйлов, 2017), у яких інформаційна культура розглядається як чинник зміцнення інформаційного суверенітету та духовної безпеки держави, а також на науковий доробок І. Кукіна (Кукін, 2019), В. Терещенка (Терещенко, 2023) про інформаційну політику держави як підгрунтя розвитку інформаційної культури суспільства. Концептуально важливими для нашої наукової праці стали роботи О. Коломієць та О. Головатої (Коломієць, & Головата, 2020), Т. Соколовської (Соколовська, 2014), І. Сопілко та В. Череватюка (Сопілко, & Череватюк, 2022) присвячені особливостям розвитку інформаційної культури вітчизняного суспільства на сучасному етапі вітчизняного державотворення.

Досліджуючи інформаційну культуру як системний чинник зміцнення національної безпеки українського суспільства в умовах російсько-української війни, зупинимось на її теоретичних інтерпретаціях.

Інформаційна культура пов’язана зі становленням інформаційного сус-

пільства, головну роль у якому відіграє знання й засновані на ньому технології, домінування інформації, прискорення технічного прогресу, глобалізація явищ і процесів. Головною ознакою сучасного інформаційного суспільства є постійна взаємодія людини з інформацією, яка стала для неї життєвою необхідністю, але виникла і необхідність мати знання, уміння, навички оперування інформацією; адаптуватися до змін у комунікації; уміти створювати інформаційні продукти, мати ціннісні установки (Чаркіна, 2021, с. 70).

Розвиток інформаційної культури як людини, так і суспільства у XXI ст. є важливим чинником адаптації до умов інформаційної цивілізації, зміцнення підвалин національної безпеки. Від рівня інформаційної культури суб'єкта суспільних відносин напряму залежить його адаптаційний та безпековий потенціал під час російсько-української війни.

Як доводить Л. Чередник, процес адаптації особистості в інформаційному суспільстві має певні труднощі. По-перше, сучасний світ висуває важливу суперечність нової системи освіти – суперечності між стрімкими темпами збільшення обсягів інформації у світі й обмеженими можливостями їх засвоєння людиною. По-друге, той факт, що головними багатствами і ресурсами суспільства є інформація та знання, несе руйнівні загрози для особистості, оскільки стрімко посилює процеси руйнації локальних культур. Сучасний стан культури фіксує стадію переходу від локального до інтернаціонального рівня, а перехідний період завжди потребує нестандартних рішень, заснованих на варіативності розвитку ситуації, поясненні нелінійності, біфуркаційного (поліфуркаційного) стану і переходу на якісно новий рівень. По-третє, з урахуванням політичної обстановки у світі, і в Україні зокрема, виникає ще одна нагальна проблема – це, так звані, інформаційні війни: негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет, спрямовані на пропаганду насилля й ворожнечі, сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною й іншими ознаками. Тобто, постає необхідність формування уміння протидіяти цим згубним явищам, утворюючи відповідні програм контрдій, серед яких формування свідомої громадянськості, патріотизму, зміцнення чіткої системи морально-етичних цінностей в людині. Саме громадянська складова психіки людини стає ціннісним кістяком, здатним протидіяти негативним інформаційним діям (Чередник, 2016, с. 373).

У зв'язку з вищенаведеним, дослідження інформаційної культури є важливим теоретичним та практичним завданням.

Феномен інформаційної культури у сучасній науковій літературі набуває різних сенсів та змістовних характеристик. З точки зору М. Антонченко, інформаційна культура людини є складовою її загальної культури й інтерпретується як інтеграція здібностей, навичок, знань, ціннісних орієнтацій особистості, які детермінують свідоме намагання до придбання нових знань. Сутність інформаційної культури виявляється через її компоненти. Умовно ці

компоненти можна поділити на декілька груп: загальнопізнавальні; алгоритмічні; ті, що пов'язані з навичками оволодіння комп'ютерною технікою; які включають знання етичних та юридичних норм у галузі інформаційних технологій; суто інформаційні (Антонченко, 2004, с. 163-164).

Схожу позицію щодо сутності поняття «інформаційна культура» репрезентує О. Повідайчик, трактуючи її як складову загальної культури, що передбачає здатність сприймати та аналізувати нову інформацію, вільно орієнтуватися в сучасному інформаційному середовищі, а також готовність до застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі реалізації професійних функцій. Це знання та вміння, що передбачають аналіз, прогнозування та моделювання соціальних явищ, надання психологічних і правових консультацій, здійснення превентивної та реабілітаційної роботи з використанням всього арсеналу обчислювальної техніки та програмного забезпечення (Повідайчик, 2007, с. 7).

Натомість Н. Уханова наголошує, що інформаційну культуру у вузькому сенсі можна трактувати як найбільш оптимальні способи обміну даними, інформацією та подання їх зацікавленому споживачеві для вирішення теоретичних і практичних завдань, а також як механізми вдосконалення системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів та інформації. До основних елементів інформаційної культури належать наступні: а) комунікативний (культура спілкування); б) лексичний (культури письма і оформлення ділової документації, мовна культура); в) інтелектуальний (культура науково-дослідної і розумової діяльності); г) інформаційно-правовий; світоглядний та моральний. Всі вказані елементи інформаційної культури особистості взаємопов'язані й взаємозумовлені (Уханова, 2021, с. 163-164).

У окремих дослідженнях мова йде про практичні та технологічні аспекти буття інформаційної культури. Зокрема, інформаційна культура, якщо розуміти її в ракурсі технократичного підходу, – це оптимальні способи поводження зі знаками, даними, інформацією й представлення їх зацікавленому споживачу для вирішення завдань теоретичного й практичного напряму, механізми вдосконалення технічних засобів виробництва, зберігання й передачі інформації. У такому розумінні вона є показником не культури взагалі, а швидше професійної культури. Інформаційна культура містить у собі запас знань наук, використання досягнень яких є необхідним для успішної інформаційної діяльності, і уміння використовувати отримані навики у практичній діяльності. До наук, що забезпечують процес інформатизації, перш за все, можна віднести математику, кібернетику, інформатику, теорію проектування і низку інших. Невід'ємною частиною інформаційної культури у цьому контексті є розуміння нової інформаційної технології й здатність її застосовувати як для автоматизації рутинних операцій, так і в неординарних ситуаціях, що вимагають відступів від стандартів і нетрадиційного творчого мислення.

У цьому аспекті інформаційна культура – це знання про способи отримання, обробки, зберігання, передачі й використання інформації, а також уміння цілеспрямовано працювати з інформацією для її використання в практичних цілях (Прудникова, 2016, с. 47).

З точки зору вітчизняних науковців існує декілька інтерпретацій поняття інформаційна культура, які можна узагальнити наступним чином:

1) сукупність наявних знань і вміння застосовувати їх на практиці для постановки та розв'язання змістовних завдань;

2) досягнутий рівень організації інформаційних процесів, ступінь задоволення потреби людей в інформаційному спілкуванні, рівень створення, збирання, зберігання, перероблення і передавання інформації і водночас як діяльність, спрямована на оптимізацію всіх видів інформаційного спілкування, створення найсприятливіших умов для того, щоб цінності культури були освоєні людиною, увійшли органічно в її спосіб життя;

3) вміння використовувати інформаційний підхід, аналізувати інформаційну обстановку і робити інформаційні системи більш ефективними;

4) галузь культури, пов'язана з функціонуванням інформації в суспільстві та формуванням інформаційних якостей особистості;

5) гармонізація внутрішнього світу особистості під час освоєння всього обсягу соціально-значущої інформації;

6) інформаційна діяльність аксіологічного характеру, тобто зумовлена цінностями культури;

7) якісна характеристика життєдіяльності людини в царині одержання, передавання, зберігання та використання інформації, де пріоритетними є загальнолюдські духовні цінності;

8) сукупність інформаційних можливостей, які доступні фахівцеві в будь-якій сфері діяльності в момент розвитку цивілізації;

9) рівень знань, що дає змогу людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, брати участь у його формуванні та сприяти інформаційній взаємодії;

10) ступінь досконалості людини, суспільства або певної його частини в усіх можливих видах роботи з інформацією: її одержанні, нагромадженні, кодуванні та переробці будь-якого роду, у створенні на цій основі якісно нової інформації;

11) інформаційна культура характеризує рівні розвитку конкретних суспільств, народностей, націй, а також специфічних сфер діяльності (наприклад, культура праці, побут, художня культура) (Ковальчук, & Міхайліна, 2023, с. 39).

Незважаючи на поліфонію визначень інформаційної культури, на переконання Л. Макаренко можна виокремити два ключові підходи в роботах всіх авторів до розуміння інформаційної культури, коли як пріоритетна розглядається або технократична лінія «інформація» в системі «інформація-

культура», або власне лінія «культура», згідно з якою провідним елементом, що характеризує інформаційну культуру, є культура в її гуманітарних, духовних проявах, а лінія «інформація» виконує функцію уточнюючої характеристики (Макаренко, 2016, с. 130).

Разом з тим, на думку вищеозначеного науковця, на підставі аналізу та узагальнення всіх розглянутих підходів можна зробити висновок, що в інтерпретації різними авторами поняття «інформаційна культура» наявні три основні суперечності між:

− цілісністю, динамічністю інформаційної культури і безсистемністю, фрагментарністю включення тих або інших її компонентів у зміст цього поняття;

− універсальністю, поліфункціональністю та метапредметністю способів, механізмів інформаційної діяльності особистості і вибірковістю, утилітарністю їх відображення в змісті поняття інформаційної культури;

− актуальністю визначення цього поняття з позицій культурологічного підходу, що характеризує інформаційну культуру як істинно «культуру» в її гуманітарних, духовних проявах, і переважанням технократичних підходів до визначення цього поняття (Макаренко, 2016, с. 130).

У практичній площині значущість інформаційної культури для сучасних соціальних відносин зростає з кожним роком, оскільки постійно з'являються нові інформаційно-комунікаційні технології та нові виміри взаємодії людини з віртуальним світом. У той же час, зростає та трансформується рівень загроз безпечному існуванню людини й суспільства, що підтверджує перебіг російсько-української війни.

Інформаційна культура формується через цінності, норми та методи. Цінності вказують на те, чому члени співдружності вірять, норми – це очікувані моделі поведінки, а методи – це формально або неформально усталена практика, що використовується для виконання роботи. Перехід до інформаційного суспільства потребує підготовки людини до швидкого сприйняття і обробки великих об'ємів інформації, оволодіння сучасними засобами, методами і технологіями роботи. Крім того, нові умови роботи породжують залежність інформованості однієї людини від інформації, придбаної іншими людьми. Тому, вже не достатньо вміти самостійно опановувати і накопичувати інформацію, а треба навчитися такої технології роботи з інформацією, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це говорить про те, що людина повинна мати певний рівень культури щодо використання інформації. Інформаційна культура як інформаційно-комунікативна система об'єднує всі елементи мережі, які розділяються всіма поза матеріальними формами культури і забезпечують тим самим цінність і самовідтворюваність. Таким чином, інформаційна культура репрезентує нову якість соціокультурного життя в мережевому, інформаційно-комунікативному просторі (Сулятицька, 2012, с. 83-84).

Загалом, на думку фахівців, системоутворюючими ознаками мети формування інформаційної культури є її вироблення у межах державної інформаційної політики, спрямованої на розвиток цілісності та системності бачення особистістю явищ та процесів, які існують в оточуючому середовищі; розуміння цінності інформації у світі, що змінюється; критичного мислення; вміння самостійно створювати інформаційні повідомлення; створення всіх необхідних передумов для вільного доступу до інформаційних ресурсів, якщо інше не обумовлено законодавчо визначеними обмеженнями, встановленими з метою захисту національної безпеки, додержання прав та свобод людини і громадянина; підвищення якості життя та професійної діяльності на підставі використання інформаційних знань, вмінь та навичок (Інформаційна культура, 2018, с. 43-44).

Процес формування інформаційної культури, у тому числі за допомогою традиційних інститутів, передбачає, з одного боку, створення суспільством необхідних економічних, матеріально-технічних, нормативно-правових, кадрових та інших умов, тобто вироблення і проведення державою відповідної культурної політики у цьому напрямі. На особистісному ж рівні цілеспрямований процес формування інформаційної культури припускає використання системи психолого-педагогічних засобів за допомогою системи освіти, а також мотивування людини до самоосвіти та застосування отриманих знань у цій галузі (Проценко, 2014, с. 37).

Як стверджує І. Хочь, критеріями розвиненості інформаційної культури людини можна вважати:

– вміння адекватно формулювати власну потребу в інформації;

– вміння ефективно здійснювати пошук потрібної інформації у всій сукупності інформаційних ресурсів;

– вміння переробляти інформацію і створювати якісно нову;

– вміння вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи;

– вміння адекватно відбирати і оцінювати інформацію;

– здатність до інформаційного спілкування і комп'ютерну грамотність (Хочь, 2010, с. 251).

Здійснюючи вплив на розвиток інформаційної культури людини та суспільства, ми маємо усвідомлювати її основні елементи. У зв'язку з цим, аналізуючи роботи різних авторів І. Трубник, А. Брусенко, А. Стьопкін визначають такі основні складові інформаційної культури:

– інформаційна грамотність, тобто оволодіння системою знаків і їх значень, засобами діяльності, зокрема засобами інформаційного пізнання, а також їх застосування в професійній діяльності, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках тощо;

– інформаційна компетентність (володіння електронною поштою, інтернет-технологіями; робота з бібліотечними каталогами; досвід і готовність працювати з інформаційним потоком в усній і письмовій, друкованій та елек-

тронній формах; прийняття цінності віртуального світу; готовність і здатність до розумного обмеження використання інформаційних технологій);

– інформаційна рефлексія (відстеження людиною цілей, процесу і результатів своєї діяльності з присвоєння інформаційної культури, а також усвідомлення тих внутрішніх змін, що відбуваються в самій людині). Рефлексія людини як суб'єкта інформаційної культури охоплює всі її компоненти: осмислення власного рівня інформаційної грамотності і компетентності, особливостей ціннісно-смислової сфери та інших питань (Трубник, Брусенко, & Стьопкін, 2019, с. 82).

Також у науковій літературі представлена точка зору згідно з якою структура інформаційної культури включає світоглядну компоненту, що забезпечує мотивацію інформаційної підготовки особистості; знання про інформаційне середовище, закони його функціонування, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках. Елементами інформаційної культури виступають також: компетентність у розумінні інформаційних процесів; гуманістично орієнтована ціннісно-мотиваційна сфера (мотиви, потреби, цінності, норми, принципи); розвинута інформаційна рефлексія; відстеження людиною своєї діяльності з присвоєння інформаційної культури й усвідомлення внутрішніх змін у ній; творчість в інформаційній поведінці (Українська людина, 2015, с. 113).

У правових науках репрезентовано дещо інше розуміння структури інформаційної культури. Зокрема, С. Богачов визначає чотири основні її компоненти:

а) культура організації надання інформації;

б) культура сприйняття і користування інформацією;

в) культура використання нових інформаційних технологій;

г) культура спілкування через засоби Інтернету (Богачов, 2011, с. 79).

Інформаційна культура як динамічний феномен суспільного буття змінюється під впливом різноманітних чинників. Зокрема, війна як екстремальне явище вносить свої корективи у характеристики існування та розвитку інформаційної культури. Суб'єкти інформаційної діяльності мають формувати нові стратегії свого позиціювання у культурно-інформаційному просторі та гнучко їх реалізовувати. Зміни у пріоритетах розвитку інформаційної культури під час війни детерміновані перебігом духовного протистояння з ворогом, пришвидшеними трансформаціями суспільної свідомості, особливостями інформаційної політики держави, а також нагальною потребою захисту інформаційного суверенітету країни. На наше переконання, всебічний розвиток інформаційної культури суспільства в умовах воєнного стану буде зміцнювати як інформаційний, так і духовний суверенітет України.

У цьому сенсі Ю. Калиновський та Є. Мануйлов підкреслюють, що у контексті посилення небезпек щодо інформаційного суверенітету України у духовно-ціннісному вимірі варто вести мову також про духовну безпеку та

духовний суверенітет нашої держави. Саме тому, на їхню думку, у сучасному науковому дискурсі доречно було б використовувати не тільки поняття «інформаційний суверенітет», але й більш об'ємне поняття «духовний суверенітет держави». Духовний суверенітет Української держави, конкретизується у органічній єдності національних та загальнолюдських цінностей, їх захисті, розвитку та відтворенні як необхідної складової існування української нації, її подальшого утвердження в якості національно-культурної спільноти та суб'єкта міжнародних відносин. Духовний суверенітет України утверджує споконвічне право нашого народу на власну державу, ментально-ціннісну унікальність та самобутність національного розвою (Kalynovsky, & Manuilov, 2019, с. 24).

Отже, у зв'язку з вищенаведеним, розвитку інформаційної культури має приділятись особлива увага задля посилення обороноздатності держави на духовно-інформаційному фронті. Для корегування діяльності суб'єктів інформаційного простору та впровадження національно-орієнтованих цінностей у інформаційну культуру суспільства держава повинна чітко визначитись з пріоритетами інформаційної політики під час війни.

Теоретико-методологічна база формування ідеології інформаційної політики в умовах війни має ґрунтуватись на сучасних уявленнях про державну інформаційну політику як про систему ідей, установок, цілей, методів та засобів, за допомогою яких держава (в особі своїх органів та посадових осіб) здійснює нормативно-правове регулювання відносин між громадянським суспільством та інформаційною системою держави, яка володіє власним потенціалом влади та впливу на суспільні процеси. Органи масової інформації орієнтуються на потреби особистості – суб'єкта (споживача інформації), надаючи йому доступ до необхідних відомостей, що має допомагати йому усвідомлено брати участь у процесі суспільних перетворень, впливати на соціальну практику. Завдання держави в таких умовах полягає в тому, щоб розробити адекватну соціальним умовам, що склалися, і високоефективну нормативно-правову базу, яка б задавала основні параметри та регулятори інформаційної політики держави, що структурує як її взаємодію із засобами масової інформації, так і взаємодію засобів масової інформації з громадянським суспільством (Терещенко, 2023, с. 392).

Використання механізмів державного управління розвитком інформаційної культури забезпечує: підтримання на необхідному рівні інформаційної взаємодії між всіма без винятку членами суспільства та органами державної влади і місцевого самоврядування; надання громадянам відповідних державних послуг; забезпечення сталого розвитку інформаційної культури та інформаційної безпеки особистості. Основними з них можуть бути організаційний, правовий, політичний, мотиваційний та механізм двобічного симетричного діалогу із суспільством. Завдяки їхньому застосуванню держава може поступово змінювати свідомість людей та впливати на розвиток інформацій-

ної культури у суспільстві (Кукін, 2019, с. 228).

Як зазначає І. Сопілко та В. Череватюк, розвиток інформаційної культури в Україні під час війни передбачає формування у громадян інтелектуально-світоглядної готовності до відстоювання національних цінностей, захисту української національної ідеї. У цьому контексті головними напрямами та принципами інформаційної політики в Україні, які мають сприяти розвитку демократичної інформаційної культури, є такі: забезпечення доступу громадян до інформації; створення національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України; сприяння задоволенню інформаційних потреб українців за кордоном (Сопілко, & Череватюк, 2022, с. 240).

Під впливом війни, яка відбувається в Україні, в тому числі й у духовно-інформаційному просторі, трансформуються всі компоненти інформаційної культури, зокрема її стрижень – інформаційний світогляд.

На думку Т. Соколовської, одним з важливіших компонентів інформаційної культури є інформаційний світогляд. Це нова якість світогляду особистості, в основі якої є розуміння визначальної ролі інформації та інформаційних процесів у природних явищах, житті суспільства, діяльності окремої людини. Зараз найбільш яскраво виявляються нові глобальні проблеми, які обумовлені принципово новими умовами суспільного розвитку: віртуалізація суспільства, маніпулювання суспільною свідомістю. Суспільство стало більш залежним від комунікації. Людство у XXI столітті прийшло до розуміння того, що інформація є основою життя та діяльності людини та суспільства (Соколовська, 2014, с. 288).

У той же час, інформація стала потужною зброєю, яка активно застосовується у сучасних війнах й спрямована зокрема на руйнування національних цінностей у структурі інформаційної культури та негативно впливає на її знаннєво-ціннісну складову у цілому.

Знаннєво-ціннісна (світоглядна) складова інформаційної культури містить систему поглядів і переконань, заснованих на знаннях «інформаційно-культурного» характеру, виявляється в усвідомленні значущості інформаційної діяльності, у розумінні цілей і завдань такої діяльності на емпіричному рівні. Світоглядна складова характеризує рівень змін у мотивації і спрямованості пізнавальної активності, пов’язаної з інформаційною діяльністю, які виявляються в готовності (нижчий рівень) і прагненні (вищий) отримувати, шукати і застосовувати інформацію, активно формувати і розвивати інформаційну культуру. Елементами світоглядної складової є: система «інформа-

ційно-культурних» знань, умінь, навичок, переконань, базовими поняттями якої є інформація, інформаційні ресурси, інформаційне середовище, інформаційне суспільство (Коломієць, & Головата, 2020, с. 6).

Загалом, власне інформаційна культура створює передумови для повноцінної адаптації до нового інформаційного середовища існування, але не гарантує її. Життя в інформаційному суспільстві без володіння необхідною інформаційною культурою загрожує небезпекою загубитися одночасно у віртуальному і реальному світах. Особистісне опанування інформаційної культури в сучасному суспільстві ґрунтується на теоретичних знаннях щодо сутності, змісту, особливостей і закономірностей її функціонування в суспільствах із різними рівнями інформатизації. Людина повинна не лише знати, а й розуміти зміст та значення самих наукових категорій (понять) «інформаційна культура», «інформаційне середовище», «інформаційні ресурси», «інформаційна інфраструктура», «інформаційний світогляд», «інформаційний світ» (Ковальчук, & Міхайліна, 2023, с. 40).

Під час війни адаптація у інформаційному та віртуальному світах є запорукою збереження ментального здоров'я як окремої особистості, так і суспільства у цілому. Цілком очевидним є взаємозв'язок ментального здоров'я та інформаційної культури. Загрози існуванню цих феноменів детерміновані використанням інформаційної зброї, яка активно застосовується у сучасних війнах.

Як відомо, широкомасштабна війна розв'язана РФ проти України містить потужну інформаційно-психологічну складову. Наслідками цілеспрямованої дії на культуру об'єкта інформаційної агресії є заміна традиційних цінностей на чужі, розмиття і втрата самоідентифікації, приналежності до власного культурного спадку. Адаптація до нових суспільно-політичних норм починається з процесу акультуризації – поєднання попередніх стереотипів свідомості з процесом освоєння нових, а вже потім асиміляції – втрати попередніх культурних атрибутів (цінностей, норм, світобачення) й повному переходу на нові. Внаслідок цього перед суб'єктом агресії постає не потужний супротивник, здатний захищати особисті інтереси, що ґрунтуються на власному світобаченні, моралі, ціннісно-культурних переконаннях, а слабкий об'єкт впливу, мораль якого не припускає антагонізму стосовно загарбницьких дій ворога, натомість допускає мовчазне виконання його волі (Парфенюк, 2019, с. 183).

В умовах російсько-української війни якісний розвиток інформаційної культури є необхідною умовою протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам у духовній сфері. В. Карлова зауважує, що до зовнішніх загроз у сфері духовної безпеки суспільства фахівці відносять: політику країн, що спрямована на домінування в культурній та духовній сферах; блокування рівноправної участі в міжнародному розподілі культурних надбань людства, насадження чужої ідеології; розгортання країнами «культурної експансії» щодо інших держав;

розробку концепцій «інформаційної війни», які передбачають створення та використання засобів небезпечного впливу на духовну сферу інших країн; злочинну діяльність релігійних сект, організацій та окремих осіб у духовній сфері; практику економічних і політичних структур у духовній сфері, що спрямована проти національних інтересів країни. Внутрішніми загрозами для духовної безпеки є: відставання країни від провідних держав світу за рівнем інформатизації суспільства, що обмежує її можливості охорони власної культурної традиції та рівноправного культурного обміну між націями; недостатня співпраця органів державної влади у формуванні та реалізації єдиної державної ідеології; низький рівень освіти громадян, що ускладнює можливість людини протистояти деструктивному впливові ззовні; недієва законодавча база захисту, поширення та укріплення традиційних національних ідеалів та цінностей (Карлова, 2017).

Російсько-українська війна вплинула не тільки на характеристики буття інформаційної культури українського суспільства, але й на методи і технології її розвитку, зокрема у освітньому процесі інтенсифікувалось впровадження дистанційних форм навчання, інформаційних технологій, започаткованих ще за часів пандемії коронавірусу.

З цього приводу І. Мачуліна та О. Шеломовська зазначають, що активний сплеск та інтенсифікація електронного навчання, використання інформаційних технологій в освіті, зокрема впровадження дистанційного навчання, пов'язане з пандемією COVID-19, а також із повномасштабною війною в Україні. Незважаючи на те, що пандемія значно порушила традиційний освітній процес у вищих навчальних закладах, вона відкрила можливості для прискореної трансформації сучасної освіти в сфері застосування інформаційних технологій. Ці напрацювання також посприяли більш швидкій адаптації університетів для роботи в умовах воєнного стану в Україні. Разом з тим, електронне навчання у вищих навчальних закладах дає можливість не тільки підвищити якість надання освітніх послуг, а й сприяє формуванню інформаційної культури студентів тільки у разі так званої змішаної (гібридної) форми освіти. Саме така, змішана модель освіти, дає змогу формувати інформаційну культуру не тільки з точки зору технологічного аспекту (впровадження та використання електронного навчання, інформаційно-комунікативних технологій тощо), але і соціокультурного – реалізація принципу гуманізації, зростання творчого потенціалу особистості, формування критичного мислення, обмін інформацією та «живе спілкування» з усіма учасниками освітнього процесу (Мачуліна, & Шеломовська, 2024, с. 63).

На нашу думку, трансформації у інформаційній культурі молоді під час дистанційного навчання за умов воєнного стану мають амбівалентний характер: з одного боку підвищується рівень володіння інформаційними технологіями, з другого боку – знижується якість отриманих знань. Реалії сьогодення потребують посилення педагогічного контролю щодо результатів навчання

та дотримання етичних норм проведення дистанційних занять, що позитивно впливатиме на підвищення рівня інформаційної культури учасників навчального процесу.

Під час війни, інформаційна культура молоді формується та змінюється у прискореному темпі у зв'язку зі збільшенням інформаційних потоків як негативного, так і позитивного характеру та під впливом новітніх інформаційних технологій. Одна з основних проблем у процесі формування інформаційної культури молоді в умовах російсько-української війни – це опанування нею методами протистояння ворожій пропаганді, напрацювання навичок критичного ставлення до інформації, наявність ціннісного світоглядного бар'єру щодо протидії фейковим та антиукраїнським наративам.

Здобуваючи освіту, засвоюючи навички користування новими інформаційно-комунікаційними технологіями, молодь має отримувати необхідні знання з інформаційної гігієни та медіаграмотності, сформувати основи критичного мислення. На думку Н. Череповської, медіаграмотність особистості стає новою, надважливою психологічною якістю молодої людини загалом і патріота зокрема. Медіаграмотність, крім суто технічно-практичної площини – уміння користуватися медіапристроями, виражати себе, комунікувати з іншими за допомогою медіазасобів, орієнтуватися в інформаційних потоках і шукати потрібну інформацію, має надважливу складову – саморегуляцію. За належного рівня розвитку цієї складової медіа-споживач спроможний оптимально взаємодіяти з інформаційним простором у цілому і критично, креативно опрацьовувати сприйняте (Череповська, 2017, с. 63).

Проблематика становлення інформаційної культури молоді саме у такому ракурсі особливо актуалізувалась в умовах російсько-української війни. Як стверджують фахівці, інформаційна війна, яку веде росія проти України, значною мірою націлена на учнівську та студентську молодь. Ворожа пропаганда може спричинити серйозні наслідки не тільки для їх психологічної стійкості, але і для їх політичних переконань та участі у громадському житті. Деякі з можливих наслідків можуть бути такими:

1. Психологічна дезорієнтація: нав'язування неправдивої, негативної та спотвореної інформації може призвести до психологічної дезорієнтації серед молоді. Скажімо, з'являється велика кількість різноманітної інформації, яку складно перевірити на правдивість. Це може призвести до скептицизму молоді щодо інформації, яку вона отримує, та негативно вплинути на її бажання брати участь у демократичних процесах.

2. Це може викликати страх, паніку, роздратування, непевність у своїх переконаннях та перспективах майбутнього, що може негативно впливати на життя і професійний розвиток молодих українців.

3. Маніпулювання громадською думкою: інформаційна війна ведеться ворогом задля того, щоб схилити молодь до позитивного сприйняття, підтримки тих ідей та переконань, які не відповідають їхнім інтересам, але з яки-

ми вона стикається у соціальних мережах.

4. Зменшення довіри до державних інституцій: інформаційна війна також націлена на те, щоб підірвати довіру молоді до державних інституцій. Це може негативно впливати на готовність брати участь у політичному та суспільному житті країни, що загрожує демократії та стабільності суспільства.

5. Створення передумов для радикалізації суспільства: поширення спотвореної інформації, в поєднанні з закликами до активних дій може також підштовхнути молодь до участі у маргінальних угрупованнях і рухах, метою яких є насильницьке захоплення державної влади або повалення конституційного ладу (Інформаційна війна, 2023).

На переконання Сергія Савченка та Олени Караман, рф найчастіше використовує такі прийоми для впливу на молодь, що, на нашу думку, несе значні загрози її інформаційній культурі:

– замовчування і спотворення історичних фактів;

– нав'язування чужих ідей, цінностей;

– зниження значущості подій, знецінення досягнень;

– маніпулювання свідомістю;

– програмування поведінки;

– заміна позитивних образів реальних героїв вигаданими неіснуючими зразками;

– знецінення героїчних вчинків;

– штучне створення негативного образу лідера за рахунок знецінення його заслуг тощо (Савченко, & Караман, 2021, с. 3).

У зв'язку з вищенаведеним слушною є думка вітчизняного дослідника Олександра Сосніна, який переконаний у тому, що потрібно терміново сформувати в молоді більш високий рівень віртуального мислення, чого можна досягти, не лише системно просуваючи в їхню свідомість розуміння і знання комп'ютерних наук, а й необхідності вивчення закономірностей процесів глобального розвитку наукових знань, конкретизуючи й критично оглядаючи накопичений в Україні досвід науково-технічного розвитку й інформаційні ресурси (Соснін, 2022).

Суголосну позицію обґрунтовує і М. Антонченко підкреслюючи, що завдання освіти сьогодні – створити простір для розвитку інформаційної культури особистості, яка сприяє формуванню самостійного мислення, відчуттю нового, умінню відслідковувати зміни та реагувати на них, умінню приймати рішення в складних нестандартних ситуаціях, що можливо лише за умов повного інформування людини. При такому підході у того, хто навчається повинна складатися свідома мотивація на постійне розширення професійного та загальнокультурного кругозору, а також уявлення про відкритість системи знань, які набуваються у закладах освіти, переконання у тому, що основу міцності та надійності знань дає лише безперервний процес пошуку та споживання інформації, її критична обробка протягом всього життя (Ан-

тонченко, 2004, с. 165-166).

Для комплексного виховання інформаційної культури вітчизняної молоді варто також посилювати гуманітарну складову навчального процесу, розширюючи їх світобачення, плекаючи ціннісні орієнтації гуманістичного спрямування. А. Онуфриїшена констатує, що освоєння дисциплін гуманітарного циклу має позитивні наслідки для молоді, що навчається, а саме:

− оволодіння майбутніми фахівцями гуманітарної культури;

− подолання вузькості і однобокості їх мислення;

− формування фахівця (гармонійно поєднує в собі сучасний рівень професійних знань і навичок з гуманістичними життєвими орієнтирами);

− розвиток у майбутнього фахівця якостей творчої особистості (в рівній мірі студент володіє як формами і методами раціонального пізнання світу, так і інтуїтивно-образними формами його осягнення);

− надання можливості самореалізації у вирішенні професійних питань з позиції морально-естетичних цінностей;

− формування творчих здібностей у сфері художньої, духовної, фізичної культури (Онуфриїшена, 2016, с. 20).

Одним з ключових елементів інформаційної культури є знання. Їх набуття у часи війни для сучасних учнів та студентів за окремими параметрами є проблематичним: продуктивна інтелектуальна соціалізація у колективі, безпосередня комунікація з викладачами, екстремальні умови навчання у прифронтових областях України тощо. Разом з тим, дбаючи про розвиток власної інформаційної культури, молодь має чітко усвідомлювати різницю між інформацією та знаннями, розуміти важливість набуття ґрунтовних знань для духовного саморозвитку та інтелектуального захисту в умовах війни.

Вочевидь, людина має вдосконалювати навички обробки, оцінки та засвоєння інформації й знань. Її власні знання мають періодично проходити своєрідну самоверіфікацію та органічне оновлення. Важливо навчитись фільтрувати інформаційні потоки та повідомлення, зосереджуючи увагу лише на тих, які є значущими для людини з точки зору її професійного, духовного, інтелектуального та особистісного зростання. Отже, знання як цивілізаційний феномен, на відміну від інформації, є більш об’єктивними, ґрунтовними та системними матрицями сприйняття дійсності, що дозволяє їх носіям (суб’єктам та об’єктам інтелектуальної діяльності) убезпечити від негативних наслідків власні світоглядні орієнтири, когнітивні функції, психологічний та емоційний стани тощо. У цьому сенсі знання розглядаються як цивілізаційно-ціннісне надбання, яке кожна людина сприймає індивідуально, але в межах існуючою наукової картини світу (Калиновський, & Жданенко, 2024, с. 28).

Лавиноподібні об’єми інформації та знань (псевдознань) з якими стикається непідготовлена людина практично кожного дня може призводити не тільки до ефекту «перевантаження свідомості», але й до сутнісних трансформацій свідомості – значне зниження критичності при сприйнятті інформації,

виникнення проблем з селекцією інформаційних повідомлень на важливі та неважливі, деформація ціннісних та знаннєвих критеріїв (світоглядних орієнтирів) при сприйнятті контенту певної спрямованості. Слід також зважати, що «переважну більшість знань суб'єкти отримують не шляхом суворого логічного гегелівського конструювання, а шляхом комунікації – себто з розмови… Знання з розмови, отже, стає єдиною формою, що заміщає беззасадне знання: за відсутності виходу до абсолюту воно здобувається комунікативним шляхом» (Kovalenko, et al., 2021, p. 75).

Експерти Національного інституту стратегічних досліджень стверджують, що за останні десятиліття кардинально змінилась система генерації й передачі знань, а їх обсяг багаторазово зріс. Сьогодні не можна за п'ять або шість років, підготувати людину до професійної діяльності на все життя, оскільки щорічно оновлюється близько 5 % теоретичних і 20 % професійних знань. Одиниця виміру старіння знань фахівця, прийнята у США – період «напіврозпаду» компетентності, тобто її зниження на 50 % унаслідок появи нової інформації, показує, що за багатьма професіями цей період настає менш ніж через п'ять років, тобто стосовно вітчизняної системи вищої освіти часто раніше, ніж закінчується навчання. Вирішення проблеми полягає в переході до освіти протягом життя, де базова освіта періодично доповнюється програмами додаткової освіти й організується не як кінцева, завершена, а лише як основа, фундамент для майбутніх новітніх освітніх програм. Такий підхід потребує того, щоб випускник ЗВО, окрім отриманих знань щодо майбутньої професії, на студентській лаві розвинув здібності до навчання протягом усього професійного життя, а також сформував навички комунікації, адаптивності, самовдосконалення, організаційної й групової ефективності та низку інших якостей (Освіта протягом життя, 2010).

Загалом науковці визначають таку динаміку «старіння знань» протягом існування людства: «У XVIII столітті девальвація 50% знань відбувалась протягом десяти поколінь. В середині минулого століття період «напіврозпаду» знань становив близько дванадцяти років, в 70-і роки XX століття − вже п'ять років. Фахівці стверджують, що в динамічних галузях знань (наприклад, інформаційні технології і управління, техніка і технології) оновлення знань відбувається менш ніж за три роки, а період «напіврозпаду» компетенцій становить відповідно − півтора роки. Якщо враховувати, що студент навчається на бакалаврській програмі три роки десять місяців, то можна говорити про те, що його знання повністю застарівають ще до отримання диплома. Такі темпи розвитку та оновлення знань докорінно змінили системи освіти багатьох розвинених країн світу» (Лук'янов та ін., 2017, с. 99).

Процес «старіння знань» детермінує не тільки трансформацію освітніх систем, але й низку змін у структурі й напрямках наукової діяльності. Як відомо, наука продукує й оновлює відповідний понятійний та теоретичний апарат, сутнісні характеристики якого можуть виходити за межі традиційних

уявлень щодо розуміння соціокультурних та природних процесів. Разом з тим, створені науковою думкою поняття, категорії, теорії співвідносяться з існуючими процесами соціокультурної дійсності, наповнюючи її новими елементами. У цих процесах ключову роль відіграє і фундаментальне, і прикладне знання. Реалізація останнього є більш помітною для пересічного громадянина, оскільки воно орієнтується на безпосереднє втілення в різні види практики і несе в собі інноваційний потенціал для соціокультурних перетворень. Вплив фундаментального знання на соціокультурну реальність є більш пролонгованим у часі, адже воно, у першу чергу, є предметом рефлексії й професійної зацікавленості вузького кола професіоналів.

З точки зору Л. Дротянко «процес функціонування наукових знань відбувається в певному соціокультурному середовищі, специфіка якого не може не враховуватись при втіленні науки в прагматику суспільного життя. При цьому кожен новий тип культури породжує свої засоби, принципи когнітивної й соціокультурної діяльності. Але разом з тим він спирається на культурний досвід минулих поколінь, розгортаючи його в проблемному полі нових культурно-історичних умов з їхніми специфічними параметрами» (Дротянко, 2000, с. 20).

Безумовно, знання та наукові досягнення мають становити світоглядний фундамент сучасної демократичної інформаційної культури, допомагати людині протистояти потокам дезінформації, маніпулятивним технологіям під час війни тощо.

Аналізуючи проблему буття інформаційної культури вітчизняного суспільства під час російсько-української війни, варто усвідомлювати базові механізми її розвитку, визначати напрями вдосконалення та особливості взаємодії з політичною, правовою та духовною культурою. Загалом, основними факторами розвитку інформаційної культури сучасного суспільства є:

– система освіти, яка визначає загальний рівень інтелектуального розвитку людей, їх матеріальних та духовних потреб;

– інформаційно-комунікаційна інфраструктура суспільства, яка визначає можливості людей своєчасно одержувати, передавати і використовувати необхідні їм відомості, а також оперативно здійснювати ті чи інші інформаційні комунікації;

– демократизація суспільства, яка визначає правові гарантії доступу людей до необхідних їм відомостей;

– розвиток економіки країни, від якого залежать матеріальні можливості одержання людьми необхідної освіти, а також придбання і використання сучасних засобів інформаційної техніки (Рамський, 2004, с. 8).

Погоджуючись з вищеозначеним фахівцем, з нашої точки зору, до факторів розвитку інформаційної культури українського соціуму варто додати особливості впливу інститутів громадянського суспільства на інформаційну сферу держави, ступінь моральності та професійності суб'єктів інформацій-

ного простору, спроможність державних структур протидіяти агресивним інформаційно-психологічним впливам ворога під час війни тощо.

Зокрема, на думку науковців, інститути громадянського суспільства у співпраці з державними органами зміцнюють та розвивають підвалини інформаційної культури та інформаційної безпеки держави під час війни.

П. Яковлєв констатує, що виходячи з узагальнення положень чинних нормативних актів є підстави виокремити такі форми участі інститутів громадянського суспільства у забезпечення інформаційної безпеки (та інформаційної культури, на нашу думку) держави:

– взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства щодо протидії інформаційній агресії проти України (п. 5 Доктрини інформаційної безпеки). Інститути громадянського суспільства мають у своїй діяльності використовувати наявні засоби комунікації у такий спосіб, щоб не допустити або попередити агресивний вплив деструктивної пропаганди з боку недоброзичливих суб'єктів;

– сприяння інституціями громадянського суспільства державних органів з метою інформаційної підтримки комерційної, гуманітарної, просвітницької, культурної та іншої діяльності за межами України та сприяння розвиткові основ громадянського суспільства (п. 5 Доктрини інформаційної безпеки);

– сприяння державі у визначенні інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформацією (п. 1 Доктрини інформаційної безпеки). Національна практика забезпечення інформаційної безпеки вказує на те, що у багатьох випадках ініціаторами інноваційних підходів до протидії посяганням на інформаційний простір держави є особливі суспільні утворення – так звані «мозкові центри», які фахово займають експертизами соціально-політичної обстановки і представлені різного роду аналітичними центрами, експертними групами, установами прогнозування тощо;

– розпізнавання та протидія технологіям впливу на свідомість громадян, що спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України (п. 1 Доктрини інформаційної безпеки) (Яковлєв, 2019, с. 266).

З точки зору А. Головка, особливу роль у забезпеченні інформаційної безпеки держави та розвитку інформаційної культури відіграють неурядові аналітичні центри або так звані «мозкові центри», «фабрики думки». Так прийнято називати публічні науково-дослідні установи, що здійснюють консультування державних структур і як правило спеціалізуються на гуманітарній проблематиці – політики, економіки, право та ін. Продукція таких організацій включає в себе прикладну соціально-політичну експертизу, аналітичні дослідження, оцінку та прогнозування економічних та соціокультурних

наслідків політичних рішень. Неурядовий аналітичний центр як елемент громадянського суспільства становить своєрідне ядро концентрації інтелектуального потенціалу експертів та науковців, які в змозі генерувати суспільно значущі ідеї і, за допомогою каналів зв'язку із державними інститутами, забезпечувати їх практичну реалізацію. Багато зарубіжних політологів вважають, що велика кількість цілей, які ставлять перед собою сучасні держави, зокрема в секторі безпеки, вимагають від політичного керівництва країни розширеного пошуку засобів розробки конкурентоспроможних програм для ефективного захисту національних інтересів у інформаційній сфері (Головка, 2015, с. 15).

Значення недержавних аналітичних центрів полягає, в першу чергу в тому, що вони здатні надавати незаангажовану та висококваліфіковану експертну оцінку у сфері інформаційної безпеки, оскільки не фінансуються з державного бюджету та як правило прагнуть до залучення авторитетних фахівців в тій чи іншій сфері. У зв'язку з цим, їх діяльність об'єктивно сприяє підвищенню рівня інформаційної культури суспільства шляхом поширення якісної аналітики та здійснення прогнозування. Під час російсько-української війни, вітчизняні аналітичні центри є важливими суб'єктами протидії агресивним впливам на суспільну свідомість.

Як підкреслює П. Міненкова, недержавні аналітичні центри водночас виступають як у ролі посередників між інтелектуальним середовищем і державним апаратом, так і в ролі ефективного інструменту громадянського контролю та ініціатора публічного обговорення найбільш гострих політичних питань, що постають перед країною. «Мозкові центри» є генераторами нових ідей для владно-політичного керівництва, пропонуючи аналітичну продукцію, інноваційні рішення та механізми їх реалізації. При цьому для своїх розробок недержавні аналітичні центри використовують позабюджетні джерела фінансування, тобто держава має можливість залучити додатковий інтелектуальний ресурс без бюджетних витрат. За участі представників «мозкових центрів» виробляються найбільш важливі стратегічні документи. Експерти недержавних аналітичних центрів беруть участь у робочих групах із розроблення державних рішень найвищого національного рівня або входять до складу громадських експертних рад при державних органах (Міненкова, 2020, с. 52).

У той же час, держава має помірковано та виважено послуговуватись результатами діяльності аналітичних центрів, не допускаючи їх надмірного впливу на систему прийняття стратегічних рішень, виключаючи безальтернативність надання окремими структурами аналітики з певних проблем.

На переконання О. Довгань, система інформаційно-аналітичних центрів в Україні в цілому заслуговує на увагу з точки зору організації інформаційної безпеки у зв'язку з тим, що: продукти таких структур, створені на базі аналізу актуальних і в достатній мірі репрезентабельних масивів інформації

можуть бути впливовими, авторитетними; розробки таких центрів можуть суттєво впливати на політичну ситуацію, особливо – з використанням резонансних подій; такі матеріали при відсутності авторитетних альтернатив використовуються управлінськими структурами і, таким чином, впливають на державну політику (Довгань, 2015, с. 118).

Отже, інформаційно-аналітичні центри мають діяти у конкурентному полі, надавати альтернативні сценарії розвитку подій, призвичаюючи громадян до критичної оцінки та співставлення інформації, що є підґрунтям для розвитку інформаційної культури.

Під час війни, держава та громадянське суспільство мають стояти насторожі діяльності аналітичних центрів, які прямо чи опосередковано можуть намагатися розповсюджувати антиукраїнські цінності та наративи, що негативно впливає на інформаційну культуру вітчизняного соціуму.

Для недопущення деформацій вітчизняної інформаційної культури та основ інформаційної безпеки України варто здійснювати комплексну стратегічну інформаційну політику. Науковці зазначають, що ефективна реалізація стратегічних пріоритетів, основних принципів і завдань державної політики інформаційної безпеки потребує вдосконалення правових та організаційних механізмів управління інформаційною безпекою, його відповідного інтелектуально-кадрового і ресурсного забезпечення, зокрема, вдосконалення законодавства з питань національної безпеки, насамперед шляхом:

– розвитку правових засад управління національною безпекою через розробку відповідних законів, концепцій, доктрин, стратегій і програм, зокрема, антикорупційного законодавства, Національної програми протидії тероризму та екстремізму, Концепції розвитку Воєнної організації держави, Національної стратегії формування інформаційного суспільства, Доктрини інноваційного та науково-технологічного розвитку тощо;

– розробка та впровадження національних стандартів та технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих з відповідними європейськими стандартами, в тому числі з вимогами ратифікованої Верховною Радою України Конвенції про кіберзлочинність;

– приведення законодавства з питань охорони державної таємниці до європейських стандартів;

– розробка та впровадження загальнодержавної системи визначення та моніторингу порогових значень показників (індикаторів), що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах життєдіяльності та виникнення реальних загроз національній безпеці (Медвідь, 2009, с. 128).

Загалом, на наше переконання, інформаційна культура виступає складовою світоглядної культури особистості та потребує посилення її ціннісного спрямування на національно-патріотичних засадах. Науковці зазначають, що «світоглядна культура формується внаслідок розвитку світоглядної свідомості суб’єкта, що забезпечує здатність особистості приймати самостійні рішен-

ня і відповідати за них, здатність до теоретичного мислення, оволодіння науковими принципами, способами логічного аналізу інформації, здатність та прагнення особистості до самостійних пошуків істини, появу навичок розв'язання суперечностей у своєму внутрішньому світі, світоглядний вибір і діяльність щодо втілення світоглядних ідей і принципів у практику життя» (Соболєва, 1989, с. 16-17).

Фактично, покращення показників інформаційної культури громадянина об'єктивно сприяє формуванню його цілісної світоглядної позиції, створює передумови для нових адаптативних соціальних практик.

З позицій системного підходу, світоглядна культура особистості формується завдяки отриманню світоглядних знань, цінностей, переконань, ідеалів, принципів, ставлення до світу. Формування світоглядної культури особистості також передбачає емоційно-вольові установки та мотиви індивіда, без яких процес оволодіння знаннями, формування переконань та ідеалів у ціннісному та світоглядно орієнтованому освітньому процесі не може бути ефективним. Особиста світоглядна культура – це фундаментальна, цілісна, універсальна й інтегративна особистісна характеристика. Духовним центром у її психологічній структурі є ціннісне ядро, яке визначає природу світогляду та зміст світогляду в житті людини, зміцнює її особисті моральні, етичні й естетичні, професійні, етно та соціокультурні світоглядні орієнтації. На їх підставі формується світоглядна позиція, що визначає зміст поглядів і переконань, соціальних поглядів і моральних принципів поведінки у світоглядній орієнтації ставлення особистості до суспільства, інших людей та самої себе під час пізнавальної, комунікативної та професійної діяльності в соціумі (Чистякова, & Цзінвень, 2021, с. 315).

Можна стверджувати, що від якісних параметрів інформаційної культури суб'єкта напряму залежить його світосприйняття, світобачення, самоідентифікація на національному й глобальному рівнях.

Якщо вести мову про критерії сформованості світоглядної, а й відповідно політичної, правової, інформаційної культури як показника розвиненості громадянських якостей особистості, необхідно підкреслити, що вони мають когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий характер.

О. Шаповал стверджує, що такими критеріями є:

І. Пізнавальний критерій, який виявляє наявність і свідоме засвоєння світоглядних знань, зокрема знань про природу, суспільство, людину, світ; розуміння різних світоглядних понять, систем відношень «людина-природа», «людина-людина», «людина-суспільство», «людина-світ», «людина-Всесвіт»; наявність умінь і навичок філософсько витлумачити сутність різних природних і суспільних явищ та процесів, зробити узагальнення і власні висновки; застосування різних наукових методів пізнання навколишньої реальності; розвиток логічного, абстрактного мислення та інше.

ІІ. Оцінно-ціннісний критерій, який визначає усвідомлення особистіс-

тю його ставлення до світоглядного змісту інформації; до подій і явищ, які відбуваються у суспільстві й у світі в цілому; ціннісні орієнтації, цінності, ідеали; переконання. Оцінно-ціннісний критерій включає такі показники: а) узагальнені світоглядні оцінки фактів, явищ, подій, процесів (власні чи запозичені); б) погляди особистості на об'єктивний світ, природу, суспільство (сформовані чи аморфні); в) розуміння спрямованості власних світоглядних знань (свідоме, недостатньо свідоме, відсутнє); г) готовність до засвоєння світоглядних ідей (достатня, низька, відсутня); д) переконаність у необхідності вдосконалення і поповнення знань про природу, суспільство, людину (стійка, нестійка, відсутня); е) переконаність у необхідності саморозвитку та самовдосконалення (стійка, нестійка, відсутня); є) вибір конкретних аксіологічних орієнтирів як оптимальних у пізнанні навколишнього світу (свідомий чи випадковий); ж) мотивація використання знань (зовнішня чи внутрішня).

ІІІ. Діяльнісний критерій, який оцінює готовність особистості до реалізації власних світоглядних переконань у практичній діяльності; визначає життєву активність і соціальну позицію громадянина, його світогляд у дії; вмотивованість діяльності, його соціальну компетентність. Показниками критерію є: а) сформованість умінь пояснювати закономірності і взаємозв'язки в розвитку природи, суспільства, свідомості людини; умінь відстоювати й обґрунтовувати власну світоглядну позицію; "уміння мислити протиріччями"; б) оволодіння засобами самоаналізу, самооцінки, самовизначення, самореалізації; в) повторюваність поглядів особистості в адекватних обставинах (постійна, ситуативна, відсутня); г) соціальна компетентність (сформована, несформована, у процесі розвитку, відсутня); д) готовність до перенесення світоглядних знань на процеси діяльності та втілення їх у особистісне ставлення до світу (стійка, низька, відсутня); е) сформованість умінь будувати життєві плани, робити власний життєвий вибір, оволодівати мистецтвом життєтворчості (Шаповал, 2000, с. 11-12).

Таким чином, інформаційна та світоглядна культура визначають характер, ціннісні орієнтири та форми діяльності особистості у сучасних кризових умовах, які потребують від неї критичного ставлення до інформаційних повідомлень, вмінь селектувати інформаційні потоки, навичок роботи з інформацією для професійної діяльності, соціальної адаптації тощо.

У якості висновків зазначимо, що інформаційна культура вітчизняного суспільства під час російсько-української війни набула прискореної динаміки у зв'язку з актуалізацією патріотичних та державницьких цінностей, збільшенням обсягу політико-правової, військово-оборонної та іншої інформації. Сутнісних змін зазнав інформаційний світогляд та знаннєва компонента інформаційної культури вітчизняних громадян. Значними трансформаціями характеризується інформаційна політика Української держави, що безпосередньо вплинуло на буття інформаційної культури. На нашу думку, для подолання проблем розвитку інформаційної культури вітчизняного соціуму ва-

рто вдосконалювати систему освіти і виховання молоді, оптимізувати взаємодію держави й громадянського суспільства, посилити боротьбу з інформаційно-психологічними операціями ворога тощо.

Для вирішення вищеозначених завдань, необхідно враховувати, що інформаційна культура є складним поліфункціональним феноменом сучасного соціального буття. Її розуміння, як правило, передбачає всебічний аналіз світоглядно-знаннєвих та техніко-технологічних аспектів. Також інформаційна культура вбирає в себе етичні норми та принципи, які знаходять своєрідну інтерпретацію в межах цього феномену у зв'язку з особливими параметрами існування віртуального світу, закономірностями трансформацій взаємодії людини з інформаційними технологіями. Буття інформаційної культури є поєднанням декількох вимірів, зокрема таких як коректне поводження з інформацією та інформаційними технологіями, наявність знань про закономірності функціонування інформаційного середовища, дотримання етичних норм в інформаційному та віртуальному світах. Наведені виміри існування інформаційної культури українського суспільства трансформувались під час російсько-української війни, набувши яскраво вираженого безпекового характеру.

Перелік посилань

Антонченко, М.О. (2004). Інформаційна культура як складова загальнолюдської культури. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 2: Комп'ютерно-орієнтовні системи навчання.* Вип. 1 (8). С. 161-166.

Богачов, С.В. (2011). Інформаційна культура через засоби правової освіти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* № 2 (5). С. 77-82.

Головка, А.А. (2015). Інститути громадянського суспільства в системі інформаційної безпеки України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 3/4 (27/28). С. 13-16.

Данильян, О.Г., & Дзьобань, О.П. (2022). Сучасна війна: трансформація сенсу в епоху інформаційних технологій. *Інформація і право*. № 4 (43). С. 9-22.

Дзьобань, О.П., & Мануйлов, Є.М. (2017). Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. № 1 (20). С. 74-81.

Довгань, О.Д. (2015). Сучасні інформаційні структури як компоненти інформаційної безпеки. *Інформація і право.* № 2 (14). С. 111-120.

Дротянко, Л.Г. (2000). Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження): автореф. дис. … д-ра філос. наук. Київ. 26 с.

Інформаційна війна та її вплив на молодь (2023): аналіз ефективності інформаційно-просвітницьких заходів. *Центр економіко-правових досліджень*. 27 березня. URL: https://el-research.center/2023/03/27/informatsiyna-viyna-ta-yiyi-vplyv-na-molod-analiz-efektyvnosti-informatsiyno-prosvitnytskykh-

zakhodiv/.

Інформаційна культура в Україні (2018): правовий вимір. Монографія / за заг. ред. К.І. Бєлякова. Київ: КВІЦ. 168 с.

Калиновський, Ю.Ю., & Жданенко, С.Б. (2024). Трансформація ролі знань у соціокультурних процесах сучасності: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. № 1 (60). С. 23-42.

Карлова, В.В. (2017). Духовна безпека українського суспільства: виклики, загрози та шляхи їх подолання. URL: https://matrix-info.com/duhovna-bezpeka-ukrayinskogo-suspilstva/.

Ковальчук, Л.В., & Міхайліна, Т.В. (2023). Інформаційна культура як феномен інформаційного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 3. С. 38-41.

Коломієць, О., & Головата, О. (2020). Світоглядні, діяльнісні та інституційні аспекти інформаційної культури. *Соціум. Документ. Комунікація. Сер.: Історичні науки*. № 8/2. С. 1-11. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/server/api/core/bitstreams/776483f6-ab17-4e12-9c79-42cd0414afcc/content.

Кукін, І.В. (2019). Інформаційна культура як один з елементів системи національної безпеки держави. *Право та державне управління*. № 2 (35). С. 225-230.

Лук'янов, Д., Гогунський, В., Колесніков, О., & Олех, Т. (2017). «Воронка знань» як інструмент реалізації концепції lifelong learning. *Управління якістю в освіті та промисловості: досвід, проблеми та перспективи*: тези доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції пам'яті професора Петра Столярчука, Львів, 11-12 травня 2017 року. Львів: Видавництво Львівської політехніки. С. 99-100.

Макаренко, Л.Л. (2016). Інформаційна культура особистості: історико-педагогічний аналіз. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Вип. 53. С. 128-141.

Мануйлов, Є.М., & Калиновський, Ю.Ю. (2016). Роль і місце інформаційнгої безпеки у розбудові сучасної Української держави. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* № 2 (29). С. 144-153.

Мачуліна, І.І., & Шеломовська, О.М. (2024). Основні складові формування інформаційної культури особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. № 101. С. 57-65.

Медвідь, Ф. (2009). Інформаційна безпека України: виклики та загрози. *Наукові праці МАУП.* № 2. С. 123-130. URL: https://nato.pu.if.ua/old/journal/2009-2/2009-2-28.pdf.

Міненкова, П.В. (2020). Недержавні аналітичні центри в системі стратегічного політичного консультування: реалії постіндустріального суспільст-

ва. *Регіональні студії.* № 20. С. 51-55.

Онуфриїшена, А. (2016). Проблема розвитку особистості студента в процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу. *Збірник тез доповідей ІІІ студентської науково-практичної Інтернет-конференції «Світоглядні трансформації особистості студента ВНЗ: історико-філософські, соціально-правові та мовознавчі аспект»*. Вінниця: Видавничо-редакційний відділ ВТЕІ КНТЕУ. С. 19-22.

Освіта протягом життя (2010): світовий досвід і українська практика. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/osvita-protyagom-zhittya-svitoviy-dosvid-i-ukrainska-praktika.

Парфенюк, І.М. (2019). Трансформація культурних цінностей в епоху інформаційних війн. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* № 1. С. 181-185.

Повідайчик, О.С. (2007). Формування інформаційної культури майбутнього соціального працівника в процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль. 22 с.

Проценко, Т. (2014). Формування інформаційної культури користувачів. *Вісник Книжкової палати.* № 3. С. 34-38.

Прудникова, О.В. (2016). Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. № 4 (31). С. 44-53.

Рамський, Ю.С. (2004). Формування інформаційної культури особи – пріоритетне завдання сучасної освітньої діяльності. *Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання.* № 8. С. 1-11. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1290/2.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Савченко, С.В., & Караман, О.Л. (2021). Кіберсоціалізація молоді в умовах інформаційної війни Росії проти України. *Вісник НАПН України*. № 3 (1). С. 1-5.

Соболєва, М.І. (1989). Світогляд та життєвий вибір особистості. Київ: Наукова думка. 124 с.

Соколовська, Т. (2014). Інформаційна культура та інформаційна війна. *Інформація, комунікація, суспільство – 2014*: матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції. Львів: Львівська Політехніка. С. 288-289.

Сопілко, І.М., & Череватюк, В.Б. (2022). Інформаційно-культурна війна в умовах збройної агресії. *Юридичний вісник,* № 2 (63). С 236-242.

Соснін, О. (2022). Проблеми формування сучасної інформаційно-комунікаційної культури. Ч. 1. *LexInform.* 01 лютого. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/problemy-formuvannya-suchasnoyi-informatsijno-komunikatsijnoyi-kultury/.

Сулятицька, Т.В. (2012). Інформаційна культура мережевого простору. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. № 3 (4). С. 79-84.

Терещенко, В.В. (2023). Особливості державної інформаційної політики в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. С. 391-395.

Трубник, І.В., Брусенко, А.С., & Стьопкін, А.В. (2019). Формування інформаційної культури майбутніх фахівців соціальної сфери. *Молодий вчений*. № 10.1 (74.1). С. 81-84.

Українська людина в європейському світі (2015): виміри ідентичності: навч. посіб. / за ред. Т.С. Смовженко, З.Е. Скринник. Київ: УБС НБУ. 609 с.

Уханова, Н.С. (2021). Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. № 1 (36). С. 159-166.

Хочь, І. (2010). Проблеми формування інформаційної культури українського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія.* Вип. 14. С. 250-253.

Чаркіна, Т.І. (2021). Проблеми дослідження інформаційної культури. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал.* Вип. 33. С. 67-71.

Чередник, Л.А. (2016). Інформаційна культура як складник загальної культури особистості. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття*: збірка матеріалів XI Міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 8-9 вересня 2016 р. Полтава: Сімон. С. 365-375.

Череповська, Н.І. (2017). Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді: навч.-метод. посіб. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 156 с.

Чистякова, І., & Цзінвень, Я. (2021). Сутнісні характеристики світоглядної культури школярів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 10 (114). С. 309-317.

Шаповал, О.А. (2000). Формування світоглядної культури старшокласників у процесі засвоєння знань про людину і суспільство: автореф. дис. … канд. пед. наук. Київ. 21 с.

Яковлєв, П.О. (2019). Інститути громадського суспільства як суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. С. 265-267.

Kalynovsky, Yu.Yu., & Manuilov, E.M. (2019). Information sovereignty of Ukraine: modern moral challenges and threats. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія.* № 3 (42). С. 22-34.

Kovalenko, I., Meliakova, Y., Kalnytskyi, E., & Nesterenko, K. (2021). On conspiracy thinking in the phenomenology of modern culture. *Cogito*. Vol. XIII, № 3. P. 67-83.

Розділ 17
Трансформація фендому в епоху цифрових технологій: сталість, пам'ять, зміни

Сергій Валерійович
ЛЕГЕЗА
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Sergiy
LEGEZA
PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: slegesa@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3767-5848
DOI: https://doi.org/10.15421/342477

Фендом як соціальне явище: загальні особливості дослідницьких парадигм. Цифровізація сучасного світу означала не тільки появу нових явищ, факторів чи суб'єктів соціального життя. Вона означала трансформацію – іноді докорінну – всього спектру соціальних явищ, які вже існували на рівні повсякденності. І такого роду зміни інколи виявлялися не менш цікавими та показовими, аніж виникнення нових структур чи систем. Причому, погляд на маргінальні, здавалося б, щодо основних структурних елементів суспільства явища допомагає бачити характерні особливості цих змін.

Одним з таких явищ, що виказують особливості, когерентні загальним суспільним процесам і в момент свого виникнення, й під час «доцифрового» періоду розвитку – і на трансформації яких послідовно відобразився перехід до епохи цифрових технологій – є явище фендому. Фендом – як стійкі групи з розвинутими горизонтальними соціальними зв'язками, які формуються навколо явищ популярної культури та орієнтовані на підвищену соціальну активність і творчість щодо цих явищ – зароджується в першій третині XX століття й переживає свій злет у 60-80-ті роки його. При можливості доволі широкого трактування сутності цього явища та при розгляді в якості його специфічних різновидів таких несхожих одне на одне середовищ як фендом спортивних фанатів, фендом популярної жанрової культури чи музичний фендом, характерною їхньою рисою є саме соціальна активність, спрямована знизу вгору. Фендом – це не просто сукупність споживачів певного елементу культурного життя; він має на увазі активне споживання, споживання такого роду, де на виході ми маємо не тільки враження та емоції від конкретного

продукту культури чи споживання, але й додатковий рівень його трансформації; створення чогось нового – в соціальному та культурному сенсі – та при цьому орієнтованого назовні, поза межі суто фендому.

Дослідження фендому, як і дослідження будь-якого іншого елементу популярної культури, мало свою непросту історію: від незацікавленості ним як окремим специфічним явищем, вбачанням у ньому лише одного з проміжних результатів функціонування культури як елементу суспільного життя – і до фендомоцентричних досліджень початку XXI століття, специфічної фендомології, *fan-studies*, центрованих на поведінці та соціальних результатах діяльності фан-спільнот. Причому «стара» академічна наука першої половини XX ст. звертала увагу переважно на формальні зовнішні ознаки фендомного руху: до певного моменту той залишався непрозорим для наукового спостерігача (частково через відсутність необхідної оптики – але частково і через специфічність першого етапу його існування).

Одним із найстарших фендомів є соціально-активні спільноти користувачів фантастики як різновиду популярної культури. Спроба вести планомірну роботу із потенційною цільовою авдиторією була реалізована в 1920-1930-ті роки Г. Гернсбеком, начільним редактором одного з перших часописів, повністю присвячених фантастиці, «*Amazing Stories*» (Nowakowski, 2017, s. 34-44). Створюючи зворотній зв'язок із читачами свого журналу, Гернсбек не зупинився на звичайному для такого роду практик етапі публікації «листів читачів», але спробував згуртувати їх, формуючи системи горизонтальних спільнот, які б контактували не лише із журналом, але й між собою. Експеримент виявився настільки вдалим, що, здається, самий розквіт англомовної фантастики в США (т.зв. «золота ера фантастики», 1930-1950-ті роки (Ashley, 2005, p. 60-76)) багато в чому завдячував процесу, закладеному Гернсбеком, а потім мультиплікованому на рівні практик як озвичаєний елемент роботи із потенційною авдиторією споживачів.

Втім, культурологи, соціальні філософи чи соціологи довгий час не звертали уваги на формування цього прошарку соціально-активних користувачів: зосереджені на загальних правилах гри, які задавала популярна культура (або суспільство, цю популярну культуру продукувало), вони вивчали більш узагальнені процеси.

Так, всю першу третину XX ст. в культурологічному та соціологічному дискурсі популярна культура фіксувалася як проблема реалізації владних повноважень – або в сенсі економічному, або в сенсі політичному. Почасти, цьому сприяли й загальні процеси, які дозволили розвиватися самій популярній культурі. Наприклад, суто технологічні зміни, які – в черговий раз – переживала європоцентрична культура (низка технологічних проривів, пов'язаних із можливістю накопичувати та передавати енергію, здешевлення паперових виробів і типографських послуг тощо) створили підґрунтя для здешевлення та масовізації друкованого продукту та появи нових видів по-

пулярної культури (зокрема – кінематографа). З іншого боку, розвиток соціальних технологій, поширення базових цивілізаційних вмінь (як то початкової грамотності) на ширший загал міських жителів андеркласу збільшили не так можливості інтенсифікації виробництва специфічного товару (яким була популярна культура), як розширили поле для її реалізації, споживання. Популярна культура – у вигляді як друкованих текстів, так і у вигляді альтернативних форм, зокрема кінематографу – стала орієнтуватися на максимально широкі верстви потенційних споживачів.

Одночасно, подальше поглиблення процесів модернізації суспільств (зокрема, майже кінцевий розпад систем традиційних цінностей на рівні повсякденного життя – і докорінні зміни політичного та соціального простору в першу третину XX століття) призвели до зосередження уваги соціологів і культурологів на фіксації наслідків цих змін та на спробах рефлексій над векторами подальших їхніх наслідків. Розповсюдження теоретизування щодо «масовізованого суспільства» мало на увазі переоцінку значимості популярної культури на фоні змін на політичній карті Європи після Першої світової війни, кардинальних трансформацій соціальних режимів (які часто сприймалися як складні соціальні експерименти) та становлення цілої низки авторитарних режимів (соціалістичний СРСР, фашистська Італія чи націонал-соціалістична Німеччина).

Відповідно, явище популярної культури було відкрите, помічене соціологічним і культурологічним дискурсом, але довгий час воно інтерпретувалося не як самостійний елемент суспільного життя, але як елемент тотально залежний від ширшого соціального контексту. Відповідно, популярна культура («масова культура», згідно тодішнім дефініціям) розглядалася як симптом загального стану суспільства, характерними рисами якого були розповсюдження маніпулятивних технологій управління широкими масами, відмова від влади професіоналів (меншин) на користь популістів, що зверталися до широкого загалу, важливість ідеологічних конструктів і пропаганди для управління масами тощо. Відповідно – в умовах «критики справа», характерної, наприклад, для британської культурологічної школи початку XX ст., зокрема в особі М. Арнольда (Сторі, 2005, с. 40-43) – будь-яка масовізація та розширення числа тих, хто отримує (нехай би й потенційно) інструменти для впливу на суспільство, мала б спричиняти до втрати єдиної моделі культурного розвитку, моральних орієнтирів, і призводила б до широкомасштабного соціального хаосу.

На відміну від консервативного крила, ліберальна частина теоретиків вбачала в розповсюдженні масовізованих форм культури та соціальних практик руйнацію базової для модерної епохи цінності людської індивідуальності. Індивідуальність (яка пов'язана із екстраординарністю результату її самореалізації – все одно, на рівні політичного життя, чи на рівні соціальних форм активності) поступається колективним формам діяльності. А колектив-

ні форми діяльності та контролю означають, окрім іншого, ще й зменшення осмисленого сприйняття навколишньої реальності – наприклад, першочергових її видів: соціальної та політичної. Відтак – наприклад, за Х. Ортеґою-і-Гассетом – суспільство починає сприймати елементи соціального життя, які є результатом копіткої праці, природним станом речей, який не досягається, а існує – а тому не потребує наших повсякденних зусиль для свого підтримання (Ортеґа-і-Гассет, 1965). «Людина маси» легко скочується до неадекватних рішень в соціальній і політичній сфері.

У результаті, існування якихось специфічних соціальних груп у просторі популярної культури, які б виходили за межі діади «автор» – «видавець» та мали б співставиму з ними суб'єктність, просто не розглядалося. До певного моменту користувач популярної культури бачився, скоріше, пасивом, ніж активом соціальних процесів, із нею пов'язаною.

Важливі зміни починаються з 1950-1960-х років, коли і суспільство, і соціологія починають фіксувати в навколишньому житті в якості нормативних ті явища, які ще донедавна вважалися контрпродуктивними. Зокрема, мова іде про початок дослідження молодіжних субкультур – як соціально-активних суспільних груп, чия діяльність відтепер починає сприйматися різноплановою та не обов'язково деструктивною. Але ж упізнання фендому як специфічної форми діяльності (як тоді здавалося – передусім молоді) йшло спочатку через свого роду «етнографічні дослідження авдиторії» (за висловом Дженкінса (Jenkins, 2006, p. 35)): ззовні та критично. «Фан» у 1950-ті сприймається як «фанатик», а відтак, побачивши фанів, включивши їх у зону своєї уваги, соціологи та культурологи інтерпретували їх, скоріше, в межах девіантної поведінки. Поведінка фана фіксується перш за все співвідносною із тими феноменами, навколо яких фанатський рух виникає – а ними перш на все стали індивідуалізовані явища та суб'єкти популярної культури: популярні актори та актриси, автори тощо.

Д. Гортон та Р. Вол у своєму класичному для свого часу дослідженні «Масова комунікація та парасоціальна взаємодія: спостереження за інтимністю здалеку» («Mass Communication and Parasocial Interaction: Observations on Intimacy at a Distance») (Horton, & Wohl, 1956) формулюють своє розуміння контакту глядачів / користувачів із медіа-особистостями як різновид саме парасоціальності (оскільки для науки цього періоду такого роду контакти – віртуалізовані, такі, що існують на основі явищ і культурних реплік, які спрямовані начебто «на всіх», але сприймаються максимально індивідуалізовано – вважалися до певної міри «несправжніми»).

Фан, у цьому випадку, розглядався як різновид соціальної патології: «зацикленість» на зірках, зосередженість на дистантних суб'єктах, до яких фани не мають безпосереднього доступу поза межами прямої культурної діяльності тих суб'єктів (виступи на сцені чи зустрічі з читачами та вболівальниками) – це мало, на думку академічної науки, створювати соціальне відчу-

женння та дистанції. Фани, в межах такого роду схем, раз за разом опиняються в ситуації соціальної ізоляції, зосереджуються на парасоціальній взаємодії та занурюються в нездорові фантазії щодо «зірок».

Але головною проблемою такого роду підходів було те, що вони створювалися, здебільшого, ззовні, з позиції невключеного спостерігача. Але – як показали дослідження наступного покоління вчених (тих, хто вийшов з фанського середовища, або ж був у нього інтегрований для проведення дослідницьких практик), для самих фанів базові соціальні дії формуються не так навколо контакту із зірками, як навколо виконання ролі фана. Фани дійсно обирають певний культурний текст або явище в якості референтного, але головним є не втрата фанами зв'язку із реальністю (фантазії навколо об'єкта фан-руху, які заміщують реальність і можуть перетворитися на хворобливе переслідування), але продуктивна фіксація творчої енергії на створенні додаткових культурних продуктів, напряму пов'язаних із об'єктом фанатського інтересу.

Стенлі Фіш відмічав у 1980-х (коли базові фанські практики, пов'язані, наприклад, із фантастикою, ще вибудовувалися здебільшого навколо друкованої продукції), що при дослідженні фанського руху доводиться говорити про активну роль не просто кожного окремого читача в реінтерпретації тексту (як це помітив Умберто Еко в «Ролі читача» (Еко, 2004)), але про важливість інтерпретативного зусилля «читацьких спільнот», які пропонують узагальнені та конвенційні правила та межі сприйняття текстів і їхніх героїв, які стали об'єктом фанських інтерпретацій (Fish, 1980, p. 2-17).

Відповідно, при дослідженні практик фанів щодо референтних текстів з'являється поняття «паратексту» – текстового простору, що виходить за межі базового твору, може мати офіційний статус і допомагає в сприйнятті та інтерпретації авторського зусилля. Це доволі розмитий набір культурних продуктів: обкладинка книжки чи плакат фільму, трейлери, рецензії чи анотації, офіційні коментарі в друкованих виданнях чи офіційний гайд по авторському світу чи енциклопедія його – як воно доволі швидко стало з'являтися з 1980-х навколо авторських франшиз (Gray, 2010, p. 23-46). Набір їхній може бути змінним та рухливим для окремого користувача.

Разом із тим, сприймаючи текст (кіно, друкований чи ігровий), фан-спільнота активним чином доповнює такого роду паратекстуальні зусилля – але до певного моменту (до появи суто технічних рішень – зокрема, до розвитку цифрового простору) вони залишаються орієнтованими на внутрішню фанську спільноту, активно споживаються та редуплікуються самими фанами. Бути фаном – це створювати додатковий продукт інтерпретацій щодо простору авторського зусилля, навколо якого розбудовуються фан-спільноти.

Саме ця точка принципової творчої активності фанів стала основою для концепції Генрі Дженкінса, який інтерпретував фанів як «текстових бракон'єрів» (Jenkins, 1992) (спираючись на весь досвід взаємодії між офіційни-

ми дистриб'юторами авторських текстів – і кіно та літературі – та фанським рухом, який у 1980-2000 роки відмічався, скоріше, конфронтацією). За Дженкінсом, який звертав увагу перш на все на ті форми взаємодії фанів та популярної культури, які мали речову, об'єктивну форму (певний продукт, що виник у точці взаємодії) та були важливими для фан-співтовариства, соціальна активність фанів полягала перш за все в розширенні базового культурного тексту за рахунок зусиль суб'єктів, не афільованих напряму в офіційний контур популярної культури. Фанатські відеофільми, що розвивають всесвіт «Зоряних війн» чи, наприклад, «Зоряного Шляху», фанфікшн, що виникає навколо авторських лакун – все це, з точки зору офіційної індустрії, було «бракон'єрством», неліцензованим використанням захищених авторським правом культурних продуктів.

Нарешті, з 2000-х років у дослідження фендому приходить те, кого Дженкінс називав «третім поколінням» фантропологів (Jenkins, 2006, p. 42). Якщо перше покоління виступало як зовнішні критики та зацікавлені антропологи, друге (по суті, покоління Дженкінса) – як критичні інсайдери, що вийшли з фендому (і що ставало основою для їхньої критики та сприйняття академічною спільнотою як упереджених авторів), то третє покоління – це нові дослідники, яким цілком комфортно мати ці два статуси: членів фанських спільнот – і, одночасно, академічних працівників.

Відтак, це покоління дослідників зосереджувалося на внутрішніх, непредметних продуктах, які створює фендом для підтримання простору свого існування.

Але такого роду перехід, як на нашу думку, став можливим перш за все завдяки не просто змінам в теоретичних підходах до вивчення проблеми фанського руху – а, передусім, через розширення простору реалізації фанських активностей. Зокрема, через перехід суспільства до сучасного цифрового стану.

Пам'ять про утопію: практика фантропології на вітчизняному ґрунті. Для чіткішого розуміння тих глобальних змін, які відбувалися в фендомному русі за останні кілька десятиліть з переходом від суто «реальних» практик до простору віртуальних контактів і соціальних активностей, мало б сенс зафіксувати – в начерковій формі – базові тенденції, пов'язані з фанським рухом на вітчизняному ґрунті. Перш за все, в цьому випадку ми, дещо звужуючи проблему, зосередимося на фендомі фантастики – явищі, можливо, не настільки широкому, як фендом музикальної культури чи фендом спортивний, але такому, що налічує вже не одне десятиліття послідовної роботи, де відбулася зміна поколінь і який є достатньо різноманітним, аби тут можна було фіксувати ряд тенденцій, пов'язаних із його існуванням.

Якщо на Заході фантастичний фендом – чи то рух фанів, де референтним культурним простором є фантастика як напрямок популярної культури в усій складності її теперішніх проявів (друкована продукція, кіно- та телепро-

стір, комп'ютерні ігри, рольовий рух чи рух косплею тощо) – затверджується як специфічна соціальна спільнота ще на межі 1950-х років[9], то у вітчизняному просторі такі процеси починаються лише з початку 1970-х років.

На кільканадцять років раніше, з кінця 1950-х, радянська літературна фантастика, яка до цього часу переживала застій і не могла розвиватися нормальним чином, намагаючись реалізовувати суто прикладні завдання «звати молодь у ВТУЗи», отримує серйозний поштовх до розвитку із виходом спочатку роману Івана Єфремова «Туманність Андромеди» (1957), а потім – з початком творчої діяльності найвідомішого, мабуть, творчого дуету фантастів радянського часу, А. та Б. Стругацьких. За десять років, до кінця 1960-х, на рівні управлінського контуру радянської літератури, формуються офіційні структури, які мали б підтримувати розвиток фантастики (наприклад, Рада письменників СРСР по пригодницькій та науково-фантастичній літературі, на основі якої відбулася низка офіційних заходів: від Всеросійської наради по науково-фантастичній і пригодницькій літературі у 1958 році (Материалы Всероссийского совещания, 1960) до наради по проблемам наукової фантастики, скликаної Комітетом по друку при Раді Міністрів СРСР в 1966 році (Ефремов, 1966)).

Організація такого роду формальних структур не мала на увазі розвиток горизонтальних процесів, відповідаючи лише за формальний рівень популярної культури, контрольованої «зверху». Але бум фантастики 1960-х років призвів не лише до зростання її популярності (в сенсі накладів і номенклатури назв), але й до появи стихійних груп і спілок зацікавлених користувачів. Здебільшого, це були групи, що існували – спочатку – в логіці читацьких спілок і об'єднань (чи то – із звуженими варіаціями можливих практик). Більшість з такого роду груп первинно виникали навколо офіційних структур, пов'язаних із читацькою активністю: Спілок читачів, бібліотек тощо[10]. Відповідно, це сформувало дві, мабуть, найхарактерніші риси радянського фантастичного фендому: по-перше, він виявився територіально розірваним, дискретним (зв'язки між окремими клубами почали виникати лише в 1980-ті роки, при наступному етапі розвитку КЛФ-руху); по-друге, більшість практик, характерних для функціонування фендому були принципово літературоцент-

[9] Що характерно, з'являється із доданими соціальними інтеракціями, такими, як проведення конвентів – з'їздів/фестивалів фантастики, що забезпечували скорочення дистанції між фанами та культурними діячами; із формуванням та присудженням премій за кращі твори (чи то – з формулюванням принципів внутрішнього культурного канону); з появою фензінів і критиків, які б походили зсередини жанрового простору, розуміли потреби фендому та правила виробництва знань.

[10] Здебільшого, це можна пояснювати необхідністю легітимації такого роду об'єднань в умовах ідеологічного та соціального контролю над радянським простором: організація Клубів любителів фантастики як відгалужень офіційної структури читацьких спільнот допомагало мати хоча б видимість контрольованості даного процесу (як показала історія – доволі примарну).

ричними (публічні обговорення прочитаних книжок, дискусії щодо окремих творів чи творчості авторів взагалі, «товариські суди» над особливо популярними творами та їхніми героями тощо).

Кількість учасників такого роду об'єднань було доволі невеликим: найстарший Клуб любителів фантастики на просторі СРСР, КЛФ «Отражение» (м. Саратов), організований на базі Наукової бібліотеки Державного Саратовського університету в 1965 році, через двадцять років свого існування фіксував загальну кількість своїх членів у кілька десятків осіб, а актив – у 15 людей (Арбитман, 1983).

Одночасно, кількість такого роду осередків фендому швидко збільшувалася, а практики розширювалися за рахунок можливих контактів авторів із своїми цільовими аудиторіями. Разом із тим, характерною рисою початку фендомного руху в СРСР був жорсткий інформаційний голод: як «внутрішній» (число текстів, які могли стати важливими для читацьких практик – що пов'язано із особливістю книговидавничої справи в радянському просторі), так і «зовнішній» – мінімальна кількість контактів із «такими самими, як ми» через відсутність інформаційної підтримки діяльності КЛФ на рівні медіаресурсів. Ранній радянський фендом був розпорошеним у територіальному та інформаційному сенсі, в ньому були відсутні події, які для західного фендому ставали свого роду «точками збірки» – якими, наприклад, були конвенти.

Поява можливості проводити конвенти («фестивалі фантастики» – в радянському просторі) означала перехід фантастичного фендому на новий рівень розвитку. Вирішальним у цьому відношенні став 1981 рік: саме тоді відбувся перший (а довгий час і єдиний) конвент «Аеліта». Проходив він у м. Свєрдловськ (зараз м. Єкатеринбург) і був пов'язаний з іще однією важливою формальною подією: створенням премії за видатні досягнення в галузі фантастики (з офіційним формулюванням: «*Премія присуджується за твори, що отримали широке визнання, що відрізняються актуальністю проблематики, новизною авторського замислу та художнього втілення*» (Серебров, 1989)).

Поява конвенту – про проведення якого повідомлялося, по факту, за великий часовий період – призвела до складання тісних горизонтальних зв'язків локальних фендомів, що активно з'являлися в радянському просторі з другої половини 1970-х років. Фестиваль став місцем зустрічі не лише авторів і читачів – але й зіграв свою роль у створенні інформаційної мережі для фенів. Учасники його згадували про послідовне зростання кількості учасників, пов'язаних із фендомним рухом: від кількадесяти на першому до кількох сотень через пару років.

Відповідно, з чисто локальних явищ, які вирішували проблеми фановського руху, пов'язаного з даною галуззю популярної культури, Клуби любителів фантастики перетворювалися у взаємопов'язану мережу – із проблемою швидкості горизонтальних контактів, обумовленою технічними можливості докомп'ютерної епохи. Залишаючись несистемними, вони, одночасно, давали

можливість інформаційної роботи фендому по створенню інтегрального образу його існування. Кількість осередків фантастичного фендому з початку 1980-х зростала лавиноподібно й, здається, досягла певної критичної межі, після якої окремі осередки повинні були перетворитися на мережу. У 1984 році було розроблено ідею Об'єднаного КЛФ «Велике Кільце»[11], чиєю метою мала стати координація фендомного руху на рівні єдиної системи. Був розроблений статут ОКЛФ, де мета його діяльності формулювалася наступним чином: «*...ставить своєю метою координацію діяльності КЛФ, розробку стратегії та тактики клубного руху, допомогу в проведенні міжклубних заходів та в розвитку роботи всередині КЛФ, організацію нових клубів, реалізацію інформаційного зв'язку між КЛФ, що в нього входять*» (Объединенный Клуб фантастики, 1984). Загальна кількість окремих активних Клубів любителів фантастики, що функціонували на той момент, оцінювалася в межах сотні окремих організацій (Вахтангишвили, 1984).

Маючи на увазі досвід існування творчих організацій в радянському просторі, ідеологи ОКЛФ навіть внесли у статут характерний пункт, що знаходився в межах тодішнього суспільного договору: «*Клуби-члени "ВК" будують свою роботу на основі постанови ЦК КПРС "Про роботу із творчою молоддю", в тісному зв'язку із партійними, комсомольськими та суспільними організаціями*» (Объединенный Клуб фантастики, 1984). Але навіть такого роду задекларована готовність офіційного контакту з ідеологічними інституціями (перш за все – із організацією ВЛКСМ як на рівні загальносоюзному, так і на рівні республіканських органів – зокрема, і ЛКСМУ) не захистила фендом тих часів від проблем із владою. У 1984 році Відділ пропаганди ЦК КПРС (по суті – вища структура, яка відповідала за ідеологічні моменти в функціонуванні культурного простору СРСР) вийшла на керівні партійні органи із доповідною запискою «Про серйозні недоліки в діяльності клубів любителів фантастики». Документ містив у собі послідовну та нищівну критику діяльності КЛФ – вірніше, тієї сукупності нових соціальних дій, які фантастичний фендом почав відкривати для себе в 1980-х роках.

Проблема на рівні даної Доповідної записки була сформульована наступним чином: «*В окремих клубах практикується переклад закордонних книг, що не видаються в СРСР, можна помітити й випадки множення та перепродажу цієї літератури. Учасники клубів створюють власні твори фантастики, причому в багатьох випадках низького ідейно-художнього рівня. (...) Без дозволу органів культури, вони проводять диспути, тематичні вечори й спектаклі на фантастичні теми. (...) Взагалі "виходу в маси", за межі*

[11] Звернемо увагу на характерний вибір назви (чи, вірніше, її символічного значення) гіпотетичного координаційного органу: вона походить з класичного роману-утопії І. Єфремова «Туманність Андромеди» і носить назву системи зв'язку між цивілізаціями Всесвіту, які можуть спілкуватися виключно на відстані, розділені відстанями, що унеможливлюють безпосередні контакти.

клубу, надається чимало уваги». Відповідно, в резолютивну частину документу було внесене таке: «*Ми вважали б за доцільне рекомендувати ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам КПРС, Міністерству культури СРСР, ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ, Мінвузу СРСР (...) усунути від керівництва клубами людей, ідейно незрілих, таких, що порушують Положення про клубів по інтересам. Розпустити ті клуби любителів фантастики, діяльність яких наносить шкоду вихованню молоді*» (Записка Отдела пропаганды, 1993, с. 102-103).

Якщо мати на увазі особливості реакції влади, то слід відмітити, що тригерами для спроби переведення діяльності фендому в СРСР під жорсткий державний контроль були дві нові особливості їхніх практик, які кристалізувалися на початок 1980-х років.

По-перше, це активне зростання кількості фензинів – неофіційних самвидавних періодичних видань; кількість їх коливалася від кількох до кількадесяти (рідко – більше сотні) примірників, але вони залишалися поза зоною офіційного контролю, а відтак були фактором роздратування для владних органів. У фензінах, окрім іншого, публікувалися й роботи молодих фантастів т.зв. «четвертої хвилі»[12], доволі некомпліментарно налаштованих на той момент до радянської ідеології.

По-друге, на початку 1980-х років починає розвиватися аматорська перекладацька діяльність – і також поза межами офіційних видавничих практик. Радянська книговидавча система – із централізованим плануванням, виділенням лімітів під наклади книжок і з використанням книговидання як «батога-та-пряника» для письменників[13], виявилася доволі неповороткою та такою, що не могла забезпечувати бажання навіть пересічних читачів, не говорячи вже про потреби фендому. В результаті ідеологічних проблем, цілий ряд жанрів (фентезі, горор) не отримали свого розвитку, а низка зарубіжних авторів не могли бути опублікованими через ідеологічні чи навіть естетичні причини (як-от західні автори т.зв. «Нової хвилі», які активно використовували при написанні своїх творів творчі методи модернізму – який вважався в радянському просторі ризиковим і неприйнятним через «відірваність від соціальних проблем»). Саме цю лакуну стали активно заповнювати діячі тодішнього фендому, роблячи аматорські переклади текстів, у яких не було шан-

[12] Прийнята у фендомі назва покоління авторів фантастики, творчий шлях яких почався наприкінці 1970 – на початку 1980-х років; більшість з них були близькі до етичної та естетичної програми, запропонованої братами Стругацькими, а чимала частина – ще й відчували на собі безпосередній вплив цих останніх, будучи учасниками їхніх семінарів для молодих авторів у Ленінграді та Москві).

[13] Див. показову історію тих самих А. та Б. Страгуцьких, які, після виходу їхнього роману в закордонному емігрантському журналі «Посєв», були неофіційно відлучені від можливості видаватися в центральних видавництвах: узгоджена авторська збірка «Извне» чекала своєї публікації більше десяти років.

су пройти жорна цензури[14].

Але оскільки аматорські самвидавні публікації цих книжок вийшли на радянський «чорний ринок», влада отримала формальний привід ставитися до такого роду фактів як до несанкціонованої економічної діяльності. В результаті, у цілої низки КЛФ виникли непружені відносини з офіційними органами влади, а найбільш активні члени фендому активно розроблялися КДБ як потенційні дисиденти. В просторі українського сегменту популярної культури кілька письменників, що активно писали в царині фантастики, отримали навіть вироки та перебували в таборах – як, наприклад, О. Бердник, засуджений за «український націоналізм».

Разом із тим, обидві ці форми практичної діяльності фендому виявилися принципово новими для вже, здавалося б, усталеного життя КЛФ. Багато в чому саме вони визначили траєкторію подальшого розвитку вітчизняного фендому.

Велика ілюзія єдності: «старий» фендом на (пост)радянському просторі. Фендом на вітчизняному просторі вийшов на новий рівень розвитку наприкінці 1980-х, зберігаючи при цьому доволі характерні риси, що продовжували бути актуальними для побудови соціальних практик навіть після розпаду радянської політичної системи.

Криза у відносинах із владою, що мало не призвела до розгрому фенспільноти, закінчилася із проведенням (неформальним, поза дозвольними практиками, характерними для взаємодії з управлінськими структурами радянського простору) у 1986 році конвенту Укракон у Києві (на якому було проголошено плани створення Української федерації КЛФ)[15]. Крок цей був до певної міри демаршевим, але оскільки залишився без реакції влади, то в наступному році знову був реанімований конвент «Аеліта», а на острові Тузла пройшов уже повномасштабний конвент у форматі літнього табору, де бу-

[14] Доволі показовим випадком була історія з публікацією творів цілком лояльного до СРСР Г. Гаррісона; наприкінці 1970-х років була опублікована його повість «Світ смерті» з циклу книжок про пригоди Язона дін Альта; книга – динамічна й насичена пригодами, але й така, що піднімала екологічну проблематику – користалася серйозною популярністю у радянського читача, але вже другі та треті частини циклу так і не побачили офіційного перекладу до кінця існування СРСР. Головною причиною було те, що в них автор звертав свою увагу вже не на проблеми екологічні – а на проблеми соціально-історичні, та ще й таким чином, який не відповідав офіційній радянській схемі історичного розвитку. Оповідання та повісті Гаррісона продовжували виходити в СРСР, але цикл про Язона дін Альта існував тільки в аматорських перекладах, виданих на рівні самвидаву.

[15] За споминами відомого діяча українського фендому Б. Сидюка: «Успіх конвенції в першу чергу був завдяки тому, що це була перша построзгінна конвенція, достатньо велика, достатньо представницька. Успіх – тому що зібралися, можливо, вперше в одному місці, не в Дубултах, майже всі провідні письменники «Четвертої хвилі». Успіх був в цілому для радянського фендому. Фендом, чи, принаймні, та частина фендому, яка була в той момент у Києві, повірила, що у фендома є майбутнє, що його не вбили, що його не зруйнували, він може існувати й надалі й розвиватися, причому – успішно» (Сидюк, 1986).

ли присутніми представники мало не двох десятків клубів (Цеменко, 1987).

Одночасно можна було зафіксувати характерні нові особливості в існуванні фендому. Повноту цих змін можна звести до двох моментів: по-перше, відбулося розширення фендому за рахунок його диверсифікації; по-друге, із кризою та розпадом Радянського Союзу відбулися певні зміни у режимі функціонування його та почалося формування національних фендомів.

Щодо першого моменту, то можна відмітити, що диверсифікація фендому відбувалася перш за все за рахунок виокремлення (а іноді й відокремлення) в монолітному досі просторі читацьких практик нових специфічних відгалужень фендому. «Першою ластівкою» цього процесу стала поява в останні роки існування радянського простору т.зв. «рольовиків» – аматорів рольових ігор, створених за всесвітами та текстами, створеними фантастами[16]. Бум навколо офіційного повного видання «Володаря перснів» Дж. Р. Р. Толкіна (одночасно у двох, принаймні, перекладах російською; українського перекладу довелося чекати ще двадцять років) породив ідею аматорського відігрування епізодів з книги на реальних локаціях. Відтак, у 1990 році в Сибіру, під м. Красноярськ, відбулися перші «Гобітські ігрища», на яких взяло участь більше ніж 130 людей з усього тодішнього СРСР. По суті, це було зародження нової форми конвенту: кількість учасників була чи не більшою, ніж на «класичних» фестивалях фантастики того часу, а особливості проведення (підготовка ігрових локацій, чітка логістика, постійна взаємодія між учасниками гри та організаторами, «майстрами») вимагали набагато більших зусиль.

У подальшому, виокремилися й інші специфічні групи, не орієнтовані на звичну для «класичного» фендому в його (пост)радянському вигляді літературоцентричність. За перше десятиліття пострадянського існування у фендомі виникли, наприклад, групи «історичної реконструкції», «анімешників», любителів коміксів тощо). В подальшому своєму розвитку більшість із цих груп ускладнювалися до появи в їхньому середовищі характерних ознак повносправних фендомыв як спеціалізованих співтовариств активних користувачів окремого сектору популярної культури: із створенням фензинів, управлінської – неформальної – структури, проведенням спеціалізованих івентів тощо.

Що ж до самих змін функціонування фендому після розпаду СРСР, то ми можемо одночасно констатувати як значне розширення можливостей функціонування фендому в умовах зникнення офіційних контрольних функцій з боку держави щодо виробництва та розповсюдження інформації та культур-

[16] Звертає на себе увагу, що на відміну від західного фендому, де рольовий рух з'явився спершу у форматі камерних настольних ігор (але спеціально й централізовано розроблених – як-от, наприклад, система D&D), рольовий рух на (пост)радянському простору розквітнув у форматі безпосередніх «виїзних» ігор на природних локаціях – що наближувало т.зв. «рольовки» до формату специфічних конвентів.

ного продукту, так і – разом із тим – збереження певних світоглядних характеристик цього «старого» пострадянського фендому.

До безсумнівно позитивних моментів розвитку фендома відносилося послаблення цензурного тиску (в останні роки радянської влади; і повне зникнення цього інституту після 1991 року) та поява недержавних видавничих структур. Межа 1980-1990 стала часом спалаху фензинів – відсутність переслідування з боку влади давало можливість до певної міри компенсувати відсутність офіційних нішових видань, присвячених фантастиці. Фензіни – нехай на короткий час – зайняли нішу компетентної «критики знизу», наявність якої є важливим елементом для розвитку фендому в умовах незацікавленості в жанрах популярної культури з боку «великої» критики. Фензіни, по суті, в докомп'ютерну епоху відсутності єдиного комунікативного простору, ставали опорними точками формування специфічних «канонів» жанрового простору – як в тому, що відноситься до авторів і текстів, так і в тому, що стосується етичних чи структурних питань функціонування фендому як єдиного поля соціальних дій.

З середовища фендому вийшли й перші редактори спеціалізованих фантастичних видань чи фантастичних редакцій у широкопрофільних видавництвах. На жаль, на той момент мова йшла про розвиток виключно російськомовного простору такого роду – національні видавництва та видавці (в тому числі українські) виявилися неготовими для активної співпраці із сектором популярної культури, і цей час став доволі яскравим прикладом культурного імперіалізму. Але цьому певним чином допомагали ще й питомі риси «старого» фендому, які на довгий час визначали всю сукупність практик, що підтримувалися в просторі активних соціальних акторів.

Якщо зводити ці характерні особливості до конкретики (і, безсумнівно, спрощуючи проблему), слід було б зафіксувати наступні.

По-перше, для «старого» фендому залишилася актуальною орієнтація на систему наддержавних зв'язків (а відтак, здавалося б, і наднаціональних, але ситуація виявилася складнішою). Оскільки фендом, як він почав існувати в радянських умовах, отримав ідентичність на базі ідеологій, характерних для радянського світогляду (в межах якого «національне» значило помітно менше, ніж «соціальне»), то довгий час – вже після розпаду СРСР і виникнення незалежних держав на пострадянському просторі – в «старому» фендомі підтримувалося відчуття приналежності до єдиної, незважаючи на державні кордони, групи. Втім, по факту, ця безумовно сильна для самоідентифікації фендому точка зборки трансформувалася в інструмент культурного імперіалізму: як і в межах Радянського Союзу «наднаціональне» означало «російськомовне» (бо російська мова, як пам'ятаємо, залишалася для СРСР *linqua franca*, а по факту була інструментом розмиття національного). Тож «бути єдиним фендомом» означало «бути російськомовним фендомом», а національне – як на рівні культурної проблематики, так і на рівні комунікативного

зусилля – довгий час відтіснялося на маргінеси функціонування в тому числі українського фендому.

До того ж, важливу роль тут зіграли й особливості розвитку національних популярних культур – зокрема, і в Україні. Наприклад, український видавець виявився геть не готовим до конкурентності на видавничому ринку, до необхідності динамічно змінювати редакційний портфель, до роботи по перекладу провідних західних авторів із сектору популярної культури – на відміну від видавця російського (який, як ми вже згадували вище, в цьому питанні активно співробітничав із представниками фендому – як із компетентними експертами, що уявляли собі потреби цільової авдиторії зсередини). А відкритість українського споживчого ринку для російської культурної продукції, можливість цінового демпінгування російських видавництв щодо своєї продукції та відсутність в української авдиторії популярної культури вагомої альтернативи у вигляді національного культурного продукту, призвели до того, що, по пізнішим підрахункам 2010 років, на український споживчий ринок йшло від чверті до третини накладів книжок з царини популярної культури. І якщо в царині книговидавництва український сектор популярної культури існував хоча б потенційно, то кінопрокат (до 2006 року), сектор комп'ютерних ігор чи сектор відеопродукції були тотально російськомовними.

До того ж, майже чверть століття від часів незалежності, вагомим для українського фендому залишалося явище українських російськомовних письменників – відомих і популярних, як от творчий дует М. та С. Дяченко (Київ) чи творчість О. Ладиженського та Д. Громова, що пишуть під творчим псевдонімом Г. Л. Олді (Харків). З одного боку, свою роль тут відігравав саме фактор «озвичаєної російськомовності» – в тому числі у фендомі[17]; з іншого – писати російською довгий час означало мати більшу авдиторію за рахунок виходу на російський ринок (а більшість українських російськомовних авторів популярної культури раніше чи пізніше починали публікуватися в російських видавництвах, розширюючи, в тому числі, й свою фан-базу).

Другим важливим моментом для «старого» фендому виявилося підтримання специфічної ідеологічної єдності. В умовах радянського простору це була своєрідна відповідь на ідеологічний тиск офіційних державних структур. Більшість з представників т.зв. «четвертої хвилі» радянської та пострадянської фантастики починали як представники ліберальних (а інколи й дисидентських) політичних і соціальних поглядів[18]. Довгий час, бути в фендомі – означало притримуватися певного усталеного світогляду. Для «старого» фендому цей момент залишився необхідним і після демонтажу радянської

[17] Наприклад, перші книжки Г. Л. Олді, що були надруковані у Харкові, були російськомовними – бо такими залишалися очікування читацької авдиторії.

[18] І більшість російських авторів того покоління на теперішній момент стали завзятими путіністами; ця докорінна трансформація ще чекає свого дослідження.

ідеологічної системи; але зникнення ідеологічного тиску, «дружити проти» якого мало сенс для підтримання відчуття внутрішньої спільноти, створило певний нормативний вакуум при збереженні самого підходу. Для «старого» фендому важливим залишилося не так протистояння тиску зовнішній ідеології, як «відчуття плеча» – при можливій соціополітичний поліваріантності фендомного середовища.

Нарешті, третьою характерною рисою «старого» фендому стали специфічні форми його соціальної активності. Для західного фендому принципово важливими були форми проявлення себе назовні, маніфестація своєї присутності в загальному соціальному просторі. Самоідентифікація фанів відбувається тут не тільки через систему контактів зі «своїми», але й пропонуючи форми своєї активності для погляду «чужого». Характерним і показовим, наприклад, є будь-який сучасний західний конвент фантастики, який відбувається в пересічному і озвичаєному міському просторі, що на дні конвенту насичується незвичними для містянина персонажами та подіями. Так, найбільший польський фантастичний конвент «Пиркон» (м. Познань) відбувається на території найбільшого промислового ярмарку Польщі, що знаходиться за кількасот метрів від Головного залізничного вокзалу; на три дні проведення конвенту його учасників (а в 2022 році їхня кількість становила 60 тис. осіб) можна побачити на фудкорд-зоні вокзалу чи на суміжних паркових просторах – у специфічних костюмах косплеєрів і за специфічними бесідами (https://pyrkon.pl). По суті, така присутність фендому в міському просторі створює можливість рекрутації до нього нових членів і робить його прозорим в інформаційному плані.

«Старий» фендом на пострадянському просторі (в тому числі в тому вигляді, в якому він існував і в Україні) був сформований у дещо інших умовах. Необхідність мімікрувати під дозволені форми суспільних контактів, аби не стати об'єктом уваги влади, та актуалізація «сірих», або й заборонених на офіційному рівні практик (таких як розповсюдження самвидаву, характерне для радянських КЛФ) призводило до доволі специфічних форм взаємодії між фендомом і суспільством. З одного боку, більшість форм соціальної активності, прийнятні для «старого» фендому, спрямовувалися всередину співтовариства, були орієнтовані на контакти зі «своїми», із членами спільноти й не потребували маніфестації назовні. З іншого боку, навіть в період, коли проведення конвентів стало звичною практикою для (пост)радянського фендому, вони продовжували дистанціюватися від послідовної присутності себе в публічному просторі та взагалі від поширеної системи соціальних контактів, спрямованих назовні кордонів фендому.

Наприклад, більшість конвентів «старого» фендому відбувалися поза реальним і символічним простором мегаполісу. Маніфестувати свою присутність – означало потрапити в поле зору офіційних державних структур, а відповідно – опинитися у зоні ризику: таке світосприйняття стало базовим для

«старого» фендому, й він цього не позбувся навіть після того, як змінилися ідеологічні та управлінські правила гри в суспільстві. Ідеальним конвентом – нехай і доведеним до абсурду – була вже згадана вище «Комарина Пліш» (1986), яка відбувалася в незаселеній частині острова Тузла, а учасники якої розбивали там тимчасовий наметовий табір. Навіть якщо самі івенти фестивалю проходили в місті (як це відбувалося, скажімо, з одним із найвідоміших українських фестивалів любителів фантастики «Зоряний Міст», що проходив дванадцять років поспіль з 1999 року), проживання учасників конвенту часто влаштовувалося поза міським простором (наприклад, у корпусах дитячих таборів у пригороді). Для «старого» фендому всі справи фендому були справами, що не мали б виходити за гроно безпосередніх учасників.

Тут слід мати на увазі, що будь-який фендом і взагалі-то схильний до «геттоїзації», побудови такої системи взаємин, яка раніше чи пізніше стає самодостатньою. Коли ми говоримо про «геттоїзацію» як про формат домінантної взаємодії всередині фендому, ми говоримо не так про обмеження можливостей рекрутування нових членів фендому, як про перетворення його на самодостатню соціальну машину в межах виробництва специфічних практик. Фендом – особливо «старий», оскільки він в більшій мірі залежний від традиції – схильний до консервативності, до маркування в якості важливих і вартісних тих явищ популярної культури (авторів, творів чи героїв), які увійшли в її канон, зробилися усталеними й озвичаєними. Наприклад, це добре видно на динаміці сюжетів і інструментарію письменників, що працюють у межах цієї конвенції. Оскільки довгий час – навіть у радянському просторі – рекрутування нових авторів популярної культури відбувалося здебільшого зсередини фендому (нові автори в цьому випадку чудово знали канон жанру та озвичаєні літературні прийоми – але були віддалені від загального розвитку літератури як «великого» жанру), то це доволі швидко призводило до специфічної рекурсивності популярної культури. Окремі сюжетні схеми чи манера письма з легкістю робляться усталеними (і, що важливіше, прийнятними) кліше. Відповідно і фендом, який знаходиться із популярною культурою в складних двонаправлених зв’язках, схильний не так реагувати на глобальні зміни в культурному полі, як створювати свої власні системи пріоритетів.

Це дистанціювання від «великої культури» та від загальнокультурних процесів створює, окрім іншого, небезпеку полегшеного засвоєння суто ідеологічних конструктів, що для пострадянського фендому часто починають виступати в якості інструменту оцінки як літературної, так і соціальної дійсності соціальних суб’єктів. А наявність у «старого» фендому ідеологічної єдності, про яку ми вже згадували вище, перетворює «геттоїзацію» на елемент забезпечення ширших ідеологем, що можуть виникати в суспільстві (прикладом цього, зокрема, може служити російський фендом останніх десятиліть, якій доволі послідовно перетворився в соціальну машину для обслуговування

офіційної імперської ідеології, що домінує в сучасному російському соціальному житті).

Руйнація четвертої стіни: прихід епохи віртуальності. Формування особливостей, які ми схильні називати «новим» фендомом, пов'язане, перш за все, із тотальними змінами в системах соціальних комунікацій, які відбувалися в нашому повсякденні в останню чверть століття.

Фендом, як вже було вказано, означав збільшення форм соціальної активності та перехід до споживання в розширеному сенсі цього слова. Бути фаном означає не лише брати участь у фінансових транзакціях як покупець (нехай навіть ці транзакції центруються навколо специфічного культурного продукту), але й займатися культурним споживанням – осмислено досліджувати певні медійні продукти із зони інтересу фендому. Більш того, фендом у будь-яких соціальних чи політичних умовах, як ми це бачили на прикладі радянського фендому, раніше чи пізніше стає свого роду вторинним виробником (нехай навіть практики, на які учасники фендому орієнтовані, можуть бути описані як рекурсивні – спрямовані всередину спільноти та такі, що активним чином використовують в якості культурного матеріалу первинний культурний продукт). Чи не головне його поле діяльності – різнопланове, але схоже за інтенціями – трансформувати власну реакцію в соціальну взаємодію, «перетворювати глядацьку культуру в культуру участі» (Duffett, 2013, p. 63). Відтак, перформативність стає чи не найпомітнішою рисою фендому: він існує лише взаємодіючи та реалізуючі комунікативний потенціал.

Для досягнення цього стану в реальному житті в попередню епоху (традиційних медіа та груп безпосередньої участі) були необхідні точки фізичного контакту – фендом, наприклад, в радянському просторі, існував як послідовність і досвід прямих контактів, що мали тенденцію до розширення, до виходу за первинні межі; як загальну тенденцію, тут можна зафіксувати послідовність: засідання конкретних КЛФ, конвентний рух, спроби створити генеральну структуру для контактів і координації КЛФ-руху в межах загального радянського простору – нереалізована до кінця ідея «супер-КЛФ» «Велике Кільце»).

Але в ці розширені кола контактів наколи не входили всі – реальні чи потенційні – члени «старого» фендому. Це, скоріше, були локуси фізичних територій із певною кількістю медіаторів, що забезпечували міжфендомний зв'язок. Число їхнє поступово розширювалося, але, здається, ніколи не перевищувало десяти відсотків від загального числа учасників фендомного руху. Навіть конвенти – як форма широкої участі якомога більшої кількості рядових учасників фендому – не ставали надто масовими: в радянських умовах кількість гостей такого роду фестивалів обчислювалася десятками, і навіть у великих сучасних фестивалях на початку XXI століття число учасників було обмеженим. Так, за тринадцять років існування українського фестивалю фантастики «Зоряний Міст» (Харків, 1999-2012), навіть у пікові роки кількість

учасників його не перевищувала чотирьох сотень (наприклад, у 2005 році («Звездный Мост – 2005», 2005)), а в середньому складала двісті зареєстрованих учасників (Харьковский международный фестиваль, 2011).

Те саме стосувалося й інших форм фанської активності: видання фензинів чи – як це було характерним для радянського простору – аматорських (непідцензурних) перекладів західних фантастів розширювало межі та знімало обмеження фендому як соціального механізму, але загальний наклад, наприклад, фензинів навіть у найбільш сприятливі роки не перебільшував сотні-півтори екземплярів, а відтак не міг стати інформаційною базою для фендому в цілому.

Поява інтернет-комунікацій спершу мала доволі обмежений вплив на зміну практик фендому на вітчизняному та пострадянському просторі. Інтернет використовувався фендомом перш за все як агрегатор інформації (накопичувальні сайти: онлайн-бібліотеки та новинні портали) та як канал полегшеної – і швидкої – комунікації (ті можливості, які надавали електронна пошта та специфічні зародки соціальних мереж – наприклад, конференції FIDO, серед яких була певна кількість пов'язаних із аматорською літературною творчістю). Принциповими залишалися ті ж самі обмеження, що були характерними для попередньої епохи «повільних» комунікативних потоків: інтернет-простір залишався майже неактивованим у сенсі зворотних реакцій, а щоб почати комунікацію, слід було знати свого інформаційного контрагента.

Ситуація почала змінюватися в другій половині 1990-х років із появою в загальному доступі спеціалізованих інструментів для цілеспрямованого пошуку інформації в мережі – пошукових машин «Yahoo!» (1994) чи «Google» (1998). Пошукові інструменти – при розширенні можливостей індексації сайтів – надали пересічному зацікавленому користувачеві доступ до «локусів» фендомів, що вже знаходилися в мережі (за часом, це був період розквіту безплатних доменів, що давало можливість зацікавленим персонам при мінімальному зусиллі формувати свою присутність в мережі хоча б інформаційними сторінками).

А перехід до архітектури онлайн-присутності із врахуванням можливостей мережевої взаємодії, яка отримала назву «Web 2.0», кардинальним чином змінив і простір функціонування фендому. Формат Web 2.0 мав на увазі перехід від однозначної системи розподілення на виробників і користувачів на систему, де кожен користувач ставав співавтором, а кожен читач контенту – сам активним чином починав контент виробляти і був орієнтований на створення горизонтальних співтовариств зацікавлених осіб. Т. Флю описував даний процес наступним чином: «розвиток від персональних сторінок до блогів і блог-агрегаторів, від простої публікації матеріалів до участі та обговорення, від змісту сайту як результату великих інвестицій – до інтерактивного процесу накопичення інформації, а від систем управління змістом до систем, що засновані на теґах-посиланнях» (Flew, 2008, p. 19).

Відповідно, на початку 2000-х років у вітчизняному інтернет-просторі почала збільшуватися кількість кластерів фіксованої присутності фендому: якщо спочатку більшість існуючих ще на той момент залишків пострадянських КЛФ створили власні сайти, то потім на базі цих сайтів почали виникати й системи активного зворотного зв'язку. Учасники фендому отримували не лише доступ до первинної інформації, яку розміщували координатори «точкових» фендомних представництв – вони отримали можливість обміну думками, а відтак різко розширювали межі своєї со-присутності у просторі соціальної активності фендому. Як правило, навколо тематичних сайтів створювався форумний простір – із полегшеним доступом до нього анонімізованих учасників, готових проявляти свою активність в обговоренні важливих, з їхньої точки, тем.

У цей період з'являються спеціалізовані ресурси, які відносилися як до фантастики як галузі популярної культури взагалі, так і до окремих франшиз чи авторських світів (достатньо згадати, наприклад, багатомовну «Witcher-wiki», присвячену циклу книг А. Сапковського та комп'ютерним іграм, створеним на їхній основі (https://witcher.fandom.com/uk/wiki/), чи велике число сайтів, присвячених творчості Дж. Р. Р. Толкіна чи Дж. Р. Р. Мартіна). Такого роду сайти ставали не просто агрегаторами інформації (на Witcher-wiki, наприклад, можна знайти повний опис всіх – навіть другорядних – героїв циклу із цитатами з книжок чи гри, які до цих персонажів відносяться), але вони активно стимулювали творчість фанів – і робили цю творчість елементом спільного світу (аж до фанартів на теми творів чи фанфікшн, про що ми ще поговоримо далі).

Відкриття та розповсюдження блогінгу виконало ще один переворот у світі фендому: перехід від фензінів (як друкованих органів із змішаними формами активності навколо них) до прямої участі зацікавлених осіб у контактах із цільовою авдиторією, до свого роду «внутрішньофендомної критики». Найвідомішою платформою для пострадянського фендому в момент його переходу від «старого» до «нового», в 2000-х роках, була платформа «Live Journal» – аж до моменту викуплення російськомовного сегменту LJ російською компанією «СУП» (2007) та переходом її на сервери компанії «Rambler&Co» (2016) – а відтак, повного підкоренню низці авторитарних законів по нормуванню російського інтернет-простору. Але довгий час, в 2000-ті роки, саме на LJ велася цікава та розгалужена робота по формуванню простору критичної складової пострадянського фендому. В умовах, коли популярна культура залишалася поза зоною уваги академічної науки чи «високої критики», така активність дозволяла створювати інтегральні погляди на актуальні для фендому культурні події та явища (репортажі з конвентів, рецензентська діяльність, дослідницькі можливості тощо).

Втім, мабуть найважливішою особливістю цифрової революції по відношенню до простору фендому стали нові можливості активних форм участі

та розширення кола ангажованих. Якщо раніше, в доінтернетну епоху, рекрутування нових членів фендому (як і практики входження до нього) були пов'язані із необхідністю безпосереднього контакту зацікавлених осіб, то відтепер перший крок – пошук референтних для потенційного фана спільнот – міг реалізовуватися а) полегшено та б) у формі віртуальних контактів.

Перетворення інтернет-комунікації в звичайну та озвичаєну систему контактів забезпечувало порівняно легке знаходження своєї «групи по інтересам» (завдяки елементарним навичкам пошуку в мережі та звичці «серфіти» в ній через систему інтертекстуальних посилань). При цьому можливий (не обов'язковий) безпосередній контакт з носіями таких само інтересів ставав лише кінцевою ланкою процесу не так введення потенційного фана в фандом, як вкорінення його в цій системі.

У цьому випадку з'являвся ще один важливий момент: в кожного з нас кількість безпосередніх контактів, контактів у просторі фізичної взаємодії є доволі обмеженою – що напряму пов'язано із обмеженістю просторових переміщень. Але із виникненням можливості зав'язувати віртуальні контакти, ми вже не обмежені необхідністю перебування на єдиному фізичному майданчику з адресантами своїх соціальних дій. Відповідно, швидкість зміни просторів контакту та кількості зв'язків, які ми в силах підтримувати, тепер залежить не так від можливостей нашої фізичної мобільності, як від інтелектуальних можливостей підтримувати такі контакти в мережі. А сама конфігурація простору віртуальних контактів тяжіє до збільшення такого роду «точок перетину», збільшення кількості контактних груп.

Це, в свою чергу, призводить до специфічної глокалізації віртуального простору фендому: причиною цьому стають полегшені форми встановлення зв'язку з зацікавленими особами та селективний характер нашої присутності в мережі. Ми реалізуємо можливості по створенню максимально комфортного – на персональному, але й на груповому рівнях – інформаційного середовища. Єдиний досі фендом має тенденцію перетворюватися на складний конгломерат груп по інтересам, чиїми принциповими характеристиками стають змінність і трансформація. Залишаючись «відданими фанами», ми одночасно отримуємо можливість підключатися до доволі специфічних спільнот, не зосереджених лише на одному секторі навіть такого звуженого напрямку популярної культури, як фантастика. Тут уже давно не йде мова про літературоцентричність – в межах характерної для «нового» фендому «ідентичності численних лояльностей», учасник спільноти має можливість легкого переходу до груп, що були б центровані на специфічних просторах окремих авторських франшиз чи напрямків популярної культури.

Окрім іншого, це змінило й формат проведення конвентів: при такого роду активній диверсифікації колись єдиного простору фендомних інтересів ускладнюється потенційна структура конвентів: вони або зосереджуються на одному культурному продукті (на Заході, наприклад, все ще можна зустріти

конвенти, присвячені конкретному поп-культурному об'єкту: світу «Зоряних війн» чи циклу про Гаррі Поттера), або ж – частіше – являють собою мікс з різнонаправлених присутностей, що дає можливість фанам безпосередньо фіксувати всю складність структури сучасного фендому[19].

Специфіка комунікації в мережі та перехід від моделі «споживача» до моделі «прокреативної діяльності» призвела й до інтенсифікації суто інформаційних процесів у середовищі фендому. Вже давно помічено (Duffett, 2013, p. 223), що формою культурного капіталу у фендомі є сукупність знань щодо предмету захоплення (творчості улюбленого автора, особливостей конкретної франшизи чи глибина знання правил певної настільної гри); причому, мова тут може іти як про безпосередні фактичні знання, так і про активні спекуляції навколо референтного для нас тексту. Відтак, мережеві фан-спільноти активно створюють свого роду інфо-хаби, чиєю задачею стає накопичення та упорядкування інформації. Для любителів фантастики це можуть бути як ресурси узагальненого характеру (як, наприклад, українські сайт «Світ фентезі» (https://humanitarka.com/) чи спільнота «Альманах україномовної фантастики "Das ist fantastisch"» у соціальній мережі «Фейсбук» (https://www.facebook.com/groups/935877003091578)); але це можуть бути ресурси, присвячені конкретному авторові чи конкретному авторському світу (як вже згадана «Witcher Wiki»).

У свою чергу, створення такого роду інформаційних ресурсів завжди тягне за собою обговорення, рефлексію як навколо авторських концепцій, так і навколо загальних проблем жанрового простору, референтного для фендому. Мережеві спільноти та суперечки, що тут точаться, займають, як ми вже згадували, місце фензинів з попередньої епохи «старого» фендому. Учасники фендому отримують можливість не просто координації своєї діяльності, але формування консолідованої позиції щодо подій і явищ як всередині фендому, так і в суспільстві в цілому[20]. Крім того, присутність такого роду дискусійних груп у мережі та полегшена можливість встановлення контакту із ними з боку пересічного члену фендому та донесення до загалу власної думки з приводу предмету дискусії створює специфічну щільність і тяглість поля контактів у сучасному – діджіталізованому – фендомі.

«Читання як писання»: літературоцентричні практики у цифрово-

[19] Так, вже згаданий вище найпопулярніший польський конвент любителів фантастики «Пиркон», що щорічно збирає по кілька десятків тисяч учасників, проходить у роботі більше десятка спеціалізованих секцій, у кожній з яких є своя програма на дні фестивалю; це не лише розмови про літературу, але секції косплею, настольних та компьютерних ігор, секції рольового руху та чисто фендомних організаційних зібрань. Принципово важливим є те, що всі ці секції не є відділеними одна від одної, і присутність на зустрічах з популярними авторами людей, що косплеять фантастичних персонажів, лише підвищує ступінь відкритості фендому (https://pyrkon.pl).

[20] Здається, цілком представницькими є реакції українського фендому фантастики на події, пов'язані із початком широкомасштабного вторгнення росії в лютому 2022 року (Легеза, 2024).

му фендомі. Цифровізація простору як контактів, так і безпосереднього існування сучасного фендому (вітчизняного – в тому числі) призвела до доволі цікавих змін у взаємодії двох донедавна базових груп у фендомі, що принципово знаходилися на протилежних полюсах цієї структури: мова іде про «авторів» і «читачів».

«Традиційний» (чи то – домережевий) стан популярної культури створював доволі специфічні форми контакту між цими двома групами. Між тими, хто пише, і тими, хто читає це написане, довгий час зберігалася чітка дистанція[21]. Сама структура виробництва була орієнтована не так на взаємодію автора та авдиторії безпосереднім чином, як на опосередкованість їхнього існування: автор був присутнім у формі кінцевого продукту (книжки, картини тощо); читач міг отримати доступ до автора лише в спорадичних спробах зустрічі з читацькою авдиторією (що, в свою чергу, напряму залежало від ступеня мобільності автора – і від можливості третіх зацікавлених осіб в створенні разових контактних майданчиків для такого роду зустрічей). У цьому сенсі мало що змінювали – для царини фантастики – спроби створення письменницьких інтенсивів – семінарів молодих авторів, що проводилися в просторі радянського фантастичного фендому ще з початку 1980-х рр. – наприклад, т.зв. «Малєєвські семінари» чи письменницькі семінари в Дубулти (1982-1989 рр.).

Автор – і повною мірою це відносилося до тих, хто вже публікувався хоча б невеликими текстами – залишався відділеним від авдиторії.

Простір мережевих контактів докорінним чином змінив цю ситуацію.

Перш за все, поява автора в мережі знищило головне, що відокремлювало його від зацікавленої авдиторії: дистанцію. З одного боку, автор зробився інформаційно прозорим: те, що раніше було кулуарними анекдотами щодо його звичок і способів життя, уявнилося через його персональну присутність – і через суміщені інформаційні локуси[22]. Наявність автора в мережі, до того ж, дає можливість для безпосередніх із ним контактів, що можуть бути доволі різноманітними в залежності від формату його присутності в інтернет-

[21] Насправді це стосується не лише письменництва, а будь-якої індивідуальної творчої діяльності; позиція творця популярної культури формувалася не тільки його власними інтелектуальними зусиллями, але всіма правилами та особливостями структур виробництва, завдяки яким забезпечувався контакт між автором і користувачем; завдяки яким до користувача доходив специфічний культурний артефакт, що створювався не лише автором.

[22] Це стосується навіть не так позалітературного життя автора як пересічної людини з її повсякденними проблемами, як саме точок, які стають важливими для (пере)створення образу автора для свого читача: кейсом міг би стати нещодавний скандал навколо українського письменника-фантаста Влада Сорда, лауреата премії Кризаліс за 2020 рік (https://www.esfs.info/2020-2/); один із засновників нішового видавництва «Дім химер», орієнтованого на роботу із фантастичною та химерною прозою): проблемність у повсякденній поведінці викликала питання щодо волонтерської діяльності, а це миттєво сказалося на самому існуванні видавництва, з якого відразу почали виходити автори, що в ньому публікувалися (Скібіцька, & Коберник, 2023).

просторі (але будь-які форми такої присутності мають на увазі саму можливість зворотного зв'язку). З іншого боку, автор стає доступнішим суто психологічно: давно підмічено, що при контактах, опосередкованих інтернет-простором, знижуються комунікативні бар'єри у комунікантів; заочні – опосередковані мережею – контакти є легшими з психологічної точки зору.

По факту, це призводило до послідовної «десакралізації» автора (причому, не так конкретної особи, в усій повноті її повсякденного досвіду, як самої специфічної професії). «Буття письменником» стає все більш зрозумілою формою поведінкових зусиль з точки зору зацікавленого користувача (Maryl, 2015, s. 27-61).

Це, в свою чергу, розширювало можливості для рекрутації нового покоління авторів популярної культури: тепер цей процес ставав не спорадичною появою на горизонті видавництв окремих авторів, готових працювати в жанрі популярної літератури, а перетворювався на процес перманентної роботи по виробництву та селекції текстів ще до того, як вони потрапляють до видавництва. Форм роботи тут може бути декілька (авторські майстер-класи на фан-конвентах чи на книжкових івентах; мережеві конкурси оповідань в межах окремого напрямку популярної культури (найчастіше – фантастики); конкурси, які проголошують видавництва – наприклад, «Коронація слова»). Але всі вони поєднані однією важливою рисою: навіть якщо фінальна точка такої діяльності має на увазі публікацію культурного продукту в традиційній (книжковій, наприклад) формі, більшість контактів і комунікацій реалізуються в мережі інтернет. При цьому, наприклад, мережеві конкурси мають на увазі не лише створення простору, де розміщуються результати творчого зусилля молодого автора – більшість з таких конкурсів орієнтовані на створення специфічного автокритичного зусилля: самі аматори, автори-початківці, в процесі проходження конкурсу, стають критиками робіт своїх товаришів і конкурентів, формуючи звичні для такого роду творчих подій і угруповань межі прийнятного чи естетичні канони.

Окрім того, часто на таких конкурсах автор-початківець має можливість змагатися із літераторами-професіоналами: конкурс є анонімний, а якщо він стає ще й достатньо відомим в мережевому та фендомному просторі, то отримання компетентної критичної оцінки від автора, який уже є повноправним учасником процесу культурного виробництва, стає для початківців цілком можливим варіантом. Більш того, горизонтальні зв'язки, які зав'язуються на такого роду конкурсах, в подальшому служать для розвитку простору фендому; учасники конкурсів стають впізнавальними, а це надає їм можливість подолання специфічної «комунікативної прозорості», яка переслідує пересічного користувача в мережі.

Втім, автор у мережі зберігає і своє значення як виробник культурного продукту – не так як суб'єкт, але як об'єкт посиленої уваги з боку фендому. Якщо твори його входять у канон, то вже сама по собі його творчість стає то-

чкою кристалізації інтелектуальних зусиль учасників фендому. Навколо фігури автора та його творів розгортаються практики, що ставлять під сумнів ідею щодо домінування у фендомі пасивних практик, в якій, здається, переконані більшість зовнішніх спостерігачів. Окрім озвичаєного набору спілкування з об'єктом зацікавленості фендому (захоплення предметом інтересу, колекціонування медіа-продукції, взаємодія із самим письменником – реальна та віртуальна), в мережевих формах активності завжди присутні творчі дії щодо творів і суб'єктів: зокрема, всілякі практики привласнення та перформативні дії. Косплей (чи то аматорське відігрування героїв і персонажів творів, що є «культовими», із наслідуванням їхнього зовнішнього вигляду, якщо той є закріпленим у медіа), ревізія творчості та фанфікшн – все це стає способами активного переприсвоєння та приписування авторським сенсам додаткових значень.

І якщо косплей має на увазі точку безпосереднього контакту із авдиторією (нехай навіть практики, що передують показу – консультації, обговорення, рецепти та покрокове виконання костюмів косплеєрів – стають елементами повсякденної присутності в мережі), то фанфікшн на теперішній момент зосереджується саме в просторі віртуальної взаємодії.

Фанфікшн (чи то створення аматорських реплік на основі конкретного «культового» культурного продукту) залишається, мабуть, найяскравішим прикладом активної позиції фендому та фанів щодо поля культурного виробництва. По суті, це послідовна демонстрація того, як медіапродукт популярної культури може використовуватися як ресурс, що його можна змінювати, ре- та деконструювати, аби задовольняти власні потреби чи інтереси. Фанфікшн виникає задовго до розповсюдження в сучасному фендомі віртуальних форм взаємодії, але в «доінтернетну» епоху він був обмежений у своєму обігу та можливостях побудови складних інтертекстуальних зв'язків чи не у режимі онлайн. На теперішній час саме мережеві спільноти стають простором не тільки для оприлюднення текстів фанфікшн, але й для взаємодії навколо їх.

Як правило, фанфікшн виникає не стільки як своєрідний триб'ют для автора, який стає «культовим» для фан-спільноти, але як той продукт творчості, що вирішує проблемні питання, що їх породжує колективне прочитання текстів, які претендують на розміщення їх в каноні популярної культури[23]. Фанфікшн заповнює потенційно «порожні» місця в базових текстах – причому, «порожні» в двох сенсах. З одного боку, це реальні сюжетні лакуни, які автору немає необхідності заповнювати, аби створювати цілісний образ свого твору (історія Тома Бомбадила ДО та ПІСЛЯ зустрічі із гобітами у «Володарі перснів» Дж. Р. Р. Толкіна не є важливою для сюжету книги, але перетворю-

[23] Тексти пересічні, які не претендують на наявність широкої аудиторії, зрозумілим чином не стають об'єктами для модифікацій і переробок; вони не стають текстами, генеруючими додаткові сенси.

ється на зону зацікавленості для фанів, оскільки фани не люблять недомовленості та лакуни (Duffett, 2013, p. 348)); в цьому випадку фан, по суті, дописує за автора те, що є потенційною, але за якихось внутрішніх причин, нереалізованою площиною тексту. З іншого боку, фанфікшн стає інструментом для реконструкції (а інколи – і для деконструкції) вихідного тексту, приписуючи героям і персонажам ті взаємини, яких не було у автора (так, цикл про Гаррі Поттера, наприклад, який майже не має опису романтичних стосунків між персонажами, на рівні фанфікшн-текстів отримує весь спектр їх, включаючи гомосексуальні, тим самим заповнюючи цю – з точки зору активних користувачів – порожнечу).

Оскільки ж на теперішній момент взаємодія учасників фендому, які зайняті активним написанням фанфікшн-текстів, зосереджена на віртуальних майданчиках (це дає можливість швидкої та безпосередньої взаємодії їх, багатошарової критики як вихідного тексту, так і фік-реплік на нього), то доволі швидко в просторі накопичення фанфікшн-літератури виникає проблема своєрідної інтертекстуальності. Весь масив текстів, що виникає навколо базового твору, якщо тексти ці знаходяться в зоні активного обговорення та переосмислення, створюють сталий зв'язок не лише між фік-репліками та вихідним авторським твором, але й, так би мовити, перехресно, на самих себе. Виникають факти фанфікшн другого порядку, а в такій ситуації іманентність «базового тексту» щодо колекції вторинних текстів, що надбудовуються навколо нього, знижується. Додаткові тексти, таким чином, постійно уточнюють первинні тексти – але тим самим змінюють їхнє значення.

Фендом: нові (цифрові) горизонти. Для українського культурного простору перехід до логіки діджиталізованого існування співпав, окрім іншого, ще й з формуванням специфічної системи взаємин, яку можна було б назвати «новим» фендомом (не так у хронологічному сенсі, як у сенсі праксіологічному, пов'язаному із формуванням нових специфічних практик). Процеси ці виявилися достатньо розтягненими у часі: умовно – від формування специфічних сегментів, характерних для ідеології «інтернету Web 2.0»[24], до серйозних зрушень 2010-х років, пов'язаних як із соціально-політичними, так і з культурними змінами.

Якщо «старий» фендом існує у вже ілюзорній на той момент логіці «єдиного культурного простору» пострадянських країн, то фендом «новий» послідовно фіксує розриви в практиках і світоглядних позиціях між національними фендомами, що виникли як результат соціальних і культурних дистанцій між росією та Україною. «Старий» фендом залишався «інтернаціональним» (що в тих умовах означало російськомовність як спадщину специфічно-

[24] У логіці, запропонованій Т. О'Рейлі, стандарт Web 2.0 відрізняється, зокрема, переходом до домінування в цифровому просторі структур горизонтальної взаємодії, принципів «фольксономії» та ситуаціями, коли пересічний користувач стає, окрім іншого, необхідним елементом насичення інформацією електронних мереж.

сті комунікації в радянському просторі); «новий» фендом виникав як україноцентричний, причому україноцентричність ця реалізовувалася не стільки на мовному, але й на культурному рівні.

На практиці це співпало із кількома одночасними процесами: початком прямої агресії росії проти України в 2014 році, зміною позиції українського видавця щодо популярної культури (збільшення спочатку кількості перекладів популярних масових творів українською, а потім і зацікавленість у роботі з українськими авторами) та збільшення уваги українського користувача до україномовного поп-культурного продукту[25].

Підвищення зацікавленості користувача культурним продуктом, виданим українською, призвів і до різкого оживлення інтернет-блогерства – індивідуального і на рівні мережевих груп і спільнот, – які займалися безоплатною промоцією такого роду продукції. Оскільки ж велика частина, наприклад, книжок мала безпосереднє відношення до простору функціонування фантастичного фендому, таке зростання активності «низової» інтернет-критики означала як інтенсифікацію реакцій фендома, так і нову хвилю рекрутації до нього зацікавлених, соціально активних користувачів.

Одночасно, український фендом переходить на новий – порівняно із традиційним – формат проведення конвентів. Якщо раніше пострадянською спадщиною було бажання максимально дистанціюватися від відкритого соціального простору та від контактів із представниками влади, то тепер більшість фантастичних конвентів в Україні проходили із принциповим залученням до їхнього проведення широких мас пересічних користувачів, які можуть не мати безпосереднього відношення до функціонування фендому (такими були суто літературні фестивалі фантастики, «ЛіТерра» (Київ, 2014-2018 рр.) та «Брама» (Івано-Франківськ, 2017-2018 рр.); такими залишилися два конвенти, які збирають не лише представників одного з напрямків фантастики, а намагаються працювати із усім спектром залучених сюди медіа: «Comic Con Ukraine» (Київ, з 2018 р.) та «Kyiv Comic Con» (Київ, з 2015 р.). Це призвело – окрім іншого – до різкого збільшення кількості людей, які були відвідувачами такого роду заходів: вже перший «Kyiv Comic Con» зібрав, згідно офіційному прес-релізу, понад 9 тис. гостей, а останній перед карантіном, пов'язаним із епідемією COVID-19, «Kyiv Comic Con»-2018 – 12,5 тис. гостей. Проведення першого «Comic Con Ukraine» в 2018 році зібрало, згідно офіційній інформації, 20 тис. людей (Яким був фестиваль, 2018 р.).

Збільшення ж кількості учасників і широке розповсюдження інформації про проведення конвентів на неспеціалізованих (а також на зовнішніх по відношенню до фендома) ресурсах призвело й до збільшення «соціального

[25] Звернемо увагу, що останнє стосувалося не лише книжкової продукції: після 2014 року починається розвиток українського перекладу серіальної продукції на «сірих» трекерах в інтернеті та послідовна робота із видавцями комп'ютерних ігор по розробці українських релізів (найгучнішим був україномовна локалізація гри «Baldur's Gate 3» (2023).

фідбеку» – не лише у формі рекрутаційної політики, але й в сенсі розмивання таких характерних для «старого» фендому «меж гетто»: представники фендому, організатори фестивалів і спікери ставали важливими суб'єктами культурних подій, які виходили далеко за межі вузької зони інтересів фантастичного напрямку популярної культури. Наприклад, з 2015 року секції, програму яких складають фендомні групи (такі, скажімо, як «Зоряна Фортеця»), стають постійними елементами більшості книжкових фестивалів України (Замітки з BookForum, 2021).

Нарешті, доволі специфічною зміною у функціонуванні українського фендому останніх років стала не лише динаміка в плануванні та реалізації дій, пов'язаних із його буттям, але й особливості соціальних практик, які тепер, в умовах війни, виходять далеко за межі безпосереднього життя фан-співтовариства.

Стрімка українізація фендому – як в сенсі проблем, що стали домінувати в онлайн-спілкуванні, так в в сенсі самих особливостей такого спілкування (каналів, акторів тощо) – означала вихід його за межі суто внутрішніх проблем існування. Наприклад, в колаборації з фендомом почали з'являтися канали, що активно працюють із українським культурним контентом. Показовим прикладом такої колаборації є діяльність групи «Твоя підпільна гуманітарка» (спершу ютюб-канал, створений О. Українцем, К. Дудкою та Є. Ліром, у подальшому – розширений до видавництва; всі троє засновників мають безпосереднє відношення до «нового» українського фендому, всі троє є перекладачами, а О. Українець і Є. Лір, крім того – успішні українські автори з творами на межі реалізму та фантастики). Ютюб-канал «Твоя підпільна гуманітарка» (https://humanitarka.com/) активно працює із мовознавчим і історичним матеріалом, а видавництво, окрім іншого, видає дослідження популярної культури (наприклад, їхня збірка «Культурна експансія», де представлені матеріали щодо широкого спектру поп-культурних явищ в Україні: від історії культурного спротиву під час СРСР до аналітики ідеології франшизи «S.T.A.L.K.E.R» (Українець, 2023)).

Окрім того, український «новий» фендом все частіше – і все гучніше – реагує на випадки, формально пов'язані з полем популярної культури, але ширші, такі, що мають загальний соціальний резонанс. Оскільки це напряму пов'язано із особливостями теперішнього стану України – а саме, боротьбі проти російської окупації, – то активність фендому тут виступає в двох площинах. З одного боку, це можливості по швидкій рекрутації спільників по інформаційному розголосу щодо події (причому, це працює як у випадку позитивної інформації – розповсюдження інформації по донатам і зборам для потреб підрозділів, де служать представники українського фендому, та при фіксації подій, неприйнятних для активних українських соціальних акторів – у полі культури перш за все). З іншого – ця активність і масовість реакції представників фендому (яка, до того ж, відбувається на публічних інформа-

ційних майданчиках) призводить до втягування в такого роду акції чималої кількості не втягнених у фендом пересічних людей (а в кінцевому результаті – поширює якщо не кількість фендомних учасників, то, принаймні, ступінь його відомості для зовнішніх соціальних суб'єктів). Показовим, наприклад, була кампанія з використанням хештега #видайтеукраїнською в 2015-2017 роках, під час буму перекладної популярної літератури, коли вподобання (а почасти й експертні думки) українського фантастичного фендому ставали опорною точкою для планування видавцями своєї діяльності.

Нарешті, неможливість нормального проведення конвентів у їхньому звичному вигляді, у фізичному просторі (причина чому – два роки карантину в умовах епідемії COVID-19 та третій рік російсько-української війни у фазі відкритого вторгнення Росії) приводить до поширення всіляких форм проміжної активності українського фендому, у реалізації яких вирішальною є саме можливість перенесення їх у віртуальну площину. Це і окремі лекції – наприклад, по історії фантастики, перенесені постфактум у простір віртуальної комунікації, і специфічні івенти (наприклад, організатори фестивалю «Аль Мор», окрім підготовки до проведення фестивалю оффлайн (через російське вторгнення перший конвент у фізичній реальності вдалося провести лише цього року), активно влаштовують на своєму ютюб-каналі дискусії щодо світів фентезі та проводять лекції-події «Ігромандри»: лекції, які відбуваються в одному з світів онлайн-ігор фантастичної спрямованості – зокрема, в просторі гри «Guild Wars 2» – із одночасною трансляцією лекції куратором події на ютюб-каналі «Аль Мор» («Магічні будівлі, або де живе магія?», 2023)).

У результаті, можемо говорити про те, що фендом, віртуалізуючись, отримує нові інструменти для реагування на навколишній соціальний світ – але й глибше інтегрується в проблеми, які виходять далеко за межі його функціоналу. Соціальна активність учасників фендомного руху, виходячи за межі реакцій на події, що відбуваються в популярній культурі (як питомого поля функціонування фендому), якщо не руйнують стіни «фендомного гетто», то, принаймні, створюють канали в комунікативній та праксіологічній площині, які дозволяють фендому активно змінюватися.

Перелік посилань

Арбитман, Р. (1983). Дорогие друзья! *История фэндома*. URL: https://web.archive.org/web/20240224164237/http://www.fandom.ru/klf/klf_saratov_3.htm.

Вахтангишвили, И. (1984). Единство программное и организационное. *История фэндома.* URL: https://web.archive.org/web/20240413231938/http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_1.htm.

Еко, У. (2004). Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів: Літопис. 384 с.

Ефремов, И. (1966). Сражение за будущее. *Литературная Россия*. № 6 (162), 4 февраля. URL: https://web.archive.org/web/20140329071025/http://

www.fandom.ru/convent/#1986.

Замітки з BookForum 2021 (2021). *Зоряна фортеця.* 29 вересня. URL: https://starfort.in.ua/page/zamitki-z-bookforum-2021.

Записка Отдела пропаганды ЦК КПСС «О серьезных недостатках в деятельности клубов любителей фантастики» (1993). *Знание – сила*. № 7. С. 102-103.

«Звездный Мост – 2005» (2005): «Дружелюбный молодой человек познакомится...». *Реальность фантастики: литературный журнал*. № 10 (26). Октябрь. URL: http://www.rf.com.ua/article/717.html.

Легеза, С.В. (2024). Мова миру та війни: український фендом на шляху до самоідентифікації. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. Т. 7, № 1. С. 157-171. URL: https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/1188.

«Магічні будівлі, або де живе магія?» від Альони Сіліної (2023). Аль Мор в Guild Wars 2. *Youtube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=MdGpCiVIzNE.

Объединенный Клуб фантастики «Великое Кольцо» (1984) (проект). *История фэндома.* URL: https://web.archive.org/web/20240303184022/http://www.fandom.ru/klf/oklf_vk_2.htm.

Ортеґа-і-Гассет, Х. (1965). Бунт мас / пер. В. Бурггардта. Нью-Йорк: Видання Організації Чотирьох Свобід України (ООЧСУ). 158 с.

Серебров, Б. (1989). Второе рождение «Аэлиты». *Светлана (Ленинград)*. 9 августа. С. 10. URL: https://web.archive.org/web/20240904103806/https://www.fandom.ru/convent/14/aelita_1.htm.

Сидюк, Б. (1986). Воспоминания. *История фэндома.* URL: https://web.archive.org/web/20140329071025/http://www.fandom.ru/convent/#1986.

Скібіцька, Ю., & Коберник, К. (2023) Військового Влада Сорда підозрюють у крадіжці мільйонів на ЗСУ та шахрайстві. А почалося все з того, що він обманював дівчат. *Бабель*. 31 серпня. URL: https://babel.ua/texts/97998-viyskovogo-vlada-sorda-pidozryuyut-u-kradizhci-milyoniv-na-zsu-ta-shahraystvi-a-pochalosya-vse-z-togo-shcho-vin-obmanyuvav-divchat-velika-istoriya-babelya.

Сторі, Дж. (2005). Теорія культури та масова культура. Харків: Акта. 337 с.

Українець, О. (2023). S.T.A.L.K.E.R. як маніфест радянської спадщини. *Культурна експансія. Глибока*. С. 53-64.

Харьковский международный фестиваль фантастики «Звездный Мост – 2011» (2011). URL: https://web.archive.org/web/20141001041428/http://www.star-bridge.org/?section=reg&subsection=pressreliz_2011.

Цеменко, А. (1987). Фантасты на Тузле. *Керченский рабочий.* URL: http://vbakanov.ru/tuzla.htm.

Яким був фестиваль Comic Con Ukraine 2018 (2018). *EDGgroup*. 27 вересня. URL: https://edg.ua/2018/09/27/yakim-buv-najmasshtabnishij-festival-

comic-con-ukraine-2018/.

Ashley, M. (2005). Science Fiction Magazines: The Crucibles of Change. *A Companion to Science Fiction*. Oxford.

Duffett, M. (2013). Understanding Fandom. An introduction to the study of media fan culture. New York: Bloomsbury Academic. 342 p.

Fish, S. (1980). Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretive Communities. Harvard: Harvard University Press. 394 p.

Flew, T. (2008). New Media: An Introduction. Oxford: Oxford University Press. 304 p.

Gray, J. (2010). Show Sold Separately: Promos, Spoilers, and Other Media Paratexts. New York: New York University Press. 247 p.

Horton, D., & Wohl, R. (1956). Mass Communication and Parasocial Interaction: Obervations on Intimacy at a Distance. *Psychiatry*. Vol. 19, № 3. P. 215-229. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00332747.1956.11023049.

Jenkins, H. (2006). Fans, Bloggers, Gamers: Exploring Participatory Culture. New York: New York University Press. 279 p.

Jenkins, H. (1992). Textual poachers: television fans and participatory culture. New York & London: Routledge. 424 p.

Maryl, M. (2015). _życie literackie w sieci. Pisarze, instytucje I odbiorcy wobec przemian technologicznych. Lodz: Fundacja Akademia Humanistyczna and Instytut Badań Literackich PAN. 469 s. URL: https://rcin.org.pl/Content/62969/WA248_82881_CHC_maryl-zycie_o.pdf.

Nowakowski, A. (2017). Fanzin SF: artyści – wydawcy – fandom. Poznań: Instytut Kultury Popularnej językoznawstwo, nauka o literaturze. 433 s.

Розділ 18
Реальність громадської думки в цифровому суспільстві: симуляція чи автентичність?

Олеся Зеновіївна
ГУДЗЕНКО
кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри політології, соціології та публічного управління, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Науки, 72, Дніпро, 49010, Україна

Olesya
GUDZENKO
PhD in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science, Sociology and Public Administration, Oles Honchar Dnipro National University, Nauky Ave., 72, Dnipro, 49010, Ukraine

E-mail: lesyagudzenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8827-2742
DOI: https://doi.org/10.15421/342478

Сучасний етап цивілізаційного розвитку характеризується суттєвими трансформаціями у різних сферах соціального буття. Особливо інтенсивними є ті перетворення, що пов'язані зі становленням і розвитком інформаційного суспільства. Серед визначальних характеристик сучасного суспільства є стрімка диджиталізація суспільного виробництва, поширення новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, формування глобальних комунікаційних мереж. Очевидно, що складність соціальної системи, мобільність, процеси диджиталізації та мережевих взаємодій є новими якісними характеристиками сучасності. Це свідчить про настання цифрового суспільства, інфраструктура якого функціонує завдяки цифровим інформаційно-комунікаційним технологіям, а основною формою організації та соціальної взаємодії є соціальні мережі. При цьому «цифрове» не обмежується лише технічними характеристиками. «Цифрове» означає, що життя сучасної людини, її соціальні взаємодії, культурні модуси та змісти, якими вони наповнені визначаються можливостями, наданими новітніми цифровими технологіями.

Актуальні зрушення соціальної системи в напрямку диджиталізації усіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства створюють низку соціальних феноменів, які за своїм змістом суттєво різняться зі своїм минулими станом і проявом. Цифрові технології змінюють спосіб взаємодії людей, створюючи нові форми комунікації (онлайн-спілкування і знайомства, відеоконференції і онлайн-форуми, соціальні медіа і соціальні мережі), солідарності (віртуальні ком'юніті в соціальних мережах, спеціалізовані форуми для обговорення нагальних проблем) та суспільних практик (краудсорсинг, цифровий активізм,

дистанційне навчання та онлайн-волонтерство). Віртуалізація кожної зі сфер суспільного життя призводить до актуалізації питання про онтологічне існування будь-якого феномену як автентичного. Оскільки межі між реальним і віртуальним в умовах цифрового суспільства стають все більш розмитими – це створює нові виклики для розуміння суспільних феноменів.

Одним із таких феноменів, який потребує нового теоретичного осмислення є громадська думка. В умовах цифрового суспільства актуалізується питання про існування громадської думки як соціального конструкту, що формується під впливом цифрових медіа та платформ. Цифрові технології не лише змінюють способи комунікації, але й впливають на процеси формування та вираження громадської думки, створюючи нові простори для соціологічного дискурсу. Це вимагає переосмислення традиційних підходів до вивчення громадської думки та розробки нових методологічних інструментів, здатних враховувати специфіку цифрового середовища.

Дослідження громадської думки як певного стану масової свідомості завжди було дискурсивною проблематикою суспільних наук. Соціологічне осмислення феномену громадської думки розпочалося на початку виникнення масової культури та розвитку ЗМІ в кінці XIX на початку XX століття. Неодмінно, що стрімкий розвиток цифрових інформаційних технологій спровокував методологічні зрушення та перевороти в розумінні теоретичних основ процесу формування громадської думки. У світі гіперреальності цифрові медіатехнології створюють ілюзію реальності, і дослідження як це впливає на сприйняття та формування суспільної свідомості є надзвичайно актуальним.

Отже, онтологічний рівень проблемної ситуації полягає в тому, що громадська думка в сучасних умовах стає складним для визначення та аналізу соціальним конструктом цифрового суспільства. Цифрові платформи та медіа створюють нові форми взаємодії та комунікації, які впливають на процеси формування, функціонування та вираження громадської думки. Сформовані соціокультурні передумови провокують виникнення потреби в соціологічній рефлексії і застосуванні нових методологічних підходів та інструментів для дослідження громадської думки.

Спробуємо концептуалізувати поняття громадської думки, визначити її структуру та канали формування, функціонування та вираження з урахуванням специфіки диджиталізації суспільних відносин та віртуального характеру соціальних феноменів.

Теоретичною основою проблематики є праці відомих дослідників громадської думки, серед яких варто назвати таких вчених, як: Г. Тард, П. Шампань, У. Ліпман, Е. Ноель-Нойман, Н. Луман, Ф. Девісон, С. Гербст, П. Бурдьє, Дж. Бішоп, Ж. Бодрійяр. Огляд сучасних наукових джерел з проблематики формування громадської думки в умовах цифрового суспільства представлені в публікаціях наступних науковців: D. Sjoraida, B. Wibawa, D. Pasaribu, N. Djafri, S. Taylor, P. Grace, M. Boniface, A. Darner, N. Arvidsson, V. Bednář, J.

Chan. Серед українських дослідників(-ць) варто відзначити роботи У. Стефанчук, А. Штельмашенко, Л. Руженко, В. Окорокової, Н. Карамишевої, М. Соболевської.

Соціокультурні контексти формування громадської думки. Процеси диджиталізації суспільного життя супроводжуються формуванням багатьох соціальних явищ та процесів в цифровому просторі, змінюючи спосіб взаємодії та комунікації на віртуальний. Так, за даними глобального дослідження аудиторії соціальних мереж Digital 2024: Global Overview Report за поточний рік кількість споживачів інформації в інтернеті збільшилося на 167 мільйонів (+3,2%), в результаті загальна кількість користувачів у всьому світі досягла 5,45 мілліарда. Це означає, що 67,1% населення світу на сьогодні мають доступ до інтернету і саме тому процеси формування та функціонування громадської думки переносяться в віртуальний простір і можуть мати глобальний характер (Digital 2024, 2024).

Дослідницький інтерес до процесів та явищ цифрового суспільства в сучасному теоретичному дискурсі формується на основі розуміння віртуального як штучного середовища існування соціальної системи, яке підтримується засобами комп'ютерного програмування. Як зазначає А. Кавєріна, «віртуальність розглядається як специфічний різновид символічної реальності, що створюється на основі комп'ютерної техніки і перебуває у комп'ютерній сфері» (Кавєріна, 2014).

Однак, термін віртуалізація по відношенню до суспільної системи має більш ширше значення і не пов'язаний безпосередньо з використанням цифрових технологій. Специфіка процесу полягає в тому, що віртуальні об'єкти є фактично репрезентантами свого реального стану та прояву, однак мають певні відмінні риси, оскільки їх існування обумовлене постійним процесом відтворення реальності. З цього приводу Ганна Сащук зауважує: «Віртуальна реальність – це новий організований соціальний простір, який на противагу відображення реальної дійсності є джерелом відмінності, заміщення, маніпуляцій, симулякрів – особливих об'єктів ":відчужених знаків"» (Сащук, 2019). Сутнісний принцип логіки віртуальної реальності – заміщення реальних речей і вчинків образами. Оскільки більшість комунікативних процесів відбувається в цифровому просторі процеси віртуалізації соціального значно впливають на формування громадської думки. Водночас можливим стає синхронне співіснування двох модусів громадської думки – як віртуального і як реального феномену.

З розвитком цифрових технологій змінюються процеси формування громадської думки в віртуальному просторі. Варто зазначити, що еволюція розвитку інтернету є важливим фактором впливу на технологічні можливості формування суспільної думки. Французькі дослідники, автори публікації «Як цифрові технології впливають на суспільне розуміння та думку» Г. Ербелен і А. Жорж визначають три цифрові революції за теорією Керолайн Файе

(Herbelin, & George, 2016). Наразі наукове обговорення стосується розробки Веб 5.0 або емоційного Web. Тож визначимо основні характерні риси кожного з періодів розвитку Web-версій Інтернету, доповниши теорію К.Файе та зафіксуємо можливості впливу цифрових технологій на процеси формування громадської думки.

1. Web 1.0: Статичний веб (1991-1999 рр.). Початок створення інтернету. Веб-сайти були статичними, тобто не інтерактивними і призначалися переважно лише для читання. Інформаційний контент для споживачів давав можливість лише переглядати інформацію. Громадська думка в просторі інтернету не могла формуватися, оскільки були відсутні технічні можливості коментування та обговорення для користувачів.

2. Web 2.0: Соціальні мережі (2000-2009 рр.). Інтернет стає інтерактивним, з'являється можливість створення соціальних медіаплатформ, блогів та віртуальних спільнот. Користувачі стають активними не тільки споживачами інформаційного контенту, а його співавторами. Настає можливість висловлювати свою думку і вести спільне обговорення подій та суспільних проблем.

3. Web 3.0: Семантичний веб (2010-2019). Розуміння контексту. Йдеться не лише про інформаційні дані, а й про сенс, який за ними стоїть. Удосконалені алгоритми та інструменти, керовані штучним інтелектом, стали пропонувати персоналізовані рекомендації щодо інформаційного контенту. Громадська думка стає штучним епіфеноменом гіперреальності і формується в просторі віртуальних ком'юніті;

4. Web 4.0: Симбіотичний веб (з 2020). Цей етап є конвергенцією цифрового та фізичного світів. З появою Інтернету речей (IoT), доповненої та віртуальної реальності веб-мережа стала органічно взаємодіяти з фізичним оточенням. Громадська думка одночасно формується в реальному та віртуальному часі з характерним використанням сучасних цифрових технологій. Тобто виступає віртуальним артефактом, який створює реальні наслідки (суспільні рухи, протестні дії, обговорення при прийнятті управлінських рішень) в фізичному просторі.

5. Web 5.0: Емоційний веб. Розробка нової версії розвинутого етапу еволюції інтернету. Цей веб не тільки розуміє команди, але й зчитує емоції, контекст та настрій користувачів. Це поєднання сучасних технологій і людського розуміння, направленого на створення більш емпатичного та інтуїтивного онлайн-досвіду. Оскільки цей етап розвитку інтернету лише в розробці, можна припустити, що емоційна складова громадської думки (емоційні переживання суспільних подій, реакції, які можуть проявлятися у вигляді соціального настрою, мотивація людей до протестних дій) буде мати можливість також бути реалізованою в віртуальному просторі.

Таким чином, розвиток та впровадження інтернет-технологій створює глобальний комунікативний простір суспільних відносин в якому соціальні явища мають віртуальну форму прояву. Громадська думка в віртуальному

просторі одночасно має характеристики віртуального та реального феномену. Розрізнення уявного та реального втрачає сенс, оскільки завдяки цифровим технологіям уявне може бути зображене, а віртуальні явища отримують реальні прояви в процесі виразу суспільної думки.

Віртуалізація громадської думки. Розвиток інформаційних цифрових технологій в сучасному суспільстві не лише змінює способи взаємодії, але й віртуалізує саму природу соціальних зв'язків. Соціальні мережі, месенджери та відеоконференції стали новими «віртуальними агорами» – просторами, де обговорюються суспільно важливі питання. Ці платформи дозволяють людям географічно віддаленим взаємодіяти в реальному часі, створюючи нові можливості для суспільного дискурсу. Віртуальний простір, створений цифровими технологіями, стає місцем формування та функціонування громадської думки. Віртуальність може розглядатися як характеристика об'єктів та явищ, які є штучно сконструйовані за допомогою цифрових технологій. Саме «штучний» характер формування громадської думки підкреслює її віртуалізацію. Віртуальність може бути характеристикою і реальних речей. Це особливо актуально в контексті сучасних технологій, таких як доповнена реальність (AR) та змішана реальність (MR). У цих випадках реальні об'єкти можуть бути доповнені віртуальними елементами, створюючи новий досвід, який поєднує фізичний і цифровий світи. Серед основних маркерів віртуалізації та «штучності» громадської думки зазначимо наступні її прояви:

- використання цифрових технологій в соціальних мережах та пошукових системах персоналізують контент для користувачів створюючи ефект «інформаційної бульбашки». Споживачі інформації частіше бачать інформацію, яка підтверджує їх існуючі переконання, що може посилювати ефект поляризації громадської думки та обмежувати різноманітність поглядів;

- цифрові медіатехнології миттєво поширюють інформацію на глобальному рівні, що призводить до швидкого формування громадської думки. Звісно це також стосується швидкого поширення дезінформації, яка має вплив на суспільні настрої населення;

- в умовах цифрового суспільства віртуалізація сприяє створенню віртуальних спільнот, де люди з подібними інтересами та поглядами можуть об'єднуватися та обговорювати важливі для них питання, що може призводити до посилення впливу певних груп на громадську думку;

- цифрові технології дозволяють користувачам активно брати участь у формуванні громадської думки через коментарі, лайки, репости та інші форми взаємодії та залученості. Емоційне підсилення громадської думки здійснюється через використання смайлів як системи символічного позначення емоцій;

- можливість створення «штучного» аккаунту і анонімність користувача сприяє більш вільному вираженню індивідуальних думок, але водночас може призводити до ще більшої поляризації громадської думки та досить часто аг-

ресивної поведінки в чатах і онлайн-форумах;

- лідери суспільної думки, блогери та інфлюєнсери мають значний вплив на погляди, уявлення та суспільні настрої населення. Доступність інформаційного контенту лідера для більш широкого кола аудиторії дозволяє швидко поширювати ідеї та формувати громадську думку, впливаючи на поведінку та рішення людей у різних сферах життя;

- цифровізація суспільного обговорення актуальних подій, проблем, явищ дає більші можливості для емпіричної фіксації та моніторингу громадської думки із застосуванням програмного забезпечення для аналізу текстів в інтернет-комунікативному просторі.

Отже, громадська думка в цифровому суспільстві є реальним феноменом, але її формування та вираження мають віртуальні риси, які варто враховувати при її дослідженні та аналізі. Ці фактори разом створюють ситуацію, де громадська думка в цифровому суспільстві може бути менш прозорою та більш вразливою до маніпуляцій, що ставить під сумнів її реальність та достовірність. Існування громадської думки як реального феномену в цифровому суспільстві ставиться під сумнів з декількох причин, а саме: створення фейкових акаунтів ускладнює визначення справжніх намірів та думок користувачів, а це може призводити до маніпуляцій та спотворення реального стану громадської думки; цифрові алгоритми, які використовуються соціальними мережами створюють «інформаційні лакуни» – коли споживач інтерпретує інформацію у вигідний для себе спосіб та «інформаційні бульбашки», де користувачі бачать лише ті думки, які відповідають їх власним. Це може створювати ілюзію суспільного консенсусу, там де його насправді немає.

Громадська думка як соціологічний концепт. Із врахуванням суспільних змін та переходом до нового стану розвитку інформаційного суспільства зростає потреба в реінтерпретації соціологічної термінології з урахуванням змінних соціокультурних умов. Важливо не лише визначити нові терміни, але й переглянути ті, що вже давно використовуються. Однією із таких категорій є громадська думка, яка має тривалу історію в соціологічному дискурсі. Термін виник ще у другій половині XII століття в творі «Полікратик» схоласта Йоханнеса фон Солсбері де він застосував латинські вирази «publika opinion» і «opinion publika». З розвитком філософського зання про сутність виникнення громадської думки цей термін поступово набуває популярності і до кінця XVIII століття стає загальновживаним в різних наукових сферах. Перші спроби дослідження феномену громадської думки пов’язані з науковими роботами англійського вченого Єремії Бентама, який підкреслював важливість цього явища для контролю над діяльністю уряду.

Багато вчених і робіт присвячено дослідженню громадської думки як концепту не лише в соціології, але й з позиції міждисциплінарного підходу, починаючи з XII століття і до теорій XX століття. Проте, саме в період домінування постмодерністської соціології вивчення громадської думки потребує

більшої уваги через глобальні зміни в інформаційному просторі та переходом до нового суспільного стану - цифрового суспільства.

Термін громадська думка є досить складним для інтерпретації. Так, у книзі «Громадська думка. Відкриття спіралі мовчання» дослідниця Е. Ноель-Нойман цитує німецького історика Германа Онкена, який у 1904 році описав громадську думку як «багатозначну сутність, видиму, але водночас примарну, несвідому і водночас приголомшливо дієву, яка існує в різних формах і вислизає, коли ми намагаємося її зафіксувати. Врешті-решт, кожен точно знає, що означає громадська думка» (The spiral of silence, 2014, p. 97).

З середини XX століття зростає використання маніпулятивних механізмів у ЗМІ для формування громадської думки та впливу на суспільні настрої. Це викликає потребу у визначенні реального стану масової свідомості. Наукова рефлексія щодо «істинності», «реальності», «штучності» та «ілюзорності» громадської думки стає мейнстрімом сучасних концептуальних теорій та соціологічних обговорень. У 50-60-х роках XX ст. з'являються заклики відмовитися від терміну громадська думка, вважаючи його фікцією, що цікавить науковців лише в історичному контексті. Ілюзорність стає характерною рисою концепту «громадська думка» в епоху інформаційного суспільства. Оскільки формування громадської думки відбувається під впливом цифрових технологій варто говорити про її віртуалізацію. Це призводить до того, що громадська думка стає ще більш ілюзорною, відображаючи не стільки реальні події та настрої, скільки впливи інформаційних кампаній та алгоритмів.

Концептуалізація громадської думки як феномену інформаційного суспільства з позиції соціологічних теорій розпочинається з доповіді французького соціолога П'єра Бурд'є. Критикуючи опитування громадської думки вчений заявив, що «громадської думки не існує», деталізуючи «в тому сенсі, який імпліцитно приймається тими, хто проводить опитування чи тими, хто використовує результати» (Bourdieu, 2002). Запропонувавши три основні постулати вчений доводить ілюзорність громадської думки, зазначаючи, що опитування громадської думки є інструментом політичної дії. П'єр Бурд'є наголошує, що при проведенні опитувань часто помилково вважається, що всі респонденти «можуть мати думку» і є компетентними в різних сферах. Він також вказує на загальну практику знецінення, узагальнення або ігнорування відповідей, які вважаються «важко відповісти» або «не мають власної думки». Це може створювати ілюзію широкого розповсюдження думок серед громадян і мати певні політичні наслідки. Найважливіша функція опитувань «полягає у навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як підсумовування індивідуальних думок, і у нав'язуванні ідеї, що існує щось, що було б схоже на усереднену думку або середню думку» (Bourdieu, 2002).

Дослідник Джордж Ф. Бішоп в контексті пояснення сутності сучасного стану громадської думки використовує поняття «оманливість» та «ілюзія». Його робота «The Illusion of Public Opinion: fact and artifact in American public

opinion polls» є однією з дискусійних публікацій у галузі вивчення громадської думки. В ній автор критично ставиться до способу проведення сучасних опитувань та інтерпретації їх результатів у ЗМІ. Загальна ідея роботи полягає в тому, що «громадська думка», яку ми сприймаємо через мас-медіа, насправді є ілюзією. Це штучний епіфеномен, спровокований особливостями дизайну запитань анкети та особливостями сприйняття респондентами отриманої інформації. Люди часто конструюють свої думки «наздогад», відповідаючи на нечіткі й двозначні запитання, які їм пропонуються (Бішоп, 2007, с. 7).

Громадську думку як симулякр третього порядку в гіперреальному світі пропонує досліджувати французький філософ Ж. Бодрійяр в роботі «Симулякр і симуляція». Гіперреальність – це сучасна форма реальності, де симуляція стає більш реалістичною, ніж сама реальність. «До того самого порядку, що й неможливість віднайти абсолютний рівень реального, належить неможливість інсценізувати ілюзію» (Бодрійяр, 2004, с. 33). Ілюзія більше неможлива, бо більше неможлива реальність. У гіперреальному просторі громадська думка набуває нових характеристик, значною мірою під впливом інформаційних цифрових технологій та медіа. Гіперреальність можна описати як стан, у якому межа між реальністю та її симуляцією стає розмитою. Це особливо актуально для громадської думки, яка має віртуальні риси прояву і формується під впливом медіатехнологій, що створюють ілюзію реальності.

Квінтесенцією гіперреальності є симулякри. Симулякри – це знаки або образи, що дистанціюються за змістом від конкретних об'єктів, явищ, до яких вони спочатку належали, і тим самим виступають як сформовані уявлення про реальність та фальсифіковані копії реальності. Разом з тим симулякри здатні реально впливати на стан громадської думки, бо симулякри визначають і характер свідомості людей, і їх рефлексивність щодо практично всього що їх оточує. Симулякри широко використовуються в комунікативних процесах сучасного суспільства, оскільки сприймаються людьми завдяки асоціаціям з конкретними об'єктами, явищами, подіями.

У роботі «Симулякр і симуляція» Ж. Бодріяйр описує три порядки симулякрів (Бодрійяр, 2004, с. 175):

- симулякри природні, натуралістичні, засновані на зображенні, імітації та підробці, гармонійні, оптимістичні і спрямовані на відновлення чи ідеальне запровадження природи за образом Бога;

- симулякри виробничі, спрямовані на підвищення продуктивності, засновані на енергії, силі, її матеріальному втіленні в машині та всій системі виробництва (це бажання входить як складова до утопій, пов'язаних з цим порядком симулякрів);

- симулякри симуляції, засновані на інформації, моделі, кібернетичній грі, – тотальна операційність, гіперреальність, прагнення до тотального контролю.

Громадську думку, за Жаном Бодрійяром, можна вважати симулякром

третього порядку в контексті гіперреальності через її функціонування як знаку, який уже не співвідноситься з реальністю, а лише імітує її. Громадська думка засновується на інформації, комунікативній моделі і має такі характеристики як операційність (здатність активно впливати на конкретні суспільні процеси, прийняття рішень, формування норм і політики в різних сферах життя), гіперреальність (оскільки респонденти не виражають власну думку – вони відтворюють те, що раніше вже було створено у вигляді системи символів засобами масової інформації), прагнення до тотального контролю (механізм контролю, який, замість того щоб відображати плюралізм думок, може прагнути до нав'язування загальноприйнятих уявлень або стандартів поведінки).

Симулякри третього порядку в гіперреальності є такими знаками або символами, що повністю відокремлені від реальних об'єктів чи явищ і представляють собою самодостатню реальність. Громадська думка часто формується не на основі реальних подій або об'єктивних фактів, а під впливом медіа та соціальних мереж, які самі створюють спрощену або викривлену картину реальності. Медіа презентують події у певному ракурсі, маніпулюючи увагою аудиторії, що призводить до виникнення «нової реальності» – гіперреальності, яка витісняє справжню реальність, у результаті чого громадська думка не відображає реальну суть подій, а лише репродукує ту реальність, яка була створена медіа.

Симулякр третього порядку перестає співвідноситися з реальністю і лише імітує її. Громадська думка є прикладом такої імітації, оскільки люди висловлюють певні думки чи позиції не через свій реальний життєвий досвід або глибоке розуміння проблеми, а через те, що:

- ці позиції/відповіді вже були презентовані в медійному просторі, соціальними мережами або лідерами думок як «вірні»;

- відображають те, як люди реагують на формулювання запитань і як вони схильні відповідати відповідно до соціальних очікувань. Таким чином, громадська думка відображає не реальність, а гіперреальність, оскільки респонденти не виражають власну думку – вони відтворюють те, що раніше вже було створено у вигляді системи символів засобами масової інформації.

Громадська думка є симулякром третього порядку в тому сенсі, що вона втрачає зв'язок з реальними подіями та фактами і перетворюється на медійний віртуальний конструкт масової симуляції. Вона формується медіа, соціальними мережами, агентами впливу як самодостатня реальність, що не має прямого відношення до справжньої реальності. У такому вигляді громадська думка перестає бути відображенням дійсності і стає інструментом маніпуляції або видимості. У цифровому суспільстві медійні платформи використовують гіперреальність для створення ілюзій і конструюють симулякри – копії, які не мають оригіналу в реальному світі. Це призводить до того, що споживачі інформаційного контенту починають сприймати симуляції як реа-

льність.

Розмиття меж між симуляцією та реальністю в процесі формування громадської думки може мати суттєві наслідки. Цей процес Жан Бодрійяр називає імплозією соціального: «засоби інформації – це рушії не соціалізації, а якраз навпаки, імплозії соціального в масах» (Бодрійяр, 2004, с. 121). Імплозія означає, що формула М. Маклюєна «медіум – це повідомлення», означає не лише кінець повідомлення, а й кінець медіуму (електронних засобів масової інформації), які стоять між реальним світом і віртуальним. Вже не існує медіумів, які є посередниками між одним станом реальності та іншим ні за змістом, ні за формою. Імплозія соціального – це процес, у якому соціальні відносини і взаємодії зникають, зливаючись з медійними та симулятивними реальностями. Суспільство втрачає свою автономію, оскільки всі аспекти життя перетворюються на продукти симуляції, створені для споживання в масовій культурі та медіа. Це призводить до втрати справжньої соціальної критики та зміщення реальних процесів і подій на другий план, тоді як симуляції стають «реальнішими за реальність».

Опитування громадської думки функціонують з позиції циркулювання бінарного коду «запитання / відповідь» і фактично втрачають свою специфіку. Громадська думка є епіфеноменом аутопойетичної замкнутої системи мас-медіа: «головне, щоб вона безнастанно дублювалася своїм же власним відображенням, – в цьому і криється секрет масового представництва» (Бодрійяр, б/р). Симуляція факту наявності суб'єкту громадської думки в світі гіперреальності пропонується Ж. Бодрійяром наступним чином – «вже не треба, щоб хтось продукував свою думку, потрібно, щоб усі репродукували (відтворювали) громадську думку, в тому сенсі, що всі приватні думки поглинаються цим своєрідним загальним еквівалентом – і знову з нього ж таки випливають (себто репродукують його, незалежно від власної позиції, на рівні окремого вибору)» (Бодрійяр, б/р). Медіа, конструюючи реальність медіаподій, перестали фіксувати реальність події, в результаті відбувається «розмивання» кордонів реального і віртуальною життя.

На думку відомого німецького філософа Нікласа Лумана, мас-медіа не повинні розрізняти реальний і віртуальний світи, оскільки «реальність масмедіа не можна осягнути, якщо вбачати їхнє завдання у наданні адекватної інформації про світ і оцінювати з цієї позиції їх провали, їх спотворення реальності, їх маніпуляції думками…» (Луман, 2010, с. 10). Власне медіа виступають медіумами, не в значенні двоступеневої моделі комунікації П. Лазарсфельда, а в тому сенсі, що конструюють фоновий інфоконтекст, в просторі якого ця інформація сприймається. На думку філософа, мас-медіа є оперативно-замкнутою і аутопойетичною системою, що діє на основі власного внутрішнього коду і має амбівалентний характер і тому її реальність полягає у власних операціях – комунікаціях. Їх Н. Луман називає засіб-medium соціальної системи (Луман, 2010, с. 17). Це особливо важливо в сучасному цифро-

вому суспільстві, де медіа не лише відображають реальність, але й активно її формують. Це стосується звісно і громадської думки, оскільки респонденти в процесі опитування часто формують свої відповіді на основі інформації, отриманої з медіа. Таким чином, використовуючи результати опитування в інформаційному контенті мас-медіа фактично відтворює свою замкнутість та аутопойетичність, оскільки репрезентує результат власного сконструйованого медіаповідомлення. Аутопоєтична система відтворює сама себе. Тому ставиться під сумнів існування громадської думки як реального феномену, оскільки він фактично не існує. Громадська думка скоріше виступає як уявний сформований конструкт аутопойетичної системи мас-медіа.

Об'єкт громадської думки. В класичній версії соціології громадської думки об'єктом завжди виступала певна проблемна ситуація, феномен, подія чи процес, який викликав у населення суспільне обговорення, потребував вирішення чи актуалізації уваги. Об'єкт громадської думки повинен відповідати наступним характеристикам:

- явища, факти, події повинні бути доступними для респондентів;
- об'єкт громадської думки повинен викликати суспільний інтерес;
- стосовно об'єкту респонденти могли б компетентно висловитися.

Об'єктами громадської думки є конкретні питання, події, явища або проблеми, які існують в реальності і викликають інтерес та обговорення в суспільстві. Зазвичай громадська думка формується навколо цих об'єктів через обговорення не тільки при міжособистісній комунікації, а й частіше за все в масмедіа і соціальних мережах. Однак, в умовах цифрового суспільства, процес формування засновується на основі використання алгоритмів, які підбирають контент, імітуючи «популярні» або «актуальні» теми для суспільного обговорення. Це створює хибне враження, що для споживачів інформації ця подія чи феномен є актуальними і вимагають вирішення чи актуалізації, хоча насправді ці тенденції можуть бути штучно підсиленими програмним забезпеченням.

Сучасні ЗМІ активно застосовують технологію штучного конструювання актуальної теми для суспільного обговорення, інтенсифікуючи процес формування громадської думки. Технологія «порядку денного» посилює уявлення у споживачів про те, що певна проблематика чи тема є актуальною і дискусійною для публічного обговорення. Концепція порядку денного (Agenda-Setting Theory), яка з'явилася наприкінці 80-их років XX ст., стверджує, що медіа можуть не прямо впливати на думки людей, але вони можуть визначати теми, про які споживачам інформаційного контенту варто думати і наголошувати на них, змушуючи аудиторію сприймати ці події як важливі. Про ті ж події (а також проблеми й теми), які залишилися поза увагою масмедіа, аудиторія найімовірніше взагалі не дізнається. Емпіричне підтвердження цієї концепції було отримано під час дослідження президентських виборів 1968 року, проведеного М. Маккомбсом та Д. Шоу. Вчені запропо-

нували причинно-наслідкову модель, яка передбачає кореляцію між агрегованими показниками – висвітлення проблем у засобах масової інформації та в звітах результатів опитування громадської думки щодо важливості проблеми. Однак наразі, наша увага буде зосереджена на тому як ця концепція реалізується в умовах цифрового суспільства.

У науковій роботі «The dynamics of public attention: Agenda-setting theory meets Big Data» вчені Рассел Нойман, Лорен Гуггенгайм, Мо Янг та Су Юнг Бає зазначають специфіку формування порядку денного в еру інформаційних технологій Big Data. Ключове запитання дослідників стосується акторів, які визначають порядок денний в цифрову епоху. Так, вони вважають, що почати обговорення в соціальних мережах може будь-хто з аудиторії користувачів. «Передача інформації вимагає мінімальних зусиль і цифрового обладнання. Але чи можна стверджувати, що влада суспільного порядку денного перейшла від ЗМІ до інститутів істеблішменту для громадян було б наївним» (Neuman, et all, 2014, p. 194). Дослідники не ототожнюють онлайн-твіти, блоги та коментарі громадській думці, оскільки користувачі соціальних мереж не є репрезентативною соціально-демографічною групою і представляють різноманітні віртуальні ком'юніті. «Однак, особисті, телефонні та онлайн-опитування з кількома варіантами самозвітів також не дають результатів охопити цей невловимий золотий стандарт громадської думки без упереджень і спотворень» (Neuman, et all, 2014, p. 196).

У роботі «Реальність мас-медіа» Н. Луман зазначає: «Той факт, що масмедіа попри їх оперативне замкнення, не поривають з реальністю, не ізолюються від суспільства, гарантується темами комунікації» (Луман, 2010, с. 35). Теми є визначною вимогою комунікації, оскільки вони репрезентують інорефернцію комунікації – забезпечують зв'язок між мас-медіа та суспільством. Коли медіа виносять на порядок денний певну тему, її суспільне обговорення стає частиною внутрішніх процесів медійної систем, що фактично є проявом рекурсивності та аутопоезису цієї системи. Таким чином, медіа постійно відтворюють і формують власну реальність, взаємодіючи з суспільством та підтримуючи інформаційний цикл. Громадська думка є частиною системи, оскільки вона формується і транслюється через медіа, які виступають посередниками між подіями, проблемами та суспільством. Взаємодія між громадською думкою та медіа створює замкнений цикл: медіа впливають на формування громадської думки, а громадська думка, у свою чергу, зворотно впливає на вибір і трактування актуальних тем медіа. У такому циклі медійна система підсилює та відтворює власні операції, де громадська думка стає важливим компонентом цього процесу, слугуючи одночасно результатом і фактором впливу на інформаційний потік.

Згідно з теоретичними поглядами Н. Лумана реальність мас-медіа має амбівалентний характер: відтворює свою реальність та відмінність від навколишнього світу у власних операціях комунікації і водночас виробляє транс-

цендентну ілюзію – «діяльність мас-медіа розглядається не просто як ланцюжок операцій, а як ланцюжок спостережень, або точніше – спостережних операцій» (Луман, 2010, с. 27). Реальність є не об'єктивною даністю, а результатом конструкції, створеної певною системою (медіа, політичні, соціальні інституції тощо).

Система спочатку створює неконсистентності – різні суперечливі інтерпретації, інформаційні протиріччя або симулякри, щоб згодом визначити та узаконити те, що буде вважатися реальністю в її межах. «Знак якості «реальність» може присвоюватися лише в рамках тієї системи, яка спочатку створює неконсистентності, щоб потім конструювати те, що можна вважати за реальність» (Луман, 2010, с. 123). Неконсистентність означає, що система генерує суперечності або неоднозначності в інформації та уявленнях. Це робиться для того, щоб згодом мати можливість ввести нові інтерпретації або пояснення, які будуть сприйматися як «правильні» або «реальні». Ці неконсистентності можуть бути різними версіями подій, суперечливими фактами або різними точками зору на одну і ту ж ситуацію. Таким чином сприяючи формуванню громадської думки з приводу тієї чи іншої ситуації.

Тобто, «реальність» як знак якості присвоюється лише тому, що система вважає достатньо «узгодженим» чи прийнятним для її власних цілей та норм. Це означає, що реальність є частково сконструйованим феноменом, що піддається впливу зовнішніх сил і операційній системи. Іншими словами, те, що ми вважаємо реальністю, може бути не стільки об'єктивною істиною, скільки результатом соціальних, медійних та політичних механізмів, які надають певним подіям чи уявленням статус «реального». Таким чином, громадська думка – є сконструйований штучний феномен, який набуває статусу «реального» феномену в мас-медійній системі, оскільки є прийнятним для її власних цілей та норм. У відношенні до зовнішнього оточення замкнутої аутопойезисної медійної системи – громадська думка буде однією із форм такої ж аутопоезисної замкненої системи сигніфікації соціальних структур і мереж суспільних відносин між споживачами інформації та агентами медійного впливу та контролю.

Підсумовуючи вищесказане громадська думка має амбівалентний характер. Вона є реальним феноменом, оскільки виникає внаслідок взаємодії людей, їх сприйняття подій, особистих життєвих досвідів та обговорень. Основою громадської думки є переконання, цінності й ставлення споживачів до певних актуальних питань. У той же час у контексті цифрового суспільства та гіперреальності, громадська думка є результатом симуляцій та вибіркової репрезентації реальних проблем, що перетворює її на штучну конструкцію.

Суб'єкт громадської думки. Суб'єктом громадської думки є соціальні групи чи спільноти, які беруть участь у формуванні, вираженні та поширенні суспільних уявлень, переконань і оцінок стосовно певних соціальних або політичних проблем, подій, явищ тощо. Суб'єкти громадської думки можуть

мати різні ролі та вплив у суспільстві, залежно від їхньої соціальної позиції, доступу до інформації та здатності впливати на інших. В умовах цифрового суспільства соціальні групи та спільноти можуть мати віртуальну форму прояву. Так, концепти «онлайн-спільноти», «віртуальні ком'юніті» використовуються для опису груп індивідів, які формуються переважно в інтернет-мережі і мають спільні погляди, переконання щодо проблемних ситуацій.

Термін «віртуальна спільнота» вперше було запропоновано у публікації дослідника Дж. Юнгбдуда в мистецькому проєкті Electronic Cafe (1984), художників Кіта Геловея та Шеррі Рабіновіц, який об'єднав п'ять ресторанів у Лос-Анджелесі та художній музей через прямий відеозв'язок. Термін набув популярності після того, як у 1987 році Говард Рейнгольд опублікував статтю The Virtual Community (1993) для The Whole Earth Review, запропонувавши наступне визначення: «Віртуальні спільноти – це соціальні угруповання, які з'являються в мережі, коли достатньо людей ведуть публічні дискусії достатньо довго з певним почуттям, щоб сформувати мережі особистих стосунків у кіберпросторі» (Rheingold, 2023). Віртуальні спільноти можна трактувати як «соціальні агрегації, що виникають в інтернет-мережі, коли достатня кількість людей досить довго бере участь у публічних дискусіях, зі ступенем людського спілкування, достатнім для формування мереж особистих взаємодій у кіберпросторі» (цит. за: (Данильян, & Дзьобань, 2021)).

Дослідники моделей поведінки в соціальних мережах відзначають перехід від «групоцентричних» характеристик спілкування до «мережевого індивідуалізму». Це означає, що межі / кордони між віртуальними спільнотами є проникні та нечіткі і тому взаємодія відбувається з різними іншими людьми між кількома мережами згідно їх статусних ознак – мережі родичів, сусідів, друзів, колег тощо. Замість того, щоб вписуватися в ту саму групу, що й оточуючі, кожна людина має власну «особистісну спільноту».

Участь користувачів мережі Інтернет в різних спільнотах посилюється ефектом ехокамери. Даний медійний ефект утворюється під час суспільного обговорення тем та посилається на ситуації, коли переконання посилюються або підсилюються комунікацією і повторенням всередині закритої системи та ізолюються від поглядів, що містять заперечення їх позиції. Дослідники Олена Щербіна, Віталій Крикун і Тамила Бауліна вважають, що «під поняттям «ехокамера» варто розуміти частину інформаційно-комунікаційного простору, який виникає в результаті відмежування від потенційно небезпечного зовнішнього впливу, характеризується наявністю однотипних думок і переконань для суб'єктів однієї спільноти, атрофованістю навички критичного мислення тощо» (Щербіна, Крикун, & Бауліна, 2023). Дослідники на основі аналізу наукових джерел зазначають, що за критерієм механізмів утворення ехокамер їх можна типологізувати на:

1) несвідомі – утворюються при уникненні протилежних до власної думки інформаційних повідомлень для забезпечення власної «зони комфорту»;

2) свідомі – утворюються коли знаходячись в ситуації ехокамери, користувачам притаманний пошук саме тієї інформації, яка підкріплює їх існуючі погляди.

Цей ефект, який має місце в кіберпросторі і стосується віртуальних спільнот, насправді є дуже важливим в процесі формування громадської думки. Перш за все цифрові комн'юніті об'єднують користувачів зі спільними поглядами, уявленнями та інтересами щодо події чи актуальної проблемної ситуації. Можливість висловлювати свої думки більш відкрито, без остраху бути засудженим чи певних соціальних наслідків. Це створює умови для вільної дискусії та обміну думками, що сприяє швидкому поширенню ідей та формуванню громадської думки. Крім того, такі цифрові спільноти здатні впливати на інформаційний порядок денний, висвітлюючи ті проблеми, які можуть не мати достатньої уваги в традиційних медіа.

Анонімність і свобода вираження у віртуальних ком'юніті можуть також сприяти радикалізації думок або посиленню поляризації серед учасників. Коли людина не обмежена соціальними нормами або відповідальністю, це може призводити до більш екстремальних висловлювань або до формування замкнутих інформаційних «бульбашок», у яких поширюються лише ті думки, що підтримують вже існуючі переконання.

Таким чином, віртуальні спільноти у кіберпросторі є важливим елементом сучасного суспільства, оскільки вони не тільки об'єднують людей, а й формують нові форми громадської думки, які можуть мати значний вплив на політичні та соціальні процеси.

Ще одним із важливих і притаманних саме цифровій епосі феноменом є формування «штучної» підтримки необхідного вектору суспільного обговорення – технологія астротурфінгу. Ця технологія також направлена на створення «штучної» громадської підтримки суспільного обговорення актуальної проблеми чи події. За допомогою програмного забезпечення, фейкових акаунтів, коментарів та лайків, формується хибне уявлення про підтримку певного судження більшістю населення. Технології астротурфінгу створюють ілюзію «низового» суспільного активізму та масової підтримки політичного і медійного порядку денного. Як правило, астротурфінгові кампанії застосовуються з метою витіснення думки реальних людей і створення враження підтримки більшістю необхідного судження (Гудзенко, & Щепова, 2024).

Технологія астротурфінгу не є унікальною лише для онлайн-середовища, так вважає дослідник з соціальних медіа Ж. Чан. «Це також трапляється в реальному житті, коли акторам платять за участь у акціях протесту, підписання петицій або зрив зборів у мерії. Класичний астротурфінг, як випливає з назви, відноситься до фальшивого масового активізму» (Chan, 2024). Астротурфінгові технології направлені на створення штучного враження, що певна думка чи повідомлення заслуговують значного рівня довіри, вдаючи, що підтримка йде від великої кількості непов'язаних незалежних ко-

ристувачів, тоді як насправді все це є результатом скоординованих зусиль, створених програмним забезпеченням.

Канали формування громадської думки: основні тренди диджиталізації. Основним каналом формування громадської думки довгий час залишалися традиційні ЗМІ – друкована преса, радіо та телебачення. У сучасному цифровому суспільстві, засоби масової інформації продовжують визначати ключову роль у поширенні та формуванні громадської думки, однак все більше поступаються новим соціальним медіа. Починаючи з активного розвитку цифрових технологій з'являється розподіл на традиційні медіа (для поширення, зберігання та відтворення інформації використовуються аналогові носії) та нові (використовують цифрові технології – інтернет, комп'ютерну графіку, технології віртуальної реальності). «Так нові медіа поступово з'являлися на медійній арені, але не замінювали своїх попередників, а доповнювали їх, охоплюючи різноманітні інформаційні ніші» (Кавєріна, 2014). Переломним моментом стає поява Інтернету, який завдяки своїм функціональним характеристикам стає домінуючим інформаційним ресурсом та каналом формування громадської думки.

Серед багатьох підходів до визначення терміну «соціальні медіа» для подальшої наукової роботи будемо використовувати наступне визначення, яке пропонує дослідниця Зоя Григорова: «Соціальні медіа це сукупність інтернет сервісів та платформ, які надають можливість користувачам здійснювати комунікацію, споживати, створювати й розповсюджувати контент» (Григорова, 2017, с. 95). Характерними рисами сучасних соціальних медіа є їх персоналізація – спілкування, висловлення авторської думки, обмін медіаконтентом, обговорення й обмін досвідом. До нових медіа відносяться професійні інтернет-ЗМІ, онлайн газети і журнали, сайти інформаційних агенцій та новин, онлайнові ігри, соціальні мережі, блоги, відеохостинги, інтернет-форуми тощо. Згідно з даними аналітичного ресурсу DataReportal станом на початок 2024 року найпопулярнішими соціальними медіа для українців є Youtube (40,8%) Facebook (34,8%), Instagram (9,6%), Pinterest (7,9%) (Digital 2024, 2024).

У цифровому суспільстві соціальні мережі та інтернет стають простором для широкого обміну дискусіями, ідеями та думками, що дозволяє громадській думці швидко розповсюджуватися та залучати широке коло громадян для вирішення важливих питань. За даними DataReportal, на початок 2024 року в Україні кількість зареєстрованих користувачів соціальних мереж становить 64,9% (Digital 2024, 2024). За даними соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (вересень 2023 р.) для консультативної місії Європейського Союзу в Україні: 44% опитаних респондентів зараз отримують інформацію з телеграм-каналів, 43% – з телебачення (більш старші за віком респонденти), 36% – з YouTube-каналів, 34% – з новинних інтернет-видань. Серед телеграм-каналів відсутні однозначні

лідери, є також запит на швидкий та лаконічний формат викладу інформації (Результати всеукраїнського опитування, 2023). Дані результати демонструють фактичний перехід від ситуації домінування традиційних медіа до інформаційного споживання медійних інтернет-ресурсів, які за своїми технологічними характеристиками, передбачають інтерактивну комунікацію із користувачами у вигляді зворотнього зв'язку.

Для того щоб громадська думка сформувалася необхідні наступні канали комунікації: неофіційна інформація (чутки, плітки), індивідуальний та колективний досвід, офіційна інформація (наукова інформація, прес-служби офіційних організацій), інформаційний контент від видатних публічних громадських діячів, блогерів, культурних експертів та аналітиків, які виступають як лідери громадської думки. Соціальні мережі як віртуальний простір формування громадської думки інтенсифікує зазначені канали інформування, оскільки надають можливість кожному не тільки споживати інформацію, але й конструювати власний інформаційний контент. Громадська думка у соціальних мережах формується за принципом довіри до спільноти, доброчесності і відповідальності (Strachan, 2024).

Таким чином, можна зазначити, що соціальні мережі стають простором публічного обговорення актуальних проблем суспільства (питань безпеки, екології, здоров'я і життя людини, порушення прав, дискримінації тощо). Також в соціальних мережах відбуваються громадські обговорення важливих політичних питань, активізуються та організовуються протестні акції, відстоюються права тих, хто зазнає дискримінації.

Агенти формування громадської думки: від лідерів думки до віртуальних інфлюєнсерів. Один із каналів формування громадської думки – є думка відомих громадських діячів, блогерів, культурних експертів та аналітиків, яких досить часто називають «лідерами думки». Бажання наслідувати поведінку, орієнтуватися на думку відомої публічної персони, спостерігати за її діяльністю, поглядами, ціннісними орієнтаціями та стилем життя – є важливою складовою процесу формування громадської думки в просторі соціальних мереж.

Важливою рисою соціальних мереж є наявність аудиторії підписників з якими кожен має можливість обговорити і висловити свою індивідуальну думку, бути почутим чи навпаки проігнорованим. Саме виражена в публічному просторі індивідуальна думка стає громадською коли вона висловлюється серед широкої аудиторії. Система емоційної підтримки у вигляді лайків, емодзі підсилює кількісну підтримку аудиторії певної думки чи навпаки формує так званий ефект «спіраль мовчання». Якщо навіть підписники відомого блогера є пасивними споживачами інформації, не виявляють жодної активності, їх присутність в різних соціальних групах забезпечує вплив на їх суспільну свідомість через міжособистісну комунікацію з іншими підписниками. Це відбувається внаслідок соціально-психологічних механізмів наслі-

дування і навіювання, що є найпоширенішою формою поведінки людини у міжособистісній взаємодії.

Лідери громадської думки як соціокультурне явище існують від часу появи перших форм прояву громадської думки, однак їх теоретична концептуалізація розпочалася з середини XX ст.. Запропонована Г. Лассуеллом модель масової комунікації, яка стала виразом традиційного підходу до лідерів впливу: «Хто говорить? Що повідомляє? Кому повідомляє? Через який канал? З яким ефектом?», одержала назву «лінійної», визначала основні напрями досліджень масової комунікації. Підхід був згодом доопрацьований П. Лазарсфельдом, який запропонував в теорії три основні тези: у кожній підгрупі існують свої лідери думки; лідери думки походять із усіх верств суспільства; повідомлення на шляху до масової аудиторії проходять через різні фільтри і тому щоб медіа мали ефект впливу, повідомлення повинні враховувати специфіку конкретних груп споживачів інформації.

Проблематика формування громадської думки через лідерів думки в умовах інформаційного суспільства здобуває надзвичайної актуальності. Як стверджує дослідниця Катерина Ірха: «З еволюцією інформаційно-комунікаційних впливів, віртуалізацією суспільства, політизацією сфери масмедіа питання змісту та можливостей «лідерів громадської думки» набувають особливої актуальності, а сталі теоретичні парадигми потребують доповнень і уточнень» (Ірха, 2021, с. 7).

Дослідники П. Мірошніченко та А. Нестеренко пропонують змістовне визначення та фактично класифікацію лідерів громадської думки (Мірошниченко, & Нестеренко, 2015, с. 37). Лідером громадської думки може бути:

- публічний діяч, який користується авторитетом у суспільстві чи його частині (за різними критеріями: географічними, професійними, гендерними, віковими, політичними тощо);

- індивіди, які цікавляться новаціями, тому розуміються на них більше, аніж інші, що зумовлює їхню суспільну цінність. Її ще називають інсайдери, вони є публічними або анонімними розповсюджувачами резонансної інформації; як правило, вони є або політиками, або наближеними до політичних кіл особами;

- суб'єкти, які інтерпретують для загалу повідомлення ЗМІ у процесі міжособистісного спілкування;

- у глобальній площині – це не певна персона, а може бути весь медіахолдинг як інституційна одиниця у процесі формування громадської думки, що має власну модель відображення інформації, орієнтовану на конкретну соціальну групу; у локальній – це журналіст, ведучий інформаційних випусків, автор суспільно-політичного контенту певного ЗМІ, який, враховуючи індивідуальні характеристики, має вплив на аудиторію.

Поняття цифрового (віртуального) інфлюєнсера з'явилося порівняно нещодавно. Їхню зовнішність важко відрізнити від ретельно відредагованого

фото, оскільки над розробкою моделі працює команда фахівців із 3D-моделювання, фотографів і графічного художника. Такі блоги створюються за допомогою технологій штучного інтелекту, щоб створити віртуальний образ, який може здаватися живим. Наразі найбільш популярною цифровою блогеркою у світі є саме Lil Miquela з трьома мільйонами підписників у TikTok та Instagram. Фото та відео, які вона публікує, дуже реалістичні, але фактично ця дівчина не існує – це віртуальна модель людини, створений комп'ютером симулякр. Вона рекламує світові бренди такі як Calvin Klein, Prada і Samsung, знімається для обкладинок журналів та бере участь у колабораціях з відомими моделями.

Науковці по-різному трактують поняття віртуальних інфлюєнсерів. Розглянемо декілька основних підходів до визначення нового епіфеномену цифрового суспільства. В роботі «Віртуальні впливові особи: анонімні знаменитості в соціальних мережах» Анна Дарнер та Нікке Арвідсон, під віртуальними інфлюєнсерами розуміють осіб, які мають певний вплив на власну аудиторію в межах власної сторінки в соціальній мережі, а також в тому полі тем, яка є основною для їх діяльності та контенту, що вони створюють в межах мережі (Darner, & Arvidsson, 2019). Лідери можуть бути експертами в певній галузі, блогерами, акторами, спортсменами або просто популярними особистостями. Основна різниця між інфлюенсерами в мережі та реальності полягає в тому, що мережеві використовують створений аватар, який може значно відрізнятися та бути не автентичним до їх реального Я. Дослідниці А. Дарнер та Н. Арвідсон описують мережевих лідерів думок, як ігрових персонажів, актуалізуючи питання ключових факторів, необхідних для ефективного управління створеним аватаром. У межах проведеного ними дослідження були визначені три основних принципи:

- аватар може бути несхожим на реальне Я, але важливим є його реалістичність в інтернет просторі, що значно збільшує інтерес аудиторії;
- алгоритми мережі, які автоматично розширюють вплив інфлюенсера за рахунок рекомендацій окремим користувачам, які не є частиною аудиторії лідера думок;
- контент, як запорука того, що користувачі, які відвідали сторінку зацікавляться ним та стануть складовою поля впливу інфлюєнсера.

Важливим аспектом формування суспільної думки є вплив лідерів на аудиторію та її підтримка. В роботі «Маркетинг у соціальних мережах: просувайтеся на Facebook і Twitter» Войтех Беднарж (Bednář, 2011) зазначає, що варто розрізняти те, якого роду ця аудиторія може бути. Дослідник визначає п'ять типів користувачів, серед яких два є активними та троє пасивними. Перший тип активних це ті, хто створює, публікує медійний контент та привертає увагу аудиторії, власне, самі віртуальні інфлюєнсери. Другий тип це дистриб'ютори та оцінювачі, роль яких полягає у взаємодії з контентом – створення обговорень або шеринг інформації. Переходячи до пасивного типу, пе-

ршими на рахунку йдуть оцінювачі контенту, ті які взаємодіють з ним в межах реакцій та читання коментарів, без активної участі в процесі. Другий тип це авторитетні спостерігачі, які є рідкісним типом і коментують контент з професійної точки зору. Останніми йдуть спостерігачі, яких автори теж розділили на активних та пасивних, де перший тип цікавиться контентом, але ніяк не взаємодіє з ним, а другий не цікавиться та взаємодіє. Тобто, з штучно створеними віртуальними лідерами співпрацює ціла команда, яка формує попит у користувачів на інформаційний контент лідера.

Продовжуючи проблематику особливостей взаємодії між аудиторією та віртуальними інфлюєнсерами, варто звернути увагу на роботу Штефана Жака і Марії Гаспрової «Вплив лідерів думок на поведінку споживачів у глобальному цифровому середовищі» (Žák, & Hasprová, 2020), де авторами актуалізується тема маркетингових стратегій та впливу лідерів думок на процеси просування товару чи послуг. Автори зазначають, що реклама взагалі від лідерів думок сприймається більше як порада та рекомендація, що відповідно покращує сприйняття товару аудиторією інфлюєнсера. Дослідниками було визначене питання того, що ефективність рекомендацій залежить від типу створюваного інфоконтенту, кількості аудиторії, а також зацікавленості інфлюєнсера у рекоменованому товарі, що перетворює рекламу на справжню рекомендацію. Тут варто зазначити, що можливим є різний вплив при комбінації різних факторів, які можуть визначати подальше просування.

Майк Шефер і Моніка Теддікен у роботі «Медіалізовані лідери думок: нові моделі лідерства думок у середовищі нових медіа?» (Schäfer, & Taddicken, 2015), актуалізували нову модель впливу лідерів в межах комунікативної взаємодії. Ними були зафіксовані три стандартні типи учасників комунікації, серед яких власне лідери думок, послідовники лідера думок та не зацікавлена сторона, але окрім них, вони виділили також так званого медіалізованого лідера громадської думки. Актуалізується увага на тому, що даний тип використовує свій вплив частіше за звичайного лідера думок, а також більш професійно діє в межах соціальних мереж, акцентуючи свою діяльність саме в цьому просторі. В результаті дослідження, науковці прийшли до висновку, що було б правильно розділяти лідерів думок звичних у сприйнятті для кожного, а також лідерів думок, які є відповідними в межах соціальних мереж. Можна зазначити, що з розвитком інформаційних технологій вплив медіалізованих лідерів думок, у певних сферах ширший за класичних лідерів думок, у зв’язку з різним рівнем охоплення аудиторії, де перший тип отримує перевагу над другим. З огляду на це, спостерігається загальна тенденція, як більшість світових лідерів, експертів в різних галузях та інших класичних лідерів думок переходять до соціальних мереж, щоб зберегти та розширити власний авторитет. Таким чином, ми отримуємо своєрідний соціальний ліфт в рамках соціальних мереж, де невідома людина за один день може стати лідером думки, що являє собою вертикальну концепцію росту в соціа-

льному просторі, а вже існуючі лідери думок здатні розширити власний вплив, що являє собою горизонтальну соціальну площину.

Емре Ваді Балчі, Саліх Тірякі та Меліс Каракуш у роботі «Дослідження трансформації лідерів громадської думки від традиційного до цифрового мислення» (Balci, Tiryaki, & Karakuş, 2022) досліджують зміни тенденцій в суспільстві та зріст популярності і впливовості віртуальних інфлюєнсерів на аудиторію. Цікава, на наш погляд, думка, актуалізована авторами стосується того, що віртуальному інфлюєнсеру не обов'язково бути більш обізнаним ніж його аудиторія в тих питаннях, в сфері яких він має вплив. Це певним чином, на перший погляд, може суперечити класичній концепції того, що лідер думки надає поради та рекомендації, але з іншого боку це цілком прийнятно навіть в рамках класичного бачення. Основна суть тут полягає в тому, який імідж та образ використовує віртуальний інфлюенсер. Ідея в тому, що якщо необізнаність та подання рекомендацій, які не принесуть користі є частиною образу, яку приймає його аудиторія, то тут приходимо до балансу теоретичної концепції лідера думок, та до практичних кейсів вертикального росту за короткий проміжок часу при відсутності відповідних навичок та знань.

Останній елемент, на якому хотіли б акцентувати увагу в рамках проблематики формування громадської думки віртуальними інфлюенсерами стосується конфіденційності даних. Науковці Гаджендра Ліянаарачі, Маттьє Міфсуд та Джампаоло Вілья в роботі «Віртуальні впливові особи та конфіденційність даних: знайомство з парадоксом мультиконфіденційності» (Liyanaarachchi, Mifsud, & Viglia, 2024) концентрують увагу на парадоксі мультиприватності, що являє собою концепцію, яка відображає суперечність між бажанням людей зберігати приватність і їхньою готовністю ділитися особистою інформацією в різних онлайн-середовищах. З цього витікає декілька важливих складових парадоксу. По-перше, користувачі соціальних мереж прагнуть забезпечити конфіденційність певній групі особистих даних, але в той же час вони можуть ділитися фотографіями, статусами та локацією в межах мережевої взаємодії. По-друге, це питання вигоди від розкриття інформації, до яких можна віднести можливість бути членом певної мережевої спільноти, отримувати визнання інших користувачів чи збільшувати власну популярність та впливовість, це потенційно може суперечити власним переконанням користувачів про поширення власної приватної інформації. І потретє, варто виділити проблему непрозорості політик конфіденційності соціальних мереж, коли значна частина користувачів не читають або в повній мірі не розуміють умови використання платформ, хоча вони і доступні для ознайомлення перед або під час процесу реєстрації, та в будь який час після, що призводить до неусвідомленої передачі даних, володар яких міг не хотіти передавати.

Підсумовуючи розгляд цього питання, можна зробити висновок, що лідери думки відіграють важливу роль у сучасному суспільстві, впливаючи на

формування громадської думки та сприяючи активному обміну ідеями. Актуальність їхньої ролі в процесі формування громадської думки визначається кількома ключовими аспектами. По-перше, у зв'язку з інформаційним перенасиченням та розмаїттям джерел, лідери думки виступають специфічними фільтрами і орієнтирами для громадян. Їхні погляди і рекомендації допомагають визначати напрямок громадського обговорення та формувати колективну свідомість. По-друге, лідери думки мають потужний вплив на громадськість через свою здатність впливати на погляди та переконання інших людей. Вони можуть стати каталізаторами змін, активізувати громадські обговорення та мобілізувати суспільство для вирішення важливих питань. У сучасному цифровому суспільстві лідери думки мають нові інструменти для впливу на свідомість. Соціальні мережі, блоги та інші онлайн-платформи надають їм можливість швидко і ефективно донести свої ідеї до широкого кола підписників чи інформаційної аудиторії.

Висновки. Трансформаційні зміни інформаційного суспільства, які передбачають перехід до цифрової стадії розвитку, актуалізували наукову рефлексію стосовно визначення суспільних феноменів з позиції нових соціокультурних умов. У контексті цифрової ери та інформаційного суспільства, де гіперреальність домінує, поняття та структура громадської думки набуває нових характеристик і форм. Концептуалізація феномену громадської думки в сучасному соціологічному теоретизуванні відповідає логіці гіперреального соціального світу, де межі між реальністю та віртуальністю розмиті. Саме тому, в сучасному соціологічному дискурсі акцентується увага на віртуалізованому, симулятивному та ілюзорному стані громадської думки. Громадська думка здебільше визначається як епіфеномен гіпереральності, адже уявлення/образи/судження, що формуються у свідомості користувачів нових цифрових медіа та соціальних мереж, є штучно створеними віртуальними конструктами медійного впливу та контролю.

Перелік посилань

Бішоп, Дж. Ф. (2007). Ілюзія громадської думки: факт і артефакт в американських опитуваннях (Уривки з книги. Частина 1). *Політичний менеджмент*. № 1. С. 3-12. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bishop_iliuziia.pdf.

Бодрійяр, Ж. (б/р). Символічний обмін та смерть. *УкрЛіб*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=2266.

Бодрійяр, Ж. (2004). Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 230 с.

Григорова, З.В. (2017). Нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі – ієрархія інформаційного простору. *Технологія і техніка друкарства*. № 3 (57). С. 93-100. URL: https://doi.org/10.20535/2077-7264.3(57).2017.115905.

Гудзенко, О.З., & Щепова, Д.Р. (2024). Дискурс «ілюзорності» громадської думки в сучасному соціологічному теоретизуванні. *Габітус.* Вип. 58. С.

37-42. URL: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.58.5.

Данильян, О.Г., & Дзьобань, О.П. (2021). Віртуальність у соціальному середовищі: просторовий модус. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Вип. 1 (48). С. 34-50. URL: https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224377.

Ірха, К.О. (2021). Політичний складник феномену «лідер громадської думки»: теоретичний аспект. *Політикус*. Вип. 2. С. 7-12. URL: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-2.1.

Кавєріна, А.С. (2014). Соціальні медіа в Україні: основні напрями досліджень. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Вип. 2 (22). С. 69-73.

Луман, Н. (2010). Реальність мас-медіа. Київ: ЦВП. 158 с.

Мірошниченко, П., & Нестеренко, А. (2015). Суспільна значущість лідера думок під час інформаційного протистояння. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. № 4 (24). С. 36-41.

Результати всеукраїнського опитування для консультативної місії Європейського Союзу в Україні (2023). *Київський міжнародний інститут соціології*. 26 жовтня. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1307&page=1&fbclid=IwAR3QKVvs3SthNnBLDZTKJO8Hyw_wGTImhLfpAXsyKQl28PWfXhZlsZbVkX0.

Сащук, Г.М. (2019). Віртуалізація реальності як феномен культури сучасного інформаційного суспільства. *S.P.A.C.E.: Society, Politics, Administration in Central Europe*: електронний науково-практичний журнал. Вип. 10. С. 20-22. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/3a2043b6-289c-47da-a12c-8757c5df7062.

Щербіна, О., Крикун, В., & Бауліна, Т. (2023). Ехокамера як технологія комунікаційного впливу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія.* Вип. 2, № 9. С. 68-72. URL: https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/9-13/15.

Balci, E.V., Tiryaki, S., & Karakuş, M. (2022). Exploring the Transformation of Opinion Leaders from a Traditional to a Digital *Mindset. International Journal of Organizational Leadership.* Vol. 11 (Special Issue). P. 36-50. URL: https://www.researchgate.net/publication/365779240_Exploring_the_Transformation_of_Opinion_Leaders_from_a_Traditional_to_a_Digital_Mindset.

Bednář, V. (2011). Marketing na sociálních sítích: prosaďte se na Facebooku a Twitteru. Brno: Computer Press. 197 p.

Bourdieu, P. (2002). L'opinion publique n'existe pas. *Pimido.com*. Mai, 14. URL: https://www.pimido.com/sciences-humaines-et-sociales/sociologie/dissertation/opinion-publique-existe-pierre-bourdieu-498494.html.

Chan, J. (2024). Online astroturfing: A problem beyond disinformation. *Philosophy & Social Criticism*. Vol. 50, № 3. P. 507-528. URL:

https://doi.org/10.1177/01914537221108467.

Darner, A., & Arvidsson, N. (2019). Virtual influencers: Anonymous celebrities on social media. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Virtual-influencers-%3A-Anonymous-celebrities-on-Darner-Arvidsson/9b6c305bd402a8e1b9441e03f078ca104a927e9b.

Digital 2024 (2024): Global Overview Report. *Datareportal.com.* January, 31. URL: https://datareportal.com/reports/digital-2024-global-overview-report.

Herbelin, G., & George, A. (2016). Comment le numérique influence la compréhension et l'opinion du public. Les 3 révolutions numériques selon Caroline Faillet. Boléro. Influence-Day. URL: https://www.veillemag.com/Comment-le-numerique-influence-la-comprehension-et-l-opinion-du-public-Les-3-revolutions-numeriques-selon-Caroline_a3087.html.

Liyanaarachchi, G., Mifsud, M. & Viglia, G. (2024). Virtual influencers and data privacy: Introducing the multi-privacy paradox. *Journal of Business Research.* Vol. 176. April. URL: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2024.114584.

Neuman, R.W., L. Guggenheim, Mo Jang, S., & Soo Young Bae (2014). The dynamics of public attention: Agenda-setting theory meets Big Data. *Journal of communication*. Vol. 64, № 2. P. 193-214. URL: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/106877/jcom12088.pdf?sequence=1.

Rheingold, H.L. (2023). Virtual community. *Encyclopedia Britannica*. June 16. URL: https://www.britannica.com/topic/virtual-community.

Schäfer, M.S., & Taddicken, M. (2015). Mediatized Opinion Leaders: New Patterns of Opinion Leadership in New Media Environments? *International Journal of Communication*. Vol. 9. P. 960-981. URL: https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/viewFile/2778/1351.

Strachan, J. (2024). Digital Echoes: How Social Media Shapes Public Opinion and Personal Identity. *Medium.com*. April 30. URL: https://medium.com/digital-society/digital-echoes-how-social-media-shapes-public-opinion-and-personal-identity-7d3c17ce9d04.

The spiral of silence (2014): new perspectives on communication and public opinion / W. Donsbach, Ch.T. Salmon, Ya. Tsfati (eds.). New York: Routledge / Taylor & Francis Group. 230 p.

Žák, Š., & Hasprová, M. (2020). The Impact of Opinion Leaders on the Consumer Behaviour in the Global Digital Environment. *Globalization and its Socio-Economic Consequences*. SHS Web of Conferences. URL: https://doi.org/10.1051/shsconf/20219206043.

Післямова

У монографії були розкриті сутнісні характеристики сучасного суспільства, його динаміка в контексті процесів цифровізації, принципи функціонування соціальних інститутів, формати прагматичної активності соціальних агентів. Описано чинники, що визначають специфіку перебігу цифрової трансформації українського соціуму. Автори дослідили позитивні і негативні (ризикогенні) ефекти впровадження цифрових технологій, зокрема, в роботу органів державного управління, в соціально-політичні інституції (онлайн-голосування, електронна демократія, нові технології ведення політичних кампаній). Були обговорені практики адаптації різних соціальних груп, навички і компетенції, необхідні для «життя» у мовах цифрової культури. На підставі проведених теоретичних й емпіричних досліджень охарактеризовано вплив політики цифровізації на формати громадянської самоорганізації (кооперації, комунікації, взаємодопомоги). У підсумку констатовано особливості соціокультурних реконфігурацій (зміна комунікативних механізмів, характерні риси громадської думки, культурні практики) в контексті цифрових можливостей.

Зокрема, відзначено, що емоційність виступає необхідним компонентом цифрової публічності і тому цифрову публічну сферу, локалізовану в інтернет-просторі, можна розглядати як простір соціального обміну емоціями. При цьому, з одного боку, емоційний дискурс свідомо генерується електронними мас-медіа (і як наслідок спонукає віртуальні спільноти до певних дій, об'єднання зусиль), а з іншого – реакція з боку аудиторії на контент, здатний спровокувати відповідний «емоційний обмін», може бути як пасивною (користувачі просто споживають інформацію), так й активною, коли віртуальні спільноти перетворюються на співучасників с(т)ворення дискурсу, базованого на емоціях як індикаторах індивідуальних уявлень людей про себе, маркерів, які надають відчуття важливості спільних дій, здатних поліпшити світ навколо. Відтак, цифрові громадяни отримують нові інструменти для мікродій, які насправді можуть призвести для значних соціальних змін.

Доведено, що в умовах існування відкритих, легко доступних і легко наповнюваних інформаційних мереж виникає соціальна проблема доступу до інформації, що спричиняє соціальний розлом, який йде по межі «включений / виключений» у мережу. З одного боку, це проблема обмеження інформації, соціально небезпечної, та безпеки персональних та інших видів даних, а з іншого – інформатизація суспільства загрожує авторитарними тенденціями, оскільки дані в Інтернеті можуть добре контролюватися централізовано, що уможливлює отримання точної інформації про кожного громадянина та маніпулювання свідомістю людей. А у сучасній Україні ризики цифровізації посилюються соціальними ризиками війни.

У контексті розкриття управлінського потенціалу різних поколінь спрогнозовано, що в найближчій перспективі домінуючу роль в українському суспільстві буде відігравати «мережеве покоління» (покоління Z), в т.ч. при ухваленні важливих публічних рішень. Ключовими фігурами цифрового покоління є «цифрові аборигени» (digital native) як корінні мешканці цифрового суспільства; його найбільш мобільною частиною є «цифрові мандрівники» (номади), які проявляють себе як вільні від постійної прив'язаності до певного місця проживання, прагнуть отримати свободу й позбутися від насильницької сталої ідентифікації. Крім того, в умовах цифрового суспільства до «цифрових аборигенів» долучаються «цифрові іммігранти» (Digital Immigrants), які не народилися в цифровому світі, але активно користуються досягненнями цифровізації сучасного суспільства.

Зафіксовано, що цифровізація належить до визначальних чинників прискореної соціальної динаміки в сучасному світі, становлячи один з ключових векторів його розвитку, оскільки створює нові можливості поступу людства в різних сферах життя, проте, водночас, зумовлює і численні виклики етичного характеру, що потребує від наукової спільноти, керівництва держави, громадянського сектору адекватних рішень щодо етичного унормування цифрової трансформації.

Визначено, що на тлі цифровізації сучасного суспільства виокремлюють три соціально-типові закономірності у діапазоні технооптимзім, технопесимізм та рівень довіри політичним і соціальним інститутам. Кожна із цих соціально-типових регулярностей має відповідні форми вияву в сучасному світі.

Констатовано, що сучасне людство сьогодні все ще залишається розділеним у ментальному й ціннісному сенсах. Фактично ведеться світова гібридна війна між двома коаліціями: країни вільного світу й диктаторські режими. Війна буде і надалі затребувати різноманітну зброю, у т.ч. діджиталізація спрямовуватися у цей бік. Посилює ці тенденції і природа людини, яка не змінюється від покоління до покоління з такою швидкістю як розгорталася комп'ютеризація суспільства. Людина залишається і доволі агресивною, і пожадібною, й ірраціональною.

Доведено, що використання цифрових технологій для посилення та полегшення демократичних процесів і управління являє собою інноваційний підхід, який охоплює широкий спектр застосувань, починаючи від онлайн-голосування та платформ цифрової участі до використання соціальних медіа для політичного дискурсу та публічних консультацій. Проте запровадження електронної демократії також створює значні виклики та ризики, зокрема, цифровий розрив, тобто розрив між тими, хто має доступ до цифрових технологій, і тими, хто не має, може посилити існуючу нерівність, потенційно маргіналізувати певні групи з демократичного процесу.

З'ясовано, що розвиток інформаційно-комунікативних технологій є од-

ним із визначних чинників підвищення політичної участі в сучасному суспільстві, оскільки елементи електронної демократії є надійним механізмом, який значно спрощує процеси комунікації як громадян так і владних установ, так і процеси комунікації між політичними акторами в цілому, проте існує загроза маніпуляції даними, використання їх зі злочинною метою та з метою контролю конкретних соціальних верств.

Продемонстровано, що онлайн-медіація є надзвичайно дієвим і перспективним способом вирішення спорів / конфліктів. Особливого значення онлайн-медіація набуває для улагодження політичних конфліктів, оскільки за її допомогою створюється віртуальний майданчик для дорадчих переговорів між урядом, зацікавленими сторонами та, у окремих випадках, громадськістю, а очікуваним результатом має стати угода, яка визначає умови майбутніх відносин і відповідальності між сторонами щодо питань, які вони обговорювали. Найбільш поширеними різновидами політичної онлайн-медіації є нормотворчі переговори, планування політичної діяльності, визначення напрямків розвитку громади, пошук урядового рішення або громадської підтримки політики.

Розкрито, що цифрова дипломатія є багатовимірною системою, яка інтегрує технології, дані та нові форми комунікації для досягнення зовнішньополітичних цілей. Технологічний розвиток відкриває нові можливості для держав у взаємодії з глобальною аудиторією, але водночас ставить перед ними нові виклики, пов’язані з інформаційною безпекою та контролем за поширенням дезінформації.

Наголошено, що цифрове політичне середовище виступає базовою передумовою для формування нового різновиду демократичної публічної сфери, яка відкриває можливості висловлювання демократичної політичної позиції. Інституалізація демократичної публічної сфери отримує як безпрецедентні можливості, так і значні перешкоди розвитку. До перших належить відсутність обмежень та технічна досяжність для участі в дебатах та експертизі політичних рішень. До других належить демотивація до авторського політичного мислення, складність обрання оптимального та валідного політичного контенту та наявність тенденції до формування цифрової автократії.

Розглянуто проблематику цифровізації політичної участі та трансформації процесів політичної комунікації в умовах розвитку інформаційних технологій. Зокрема, показано, що під терміном «електронна демократія» варто розуміти сукупність форм політичної участі, яка передбачає широке застосування інформаційно-комунікативних технологій; соціальні мережі сьогодні перетворились з агітаційного майданчика в інструмент політичної боротьби; система електронного голосування так і не замінила традиційну, тому оптимальним є її поєднання електронного голосування з традиційною виборчою процедурою; система електронного врядування представляє собою процеси комунікації між громадянином та державою до цифрового простору.

Констатовано, що ресурс ідеї централізованих форм організації в еволюції моральної парадигми дедалі починає втрачати свою переконливість і привабливість для сучасного світу. У форматі розмивання будь-яких меж і прийнятих нормативних регуляторів, змін і послаблень державних та інших традиційних соціальних інститутів все більший інтерес привертають «стихійно» сформовані соціальні форми низового суспільства («низова соціальність») починають домінувати цінності нового індивідуалізму і субсидіарної етики. Такі тенденції стали передумовами розвитку процесів децентралізації, які докорінно змінили інституціональний вимір сучасного суспільства.

Визначено, що вплив соціальних медіа в Україні суттєво зростає і відіграє надзвичайно важливу роль в повсякденному житті українців, оскільки вони не лише отримують інформацію та спілкуються завдяки соціальним медіа, а й широко використовують їх у протидії інформаційній ворожій агресії, організовують благодійні проекти, контролюють владу та ін. Проте існує низка ризиків, які пов'язані з особливостями самої соціальної мережі та з існуванням проросійського контенту, який розповсюджує ворог в контексті інформаційної війни. Протидія таким ризикам має відбуватися як на державному рівні, так і на індивідуальному рівнях.

Доведено, що сьогодні інформація є потужною зброєю, тому в актуальних реаліях медіаграмотність військовослужбовців набуває критичного значення. Військові мають не тільки володіти сучасною традиційною зброєю, а й бути спроможними розпізнавати та протистояти інформаційним атакам, маніпуляціям та дезінформації. Медіаграмотність є необхідним елементом бойової підготовки та складовою формування психологічної стійкості. Військовослужбовці повинні вміти критично оцінювати інформацію, розпізнавати фейки та маніпуляції, а також ефективно комунікувати в інформаційному просторі.

Визначено, що інформаційна культура є складним поліфункціональним феноменом сучасного соціального буття, а її розуміння, як правило, передбачає всебічний аналіз світоглядно-знаннєвих та техніко-технологічних аспектів. Також інформаційна культура вбирає в себе етичні норми та принципи, які знаходять своєрідну інтерпретацію в межах цього феномену у зв'язку з особливими параметрами існування віртуального світу, закономірностями трансформацій взаємодії людини з інформаційними технологіями. Буття інформаційної культури є поєднанням декількох вимірів, зокрема таких як коректне поводження з інформацією та інформаційними технологіями, наявність знань про закономірності функціонування інформаційного середовища, дотримання етичних норм в інформаційному та віртуальному світах.

Говорячи про фендом, наголошено, що віртуалізуючись, він отримує не лише нові інструменти для реагування на навколишній соціальний світ, але й глибше інтегрується в проблеми, які виходять далеко за межі його функціоналу. Соціальна активність учасників фендомного руху, виходячи за межі ре-

акцій на події, що відбуваються в популярній культурі (як питомого поля функціонування фендому), якщо не руйнують стіни «фендомного гетто», то, принаймні, створюють канали в комунікативній та праксіологічній площині, які дозволяють фендому активно змінюватися.

Узагальнено, що в умовах цифрової трансформації поняття та структура громадської думки набуває нових характеристик і форм. Концептуалізація феномену громадської думки в сучасному соціологічному теоретизуванні відповідає логіці гіперреального соціального світу, де межі між реальністю та віртуальністю розмиті. Громадська думка здебільше визначається як епіфеномен гіпереральності, адже уявлення/образи/судження, що формуються у свідомості користувачів нових цифрових медіа та соціальних мереж, є штучно створеними віртуальними конструктами медійного впливу та контролю.

Авторський колектив

Бойко Вікторія Анатоліївна – доцент кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат соціологічних наук, доцент.

Розділ 13

Висоцький Олександр Юрійович – професор кафедри міжнародних відносиин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор.

Розділ 10

Германова Юлія Дмитрівна – аспірантка кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Розділ 14

Горошко Олена Ігорівна – професор кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», доктор соціологічних наук, доктор філологічних наук, професор.

Розділ 14

Гудзенко Олеся Зеновіївна – доцент кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат соціологічних наук, доцент.

Розділ 18

Зоркін Роман Юрійович – старший викладач кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

Розділ 4

Кремена Валерій Іванович – доцент кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат історичних наук, доцент.

Розділ 12

Кривошеїн Віталій Володимирович – декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор.

Передмова, Розділ 3, Післямова

Легеза Сергій Валерійович – доцент кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат історичних наук, доцент.

Розділ 17

Ніколенко Вадим Вікторович – професор кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор соціологічних наук, доцент.

Розділ 5

Примаков Каміль Юрійович – докторант кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат юридичних наук, доцент.

Розділ 9

Прудникова Олена Вікторівна – професор кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків), доктор філософських наук, професор.

Розділ 16

Рущенко Ігор Петрович – професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор соціологічних наук, професор.

Розділ 6

Ставченко Сергій Вікторович – в.о. заввідувача кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор політичних наук, професор.

Розділ 2

Тимченко Михайло Михайлович – доцент кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, кандидат політичних наук.

Розділ 8

Третяк Олексій Анатолійович – завідувач кафедри соціології та політичних наук Національного авіаційного університету, доктор політичних наук, професор.

Розділ 11

Ходус Олена Володимирівна – професор кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор філософських наук, кандидат соціологічних наук, до-

цент.

Передмова, Розділ 1, Післямова

Шаповалова Алла Миколаївна – доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (м. Київ), кандидат політичних наук, доцент.

Розділ 7

Яндола Кристина Олександрівна – викладач кафедри психології та педагогіки Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

Розділ 15

Наукове видання

Українське суспільство в умовах цифрових трансформацій: виклики, тенденції, можливості
монографія

Бойко Вікторія Анатоліївна
Висоцький Олександр Юрійович
Германова Юлія Дмитрівна
Горошко Олена Ігорівна
Гудзенко Олеся Зеновіївна
Зоркін Роман Юрійович
Кремена Валерій Іванович
Кривошеїн Віталій Володимирович
Легеза Сергій Валерійович
Ніколенко Вадим Вікторович
Примаков Каміль Юрійович
Прудникова Олена Вікторівна
Рущенко Ігор Петрович
Ставченко Сергій Вікторович
Тимченко Михайло Михайлович
Третяк Олексій Анатолійович
Ходус Олена Володимирівна
Шаповалова Алла Миколаївна
Яндола Кристина Олександрівна

Видавництво «Інновація»
49006, м. Дніпро, вул. Антоновича, 70.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1761 від 22.04.2004 р.
E-mail: gallereyaplus@i.gmail.com

Здано на складання 25.11.24. Підписано до друку 06.12.24. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк різографічний. Гарнітура Times. Умовн.друк.арк. 35,68.
Умовн.фарб.-відб. 35,68. Обл.-видавн. арк. 36,12. Наклад 300 прим. Зам. № 1580